MAGYAR VIDÉK A 20. SZÁZADBAN | 9.

Ellenszélben

A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben

X350041

Magyar vidék a 20. században
9.

Sorozatszerkesztők
Balogh Balázs, Fodor Pál, Horváth Gergely Krisztián,
Kiss Réka, Ö. Kovács József

Magyar vidék a 20. században
9.

ELLENSZÉLBEN

A településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben

Szerkesztette
Horváth Gergely Krisztián

ELKH | Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
NEB Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága
Budapest, 2022

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001430289

Lektorálta: Csikós Gábor, Demeter Gábor

Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
22.

© BTK, NEB, 2022
© Szerzők, 2022

X 350041

A címlapon a dabronyi régi elemi népiskola kéménye.
Horváth Gergely Krisztián felvétele, 2016

ISBN 978-963-416-354-1
ISSN 2498-9118

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

TARTALOM

Előszó 7

Alapozás

Petróczy Gábor – Saád József: Építésügy – tervezés – tervgazdaság (1945–1956) 13

A vidéki térségek kiüresítése

Horváth Gergely Krisztián: „Szerepkör nélkül." Falvak a Kádár-kor településpolitikájában 123
Ö. Kovács József: Határszemlék. A szocialista projekt környezeti hatásai a kényszerkollektivizálás után 153
Jobst Ágnes: A vasfüggöny árnyékában. Élet a határsávban 175
Mikle György: Puszták az OTK előtt és után Komárom megyében 195

Esztergom, a büntetett város

Szabó Csaba: Esztergom a prímások városa? A katolikus egyház és a pártállam kapcsolatai Esztergomban 219
Wencz Balázs: Az állampártok káderpolitikájának jellemző vonásai Esztergomban 1948–1989 között 253
Horváth Attila: Vb-elnökök káderéletútjai. Káderpolitika az Esztergomi Városi Tanács szakapparátusánál az államszocializmus időszakában 279
Tamáska Máté: Esztergom új városközpontja 1945–1990 309

Nyertesek?

Czetz Balázs: A bodajki településfejlesztési koncepció és eredményei 369
Szűts István Gergely: Veszprém megye iparszerkezete az 1960-as és 1970-es évek fordulóján 387
Keresztes Csaba: A gazdag falu? Sóskút infrastrukturális fejlődése 1970 és 1990 között 401
Bagdi Róbert: Szolnok város térszerkezetének megváltozása az 1970-es években 429
Káli Csaba: Zalaegerszeg mint megyeszékhely expanziója az 1970-es években 457
Bánkuti Gábor: Rendszer és városkép. Az államszocialista rendszer működési mechanizmusának lenyomatai Pécs településszerkezetén 485

A kötet szerzői 513

Helynévmutató 515

Előszó

A városfejlesztés és a falupolitika kommunista ideológiától vezérelt gyakorlata hasonló megoldásokhoz vezetett a szovjetizált Kelet-Európa államaiban. A célt és a hozzá rendelt eszközt nem más, mint Marx és Engels fektették le még 1848-ban *A Kommunista Párt kiáltványában*. Káprázatos tömörséggel adták tudtul, hogy elgondolásukban 1) a mezőgazdasági termelés *iparszerű*, 2) dichotóm világképüknek megfelelően a falvak és a városok között *ellentét* van, 3) a tervgazdaság céljaival összhangban a népesség *mobilizálandó*: „A mezőgazdaság és az ipar üzésének egyesítése, a város és a falu közötti ellentét fokozatos megszüntetésének előmozdítása" révén.[1] A Szovjetunióban már az 1920-as évek végétől, a szovjet befolyási övezetté alakított Kelet-Európában pedig 1948-at követően kezdődött meg e tervek gyakorlati megvalósítása. A hadigazdálkodás céljainak alárendelt iparosítási és városfejlesztési politika az agrárterületekre csak mint a devizaalapú importot ellentételező árualap előállítójaként, az extenzív iparosításhoz szükséges ipari munkásság kibocsátójaként és a városi népesség élelmiszer-előállítójaként tekintett. A fentebb citált kommunista tanok megvalósítása során a pártállam arra törekedett, hogy nyitva tartsa az erőltetett iparosítást és urbanizációt tápláló demográfiai bázist. A „társadalmi mérnökség" praktikái közül jól feltárt a korábbi agrárkeresőket sújtó kényszerkollektivizálás, és nyomában a falvakat elhagyó, városi munkáslétet választó áradat, kevésbé ismert viszont, hogy a pártállam a településpolitika és a társadalombiztosítási szabályzók révén ezt követően is fenn tudta tartani az agráradottságú kistelepülésekről az ipari övezetek felé irányuló vándorlást.

A falvak ellen 1948-ban megindult támadás tehát nem ért véget a kollektivizálással 1961-ben. A hatvanas években dolgozták ki azon terveket, amelyek a hivatalos narratíva szerint a településhálózatban meglevő feszültségeket lettek volna hivatva kiegyenlíteni. A gyakorlat – erről szólnak e kötet tanulmányai – azonban teljesen mást mutatott. A kollektivizálás két hullámát követően ugyanis továbbra is fennmaradt a területi fejlesztési források elosztásában a falvak, illetve a mezőgazdasági területek hátrányos megkülönböztetése.

2021-ben volt ötven éve, hogy a Minisztertanács elfogadta a területfejlesztés irányelveit és az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót (OTK). A rendeletek 1006/1971. és 1007/1971. számú kormányhatározatként, Fock Jenő miniszterelnök aláírásával 1971. már-

[1] Marx–Engels 1980 [1848], 69. Az 1872-es kiadásoktól „a város és falu közötti ellentét" helyett „város és falu közötti különbség" szerepelt, az 1888-as kiadásoktól pedig a mondatba belekerült „a népességnek az egész országban való egyenletesebb elosztása" kiegészítés.

cius 16-án jelentek meg a *Magyar Közlöny*ben. Ezzel a magyar állam a látensen addig is jelen lévő, a falvakat informálisan diszkrimináló településpolitikát törvényerőre emelte. A céljai szerint a fejlesztési források racionalizálását előmozdító, az egyenlőtlenségeket a településhierarchia egyes szintjeiről is száműző koncepció a valóságban felerősítette az előző két évtized negatív gyakorlatát, és máig hatóan igen súlyos következményekkel járt a falvakra. Az OTK kidolgozói Walter Christaller központihely-elmélete alapján abból indultak ki, hogy mivel a települések által betöltött funkcióknak van egy hierarchiája, a központi funkciók rangsorolása nyomán létrehozható a települések ideális rendszere. Céljuk az volt, hogy 2000-ig hozzávetőleg 130, térben viszonylag egyenletesen eloszló városias, funkcionális értelemben úgynevezett kiemelt szerepkörű központ jöjjön létre, amelyekből biztosítható a kb. 3000 községi jellegű település ellátása.[2]

A tervezési hierarchiában Budapest és az 5 kiemelt felsőfokú központ (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr) alatt 18 nagyváros minősült felsőfokú központnak (Békéscsaba, Kaposvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Székesfehérvár, Szombathely, Szolnok, Baja, Dunaújváros, Eger, Hódmezővásárhely, Nagykanizsa, Salgótarján, Sopron, Szekszárd, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg). Alattuk 103 középváros alkotta a középfokú központok hálózatát, amelyek vonzáskörzete a megyénél kisebb területrészekre terjedt ki. Alsófokú központnak olyan települések minősültek, amelyek „helyi szervező-irányító, szolgáltató funkciók"-kal bírtak. E kategória kb. 1000 települést számlált. Az alsófokú központok kijelölése a megyei tanácsok feladata volt. Az OTK-ban megalkotott hierarchikus sorrend – bár erről jogszabály nem rendelkezett – elvi alapját képezte a fejlesztési források elosztásának, fenntartva és elmélyítve a területfejlesztésben már korábban intézményesült torzulásokat. A rendelet csak a hazai településállomány felső egyharmadáról nyilatkozott, s szánt neki valamilyen szintű funkciót, ellenben a másik kétharmad, hozzávetőleg 2000 falusias jellegű település „szerepkör nélküli" státuszba került. Mivel a fejlesztési koncepcióban nem nevesítették őket, egészen az OTK 1984-es felfüggesztéséig lényegében semmiféle központi fejlesztési támogatásban nem részesültek. Az OTK így összességében nem a területi különbségek kiegyenlítődését eredményezte, hanem az egyenlőtlenségek növekedését a településhierarchia mentén. A szerepkör nélküli falvakat kényszerrel összevonták egy nagyobb szomszédos településsel, s azzal alkottak közös tanácsot. 1960 és 1980 között 53%-kal csökkent a tanácsok száma. A községek háromnegyedét közös tanácsokból igazgatták, átlagosan 3,3 település tartozott egy közös tanácshoz.

2021-ben, az OTK ötvenedik évfordulóján a Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Vidéktörténeti Témacsoportja konferenciát rendezett a pártállami időszak településpolitikájának áttekintésére.[3] E könyvnek az ekkor elhangzott tanulmányok alkotják a gerincét. Kötetünk négy fejezetre tagolódik. Az *első*ben először lát napvilágot Petróczy Gábor és Saád József 1987–88-ban keletkezett, de frissességét a mai

[2] Christaller 1933; Beluszky 1999, 245–252.

[3] *A kommunista településpolitika víziói és gyakorlata. Konferencia az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció ötvenedik évfordulóján.* Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2021. december 7.

napig őrző, a történészek számára is példaértékű tanulmánya a kommunista építésügy és területfejlesztési politika 1945 és 1956 közötti intézményesüléséről, amelynek külön értéke, hogy a szerzők számtalan, a korszakban kulcsszerepet játszó szereplővel, szemtanúval interjút is tudtak készíteni. A *második* rész négy tanulmánya az agrártérségeket sújtó negatív fejlesztéspolitika gyakorlatába enged betekintést a községek, a határsáv, a majorok és a nagyüzemivé alakított mezőgazdaság szemszögéből. Bármely síkját is vizsgáljuk a vidék tereinek, ugyanarra a konklúzióra jutunk: a kommunista állam erőszakos beavatkozása az emberi és anyagi erőforrások elapadását hozta magával.

A vidéki tér speciális pontjait képezik azok a kisvárosok, amelyeket reakciósnak és/vagy klerikálisnak minősített múltjuk – vagy más, frissen helyzetbe hozott vetélytárs – miatt funkcióvesztésre s ekként sorvadásra ítélt a pártállami fejlesztéspolitika. Gyula, Balassagyarmat és Pápa mellett talán Esztergom sínylette meg leginkább ezen évtizedeket. Ez még akkor is így van, ha utólag mindez azzal az előnnyel járt, hogy a történelmi városmag nem esett áldozatául a „fejlesztésnek". Kötetünkben olvashatók a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Magyar Nemzeti Levéltár közös, *Esztergom, a büntetett város* című kutatása (2016–2018) nyomán született tanulmányok is, amelyek négy tematikán – a városfunkciók átalakulása, a párt-, illetve a tanácsi vezetés rekrutációja, valamint az új városközpont mint a szocialista modernitás térbeli megjelenítése – keresztül elemzik a kommunista hatalomátvételt és Mindszenty József bíboros, hercegprímás 1948. végi letartóztatását követő négy évtized változásait.

A könyv záró fejezete a kiemelten fejlesztett városok problémáival foglalkozik. Amennyire együtt járt a centrum szerepkörrel a presztízs, a központi költségvetés szinte korlátlan támogatása, olyannyira nehéz volt mederben tartani az elindított folyamatokat: a beköltözők áradatát és a kiszolgálásukhoz, megtelepedésükhöz elengedhetetlen lakások, infrastruktúra és munkahelyek összhangját. Kisebb léptékben Bodajk, nagyobban Pécs, Szolnok és Zalaegerszeg példái ugyanazt mutatják.

Horváth Gergely Krisztián

Felhasznált irodalom

Beluszky Pál 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
Christaller, Walter 1933: *Die zentralen Orte in Süddeutschland.* Jena, Gustav Fischer.
[Karl] Marx – [Friedrich] Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa.* Kossuth Könyvkiadó – Kárpáti Könyvkiadó, Budapest–Uzsgorod, 1980. (A marxizmus–leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 1.)

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 22.

ALAPOZÁS

PETRÓCZY GÁBOR – SAÁD JÓZSEF

Építésügy – tervezés – tervgazdaság 1945–1956

A tanulmány szerzői az 1970-es évek végén pusztán saját érdeklődésüktől vezérelve kezdték kutatni az építészeti és városrendezési szakma intézmény- és értelmiségtörténeti összefüggéseit. Munkájuk 1987-től öltött szervezeti formát, amikor a Budapesti Műszaki Egyetem Építészettörténeti és Elméleti Intézete az akkori Építésügyi Minisztérium által finanszírozott Épített környezet, építészet és építés fogalma, kapcsolata a településfejlődéssel *című alapkutatási programjába Petróczy Gábor témakörét is felvette. Mivel így alkalom nyílt nagyobb lélegzetű és kiterjedtebb vizsgálat folytatásra, a kutatás részévé válhatott Saád József munkássága. Az itt közreadott, 1987–88-ban készült kézirat ennek a közös munkának az első, még nem véglegesített összefoglalása volt. Talán érdemes megemlíteni, hogy 1989-ben a csoport kibővült a két világháború közötti időszakot hasonló módon elemző Ferkai András kutatásaival, és az első világháború előtti évtizedek ugyanilyen szellemű feldolgozásával Vadas Ferenc és Bor Ferenc részéről.*

Sajnos a kéziratnak már csak ez a munkapéldánya maradt elérhető, amely – szemben a végleges változattal – az idézetek forrásait nem minden esetben tartalmazza.[1]

P. G. – S. J.

Újjáépítés vagy helyreállítás? Elvek és az építési gyakorlat konfliktusa

A világháború befejezését követően Magyarországon az újrakezdéssel kapcsolatos álláspontokat, elképzeléseket alapvetően az építéstervezés és városépítés – a háború befejezésekor még érvényes – *korábbi jogi keretei* határozták meg. Az ezen belüli lehetőségeket, az adott jogi keretek esetleges változtatásának igényét, s azt, hogy az összeomlott építésügyi igazgatás, a széthullott intézményrendszer helyén mit hozzanak létre, s hogyan tegyék azt újra működőképessé, a háború utolsó éveiben és 1945–46-ban a *francia és angol minta* is jelentős mértékben orientálta.

Az állami és municipiális befolyás érvényesülésének nagyobb teret adó tervszerű településfejlesztés jogi alapjait az 1937-es városrendezési törvény (1937/VI. tc.)

[1] A gépiratban fennmaradt dolgozat szerkesztésre előkészítését Varga Júlia és Oprán Emese, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) Hivatalának munkatársai végezték el. A kéziratot Horváth Gergely Krisztián rendezte sajtó alá, aki – ahol az Arcanum Digitális Tudománytár+ (ADT+) adatbázisa ezt lehetővé tette – pótolta a visszatekintésben említett, a jegyzetekből hiányzó oldalszámokat.

kodifikálta.[2] A törvény növelte a helyi és az állami hatóságok kisajátítási lehetőségeit, korlátozta a telektulajdonosok kötelezettségét, és ennek alapján városfejlesztési és -rendezési tervek készítését tette lehetővé, illetve írta elő.

Ez a rendszer – összhangban a háború előtti tulajdonviszonyokkal – a magántulajdon és a piaci folyamatok meghatározó szerepét a városi környezet alakulásában lényegében érintetlenül hagyta, a társadalmi egyenlőtlenségek elleni küzdelmet pedig – mint nem oda valót – be sem engedte kompetenciaszférájába. Mégis olyan szabályozásra adott lehetőséget, amelynek a kardinális társadalmi problémák megoldásához ugyan nem sok köze volt (nem ezt tartotta feladatának), de saját jogi és – ennél többnyire szerényebb – anyagi lehetőségein belül maradva vitathatatlanul a *közjót* szolgálta.

A törvény adta lehetőségekkel a háború közbejötte miatt a városrendezési tervezés nem tudott élni. A háború utáni közállapotok pedig olyan feltételeket teremtettek, amelyek a törvény kereteit messze meghaladó elképzelések azonnali megvalósításának reményét ébresztették a tervezőkben. A közcélú környezetformálás szakmai illetékességi határait tiszteletben tartó *egyezkedő-mérlegelő* magatartást az egész társadalmat átformáló *ökológiai radikalizmus* szorította ki. A társadalmi rend összeomlása, valamint a háború pusztítása utáni romhelyzet együttesen hozta látszólagos közelségbe azoknak a nagy távlatokra érvényes, a fejlődésnek új irányt adó tervezői elképzeléseknek a gyakorlattá tételét, amelyek a tulajdonviszonyok és az egyébként továbbra is érvényesülő ingatlankorlátok között – más körülmények esetén – a tervezői fantáziák világába sorolódnak.

[2] A jogszabály az *új parcellázásokat* építésügyi hatósági engedélyhez kötötte, a már kiparcellázott területeken pedig a geometriai adottságok miatt szabályosan beépíthetetlen telkekre *telekhatár-rendezést*, az építésre kijelölt városrészekben a fekvésük vagy alakjuk miatt az előírásos beépítést akadályozó telekcsoportokra *telekátalakítást* írt elő. A telekspekuláció és a parcellák elaprózásának megakadályozására a tulajdonosokat *útépítésre és közművesítésre* kötelezte. Útépítés esetén a kártalanítást csak abban az esetben tette lehetővé, ha az út a telekterület egyharmadát meghaladta. Növelve a közcélú városfejlesztés és -rendezés anyagi hátterét, egyben megerősítve a törvényhatósági szintű *telekpolitika* pozícióit, bevezette az értékemelkedési járulékot (*„betterment"*). A telekértékesítési és városrendezési alap, valamint a közműköltségek viselését (ideiglenes házadómentesség fejében) részben a tulajdonosokra hárította. Kötelezővé tette a *teleknyilvántartást*. Ennek az egyes építési telkekről az összes lényeges tudnivalót (a telek alakja, fekvése, tulajdon-, illetve használati joga, szabályozási-korlátozási kötelmei stb.) tartalmaznia kellett, és előírta a városok vízszintes és magassági felmérését, lényegileg pontos alaptérképek készítését.
Az 1937/VI. tc. ily módon létrehozva saját megvalósíthatóságának leglényegesebb hatósági és pénzügyi garanciáit, kialakította a tervek rendszerét. Minden várost kötelezett városfejlesztési program összeállítására, a városias kialakításra szánt terület meghatározására, általános rendezési és – a parcellázásokhoz kapcsolódva – részletes rendezési terv készítésére. A *városfejlesztési programot* – természeti, gazdasági, kulturális és szociális adottságok figyelembevételével – a város választott, felelős vezetőinek és testületeinek (a polgármesternek, a törvényhatósági bizottságnak és a képviselőtestületnek) együtt kellett kialakítaniuk. (Természetesen szakértőket is bevonhattak ebbe a munkába). A *városias kialakításra szánt terület* meghatározása a rendezési tervek léptékének kijelölését jelentette. Az *általános rendezési terv* a fejlesztési program 1 : 5000 méretarányú rajzi megoldására szolgált, s megvalósíthatóságának egyik fontos feltétele a *részletes rendezési terv* volt, amely lényegileg a hatósági szempontok érvényesítését biztosította a telekfelosztás és -beépítés során.

Az újrakezdés követelménye nem csak hazánkban állította új helyzet elé a tervezést, s változtatott a tervezők szereplehetőségein. Ekkor erősödött meg Európa-szerte a lényegileg máig és ma is érvényesülő városépítési, -rendezési, regionális tervezési gyakorlat. A nyugat-európai országok közül a magyarországi tervezők számára mintául szolgáló *Franciaország* is az új alapokról indulás útját választotta. Az ehhez szükséges jogi eszközök, intézményi keretek, s legfontosabbként: a központi akarat és ráció nagy perspektívájú programjai nem a háborúból kikerülő, hanem a nácik hűbéresévé tett Franciaországban alakultak ki. A lendületes francia újjáépítési stratégia a Vichy-kormányzat idején alapozódott meg. „A kicsi szép" elvet megtestesítő Harmadik Köztársaság bukása után az alkotó értelmiségiek nagy része örömmel üdvözölte a modern Franciaország megteremtésének pétaini programját. A kvázi voluntarisztikus, úgynevezett „sugalló tervezés" háború után is fenntartott gyakorlata ekkor honosodott meg.

A háború utáni konszolidálás alapdilemmája, a *helyreállítani vagy újjáépíteni* a magyarországi tervezők számára szintén mintaadónak számító *Egyesült Királyság*ban is aktuális kérdésként merült fel. A megoldást a politikai életben ekkor uralomra került Munkáspárt több évtizedes – a századfordulóig visszanyúló – szellemi hagyománya határozta meg. A londoni régió szabályozási terve a háború utolsó éveiben készült el. Patrick Abercrombie 1943-ban tette közzé Nagy-London fejlesztési és újjászervezési tervét, amelyben a városszerkezet fellazítására igyekezett „hasznosítani" a terrorbombázások következményeit, bolygóvárosi gyűrű kiépítését javasolva a metropolisz tehermentesítésére. 1947-ben alkották meg a mezőgazdasági föld védelmét, az új városok alapítását, a város- és regionális fejlődés tervezett és szabályozott rendszerének létrehozását kodifikáló, húsz évig érvényes Város és Regionális Tervezési Törvényt. Az itteni fejlemények azonban lényegesen különböznek a francia technokrata etatizmustól: a tradícióikra érzékeny, inkább praktikus, mint elvi beállítottságú angolok táj lehetőségeket hagytak a kisebb társulati vállalkozások, szövetkezeti formák kibontakozására, megerősödésére.

Magyarországon az „újjáépítés vagy helyreállítás" dilemmájával szembesülő hangadó építészek – korabeli nyilatkozataik és programjaik tanúsága szerint – szinte egyöntetűen és magától értetődően az *újjáépítés* mellett foglaltak állást. A *Tér és Forma* című építészeti és képzőművészeti folyóiratban Fischer József, Major Máté – az úgynevezett koalíciós időszak új intézményrendszerének és szakmai-szellemi életének vezető személyiségei – s még néhány építész 1944 őszén *Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon* címmel nyilatkozatot fogalmaztak meg, amelyet a lap év végi számában szándékoztak közölni.[3] (A nyilas hatalomátvétel miatt erre már nem kerülhetett sor. A nevezetes állásfoglalás ezért csak az 1945 novemberében újraindított *Tér és Forma*ban jelenhetett meg.) A memorandumot az 1945 utáni korszakváltás első építész alapdokumentumának tekinthetjük. „Úgy hisszük – olvasható a nyilatkozat bevezetőjében –, hogy a modern építészet [...] messzemenően felismerte és tisztázta a maga feladatait, világos elképzelései vannak egy jobb jövőről, ezért a tisztán szakszempontokból vezérelt építészeti munka számára a társa-

[3] A nyilatkozatból vett idézetek: Fischer et al. 1944–1945, 158–159.

dalom újjászervezésében kellő és méltó helyet kívánunk biztosítani. Tudatában vagyunk, hogy a háború eseményei Magyarországon az életigényeknek és így az építési lehetőségeknek is időleges lefokozását vonják maguk után. Elgondolásainkat ennek a felismerésnek, tehát az adott helyzet reális mérlegelésének alapján kívánjuk kialakítani, anélkül azonban, hogy még átmenetileg is szem elől tévesztenénk a modern építészet alapvető követelményeit. Építészeti ideáljaink maradéktalan megvalósítására csak egy haladottabb társadalmi és gazdasági rendben kerülhet sor, amikor is ez az új társadalom fogja megszabni az új építészet feladatait. A ma építészetének azonban egyik jellemző vonása, hogy ezt az átalakulást be nem várva, a kísérletezés és cselekvés útjára lépett, és ma már képes kielégíteni és kifejezni a társadalomban még tudat alatt lappangó életideálokat."[4]

A nyilatkozat készítői kihangsúlyozták: „Inkább választjuk a pillanatnyilag kedvezőtlenebb átmeneti megoldásokat, mint túlhaladott épületek helyreállítását – inkább építünk majd kevesebbet, de jót, semhogy pillanatnyi szükségből a jövő fejlődését gátló, maradandó épületeket hozzunk létre."[5] A deklaráció aláírói feladataik megvalósításának feltételeit is körvonalazták: szükségesnek látták a szakoktatás és a felsőoktatás reformját, az építőipar technológiai korszerűsítését, a lakosság körében végzett propagandamunkát és szövetkezeti típusú építőközösségek alakítását. Programjuk leglényegesebb feltételeként leszögezték, hogy „a felsorolt építési feladatok megvalósításának elengedhetetlen feltétele egy országos jellegű és kellően tagozott, de egységes elvek szerint dolgozó szervezet megteremtése. Ez a szervezet az újjáépítés és általában az építés ügyét világosan tisztázott hatáskörrel és tisztán szakszempontokból vezérelve szolgálja, politikamentesen és részrehajlás nélkül; kitűzött feladatainak végrehajtásához pedig kellő hatalommal és eszközökkel rendelkezzék. Ebben a szervezetben biztosítani kívánjuk az építészeti tudás maradéktalan és független érvényesülését, nem anyagi előnyökért és hatalomvágyból, hanem egyedül azért, mert célunk egy boldogabb és emberibb új élet műszaki kereteit minél tökéletesebben kialakítani."[6]

A nyilatkozatnak különös nyomatékot adott az a tény, hogy 1945 januárjában az Ideiglenes Nemzeti Kormány távollétében kormányzati jogkörrel felhatalmazott Budapesti Nemzeti Bizottság Fischer Józsefet a *Fővárosi Közmunkák Tanácsa* (FKT), majd pár hét múlva az országos hatáskörű *Építésügyi Kormánybiztosság* (OÉK) vezetőjévé nevezte ki. Az így létrejött *FKT–OÉK perszonálunió* hatósági és operatív hatáskörrel működött. Tevékenységének politikai irányvonalát – bár testületében a jelentősebb koalíciós pártok szakértői és laikus exponensei foglaltak helyet – az elvileg szociáldemokrata, valójában kriptokommunista Fischer József, a CIAM-mozgalom hazai harcos képviselője határozta meg.

Az egységes elvek szerinti irányításra most tehát nem csupán lehetőség nyílt, hanem éppen arról volt szó, hogy a modernizmus szellemében évtizedeken át kidolgozott építészeti eszmerendszer hivatalos kormányzati szervezetet talált. A kormánybiztos egyértelműen kijelenthette: „[...] amíg annak idején éles ellentétben álltunk a hivatalos felfogással, s azt állandó kritika tárgyává tettük, ma mi képviseljük a hivatalos álláspontot. A mintegy húszéves kritikai tevékenység egyszerre pozitív irányba kell, hogy működjön. Most nincs kifogás, meg kell mutatnunk, hogy is állunk azzal az új építéssel?"[7]

[4] Uo.
[5] Uo.
[6] Uo.

Önként adódik a kérdés: miként reagáltak a *magánépítészek* erre a jelentős változásra? A kérdés azért is jogos, mert a változás az állam szféráját, következésképpen a közalkalmazásban álló építészek körét érintette közvetlen módon (az említett főhivatalokban keletkezett új munkaalkalmak formájában). Az építészeknek azonban jelentősebb hányada (sarkosan fogalmazva: az összes építész) magánpraxist folytatott, vagy magánalkalmazásban dolgozott. A magánépítészek eszményeik elfogadtatásáért – az eredményesség reményében – mindig is csoportosan, leghúsbavágóbb érdekeikért pedig intézményesen küzdöttek. Ez utóbbi funkciót a két világháború közötti időszakban hivatalosan a Mérnöki Kamara látta el, mely intézmény azonban a zsidó származású mérnökök diszkriminálása miatt politikailag súlyosan kompromittálódott. E szervezet utódaként 1945 januárjában kezdte meg működését a *Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete* (MMTSzSz), amelynek elnöki tisztét – gyakorlatilag funkció nélkül – szintén Fischer József töltötte be.

Az MMTSzSz az adott körülmények között többet jelentett, mint szakszervezet: helyettesítenie kellett a háború előtti sokszínű egyesületi életet. Ezzel kapcsolatban túlzott elvárások is megfogalmazódtak. „A múltban erőnk nem volt – hangzott az első szakosztályi ülések egyikén – mindig csak panaszkodtunk, nem tudtunk soha egységesen kiáltani, érdekeinket, elgondolásunkat keresztülvinni, mert [...] soha nem volt átütő erőnk." Ha az építészek nem egységes szakszervezetbe tömörülnek, hanem különféle egyesületekbe, „akkor megint széthúzás lesz, és nem lesz átütő erejük."[8]

Az egyes szakosztályi üléseken az építészek viszonylag nagy számban (80–100 fő) jelentek meg: tervező építészek (magánépítészek), közalkalmazásban állók és vállalkozók (építőmesterek) vegyesen. Képzettségük is vegyesen oszlott meg az építészmérnökök (itthon és külföldön szerzett diplomával) és „építésztechnikusok" (felsőipariskolát vagy iparművészeti iskolát végzettek) között.

Az MMTSzSz Építész szakosztályának 1945 április közepétől hetente rendszeresen tartott kezdeti ülésein a legtöbbször elhangzó kérdések ezek voltak: milyen szerep vár az építészekre az újjáépítésben, és egyáltalán milyen módon tudnak bekapcsolódni az újjáépítés – várhatóan – hatalmas munkalehetőségeket és perspektívákat ígérő folyamatába?

Ami a perspektívákat illette, a hangadók világosan kifejezésre juttatták, hogy a „társadalom demokratizálódásával" eljött az a pillanat, amikor az építészek társadalmi létükben felemelkedhetnek a megbízók kiszolgálására kárhoztatott professzionális értelmiség szintjéről a társadalom szükségleteit megfogalmazó teleologikus értelmiség magaslatára.

[7] Fischer et al. 1944–1945, 157.
[8] Tabéry Iván felszólalása. Tabéry ugyanitt úgy vélekedett, hogy akik ma nem lépnek be az – egyébként általa is „szabad"-nak mondott – szakszervezetbe, azok „elkövetik talán a szabotázsnak a tényét". Szakszervezetek Központi Levéltára (SzKL) MMTSzSz 1945/22.

Erre a magaslatra a közös származási alapú, neveltetésükben és életvitelükben közel hasonló építészek társadalmi csoportjuk sajátos *foglalkozási rendként* való elismertetése révén kívántak feljutni.

A romok felépítéséhez merész lendület kell – hangzott a biztatás –, ebben pedig „semmiféle régimódi kézmegkötés és rendelkezés" nem gátolhatja az építészeket.[9] Már csak amiatt sem gátolhatják előírások, mivel ezeket éppen az ő kötelességük megállapítani, hiszen „a tervező építészeket az újjáépítés munkájába nem kell és nem lehet bekapcsolni, azon egyszerű oknál fogva, mert az újjáépítést (magasépítési és városrendezési vonalon) csakis a tervező építészek irányíthatják."[10] Követelésük teljesülését viszont akadályozza, hogy társadalmi megbecsülésük rendkívül alacsony. A cél tehát a közömbösség, vagy éppenséggel a szakmán kívüliek ellenérzéseinek megváltoztatása. Ehhez pedig az szükséges – hívták fel a figyelmet –, hogy minden építész, mindig és mindenkor a „mérnöki önérzetet és etikát" képviselje: az építészeknek azt a kívánalmát, hogy „úgy a közéletben, mint a társadalmi életben állíttassanak a legelső vonalba, és a mai fontosságuknak megfelelő módon foglalják el a pozíciójukat".[11]

Kétségtelennek látszott, hogy ha az építészek társadalmi csoportként valóban korszakos váltást kívánnak megvalósítani, vagyis társadalmilag elismert *hatalmi tényezőkké* kívánnak válni, akkor e törekvésüknek elsősorban a társadalmi munkamegosztás szférájában kell megjelennie, olyan – minél kiterjedtebb és átfogóbb – feladatok formájában, melyeknek elvégzése kizárólagos monopóliumuk. Emiatt alakult ki az a vélemény, hogy az építészeknek különösen a *várostervezésben* kell meghatározó szerepet vinniük. Ahhoz viszont, hogy a magánépítészek a várostervezésben kezdeményezők és irányítók lehessenek, vagyis ne csupán a hatóságok által már rögzített kereteken belüli részletkérdésekkel foglalkozhassanak, új szervezeti formákra volt szükség. Az első ilyen szervezet létrehozására Ivánka András készített javaslatot. A kisgazdapárti Ivánka – a magánépítész érdekek legmarkánsabb képviselője – ezt a munkát egy társadalmi testületként működő tervezői munkaközösséggel kívánta elvégeztetni, amelynek magját a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (Közmunkatanács) városépítési tervezői, valamint az eddigi munkásságuk alapján arra alkalmasnak talált, meghívott szabadfoglalkozású építészek és önként jelentkezők alkotnák. A korszerű városépítés szellemében dolgozó *„független munkaközösség"* távlatos előnyének tekintette, hogy közvetlen kapcsolatot és egyben átmenetet teremthet a szabad építészi és a közszolgálati építészi tevékenységek között; vagyis amellett, hogy biztosítja a magánépítészek bekapcsolódását az újjáépítés leglényegesebb feladatába, a városmegújításba, állandó jövedelmet is biztosít számukra. (Figyelmeztetett viszont arra, hogy a munkaközösségnek csak a város alapelrendezésének a koncepciójára szabad megbízást adni, ezután a munkaközösség felbomlik, és minden egyes részfeladatot nyilvános pályázatok útján kell megoldani.)

[9] Jegyzőkönyv az 1945. április 17-én tartott építész szakosztályi ülésről. SzKL MMTSzSz 1945/22.

[10] Tabéry 1945, 11. (id. Tabéry Ivántól).

[11] Jegyzőkönyv az 1945. április 24-én tartott építész szakosztályi ülésről. (Id. Elek László és Mészáros Metz Ervin javaslatából). SzKL MMTSzSz 1945/22.

Bár részleteiben kevésbé kidolgozottan, de javaslat készült „Országépítészeti Intézet" létesítésére is. Figyelemre méltó, hogy az Intézet programjának megvitatásakor az ülésen csendes megfigyelőként részt vevő kommunista párti kiküldött már ekkor, 1945 tavaszán – az MMTSzSz vezetősége számára készített bizalmas jelentésében – többek között ezt írta: „Általában az egész ülésnek az a jellege volt, mintha az építészek az ország újjáépítését teljesen ki akarnák sajátítani."[12] De az ominózus ülésen megjelenő Fischer József is rendkívül élesen reagált az Építész szakosztály illuzórikus ambícióira. „Hiába készítünk mi akármilyen gyönyörű városrendezési vagy országrendezési terveket – mondotta –, ha nem fogjuk meg azokat a lehetőségeket, amelyekre szükség van. Munkások kellenek az építkezésekhez, de nincs elegendő matrac az elhelyezésükhöz!"[13] A promt, aktuális feladatok elvégzésének a jogosságát aligha vonta bárki is kétségbe. Fischer kifakadásával viszont elsősorban azt hozta a magánépítészek tudomására, hogy a *pozíciók újraelosztásának* az első szakasza lezárult. A konkrét tervezési munkák elvi-módszertani előkészítése tehát az FKT–OÉK szervezetén belül kezdődött meg.

Az Fővárosi Közmunkák Tanácsa várostervezői a CIAM-építészkongresszusokon kidolgozott, majd az újjáépítés gondolatkörében összegezett elv szerint kezdték meg munkájukat. Ennek lényege az épületek eredeti helyükön való helyreállítását kizáró, „vertikális szervezésű" ideális városmegújítási elképzelés volt. A rekonstrukciótól vagy a fokozatos felújítástól való elzárkózás csak kisebb részben volt a *romhelyzet túlbecsülésének* következménye. Úgy vélték, hogy a városok történeti múltjához való bárminemű ragaszkodás esztétikai historicizmust eredményez, következésképpen amennyiben az eredeti tiszta elvek szellemében akarnak tevékenykedni, a városokban is szó szerint vett *tiszta helyzeteket* kell teremteni.

A sűrű, belső városrészek telektömbjeinek a régi úthálózattól független, szabad és egységes beépítése új vertikális formákkal, és mindennek a fokozatosság kizárásával történő megvalósítása viszont *csak a telkek tulajdonviszonyainak gyökeres megváltoztatásával és csak közületi megoldással* volt elképzelhető. Az építészek egy része így a városrendezés

[12] Lakatos Béla – az MKP által kiküldött politikai megfigyelő – jelentése az Építész szakosztály 1945. május 9-i üléséről. Május 19-i „Jelentés"-ében a következők olvashatók: „Furcsán és komikusan hat, hogy amikor Budapesten ma ezrek vannak hajlék nélkül, és a romos házak egy része minden pillanatban összeomolhat, az építész társadalom évekre menő városrendezési tervekkel foglalkozik, és ahelyett, hogy örömmel üdvözölné a kőműves mestereknek a komoly munkába való bekapcsolódását, tisztán anyagi érdekből igyekeznek ezt elgáncsolni. Úgy látszik, hogy nekik minden kevés, még a havi 30-40.000 P-s jövedelem is." SzKL MMTSzSz 1945/22.

[13] Jegyzőkönyv az 1945. május 9-én tartott építész szakosztályi ülésről. Fischer itt még kijelentette: a magánépületeknél „sem akarok nagy tervekkel foglalkozni, amíg a legszükségesebb feladatot, a házak befedését el nem végezték [...] Az országrendezésre, falvakra mi is gondoltunk, és ez a belügyminiszterrel összhangban történik [...] Városrendezési terveket sokan készítenek olyanok, akik erre hivatottak, attól eltekintve, hogy a Közmunkatanácsnál is készülnek mintatervek [...]". SzKL MMTSzSz 1145/22.

állami-hatósági támogatásán is túllépve, csakhamar arra a felismerésre jutott, hogy „a városrendezés tulajdonképpen egy grandiózus tervgazdálkodás".[14]

Az újjáépítés vagy helyreállítás kérdése a megkülönböztetett figyelemmel kísért városi lakásépítkezéseknél az *állandó vagy ideiglenes jellegű építés* problémáját vetette fel. Az építészek a lakáskultúra fejlesztését az úgynevezett szociális lakásépítés megszüntetésével, helyette állandó, jó minőségű lakások építésével kívánták szolgálni. Az eszmerendszer alapját a „munkás" fogalmának az általános értelemben használt *„dolgozó ember"* kategóriájával való tudatos felcserélése képezte, így a szociálpolitikai jelentésű munkáslakás is kiiktathatóvá vált, s helyébe a – valójában az építészek saját értelmiségi életideálját kifejező – „dolgozó ember lakása" került.

A meghaladni kívánt „munkáslakás" nagyon is konkrét, elsődlegesen gazdasági – és csak következményében kulturális – kategóriáját 1945 augusztusában a Szociáldemokrata Párt (SZDP) XXXIV. kongresszusának elvi állásfoglalása iktatta ki azzal, hogy „a lakás közszükséglet, és nem lehet nyerészkedés tárgya".[15] Ez a kijelentés az ideális lakás kialakításának mondhatni gazdaságpolitikai megalapozásául szolgált, s ennek szellemében kijelentést is nyert, hogy a „lakás méreteit, beosztását és nagyságát többé nem lehet, nem szabad a dolgozó emberek zsebéhez, keresetéhez, társadalmi rangjához szabni".[16]

Az *ideális lakásmód* építészeti tervekben történő konkretizálásának módszerét a CIAM-elvek mellett a svéd példa is befolyásolta. De mindenképpen az a meggyőződés, hogy az építészet lényegét a lehetséges műszaki, technikai, tudományos és művészeti aspektusok közül elsősorban a *tudományosságban* kell keresni.

A tudományos módszeresség a funkcionalizmus kidolgozott alapelvei szerint az alaprajzok kidolgozásánál érvényesült: az úgynevezett emberi lépték figyelembevételével, a fizikai szükségletek mérésével, az egy emberre, családra jutó bútormennyiség, helyszükséglet, légköbméter meghatározásával, a helyiségek kapcsolatainak és rendeltetésének részletező elemzésével. Az így létrejött lakásminőség valóban jelentősen különbözött mind a tradicionális polgári, mind a spekulációs bérházépítés előbbi szimbolikus-reprezentatív, utóbbi gazdasági-műszaki meghatározottságú kialakításától. A szobaszám helyett a család létszámához igazodó lakástípusok tervezése egyszerre mutatta a lakáspiactól

[14] „A modern városrendezőnek munkája során ma már nemcsak ösztönre és gyakorlati érzékre, hanem a tudományos kutató és adatfelvevő munka kiértékelt eredményeire is szüksége van. Ma a városrendezőtől nem a papiros terveket és fantázia szüleményeit kívánjuk, hanem olyan megoldásokat, amelyek tudományos megalapozottsággal a lakosság gazdasági, kulturális és szociális követelményeinek minden tényezőjével számolnak. »A városrendező szakember feladatát csak úgy tudja megoldani – mondotta az előadó [Rados Kornél] –, ha munkájába bele tudja vonni a kérdések nagy tömegének szakembereit. Állandóan maga előtt kell látnia nemcsak magát a holt várost, nemcsak a toronyházak és a műszaki alkotások különböző csábító képeit, hanem a dolgozó embert is, akinek kedvéért és akinek szolgálatára mindezt azért veti papírra, hogy a dolgozó társadalom kollektív munkájával valóra válthassa.« A vita során Benkhardt Ágost örömmel állapította meg: talán most hangzott el hivatalos helyről először, hogy a városrendezés tulajdonképpen egy grandiózus tervgazdálkodás." Bertóty 1948, 404.

[15] *Az MKP–SzDP 1944–1948.* 1979.

[16] Major 1947a, 41.

(az egyes családok fizetőképességétől) való elszakadást és egy olyan analízis igényét, amely a technikai-technológiai aspektust a szociális-higiéniai szempontokkal együttesen kívánta figyelembe venni.

Az építészekre tehát lelkesítően hatott az újjáépítés keretében megvalósítható környezet- és társadalomteremtés lehetősége, a városok (és falvak) életének, végső soron a *települések egész korábbi rendjének átszervezhetősége*, kollektivisztikus településmódok megvalósíthatósága, új típusú életmódok tárgyi keretéül szolgáló lakások, házak tömeges építése, új városok kialakítása.

Az újjáépítés-eszmekör, s vele együtt a funkcionalista modernizmus radikalizmusa azonban hamar megrendült. Kiderült, hogy a háború okozta katasztrófahelyzet inkább a kétes értékű kényszermegoldásokat, mint a nagy tervezési-építési lehetőségek megvalósítását igényli.

A háborús pusztítás egyáltalán nem a „tiszta lappal induló", nagyvonalú város- és országrendezést, az újjáépítést, hanem a kényszerű megoldások aprómunkáját, a *helyreállítást* tette elsődleges feladattá. Az országos építésügyi kormánybiztos már 1945 novemberében panaszolta: „Igen rossz az indulás, és a legtragikusabb paradoxonnal kezdődött: mi, akik főleg lapos lefedésű házakat terveztünk, 24.000 sérült tetőre kell, hogy felrakjuk a fedélszéket és a cserepeket. Mi, akik az avult városrészek lebontását és helyükbe fokozatosan kertes magasházak építésével új városrészeket akarunk varázsolni a régi keretek közé, vagy azok teljes feloldásával, – most minden ócska háznak, amelyben használható lakás van, meghosszabbítjuk az életét. Mert ez idő szerint egyetlen lakásról sem mondhatunk le."[17]

Fischer 1945-ben kifejtett működéséről készített beszámolójában pedig ez olvasható: „Új építkezés terén eredményekről nem számolhatok be. [...] Ami tehát történhetett, az egyelőre az igazgatási vonalon játszódott le."[18] Ez pedig elsősorban a romeltakarításra vonatkozott, a közmunkarendeletek kibocsátását, a sérült épületek és a „kis- és nagytetők" helyreállításának rendeleti úton történő befolyásolását jelentette.

Radikális városrendezési elképzelések előtt teret nyitó, nagyarányú épületbontásra tehát nem kerülhetett sor. A tőke- és lakáshiány az összes lakható, valamennyire is használható épület megőrzésére kényszerített, a lakosságot fenyegető éhínség pedig a városi zöldterületek és minden művelhető terület kiparcellázását tette szükségessé kertművelésre.[19]

A funkcionalista környezetformálás esélyeit tovább rontotta a *földreformtörvényt követő tömeges házhelyigénylés.* Addig példátlan méretű, lényegileg ellenőrizhetetlen építkezés kezdődött Budapest peremkerületein, más városainkban és szerte a vidéken. A föld

[17] Fischer et al. 1944–1945, 157.

[18] *OÉK 1945–1946.*

[19] Az éhínség megfékezésére 1945 februárjában a polgármester rendeletet bocsátott ki „Nagy Budapest kertgazdasági ingatlanainak valamint be nem épített területeinek kötelező megműveléséről". A „kiskertakció" keretében a fővárosban és környékén a lakosság 2334 hold földet igényelt zöldségtermesztésre és állattartásra. Karczag 1946, 286.

használatát eluralta a területrendezési ráció ősellensége, a „spontaneitás", „[...] egy merőben új s mondhatnánk váratlan nehézség, egyben küzdőtér bukkant elő – írta Granasztói Pál, a Közmunkatanács vezető beosztású építésze –, a széles s saját érdekeiről nem eléggé felvilágosított néprétegeknek elementáris igénye a saját családiház iránt, amely a földreformmal, illetőleg a házhelyosztással kapcsolatos rendelkezésekkel jogi alapot és társadalmi szervezettséget nyert."[20] A korabeli építészeti írásokban ekkor jelenik meg a „városok széthullásának" víziója és ennek hangulati jelzésére szolgáló szinonimák: a „laza", a „szétterpesztett", a „kültelki", a „szétfolyó", a „széteső" vagy a „külterjes". Másrészről a „tömör" és az „intenzív" beépítés fogalmai, amelyek a városi színvonal (a közművesítettség és a magasabb életminőség) felé törekvés ideáját fejezték ki.

Az építészek korszerűségre és olcsóságra hivatkozó érvelése a gazdasági, kulturális, és szociális dimenziókat konkrét tárgyi keretekbe foglalta: a *társasház és családi ház* szembeállításába; a társasházban, mint többemeletes, soklakásos szövetkezeti típusú tulajdonformában fogalmazva meg a korszerűség és gazdaságosság követendő példáját.

Az építészek hangadói a két építési forma közötti különbséget politikai-ideológiai síkra transzformálták. „Bonyolult és szövevényes adottságok, erők, folyamatok alakították ki a családiház-pszichózist – nyilatkozta Major Máté –, melynek végső fokán ott állt a társadalom, az uralkodó osztály, az állam, mint ennek a vak, de elemi erejű törekvésnek propagatív (és nem anyagi!) alátámasztása, (ami) igen alkalmas volt a kisemberek egy jelentős rétegének kikapcsolására az osztályharcból. [...] Ez a réteg volt a mindenkori reakciós, fél- és egész-fasiszta kormányzatok legmegbízhatóbb bázisa, éppen közösségtagadó, passzív magatartása miatt."[21] Az építészek a nagy területszükségletű, „gazdaságtalan", sok kerítést, építőanyagot fogyasztó, „közösségtaszító" családi ház helyett a társasház gondolatát kívánták elfogadtatni, azzal érvelve, hogy annak kisebb a területszükséglete, gazdaságosabb az építése, és „a dolgozókban a közösség érzetét erősíti".

E kérdésben az érdemi vitát azonban a koalíciós pártok képviselői folytatták le. A kommunista párt tisztán a földreform politikai célkitűzését szem előtt tartva, a leghatározottabban a földbirtok-politika mellett foglalt állást, kihangsúlyozva, hogy „a dolgozó emberek nagy részének igénye a családi ház". Míg a másik oldalon az SZDP jobbszárnyán álló Peyer Károly és a kisgazda Acsay László foglaltak állást. Peyer azzal érvelt, hogy a kezdetleges települések az ott lakó embereket „elvonják a köztől", mivel szabadidejükben házukkal foglalatoskodnak. Acsay László egy átgondolt lakáspolitika védelmében a tőkehiányra hivatkozott, mondván, el kell kerülni, hogy százszámra legyenek becsapott emberek, akik végül is képtelenek lesznek házukat felépíteni. Az építészek családiház-ellenes (pontosabban társasházpárti) véleménye inkább csak taktikai eszközként játszott szerepet az alapvetően politikai jellegű vitában.[22]

[20] Granasztói 1947, 27.

[21] Major 1946, 26.

[22] A házhelyjuttatásról szóló rendelet Nagy-Budapest területére történő alkalmazását az FKT 1945. július 16-ai, augusztus 14-ei és október 23-ai tanácsülésein tárgyalta. Az FKT részéről előadói Virágh Pál és Hönsch László voltak. A vitán a kormány részéről kinevezett tanácstagok közül többek között részt vett: Bibó István, Harrer Ferenc, Kállay Gyula, Kotsis Iván, Peyer Károly, Zentai Béla stb. A Szőv. th. biz. által választott tagok közül: Acsay László (Független Kisgazdapárt, FKgP), Büchler József (SZDP), Erdődy Mihály (Nemzeti Parasztpárt, NPP), Rajk László (Magyar Kommunista Párt, MKP), Székely Dezső (Polgári Demokrata Párt, PDP), Széli Jenő (MKP); továbbá a Szőv. részéről Saláta Kálmán, Török János, Kővágó József, Szimélyi Károly stb. BFL FKT XIX-1.

A másik nagy ideát, a *kollektivizmus* gondolatát az építészek között az a feltételezés is táplálta, hogy a politikát, gazdaságot, ideológiát és kultúrát integráló állami tevékenység – az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételével és a szélsőségeitől tudatosan megfosztott elosztás megvalósításával – a kollektivista értékeket automatikusan és ellentmondások nélkül keletkezteti, úgy az egyének egymás közti viszonyaiban, mint az egyének belső természetében. Ennek létrejöttében ilyenformán semmi szerepet nem tulajdonítottak a társadalmat alkotó valóságos egyedeknek, az egyes embereknek. Mindezt sajátos *környezeti determinációként, vagyis tervezési kérdésként* fogták fel, ezzel nem csupán megfosztva, de nem is igényelve az egyének és csoportok részvételét, aktív közreműködését saját létük (környezetük) kialakításában.

Szakadás az építészek között. Intézményi válság

Az építészeti elvek és a gyakorlat konfliktusba kerülése összefüggésben a koalíció mélyülő politikai válságával a *személyi-hatásköri ellentétek* éleződéséhez vezetett. A vitatémává lett tervezési jogosultság, pályázati rendszer körüli huzavonában ismét feléledtek az egymás kiszorítására, a biztosított pozíciók megszerzésére indított rétegharcok.

1945 tavaszán, a szokásos építési idény megkezdésének idején minden jel arra mutatott, hogy munkára alig számíthatnak az építész tervezők és az építőmesterek. Azt a kevés munkát, ami akadt, mint azt indulatosan szóvá is tették, „korrupt módon", de mindenképpen informális úton szerezte meg egy kisebbség. A munkaalkalmak szinte teljes megszűnése és az infláció meredek felívelése következtében a fix fizetéssel nem rendelkező magánépítészek egzisztenciális problémái minden más kérdést megelőző fontosságúvá lettek. Egzisztenciális háborúskodás tört ki, amelynek fegyvereiként a különféle *kirekesztési ideológiák* szolgáltak. A korábban diszkriminált – többnyire zsidó származású – építészek a munkavállalás kritériumaként azt kívánták elfogadtatni, hogy csak az kaphasson munkát, akit már igazoltak. Egy másik kritériumként fogalmazódott meg, hogy megbízás csak a szakszervezeten keresztül történhessen. Ez szintén politikai jellegű feltétel volt, mivel a szakszervezet tagja csak igazolt építész lehetett. (Az ülésekre eljáró építészek döntő többsége nem volt szakszervezeti tag.) A szakszervezetnek azonban a politikai küzdelmek következtében sokáig még alapszabálya sem volt. A munkavállalás politikai feltételekhez kötése a rostáláshoz nem ígért gyors eredményt, így a harc részben a közalkalmazásban álló úgynevezett tanácsadó építészek kiszorítására terelődött. A közalkalmazottak tervezési munkavállalásának korlátozása már csak amiatt sem vezethetett sikerre, mivel a magánmérnökök közül egyre több olyan építészt alkalmaztak a közhivatalokban, akik a szak-

szervezetben tisztségeket töltöttek be, következésképpen meg tudták akadályozni, hogy a magánépítészek érdeke a szakszervezetben érvényesüljön.

A küzdelem során végül csak két hivatkozási terület maradt: a foglalkozás és a képzettség.

A tervező építészek felszólították az építőmestereket, hogy mondjanak le tervezési jogosultságukról. A kamarai törvény szerint ugyanis az építőmesterek – bizonyos határok között – tervezést is vállalhattak, a helyreállítási munkák zöme pedig nagyságrendjénél fogva ezt lehetővé is tette számukra. A vállalkozók azonban nem kívántak lemondani szerzett jogukról. A személyességig menő viták első fordulója azzal zárult, hogy a tervezők kiválásukat követelték az eddig – legalábbis a vezetőség által – annyit hangsúlyozott tervezés és végrehajtás egységét szimbolizáló szakosztályból. Az önálló tervezői szakosztály megalakítása az építőmesterek létét tette kérdésessé a szakszervezetben. Az építőmesterek alkalmazottakat és munkásokat foglalkoztattak, tehát tőkés vállalkozók voltak, s a tervezők kiválásával (akik viszont döntően önállóan dolgoztak, vagy éppenséggel magánalkalmazásban álltak) tisztán megjelent, hogy az építőmesterek szakszervezeten keresztül érvényesíteni szándékozott érdekei nem esnek egybe alkalmazottaik érdekeivel, ami pedig a szakszervezeti mozgalom lényegével és céljával ellenkezett. Az építőmesterek emiatt hangsúlyozták, sőt deklarálták a kezdet kezdetétől fogva, hogy ők nem „vállalkozók", hanem „kivitelezők". A szétválás nem ment könnyen, végül azonban a vezetőség jobbnak látta, ha a „kenyérkérdést" leválasztja a „kulturális kérdésről". Engedélyezte, hogy a kivitelezők önálló szakosztályt alakítsanak.

Az építészek ekkorra már ezzel az engedménnyel nem elégedtek meg. Üléseiken ugyanis állandóan napirenden volt a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet jogfolytonosságának a követelése. Az egylet azonban a megszüntetésre ítélt szervezetek listájára került, hivatkozással arra, hogy a háború utolsó évében fedőszerveként szolgált a Magyar Mérnökök és Építészek Nemzeti Szövetségének és a Hungária Mérnökpolitikai Társaságnak. Hogy a Nemzeti Szövetséggel kapcsolatban volt, azt valóban lehetett bizonyítani, de hogy az egylet lényegében milyen mélységben kompromittálódott (vagy például a Nemzeti Szövetség milyen alapszabályok szerint működött), azt pontosan nem sikerült megállapítani, mert irataik – a fennmaradt jegyzőkönyvek szerint „gyanús módon" – eltűntek.

Az építészek jelentős része olyan „egyletszerű" fórumot igényelt, ahol közvetlen módon, úgymond baráti érintkezéssel, hivatásuk művészeti kérdéseiről vitákat rendezhetnek. Az MMTSzSz vezetőségének álláspontja viszont az volt, hogy a szakszervezet az érdekvédelem mellett „kulturális intézet" jelleggel is működhet, ennélfogva semmi szükség egyletre. A két fórum csak szétforgácsolná az építészek erejét, éppen akkor, amikor „egységes kiállásra és átütő erőre van szükség". Az egyletmentő törekvés nem járt sikerrel. „Jobboldali mérnökök tömörülésének" vádjával a belügyminiszter megszüntette a szervezetet.

A munkáért folyó küzdelem másik területe, a képzettség szerinti munkaelosztás követelése elhúzódó vitát eredményezett. Ki az építész, és mi által lesz valaki építész? – tették fel a kérdést. Maga a lényeg egyértelmű volt: a műszaki egyetemet végzett, oklevéles építészmérnökök igyekezték kiszorítani a pályáról az alacsonyabb (vagy más) végzettségűeket.

Ha most végül is a megélhetés szüksége által kitermelt, felsorolt területeket összességében áttekintjük, azt kell mondanunk, hogy a politikai-szakmai megkülönböztetésekre irányuló, hierarchizáló, diszkrimináló törekvések ugyan céljukat nem érték el, viszont szakmák, képzettségek, foglalkozások és felekezetek szerint egymásra haragították – pontosabban egymásnak haragított állapotukban megtartották –, és a „nagypolitika" által egymás ellen könnyűszerrel *kijátszhatókká* tették az építészeket.

A helyzetet bonyolította a *Közmunkatanács és a főváros vezetése* közötti ellenségeskedés. Az első hónapokban mindkét fél sorozatosan került a gyors megoldások kényszere elé, s döntéseiben gyakran nem sokat törődött az illetékesség problémáival és az egyeztetéssel. Az ebből következő – s a szükségállapot körülményei között természetes – együttműködési zavarok 1945 nyarára együttműködési képtelenséggé fajultak. Ebben a hatásköri tisztázatlanság és a pártközi rivalizálás mellett a személyi ellentéteknek volt a legnagyobb szerepe.[23]

Az intézmények közötti konfliktusok másik színtere a *kormánybiztosság és az Újjáépítési Minisztérium (UM)* között alakult ki.

---

[23] A Közmunkatanács és a fővárosi törvényhatóság, illetve polgármesteri hivatal bizonyos fokú szembenállása – már csak jogállása miatt is – hagyományos volt. Ez a „két szomszédvár"-viszony az 1945 utáni újraszerveződésüket követően is természetszerűen folytatódott, ugyanakkor a kompromisszumkeresés készsége is változatlan maradt. A kilátástalan kimenetelű összeütközések, mindjárt kezdetben, nem a fővárosi közigazgatás (a polgármester néhány hónapig a kisgazdapárti Csorba János volt) és a Közmunkatanács, hanem a főváros két kormánybiztosa, Fischer József és Vas Zoltán között robbantak ki. Vas Zoltánt a miniszterelnök nevezte ki (február 15-én) a fővárosi közellátás kormánybiztosává, kezébe adva egyúttal a város tényleges irányításának lehetőségét is, mivel az éhínség és a járványveszély miatt ez a feladatkör minden mást megelőzött. Vas ennek a lehetőségnek a tudatában, példátlan aktivitással és eréllyel látott munkához: „Budapest kormánybiztosaként akartam-nem akartam, úgyszólván iparügyi, külkereskedelemügyi, pénzügyminiszteri jogkört gyakoroltam" – írta későbbi visszaemlékezésében. Vas 1982. Helyzeti előnyét (szovjet kapcsolatait) is jól kamatoztatva, kiváló szervezőkészségét, a szó szoros értelmében elsöprő munkatempóját az éppen felmerült problémák gyors és eredményes megoldására összpontosította. Illetékességi kérdések vagy a kézenfekvő döntések esetleges későbbi következményei nemigen foglalkoztatták: intézkedéseit elsősorban pártján, a kommunista párton belül egyeztette. Ha a helyzet úgy kívánta, árusító helyeket jelölt ki, közmunkára mozgósított, tisztségeket osztott (Csorbát is ő nevezte ki januárban polgármesternek, az ötös bizottság későbbi hozzájárulásával), parcellázásra adott utasítást, gazdátlan vagyonokat, lakásokat – s helyreállításukra építőanyagot – utalt ki. Ez az aktivitás a Közmunkatanács mérnöki szakapparátusában kimunkált koncepciókat és az építésügyi kormánybiztosi intézkedéseket lépten-nyomon keresztezte, s emiatt Vas Zoltán és Fischer József között kezdettől fogva napirenden voltak az összeütközések. Szembenállásuk az év folyamán mit sem változott, s amikor májusban a közellátási kormánybiztosság megszűnésével Vas Zoltán került a polgármesteri posztra, javaslatot dolgoztatott ki az *FKT megszüntetésére*. Lásd Felterjesztés a Nemzeti Kormányhoz, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa hatáskörének a székesfőváros törvényhatóságának önkormányzati hatáskörébe utalása tárgyában; valamint Észrevételek a szfőv. polgármesterének 1945. július hó 30. napján kelt, a nemzeti kormányhoz intézendő és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa megszüntetését célzó előterjesztés tervezetére. PI Arch. – 283.f.9/95 ö.e.

Az Újjáépítési Minisztériumot 1945. május 11-én hozta létre a Debrecenből a fővárosba települt Ideiglenes Nemzeti Kormány. A minisztérium a Kisgazdapártnak jutott, és feladata messze több volt, mint a helyreállítási, újra- és újjáépítési munkák ágazati irányítása. A tárcának gazdasági csúcsminisztériumként a nemzetgazdasági újjáépítési program kidolgozása, a gazdasági és pénzügyi politika tervszerűségének és eredményességének biztosítása volt a feladata.

A minisztérium nem tudott ennek a feladatnak megfelelni. Stabilizációs programja és pénzügyi politikája – nem a koncepciótlanság, hanem a pártközi egyezség és a végrehajtási erélytelenség miatt – sikertelen volt. Mivel előállt az a paradox helyzet, hogy az újjáépítés tényleges menetében az újjáépítés minisztériuma a perifériára sodródott, működését jórészt kitöltötték azok az erőfeszítések, hogy legalább néhány területen ténylegesen is jogállásának megfelelő pozícióba hozza magát. Ennek következményeként alakult úgy, hogy egyik riválisa az országos hatáskörű Építésügyi Kormánybiztosság lett. A későbbiek során pedig a két főhatóság ellentétében a hatásköri átfedések, tisztázatlanságok mellett a szemlélet és felkészültség eltérései is növelték az ütközési felületet.

A minisztérium a kormánybiztosságot a helyreállítási munkák lassításával vádolta, s a Közmunkatanácsot uraló építész-városépítész szemléletet (az „építéspolitikát" kiszorító „építészpolitikát") alkalmatlannak tartotta a szükségállapot körülményei között.

Az építészek egymás közti viszálykodása és az intézmények munkáját bénító együttműködési képtelenség okozta válság különösen a *radikális – többnyire kommunista* – építészekből heves ellenérzést váltott ki. Mindezt csak fokozta, hogy ők voltak azok, akiket a szükségmegoldások, a kényszerhelyzet szülte minimálprogramok a legkevésbé sem elégítettek ki. 1945 októberében határozott lépésre szánták el magukat. Nyílt levéllel fordultak a Magyar Nemzeti Kormányhoz, amelyben aggodalommal állapították meg, hogy „az újjáépítés és annak előkészítése építészeti vonalon nem mutat fel megfelelő eredményeket."[24]

A levél a Mérnökszakszervezet hivatalos orgánumának, a *Műszaki Értelmiség*nek novemberi számában jelent meg. Ebben a magát „vezető építészek"-nek nevező csoport öt pontban foglalta össze kritikai véleményét. Elsőként, hogy túl sok szerv foglalkozik az építkezésekkel, a vezetéssel megbízott OÉK-nak pedig „kellő hatalma nincs". Másodikként: a Kormánybiztosság átvette az FKT „reakciós időkből visszamaradt bürokratikus szervezetét és ügyosztályait", ezek pedig nem képesek „a mai idők követelményeinek megoldására". Harmadikként, hogy az FKT–OÉK szervezetébe „megfelelő demokratikus erők kellő számarányban" nincsenek képviselve. „Akik vannak, azoknak a munkája is az előbb említett körülményeknél fogva megfelelően kifejlődni nem tud". Negyedikként, a bürokrácia miatt a szakszempontok nem érvényesíthetők, a tervezésre hivatott szakemberek a bürokratáknak és laikus tanácstagoknak vannak alárendelve. Végül ötödikként, hogy az OÉK feladatát elvégezni képtelen, ahelyett, hogy az újjáépítés megszervezésével és a legfontosabb feladataival foglalkozna, részletkérdésekkel bíbelődik, és ezáltal a tevékenysége szétforgácsolódik.

[24] Perczel et al. 1945, 1. Aláírók: Perczel Károly (az akció kezdeményezője), Perényi Imre, Preisich Gábor, Székely-Kovács Ferenc, Kelemen József, Gábor László, Málnai László, Kiss Ferenc, Ágotha Antal, Feuer Gusztáv, Sztojka József, Benkhard Ágost, Nagy Sándor, Gádoros Lajosné, Sebők Imre, Kertész Pál, Bleier Pál építészmérnökök és Komorner Artúr építész.

A szükséges feladatok ezzel szemben a következők: *országrendezési keretterv*, valamint a főváros és az összes többi város, községek, falvak *rendezési terveinek* az elkészítése. Korszerű, szociális beépítési módok meghatározása „a régi feudális reprezentáció keresése helyett a népegészség és jólét alapján", új lakástípusok tervezése, racionális, standardizált „alkatrészek" gyártásának előkészítése, építőanyagok szabványosítása. A feladatok elvégzésére egyedül alkalmas szervezetet kell létrehozni, az építésügy egészében illetékes és felelős Építésügyi Minisztériumot, amely megalakításával átveszi az FKT–OÉK hatáskörét és munkáját. A tervezés megszervezésének alapelve viszont az, hogy hivatal tervezéssel nem foglalkozhat. A városrendezési terveket magántervezők közül összehívott munkaközösségek végezzék, minden egyéb feladatot pedig nyilvános pályázat útján bonyolítsanak le.

Az előzmények ismeretében világos, hogy a program lényegét tekintve Fischer és Ivánka koncepcióját ötvözte egybe, és ennyiben még kompromisszumos javaslatnak is tekinthető a közalkalmazott építészek és a magánépítészek között. A memorandumnak az éppen folyó választási harcok felfokozott politikai légkörében viszont kifejezetten a *politikai oldala* domborodott ki. Az FKT–OÉK szervezetét – és emiatt Fischer személyét – ért támadásban tehát a politikai tényezőnek volt súlya, illetve annak, hogy az „belülről" (az építészek részéről) és *baloldalról* történt.

A szövegnek azt a sugalmazását, hogy a régi gárda „reakciós" lett volna, Fischer József joggal utasította vissza a leghatározottabb formában. (Fischer egyébként nyilvánosan csak erre az egy pontra reflektált.) A korszak politikai harcában egyébként is a baloldal tipikus érvelése volt a jogszabályokhoz ragaszkodó „reakciónak" a „rugalmas jogalkalmazó" progresszióval történő szembeállítása. (A jogszabályok kompromisszumos koalíciós megállapodások eredményeiként születtek, betartásuk éppen az egyébként többnyire látszólagos koalíció egyensúlyának a fenntartása miatt volt lényeges.)

Bár a *Műszaki Értelmiség* következő száma közölte az MMTSzSz állásfoglalását, megállapítva, hogy a „nyilatkozatban foglaltak nem képezik sem a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének, sem a tervezői kar egészének hivatalos álláspontját, csupán a közlemény aláíróinak véleményét", egyben helyesbítették a „vezető építészmérnökök" titulust „tervező építészmérnökök"-re. Az akciót a baloldal első sikereként könyvelte el. Az eseményt követő koalíciós vita során ugyanis megegyezés született, amelynek értelmében az FKT–OÉK szervezetén belül – de attól gyakorlatilag független hatáskörrel működő – úgynevezett Építésracionalizálási Osztályt hoztak létre, a kommunista elkötelezettségű Major Máté vezetésével. A keresztény polgári származású, CIAM-mozgalomhoz kötődő Major személyére a mind agresszívebben színre lépő baloldalnak nagy szüksége volt. Ennek tudható be sikeres akciójuk, amellyel elérték, hogy az MKP felső vezérkarának hathatós közreműködésével – és természetesen szovjet segítséggel – sikerült a „málenkij robot"-ra Ukrajnába deportált Majort hazahozatniuk. A kommunista építészek ezek után

intézményesen is felléphettek, manifesztálva az ekkortól már nem csupán létező, hanem a legerőteljesebben szelektáló tényezővé vált *pártállás szerinti* különbözőségeket.

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokon, mint ismeretes, az FKgP elsöprő győzelmet aratott. A kommunista párt ezek után különösen nagy erővel törekedett arra, hogy olyan állami szervet hozzon létre, amely a tőke korlátozására és végső soron a *kötött gazdálkodás* bevezetésére megfelelő hatóerővel rendelkezik. A válságos gazdasági helyzet alkalmat adott arra, hogy ez valóban létre is jöhessen, hiszen – mint arról már szó volt – a kisgazdapárt az Újjáépítési Minisztériummal képtelen volt a gazdasági élet tervszerűségét és koordinálását biztosítani. Az új szerv a decemberre megalakult *Gazdasági Főtanács* (GF) lett.

A GF Vas Zoltán vezetésével felállított Titkársága – azáltal, hogy szinte kezdettől fogva nemcsak a végrehajtás, hanem a kezdeményezés is innen indult ki – a hatalmi befolyás kérdését egyértelművé tette, az egyébként koalíciós alapon szervezett intézményen belül. Csakhamar kialakult az a sajátos helyzet, hogy *az egyre tehetetlenebb törvényhozó hatalom mellett lényegileg két végrehajtó hatalom* működött az országban. Az egyik a többségi, kisgazdapárti törvényhozásnak felelős kormány, a másik az egyre inkább függetlenné váló Gazdasági Főtanács, amely döntései és akciói során a kommunista párt szervezeti hierarchiájában kialakult elvekhez és gyakorlathoz igazodva, totalitásra tört a társadalmi élet irányításában és szervezésében.[25]

Ezzel azonban az Újjáépítési Minisztérium elveszítette a funkcióját, léte kérdésessé vált, a kisgazdapártnak tehát olyan terület után kellett néznie, amely még – legalábbis a megítélésük szerint – „szabad" volt, és valahogyan beilleszthető az újjáépítés fogalomkörébe. Így „találtak rá" az építésügyre. Az akciót segítette, hogy az MKP Központi Vezetőség (KV) december 1-én „az országot fenyegető gazdasági katasztrófa elhárítására" tett javaslatában határozottan állást foglalt a „kormánybiztos-infláció megszüntetése" mellett, mégpedig oly módon, hogy azokat „be kell olvasztani a megfelelő szakminisztériumokba."[26]

Fischer József 1946. január 26-án kapta meg véleményezésre azt a rendelettervezetet, amely az Újjáépítési Minisztérium országos építésügyi főhatósággá szervezését s egyúttal az Országos Építésügyi Kormánybiztosság megszüntetését tartalmazta.[27]

1946 végétől az építésügyön belül gyakorlatilag eldőlt a „hogyan tovább?" kérdése. Az FKT 1946. szeptember 27-i tanácsülésén a Fischer József távollétében elnöklő Harrer Ferenc bejelentette a Fővárosi Közmunkák Tanácsának közeljövőben várható megszűnését.[28] Pár hét múlva, október 12-én – határozottabb profilkialakítás szándékával – a minisztériumot *Építés- és Közmunkaügyi Minisztériummá* (ÉKM) szervezték át. A már csak névleg működő *Országos Építési Kormánybiztosság az átszervezéssel megszűnt.* A Közmunkatanács és a kormánybiztosság alkalmazottainak nagy részét a Mistéth Endre által vezetett ÉKM átvette.

[25] Lásd erről Pető 1979. Pető fejtegetéseivel tökéletesen egybevágnak Vas Zoltán későbbi visszaemlékezései: „A Pénzügyminisztérium pedig néhány héten belül úgyszólván mindenestül az én hatáskörömbe került... Úgy történt, hogy a párt a választási sikertelenséggel bekövetkezett polgármesteri kényszerű lemondásomat változtatta át hatalmi pozíciós sikerré. Megszerzett egy a miniszterségnél is fontosabb állami posztot, amelyre én kerültem." Vas 1982.

[26] *Az MKP-SZDP 1944–1948.*

[27] BFL II.1B/18.

[28] A Közmunkatanács egyre szűkebbé váló tevékenységi területtel még 1948 tavaszáig működött.

Bár a hangadó építészek politikai csoportjai között továbbra is messzemenő nézetazonosság mutatkozott az építész tervezők társadalmi szerepköre fontosságának az eltúlzásában, a célok és lehetőségek politikai szempontból történő összeegyeztetését illetően 1946-ban már szakadéknyi űr tátongott közöttük. A hatalom megragadásáért folytatott koalíciós pártharcok a gazdasági, társadalmi, kulturális élet egészére kiterjedtek, és minden intézményt és szervezetet érintettek. Ezek az erők a korábban ellenzékiségükben világnézeti közösséget vállaló progresszív építészeket is magukkal ragadták, különösen mivel mostantól már *nem az ellenzék soraiban, hanem a vezetésben kellett osztozniuk.*

A napi aktuális helyreállítási feladatok kényszerkörülményeit figyelembe venni igyekvő – döntően *szociáldemokrata – építésügyi vezetéssel szemben* az újjáépítés fontosságát hirdető, ám e programot anyagi eszközök híján csak avantgárd tervekkel alátámasztani képes *kommunista építészek* 1946 nyarán eredményes támadásba lendültek. Sikerült létrehozniuk a *Tér és Forma* vetélytársát, az *Új Építészet* címet viselő folyóiratot. A siker tulajdonképpen a Mérnökszakszervezeten belül eddigre kialakult erőviszonyokat tükrözte. Az építészeti szakosztályban aktív tevékenységet kifejtő kommunista párti építészek a lap beindításához a szakszervezet MKP-vonalának a támogatását élvezték. Fischer József (aki a *Tér és Forma* szerkesztője is volt) a lap beszüntetését követelte, de a szakszervezeti koalíciós vita az *Új Építészet* szerkesztőinek győzelmével zárult.[29]

E belső pártközi vitához hasonló indulatokat dobott felszínre az *Új Építészet* lap első számának Major Máté által írt, az adott viszonyok között meglehetősen provokatív *Bevezetője.*[30]

„Az építészek túlnyomó többsége [...] – írta Major – a »politikamentességnek« terméketlen levegőjében nevelkedett és megelégedett a konccal, amit részére egy-egy bérház, egy-egy »középület« – templom, kaszárnya – minden összefüggésből kiragadott, egyszeri feladata jelentett. Az építész nem az embert, nem a közösséget, nem a jövőt, hanem az építtetőt szolgálta, a telkek jobb kihasználását, a minél több lakással együtt dagadó hasznot, és a megkerült problémákat valami álszakállas esztétizálással kendőzte [...] Elérkeztünk a válaszúthoz. Döntenie kell minden építésznek: megelégszik-e a spekuláció nyújtotta előnyökkel, vagy vállalja – a kezdetben kétségtelenül aszkézist követelő – közösségi

[29] Fischer azzal érvelt, hogy „az ország a mai körülmények között két építészeti lapot nem bír el". Valójában arról volt szó, hogy az *Új Építészet* a kezdettől *politikai ellenfélként* lépett fel. A vita során az *Új Építészet* szerkesztői megállapodtak Fischerrel abban, hogy a lap „mai formájában csak az év végéig jelenik meg, s 1947. január elseje után [...] visszatér a *Magyar Technika* borítólapja alá. Az *Új Építészet* szerkesztősége természetesen állni fogja ezt a megállapodást" – rögzítették az 1946. december 20-án felvett jegyzőkönyvben. (A megállapodást az *Új Építészet* szerkesztősége nem tartotta be.) Az *Új Építészet* szerkesztőinek levele az MMTSzSz vezetőségéhez a lapot ért jobboldali támadás miatt. Aláírói: Kozma Lajos és Perényi Imre. Vö. *A műszaki értelmiség három évtizedes harca* I. 1945–1948.

[30] Major 1946b.

munkát az ország szervezett, tervszerű újjáépítéséért. Le kell »ereszkednie« abból a képzelt magasságból, melyet egyénieskedésből, az alkotási szabadság hamis felfogásából rakott magának, és bele kell illeszkednie őszintén a dolgozók társadalmába, hogy létrejöjjön a szellemi és fizikai munkának az az egysége, amely egyedül képes igazán nagyot alkotni! Ez a »leereszkedés« azonban nem jelenthet alkalmazkodást a tömegízléshez, nem jelenthet kitérést a kiforratlan tömegigények nyomása elől! Az építésznek is vállalnia kell a dolgozók élcsapatának feladatát: mindig elől járni, nevelni és irányítani, alapot teremteni a haladás a felemelkedés alkotásainak."

Major felhívásában (amely háború utáni építészetünk második programnyilatkozatának is felfogható) egyértelműen *összekapcsolta az MKP-irányvonal felvállalásának kötelezettségét az „új építészek" érték- és gondolatvilágával.* Jóllehet az összekapcsolás logikailag következetes volt (totalitárius rendszereszmék már korábban is összekapcsolódtak építészeti ideológiákkal), a türelmetlenül követelő alapállást hevesen utasították vissza mind a nem kommunista párti, mind a párton kívüli építészek, elsősorban politikai okokból. De amiatt is, mert a radikalizmus a jórészt munka nélkül tengődő, vagy nagyon is reális, napi helyreállítási feladatokkal küszködő építészektől már távol állt.

A *Tér és Formá*ban helyet kapott válaszok a *politika* ellenében a *szakszerűséget* hangsúlyozták, mondván az „építészet nem politikai iskola – ez a pártokra tartozik –, hanem műhely, amely reális feladatokat vállal és old meg."[31] A vitához a szakszerűség védelmében hozzászólók kiábrándultan utasították el a gazdasági kontroll nélküli eszmei tervezést. A politikai utópiák abban hasonlítanak a városépítéséhez, írta az egyik hozzászóló, hogy „papírra vetve rendkívül sivár képet nyújtanak! Egy-egy állapotot ábrázolnak a végső kifejlődésben, amelyhez hozzáadni, vagy amelyen változtatni nem lehet: ezért vigasztalan, sivár és elviselhetetlen. Amennyire elviselhetetlennek képzeli az egyén a phalanszter életét, annyira kietlennek gondolja a phalanszter építőművészetét is."[32]

A szakszerűség követelményének és a kompetenciahatárok betartásának ilyen sarkított megfogalmazóit a kommunista baloldal *reakciósnak* bélyegezte.

A *kommunista párti építészeket* részint az FKT szociáldemokrata irányításától függetlenedett Építésracionalizálási osztály létrehozása, részint pedig az *Új Építészet* lap folyamatos megjelentetésének sikere az *egységesség és szervezettség* fokozására ösztönözte. 1946. november 28-án ennek szellemében *Új Építészek Köre* (UÉK) néven egyesületet alapítottak. Formailag ugyan a hivatalos belügyminisztériumi nyilvántartásba vétel még egy évet váratott magára, gyakorlatilag azonban a kör tizenhárom (dr. Beér János ügyésszel együtt tizennégy) tagja ezzel elérte, hogy önálló szervezetként demonstrálhatták politikai-eszmei hovatartozásukat.[33]

[31] Granasztói 1946, 80. Figyelemre méltó, ahogyan Major Máté később visszaemlékezett erre a vitára és különösen Granasztói reagálására: „Aggályának egyik táplálója lehet az a tény – írta Major –, hogy az Új Építészet köré tömörülő néhány építésznek akkor jórészt még csak a pártos hivatali pozíció ad némi tekintélyt, szakmailag – különösen ami alkotó produkcióját illeti – alig van valami súlya." Major 1969, 275.

[32] Hoch 1947, 15.

Egyesületük céljaként – szervezeti szabályzatuk szerint – az „új, haladó és szociális szellemű építészet ügyének előmozdítását, az elsőrendű mértéket megütő építészeti, művészi és tudományos munkák elméleti és gyakorlati megvalósításának elősegítését, az építész-társadalom, a nagyközönség és a hatóságok építészi kultúrájának fejlesztését, a közízlés helyes irányba terelését, a hasonló célú külföldi szakegyesületekkel való érintkezés és együttműködés megteremtését és ápolását", nem utolsósorban pedig a „modern építészet érdekeinek az előmozdítását és társadalmi képviseletét" jelölték meg.[34] Az UÉK alapszabályában elvileg nyitottnak mutatták az egyesületet. A tagfelvétel lehetőségével azonban 1948 nyaráig egyáltalán nem éltek. A modernista szellemben gondolkodó prominens építészek elől viszont a kör zártságát két lényegi kitétel is biztosította. Egyfelől az igazolási eljárások során feddésben vagy ennél súlyosabb elmarasztalásban részesült építészek a tagfelvétel szempontjából szóba sem kerülhettek. Ennek következtében – jelentkezésüktől függetlenül – *ab ovo* a szakma legtehetségesebb egyéniségeit zárták ki soraikból, például Rimanóczy Gyulát, Wanner Jánost, az Olgyay testvéreket, Janáky Istvánt, Rácz Györgyöt, Schall Józsefet. Másfelől eleve megtorpanásra kényszerítő volt az az elvárás, hogy a tagoknak kötelességük bármilyen nyilvánosság előtt megjelenő munkájukat az egyesület elbírálásának alávetni.

E kör kasztszerűsége, mondhatni *szabadkőműves jellege,* egyben nyilatkozataik, amelyekben a magyarországi építészet letéteményeseiként titulálták magukat, az építészek többségéből ellenérzést váltott ki.

Az építésügy tervgazdaságba integrálása

1947. január elején a Magyar Közösség ellen indított koncepciós perben koholt vádak alapján letartóztatták az építés- és közmunkaügyi minisztert, Mistéth Endrét.

A Magyar Közösség-ügyből a kommunisták politikai tőkét kovácsoltak, és ezzel fordulatot értek el a koalíciós hatalmi harcban. A kisgazdapárt szétdarabolásával összefüggésben, 1947 márciusától az ÉKM a Nemzeti Parasztpárt kommunista pártvezetéssel mindig is konciliáns szárnyának tárcája lett.

Első vezetője, Veres Péter minisztersége alatt két jelentős – egymással bizonyos mértékig összefüggő – akcióra került sor. Az egyik a tervszerű építkezések előkészítését szol-

[33] Az „Új Építészek Köre" tagjai: Kozma Lajos, Major Máté, Málnai László, Perényi Imre, Preisich Gábor, Perczel Károly, Benkhard Ágost, Zöldi Emil, Kaesz Gyula, Gádoros Lajos, Lux László, Hegedűs Béla, Gábor László, Beér János dr. A felsoroltak később szinte kivétel nélkül magas beosztásokba kerültek az építésügy irányításában.

[34] *Az „Új Építészek Köre" (IJÉK) alap szabály-tervezete.* 1946. november 28. (Petróczy Gábor dokumentumgyűjteményéből).

gáló, májusban megjelent *Országos Építésügyi Szabályzat* (OÉSZ), a másik pedig – rá egy hónapra – az *Országos Házépítő Szövetkezet* (OHÉSZ) mozgalmának megszervezése volt.

Az OÉSZ az új lakások építésénél műszaki térméretekben és térbeosztásban foglalt minimumokat állapított meg. A Közmunkatanács aktív közreműködésével készített, jórészt az 1937. évi VI. tc.-re támaszkodó, vitathatatlanul *szociális karakterű* szabályozás közművesítetlen területeken egy lakásban – a konyhával együtt – legalább három lakóhelyiséget írt elő. A városokban három, a községekben egy emeletben határozta meg az építhető legmagasabb épületeket.

Ez a szabályozási keret szolgált alapul a 145 községre kiterjesztett 1800 családi ház megépítését célzó OHÉSZ-akciónak. Az építőanyaggal, tervvel és készpénzzel támogatott, csoportos, önerős lakásépítő szövetkezet szervezetében a háború előtti ONCSA-akció módosított változataként jött létre.

Az a feltétel, hogy az építtetőnek köteleznie kellett magát az ÉKM által jóváhagyott terv szerinti építésre, a tervszolgáltatási rendszer kiépítését tette szükségessé. Az ÉKM Építéspolitikai főosztálya a szabványtervek készítésére irodát szervezett. A feladat sajátosságából adódott, hogy a tervezőknek tudomásul kellett venniük: az akció lényege az önerős építés, műszaki-technológiai korszerűsítésekre nem kerülhet sor. A gyakorlattal kötött kompromisszumok árán született tervek az építészek körében nem arattak osztatlan sikert. A türelmetlenségből fakadó elégedetlenség hangja hallatszott ki az 1947. június elején megnyitott, majd országos vándorútra küldött nagyszabású (100 tablóból álló) *Falu – város lakásépítési kiállítás* falusi anyagának az értékelésében is. A kompromisszumos helyzetet Kozma Lajos összegezte: „Bármennyire gazdagodott is azonban ez az új alaprajz gyakorlati részletekben [...] éppen a mai takarékossági kényszer hatása alatt alig különbözik a régi megoldástól [...] Minthogy nagyjában sem a beépítési mód (fésűs), sem az alaprajz, sem a szerkezet lényegesen nem változott, nem csodálkozhatunk azon, hogy a ház formai felépítése sem nagyon üt el a régi hagyományos falusi házétól [...] A helyzetet így nézve el kell ismernünk, hogy nem annyira a mai építészek ragaszkodtak a hagyományos házformához, mint amennyire az ősi paraszthá ház előzte meg a korát a maga tárgyilagos formájával."[35]

Veres Péter, akinek figyelmét a minisztérium által felügyelt területek közül gyakorlatilag csak a vidékkel kapcsolatos témakörök kötötték le, 1947 nyarán – építészek kezdeményezésére – *Falu- és városrendezési főosztályt* állított fel. Ezzel teljesült a főosztály vezetésével megbízott Perczel Károly és a már idézett építészcsoport nyílt levélben megfogalmazott követelése, hogy a Fővárosi Közmunkák Tanácsában megkezdett terület- és városrendezési munka miniszteriális keretek között folytatódjon. Megnyílt tehát az út a földreformot követő években kialakult kaotikus falusi, tanyasi ingatlanviszonyok rendezéséhez, országos összefüggésekben, egységes szakmai követelmények szerint, központosított regionális és településrendezési tervezési rendszerben.

[35] Kozma 1947, 142–143.

A földreformtörvényt követően a falusi-tanyasi társadalom szinte egészét megmozgató házépítés építésrendészeti szempontból sok helyen tarthatatlan állapotokat eredményezett. Kiküszöbölésére sajátos tervfajta született: a *házhelyosztási terv*. A főosztályon kidolgozott módszertani útmutató alapján kb. 2000 standardizált házhelyosztási tervet készítettek, részben a helyszínen, a helyi hatóságokkal sokszor a szó szoros értelmében késhegyig menő vitákban egyeztetve az eltérő szempontokat és igényeket.[36] Munkájukhoz egy késve kibocsátott belügyminiszteri rendelet adott jogi alapot, melyben rögzítették, hogy házhelyosztás terv nélkül nem végezhető.

A házhelyosztási tervekkel párhuzamosan a főosztályon *tanyaközponttervek* is készültek. Ezt a tervfajtát elsősorban a kollektív földtulajdonformákhoz kapcsolható kívánatos települési módok kialakításának igénye hozta létre. A tanyaközponttervek a házhelyosztási terveknél bonyolultabbak, de azokhoz hasonlóan, a kivitelezés tudatában készülő tervek voltak. Településmagok (központok) szerkezetét és létesítményeit, illetve a központ köré szerveződő település területfelhasználásának rendjét tartalmazták. Műszaki kidolgozottságukat jellemezte, hogy az általános és részletes rendezési elemek nem váltak el bennük egymástól. Az üzemelési, intézkedési előírások és a megvalósíthatóság költségei a tervek kötelező tartozékai voltak.

A szériában gyártott, egész országot átfogó házhelyosztási és tanyaközponttervek gyakorlatban látszottak igazolni Perczel Károly 1946-ban felvázolt *ország- és regionális rendezési* elképzeléseit. „Amikor az állam mindinkább kezébe veszi a termelés központi ellenőrzését, majd irányítását és végül magát a termelést – írta Perczel –, szükségessé válik a termelés és termelők elhelyezésére és egyéb életfunkciók biztosítására szolgáló épületeket és azok egymáshoz való viszonyát egységes terv figyelembevételével felépíteni, és nem az egyéni konkurencia összhangot kizáró építkezéseinek elve alapján, mint eddig."[37]

Az épület-helyreállítás sokat vitatott finanszírozási, tulajdonjogi problémáinak eddig nyitott kérdéseire az 1947 tavaszán meghirdetett „haszonra törő gazdálkodás helyett szükségletgazdálkodást" jelszó egyre határozottabb érvényesítése adta meg a választ. Márciusban a Gazdasági Főtanács jóváhagyta a pénz- és építésügyi tárca rendelettervezetét a háztulajdonosokra kivetendő kényszerkölcsönről.[38] Augusztusban bevezették a tervkölcsönöket. A lakásépítés hitelezésének és szubvencionálásának intézménye az épületjavítási alap lett. Az épületfinanszírozás terén a Tervgazdasági Tanács, az ekkor megalakított Országos Tervhivatal (OT) és az építésügyi tárca kizárólagos döntési jogot nyert, a városok pénzügyi önállósága felszámolódott.

[36] Borbiró–Valentini 1947.

[37] Perczel 1946, 1. Perczel nemsokára – a folyóirat 1947/4. számában – *Jegyzetek Magyarország tájrendezéséhez* címmel konkrét országrendezési elképzeléseit is felvázolta. Vö. Perczel 1947. Ezek lényegileg megegyeztek Le Corbusier háború alatt kidolgozott rendezési elképzeléseivel.

[38] *Közgazdaság*, 1947. március 16.

Lakásépítésre a magántőke ezek után nem vállalkozhatott. Ez a feladat az 1947. augusztus 1-én indult *hároméves terv* célkitűzéseinek megfelelően – az infrastruktúra-fejlesztés egészéhez hasonlóan – az *államra hárult.*[39]

Az állam építtetői szerepének felértékelődésére azok az építészek reagáltak lelkesedéssel, akik baloldali politikai elkötelezettséggel már korábban is azt vallották, hogy „a lakás áru jellege élesen ellentmond annak, amit mi – haladó építészek – mind határozottabban és követelőzőbben vallunk, hogy minden dolgozónak joga van emberhez méltó lakáshoz." A modell abban az esetben volt elképzelhető, ha a lakás „nem egyszerűen adás-vétel tárgya, hanem mintegy közszolgáltatásként kell mindenki számára felépülnie. Ennek az álláspontnak érvényt szerezni – nyilatkozta Major Máté – csak a tervszerűség bevezetésével és következetes, határozott végrehajtásával lehet." A lakástermelés, mivel ilyenformán nem profitábilis, „csak úgy illeszkedhetik »harmonikus egységbe« a többi tervfeladattal", ha a termelő beruházások elsőbbségét biztosítja. Ennek kimondása azt jelentette, hogy az eddig lakásépítésre összpontosító építészeknek tudomásul kellett venniük: „az építkezés százalékos részesedése a beruházásokban – bármilyen magasnak látszik is – alatta marad lakástermelésben a konjunkturális békeévek színvonalának."

A kommunista építészcsoport a *szűkösségen alapuló hatósági lakáselosztási modellt* – a kommunista párt 1947-es választási győzelmét követően – buzgón igyekezett megtölteni politikai tartalommal. Elkötelezettségük demonstrálására Major Máté olyan lakáselosztási tervet készített, amelyben az új lakásokat – a kommunista párt győzelméhez való hozzájárulásuk jutalmaképpen – a „kommunista többségű" városoknak és falvaknak juttatta volna.[40]

A hároméves terv fejlesztési tervszámaiban azonban a lakásépítés összvolumenét és területi elosztását a *„maradékelv"* és az *aktuálpolitikai lakáskontingensek* alapján rögzítették. Külön tételként az iparfejlesztéshez kapcsolódó kohász- és bányászlakás-kolóniákat, a vidék „kulturális és egészségügyi életkörülményeinek emelésére" pedig tanítói és orvosi lakások építését írták elő. A Tervhivatal a pénzügyi tervezésen túl műszaki tervezési kérdésekkel nem foglalkozott. A tervgazdálkodás szervezeti és pénzügyi feltételeinek megteremtése mellett így a *műszaki bázis kiépítésének* is meg kellett kezdődnie.

[39] A lakás, mint az *állami költségvetést megterhelő tétel* már az 1948-as év költségvetési vitájában megjelent annak a kérdésnek a formájában, hogy „produktív, vagy nem produktív dolog-e a lakásépítés?" A vitához hozzászóló Darvas József miniszter (Veres Péter utóda) szerint a „kérdés ilyenformán igaztalanul van feltéve, mert sorrendi kérdésről van szó. Az ország szempontjából az a döntő, hogy a kevés pénzből elsősorban olyan területen csináljunk tőkeberuházásokat, amelyek a termelés vonalán állnak és a termelést segítik elő. Így jutunk el majd oda, hogy egészséges lakást tudunk adni parasztnak, munkásnak." *Szabad Szó*, 1948. február 1.

[40] Idézeteket lásd Major 1947b, 169–170; Major 1947c. Major Máté egyik visszaemlékezésében tervéről így nyilatkozott: „Darvas Józseffel felkerestük például Rajk Lászlót, s előadtam egyik zseniális elképzelésemet: a legutóbbi választási eredmények alapján megyénként, járásonként úgy osszuk el az építendő lakások kontingensét, hogy elsősorban a kommunista többségű városok és falvak kapjanak belőle. Rajk László rendelkezésünkre bocsátott adatai alapján gyönyörű színes térképeket készítünk erről és – ebben is maradunk." Major 1978, 127.

Meghatározó jelentőségű volt, hogy a gazdaságpolitikai célkitűzés viszonylag magas beruházási szintet írt elő. A terv szerinti építési volumen évenként lényegesen meghaladta az előző évit, ezzel a még döntően magánkézben lévő *építőipar* felé egyre nagyobb követelményeket támasztott. Nem lehetett kétséges, hogy a tervgazdálkodás egyik kulcsszerepe az építőiparnak jut. Szervezetének racionalizálása és az *építési árak csökkentése* pedig az építésügy területén mindent megelőző középponti témává lett. A kommunista párt térnyerésével napról napra centralizáltabbá váló gazdaságirányítás, a központi forrásokból finanszírozott beruházások beindulása, s mindezekkel összefüggésben az építőipari szervezetek jövőjével kapcsolatban az építészek egymás közti vitáiban felmerülő – a tulajdonviszonyokat alapjaiban érintő – kérdőjelek nyílt, a korábbiakhoz képest is egyértelműbb állásfoglalásra késztettek.

1947 nyarán a kommunista építészek elérkezettnek látták az időt ahhoz, hogy a fenti tendenciáknak megfeleltetett, átfogó programot terjesszenek elő, és ezzel döntésre vigyék a szakmán belül folyó hatalmi harcot. Hangadóik: Perényi Imre, az FKT Szovjetunióból hazatért osztályvezetője és az ÉKM Építéspolitikai főosztályán dolgozó Lux László (mindketten a kommunista építész aktíva vezéregyéniségei), *Tudományos intézetet az építőiparnak* címen az *Új Építészet* című lapban fejtették ki elképzeléseiket. Írásukban leszögezték: „A napirend legfontosabb feladatainak egyike az építkezés lebonyolításának átszervezése. Nagyon drágán építünk. Az építőipar »szabad versenyében« a vállalkozónak ellenőrizetlen és magas a haszna." A még nevén nem nevezett célhoz, a szovjet minta szerint államosított építő nagyipar meghonosításához vezető út első állomásaként *Országos Építőipari Tudományos Intézet* felállítását sürgették. Az intézet a munkamódszerek racionalizálásával, új anyagok, szerkezetek kutatásával, standardizálással, s nem utolsósorban a sorozatos építésre szánt épületek típusterveinek az elkészítésével, majd a típustervekből tervezési normák megállapításával kívánt foglalkozni. A programban nem a felsorolt területek voltak az újszerűek, hiszen ezekkel a Közmunkatanács, az ÉKM, a Székesfőváros Anyagvizsgáló Intézete, a Műegyetem, illetve a Termelési Tanács és az Anyag- és Árhivatal foglalkozott. Jelentősége abban állt, hogy ezeket a kérdéseket – beleértve a tervezést is – a tervgazdaság követelményeit szem előtt tartó új, országos szervezetben kívánták megoldani. Az Intézet személyi összetételét az FKT Perényi Imre által vezetett csoportjára kívánták alapozni.[41]

[41] Perényi–Lux 1947, i. h. 193. Perényi Imre a vele készített interjúban elmondta, hogy a kommunista pártban 1947-ben nem vetődött fel – az egyébként jól működő – magán építőipar kisajátítása. Az államosításokat előkészítő tárgyalásokon Perényi Imréék foglaltak állást az állami tulajdonba vétel mellett.
A kommunista párt 1947 végéig nem mutatott különösebb érdeklődést az építésügy iránt sem. Major Máté ezzel kapcsolatban egy 1947-ből származó élményét írja le: „Amikor egy pártközponti rapporton említem az »építéspolitiká«-t, Gerő Ernő azt kérdezi: »hát ez meg micsoda?« – belém fagy a szó." Major 1978, 127.
A történeti hűség miatt itt említjük meg, hogy a szövegben hivatkozott „kommunista építészek" fogalma alatt *nem az összes kommunista építészt,* hanem az *UÉK „kemény magját"* képező csoportot értjük. A kommunista építészek szélesebb körben egyébként is csak 1947 nyarától kezdtek szerveződni. Ezt támasztja alá az is, hogy 1947. július 3-án a kommunista tervezők aktívájának alakuló ülésén Kelemen József felhívta „az elvtársak figyelmét arra, hogy nemcsak megjelenni, hanem sza-

A kezdeményezés a jövőt illetően jelentősnek bizonyult, tekintettel arra, hogy ezen a szálon indult el a *magyarországi tervezőirodai rendszer kiépítése.*

Veres Péter 1947. július végén hajlandóságot mutatott arra, hogy a minisztérium Építéspolitikai főosztályának felügyelete mellett az Országos Építőipari Tudományos Intézet megalakulhasson.[42] Részben az alárendelt viszony, részben az igényelt anyagi erő hiánya miatt az Intézet mégsem állami szervként, hanem kerülő úton gründolt *magántársaságként* jött létre. Az első hónapokban névlegesen az MKP támogatását élvező Munkatudományi és Racionalizálási Társaság (MRT) „szervezés alatt álló" építőipari tagozataként működött.[43] Szeptemberben Darvas József került a minisztérium élére, Veres Péter utódaként. Darvas – elfogadva az építőipari tagozat vezetőségébe való felkérést – támogatta az önálló intézet megalakítását. Az induláshoz szükséges pénzt, valamint az igényelt külön helyiséget azonban ő sem tudta biztosítani.[44] A körülmények ellenére november közepén a Racionalizálási Társaságon belül *Építéstudományi Központ* (ÉTK) néven mégis megalakult a szervezet.[45] A mintegy húszfőnyi csoport első háromhavi bérét Gádoros Lajos fi-

vukat hallatni is kell. Elmúlt az ideje annak – mondta –, hogy egyes elvtársak mintegy inkognitó kezeljék párttagságukat." SZKL MMTSzSz 1947/135. A szélesebb kommunista építészaktíva alapító tagjai voltak (az UÉK-tagokon kívül): Rados Kornél, Sebestyén Gyula, Gyárfás Iván, Kelemen József, Komorner Artúr, Kertész Pál, Teván Zsuzsa (Zsófia), Székely-Kovács Ferenc, Sebők Imre, ifj. Danziger (Deák) György és Fekete Ede.

42 Veres Péter 1947. július 29-i levele Perényi Imrének. In: *Az állami építéstervezés...* 3. sz. dokumentum.

43 A *Munkatudományi és Racionalizálási Társaság* a Mérnökszakszervezet közbenjárásával, annak felügyelete alatt, a Gazdasági Főtanács és a Termelési Tanács támogatásával alakult meg. Az MMTSzSz érdekeltségét Zentai Bélának – a Mérnökszakszervezet kommunista főtitkárának – egy belső aktívaülésen elhangzott beszédének részletével világítjuk meg: „Nekünk nemcsak a nagy kérdésekkel kell foglalkozni, hanem a múlt példáin okulva pozicionálás politikát is kell folytatni. A kommunisták a szakszervezeten belül aránylag kicsi számmal vannak képviselve (8–10%). Hogy ne állhasson elő szűk keresztmetszet, oly módon kell az elvtársaknak a munkát megosztani, hogy befolyásunk minden döntő téren érvényesüljön." SZKL MMTSzSz 1946/74. A Munkatudományi Társaság elnöke: Dr. Komondy Zoltán, az intézet igazgatója: Mártonfi Rudolf, védnökei Gerő Ernő, Kossa István, Molnár Erik, Vas Zoltán, Veres Péter, Bán Antal, Kisházi Ödön, Róna Sándor, Dr. Bársonyos Károly voltak. A Perényi Imre vezette építőipari tagozatról lásd SZKL MMTSzSz 1947/174.

44 Az építőipari tagozat vezetőségébe a jelölést elfogadta többek között: Borbiró Virgil, Fodor Gyula, Mihailich Győző, Major Máté, Rados Kornél, Somogyi Miklós (a Magyar Építőipari Munkások Országos Szövetsége –MÉMOSZ – elnöke), Kozma Lajos, Benkhard Ágost, Tabéry Iván stb. A jelölést visszautasította Fischer József és dr. Kiss Tibor egyetemi tanár. Jegyzőkönyv a Munkatudományi és Racionalizálási Társaság 1947. dec. 12-i Elnöki tanácsüléséről. SZKL MMTSzSz 1947/147.

45 *Az állami építéstervezés...* 1. sz. dokumentum. 1947. november 17. Perényi Imre csak ekkor, 1947 novemberében jelentette be a kommunista építészaktíva ülésén a megalakult Intézetet. „Az intézet programja a szabványosítás előkészítése, az előregyártás tanulmányozása és az építőipar jelenleg tízes szorzószámú kulcsának leszállítása újból hatra – mondta az ülésen. – Ez természetesen élénk ellenérzést vált ki úgy az építőmesterek részéről, mint a szoc. dem.-ek részéről is. Az intézetnek jelenleg 20–25 alkalmazottja van, de helyisége nincs; ideiglenesen a Közmunkatanács helyiségében működik jan. 1.-ig." Perényi a tagság segítségét kérte, hogy a szükséges 6-8 szoba megszerzésében működjenek közre. Jegyzőkönyv a kommunista építészek szervező bizottságának 1947. november 26-án tartott üléséről. SZKL MMTSzSz 1947/135.

zette ki.[46] Vezetője, Perényi Imre és első munkatársai egyelőre a Közmunkatanács hivatali helyiségét használták az Intézet céljaira.

Fischer József, aki ekkor már csak komoly erőfeszítések árán tudta életben tartani az összeomlás szélén álló intézményét, felháborodott hangú levélben fordult Darvas Józsefhez. Sérelmezte, hogy az Intézet kedvezőbb fizetési feltételeket tud majd biztosítani, mint a Közmunkatanács köztisztviselői bérezése, s ezzel a „legjobb erőket" fogja magához vonni. „Perényi osztályán már a gépírónők is az új hivatalba igyekeznek, a nagyobb fizetés reményében – írta. – Rendkívül rosszallást vált ki azokból, akik az állami fizetési osztályok szerinti fizetésből kénytelenek élni, hogy épp azok, akik igen nagy jövedelemmel rendelkeznek, igyekeznek, akárhogy is nézzük, közületi pénzekből is magasabb jövedelmeket biztosítani maguknak."[47] November végén Fischer mégis hozzájárult ahhoz, hogy az Intézet 1948. január 1-ig a Tanács helyiségét használva működjön.[48] Minthogy a kitűzött időpontig Perényiék nem találtak az ÉTK számára alkalmas helyet, január 2-án délelőtt Fischer „saját kezűleg" bontotta fel az FKT és az ÉTK rövid ideig tartó „élettársi" viszonyát.[49] (Minden bizonnyal ez

46 Gádoros Lajos személyes közlése. Megjegyzendő, hogy ez a számításunk szerint cca. 90 ezer forintnyi összeg rendkívül nagy pénz volt akkoriban. Fedezetéül szolgált, hogy az Új Építészek Körének tagjai komoly tervezési megbízásokhoz jutottak. (Ők tervezték pl. a Belügyminisztérium épületét – ma az Országgyűlés irodaháza –, a *Szabad Nép* székházát, MÉMOSZ-épületet stb.) Az ÉTK a további támogatásokat a kommunista párt Állampolitikai osztályának vezetőjén, Friss Istvánon keresztül kapta.

47 „Perényi Imre min. o. tan. hivatalomban egy osztályt vezet – írta Fischer, Darvashoz intézett levelében –, melynek feladata a különböző városrendezési tervekhez a konkrét épülettervezési feladatoknak az elvégzése, typustervek készítése, tekintettel az újabb anyagokra és szerkezetekre, továbbá a szaknormák kidolgozására. Perényi néhány héttel ezelőtt közölte velem, hogy fenti cím alatt intézetet szervez, mert ezt a feladatkört a köztisztviselői fizetésekért dolgozó építészekkel nem tudja ellátni. Az intézet a kollektív bérskála szerint fogja tisztviselőit fizetni, s így a legjobb erőket tudja majd biztosítani az intézet számára [...] A tervezett hivatal személyzetének törzse jelenleg a Közmunkatanács Perényi által vezetett osztályán működik. Nagyon jól tudtam, hogy ezek az emberek a köztisztviselői fizetésből megélni nem tudnak, és huzamosabb ideig ilyen módon nem is hajlandók vállalni állásukat. Ezért mint a Mérnökszakszervezet elnöke már 1945-ben javasoltam, hogy köztisztviselői műszakiak külön munkákat vállalhassanak, bár kétségtelen, hogy bizonyos összeférhetetlenség fennforog. (Magamra nézve ezzel a joggal nem éltem, magántervezői tevékenységet nem folytatok.) Ezek a műszaki személyek tehát, mind Perényit is beleértve, külön tervezői gyakorlatot folytatnak. (Nyugodtan állíthatom, legalább 3-4-szeresét keresik az én jövedelmemnek.) Nagyon sokan közülük az én közbenjárásomra, vagy megbízásom útján jutottak külön munkához." SZKL MMTSzSz 1947/155.

48 Elnöki Intézkedés. FKT 11407/1947. sz. In *Az állami építéstervezés...* 2. sz. dokumentum.

49 „10 óra 15 perckor Fischer József elnök úr Gyöngyösi István Dr. min. oszt. tan. úr kíséretében Dénes gondnokkal és öt altiszttel jelent (meg) az Építéstudományi Központ vezetője által elfoglalt helyiségben és felszólította a Központ vezetőjét, hogy azonnal adja át a helyiségeket. A Központ vezetője ismételten szóbelileg kérte, hogy egy heti haladékot adjon. Az Elnök úr a kérést megtagadta, és utasítást adott az altiszteknek az erőszakos kiürítés megkezdésére, és a kiürítést személyesen a központ vezetőjének az íróasztalánál – az altiszteknek példát mutatva – saját kezűleg kezdte meg, továbbá a szobában lévő személyes ruházati tárgyakat személyesen kezdte kihordani a folyosóra. Ezt követően megindult az összes termekből a kiürítés." Jegyzőkönyv, felvétetett 1948. év január 2-án VII. Madách Imre tér 4. sz. alatt a Fővárosi Közmunkák tanácsa épületében. In *Az állami építéstervezés...* 4. sz. dokumentum. Az akciót röviddel ezután az *FKI felszámolása* követte. A megszüntetésre Fischer József így emlékezett vissza: „1948. február 21-én ezt jegyeztem föl: »Reggel Vas Zoltán miniszter, a Gazdasági Főtanács főtitkára távbeszélőn közölte: A Közmunka tanácsot 24 órán belül megszüntetem.«" Fischer 1981, 19.

volt a Közmunkatanács utolsó akciós tevékenysége.) Még aznap Perényi Imre mozgósította kommunista pártbeli és szovjet kapcsolatait. Közbenjárásukkal a Budapesti Katonai Városparancsnok, I. Ty. Zamerczev altábornagy az ÉTK részére „felszabadította" az Eszterházy utca 42. számú – ma a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) székháza – épületet.[50] Ezzel végképp elhárult minden akadály az új – bár egyelőre nem állami és nem országos hatáskörű – intézmény ambiciózus működésének útjából.

1948. március végén – a 100-nál több munkást foglalkoztató ipari üzemekkel együtt – az építőipar jelentős részét *államosították*. A tervgazdálkodás iparirányítási rendszerének kiépítésére a minisztériumban termelési főosztályokat alakítottak. Feladatuk lett a tervek mennyiségi és minőségi végrehajtásának ellenőrzése. Funkciójukat a minisztérium előretolt igazgatási szerveiként működő iparigazgatóságok közvetítésével látták el. Az irányítási forma, amely egyszerre volt gazdálkodási és hatósági, az állam és a vállalatok jogi viszonyában elvileg fennálló alternatívák kizárását jelentette: az indirekt szabályozás helyett az államigazgatási szerv és az iparvállalatok között *szovjet rendszerű utasító-végrehajtó viszonyt* hozott létre.

1948. június 13-án, az MKP–SZDP egyesülési kongresszusán Gerő Ernő kijelentette: „[...] ha a racionalizálásról, mint a mi egyik legnagyobb tartalékunkról szólunk, külön ki kell emelni az építőiparunkban uralkodó teljesen tarthatatlan helyzetet [...] Az építkezés és szállítás gépesítésével, szabványosításával, az utókalkuláció szigorú rendszerének bevezetésével és más intézkedésekkel sürgősen olcsóbbá kell tenni az építkezéseket, mert az épületek drágasága kezd egész nemzetgazdaságunk kerékkötőjévé válni."[51] Augusztus 25-én „Az építési költségek csökkentése tárgyában" címen megjelent rendelet új lakások építése esetén a „fényűző kivitelezés" korlátozására megtiltotta a márvány, műkő, gumi, linóleum, parketta beépítését; a vas- és acélvázas építkezést, fagerendák és -födémek készítését.

1948 tavaszán a már saját kiadványt közrebocsátó Építéstudományi Központ alapvető célját a magas-, mély- és építőanyag-gyártó ipar korszerűsítésében, végső célját az építkezések költségének a csökkentésében határozták meg. Megbízásaik azonban konkrét témák

A hatalomátvételt az FKI egyik osztályvezetője, a kommunista Győri László (eredetileg szőnyegkereskedő) hajtotta végre. Ő így beszélte el a történteket: „Vas Zoltán magához rendelt, majd feltette a kérdést: – Mondja, még mennyi ideig akar a Fischer ottmaradni? Menjen vissza Fischerhez, és mondja meg neki, hogy Győri leváltja. Visszamentem és közöltem Fischerrel: – Az a pártutasításom, hogy váltsalak fel. Fischer szó nélkül vette a kabátját és elszaladt. Akkor írtam egy pár sort, hogy a Közmunkatanács megszűnik." Részlet a Győri Lászlóval készített interjúból. Az intézmény rövid ideig még a Győri László vezette Budapesti Építési Főigazgatóság alá rendelve működött. Hetvennyolc éves történetének végére a Fővárosi Közmunkatanács és a Fővárosi Pénzalap megszüntetéséről, valamint a városrendezési ügyek intézéséről 1948. november 16-án elfogadott XLIV. tc. tett pontot. Ezzel egy időben Fischer Józsefet az MDP PB törölte titkos kommunista ágensei közül.

[50] „Elismerve azt a fontosságot, amelyet az Építéstudományi Központ működésével kifejt a Magyarország 3 éves gazdasági tervének megvalósítása érdekében, kérésére 1947. évi december 23-tól felbírom szabadítani az orosz katonai parancsnokság által lefoglalt Eszterházy u. 42. sz. helyiségeket, és a helyi hatóságoknál végezzék el a szükséges formaságokat. Budapest, 1948. január 2. Zamerczev altábornagy s.k." In *Az állami építéstervezés...* 5. sz. dokumentum. (Fordítás orosz nyelvről.)

[51] Vö. Gerő 1950.

kidolgozására szóltak: elsőként lakóházakat kiegészítő szociális intézmények irányelveinek és irányterveinek elkészítésére, illetve egy családiház-típusterveket tartalmazó könyv kiadására. A Központ munkája ezen a kereten már kezdetben is, később pedig egyre inkább túlnyúlt. A Területrendezési főosztály megalakításával tervbe vették Nagy-Budapest általános rendezési tervének átdolgozását, néhány konkrét rendezési terv készítését és Magyarország területrendezési kerettervének, a tervszerű területhasználásnak és országfejlesztésnek az előkészítő munkáit.[52]

A Központ tevékenységéből kiemelkedik a *Családi lakóházak* kiadvány és ennek megjelenésével nagyjából azonos időpontban megnyílt *Új Csepel a dolgozók városa* című kiállítás. A könyvszerű formában megjelent tanulmány- és tervgyűjteménnyel, illetve 1948 nyarának nagyszabású eseményével a koncipiálás, a modernizmus eszméinek adaptálási időszaka lezárult, végképp helyet adva a gyakorlati munkának.

Az államosításokkal megszűntek a vagylagosságok, egyértelművé vált, hogy a lakásépítés és -elosztás – már ami a városokat és az ipari településeket illette – állami-hatósági feladat. A kötött lakásgazdálkodás, a háború előttinél lényegesen alacsonyabban megállapított munkabérek és az éppen emiatt névlegesre leszorított lakbérek együttesen azt jelentette, hogy az állam kötelezettséget vállal a különböző családi, anyagi, foglalkozási és szociális léthelyzetben élők lakáshelyzetének a megoldásáért. Kezdetben az állam és a magánszemélyek között a *tehermegosztás* különféle formái jöttek számításba, s ezek között olyan megoldások is helyet kaptak, amelyek építési formája a családi ház lett volna.

E tendenciával szinkronban lévőnek tekinthető az építészek nagyobb toleranciája a különféle építési formákkal – ezen belül a családi házzal. Mindez azonban az általános elvi jellegű kérdésekben való bizonyos fokú kompromisszumkötésen túl egyelőre még nem jelentette a vallott eszmékkel szembeni megalkuvást. Ezt példázta a *Családi lakóházak* című kiadvány egyik jellemző tervében a dolgozószoba rajzasztalán a fejes vonalzó, amely nem sok kétséget hagyott afelől, hogy a tervezők kiknek a családi házára gondoltak.[53]

[52] Az Építéstudományi Központ munkaprogramja 1948. január–június, vö. Perényi 1948a; valamint *Építéstudományi Közlemények* 1948. január–március és 1948. április–június füzetek. Építéstudományi Központ 1948.
Perényi Imre az ÉTK felállításáról és munkaprogramjáról 1948. január közepén számolt be az építészek nyilvános fórumát jelentő mérnökszakszervezeti építész szakosztályban. A hozzászólók közül Elek László kérdésére, hogy az ÉTK támogatni kívánja-e „az egyszer mégiscsak meginduló magán építkezést", valamint „pontosan megvan-e határozva a Központ hatásköre?", Perényi azt felelte, hogy „ő mint kirendelt állami tisztviselő vezeti a központot, felügyeleti szerv maga az állam." Egy másik hozzászóló, a polgári demokrata Payr Egon kijelentette: „az előadás nem győzte meg az Építéstudományi Központ szükségességéről. Szerinte az árak letörésének egyetlen módja a szabad verseny [...] Vényi leleménye szerint az Építéstudományi Központ megalakítása nem magántársaság, hanem közület feladata lett volna, s a Közmunkatanácsnak volt ilyen irányú kezdeményezése." Minthogy Payr álláspontját merőben más politikai platformról fejtette ki, Perényi röviden azt válaszolta: „Nem a Központ felállításának szükségességéről kívánta a hallgatóságot meggyőzni, hanem csak be akart számolni annak munkájáról." Jegyzőkönyv. Felvétetett 1948. január 19-én a tervező építész szakosztály üléséről. SZKL MMTSzSz 1948/238.

[53] *Családi lakóházak*, 1948: Lásd a 80. oldalon lévő tervet. (A tervezők a kertbe medencét, a garázsba autót rajzoltak.)

Hasonlóképpen az átmeneti időszak ideái és reális problémái közötti ellentmondások kettősségét mutatta az *Új Csepel a dolgozók városa* című kiállítás. Megnyitóján a köztársasági elnök, az építésügyi miniszter és a Tervhivatal főtitkára is megjelent, részben méltató, részben agitatív beszédeket tartva. Berei Andor – az OT elnöke – megelőlegezve a Tervhivatal későbbi hozzáállását a városépítéshez, kijelentette: „A hároméves terv kétségkívül elsősorban a termelés gyors emelését tűzte ki célul, mert a termelés színvonalának növelésével válik csak lehetségessé a lakosság jólétének erőteljes fokozása".[54]

A kiállításon bemutatott elképzelések közül a megvalósítás közvetlen közelsége elsősorban a másfél szobás lakásokat tartalmazó függőfolyosós ház tervében jutott kifejezésre. Hasonlóképpen gazdasági tényezők mérlegelését tükrözte a rendezési terv, amely a korábbi nézőponttal ellentétben a meglévő lakásállomány meghagyását javasolta, az új beépítéseket a külső, földreform során kiosztott házhelyekre koncentrálva. Ez a beépítési koncepció (a későbbi lakótelep-építési gyakorlat őseként) az újjáépítési eszmének éppen a fordítottját jelentette: a külső széleken javasolta a magas, városias épületek csoportos építését. A tisztán építészeti szempontú megközelítés gyengülését mutatta az a tény is, hogy a terv továbbra is tömeges ingázással számolt, holott az athéni szellem egyik alaptételének alkalmazását, a munkahely és a lakóhely zónásított kapcsolását az adottságok szinte felkínálták. A kiállítás többi terve, különösen a szabadon álló családi házak, sorházak, és a háború után először bemutatott „kollektív ház" (és ennek egy másik „változata", a nagyon is valóságos rendeltetésű – ám rendkívül igényes szolgáltatásokat nyújtó – munkásszálló) a vágyakat tükrözte.

Az Építéstudományi Központ jövőjét alapvetően a mindenre – így a magántervező intézetekre is – kiterjedő államosítások, az *építésügy egészének tervgazdaságba integrálása* határozta meg.

Darvas József 1948. április 19-én javaslatot terjesztett elő a Gazdasági Főtanácshoz: „A tervbe vett nagyobb állami és közületi építkezések szakszerű, gazdaságosabb és gyorsabb lebonyolítása érdekében állami tervező irodákat óhajtok felállítani. Ezek az irodák bonyolítanák le az építészeti és az azzal kapcsolatos mérnöki és gépészeti tervezési munkákat is. Az irodák az építés- és közmunkaügyi minisztérium külszervei lennének. Kezdetben két ilyen állami tervező irodát állítanák [sic!] fel: az egyiket Lakó- és Középületek, míg a másikat Ipari építkezések tervezésére."[55]

A szakosítás a beruházáspolitika szektorszemléletét kívánta követni, de ez egyelőre túl nagy lépés lett volna, így májusban – az Építéstudományi Központ államosításával – *Állami Építéstudományi és Tervező Intézet* (ÉTI) néven szakosítás nélkül jött létre az első állami tervezőiroda. Igazgatója a Szovjetunióból érkezett Perényi Imre lett.[56]

[54] Perényi 1948b.

[55] Ipoly Pál – Dr. Kovács László: *Az építőipar államosításának története.* MNL OL M133-3107-940 sz. dokumentum.

[56] Az Állami Építéstudományi és Tervező Intézet megalakulásakor a következő osztályokat állították fel: Középítési (vezetője Rudnai Gyula), Ipari építési (Hilvert Elek), Lakásépítési (Gádoros Lajos), Területrendezési (Preisich Gábor) és Munkatudományi (Sebestyén Gyula). Az alkalmazottak a korabeli viszonyokat figyelembe véve magas fizetést kaptak. (Az igazgatóé 2750 forint, az osztályvezetőké 2400, a beosztott, már gyakorlattal rendelkező tervezőké 1500–2200 forint között volt.) Lásd *Az állami építéstervezés...* 6. és 7. sz. dokumentumok. Perényi Imre ekkor két pozíciót töltött be. Igazgató és egyben a minisztérium Tervezési Osztályának vezetőjeként – önmagát ellenőrizve – példázta a centralizálás szélsőséges megnyilvánulását. (Nem sokkal később, 1951-ben – a számonkérések idején – mindezt majd ellene fordítják: „Az egyes irodákon belül a tervbíráló bizottság elviszi a tervet egy főbizottsághoz, amely Perényi elvtárs elnökletével hetenként egyszer összeül. Ott véleményt mondanak, azután átdolgozzák. Az irodák vezetője: a minisztérium és Perényi elvtárs. Az ellenőrzés vezetője: a minisztérium és Perényi elvtárs, mint bizottság." Horváth Márton zárszava az 1951. áprilisi építészeti „vitán".)

Az *állami tervezőirodai rendszer* megszervezése az építőipar államosításához mérhető jelentőséggel bírt a tervgazdálkodás szervezetének a kialakításában.[57]

A legfőbb célkitűzést, hogy „Mi az állami tervezés gazdasági és műszaki előnye az egyéni tervezés felett?", a miniszter így fogalmazta meg: „[...] az Építéstudományi és Tervező Intézet díjszabása 50–60 százalékkal olcsóbb a Mérnökszakszervezet díjtételeinél [...] Az állami tervezés olcsósága abban rejlik, hogy komoly felelősséggel, több tudományos előkészítéssel, egységes típusok, szabvány költségvetések és kalkulációk alapján dolgozik, így fokozatosan kiküszöböli a magántervezés véletlenszerűségét, hibáit, sok pénzbe kerülő »egyénieskedéseit« [...]"[58] A tervezés államosítása – mint az idézett szövegből is kiderült – a korábbi adóügyi rendeletek szerves folytatásaként a magántervezési intézmény felszámolását is szolgálta. Az állami tervezési monopólium létrehozásával egyidejűleg kiadott rendelet előírta, hogy a sorozatosan kivitelezett földszintes és emeletes lakóházak csak az építés- és közmunkaügyi miniszter által jóváhagyott *típustervek* alapján épülhettek, a típusterveket pedig kizárólag az Állami Építéstudományi és Tervező Intézet készíthette.

A tervezésben tehát az építési költségek csökkentésének útját a tipizálásban jelölték meg, amellyel szemben a következő elvárásokat támasztották:

1. A hatóságilag jóváhagyott és kötelező használatra bevezetett típusokon keresztül *gazdasági ellenőrzés* gyakorolható az árképzésben, anyagfelhasználásban, munkaráfordításban, építésszervezésben. E cél megvalósítását a szabvány-költségvetések szolgálják.

2. Központilag irányított *műszaki fejlesztést* lehet végrehajtani, ezzel az építési munka mennyisége és minősége emelhető. Eszközéül szolgál a korszerű építési módok bevezetése: az előregyártás és gépesítés, a szabványosítás (standardizálás), a típusszerkezetek, az építőelemek számának a csökkentése, az építési munka egyszerűbbé tétele és a nagy szériák gyártása. (Az építés tudományos kutatásának a témái.)

[57] A gazdaságirányítási rendszer egészén belüli helyét egy sajátos körülmény világítja meg. Létesítéséről – ugyanazon a címen és hivatkozási számon – két rendelet jelent meg, lényeges szövegmódosítással. Májusban még az szerepelt a szövegben, hogy a tervezési díjak bevétele „felett az ÉTI igazgatója a költségvetési előirányzatnak megfelelően rendelkezik." Ez júliusban már elmaradt. A májusi rendeletben pedig még az építés- és közmunkaügyi miniszter jogkörébe tartozott az ÉTI alkalmazottainak létszámemelése, viszont júliusban egy ilyen döntés már csak a Gazdasági Főtanács hozzájárulásával volt lehetséges. Lásd 5500/1948. számú kormányrendelet az Állami Építéstudományi és Tervező Intézet létesítéséről. *Magyar Közlöny Rendeletek Tára.* 1948. május 15. és 1948. július 14.

[58] Darvas József átfogó programot adott az építésügyről. Nagyarányú reformok a tervezés és az építkezés terén. *Az Építőipar,* 1948. október 15.

3. A tervezésben: nem kell annyi tervet készíteni, ahány épület épül. Az *ismételt felhasználásért* kevesebb tervezési díjat lehet felszámítani, kevesebb időt kell a tervezésre fordítani (az építkezések műszaki terveit időben – vagyis azonnal – lehet biztosítani).

4. Végül, és nem utolsósorban a típusterveken keresztül *kulturális ellenőrzés* gyakorolható. 1948 közepétől e téren a cél már egyértelműen a modernizmus visszaszorítása, majd felszámolása.

Az építkezésekkel kapcsolatos „típus" megjelölés tehát nem véletlenül nyert jogi védelmet 1948. május 5-én az ÉKM által kiadott rendeletben, kimondva, hogy „Épületekre, épületszerkezetekre, épület tervrajzokra és bútorokra vonatkozólag a »típus« megjelölést csak az építés- és közmunkaügyi miniszternek – bútorok tekintetében az iparügyi miniszterrel egyetértően adott – előzetes engedélye alapján szabad használni".

A típustervek készítésének első hulláma májusban indult el a Tervhivatal országos lakásépítésre előirányzott tervhitelével. Feltétel volt, hogy az építkezéseket az év végéig befejezzék, továbbá a GF meghatározta, hogy egy lakás építési költsége az 50 ezer forintot nem lépheti túl. „[...] az összeg helyes és racionális felhasználása a műszakilag majdnem lehetetlenül rövid idő miatt, súlyos gondokat okozott" – írta Gádoros Lajos, az ÉTI Lakásépítési osztályának vezetője. A feladat nehézségét csupán az enyhítette, hogy egy évvel ezelőtt a Fővárosi Közmunkák Tanácsánál megkezdett és félgőzzel készített típustervek az intézet rendelkezésére álltak. E tervek csupán irányelvnek voltak tekinthetők, mert sem homlokzatilag, sem szerkezetileg átgondolva nem voltak.[59]

A típustervek gyors elkészítését elsősorban a több városba szóló azonos program, az átdolgozást pedig az építési költségek konzekvenciái indokolták. A keretösszeget végül is egyedül az úgynevezett csepeli típus (az *Új Csepel* című kiállításon bemutatott terv minimálisan átdolgozott változata) nem lépte túl. A Lehel téri háromfogatos (ahol a lépcsőházak pihenőjéből három lakás bejárata nyílt) és a Duna-partra készített pontház (különösen az utóbbi) költségei jelentősen meghaladták az előirányzatot.

A típustervek másik blokkját a *bányászlakások* képezték. Ezek közül kiemelkedett a várpalotai mintaépítkezés. A 109 hideg- és melegvíz-szolgáltatással, csatornázással, villamosárammal ellátott lakás típusterveit szintén az ÉTI készítette, a szabályozás adta lehetőségek maximális kihasználásával. Előregyártott szerelőfalat („vizesblokkot") is itt építettek be először az országban. A telepet először 400, majd az átadás előtt 600 munkás építette. Az átadási ünnepségen Darvas József építésügyi miniszter és Kossa István iparügyi miniszter tartottak beszédet, a típusházak építész tervezőjét, Németh Pált pedig a Köztársaság érdemérem arany fokozatával tüntették ki. A lakótelep értékelésével kapcsolatosan talán elegendő itt egy kormányküldetésben Magyarországon járt, és a telepre is elkalauzolt francia építészre utalni, aki a lakásokról „bizonyos irigységgel jegyezte meg, hogy szeretné, ha Franciaországban is ilyenekhez juthatnának a bányászok."[60]

[59] Gádoros 1948. i. h. 315.
[60] Málnai 1949. i. h. 60.

De még ezt a lakásminőséget is túlszárnyalták a Tatabányára készült bányászlakások. A Magyar Állami Szénbányák Rt. (MÁSZ) külön megbízásaként tervezett 88 lakás földszint + 3 emeletes, kétfogatú sávházakban nyert elhelyezést, két nagyságrendben. A kisebbek mérete a várpalotai típusházhoz hasonlóan, a szabályozás engedte keretek maximumáig terjedt. A nagyobb lakások a közös tartózkodásra szolgáló helyiségen kívül még három félszobát tartalmaztak.

A tervek megépülését követően a legnagyobb problémát a bányászlakások költségei okozták. Várpalotán egy lakás a közműhányaddal, út- és tereprendezéssel együtt 88 ezer forintba került. A „magas költségek" okát elsősorban abban látták, hogy „földszintes beépítésnél a közműhálózat 230%-kal hosszabb a három emeletes megoldásnál." Mindebből pedig azt a következtetést vonták le, hogy „a földszintes beépítésnél a külső közművek, utak és területrendezés igen jelentős költségtényezők, a földszintes, szétszórt, pavilonszerű beépítést, ott, ahol az épület rendeltetése megengedi, mellőzni kell."[61] Ez utóbbi gondolatmenet kérdésessé vált éppen a tatabányai emeletes házak esetén, ahol egy lakás 100–110 ezer forint lett. A tervet, a szokásostól eltérően, nem is nyilvánították típussá.

A tervezésben a termelési szempontok közvetlen érvényesítése céljából 1948 december elején az Állami Építéstudományi és Tervező Intézetet három részre osztották, mégpedig a korábbi koncepciónak megfelelően, ahogyan az állami kivitelező ipar is tagozódott: lakás- és középítési, valamint ipari építési tervező intézetre. Az állami ipari tervezést ezentúl az *Ipari Épülettervező Intézet* (ITI), az egyéb közületi tervezési munkákat a *Magasépítési Tervezési Intézet* (MATI) látta el. Az építkezések gazdaságosabbá és korszerűbbé tételével, költségének csökkentésével kapcsolatos kutató, tudományos és racionalizálási munka pedig az *Építéstudományi Intézet* (ÉTI) feladatát képezte. Az ÉTI decentralizálását azzal indokolták, hogy szükséges volt „a tudományos munka elválasztása a tervezéstől, mert a közös háztartás a tervezéssel a termelési munka rendkívüli sürgőssége következtében kissé elterelte a tudományos működést a gyakorlati működés felé."[62]

Az átalakítás csupán bevezetője volt az ezentúl rendszeressé váló *átszervezéseknek*, amelyek során az ITI nehéz- és könnyűipari tervezésre szakosodott, majd visszaalakult, hogy ezután négy épülettervező vállalattá való újra szétbontása után egy év múlva ismét egyetlen tervező vállalattá egyesüljön. E közben létrejött a *Fővárosi Tervező-*, majd *Budapesti Városépítési Tervező Intézet*; a *Lakóépülettervező*, majd *Városépítési Tervező Vállalat* és mindezek vidéki fiókintézeteiként a Győri, Miskolci, Debreceni, Szegedi és Pécsi Tervező Vállalatok, aztán szétválással a Lakóépülettervező és Városépítési Tervező Vállalat; a Honvédelmi, majd Általános Épülettervező (ÁÉTI); a Középülettervező Iroda stb. Az átszervezések – a szervezeti rendszer bármilyen horizontális vagy vertikális irányba való szabadon tagolhatósága elvének megfelelően – sokkal kisebb gyakorlati jelentőséggel bírtak, mint amit a megmozgatott tömeg új helyzetekbe kerülései esetleg sejteni engedtek.

[61] Perényi 1949a.
[62] Az építőipar feladatai a tervgazdálkodásban. Major Máté előadása. *Az Építőipar*, 1949. január 1.

Annak viszont jelentősége volt, különösen a kezdetben, hogy az eredetileg néhány tíz emberből álló ÉTI 1948. július közepére már 205 főt számolt, 1949 végére pedig a szakosított tervezőirodák dolgozóinak az összlétszáma 1300 főre emelkedett. 1948 nyarán a gyakorlatilag összes közületi tervezési munkát jelentő mintegy 100 millió forinttal szemben, 1949 októberére már 1,2 milliárd forintot tett ki az évi tervezési érték. Ez pedig egyrészről azt jelentette, hogy *megszűnt a tervező építészmérnökök munkanélkülisége*, másrészről, hogy a gyakorlati tervező munkában nézeteiket és tapasztalataikat tekintve a *legkülönfélébb beállítottságú* és érzékenységű építészek jutottak szóhoz.

Az állami tervezőirodai rendszer felállítása – az adott körülmények között – valóban előnyös volt a *tisztségviselőknek*, akiknek a hatalma, anyagi helyzete a szervezeten belül betöltött beosztásuktól függött. Ezek a pozíciók számszerűen is egyre gyarapodtak a szakosításokkal, decentralizálásokkal, míg az összevonásokat a beosztottak taglétszámának a növekedéséhez, vagyis a hivatali hatalom emelkedéséhez fűződő érdekek is segítették. De előnyös volt az állami tervezőiroda a *beosztott tervezőknek* is, akik a megelőző években a perifériára szorultak. Vagy azért, mert magántervezői vállalkozást tőkeerő hiányában nem folytathattak, így magánalkalmazottként, alkalmi munkavállalásokkal boldogulhattak. Vagy amiatt – és ez éppen az ismertebb építészek nem elhanyagolható részét érintette –, hogy az igazolások során kapott elmarasztaló ítéleteik és az építésügy kommunista vezetőivel való személyes kapcsolatuk hiánya következtében nem jutottak megfelelő munkaalkalomhoz. A különféle szervezetekből, egyesületekből, szervezett akciókból (közületi tervezésekből, tervpályázati bírálóbizottságokból) kívül rekedtek helyzetét az 1948 elejétől bevezetett minisztériumi munkaelosztási (kartoték-) rendszer tovább rontotta azzal, hogy a protekcionizmust szervezetten folytatta. A válsághelyzetet és kiábrándultságot az 1948-ban bekövetkező drasztikus politikai fordulatot megelőző időszak *építészkivándorlása* jelezte.[63] Az állami tervezőirodák tehát az akkori átlagjövedelmekhez képest magasabb szinten nyújtottak egzisztenciális biztonságot, egyben sajátos védettséget is biztosítottak, és igen hamar nem egyszerűen munkát, hanem szinte elvégezhetetlenül sok feladatot adtak a tervező építészeknek.

A tervező vállalatok szervezeti rendszere nem sokkal a kezdet után átalakult: tervosztályokat, önelszámoló egységeket hoztak létre, termelési tervet és a legkülönfélébb kimutatások óriási mennyiségét készítették, aminek következtében rövidesen *egyre önállóbb életet élő adminisztráció* jött létre. Természetesen azok az építészek, akik annak idején az állami tervező intézetek megalakítását a magánmérnöki vállalkozásnál sokkal nagyobb hatásfokú, szinte végtelen rendelkezési jogosítványokkal felruházott aktív és örökké progresszív társadalmi szervezetek létrehozása reményében sürgették, nem gondoltak arra, hogy majd ezek a tervezőirodák ugyanolyan gazdasági végrehajtó (és nem államigazgatási) szervek lesznek, mint a többi tervkötelezett vállalat. Nem számítottak arra, hogy ezekben a tervkötelezett, termelésre beállított gazdasági vállalatokban a speciális alkotómunkát végző építészeket mint munkavállalókat nem csupán a munkajog általános előírásai kötelezik majd, hanem szervezeti minőségükben érdekeik is ellentétessé válnak a vállalat érdekeivel. Hiszen a munkavállalók a személyhez kötődő, minőségi munkában, és ezzel összefüggésben a béremelésben, jutalmakban és előmeneteli lehetőségekben, míg a vállalatok elsősorban az egyre irreálisabb termelési terv teljesítésében, sőt túlteljesítésében lettek érdekelve. És persze az sem volt előre látható, hogy e szervezeteknek (is) rettegett hatalomgyakorlói a *személyzetisek, káderesek és párttitkárok* lesznek.

Bár elvétve még egy ideig tartotta magát az a nézet, hogy az állam mint építtető, tervező és kivitelező „egy személyben" nem állhat önmagával érdekellentétben (ha pedig ilyen előfordul, akkor e mögött személyi okokat – képzetlenséget, tapasztalatlanságot, avagy politikai ellenséget – kell keresni), a beruházások bonyolításának új szervezeti rendszerében a *résztvevők felelőssége* más megvilágításba helyeződött. A tervezőirodák vezetői és tervezői számára nem volt közömbös, hogy a felelősségre vonhatóságuk köre mire és milyen mértékben terjed ki. Ellentétben tehát az építésügy első kiépítési korszakával, most fordított helyzet állt elő: *nem a rendelkezési területek határainak a szélesítése és elbizonytalanítása, hanem inkább a szűkítése és ezek jogi garanciákkal való bebiztosítása* vált közvetlen érdekké.

A tervezésnek a termeléssel való szorosra fonását a tervezőirodák szakosítása csupán formailag jelezte. Tartalmát és lényegét a gazdaságpolitika, ezen belül a beruházáspolitika határozta meg. A célkitűzés, hogy a gyáripari fordulat eléréséhez – az „eredeti szocialista felhalmozáshoz" – *magas beruházási szint* szükséges, az építésügy egészétől erre a feladatra való alkalmasságot követelt meg. Ennek megfelelően szervezték át a minisztériumot Építésügyi Minisztériummá (ÉM), valójában *építőipari minisztériummá*. Ettől, mint a középítkezési munkák igazgatási és műszaki főhatóságától elsősorban az építőipar és építőanyag-ipar, vagyis a *termelés irányítását* várták el.

A feszültté vált nemzetközi helyzet politikai megítélése és a felhalmozási koncepció egyébként is mennyiségi orientációja („minél olcsóbbá tesszük az építkezést, annál többet tudunk építeni") a társadalmi többlettermék újraelosztásba vonható hányadának egyre fokozottabb növelését követelte.

1949. április 13-án Gerő Ernő a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Politikai Akadémiáján ismertette az ötéves terv előirányzatát és tervszámait. Az újabb változatban az 1950. évi katonai kiadások a nemzeti jövedelem 20 százalékának elvonását eredményezték, nem csupán a lakosság fogyasztási alapjának, de az ipari és nehézipari beruházások volume-

[63] Az állami tervezőirodák felállítása előtt a munkanyilvántartási „kartotékrendszert" a kommunista építészaktíva káderesének, Perczel Károlynak a kezdeményezésére hozták létre. Lásd Jegyzőkönyv a kommunista építészet 1947. nov. 19-én tartott szervező-bizottsági üléséről. SZKL MMTSzSz 1947/135. Major Máté *Az építészet új világa* c. könyvében idézi egy építész akkoriban hozzá intézett elkeseredett – véleményünk szerint az adott helyzetet jellemző – levelét: „[...] s míg Ginzler Hermant azonnal igazolták [Ginzler a háború előtti spekulációs építkezések egyik leghíresebb, hírhedtebb vállalkozója volt – P. G. – S. J.] – azokat, akiknek tehetsége meghaladta Corbusier szellemtelen és szolgai másolásának nívóját – csaknem 90%-ban kitessékelték előbb a munkából, aztán a zsűrizésből [...] aztán a választójogból – aztán még a magánegyesületekből is [...]" Major 1969, 277. A nyugatra emigráltak között olyan jelentős személyiségek neveivel találkozhatunk, mint Padányi Gulyás Jenő, Wanner János, Olgyay Aladár és Olgyay Viktor, Kismarty Lechner Jenő (a tanulmányunk első fejezetében idézett építészdeklaráció egyik aláírója).

nének a csökkentését is maga után vonva. Az igények az építőipar területén átlépték a technikai kivitelezhetőség határát. Az MDP Központi Vezetőségének május 31-i ülésén Rákosi Mátyás újra kihangsúlyozta: „Nagyon lassan csökken az önköltség [...] Különösen rossz a helyzet ezen a téren az építőknél. Az a körülmény, hogy az építőknél az önköltségcsökkentés terén lényegében egyhelyben topogunk, és az építkezések szorzószáma messze kiugrik a gazdasági szorzószámok közül, komoly veszélyt jelent hároméves tervünkre, és még inkább ötéves tervünkre." Ezt a figyelmeztetést követte a július 15-én a Rákosi Mátyás aláírásával megjelent *minisztertanácsi határozat „az építőipar"-ról,*[64] amely orientációjával a *termelési szempontok prioritását biztosította az építésügy egésze felett.* A határozat középpontjában az építkezések költségeinek 15 százalékos csökkentése állt, a tervezésre nézve pedig a következő lényeges megállapításokat tette: „Az állami tervezőintézetekben a gazdaságos tervezést nem tekintik központi kérdésnek. Nem népgazdaságunk mai helyzetéből indulnak ki, nem veszik figyelembe az ország teljesítőképességét. Álesztétikai szempontokra hivatkozva a dolgozók ízlésének megfelelő, de ugyanakkor gazdaságos megoldások helyett gyakran felesleges fényűzést fejtenek ki [...] A tervezők – ahol még típusterv nincs – kénytelenek annyi új tervet készíteni, ahány épület épül. Ennek következtében a tervezőirodák túl vannak terhelve munkával, terveik rosszabbak és az építkezés költségei magasabbak."

A tervezésre vonatkozó intézkedéseknek a *Szabad Nép*ben indított sajtókampány adott minden eddiginél nagyobb nyomatékot, különös tekintettel az adott időpontra: ekkor veszi kezdetét a korlátlan és ellenőrizetlen hatalomra szert tett *MDP kíméletlen leszámolása* a párton kívüli és belüli „ellenséggel". Az éles kritikák célpontja, a MATI a július 9-i számban nyílt levelet tett közzé *A Magasépítési Tervező Intézet dolgozóinak önbírálata az építési tervezésnél mutatkozó hiányosságokkal kapcsolatban* címen, amelyben szigorú önkritikát gyakorolt: „Be kell vallanunk, hogy beleestünk abba a hibába, melytől Sztálin elvtárs 1937-ben óvott: a gazdasági sikerek önelégültségre és gondatlanságra vezettek bennünket. Nem láttuk be, hogy az államosított tervezés eredményei túlnyomó részt az országunkban bekövetkezett politikai és gazdasági változásoknak, az építőipar államosításának köszönhetők, de még távolról sem használtuk ki a szocialista munka új lehetőségeit."[65]

[64] A magyar köztársaság kormányának 340/1949 számú minisztertanácsi határozata az építőiparról. Rákosi Mátyás s. k. miniszterelnök helyettes. 1949. július 15.

[65] A cikk aláírói: Perényi Imre igazgató, Güntz László MDP-titkár és Egri Sándor üv. titkár. Az első keményebb hangú kritikát a *Szabad Nép* 1949. június 19-én közölte, ugyanabban a számban, amelyik röviden tájékoztatott a Rajk-„kémbanda" tagjainak őrizetbevételéről. A cikkben a Duna-parti pontház és a Lehel téri házak költségeit ostorozták. A június 25-i szám a váci tanonciskoláról közölt fenyegető hangú cikket: „Nehéz az ilyen pazarlás-sorozatra azt mondani: gondatlanság. Egy szó, mint száz: szabotázs ez, amely a legszigorúbb, a legsúlyosabb megtorlásért kiált!" Pár nappal később *Nem angyalok a tervezők sem...* címen újabb glossza jelent meg. „A MATI tervezői a Honvéd-utcában is és az újpesti OTI rendelőnél is dupla válaszfalakat készítettek, hogy a csővezeték ne lássék a szobákban. Ne tréfáljunk, elvtársak – figyelmeztetett a cikk írója. – A dolgozók nem veszik tréfának az ilyenfajta ügyeket." Az ominózus minisztertanácsi rendelet június 17-én jelent meg a *Szabad Nép*ben. Darvas József kommentárjában a hibák okát arra vezette vissza, hogy „tervező építészeink egy része elfelejti, hogy már nem az urak az építtetők, hanem a nép, s a nép pénzét nem lehet luxusmegoldásokra, formalista álesztétikai játékokra pazarolni."

A minisztertanácsi határozatot követő lázas költségcsökkentési hullám a tervezőintézetekben látványos eredményekkel zárult. A MATI „termelési értekezletén" (amelyen Darvas József miniszter és Fodor Gyula államtitkár is jelen volt) határozati javaslatot fogadtak el. Ebben rögzítették: „Szemben a minisztertanácsi határozatban előírt 7 százalékkal, 10 százalékos önköltségcsökkentést" fognak elérni. Az ellentmondásos helyzet, a tervezőirodákban folyó küzdelmek a forintok lefaragásaiért a modernizmus nyilvánosság előtti lejáratásához kínálkozó alkalomnak látszott. Augusztus 13-án, a *Szabad Nép*ben megjelent Fodor Gyula államtitkárnak *Menetközben az építőipari önköltségcsökkentésért!* című cikke, melyben éles hangon bírálta a tervezőket: „Egyes tervezők egészen különös módon akarják az önköltséget csökkenteni. A FÖTI értekezletén például olyan javaslat hangzott el, hogy ahol fürdőszoba van, oda ne építsenek mosdót, másutt olyan hangok voltak, hogy egyszobás lakáshoz nem kell fürdőszoba, elég a mosdó, hogy a munkáslakásokban nincs szükség zománcozott tűzhelyre, jó az olcsó kivitelű tűzhely is, építsünk vékonyabb falakat stb. [...] Igen veszélyes út ez! – figyelmeztetett az államtitkár. – Meg kell gondolnunk, nem szándékos kártevés húzódik-e meg az ilyenfajta »önköltségcsökkentés« mögött?"

A modernizmus szociális megújulást hirdető alapvető karakterének a megtörése már csak amiatt is elkerülhetetlenné vált, mert a mozgalom lényegét, még ha utópisztikus formában is, de a „jó lakásért" folytatott küzdelem jelentette, és ez oly mélyen ivódott be az eszme követőibe, hogy a kezdeti költségcsökkentéseknél valóban kételkedni lehetett a részükről történő „öntudatos" végrehajtásban. Végül is a *modernizmus önfelszámolását* az Új Építészek Köre lakástervezésben autentikus személye, Gádoros Lajos végezte el. „Kiindulásul vették mindazt – írta Gádoros az *Építészet-Építés* című lap első számában –, amit a polgárság lakásigénye, életformája szolgáltatott, s azt – legtöbbször csupa jóakaratból – a dolgozók számára is változatlanul biztosítani kívánták. Így szakadtak el a valóságtól, megfeledkezvén sok száz és sok ezer családról, akik ma is – s még egy ideig – barlangokban és elavult házak odúiban laknak, arról, hogy az elsorvasztott emberi igényektől a megvalósított lakások differenciáltságáig még széles skálája mutatkozik a barlangnál jobb megoldásoknak."[66]

[66] Gádoros 1949, 11. Ezen a helyen említjük meg, hogy az ÉTI megalakulásával végképp elfogadhatatlanná vált, hogy vezetői zártkörű társaság tagjai legyenek. Az autarkia felszámolására az Új Építészek Köre 1948. július 15-én – egy nappal az ÉTI hivatalos megalakítása után – névre szóló tagfelvételi felkéréseket küldött az ismertebb építészeknek. A válaszlevelek tanúságai szerint a többség elfogadta a meghívást. Néhány rezignált válasz mellett a legfigyelemreméltóbb módon Weiner Tibor reagált 1948. október 13-án kelt levelében: „meghívását az Új Építészet Körébe köszönettel elfogadom – írta. – Tesszem ezt, mert meggyőződésem, hogy az »új építészet szellemének fejlesztése« érdekében szükséges ma minden haladó építész összefogása és kollektív munkája. Szükséges a CIRPAC-csoport állásfoglalásának a Népi Demokrácia és Szocializmus ideológiája szellemében való bírálata és ezzel az Új Építészet Köre régebbi működésének revíziója a Magyar Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének célkitűzései szerint." Petróczy Gábor dokumentumgyűjteményéből.
A Weiner által hivatkozott *MTESz célkitűzése* a következő volt: „A műszaki, tudományos káderek társadalmi síkon való összefogása és teljes nyilvántartása. E káderek nyilvántartásával széles bázisnyújtás

A többes szám harmadik személyben írt „önkritika" az *Új Építészet* lap örökébe lépő folyóiratban jelent meg, melynek szerkesztői – köztük az Új Építészek Köre tagjai – programjukat abban határozták meg, hogy „ez a folyóirat most már harcolni fog a kozmopolitizmus, a hanyatló tőkés társadalom építészetének kritikátlan csodálata, a zűrzavarában is egységes polgári eklekticizmus utánzása, az amerikai felhőkarcoló giccsek túlszárnyalása, a »gigantománia« ellen: s ugyanekkor a Szovjetunió érett tapasztalatainak, óriási építőipari eredményeinek a magyar viszonyokra alkalmazása és széleskörű érvényesítése mellett." A beköszöntő programnyilatkozat jelentőségét ebben kell látni: ellentmondást nem tűrően adta ki a parancsot a *szovjet módszereknek az építészet területén történő átvételére.*[67]

A megfogalmazás ezen belül *új stratégia* kibontakozását is jelezte, a termelés közvetlen érdekei azonban egyelőre mindennél erősebbnek bizonyultak. A „nyugati kozmopolita behatások veszélyei" is elsősorban mint gazdaságossági kérdések vetődtek fel, és a tervek

a Párt, állami szerveink [...] műszaki és tudományos káderpolitikájához, munkaközvetítéséhez és e munkában való részvétel." A MTESz 1948. június 29-én tartott alakuló ülésén az alelnökévé megválasztott Major Máté az Új Építészek Köre nevében tartott beszédében kijelentette: „[...] Egyesületem készségét fejezem ki a legszorosabb, a legbensőségesebb és ezért legeredményesebb együttműködésre." SZKL MMTSzSz 1947/135.

Az UÉK a tagfelvételi kampány után 1948 végéig csupán néhány hónapot működött. 1949. február 2-án megalakult a *Magasépítési Tudományos Egyesület.* Elnöke Major Máté lett, de az ÚÉK többi tagja is bekerült a vezetőségbe. (Perényi Imre alelnök, Gábor László titkár, Hegedűs Béla pénztáros, Benkhard Ágost ellenőr, Gádoros, Preisich, Málnai, Lux, Perczel pedig választmányi tagok lettek.) Perényi Imre az alakuló közgyűlésen már így nyilatkozott: „Magyarországon tudomásom szerint több egyesület van. Ma is van egypár építészeti egyesület, egyesek működnek, mások félig meghaltak, de nem adják fel pozíciójukat. Nekünk ebben az egyesületben, melyet ma megszervezünk, egészen más szellemet kell megteremtenünk, mint a többi egyesületben. Ez nem érdekvédelmi egyesület, ilyenre ma nincs szükség." SZKL MMTSzSz 1949/332.

Miután 1949 nyarán a Belügyminisztérium Egyesületi osztálya feloszlásra szólította fel az Új Építészek Körét, megelőzve a hivatalos eljárást, 1949. szeptember 12-én bejelentették, hogy működésüket beszüntetik. Gádoros Lajos, az UÉK titkára indoklásul a következőket mondta: „[...] a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetségének keretében megalakult a Magasépítési Tudományos Egyesület. Minthogy a műszaki értelmiség szűk keresztmetszete folytán mindkét egyesület tagjai nagyrészt ugyanazok, az Új Építészet Köre időszerűtlenné vált." Jegyzőkönyv, felvétetett a Magasépítési Tervező Intézet – VII. Madách tér 4. helyiségében 1949. szeptember hó 12-én du. 6 órakor megtartott Új Építészek Köre rendkívüli közgyűléséről. Petróczy Gábor dokumentumgyűjteményéből.

67 N. n. [A Szerkesztőség] 1949. A lap felelős szerkesztője Major Máté lett. Szerkesztőbizottságának tagjai: Lévai Andor, Major Máté, Palotás Imre, Preisich Gábor, Rados Kornél, Szíjártó Lajos, Málnai László. Málnait – letartóztatását követően – Lux László váltotta fel.

A *„szovjet módszer"*, ezek után bármilyen kérdésről is legyen szó, az egyértelmű és *felül nem bírálható tökéletességet* jelentette. Tekintettel azonban arra, hogy kevés hazai szakembernek voltak közvetlen ismeretei a kint ténylegesen létező módszerekről, az átállítást a Szovjetunióból Magyarországra visszajött néhány *kiválasztott ember* végezte.

Az építésügy területén Perényi Imre lett a tervezés, és a szintén Szovjetunióból jött Szíjártó Lajos a kivitelezés átállításának reszortfelelőse. Eltérő érdekeltségük miatt gyakran különbözőképpen referáltak egy adott kérdés szovjet rendszerű megoldásáról. Perényi visszaemlékezése szerint megtörtént, hogy minisztériumi értekezleten Szíjártó Lajos saját igazát alátámasztandó azzal érvelt, hogy „a Szovjetunióban ez így van!" Perényi jelentkezett: „Ez nem így van a Szovjetunióban!" Darvas József közbeszólt: „Akkor most tartsunk félóra szünetet, addig Perényi és Szíjártó elvtársak megbeszélik, hogy miként is van a Szovjetunióban."

felülvizsgálataiban realizálódtak, „hogy álesztétikai szempontok, vagy az építtetők, vagy a tervezők túlzott igényei" elhagyásával milyen költségmegtakarítások érhetők el. Ugyanígy sokkal fontosabbak voltak *A kommunista magyar építészek határozatának* (1949 novemberében) azok a pontjai, amelyek a gazdaságosságra, s a tervezés és kivitelezés szorosabb kapcsolatának megteremtésére irányultak, minthogy – az egyébként anonim csoport – „haladéktalanul megindítja a kíméletlen harcot az imperialistáknak építőművészetünk területén a formalizmuson, kozmopolitizmuson keresztül megnyilvánuló támadása ellen s a szocialista, realista építőművészet hazánkban való megteremtéséért."[68]

Az építésügy 1948 tavaszától tehát egyre inkább aktuális politikai kérdések vetületeként került tárgyalásra. E folyamatot példázta a *parasztházak típusterveiről* a Nemzeti Parasztpárt kezdeményezésére indított vita is.

1948. április elején még a minél célszerűbb lakáskialakításokat taglalták. Erdei Ferenc, a párt főtitkára ekkor kijelentette: „nagy súlyt kell helyezni arra, hogy az épület alapidomán túl, az építtetőknek teljes szabadságukban álljon a maguk ízlését és szempontjait az építésben hasznosítani. Még akkor is, ha ez kisebb-nagyobb mértékben módosítja a típusházakat."[69] Április végére készült el az MKP Politikai Bizottságának *szövetkezeti programja*, amelyben leszögezték, hogy a „mezőgazdaság fejlődése a termelőszövetkezeteken keresztül visz", hozzáfűzve viszont, hogy ennek általánosan még nincsenek meg a feltételei. Ez akkor a parasztpárt és a kommunista párt szinkronba kerülését jelentette. 1948 nyarán azonban – a munkáspártok egyesülése után – az MDP-ben bekövetkezett fordulat hatására megváltozott a szocialista átszervezéssel kapcsolatos felfogás, és egy merőben új helyzet keletkezett: az MDP e nagy horderejű feladat megoldásában már nem igényelte a parasztpárt érdemi részvételét.

A parasztházak típusterveiről szeptembertől tovább folytatódó vita már ebben a politikai erőtérben zajlott. Veres Péter, a parasztpárt elnöke a probléma lényegét így fogalmazta meg: a „[...] velejéig megromlott építkezési stílus sajnos sok helyen eljutott dolgozó parasztságunkhoz is. Az építészek ugyanis nemhogy gátolták volna, de elősegítették a romlott kispolgári építési stílus elterjedését. A paraszthéz építési akció során tehát a legfontosabb feladatunk, hogy egyszerű, áttekinthető és építészeti téren is helyes formájú parasztházakat építsünk."[70] A hangnem mögötti politikai hangsúly azonban Erdei Ferenc főtitkár, akkor már földművelésügyi miniszter hozzászólásában volt észrevehető. „A velejéig romlott és megtévesztő ízléssel könyörtelenül le kell számolnunk. Politikai elvi kérdésnek tartom azt, hogy [az] egyszerű, áttekinthető és építészeti téren is helyes formákat minden körülmények között megtartsuk terveinkben, és ezt megértessük a parasztsággal is. A régi feudális és kapitalista befolyásnak maradványaival itt szembe szállunk, és nem

68 A kommunista magyar építészek határozata 1949. A lap második számától címe *Építészet–Építés* helyett *Építés–Építészet* lett, kifejezve a politika által preferált fontossági sorrendet.

69 Egészséges, napfényes, jól fűthető otthont kell biztosítani a parasztságnak. A Nemzeti Parasztpárt építéspolitikai bizottságának fontos tanácskozása. *Szabad Szó,* 1948. április 16.

70 Százezer újgazdának kell otthont biztosítani. Veres Péter nagy jelentőségű nyilatkozata a Szabad Szó paraszthéz ankétján. *Szabad Szó,* 1948. október 24.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED

ismerünk tréfát ezen a téren." A főtitkár-miniszternek nyomós érvei voltak az egyszerűségre való törekvésre: „A legnagyobb kérdés [...] az építési költség. Ezen a ponton ma szinte leküzdhetetlen akadályokkal állunk szembe [...] Minden körülmények között el kell érnünk, hogy egy átlagos paraszthéz 10 ezer forint körüli összegből előállítható legyen [...] Körültekintő előmunkálatok után [...] a ma szokásos építkezési költségeket közel a felére tudjuk csökkenteni."[71]

A vita még be sem fejeződött, amikor 1948. október 23-án megjelent „a kislakásépítés előmozdításáról" szóló rendelet, amely minden lakásépítési szövetkezetet megszüntetett, úgyszintén az OHÉSZ-t is. A kislakásépítés egészét (irányítását, ellenőrzését, tervek jóváhagyását stb.) az ÉKM vette át. Az egységes irányítás szervezeti formájaként országos kislakásépítési miniszteri biztost neveztek ki – Simor Dénest, az OHÉSZ volt miniszteri biztosát –, feladatául most már azt téve, hogy „az egész dolgozó társadalom részére családi házakat építsen az építés- és közmunkaügyi minisztérium keretében." A rendelet előírta, hogy ezentúl a tervhitelek folyósításának, illetőleg felhasználásának feltételeit és módozatait az Országos Tervhivatal állapítja meg.

Az ÉKM az új – anyagtakarékos – elosztási elv értelmében kimondta, hogy községekben „elsősorban ott kezdődnek meg a lakásépítkezések, ahol a volt majorsági épületek bontási anyagát jól fel tudják használni az új lakásoknál."[72] Alkalmatlannak ítélve a korábbi típusokat, új típustervek készítésére adott megbízást az ÉTI-nek, szempontul téve, hogy a kislakás-építtető – akár paraszt, akár munkás, akár értelmiségi foglalkozású – „reális kívánságait" vegyék figyelembe. A munkára, vagyis az 1949. évben építendő paraszthézak tipizálására, a tervezőintézeten belül Mezőgazdasági Építési osztály alakult.

Az új típusterv-sorozat megvitatására 1949. február 8-án került sor. Az ankéton, amelyen ÉKM- és FM-miniszterek, -államtitkárok, polgármesterek, a MÉMOSZ-elnök és -főtitkár, miniszteri tanácsosok, vezérigazgatók vettek részt, a falusi és városi lakások típusterveit egymáshoz viszonyítva mutatták be. A vita eredményeként a városi lakások minőségi értékeit mérlegszerűen úgy emelték, hogy eközben a falusi lakások minőségét csökkentették. Az arányok megváltoztatásának fő érve az volt, hogy a „[...] múlt évi típusoknál a városi, többemeletes bérházak lakásai aránylag kisebb alapterületűek voltak, mint a vidékiek [...] Tehát vidéken jóval kedvezőbb lakásviszonyokat teremtettünk, mint a városokban."[73]

Újra napirendre került a beépítés kérdése is. Darvas József a tervbemutatón tartott beszédében kijelentette: „[...] meg kell szüntetni az elszórt házak építését és sorházakat, esetleg emeletes házakat kell építeni." Az érv, hogy „[...] a parasztság önállósulási hajlamát

[71] Erdei Ferenc: Politikai elvi kérdésnek tartom, hogy a helyes és egyszerű építkezési formákat elfogadja a parasztság. Nagy jelentőségű hozzászólás a Szabad Szó paraszthéz-akciójához. *Szabad Szó*, 1948. október 3.

[72] *Az Építőipar*, 1948. november 1.

[73] Perényi 1949b, 81.

[...] a közösségi életforma felé" kell irányítani, egyszerre fejezte ki *a mezőgazdaság kollektivizálásának és az építési költségek csökkentésének politikai programját.*[74]

A májusban megjelent *Falusi lakóházak típustervei* kiadvány mottójául Rákosi Mátyás angyalföldi beszédének egy részletét választották: „A falu nem lesz többé mostohagyerek [...] meg akarjuk szüntetni a mezőgazdaságunk elmaradottságát, és ezzel együtt fokozatosan le akarjuk építeni a város és a falu közötti különbséget." A katalógus összesen három családiház-típust tartalmazott. A tervek az 1947-es, szociális indíttatású szabályozás szellemének a feladásáról tanúskodtak. Kialakításuk a községekben, tanyákon, külterületeken, minden támogatás nélkül folyó önerős, nagyrészt engedély nélküli építés tudomásul vételét jelentették.[75]

Típuselnyomás és építőművészet

1949 decemberében hozták nyilvánosságra az ötéves tervtörvényt, melynek fontosabb tervszámai – különösen az életszínvonalra vonatkozók – a kihirdetés pillanatában elavultak. A Tájékoztató Iroda Jugoszláviát megbélyegző nevezetes állásfoglalását követően szinte havonta növelték a katonai-hadiipari célú kiadásokat, s elsősorban emiatt az eredetileg 24 milliárd forintra tervezett, majd 35 milliárdra megemelt előzetes bejelentéssel szemben, ebben a változatban már 51 milliárd forint beruházásokra fordítandó összeg szerepelt. A tervvariánst, szocialista jellegének bizonyítására, pontról pontra összevetették a húszas–harmincas évek fordulóján keletkezett, *sztálini iparosítási elvet* megvalósító első szovjet ötéves tervvel. A pártvezetés a szükséges anyagi eszközöket – a szovjet gyakorlatot követve – a mezőgazdasági jövedelmek elvonásával, a fogyasztási és termelési cikkeket gyártó iparágak közti olló szélesre nyitásával, a reálbérek és jövedelmek szélsőséges csökkentésével, a munka és a mindennapi élet militarizálásával, Rákosi megfogalmazásában: „spártai szellem" kikényszerítésével kívánta összpontosítani.[76]

[74] Nagyobb és több helyiség lesz az új lakásokban. Típuslakások tervbemutatója. *Az Építőipar*, 1949. február 15.

[75] *Falusi lakóházak típustervei.* Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium Magasépítési Tervező Intézet. Bp. 1949. május 9. A tervekhez a Mezőgazdasági osztály vezetője, Tabéry Iván a következő megjegyzést fűzte: „[...] Az értelmiségi lakóházakat és a mezőgazdasági munkás lakóházakat aszerint tipizáltuk, hogy ne ugorjanak ki túlságosan a falu képéből, és megfeleljenek annak az életformának, amelyet a falu új értelmisége fog élni. Tehát igyekeztünk a többgyermekes család részére olyan lakóépületeket tervezni, amely minden higiénikus követelményt kielégít, nagyjából ugyanazon épületelemekkel rendelkezik, mint a paraszthézak, viszont nem alkalmas arra, hogy a faluban (a múltban divatos) külön társadalmi gócokat alakítsanak köréje." A korszak atmoszférájára utal Tabéry másik megjegyzése is, miszerint a tényleges tervezői munka megkezdése előtt a Mezőgazdasági osztály egyik legfontosabb feladata a „szovjet tapasztalatok, s főleg – különös figyelemmel mezőgazdasági vonatkozásaira – a »Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja története«-nek alapos tanulmányozása" volt. Tabéry Iván: Mezőgazdasági építészetünk fejlődése. *Építésügyi Értesítő*, 1949. szeptember 24.

[76] Rákosi az MDP KV 1948. november 27-i ülésén foglalta össze a közeljövő feladatait: „Az elmúlt két esztendőben kicsit kipihentük magunkat – mondta. – Most újra neki kell gyürkőzni. Újra fel kell szítani a város és a falu dolgozóiban azt az önfeláldozó, spártai szellemet, amely 1945 tavaszán az újjáépí-

Minthogy a beruházások aránytalanul nagy része a terv szerint építési jellegű volt, a műszaki bázisra – különösen a tervezésre és kivitelezésre – a korábbinál is erőteljesebb nyomás nehezedett.[77] Az építőiparral szembeni elvárások újabb jelentős megnövekedésére reagálva, az építőipar vezetői követelték, hogy legalább hat hónappal korábban álljanak készen a tervévben építendő létesítmények elfogadott vázlattervei. Ennek az igénynek a teljesítése már amiatt is lehetetlennek bizonyult, mivel a Tervhivatal a gazdasági tervezés terén mintegy másfél éves késésben volt. Alapvető kérdések eldöntése, a telepítéstől egészen addig, hogy új üzem épüljön, vagy bővítés legyen, a műszaki tervezésre hárult. 1949 végén, 1950 elején a tervezőirodák erre a váratlan, szinte robbanásszerűen bekövetkezett tervigényre nem voltak felkészülve: 1950-ben a *beruházások háromnegyed részét tervhiánnyal és költségvetések nélkül kezdték építeni.*

Az ötéves terv a lakáskörülmények lényeges megjavítását ígérte, mintegy 180 000 ezer lakás felépítésével.[78] A műszaki tervezésre ennek a kontingensnek a városokban fel-

tés terén csodákat művelt […].” A fékevesztett tervemelések és a belső aránytalanságok előidézése a pártvezetés világosan megfogalmazott szemléletéből következett: „[a] beruházásokat mindenkor a politikai szempontok szabják meg, és a gazdasági mutatók csak másodlagos szerepet tölthetnek be.” Az első ötéves terv politikai kondícióit jellemezte, hogy míg egyik oldalon a „tervtörvényt” törvénysértő eljárásokkal „védték” a „tervgazdálkodás érdekeit veszélyeztető büntettek” elkövetői – az „önkényes kilépők”, „igazolatlanul mulasztók”, a „munkafegyelem megszegői” – ellen, addig magát a tervet – egy 1954-es OT-jelentés szerint – 472-szer változtatták meg (csak 1953-ban 225 alkalommal módosították).

Az eredmény közismert: A meghirdetett 50 százalékos életszínvonal-emelkedés helyett 20 százalékos csökkenés következett be. Az idézeteket lásd Berend 1965; Birta 1970.

77 A felelőtlen *rablógazdálkodás* éppenséggel a *hatalmas volumenű ipari jellegű építkezésekben* öltött testet. Berend T. Iván ezzel kapcsolatban a következőket írta: „Az első 5 éves terv idején Magyarországon a nemzeti jövedelem 15%-át fordították építkezési tevékenységre. Az ipari beruházások építkezési hányada pedig több mint 5-szörösen haladta meg a gépi berendezésekre fordított összegeket. Ezek olyan kedvezőtlen arányok, melyeket nem indokolhat, hogy az iparosítás kezdetén a beruházások építkezési hányada szükségképpen magas. Az Egyesült Államok XIX. század végi iparosodási időszakát tekintve pl. azt láthatjuk, hogy ott a nemzeti jövedelemből másfélszer kisebb hányadot fordítottak építkezésekre, s az ipari beruházások építkezési hányada csak 3-szor haladta meg a gépi beruházások hányadát.” A teljesíthetetlenül magas építési arány következménye volt a befejezetlen beruházások folyamatos növekedése. A megtermelt nemzeti jövedelem jelentős része ezen a csatornán tűnt el. Berend T. 1965, 820.

78 A beruházási tervet 1951-ben 85 milliárd forintra, a lakástervet 180 000 lakás felépítéséről 220 000-re emelték – szavakban. A *Társadalmi Szemle* 1951. július–augusztusi számában Rédei Jenő megerősítette, hogy az arányok hasonlóak maradtak: 50 százalékban a város, 50 százalékban a falu részesedik a lakásokból. „Ezzel az ipari termelés kiszélesítése által támasztott új lakásszükségletet 100 százalékig, a mezőgazdaság szocialista átszervezése következtében fellépő új lakásszükségletet 100 százalékig és az általános lakásszükségletet mintegy 40 százalékig kívánjuk kielégíteni. A lakáskérdés gyors és végleges megoldása a szocializmus gyors és végleges győzelmének eredménye” – írta cikkében, konkrét célzást téve az új lakások építésén túli még kiaknázatlan eszközre, a *magántulajdonban lévő lakások állami tulajdonba vételére.* Rédei 1951, 631. Végül is mindössze 103 000 lakás épült az öt év alatt. A rendkívül alacsony építési volumen azonban csupán az egyik összetevője volt a lakáskérdés területén ekkor akkumulálódó – és robbanásig feszülő – konfliktusoknak.

Az egyébként csak rendészeti feladatokkal foglalkozó *tanácsok nem rendelkeztek elosztható új lakásalappal.* Következésképpen csak arra volt lehetőségük, hogy a meglévő lakásállományt a *leválasztások* és főként *társbérletesítések* módszerével megtöbbszörözzék. Az így keletkezett lakások *cím szerinti*

építésre kerülő hányada hárult. A tervtörvény lebontásának első lépéseként az Építésügyi Minisztérium kidolgozta a lakásépítések „Tervezési normáit”,[79] a Gazdasági Főtanács örökébe lépő Népgazdasági Tanácshoz (NT) pedig jóváhagyásra benyújtotta a lakásépítés tervezésének irányelveit.[80] Az itt lefektetett költségcsökkentési elvek: a *koncentrált építés,* az

igénylés formájában bonyolódó rendszerében nem a rászorultság mértéke, hanem a szemfülesség, a személyes kapcsolatok játszották a főszerepet, hozzájárulva a bizalmatlanság további elmélyítéséhez. (A megüresedett lakások felkutatására a tanácsok *„lakáskémeket”* foglalkoztattak.) Ehhez a kontingenshez adódtak hozzá a *kitelepítések után visszamaradt* lakások (Budapesten mintegy 4000 darab), de ezeket központi listáról osztották szét a vezetők számára.

Már a hároméves terv első évében a székház- és közigazgatási adminisztrációs építkezési terv abnormis túlteljesítése rávilágított a bürokratikus szervezetrendszer kiépítésével elkerülhetetlenül együtt járó helyiségigényre. Hamarosan ennek a „leggazdaságosabb” módszere lett a *lakások, irodák vagy raktárak céljaira történő felhasználása.* A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) egy 1954-es felmérése szerint az igénybevétel mértéke 760 000 négyzetméter lakóterületnek, kb. 15 000 kétszobás lakásnak felelt meg. Mindez pedig nem lokalizálódott kizárólag a városokra. A nagyüzemi gazdálkodással együtt járva, az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek szintén lakásokat vettek igénybe gazdasági célokra a mezőgazdasági településeken. (Összehasonlító adatként figyelembe vehető, hogy az állami lakásépítés keretén belül az ötéves tervben hozzávetőlegesen 40 000 lakás épült, az avulás miatt pedig évente kb. 8000, összesen tehát ugyanannyi lakás vált lakhatatlanná.)

Az állami lakásépítést és azok elosztását az *iparági fejlesztési politika* határozta meg, két szempont figyelembevételével: 1. a lakásépítés „országos jelentőségűnek”, „jelentősnek” vagy „helyi jelentőségűnek” minősült; 2. melyik gazdasági ág dolgozóinak az elhelyezésére szolgált (pl. kohó- és gépipar, bányászat és energiatermelés, építőipar, könnyűipar, mezőgazdaság, avagy a „lakosság általános ellátását” célozta). A két feltétel persze össze is függött egymással.

A lakásokat a Minisztertanács által évenként meghatározott arány szerint a különböző állami szervek kapták (pontosabban alkudták ki) *szolgálati lakásként.* Szolgálati lakásnak minősült minden olyan lakás, amelyet egy közület akár a lakásügyi hatóság útján, akár közvetlenül juttatott munkavállalója részére. Az intézmény kiterjedtsége gyakorlatilag korlátlan volt, a belügyminiszter bármilyen szervezetet közületnek minősíthetett. Az állami szervek saját körükben döntöttek arról, hogy kiknek és milyen feltételek mellett juttatták a rendelkezésükre bocsátott kontingenst. *A munkáltató szervek hatóságokként funkcionáltak,* a szabályozásnál lényegesen jobb és rosszabb viszonyokat teremtve. A lakásokat nem a környék, de még csak nem is a vállalat (intézmény) legrosszabb körülmények között élő családjainak, dolgozóinak, hanem elsősorban a minisztériumi, központi irányítási, vállalati vezetésben, adminisztrációban tevékenykedő, illetve az „élenjárónak” elnevezett dolgozóknak juttatták.

79 *Tervezési normák. Lakóépületek. Tervezet.* 1950. A normák szükségből erényt kovácsoló magyarázata így hangzott: „A Szovjetunió építési gyakorlatában már régen alkalmazzák a tervezési normákat, melyek szemben a kapitalista építőgazdaság »Építésügyi Szabályzat«-aival, nem a konkurencia szemérmetlen uzsorájának igyekeznek inkább rosszul, mint jól alsó határt szabni, hanem – egy-egy időszaknak a tervgazdálkodás kereteiben adott korlátai között – főképp a felső értékhatárt szabják meg.” Az első magyar tervezési normák 1949, 43.

80 *Előterjesztés a Népgazdasági Tanácshoz.* Tárgy: az 1950. évi lakásépítés tervezésének irányelve. Építésügyi Minisztérium. Budapest, 1949. november 19. Darvas József s. k. építésügyi miniszter. (Petróczy Gábor dokumentumgyűjteményéből.) Az Előterjesztés fontosabb megállapításai közé tartozott, hogy az „egyszobás lakások 80%-a zuhanyfülkével, fürdőszoba nélkül tervezendők” (három hónappal ezelőtt a már idézett, *Szabad Nép*ben írt cikkében Fodor Gyula – az ÉM államtitkára – ugyanezt a javaslatot szándékos kártevésnek minősítette!). „Egy helyen 50 lakásnál kevesebb nem építhető, mivel szétszórtan épülő lakások csak drágábban termelhetők”; „lehetőleg háromemeletes házak épüljenek […] A harmadik emelet feletti magasságnál már a felvonó költsége drágít”; „a gazdaságosság vezetett a négy fogatú lakástípushoz, és ez fogja a zömét alkotni az 1950-es építkezéseknek.” A lakásarányszámokat (az 1950. évre) a következőkben határozták meg: 20%-ban 1 szobás, 70%-ban 2 szobás és 10%-ban 3 szobás lakások építhetők.

egy szinten elhelyezett lakások számának növelése és a felszereltség minimálisra redukálása, illetve a lakások országos méretben rögzített *szobaszámarányának* (nem a családok létszámához, struktúrájához igazodó) adminisztratív megállapítása, *tartós meghatározói lettek az állami tömeges lakásépítésnek.*

Mindamellett a központi fűtés és a melegvíz-szolgáltatás elhagyásával, a közlekedőterületek csökkentésével és a homlokzatok további „csendesítésével" a még 1949-ben készített tervsorozat alapján, 1950 elején épülő lakóépületek rendelkeztek valamennyi építészeti tartalékkal. Ezek a lakások természetesen már nem a funkcionális analízis eredményeként jöttek létre. Az építészek számára viszont ennél fontosabbnak látszott, hogy az átmenetinek tekintett kompromisszumok megkötésével valamennyire is fenn tudják tartani a lakóépület-tipizálásra vonatkozó megállapításuk látszólagosságát, hogy azok a tervezőket csupán „fegyelmezettségre szorítják. De ezek nem szabad, hogy megakadályozzák a tervezői gondolatok szabad kifejezését."

Ezzel egyidejűleg a tervezés szemléletében utat tört a teljes épület helyett az épületrész – a szekció – tipizálása, ami az összerakhatóság szabadabb lehetőségeivel biztatott. Az egyszerűsödött homlokzatokat falsávokkal és erkélyekkel tagolták, a szekciókból kialakított kombinációk pedig a politikusok által is büszkén hivatkozott „nagybivaly", „kisbivaly", „kocka", „csontház" beceneveket kapták.

A lakások minősége és az épületek formaképzése azonban nem tudta követni a költségcsökkentési előírásokat. A *Szabad Nép*ben a drága és rossz minőségű tervekről folyó sajtókampány, valamint a politikai-gazdasági vezetés részéről megnyilvánuló, most már személyes nyomás hatására, 1950 májusában minden eddiginél drasztikusabb – a rurális-mezőgazdasági lakásépítéséhez hasonló – csökkentést hajtottak végre a városi jellegű lakásépítés normáiban. Ezzel újabb korszak vette kezdetét, melyet később a lakástervezés egyik avatott képviselője igen szemléletesen a *„tipuselnyomás" időszakának* nevezett.[81]

[81] Lásd Miskolczy László felszólalását a MÉSZ 1954. márciusi konferenciáján. *MÉSZ konferenciája... 1954.* Az Országos Tervhivatal élére került Vas Zoltán emberei bejártak a tervezőirodákba, és közvetlen utasításokat adtak a tervezőknek. A fokozódó nyomás következtében semmi kétség nem férhetett ahhoz, hogy a gazdasági előírásokon keresztül érvényre jutó politikai elvárások az *építész tervezők merőben új szerepkörének* körvonalait rajzolják ki. A háború előtti CIRPAC-csoport egyik vezéregyénisége, majd utóbb a minisztérium államtitkári posztját betöltő Borbíró Virgil így összegezte az elvárásokat: „A politikailag világos látású építésznek egyrészt tisztában kell lennie helyzetének teljes megváltozásával, és át kell éreznie nagy és sokszoros felelősségét, amelynek tudatában művészetét gyakorolnia kell. Ez a felelősség három irányban kötelezi az építészt: [...] a valóban legcélszerűbb megoldást kell keresni; másfelől, mivel a dolgozók teremtette munkatöbblet értékéből gazdálkodik, a legfelfokozottabb gazdaságosságra kell törekednie; a rendelkezésre álló összegből minél többet, és minél jobbat kell építenie – pl. 1 millióból nem 16, hanem 20, vagy 25 megfelelő minőségű lakást; ezen felül a szabaddá vált ember számára sem kaszárnyákat, sem kifelé mutató, befelé nyomorúságos palotautánzatokat kell építeni, hanem megnyerő és vonzó épületeket, amelyek a tisztára anyagiakon felül életörömet is adnak a használóiknak." Borbíró 1949, 28. Nem kellettek persze különösebb közgazdasági ismeretek annak eldöntésére, hogy az 1 millió forintból 16 lakás építése, lakásonkénti 62 500 forint ráfordítással, minőségileg miben különbözik majd az ugyanezen összegből épülő 25 lakástól, ami már csupán 40 000 forint ráfordításra nyújt lehetőséget.

A tervek felülvizsgálata során elsőrendű követelménnyé vált a többféle fesztáv megszüntetése és a lehető legegyszerűbb falazási munkát igénylő szerkezeti rendszer kiválasztása. A külső és belső szerkezeti falak kiegyenesítésére amiatt volt szükség, mert a gépesítés legolcsóbb módszerének, az óriási propagandával megindított *sztahanovmozgalomnak* első „eredményei" az építőipar területén is mutatkozni kezdtek.

Az építőipar gépesítését az előregyártás módszerének fetisizálásával öncélúan monumentálisra dagasztott *ipari építkezésekre koncentrálták.* A „vas és acél országá"-nak építészeti szimbólumává magasztosított ipari katedrálisok kielégíthetetlen cement- és vasszükségletét pedig a lakó- és mezőgazdasági épületektől vonták el.[82] A lakóházak építési módszere a kizárólag talicskát és japánert (anyagmozgatásra használt kétkerekű kocsit) igénylő, nagy élőmunka-ráfordítású hagyományos eljárás maradt. Ebbe a képbe pedig pontosan illett a Szovjetunió-beli szükségállapotok megideologizált példájának – a sztahanovmozgalomnak – az átvétele.[83]

Az új tervsorozatot a Lakóépülettervező Irodából időközben Városépítési Tervező Nemzeti Vállalattá átszervezett tervezőintézetben készítették el. Ez összesen három tervet jelentett az 1949. évi tizenegy és az 1950. januári tíz típussal szemben. Ezek közül az elkövetkező években legnagyobb számban épülő úgynevezett „14-es" típusban megvalósult a szerkezeti és lakásalaprajzi szempontból – egyelőre – tovább nem redukált változat: három párhuzamos és egyenes főfal között két azonos méretű fesztávon négyfogatú, zsákszobás (csak egy másik szobából megközelíthető, önálló bejárattal nem rendelkező helyiséggel

[82] Az ipari beruházások tervezésének saját építészarisztokráciája jött létre. Közülük is kiemelkedett a nehézipari „szakrális" létesítmények megkülönböztetett bánásmódban részesülő tervezője: Mátrai Gottwald Gyula. Voltak ugyan olyanok is, akik a kontroll nélküli, öncélú műszaki fejlesztés problémáira rámutattak, de ezek a hangok inkább gyanút keltettek, vagy éppenséggel a pártvezetés részéről rászesültek durva elutasításban, mintsem meggondolásra intettek. „Az előregyártás fejlesztése – amely a nagyüzemi építőipar megteremtéséhez vezet – kormányzati célkitűzés. Ideje lenne tehát megállapítani az előregyártás egyes módszereinek gazdaságosságát – írta az Ipari Épülettervező Vállalat (Iparterv) egyik szakembere. – A jelenlegi körülményeket tekintve, reális kiértékelést végezni nem tudunk [...] A nagyelemű előregyártás első próbálkozásainál a vas és cementszükséglet kétségtelenül nagyobb volt, mint a monolit, vagy monolit alapelemekkel kombinált előregyártásnál a vas- és cementszükséglet." Valkó 1951, 447.
A monumentális ipari csarnok- és raktárszerkezetekhez alkalmazkodott a sok száz millió forintért vásárolt építőipari géppark is, a félköbméter űrtartalmú lánctalpas kotrógépek, speciális emelőberendezések. „Ezeknél az építkezéseknél általában megállapítható – nyilatkozta az Iparterv igazgatója 1950 végén –, ha ennyi időt és fáradtságot fordítanánk más építkezésekre és ilyen mértékben koncentrálnánk építőipari gépeinket és anyagainkat, akkor még teljesen monolit szerkezeti eljárással is olcsóbban és gyorsabban készíthetnénk el az épületet." Az alkalmazott sok és drága speciális berendezés racionális kihasználását akadályozta, hogy az építkezések befejezése után hónapokig kellett keresni olyan újabb építkezéseket, amelyekhez ezeket a felszereléseket fel lehetett használni. Lux 1950, 705.

[83] 1950. március 15-én kapott Kossuth-díjat Pozsonyi Zoltán kőműves, az ország első sztahanovistája, aki az elismerés után azonnal az ÉM Munkaügyi főosztályára került; Fábik József kőműves sztahanovista, aki Pozsonyi Zoltánnal tartott közös bemutatót a politikai és szakmai vezetésnek, s a „komlói ifjú brigád" tagjai: Kovács János kőműves, Márki Lajos habarcsterítő, Czukor Anna téglaadogató, Batai Ilona és Suszter Ilona habarcshordók, akik az indoklás szerint átlagteljesítményüket 2384 százalékra emelték.

rendelkező) lakások kerültek kialakításra. A költségnormák biztonságos kielégítésére az ÉM elrendelte az erkélyek számának először csökkentését, majd elhagyását, s ezzel szinte utolsó eszközétől is megfosztották a tervezést.[84] A sztahanovista falazáshoz kiegyenesített homlokzati síkok a korábbinál ridegebbek és sivárabbak lettek. A *cement- és vastakarékosság* miatt fordulat állt be az épületek tetőkiképzésében is. Az új épületek eddig – fatakarékosságból – majdnem kivétel nélkül lapostetővel készültek, ezentúl magastetővel kellett tervezni a lakóépületeket.[85]

1950 második felétől valóban nem maradt a típuslakás tervezésében olyan szegmens, amely vonzónak mutatkozhatott az építészek számára. A tervezési díj két százalékra csök-

[84] A tervsorozat történetéhez tartozik az 1950 januárjában meghirdetett és májusban zárult, új típustervekre kiírt tervpályázat, amely a tervezési normáktól csak egyetlen irányba, a „szerkezeti vagy egyéb egyszerűsítéssel járó tekintélyes költségmegtakarítás" felé engedélyezett kitérést. (A kiírás a „kozmopolitizmustól elszakadó jövő homlokzatának" a megfogalmazását is elvárta az indulóktól. Megoldás azonban erre nem született.) A nívótlanságában ritkaságszámba menő pályázat nyerteseinek névsora jelezte, hogy a lakástervezés presztízse igencsak leértékelődött. A pályázat kiemelkedőnek tartott eredménye mindezt aláhúzta: „Szemléltetően bizonyította a pályázat annak gazdasági jelentőségét – írta Preisich Gábor ismertetésében –, ha a lakás belső közlekedésében (második szoba megközelítése) az eddigi túlzott követelményekkel szemben engedményeket teszünk." Preisich 1950, 583. Ez a díjazott *zsákszobás* lakásszervezési megoldás képezte az „50.III.14" jelű végleges megoldás alapját. Az elért – most már stréber – költségcsökkentés mértékét jellemezte, hogy ennek a kétszobás típuslakásnak a kalkulált ára 32 000 forint volt. Kevesebb, mint az ÉM pár hónappal ezelőtt készített lakástervezési irányelvében, az egyszobás lakásra elérendő célként kitűzött ár! (Ennek összegét 42 000 forintra kontemplálták.)
Schall József – ennek a típusnak egykori szerzője – megemlítette, hogy a tervet az ÉM VII. (Tervezési) főosztálya vonakodva fogadta. Először kételkedtek abban, hogy a szekciókból elfogadható épületeket lehet összeállítani. Amikor pedig a homlokzatokat nagy igényességgel megrajzolták, azt nehezményezték, hogy „túl szép!" (Schall Józseffel készített interjúból.)
A tervsorozat másik tagja, az „50.III.15"-ös típus még a fenti minimumot is meghaladta: a hasonló módon megtervezett lakásokban itt nem volt fürdőszoba. Ilyen lakásokat azonban 1954–55-ig nem építettek, elsődlegesen amiatt, mert a szolgálati lakásrendszer az *adminisztráció öndotációjaként* működött, s ilyen lakásminőségre – természetszerűleg – nem volt igény. Ebben az időszakban egyébként a takarékosság legszélsőségesebb formája érvényesült: alig épült lakás.
Ezen a helyen szeretnénk leszögezni, hogy az építészek a szociális szempontból megkérdőjelezhető megoldásokat korábban sem és most sem direkt kényszerítés hatására tervezték. Gondoljunk – korábbi példaként – Wälder Gyulának, a neobarokk építészet legnagyobb tekintélyének a Tripoliszba tervezett (és megépült) egyhelyiséges „lakásokat" tartalmazó telepére. Vagy az építész vállalkozók azon tömegére, akik a legtöbb ötletet szállították a maximális jövedelmezőség elérésére törekvő bérházspekulációhoz. A tárgyalt időszakban a költségtakarékosság szószólói többnyire azok az építészek lettek, akik korábban – az ideális tervek készítésének időszakában – a költségtényezők figyelembevételétől hitvallásszerűen elhatárolták magukat. Időközben vezető beosztásuk következményeként már a terveket nem ők készítették, hanem azokkal az építészekkel készíttették el, akik annak idején, a helyreállítási munkák – lenézett – költségtakarékos feladatait látták el.

[85] Az 1951. január 11-én kiadott Népgazdasági Tanács (NT) rendelet kimondta: „A jelenleginél nagyobb mértékben kell alkalmazni a tervezésben téglaszerkezetes és építőköves megoldásokat. Így alkalmazni kell a téglaboltozatokat, vasbetonszerkezetek helyettesítésére ki kell terjeszteni a téglapillér és téglafal szerkezetek tervezését [...] Az acéllal és cementtel való takarékoskodás érdekében [...] meg kell vizsgálni azt, hogy egyes mezőgazdasági épülettípusokat nem gazdaságosabb-e előgyártott vasbeton helyett fából készíteni."

kentése pedig tovább fokozta a hajszolt tempót: ugyanazért a tervbevételért még többet kellett teljesíteni. A lakás az építészeti feladatok presztízshierarchiájában korábban betöltött előkelő helyéről a mélypontra zuhant. Természetesen ez alól kivételt képeztek a pártvezetők, valamint az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) és hasonló csúcsszervek vezetői és magasabb rangú alkalmazottai számára tervezett luxusrezidenciák.[86] A feladatok hierarchiája, ami pontosan egyezett a beruházáspolitika preferenciasorával, az e feladatokat megoldó építészek egymás közötti, szakmán belüli értékskáláját is kijelölte. E *skála legaljára a tömeges lakásépítés és a mezőgazdasági építészet* került.

1950 nyarán kitört a koreai háború. A pártvezetés a honvédelem fejlesztését a „legközelebbi láncszemmé" léptette elő, és újabb hisztérikus – katonai célú – tervemelést hajtott végre. Az importigényes nehézipar-fejlesztés mezőgazdasági és könnyűipari termékekkel való ellentételezése már tavasszal komoly zavarokat okozott a közellátásában, s adminisztratív korlátozásokra is sor került. A pártvezetés a feszült helyzetért a *felelősséget az ellenségre és a lakosságra hárította*, mondván, a bérek emelkedtek túl gyorsan a norma- és bércsalások következtében.

A kiadott jelszó alapján az építésügy területén is tisztogatásokra került sor. „Gondoljanak arra – mondta Köböl József főtitkár a MÉMOSZ vezetősége előtt tartott beszédében –, hogy legutóbb, amikor a magasépítőiparból 500 volt horthysta katonatisztet, B-listázott tisztviselőt és ehhez hasonló elemeket kormányzatunk eltávolított, mennyi bérelszámolót, normafelelőst találtunk soraik között."[87] Ősszel kormányküldöttségként szovjet sztahanovista csoport érkezett Magyarországra, a munkamódszer első kézből történő átadására. Küldetésük kézzelfogható eredményeként az építőiparban a normát 30 százalékkal módosították.[88]

1950 második felétől, a teljes és tökéletes sztálini fordulat végrehajtása, a szovjet rendszer szolgai átmásolása minden területen *azonnal megvalósítandó politikai követelmény* lett.

[86] Az akkori vezetés – Lukács Györgyöt idézve – „az aszkézis különleges válfaját fejlesztette ki: a tömegek aszketikus magatartásának a követelését a bürokraták részéről, akik ezt a követelést önmagukra semmiképpen sem" vonatkoztatták. Lukács 1972.
„Ismeretes, hogy a klikk tagjai számára pompás villák álltak rendelkezésre – írta visszaemlékezésében a szintén kiválasztottak közé tartozó Nógrádi Sándor. – Farkas villájában moziterem, biliárdszoba volt, az azt körülvevő parkban pedig teniszpálya és játszóterem. Természetesnek vette, hogy neki ilyen palotaszerű villája van." Nógrádi 1966.

[87] Köböl 1950. Köböl itt még leszögezte: „a mi iparunkra is vonatkozik, amit Gerő elvtárs hazánk egész iparára állapított meg, hogy a kifizetett béralap gyorsabban nő, mint maga a termelés, azaz – Rákosi elvtárs szavaival élve – az építőipari munkások is »megeszik a jövőjüket«." Uo. 491–492. Az esemény szorosan összefüggött a MÉMOSZ-szal szemben kialakult helyzettel. Az MDP PB 1949 augusztusában hozott határozatában az építőipari szakszervezetet *szindikalizmussal* vádolta. 1950 márciusában az MDP Titkársága – az akkori legfelsőbb politikai szerv – a szakszervezet vezetőit tette felelőssé azért, hogy a nehézségeken nem tudtak úrrá lenni.

[88] A Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának jelentése szerint Maximenkó, Romanon, Koba és Zujev vezető szovjet sztahanovisták 1950 őszén 166 magyar sztahanovistának adták át tapasztalatait. Jelentés az NGKT 1952. évi eredményeiről. Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) ÉM-TÜK x/08150/1953.

Az építésügy szervezeti rendszerének átállítására 1950 őszén *szovjet „tanácsadó" delegáció* érkezett Magyarországra. Utasításaiknak megfelelően az Építésügyi Minisztériumban elkészítették azt a kormányhatározat-tervezetet, amelynek alapján az építőipar egészét gyakorlatilag *egyetlen hatalmas tröszttté szervezték át.* A delegáció által javasolt *bürokratikus struktúra* még bonyolultabb és áttekinthetetlenebb rendszerét alakították ki a tervezőintézetekben: átszervezték a tervosztályokat és műszaki osztályokat; főkönyvelőségeket, folyó könyvelési, számlázási, bérelszámolási csoportokat hoztak létre, bevezették a határidő-nyilvántartási grafikonokat, stb. Leglényegesebbként pedig kiterjesztették a *szigorú tervkötelezettséget* a tervezőirodákra.

„A kormányvonalon szerzett tapasztalatátvételek legjelentősebb fejezete" – olvasható a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának jelentésében – P. A. Szaicsev egy éven át tartó folyamatos tanácsadói működése. Szaicsev amolyan építésügyi ezermesterként a kutatás, szervezés, kivitelezés, anyagipar, technológia, műszaki fejlesztés, tervezés valamennyi kérdéskörével foglalkozott.[89]

Miközben 1950-ben a termelés pozíciói folyamatosan tovább erősödtek, a politikai vezetés az eddig halogatott *zsdanovi kulturális fordulat* végrehajtását az építészet területén is napirendre tűzte. A halmozódó tervszolgáltatási kötelezettségek és építési költségcsökkentések hajszoltsága között létrejött (mert létre kellett jönnie) az a formula, amellyel *a termelés, a költségcsökkentés és az alkotói szabadság* látszólag egymást taszító erőterei elegánsan rövidre zárhatóvá lettek. Perényi Imre 1950. július 10-én, a magasépítési tervezőirodák vezető kádereinek tartott előadásában a gazdaságosságot ideológiai érvként használva jelezte a *kulturális átépítés elkerülhetetlenségét:* „A stílus kérdése nemcsak esztétikai, nemcsak politikai, hanem gazdaságossággal összefüggő feladat is. Nem az épület plasztikusabb kiképzése okoz többletköltséget, jóval költségesebb a konstruktivizmus, amely ma a formalista, kozmopolita tervezés lényege."[90]

[89] Az Ivanov, Kozsin, Koritov és Proszkurnyin mérnökök alkotta kormánydelegáció közreműködésével készítették el „Az építőipar fejlesztésének egyes kérdései" címen, az 1951. január 11-én megjelent 3/1/1951. M. T. sz. határozatot. Ez a rendelkezés a korábban ismertetett 1949. júliusi M. T.-rendelet kibővített végrehajtási utasításának tekinthető, amennyiben feltüntette az egyes feladatok felelőseit, és elvégzésük határidejét is. *Jelentés az NGKT 1952. évi eredményeiről,* valamint *Jelentés P. A. Szaicsev et. működéséről. MDP Ipari- és Közl. O. Szabó Pál et.-nak.* 1953. febr. 10. Trautmann Rezső min. h. UMKL ÉM-TÜK sz. n.

[90] Perényi 1950, 568. A honvédelem „legközvetlenebb láncszemmé" való előléptetése 1950 decemberében az MDP Titkárságnak a *jegyrendszer bevezetéséről,* illetve a Minisztertanácsnak a *takarékosságról* hozott határozataihoz vezetett. Ez utóbbi újabb önköltségcsökkentést írt elő, megállapítva, hogy a „feszült nemzetközi helyzet, a béke védelme megköveteli a szocializmus építésének meggyorsítását és honvédelmünk megerősítését [...] Nem érvényesül eléggé a takarékosság az építkezések tervezésében és kivitelezésében sem. Az épületek méretei sokszor túlzottak, a kivitel is gyakran feleslegesen drága." Bár eddigre az is nyilvánvaló lett, hogy a tervszolgáltatást nem sikerült megoldani, az épületek befejezési határidejét pedig jóformán sehol sem tartották be, a tervezéssel és kivitelezéssel szemben támasztott valóságtól elszakadó elvárások tovább fokozódtak. Rákosi formulája („a jó terv, amit csak lábujjhegyen lehet elérni" szemlélete) fejeződött ki Vas Zoltánnak a tervmunkák fejlődéséről és hiányosságairól írt cikkében, amelyben elítélte a „minden vonalon fellelhető liberalizmust", mondván „[...] Felelős tervezőink gyakran úgy vélik, hogy akkor végeznek jó munkát, ha mindenáron az alsóbb szervekkel közös egyetértésben terveznek, ha békés és jámbor módon megegyeznek minisztériumi vagy vállalati partnereikkel, ha belenyugszanak alacsonyan megszabott feladatokba, amelyek senkit sem mozgósítanak. Az ilyen tervezési módszer nem alkalmas feszített tervek készítésére... Az ilyenfajta munkamódszer nem szocialista. Az ilyen munkamódszer a tervek mozgósító erejének és dolgozó népünknek lebecsülése." Vas 1951, 49–50.

A kulturális átépítés első sikereit gyakorlatilag 1949 végétől könyvelhette el, amikor is „az új tervezések, tervpályázatok lebonyolításánál a tervezők anyagi-szellemi befolyásolásának, a programok előírásainak és a zsűrik döntéseinek segítségével" sikerült néhány – méghozzá neves – építészt rávenni arra, hogy terveiken klasszicizáló-eklektikus formaképzési, díszítési megoldásokat alkalmazzanak.[91]

A propagandagépezet előterében Perényi Imre állt a vád képviselőjeként, megtestesítve az ellentmondást nem tűrő, alternatíva nélküli hatalmat. Szemben vele, az építészek között egyedüli „őskommunista" – éppen ezért posszibilis – Major Máté mint a „haladó új építészet" elviekben elkötelezett védőügyvédje foglalt állást. A két kommunista nyilvánosság előtt zajló és a személyességig fokozódó polémiája az építészek táborát a korábbitól eltérő szegmensekre osztotta.[92] A taktikázók, cinikusok és – csak néhány – neofita, rajongva

[91] Major 1969, 287. Az *áttörés* a Sztálin (ma Erzsébet) téri irodaház-pályázaton történt 1949 végén. A MATI-ban készített irodaházterv homlokzatát az Építésügyi Minisztérium Perényi Imre vezette tervbíráló bizottsága nem fogadta el. „Az építészet gazdagabb formanyelvének kialakítását, realista, szocialista voltának tisztázását" belső tervpályázatra bízták. A beérkezett tervek közül különösen Rimanóczy Gyula és Jánossy György pendítette meg az új húrokat. A fiatal – mindössze 27 éves – Jánossy, tervéhez akkor a következő magyarázatot fűzte: „A fejlődést örök spirálhoz hasonlíthatjuk, mely mindig ugyanoda tér vissza, de mindig más, magasabb síkon." Az alkotóereje teljében lévő Rimanóczy pedig így nyilatkozott: „Mind a három terven klasszikus alaphangot ütöttem meg, mert véleményem szerint az új építészet szerkezeti tisztaságra és alaprajzi ősziteségre törekvése klasszikus gyökerekből táplálkozik." *A Sztálin-téri irodaház* 1950, 21, 23.

[92] A történeti hitelesség miatt említjük, hogy ugyanaz az első *Tér és Forma,* melyben néhány építész – köztük Major Máté – a tanulmányunk elején idézett kiáltványukat közreadta, az 1945 augusztusában Szovjetunióból hazatért Perényi Imre tudósítását is közölte arról, hogy a „szovjet építészei [sic!] között komoly irányzat alakult ki, amely a szovjet további útját az elveszett régi orosz építészeti stílus megtalálásában, nem annak kopírozásában, hanem az ősi orosz építészet plasztikus sajátosságainak alapos tanulmányozásában és továbbfejlesztésében látja." Perényi 1944–1945, 184. Major Máté a cikk megjelenésekor éppen a Szovjetunióban tartózkodott – internáltként. (A táborban módja volt egy kisebb épületet terveznie „szocreál" stílusban.) Ezután hosszabb szünet következett. Perényi, néhány rövidebb lélegzetű ismertetését leszámítva, az Új Építészek Körének aktív tagjaként, a modernizmus lobogója alatt tevékenykedett.
Az 1947-es kurzusváltással párhuzamosan, 1947 július végén készült el Perényi *Városépítés a Szovjetunióban* című munkája, ahol a népszerűsítésen túl már helyet kapott a sztálini-zsdanovi doktrína, hogy a szovjet építészet „Egységesen szocialista a tartalmában, sokoldalú, nemzeti a formájában." A könyvhöz Major Máté írta az előszót, hátralépésnek és kompromisszumnak minősítve a szovjet építészek próbálkozásait: „[...] itt, a magunk portáján egészen más történelmi, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettségi fokon és állapotok közepette az új, a haladó építészet alapelveinek védelmében teljes erővel harcolunk minden kompromisszum ellen." Perényi 1947.
Pontosan egy év múlva jelent meg Major Máténak *Az új építészet elméleti kérdései* című és a *Szocialista realizmus az építészetben* alcímet viselő brosúrája. Major 1948. A dolgozat (s egyben a korszak) alaptétele – „az építészet elválaszthatatlan attól a társadalomtól, mely produkálta" – azt kívánta bizonyítani, hogy „haladó társadalomnak" az építészete is „haladó" kell legyen (ez utóbbiba egyértelműen az „új építészetet" behelyettesítve). A gondolatmenet azonban sajátosan értelmezte azt a szocialista

hívő táborára, valamint az ellenállásával (vagy éppenséggel a passzivitásával) politikai ellenzéki szembenállást tanúsítók – egyelőre – többségére.[93]

A megfélemlítettséggel telítődő légkörben ez utóbbi pozíciók mind nehezebben voltak tarthatók, mégis „önerőből" a teljes és feltétel nélküli kapitulációt nem sikerült végrehajtani.

A „segítség" – az erőszak megtestesítőjeként – 1951 tavaszán érkezett, az MDP II. kongresszusa után, melyen Révai József elégedetten jelentette ki: „Néhány évvel ezelőtt, még 1948 körül, művészeti életünk tele volt mindenféle burzsoá szeméttel. Burjánzott a formalizmus, a nyugati dekadens művészet utánzása [...] Pártunk érdeme, hogy ezt a frontáttörést az irodalom, a képzőművészet, a zene, a színművészet és drámairodalom terén ideológiailag előkészítette és irányította."[94] Amikor tehát alig másfél hónappal az MDP kongresszusa után Révai József az „építészeti vita" második fordulójában tartott záróbeszédében kijelentette, hogy „a modernista építészet talán az egyetlen ellenséges kulturális irányzat, amely ma még Magyarországon nyíltan tud jelentkezni", ez nagyjából igaz is volt, s ha nem lenne tudomásunk a késleltető okokról, csodálkozhatnánk, hogy miként húzódhatott idáig ideológiai-gyakorlati felszámolása.

1951. április 17-én és 24-én azonban ez is megtörtént, s ehhez az építészeti helyzet „megvitatására" összehívott zártkörű ülés (valójában számonkérés) csupán a részleteiben ismert végeredmény színpadi hátteréül szolgált.[95] A renegát „új építész", Perényi Imre, maga mögött tudva a legfelsőbb pártvezetés támogatását, a megbízásukból készített referátumban nem sok gondot fordított mondandója bizonyítására. Hivatkozási, érvelési technikája a lefolyt és folyamatban lévő koncepciós perek íratlan szabályait követte. Ultimátumot nyújtott be, és az akkor már megszokott formális vitára számított. A felkért opponens, Major, drámaian komoly, vádbeszédnek is beillő vitairata talán az inkvizíció papjait is meghökkentette volna. Személyes bátorságán és bizonyos fokú politikai naivitásán túl belügyi népbiztossági (NKVD-) rezidensi mivolta is jelen lehetett fellépésében, ahogyan állást foglalt az „új építészet" mellett, miközben a szovjet példa gondolkodás nélküli átvételét elutasította. Arra a kijelentésére, hogy „A szocialista realista építészetnek [...] elmélete még a Szovjetunióban sincs", az ülés illusztris vezetője, a párt negyedik embere, Révai keményen vágott vissza: „az építészet ideológiai kérdés is, és mint ilyen, politikai kérdés [...] Egy olyan álláspont, amely a Szovjetunió építészetével szemben, a modernista építészet mellett azt vallja, amit Major elvtárs vall, nem lehet más, mint zászló az építészeti reakció számára."[96] A vita ezzel lezárult. A párt Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője – eredeti végzettségét tekintve építész –, Horváth Márton zárszavában a modernizmust egyszerűen *„lipótvárosi mozgalomnak"* (!) titulálta, majd összefoglalta a kétnapos ülést: „Elvtársak! Nem akarok arról beszélni, mit kell csinálni a hagyományok kérdésében. Egy dologban már kétségtelenül megállapodhatunk: mit nem kell és nem lehet csinálni! Ezt a funkcionalista új építészetet – vagy akárminek nevezzük – sem nyíltan, sem rejtve nem lehet és nem szabad csinálni."[97]

Mindezek után az „új építészekre" nézve paradox helyzet állt elő. Ők, akik egy „haladottabb rendszer" nevében reakciósnak, retrográdnak bélyegezték a népi és a nemzeti indíttatású építészeti irányzatokat, most e várva várt „haladottabb rendszer" ítélőszéke előtt állva, kénytelenek voltak a háború előtti népi és nemzeti (nem kevésbé a képzőművészettel szövetkező) irányzatok feltámasztását, sőt politikai progresszióvá tételét – saját eszméik burzsoá dekadenssé nyilvánítása mellett – magasabb rendűnek elismerni. A politika különös fintorának érezhetjük, hogy azok az építészek, akik az 1945 előtti magatartásuk és nézeteik miatt súlyos bírálatban és mellőzésben részesültek, mostantól példaképül szolgálhattak azok előtt is, akik e bírálatot elvi alapon, épp e rendszer nevében gyakorolták.

A dolgok feje tetejére állítását mutatta, hogy szinte máról holnapra lapostetőből magastető, modernségből archaizálás, kozmopolitizmusból (a fogalom reformer világértelmiségi

realizmust, melynek fogadására az MDP 1948. június eleji programnyilatkozatában már felkészült: a harcot, igazságkeresést és optimizmus hirdetését jelölve meg a művészetek céljának. *A kívánatosnak az elkerülendő nevére való átkeresztelése* a fokozódó szellemi éberség idején nem maradhatott rejtve. Perényi, aki a brosúra előszavát írta, elhatárolva magát Majortól kijelentette: „csatlakoznunk kell a Szovjet építészek saját viszonyainkra transzponált jelszavához, mely szerint az építészetnek tartalmában egységesen szocialistának, formáiban pedig sokoldalúnak kell lennie."
1949. november 13-án a *Szabad Nép*ben, Építészetünk útja címen megjelent Perényi-cikk már az új hatalom hangnemében íródott. Major Máté igen hevesen reagált rá az *Építés–Építészet* 1949/6. számában, egy „mozgalmasabb", „hatásosabb", „pathetikusabb" építészeti kifejezésbeli kompromisszumot ajánlva fel. Major 1949, 9.
A szembenállás élesedését jól példázta Major Máténak, az *Építés–Építészet* lap főszerkesztőjének az 1951. évi első számban megjelent újabb Perényi-cikk után fűzött megjegyzése: „Szívesen közöljük Perényi Imre záróbeszédét; igen plasztikusan mutat rá arra az ideológiai zűrzavarra, ami a tervezésünkben honol." Perényi–Major 1951, 7.

93 Perényi *Nyugati dekadens áramlat a mai építészetben* címet viselő, 1951 áprilisi „vitaindító" dolgozatában nevén nevezte azokat, akik önként álltak be az új arcvonalba. Perényi 1951a. E személyekről – Janáky István, Rimanóczy Gyula, Károlyi Antal, Németh Pál, Ivánka András – Major Máté indulattal kérdezte meg, hogy amikor a szocialista realizmus megvalósításával kísérleteznek, valójában „nem szabotálnak? Vannak impresszióim – írta Major vitairatában –, hogy ez bizony így van. Egyes, valamikor erősen jobboldali tervező építészek valahogy úgy nyúlnak e fontos probléma kísérleteihez, hogy »csinálok valamit, nem értem, mit, de ha nekik jó, hát nekem igazán jó«."

94 *A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve.* 1951.

95 Perényi 1951a.

96 A korra jellemző módon Révai itt a következőket mondta: „A Párt kultúrpolitikai munkaközösségében megindult építészeti vitával kapcsolatban kaptam egy levelet egy elvtársnőtől, aki a Műegyetemen dolgozik. Azt írja, hogy a műegyetemi reakció Major elvtárs mögé zárkózik fel." Megjegyzendő, Major Máté NKVD-ügynöknek történő beszervezésére 1945-ben a kényszermunkatáborból való szabadon bocsátása fejében került sor.

97 Az ülésen Lukács György is részt vett. Lukács ekkor már visszavonultan dolgozott, túl lévén az ún. „irodalmi vitán" és az azt követő két nyilvános önkritikáján. Jó oka volt tehát arra, hogy ő is kijelentse: „A magyar építészet nem fog továbbmenni – úgy, ahogyan nem ment tovább a magyar irodalom, nem ment előre a magyar képzőművészet, nem ment előre a magyar zene – addig, amíg nyíltan, leplezetlenül, radikálisan, minden fenntartás nélkül le nem számolt a nyugati dekadencia ideológiájával. Ettől a leszámolástól semmiféle úgynevezett technikai meggondolás, vagy más ok alapján az elvtársakat mentesíteni nem lehet."
Horváth Márton „kétértelmű" kijelentésével kapcsolatban megjegyezzük, hogy tanulmányunkban – összetettsége miatt – nem tértünk ki a korszak, benne az építészek sajátos viszonyulására a *zsidókérdéshez*. De ezt nem amiatt tesszük, mintha jelentőségét lebecsülnénk.

értelmében) provincializmus, a funkcionális indíttatás helyett formai prioritás lett. A szabad beépítés utcás és keretes beépítésre változott, a sávházak higiéniai megfontolásai a tájolással mit sem törődő meanderekké lettek (azaz jellegzetes szocreál szögletesen kígyózó vonalakká alakultak), a sima homlokzatok helyébe a kiugró párkány és a keretezett ablak került, az aszimmetriát a szimmetria, s az „emberi léptéket" a monumentalitásra törekvés váltotta fel.

A száznyolcvan fokos fordulat végrehajtásához az intézményrendszer hasonló mértékű átalakítására volt szükség, hogy az előírt program – a kozmopolitizmus felszámolása, a magyar építészet haladó hagyományainak a felhasználása és a Szovjetunió példamutató tetteinek átvétele – visszafordíthatatlanul mindennapi gyakorlattá váljon. Ezt a célt szolgálta az 1951. október 26. és 28. között példátlan ünnepélyességgel megrendezett első országos építészkongresszus határozatában a garanciákat megjelölő záradék: önálló építőművészeti folyóirat létrehozása, az építőművész-képzés megteremtése és a „szocialista-realista magyar építőművészet kialakításának szerveként, az előbbi határozatok végrehajtásának megszervezésére és irányítására" a *Magyar Építőművészek Szövetségének* megalakítása. A MÉSZ közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt szervként jött létre még október 28-án, az építészek *adaptivitását bizonyítandó,* vezetőségébe az „új építészek" hangadói és korábban rendíthetetlen teoretikusai kerültek be.[98] Elnöke az eddig közéleti szerepet nem játszó „szürke eminenciás", Kardos György lett.[99]

A gyakorló tervezés számára a jelszót a Magyar Építőművészek I. Országos Kongresszusán a modernizmus teoretikusa, a néhány hónap alatt addigi önmagán átlépő Major Máté adta ki: „Nekünk pedig végre el kell indulnunk építészetünkben a remekművek felé![100]

A változás mély átérzéséről tanúskodott a konferencián hozzászóló Körner József, aki úgy érezte: „kétszer szabadultunk fel, először 1945-ben, másodszor mostan, mint építészek szabadultunk fel a funkcionalizmus, a modernizmus rabságából – és művészeknek

[98] A MÉSZ vezetőségét nem a tagság jelölte, hanem a párt. Következésképpen döntő többségét a pártaktíva tagjai képezték. A döntést a tagsággal formálisan fogadtatták el. A vezetőségbe a korábbi Új Építészek Köréből bekerült: Benkhard Ágost, Gádoros Lajos, Hegedűs Béla, Kaesz Gyula, Lux László, Major Máté, Perényi Imre és Preisich Gábor.

[99] Kardos György egyetemi adjunktus egyik építészeti csoportnak sem volt a tagja. Származása miatt a nyilas időkben nem kompromittálta magát, történeti ismeretei – e terület szakoktatójaként – átlagon felüliek voltak. Az áprilisi „vitára" a pártvezetés meghívta, Révai az egyetlen hízelgő mondatát neki címezte: „Kardos professzor [...] felszólalásának azért örültem különösen, mert úgy tudom, hogy Kardos nem marxista, de amit elmondott, azt egy marxista lényegében aláírhatja." Kardos a vezetésbe tehát a reflektorfényben lévő esélyesek mellett, „ismeretlenként" futott be. Perényi nívótlan szereplésével ugyanis a pártvezetés elégedetlen volt, Major pedig az események után megbízhatatlan lett.

[100] *A magyar építőművészek első magyarországi kongresszusa,* 1952. Major 1951 áprilisa és októbere között nem egyszerűen átállt, hanem átesett a túlsó oldalra. Jellemző példája ennek az 1951. októberi kongresszusra készített felszólalása, melyet elhangzása előtt Révai Józsefnek véleményezésre elküldött. Révai többek között a következő megjegyzéseket tette: „a 7. oldalon: »az összes szálak elvágása Nyugat építészetéhez«. Ez túl »radikális«: csak a dekadens, formalista nyugati ideológiáról, tehát az imperialista Nyugatról van szó, nem általában a »Nyugatról«." „[...]a 20. oldalon: az építészet fontos, de hogy »következő«, sőt »ma a legfontosabb láncszeme«-e a kultúrforradalomnak? – nem tudom. Helyesebb lenne ezt így nem mondani." *Új építészet, új társadalom* 1945–1978.

merjük magunkat vallani."[101] A bűvös szó tehát a *művészet* lett, melynek kimondásával sorra nyíltak fel a lezárt kapuk a tehetség, az ihlettettség, a remekművek, a szépség és a soha meg nem ismételhetőség sokat ígérő távlatai előtt. Az építészek „társadalmi nélkülözhetetlenségének" eddigi racionális igazoló elve, a tudományosság, kicserélődött a transzcendens művészet fogalommal. „Egy biztos... – mondta a kongresszuson felszólaló Nyíri István –, hogy a múltban tévedtünk. Az építészet nemcsak tudomány, hanem művészet is. Az egész építészettörténelem folyamán tudomány és művészet volt, szerintem nagyobb részben művészet, mégpedig nemcsak építőművészet, hanem mindig szoros kapcsolatban volt a társművészetekkel. Az építész tudta az építéstudományt, építőművész, szobrász és festő is volt, sokszor egy személyben."

Végre adva volt az a keret, amelyben nem csupán létrejöhetett, de amely igényelte is az építőművészet élcsapatának *arisztokratikus elkülönülését,* saját képi, verbális és metakommunikációs nyelvezetének megteremtését.

A rendszeressé váló képzőművészeti kiállítások az építészek táblaképfestői és grafikai munkáiból sajátos kihívást jelentettek a konkrét tervezési munkák képi megjelenítésére, melyeken az egyre öncélúbb grafikai hatáskeresések és a megoldatlanságokat elrejteni igyekvő, kötelezettségek nélküli staffázsok uralkodtak el.

Vitathatatlan viszont, hogy a grafikák sajátos közvetítő szerepet is betöltöttek. Mögöttük szinte az első perctől állásfoglalások fogalmazódtak meg, „iskolák" jöttek létre, és még csak nem is titokban. Már az áprilisi „vitán" a referens különbséget tett a klasszicizálás felé utat kereső csoport és a romantikus vonalat követők között. Ez utóbbi erőteljesebben grafikus irányzat elsősorban a skandináv, bizonyos mértékben még korszerűnek is, de mindenképpen nyugatosnak mondható szellemét kívánta adaptálni a szovjet típusú archaizálás ellenében. Míg a harmadik út, a nemzeti hagyományok sokszor tudatos *ad ab-*

[101] Körner József a háború előtti CIRPAC-mozgalom egyik alapító tagjaként kezdte pályafutását. A szocreál időszakban a legmerevebb irányvonalat képviselte.
A személyiségek zavarba ejtő *önátértékelésének* egy másik példája a háború előtti modernizmus jeles képviselője, Nyíri István volt. Perényi az áprilisi „vitán" Nyírit még a makacsul ellenálló modernisták között emlegette. (Különösképpen az akkori Sztálin téri – a mai Erzsébet téri – autóbusz-pályaudvar frissen megépült, botránykőnek számító modernizmusa miatt.) Nyíri István októberben már önérzetesen utasította vissza a vádat, miszerint a Középülettervező Vállalat tervezői makacsul ellenállnak: „[...] biztosan és határozottan vettük az irányt a klasszicizmus felé. Miért? A klasszikus – szerintem – az építészet anyanyelve [...] Bennünk kell, hogy éljen a görög, a kora renaissance mesterek minden feszültsége, vajúdása, láza – a római, a barokk mesterek monumentalitása és játékosságra való törekvése, a rendező és rendkereső klasszicista mesterek józansága."
A konferencián beszédet tartott a „kisrablók" háború előtti körének talán legnagyobb hatású építésze, Rimanóczy Gyula is. „Egy stílus formálódott itt – mondotta –, mely elvont tudományoskodásával zsákutcába került, légüres térben mozgott, és az örök emberitől és lényegében a természettől határolta el önmagát. Néhányan éreztük ezt már a nagy háború előtti időben is. Valahogy még nem tudatosan, inkább talán emberi ösztöneink parancsoló hatására kerestük a kibontakozás útját [...]." Rimanóczy az egyik legkorábban – önként – sorba álló építészt példázta. Az 1951. évi „építészeti törés" esetében visszatérést jelentett pályája kezdeti periódusához, amikor a klasszicizálásra és monumentalitásra még kényszerek nélkül törekedett. Politikai nézetkülönbsége ellenére az időszak legnagyobb tekintélyű, példaképnek számító vezető építésztervezője lett.

surdum vitelével, a „provinciális, némileg naiv, de ízes", „magyar újklasszicista vidéki megyeháza építészetét" igyekezett hangulatában visszavarázsolni, hasonló megfontolásokból, mint azt a romantikus irányzat tette.[102]

Mindent összevetve: nem szabad aránytalanul nagy, netán kizárólagos szerepet tulajdonítani a fordulat végrehajtásában az építészek politikai kalandorainak. A magángazdálkodásnak 1947–48-tól tervgazdálkodásra, majd 1950-től hadigazdálkodásra való átállításának folyamatában az építészek igényelt jogai nem csupán illúziókká lettek, hanem a fokozódó termeléscentrikusság, költségtakarékosság, kapkodás és rohanó tempó mellett még szakmai kompetenciájuk is folyamatosan megkérdőjeleződött. *Az átállítás tehát nem ellenkezett, sőt éppenséggel megegyezett a tervező építészek érdekeivel.* Más – persze nem lényegtelen – kérdés, hogy az építészet felett bábáskodó, türelmetlenül követelődző, rigid pártvezetés azáltal, hogy a szakma belső törvényszerűségeivel mit sem törődött, mérhetetlen ellenszenvet gerjesztett a mindvégig diktátum jelleggel működő „kulturális forradalom" iránt. És végül azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a fordulat a kitelepítések, internálások, koncepciós perek, a féktelen terror idejével esett egybe. Minden olyan félelemnek, amely a szembenállás miatti várható következményektől tartott, valós alapja volt.

[102] *A tervek túlburjánzó grafikai előadásmódjáról* keserűen állapította meg Farkasdy Zoltán, a Középülettervező Vállalat kritikus hangú, fiatal építésze: „[...] valahogy öncélúvá kezd válni és a társadalomnak való építés helyett csak egy szűk körnek nyújt kielégülést – akik úgyszólván egymásnak csináljuk, szebbnél szebb perspektíváinkat, homlokzati rajzainkat és vázlatainkat. Energiánk többi része pedig – a szintén ékesszólóan fogalmazott bírálattal szemben – grafikánk egyre irodalmibb módon való megvédésében merül ki." Farkasdy 1953, 113.
Álljon itt ez utóbbira egy példa, a Miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem 1952 decemberében tartott terv-vitájának néhány részlete. Művészettörténész-esztéta: „A döntő feltárulási pontról az egész komplexum mintegy 45 fokos vízszintes látószög alatt szemlélhető, míg a kompozíció fő része mintegy 25 fok alatt jelentkezik. A lélektani effektus tehát előnyös: az épület erőteljesen, mint főtéma jelenik meg a tájban." Egyetemi tanár: „Az a véleményem, hogy a feltárulás pillanatában az árnyékhatásokat is figyelembe véve, a plasztika kielégítő módon érzékelhető lesz." Egy rendszeres hozzászóló: „Rátekintve messziről a versailles-i kápolnára emlékezteti, anélkül, hogy annak finomságát és arányait alkalmazná." Volt CIAM-publicista-teoretikus: „Legelső rápillantásra, az épület középrésze, tömegeinek arányánál, árkádsorának felfogásával erősen Schönbrunnra emlékeztette, bár összefüggés található a budai várpalotával is. Bányászmérnök fiatalságunkat tehát olyan palotába telepítjük, amilyent a Habsburgok legnagyobb fénykorukban építettek. Ellentmondás van abban, hogy az oktatás helyéül oly épületet szemelünk ki, mely bizonyos fokig a henye, tunya életre, a hatalomra, a hatalommal kapcsolatos élvezetre utal." *A Miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem*, 1953.
A felsorolt fő irányzatok mellett a *szocreál ellenzéke* is aktív maradt. Ez a szembehelyezkedő csoport az ipari építészet területén, annak racionalitására hivatkozva próbálta – hellyel-közzel sikerrel – elhárítani az eklektizálás követelményét. Ellenállásuk a kezdettől fogva közismert volt. Perényi már az 1951. áprilisi expozéjában éberségre intett: „Az a veszély fenyeget, hogy az »új építészeti« irányzat konok követői – érezve működési területük mindinkábbi szűkülését – most az ipari építészet területét próbálják kisajátítani." Az októberi kongresszuson Lux László figyelmeztetett: „nem a nagy ipari feladatok iránti lelkesedés, hanem a kisebb ellenállás lehetősége hozta egyes tehetséges tervezőinket az ipari építészet általuk eddig lebecsült területére." Nem sokkal később, az akkor már éberen őrködő Major Máté figyelmét sem kerülték el az „emigráns" építészek: „Az ipari építészetnek is részt kell vennie [...] a monumentális propagandában – jelentette ki –, ha nem is olyan mértékben, mint a párt-, tanács- és kultúrházak építészetének." Major é. n.

És ez még akkor is igaz, ha utólag tudjuk, hogy az építészeket – minthogy szükség volt rájuk – megkímélték a törvénytelen eljárásoktól. (Itt erre nem térünk ki, de az építőiparban a politikai tisztogatásnak számos áldozata volt.)

Az 1951 áprilisában lezajlott „vitában" viszonylag hamar napirendre tértek egy, a szocialista realista építőstílus honosítási akciójának meghiúsításával fenyegető lényegi kérdés felett. A kérdés az volt, hogy az 1948 tavaszától első helyen szereplő termelési és költségcsökkentési követelményeket ezek után miként kell értelmezni? „El kell érnünk, hogy az Építésügyi Minisztérium ne csak építsen, hanem foglalkozzék az építészet művészeti kérdéseivel is – mondotta Révai József. – Gondoskodni kell róla, hogy ennek a kérdésnek eddigi lebecsülése a Minisztériumban megszűnjék." Ez volt a tervező építészek számára a legjelentősebb iránymutatás.

Az óhaj kinyilvánítása tehát – legfelsőbb helyről – megtörtént, az 1951. október 28-i határozatok közé bekerült, hogy „[...] a kiképzésükben reprezentáló és gazdagabb architektúrájú építőművészeti alkotások megvalósításának érdekében illetékes szervek ismét fogják egybe az építészetet elszegényítő burzsoá irányzat által szétzüllesztett díszítőiparok szakmunkásait, és biztosítsák a szükséges létszám hiányainak sürgős feltöltését és rendszeres utánpótlását." Továbbá az a határozati pont is, hogy a legfejlettebb alkotások a „leghaladottabb építőtechnika, a tipizálás, szabványosítás és előregyártás követelményeinek megfelelően jöjjenek létre." Hogy a gazdag architektúra és a legfejlettebb építőtechnika kapcsolatán mit kellett érteni, azt a folyóiratokban közölt bőséges képanyagokból egy idő óta minden építész tudta. Nem valószínű, hogy bárkinek is elkerülte volna a figyelmét az acél- vagy vasbetonvázas moszkvai szuperépítkezések – az állami egyetem és a többi magasház – daruinak kampóin himbálódzó előregyártott fejezetes oszlopok, tagozatok látványa.

A deklarációt ezek után már „csak" a végrehajtásnak kellett követnie. Ez esetben (is) olyan kívülről hozott döntésről volt szó, amelynek szinte semmi fedezete nem volt az építőiparban, sem szervezetileg, sem anyaggazdálkodási, legkevésbé pedig a megfelelő szakmunkaerő biztosítása szempontjából. Az októberi MÉSZ-kongresszuson a huszadik napja hivatalban lévő építési miniszter, Szíjártó Lajos „magától értetődőnek" nevezte, hogy „[...] jobb, választékosabb befejező anyagokra, szerkezetekre, és finomabb díszítőmunkát végezni tudó szakmunkásokra lesz szükség", hozzátéve: „[...] a finomabb munkát végezni tudó szakmunkások utánpótlását az elmúlt években mi elhanyagoltuk." Gyakorlatilag teljes mértékben.

1951, a kulturális fordulat éve bizonytalanságokkal vegyesen zárult. Az egyértelműen meghatározott irányvonal a végrehajtásra sok nyitott kérdést hagyott. Az építészek számára például korántsem lehetett megnyugtató az az újabb formula, hogy az „önköltségcsökkentés továbbra is vezérelv marad, de nem jelentheti az eddig velejáró építőművészeti értékcsökkenést." Az ÉM képviselői, jóllehet el nem zárkózhattak, de nem is leplezték érdekeik szembenállását a minőséget a mennyiség fölé helyezni kívánó kulturális szemlélettel. Mindezek és még sok egyéb miatt vetődött fel a *biztosítékok* kérdése. „Az Építésügyi Minisztériumnak kellene megmondania azt – hangzott el az építészeti „vitán" –, mikor mennyit költhetünk pl. homlokzatokra. Rögzíteni kellene azokat a határokat, amelyeken belül a tervező mozog-

hat." Az egyezkedési készség, ezen belül is az építőművész-centrikus konszenzuskeresés fejeződött ki a kongresszuson hozzászóló, elsők között kitüntetett Károlyi Antal építőművész problémafelvetésében: „Tudjuk azt, hogy korunk az emberről való gondoskodást tűzte ki egyik legfontosabb céljául. De kérdés, hogy ez a gondoskodás hol jut majd legjellemzőbben kifejezésre? Vajon az ember lakásánál-e, vagy munkahelyén – üzemekben, gyárakban és egyebütt –, vagy az emberi pihenésre és szórakozásra szolgáló építményeknél? A kérdésnek az eldöntése, úgy vélem, nem tisztán építészi, hanem politikai, sőt talán kormányzati feladat. Viszont eldöntése feltétlenül szükséges, hogy az építészi igényeket hozzászabhassuk. Egyszóval ne pazaroljuk erőinket feleslegesen olyan területekre, amelyek sorrendben nem a legelsők közé tartoznak." Jóllehet Károlyi Antal kérdésére nem érkezett válasz, mégsem férhetett semmi kétség ahhoz, hogy a sorrendben a lakásépítés és a mezőgazdasági építészet semmiképpen sem kerül a legelső területek közé.

1951 áprilisa után a „művészek" igyekezete a tényhelyzetek misztifikálásában és a politikai-gazdasági döntések megideologizálásában merült ki. Az októberi kongresszuson felszólaló Érdi Tamás építész, a Dunapentelén javában folyó szocialista realista próbálkozást a következőkkel igyekezett igazolni: „Már az egész országban ismerik a kockák, csontok, bivalyépületek neveit. Van, aki azt hiszi, hogy ezekre a nevekre és azoknak országos hírére büszkék vagyunk. Be kell vallanom, elvtársak, hogy Dunapentele dolgozói sokkal jobban szeretnék, ha épületeik nem kockákhoz, csontokhoz, még csak nem is bivalyokhoz, hanem szocializmust építő felszabadult dolgozók alkotásaihoz, házhoz hasonlítanának."[103]

A felszólaló természetesen bölcsen hallgatott a „bivalyok" és az újabb lakástípusok közti minőségbeli különbségről. Vagy például a magas- és lapostető most, mint „sokat vitatott téma" került terítékre, és zárult ilyen és ehhez hasonló megállapításokkal: „[...] a hagyományainkhoz kapcsolódó díszesebb kialakításhoz mindenképpen magastető kívánatos." Itt is elködösítve az anyaggazdálkodás miatt már egyébként életbe léptetett tiltásokat.

A művészeti kiteljesedés igazi terepe a *városléptékre való áttérés* volt, ami egy teljességgel új, s a korszakkal rímelő perspektívát nyitott.

Az egyidejűleg készülő, befejezett és kiegyensúlyozott műalkotásként definiált „szocialista építészeti együttes" (amelyből sem elvenni, sem hozzátenni nem lehet egyensúlya felbomlásának veszélye nélkül) létrejöttéhez azonban mindenekelőtt néhány központi utasításra volt szükség. Meg kellett szüntetni a kozmopolitának nevezett beépítési módot, „az egymástól gazdaságtalanul távol lévő" sávházak és pontházak rendszerét, hogy helyébe a „megnagyobbított tömbépítés", az úgynevezett Galaktyionov-rendszer keretbeépítése kerülhessen. Agranovszkij Galaktyionov Moszkvában kipróbált rendszerének a lényege az volt, „hogy a szomszédsági egység belsejében kocsival járható utat tervezni nem szabad, azért, hogy ez a terület teljesen veszélytelenül álljon a gyermekek rendelkezésére." Az átvétel annál is inkább nem okozott gondot, mivel eddig – bár nyugatra figyelve – eszerint igyekeztek tervezni. Könnyen volt teljesíthető az is, hogy „feltétlenül kevesebb kockaházra van szükség", eddigre ugyanis ez a típus nem létezett.

[103] Érdi Tamás egyike volt azoknak a szélsőséges fiatal építészeknek, akik rendkívüli agilitással vetették bele magukat az átalakítás feladataiba. Bonta Jánossal és Dániel Péterrel közösen írt, *Modernista építészet – szovjet építészet* című cikkük a sztálinista szofisztika iskolapéldája volt. Vö. Érdi–Bonta–Dániel 1951.

Meg kellett szüntetni a homlokzattervezés kialakult módszerét is. „Építészeink közül sokan ragaszkodnak ahhoz, hogy a homlokzaton kifejezésre juttassák, hol van a lakószoba, konyha, kamra, vagy W.C. Ez a rosszul értelmezett őszinteség nem teszi lehetővé az építészeti mondanivaló kifejezését" – hangzott a kritika áprilisban. A homlokzat áttervezése eredményeként az összes ablak egyforma nagyságú lett, az ugyanarra a homlokzatra nyíló szobáé és kamráé-konyháé is, kiosztásuk pedig egyenlő tengelytávolságra került. Az arányok kedvezőbbé tételére a Népgazdasági Tanács elrendelte a szobák belmagasságának megnövelését 2,65 méterről 2,80 méterre.

A stílusfordulat után a még le nem vakolt homlokzatokat igyekeztek gyorsan az új szellemnek megfelelően kialakítani, a városterveket pedig a legfőbb „városképző erők" – az ipar, az igazgatás és kulturális létesítmények – hangsúlyozásával áttervezni. A minőségében új elvárásokra épülő, eleinte botladozó munka okát abban látták, hogy „tervezőink még mindig csak házak építéséhez vannak hozzászokva, márpedig a szocializmusban a tervező városokat épít [...]".

A takarékosságról szóló, 1950 decemberében megjelent határozat után felülvizsgált, majd átdolgozott *mezőgazdasági típustervekben* redukálták, illetve kiküszöbölték a vasbeton szerkezetek felhasználását. Ezzel egy időben megkezdték a lombos és a rövid faanyag, majd a hulladékdeszkák alkalmazását. A tetőszerkezetek hajlásszögét anyagtakarékossági okból csökkentették. A Mezőterv igazgatójának, Tabéry Ivánnak későbbi nyilatkozata szerint itt úgy tűnt, hogy elérkeztek a kiaknázási lehetőségek végső határához.

Ebben a stádiumban érte a rurális építészetet a kulturális forradalom. Az átépítés vezetője, a kisgyermek korától Szovjetunióban nevelkedett, tört magyarsággal beszélő Perényi Imre *1951 a fordulat éve a magyar építőművészetben* címen megjelent cikkében úgy találta, hogy a „[...] faluban még ez évben is jelentős mértékben épültek merőben idegen »alkotások«, amelyek sem hazánk éghajlatának, sem falvaink életformájának nem felelnek meg, nem tükrözik vissza mindazt az újat, amit a népi demokráciánk a szocializmus útjára térő falunak nyújt [...] itt még legjobb esetben az Oncsa-felfogás uralkodik." A téma az áprilisi „vitán" egyáltalán nem, de gyakorlatilag az októberi kongresszuson sem szerepelt, csupán az Oncsa-építkezések egykori vezetője, Tóth Kálmán jegyezte meg, hogy a párhuzamosan megnyitott kiállításon „nem látunk egyetlen falusi lakóház tervet sem."

A műszaki fejlesztés évekre szóló berekesztése, sőt visszafejlesztése a mezőgazdasági települések lakóház-, állattartási, terménytárolási és kisgazdasági épületeit a *központi tervezhetőség körén kívülre helyezte.*

A mélypontot 1952 jelentette. A súlyos aszály és a korábbi adóterhek közel megkétszereződése következtében a parasztság egy főre jutó nettó termelési értéke az előző évinek majdnem a felére esett vissza. A fizetésképtelenség és a rossz takarmányhelyzet miatt az állatállomány katasztrofálisan lecsökkent. Az 1951 januárjától bevezetett jegyrendszerbe torkolló, fokozódó élelmezési problémákra kényszerű fejlesztési program született. Az álla-

tok elhelyezése még így is nagyobb mértékű építkezést igényelt, aminek sem az építőanyag-ellátása, sem pedig az építőipari kapacitása nem volt biztosítva. E tényezők együtt ekkor vezettek a legszélsőségesebb megoldásokra: a szalmabálákból, csutkából, napraforgószárból, sőt trágyából való építkezésre. Utóbbi tömeges elfertőződéshez és elhulláshoz vezetett.

A fejlesztési programot a Mezőterv felé tolmácsoló cikk alapvető hibaként állapította meg, hogy a Mezőterv által „tervezett épületek túl szilárdak, költségesek, szakmunkaigényesek." A cikk írója rámutatott arra, hogy a termelőszövetkezetek megalakították „építőbrigádjaikat és mezőgazdasági épületeiket azóta maguk építik meg, sőt az építőanyagok döntő részét is maguk gyártják és termelik ki. [...] A Mezőterv ekkor követte el a hibát, ekkor szakadt el az élettől. Vezető építészei hangoztatták ugyan, hogy tervezési elvük a sok és gyors építkezés olcsón és jól, de tervezésükben a műszaki szempontok voltak a döntőek. A kisparaszti mezőgazdaság átalakítását nagyüzemivé Pártunk tanítása ellenére saját vonalukon azonnal meg akarták valósítani. A tervezés és kivitelezés kettészakadt."

A cikkíró neheztelve állapította meg, hogy a „Mezőterv vezető építészei egyelőre ezeknek az egyszerű épületeknek a tervezésétől húzódoznak. A Mezőterv igazgatója: Tabéry Iván elvtárs szerint azért, mert minden tervező építész Parlamentet, vagy legalább Operaházat szeretne tervezni."[104]

Az elmarasztalással egy időben az építészeti „kulturális forradalom" vezető építészei valóban a klasszikus alkotómódszerekről vitáztak, most már – 1952 tavaszától – a kivitelezéstől elválasztott *Magyar Építőművészet* folyóirat hasábjain. Abban a folyóiratban, melynek első száma az építészek hűségnyilatkozatát harsogta: „Szeretett Rákosi elvtársunk hősies életéből, állhatatosságából merítünk erőt – ígérték –, hogy a magyar építőművészetet a Szovjetunió építőművészetéhez hasonlóvá tudjuk fejleszteni."[105]

Az építőipar (gazdaságpolitika) és építőművészet (kultúrpolitika) között feszülő ellentmondásokkal telített, vibráló légkörben a MÉSZ nem tudott ellenállni az építőipar nyomásának. Amennyiben a „kulturális forradalommal" eddig elért kiváltságokat nem akarták elveszíteni, hogyha további követeléseiket valóságként is viszont akarták látni – például az I. Kongresszuson proponált tervező építészek magas szintű megbecsülését kifejező speciális építészeti díj megalapítását –, *az építőművészeket szervezetileg is függetlenné kellett tenni az építőipartól,* önálló, szovjet minta szerint minisztertanácsi felügyelet alá tartozó érdekképviseleti szervezet létrehozásával.[106] Révai erre vonatkozó javaslatát 1952 nyarán küldte el a Titkárságnak, de a minisztertanácsi rendelet csak 1953 márciusában jelent meg az *Építészeti Tanács* (ÉT) megalakításáról.[107] A párt és kormány

[104] Huszár 1952.

[105] Benkhard–Kardos–Perényi 1952.

[106] Az 1953-ban megalapított Ybl-díj a szocreál leghosszabb utóéletű intézménye lett. Az adományozó szöveg értelmében *még 1986-ban (!) is a kiemelkedő szocialista-realista építészeti és városépítészeti alkotásáért részesült elismerésben a kitüntetett építész.*

[107] „Javasolom, hogy létesüljön a Mt [minisztertanács] mellett Országos Építőművészeti Bizottság, amelynek feladata legyen az összes országos jellegű nagy építkezések terveinek művészi felülvizsgálata, valamint a nagy horderejű városrendezési kérdésekben állásfoglalás és tanácsadás a Mt-nak. Az Építőművészeti Bizottság véleményezése nélkül, illetőleg véleményezése alapján történő

által felső bíráló szervnek tekintett szervezetre „a magyar építészet, a városépítészet és építészeti tudomány" irányvonalának az ellenőrzését bízták. Elnöke kezdetben Kardos György, majd váratlan halálát követően a korábbi „új építész", Benkhard Ágost lett. Ugyanaz a személy (bizonyítva a vezetőkiválasztás belterjességét), aki az 1952. november 29-i MDP KV-ülést követően hozott takarékossági intézkedéseket mint a minisztérium VII. főosztályának vezetője még saját kezűleg irányította.[108] A nevével szignált rendelkezés tovább szűkítette a típustervezés körét: az épület-, szekció-, szerkezettipizálás lehetőségei közül visszalépett az 1948-ban alkalmazott legmerevebb rendszerhez: az épülettipizáláshoz.[109]

A valójában csak puszta látszatteremtés mögött tehát meglehetősen rideg valóság húzódott. Továbbra is változatlan formában élt a zsákszobás lakástípus, a minisztertanács által meghatározott lakásarányszámok pedig a különböző szobaszámú lakások építésének egyre takarékosabb összetételét állapították meg.[110] Ennek tudható be, hogy a MÉSZ 1952 nyarán megrendezett *lakásépítési ankétján nem a művészeti szempontok domináltak,* s néhány eretnek gondolat is elhangzott az „alaprajzi" és „homlokzati" kérdések szétválasztásának megszüntetéséről, általában a lakás használati értékének a növeléséről, a tervezést segítő „szociológiai" felmérések elvégzéséről, sőt a lakáspolitika területét összefogó intéz-

mt-i döntés nélkül az ÉM országos jellegű objektumokat ne építhessen. Az Építőművészeti Bizottságról szóló mt-i előterjesztés és a Bizottság személyi összetételének előkészítésével bízza meg a Titkárság: Gerő Ernő, Révai József és Szijártó Lajos et-akat. Bp. 1952. július 22. Révai József" (saját kezű aláírásával). Pt. Arch. 276 f. 54/203 ö.e. Az *Építészeti Tanácsot* (ÉT) a 2.019/6/1953. M. T. sz. határozat alapján 1953 márciusában állították fel.

[108] Gerő Ernő az MDP KV 1952. november 29-i ülésén kijelentette: „Építőiparunk egészében teljesíti tervét, de egyrészt túlságosan drágán építünk, másrészt az építésügyi minisztérium az építőipar teljesítményét a legutóbbi időkig csak aszerint mérte, hogy ő maga mennyit számított fel az elvégzett munkáiért [...] Építésügyi miniszterünknek, Szijártó elvtársnak vannak érdemei nagyipari jellegű építőiparunk megteremtésében, de Szijártó elvtárs nemcsak nem segítette a pártot abban, hogy az építkezések költségét a párt és minisztertanács határozatainak megfelelően leszállítsuk, hanem megnehezítette azt, hogy rendet teremtsünk az építésügy terén. Az Építésügyi Minisztérium ellenére kellett bebizonyítani, hogy az építkezések költsége az elmúlt egy év alatt nem csökkent, hanem emelkedett." Gerő beszédének lényegét az újabb takarékossági mozgalom bejelentése képezte: „A legszigorúbb takarékosság egyik fő feladatunk [...] Most sokkal alaposabban, körültekintőbben kell megvalósítani a takarékossági szabályokat, szigorúbban, keményebben kell alkalmazni őket, mint ahogy eddig tettük." A kilátásba helyezett további korlátozások az építészeket is érintették: „gyakran fényűző módon építenek meg üzemeket, gyári csarnokokat – figyelmeztetett Gerő –, amelyek megfelelnének céljuknak akkor is, ha szerényebben és olcsóbban építenék őket." Gerő 1952, 1220, 1239, 1241.

[109] „Tekintettel arra – olvasható a dokumentumban –, hogy eddig csak a lakóépületszekciók típustervei voltak érvényben, és a szekciótervek teljes épülettervé való összeállítása minden esetben nagy műszaki munkát és viszonylag hosszú időt igényelt, meg kell kezdeni a teljes lakóépületek típusterveinek alkalmazását." 215/D/19-i/1953. *Körlevél valamennyi tervezővállalat részére.* ÉM Bp. 1953. január 9. Tárgy: A lakóépületek műszaki tervezésének szabályozása. Benkhard Ágost s.k. főosztályvezető. (Petróczy Gábor dokumentumgyűjteményéből.)

[110] 1951-ben az építendő *lakások arányszámát* a következőkben határozták meg: 10% 1 szobás, 85% 2 szobás, 5% 3 szobás. 1953 év elején az arányok: 20% csökkentett komfortú, 10% 1 szobás, 65% 2 szobás, 5% 3 szobás lakás.

mény gondolata is felvetődött.[111] Ami viszont a tényleges kutatási-előkészítési munkát illette, csak olyan megoldások születtek, amelyek a folyó gyakorlatot szentesítették.[112]

Területi tervezés a hadigazdaság szolgálatában. Szocialista város – szocialista városépítészet

Az egypártrendszer kialakításának és a népi demokrácia (az 1949. márciusi MDP KV-ülésen elhatározott „proletárdiktatúra szovjet forma nélkül") bejelentésének időszakára a *területi és városépítési tervezés* terén is kialakultak a tervgazdaság, majd hadigazdálkodás átfogó gazdaság- és társadalomátalakítási programjába illeszkedő intézményi feltételek.

[111] Az 1952. július 25–26-án zajlott *MÉSZ lakásépítési ankéton* gyakorlatilag két kérdéskörről volt szó: a lakások lakóértékéről és a lakástervezés szervezeti rendszeréről. Már az egyik bevezető előadásban olyan eretnek gondolat fogalmazódott meg, hogy a „lakásépítés kifejezetten funkcionalista építés, mert nem vitás, hogy a lakásnak a lakó funkcióit ki kell elégítenie." (Miskolczy László). Szokatlanul éles hangú követelések hangzottak el a lakások használhatósága érdekében. „Véleményem szerint – mondta Szende László – a homlokzati kérdés és a beépítés javítása is meddő addig, amíg az alaprajzi megoldásokban nem jutunk helyesebb, korszerűbb, újabb vágányra. Követeljük újabb és javított típusok alkalmazását, számoljuk fel a sokszorosan megbírált és hibásnak tartott típusokat még akkor is, ha ez nem egészen találkozik a tervező vállalat gazdasági érdekeivel." Heim Ernő rámutatott arra, hogy a vitatott tervek „kivétel nélkül üres területen fennálló lakásépítési lehetőséggel foglalkoztak", így kimaradtak az elavult városrészek és bontásra érett városrészek terén jelentkező szanálásos, foghíjbeépítéses feladatok és lakásnyerési lehetőségek. Kósa Zoltán részletes javaslattal állt elő: „Szükség van [...] egy olyan intézményre, amely a lakásépítéssel kapcsolatos valamennyi probléma tudományos alapú feltárására alkalmas, továbbá egy olyan egységes szervezetre, mely a tudományosan kialakított elvek és megoldások gyakorlatba való átültetésére hivatott." Az elképzelés magját a Lakáskutató Intézet felállítása képezte, amely együtt dolgozva a Műszaki Egyetem Lakóépületek tanszékével, a lakáskérdés társadalmi, műszaki, pénzügyi és építészeti vonatkozásainak feldolgozását, a külföldi fejlődés figyelemmel kísérését, a hazai gyakorlat számára az adatok értékelését, továbbá a „lakáskérdéssel kapcsolatos állandó szociológiai feltárás és közvélemény-kutatás" megszervezését és lefolytatását végezné. A javaslat külön Lakóépület Tervező Iroda felállításáról is szólt, ahol kizárólag típustervek és lakóházépítési tervek készülnének. Az ÉM-ben pedig legfelsőbb fokú összefogó és az országos egységes lakáspolitikát kialakító szervként Lakástervezési Osztály megalakítását tartotta szükségesnek. MÉSZ 1952; Kósa 1952, 163.

[112] 1952 nyarán a Városterv keretén belül az ÉM lakástanulmányi *ad hoc* csoportot állított fel. Összesen négy hónapra előirányzott feladata „a kivitel olcsóbbá tételéhez szükséges" teendők és megoldások keresése volt. A lakástanulmányt, bár nyers fogalmazásban elkészült, végül nem publikálhatták. Közvetlen hasznosítást ígért viszont az ún. H-W módszer, a többemeletes, téglaszerkezetű lakóháztípusok gyorsított eljárású gazdasági vizsgálata, amellyel a négyfogatú, kéttraktusú háromemeletes sorház 1 négyzetméter lakóterületére vetített egységárához képest összehasonlíthatóvá lettek más kialakítások költségtényezői. *Ezzel számszerűsítették a korábbi politikai döntés eredményét:* egzakt matematikai bizonyítással alátámasztva, hogy a háromfogatú szervezéssel 10%-os, a kétfogatúval pedig 13,5%-os többletköltség merül fel. „A fenti vizsgálat alapján tehát megállapíthatjuk – összegezte a módszert a beépítés léptékére kiterjesztő Perényi Imre –, hogy a magasépítési költségek tekintetbe vételével a leggazdaságosabb elrendezésű lakóháztípus jelenleg hazai viszonylatban a négy-, vagy annál többfogatú kéttraktusos sorház." (A gyors gazdasági kiértékelést garantáló módszer kidolgozását Hámor István és Weichinger Károly kezdeményezték.)

Területi tervezés: településosztályozás, rajonizálás

Az építőipar, az építéstervezés és az építésügyi igazgatás 1947–49 között végrehajtott totális államosítása folyamatában a területi tervezés intézményi bázisa részint *tervezőintézeti*, részint *minisztériumi* keretek között jött létre.

Az Építéstudományi Központban 1948 elején a munkatudományi és a típustervezési-szabványosítási főosztály mellett Preisich Gábor irányításával területrendezési főosztály is alakult. A főosztály Nagy-Budapest általános rendezési tervének előkészítése és a fővárosi házhelyosztások utólagos rendezésével kapcsolatos tennivalók (Sasad, Felsőrákosi-rétek részletes rendezési tervei), valamint a vidéki városok rendezési terveinek készítése mellett két regionális tervezési feladatkört is felvett 1948 második negyedévére kidolgozott munkaprogramjába: a *középületszükséglet* megállapítását település- és körzettípusonként és az ország *területrendezési kerettervének* előkészítését.[113]

Az elsőben a *scientific management*-elvek város- és regionális tervezésben való érvényesíthetőségének igénye fogalmazódott meg. A feladat eszerint a *szabványosítás és tipizálás* település- és városléptékű kiterjesztése: „[...] a különböző települések középület-szükségletének, illetőleg a különböző középületfajtákhoz tartozó körzetek (városi, falusi) nagyságának és lélekszámának kidolgozása." Az utóbbi – kissé a „gombhoz a kabát"-varrásra emlékeztető – módszert egy-egy térség betelepítése során, a „tiszta lappal" induló beruházások (szocialista városok, falvak, mintatelepek stb.) esetében lehetett alkalmazni.

Az évtized végén kiteljesedő hadigazdálkodás infrastruktúra-politikája csakhamar korlátok közé szorította a területi egységekre, lakosságszámra, intézménytípusokra vetített szükségletnormák vizsgálatát. Az elemzéseket kiszorították a „gazdaságossági" kampányokban hivatalosított kötelező erejű – többnyire szovjet eredetű – normarendszerek. Ezzel pedig a *standardizálás és tipizálás – mint a szükséglet- és ellátásminimalizálás eszköze* – a területrendezési tervezésben lényegileg ugyanazt a szerepet töltötte be, mint a lakástervezés és -építés terén. E helyen csupán megjegyezni kívánnánk, hogy az ellátási „normák", méretezési „optimumok", „küszöbök" tudományos vizsgálatának és regionális kiterjesztésének ideje (például a „városküszöb-elméletek", „optimális városnagyság" vizsgálatok formájában) majd később, az ötvenes évek végétől kezdődően jön el, a szűkös beruházási keretek között észszerű elosztási támpontokat kereső, redisztributív infrastruktúrafejlesztés korszakában.

Regionális feladatkörében – az országos területrendezési keretterv elkészítésével – a főosztály egy ekkor már közel két évtizedes hazai múltra visszatekintő építész-technokrata törekvést vett munkaprogramjába: az *építészeti funkcionalizmus és műszaki racionalitás regionális kiterjesztését.*[114] Egy olyan területfelhasználási séma kidolgozását, amely a területrendezők elképzelésében „a tervszerű országfejlesztés alapja" lesz. A programpont szerint: „Leendő iparüzemek, vasútvonalak, úthálózat, mezőgazdasági termelés stb. gazdaságosan

[113] Perényi 1948a.

[114] Lásd ehhez Kaffka 1932; Molnár 1939.

csakis egymással számoló, nagy összefüggésben létesíthetők. Ennek a nagy összefüggésnek vizsgálatát fogja képezni az országos területfelhasználási terv".[115]

Hogy egy regionális műszaki keretterv a totális államosítás irányába fejlődő tervgazdálkodás alapja lehet, az 1948 elején nem volt alaptalan feltételezés. Az azonban illuzórikus elképzelés volt, hogy egy tervezőintézeti főosztályon az országrendezői szakkompetencia a régóta vágyott tervgazdaság egészét orientáló *uralmi helyzetbe* juthat. Ehhez olyan pozíció kellett, amely a tervgazdaság irányításának csúcsán vagy legalábbis a csúcs közelében, de mindenképpen a végrehajtó hatalmi apparátuson *belül* van. Mint ilyennek, már esélye lehetett arra, hogy uralmi helyzetbe kerüljön, s ez a perspektíva éppen a regionális tervezés Építés- és Közmunkaügyi Minisztériumban formálódó bázishelyén, a Perczel Károly irányította *Falu- és városrendezési főosztályon* nem volt kizárt.

Az országos műszaki keretterv ügyét az 1946–47-es szakmai elitváltásban élre került radikális építészkörön belül kezdettől fogva Perczel Károly képviselte. Az országrendezés, regionális tervezés az ÉTK-ban, majd később az ÉTI-ben jórészt – lényegileg Perczel korábbi célkitűzéseit megismétlő – programpont maradt. A főosztály tevékenysége azonban szinte kizárólag a fővárost érintő műszaki rendezési kérdésekre, elsősorban Nagy-Budapest általános rendezési tervére összpontosult.

Perczel minisztériumi főosztályán viszont az eredeti feladatkör – a tanyaközpont-tervezés és a házhelyosztási tervek sorozatgyártása – mellett 1948–49-ben a regionális tervezési munkák kerültek előtérbe. Ezekkel a termelőerők észszerű telepítését és a gazdasági folyamatok optimális területi koordinációját kívánták kialakítani. Elkészült a *Zagyva-völgy* regionális terve (amely Salgótarján mellett Nagybátonyt jelölte ki fejlesztési centrumként), a *borsodi iparvidék* terve (ez javasolta elsőnek Kazincbarcika újvárossá építését) és *Pécs-Mohács térségének* terve (amely Mohácsra telepítette a mecseki szénre alapozott vasmű gigantikus ipartelepét). A régiótervekkel párhuzamosan nagyarányú vizsgálatok kezdődtek az országrendezési terv műszaki koncepciójának kidolgozásához. Ennek lényeges összetevőit Perczel Károly *országos területi keretterv* koncepciója tartalmazta.

Az 1949-re kiformálódott, végletesen voluntarista társadalom- és gazdaságpolitika, s az azt kifejező I. ötéves terv *nem igényelte az országrendezési szakkompetenciát.* Egy olyan tervgazdálkodási rendszer intézményesült, amelyet kizárólag a sztálini hadigazdaság preferenciái s kíséretükben a hisztérikussá fokozott éberségkampányok uraltak. A rendszer a területi-urbanisztikai szempontokat alárendelt szerepben, nem orientáló, hanem a döntéseket utólagosan igazoló szempontokként tűrte meg. Ez a területi tervezés és városépítési tervezés jogi rendezését éppúgy meghatározta, mint azoknak az intézményi kereteknek, tervezési gyakorlatoknak és tervezői ambícióknak a további alakulását, amelyek 1947–49 között kezdtek körvonalazódni.

A népgazdasági tervezés és területi tervezés feladatköre, rendszerének belső összefüggései, egymásra épülései, kapcsolódási pontjai lényegileg tisztázatlanok maradtak.

[115] Perényi 1948a.

A területi tervezés az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium 1949. júniusi Építésügyi Minisztériummá alakításával kikerült ugyan a minisztériumi keretek közül, s a népgazdasági tervezés központjában kapott önálló intézetet, arról azonban szó sem lehetett, hogy az itt folyó munka a „tervszerű országfejlesztés alapja" legyen.

1949 nyarán az Országos Tervhivatalban létrehozták a *Területrendezési Intézetet* (TERINT).[116] Itt folytatódott a tanyaközpont-tervezés, részben az év januárjában megalakított Tanyai Tanács működéséhez kapcsolódva.[117] A körzettervezést és az országos kerettervet előkészítő vizsgálatokat a TERINT-ben felfüggesztették. Majd a tervezés irányítóját, Perczel Károlyt a Rajk-per kapcsán letartóztatták, s az intézetet arra szorították rá, hogy beruházástelepítési javaslatokat készítsen. Az új vezető, Telegdi Sándor az időközben az ÁVH-ba tagolódott Gazdasági Rendőrségtől érkezett. Intézetének tevékenységét – a visszaemlékezések tanúsága szerint – talán a szokásosnál is jobban eluralta a tervciklus-indítást (s később a tervszámok megemelését) övező titkosság-hisztéria.[118] A telepítési helyből, mint szakkérdésből egyértelműen „bizalmi" kérdés lett, s mint ilyen, a keresztbe szervezések s az ideologikus *ad hoc* döntések terrénumává vált.

Pár év múlva, a kurzusváltás riadalmában született bizalmas összesítések e téren is a „túlfeszített feladatokkal" együtt járó „nagymérvű lazaságok" katasztrofális következményeit kénytelenek konstatálni. A jelentésekben a „helykijelölés" problémája együtt jelenik meg a költségfedezet nélküli beruházáskezdéssel, a tervhiánnyal és a kivitelezés hiányosságaival: „A hiányosságok jellemzőek a legtöbb ipari beruházásra (helykijelölés, tervezés, kivitelezés minősége stb.). Az átlagosnál nagyobb mértékű lazaságok voltak a »bizalmasan« kezelt beruházásoknál, amelyeknél a sürgősség fokozottabb volt, ellenőrzés pedig, olyan értelemben, mint más területen, lényegében nem volt."[119] Az idézett KSH-összesítés, az ártéri üzemtelepítéstől az út nyomvonalát keresztező víztározóig, számos telepítési képtelenségre hívta fel a figyelmet.[120]

[116] 4068/1949. NT. sz. határozat.

[117] A Tanyai Tanácsot a 630/1949/1. 29. Korm. sz. rendelettel hozták létre. A tanyaközponttervezés aktualitását fokozta, hogy az 1300/1949/II. 12. Korm. sz. rendelet megtiltotta, illetve szigorú feltételekhez kötötte a külterületi építkezést. Az MDP 1949. júniusi kongresszusi nyilatkozata pedig sürgette a tanyasi lakosság állami életbe való fokozottabb bevonását. Az Alföld községesítésének folyamata az évtizedfordulón felgyorsult: 1945–57 között 149 község alakult, ebből 122 az Alföldön. A községalakulások száma időszakonként: 1945–1949: 54; 1950–1952: 80; 1953–1957: 15. *Az 1945–1957 években alakult községek,* 1958.

[118] Petróczy Gábor és Saád József interjúja Telegdi Sándorral és egykori munkatársaival. 1987. március. Kézirat.

[119] *Néhány alapvető hiányosság a beruházások és az építőipar területén,* 1953.

[120] „A Tiszamenti Vegyiműveket [...] a Tiszától 8 kilométerre telepítették. A gyár és a Tisza között árterület van. 1952/53 telén a gyári csővezeték és a csatorna 5 hónapon keresztül víz alatt volt. A vízkivételező művet a dolgozók mintegy másfél km távolságon át csak az árterületen keresztül tudják megközelíteni. Alacsonyabb árvíz esetén esetleg térdig érő vízben, magasabb vízállás esetén csónakon közlekednek. Jégképződéskor a munkahely megközelíthetetlen." Előfordultak váratlan ágazati találkozások is: „A Diósgyőr-Hejőcsabai út építése közben az út Diósgyőri szakaszán egy 10.000 köbméteres víztároló építését is megkezdték. A megkezdett utat ezért távolabbra kellett építeni." (*Néhány alapvető hiányosság a beruházások és az építőipar területén,* 1953.)

A helykijelölés hiányosságai és a legszükségesebb telepítés-alkalmassági (például geodéziai) vizsgálatok elmulasztása (vagy utólagos elvégzése) nem csak az ipari beruházásokra volt jellemző. A hadigazdálkodás pánikszerű beruházási hullámában a tervezés totalizálása a „tervszerűség"-retorikával és a tényleges tervkészítés esetlegességével járt együtt. Új városok építésébe *ad hoc* döntések alapján kezdtek. A szocialista városalapítások teremtésmitológiája például egyenesen Rákosi ujjának tulajdonít döntő szerepet a Gerecse festői sziklái alatt építeni kezdett Tatabánya-Újváros helyének kijelölésében. Víz viszont nem fakadt a vezéri útmutatás nyomán: az itt felépült ezer lakás vízellátása sokáig megoldhatatlannak látszott. „1952 óta állandó a vízhiány. Az 1951-ben létesített karsztaknа napi vízhozama 1400 köbméterről 400 köbméterre csökkent, ugyanakkor a lakosság száma nagymértékben megnövekedett, és sok vizet használtak fel az építkezések is" – olvashatjuk egy 1953 októberében született szigorúan titkos KSH-jelentésben.[121] A löszre telepített Sztálinváros létrejöttének is megvan a maga legendáriuma. (Vas Zoltán: „Itt pedig város lösz.") „A várostervezéskor – így az idézett jelentés – az altalajt első osztályú lösznek minősítették, és ennek megfelelően a főnyomóvezeték nagy részét azbesztcementből készítették el. Az utólagos vizsgálatoknál kiderült, hogy az altalaj másodosztályú lösz, amely gyakran csuszamlik. A sok csőtörés miatt az egész nyomóvezetéket öntöttvascsőre kell kicserélni."[122]

A példák talán érzékeltetik, hogy a hadigazdálkodás kapkodó beruházáshullámával egyszerűen *összeegyeztethetetlen volt a térségi összefüggések mérlegelése.* A regionális tervezés szükségességét a gazdasági vezetés (OT, NT) elvileg nem vonta kétségbe, gyakorlatilag viszont időszerűtlennek nyilvánította.

Az iparosítás I. ötéves tervi volumene és ütemezése, majd az eredetileg tervezett ütem felgyorsítása összeférhetetlen volt a telepítési előfeltételek kialakításával. Az NT 1950 vége felé érzékelte, hogy az egyidejűleg indított hatalmas beruházási volumen területi előkészítésének elmaradása katasztrofális következményekkel jár. Előírta, hogy a nagyberuházásokat regionális tervek előzzék meg, s határozatba foglalta a területrendezési tervezés és a beruházástelepítés rendjét.[123] Ez azonban a jövőnek szóló, formális szabályozás volt. Az NT ugyanis úgy látta, hogy az I. ötéves terv időszakában az ország egészét átfogó, szisztematikus regionális tervezés a természeti és egyéb adottságok feltárásával, a tervcélok területi bontásával csak lassítaná és akadályozná az ipari átalakítást. Regionális tervezés helyett tehát a települések osztályozását kellett elvégezni, három sürgősségi kategóriába, „osztályba" sorolva az ország összes települését.[124]

A területi tervezés így gyakorlatilag a sztálini hadigazdaság 1950–51-ben megszilárdult rendszerébe tagozódva kettős funkciót teljesített. Egyrészt azonos volt az OT irányítása alatt álló úgynevezett *„tanácsi tervezéssel"*, amely a sztrumilini „B" szektor néhány

[121] *Hibák, hiányosságok a lakásépítés és kommunális ellátottság területén,* 1953.
[122] Uo.
[123] A területrendezés és a beruházások tervszerű elhelyezésének biztosítása. 609/31/1950. NT. sz. határozat.
[124] Perczel–Gerle 1966; Hencz 1973.

ágazati (helyi ipar, mezőgazdaság, kulturális-szociális) tervének (fejlesztési kereteinek) területi és helyi tanácsokra való *lebontását* jelentette, minthogy a területi és községi szintű önállóság megszűnt. Másrészt – ezt szolgálta a településosztályozás – ipari *beruházás-telepítési* tervezés volt, amelyben az ötvenes évek eleji nehézipar-centrikus ágazati hierarchiának megfelelően az „A" szektor abszolút fölényét érvényesítette. Ezzel a területi tervezéssel szemben a későbbiek során finomított, de *lényegileg a hetvenes évek végéig változatlan politikai elvárás* fogalmazódott meg: a tervezés olyan *hierarchikus településhálózati sémát* konstruáljon, amely a termelési és infrastruktúra-fejlesztési pénzeszközök területi elosztását az uralkodó ideológiával konform módon orientálja, annak „racionalitását" igazolja.

A települések kategorizálását a TERINT-ben végezték. Eredményét 1950-ben NT-határozat foglalta rendszerbe. Az I. osztályba az egész népgazdaság szempontjából „nagy jelentőségű", a II. osztályba „az I. osztályba nem sorolt jelentősebb városok és községek", a III. osztályba az „egyéb városok és községek" kerültek. Fejlesztésre az I. osztályba sorolt városok és községek számíthattak. E települések kiválasztása (összesen 71 darab) természetesen a termelés, az iparfejlesztés szemszögéből történt, a nyersanyag és energia kérdése, a közlekedés és a népességadatok mérlegelésével. Az utóbbi szempont valójában nem volt döntő: kis falvak, például a 2500 lakosú Bodajk, Kál és Lőrinci is az I. osztályba került. Megfogalmazódott viszont a határozatban egy olyan érv, amelyet az infrastruktúra-fejlesztési keretek elosztásakor a későbbiek során is elő-elővettek: „Az iparosítás eredményeként ezeken a településeken megerősödik, illetőleg kialakul a nagyüzemi ipari munkásság. Ezért az első ötéves tervidőszakban az országos jelentőségű kommunális beruházások elsősorban az I. osztályba sorolt települések városias kialakítását és fejlesztését kell, hogy szolgálják."[125]

A területi tervezés ezáltal gyakorlatilag a hadigazdálkodás szellemével igazodó, annak preferenciáit térben *„leképező"* tevékenységgé egyszerűsödött. Alapjául néhány ideológiai axióma (a munkásosztály vezető szerepe, a szocialista tulajdonformák kiteljesedése, a gazdasági szektorok tudatosan kialakított hierarchiája és aránytalansága stb.) és néhány elméleti tétel szolgált. Például annak feltételezése, hogy a szocialista iparosítás velejárója a falu-város ellentét gyors felszámolásának irányába ható nagyarányú városképződés. Illetve, hogy az urbanizáció kizárólagos alapja a hadigazdálkodás iparosítási programja. „A területi terv a népgazdasági tervnek egy földrajzi területre kidolgozott része, amely meghatározza az illető terület gazdaságosságának komplex fejlesztését és annak összefüggéseit népgazdaságunk egészével [...] A területi tervezés döntő politikai célkitűzése, hogy az egyes tervfeladatokat mint az osztályharc eszközeit, a helyi körülményekhez alkalmazva alakítsa ki, a kapitalista erők minél szélesebb visszaszorítására" – írta Vas Zoltán, a Tervhivatal elnöke 1951 elején.[126]

Bármennyire ideológiakövető és politikai direktíva-igazoló szerepbe szorult is a területi tervezés, a függetlenülésre hajlamos tervezői racionalitás nem számolódott fel maradéktalanul. A korábbi térségvizsgálatok folytatásának, újak elkezdésének igénye (funk-

[125] Az I. osztályba sorolt városok és községek jegyzéke. 166/8/1951. NT. sz. határozat.
[126] Vas 1951, 49.

cionális térségi összefüggések keresése, körzetesítés, a fentiekben vázoltnál bonyolultabb településhálózati sémák kidolgozása) nem halt el egészen.

1950–53 között a kutatási-tervezési munkálatok *két irányzata* kezdett kirajzolódni: az egyikben az *építészek és műszakiak*, a másikban a *közgazdászok és gazdaságföldrajzosok* jutottak nagyobb szerephez. Ha munkájuk bonyolultabb volt is, mint amilyent az imént ismertetett településosztályozás feltételezett, koncepcionálisan – a tervezés célja, szemlélete, „mögöttes" ideológiái és elméleti premisszái tekintetében – ahhoz képest semmi új elemet nem tartalmazott.

Az ismertetett háromfokozatúnál bonyolultabb településhálózati sémát 1950 közepén készítette egy – jórészt a TERINT-ből kivált – építészcsoport, amely a BME Városépítési Tanszékén, mint *Területrendezési Munkacsoport* alakult meg Jankovich István vezetésével. A csoport tagjai részint gyakorlati célfeladatokkal (például mentőszolgálat telepítése), részint elméleti kérdésekkel, főként a településhálózatot szervező tényezők (funkciók) összefüggéseivel foglalkoztak. Az ország településeinek központi szerepköreiről és az országos városhálózat kialakításának lehetőségeiről készült munkájukban több mint 200 települési funkció összehasonlító vizsgálatát végezték el statisztikák hiányában jórészt spekulatív megfontolásokból kiindulva. Ennek alapján kidolgozták és térképre vitték az ország *ötfokozatú* helyi, kis-, közép-, nagytáji és országos jelentőségű hierarchikusan összefüggő központrendszerét.[127] Az 1951-es NT-határozat nem hasznosította a Jankovich-féle településhierarchiát. A politikai döntéshozás egyszerűbb – hálózati adottságoktól (település-nagyságrend, elhelyezkedés stb.), funkcióktól eltekintő – osztályozást igényelt. S ez meghatározta a csoport jövőjét is: 1951-ben felszámolták.

A területi kutatómunka másik irányzatát a *gazdaságföldrajz művelői* képviselték. A terepmunka nehézségei miatt tevékenységük jórészt két alapkérdés napirenden tartásában merült ki.

Az egyik kérdéskör a „*földrajzi determinizmus*", s annak különösen veszélyes változata, a „hettnerizmus" elleni harc taglalása volt. (A fogalom névadója egy Hettner nevű földrajztudós, aki a húszas évek végén írt tankönyvével a nyugati „vulgárgeográfizmust" próbálta meghonosítani szovjet földön.) A témakörben – a „klasszikusok" (Karl Marx és Friedrich Engels) néhány, társadalmi-gazdasági és természeti környezettel kapcsolatos megjegyzésének magyarázgatásán túl – sok újat nem lehetett (nem is volt tanácsos) mondani. De a „földrajzi determinizmus" elleni harc folyamatos élesztgetésének nem is ez volt a célja. Részint a földrajzosok rituális hitvallását támasztotta alá, hogy nem engedtek magukhoz közel semmiféle nyugati vagy ilyen gyanúba hozható elméletet, módszert, szemléletet. Részint kapcsolódott a szovjet rendszerű hadigazdaság egyik saroktételéhez, a termelés természeti-földrajzi adottságainak alábecsüléséhez: a sztálini *természetátalakítás* koncepciójához. A „földrajzi determinizmus" elleni harc lényegileg ennek a tételnek az elméleti megalapozását szolgálta. A természetátalakítás koncepciója viszont szorosan összefüggött a sztálini hadigazdaság másik alaptételével: az *autonóm és zárt* (kizárólagosan önellátásra berendezkedő) *gazdaság* kialakításának követelményével.

A gazdaságföldrajz műhelyei (a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem – MKKE – Gazdaságföldrajzi Tanszéke, Markos György vezetésével, valamint az akadémiai keretek között működő földrajzi kutatócsoport) – az empirikus munkától lényegileg eltanácsolva – a fenti alaptételek deduktív alkalmazásával kapcsolódhattak a tervezés gyakorlatához. A kapcsolódás lehetőségét a szovjet mintára nálunk is meghonosítani kívánt gazdasági körzetkoncepció, a *rajonizálás* biztosította. A természet legyűrésének és az abszolút önellátásra berendezkedésnek minél radikálisabb megfogalmazására törekedve, 1951–52-ben egymást túllicitáló verseny bontakozott ki földrajzosaink egy részének körében. A legradikálisabb e téren az *országot szubtropizáló* Gyenes Lajos körzetkoncepciója volt. Ebben a tervben a citrusfélék termőterületeinek kijelölésével fogalmazódott meg a mezőgazdasági importkiszorítás totális programja. Gyenes az ország területének egynegyedét alkalmasnak, a Balaton-felvidéket, a Villányi-hegységet és Igal–Iregszemcse térségét pedig egyenesen kitűnőnek találta a citrom, a narancs és a japán datolyaszilva üzemszerű termelésére. (A közhangulatra jellemző, hogy Gyenes akadémiai előterjesztését követően egyetlen hozzászóló akadt, aki nem értett mindenben egyet az előadó termelésikörzet-koncepciójával. Kádár László szóvá tette Tokaj körzetének kimaradását a citrusprogramból, mondván, hogy az ottani szőlőhegyeket nem lehet szántóföldi művelésre hasznosítani. Ezzel kapcsolatban viszont aggályok vetődtek fel, s egy kis vita alakult

[127] A településosztályozást bevezető tanulmány szerint a munka célja, hogy
– „vizsgálja a centrumok által betöltött központi szerepköröket és meghatározza azok jellegét;
– a központi szerepkörök nagyságát és az ahhoz kapcsolódó vonzóterületeiket, s ezen át meghatározza a települések helyi, kis-, közép- és nagytáji centrum jellegét;
– vizsgálja településeknek és centrumoknak [a] területi elosztódását, s az elosztódás keretében vizsgálja azokat a településeket, amelyek az ország kisebb vagy nagyobb tájaiban központi szerepköröket töltenek be;
– az elosztódást vizsgálva rámutasson az abban mutatkozó aránytalanságokra és hiányosságokra;
– vizsgálja azt, hogy a táj és a centrum együttes életében megvan-e a kívánt összhang, s a tájban jelentkezett igények és szükségletek kielégítésére a centrumok fel vannak-e elegendő mértékben készülve;
– a felkészültség kiértékelésével rá tudjon mutatni a városfejlesztés konkrét szükségleteire, a hiányosságok vagy túlméretezések megszüntetésére;
– a városhálózat kritikai felvázolásával használható alapot nyújtson a közigazgatási szervezés módosítására;
– általában a nyújtott összehasonlításokkal és megállapításokkal lehetőséget adjon a tervszerű fejlesztés megalapozására."
Első lépésben az összes vizsgált funkcióból kiválasztották és 9 főcsoportba (pl. népesség, bányászat és energiatermelés, ipar, kereskedelem, szociális-kulturális viszonyok stb.) összesítették azokat, amelyeket a település tájban betöltött szerepére a leginkább jellemzőnek tartottak. Az így létrehozott „decimális területrendezési rendszer" egyes főcsoportjain belül végzett vizsgálatok eredményét összesített értékkel fejezték ki, s ezt főcsoportonként térképre vitték. A munka második fázisaként a funkció-főcsoportok összevetésével összesítő térkép készült, amelyen meghatározták az egyes települések táji szerepét és központi szerepkörét, az említett ötfokozatú hierarchiába sorolva. Ezután következett a meglévő központi települések és a „szükségleteknek megfelelően kialakítandó városhálózat" összevetése, ami módot adott arra, hogy településenként meghatározzák a „szükséges fejlesztés irányát, mértékét, a szükségesség fokát és a gyakorlati megvalósítás sürgősségi sorrendjét és ütemét is." Jankovich 1950.

ki a résztvevők között. Voltak ugyanis, akik citrusfélék helyett inkább teaültetvényeket javasoltak Tokajra.)[128]

A Gyenes-féle koncepció az *ágazati rajonizálást*, azaz egy-egy termelési ág optimális termőhelyeinek-területeinek lehatárolását képviselte. Ennek – főleg nagy területű országokban és természetesen nem ebben a bizarr formában – régebben is helye volt, és ma is helye van az agrárgazdaságtanban, szakági munkarészként pedig a területi tervezésben is.

A rajonizálás másik változata, a *komplex gazdasági körzetek* és alkörzeteik országos rendszerének kidolgozása a területi tervezés alapjául szolgált. Ilyen rendszer is készült Markos György és munkatársai által, a tervszerű-arányos területfejlesztés országos körzetbeosztására.[129]

Markos a szocialista gazdaságföldrajz megalapítója és vezető teoretikusa, az MKKE Gazdaságföldrajzi Tanszékének vezetőjeként iskolateremtő egyéniség volt. (A földrajztudományhoz egyébként a proletárdiktatúra fordulata előtt nem sok szál fűzte.) Tanítványainak később a hatvanas években meghatározó szerepe lett a népgazdasági tervezés (hosszú távú tervek, területi koncepciók kialakítása) terén. Rajonsémájának közzétételekor, 1952 tavaszán már túl volt egy szakmai koncepciós peren: a „Markos-vitán", amelyben ideológiai lazaságai („geográfizmusa", s a „földrajzi determinizmusnak" tett túlzott engedményei) miatt önkritikára kényszerült. Koncepciójában, amelyet „alapkérdéseket" újra tisztázó cikkével nagyjából egy időben tett közzé, igyekezett térben leképezni a szocialista tervgazdaság tételeit és maradéktalanul érvényt szerezni a természetátalakítás és önellátásra berendezkedés elveinek. Tizenhárom, önmagában komplex termelő-ellátó egységként működő és egyben a területi munkamegosztás országos rendszerébe illeszkedő körzetre osztotta az országot, felvázolva az egyes körzetek hierarchikusan egymásra épülő területegységekre (al- és mikrorajonokra) bontásának alapjait is.[130] Ezzel nemcsak az ország területi szerkezetét, hanem néhány évtizedes vita nyitányát is megkomponálta. (A vita egészen a nyolcvanas évek elejéig nem annyira a körzetgondolat létjogosultságáról, az alapelvek önellentmondásairól, meghaladottságáról, mint a körzetek számáról, továbbtagolásuk lehetőségeiről folyt.)

Markos koncepciója a kötelező éberség miatti adathiány következtében (számok helyett például főként csak százalékértékekkel lehetett dolgozni) meglehetősen spekulatív konstrukció maradt. A rajonizálást ekkor még akadémiai és tanszéki keretek között művelték, nem kapott helyet a Tervhivatalban. Nem spekulatív és akadémikus jellege miatt, hanem azért, mert *távlati* célokra figyelő összehangoltságot feltételezett a beruházástelepítésben, s ez a hadigazdaság korábban jellemzett beruházási hullámával összeegyeztethetetlen volt. (A Gyenes-féle ágazati rajonizálásnak sajátos módon – mint egy kampány „tudományos" megalapozásának – több köze volt a politikai-gazdasági gyakorlathoz.)

[128] Végül is teában egyeztek meg. Lásd Gyenes 1952.
[129] Markos 1952a.
[130] Markos 1952b.

A „földrajzi determinizmus" és hozzá kapcsolódóan a természetátalakítás, a gazdasági autarkia és a rajonizálás mellett a gazdaságföldrajz másik folyamatosan napirenden tartott nagy témaköre a *város és falu közötti ellentét és különbség* felszámolása volt. Ennek kapcsán sem lehetett bonyolult elméleti fejtegetésekbe bocsátkozni, s 1953-ig veszélyes is lett volna az ide vonatkozó törvények ismételgetésén túlmenő alkotó értelmezés. Az alapelv egyszerű volt: a város-falu ellentét az antagonisztikus osztályellentéteken alapuló társadalmakban törvényszerű, a kapitalizmusban különösen kiéleződik, az osztályellentétek megszüntetésével törvényszerűen eltűnik. A téma a marxizmus utópikus elemeihez tartozik, s mint ilyen, nincs konkrétan kidolgozva. A szovjet avantgárd művészek és tervezők („urbanisták" és „dezurbanisták") a húszas években kísérletet tettek az utópia konkretizálására. Ezeket a kezdeményezéseket a harmincas évekre leállították. Ekkortól a város-falu ellentét törvényszerű felszámolásának gondolatköre egyértelműen a sztálini kolhozosítás és iparosítás (a falufelszámolás, a nehézipari nagyberuházásokra épülő szocialista városok és mezőgazdasági ellátóövezeteik, a gépállomás-hálózat stb.) ideológiai igazolására szolgált. Lényegileg ezt az ideológiai funkciót töltötte be 1953-ig nálunk is, anélkül azonban, hogy a témakör kapcsán burjánzó citatológiában egy koherens szocialista városelmélet és településfejlesztési modell körvonalazódott volna. Erre csak a Sztálin halála utáni időszakban kerülhetett sor.

Városépítési tervezés: korlátozottságok és perspektívák

A sztálinista diktatúra intézményi struktúrájának kialakulási és megszilárdulási folyamatában 1949–50-ben a városépítési és településrendezési tervezés intézményi és működési rendje véglegesült. Az Építéstudományi Központban, majd Intézetben folyó városrendezési tervezés – az intézet többszöri osztódásával kialakult tervezővállalati rendszerben – a Lakóterv, később Városterv egyik részlegén, a városépítési tervezőirodán folytatódott. A tervezés főhatósági irányítását az Építésügyi Minisztérium Tervezési főosztályának Városrendezési osztálya látta el. Az előbbit Perényi Imre vezette, az utóbbi élén Papp Imre állott. A minisztérium mellett fontos szerep jutott a tervezésben az OT-nek és a TERINT-nek (szocialista újvárosok, kiemelt települések), a Tanyai Tanácsnak (tanyaközponttervek) és a földművelődésügyi tárca alá tartozó Mezőtervnek (gépállomás-telepítések, falutervek).

A területi tervezéshez hasonlóan a városépítési tervezés 1950–53 közötti gyakorlatát is alapvetően a sztálinista hadigazdálkodás követelményei és ideológiai krédói alakították ki. A tervezésnek ezt a terrénumát a fordulat évétől kezdődően *kettősség* uralta. A nehézipari központokhoz, presztízsberuházásokhoz kapcsolódó városépítés, újvárostervezés a „szocialista város" fogalmában, mint az ideologikus álmok közeli megvalósításának lehetőségét hordozó utópiában – különösen a művészi hajlandóságokat felszabadító szocreál építészeti fordulat után – kifutási lehetőségeket biztosított a világteremtő építészambícióknak. Ami ezenkívül városépítési-területrendezési tervezés volt, az ezzel egyidejűleg – presztízs nélküli kampányok részeként formalizálódva – elvesztette jelen-

tőségét, s többé-kevésbé tét nélküli rutinmunkává egyszerűsödött. E kettősség kialakulási folyamatához visz közelebb a városépítési tervezést meghatározó politikai összefüggések s a tervezés átfogóbb politikai környezetének felidézése.

A települések fejlesztésének és műszaki gondozásának térbeli kereteire és részletkérdéseire összpontosuló területrendezési tervezés *települési önállóságot* feltételez: municipális döntési jogosítványokat, érdekérvényesítési lehetőségeket, vagyongazdálkodást. Az efféle önállóság a pártkoalíciós korszakban s a háború előtti évtizedekben is szűkkörű és felemás (a községekben formális, a városokban korlátozott) volt – de volt. Az 1950. évi I. Tanácstörvény a települési és területi önállóságot maradéktalanul felszámolta. A helyi és területi igazgatás kizárólagos szerepe a központi állami feladatok hatósági végrehajtása lett, ennek megfelelően a különböző területi szintek között egyértelmű hierarchikus kapcsolatokat alakítottak ki. A törvény a városokat is a járások igazgatása alá vonta. Ezalól kivételes esetekben, minisztertanácsi engedély adhatott felmentést.[131] A közigazgatás helyi-területi szintjeinek pénzügyi (fejlesztési, illetve működtetés-finanszírozási) önállósága gyakorlatilag megszűnt.

A városépítési, településrendezési tervezés másik – a települési önállóság totális felszámolásával szorosan összefüggő – meghatározó feltétele a korszak *infrastruktúra-politikája* volt. Ez a meglévő létesítmények (termelést szolgáló infrastruktúra, lakásállomány, közszolgáltatási intézmények, közművek) *túlhasználásán*, a működtetési-felújítási költségek maradéktalan *megtakarításán* alapult. Mivel a fejlesztések során következetesen érvényesítették a termelő és különösen a lakossági infrastruktúrát végletesen diszpreferáló sztrumilini *szektorhierarchiát*, a lakossági infrastruktúra-fejlesztés eltérült eredeti ellátó-szükségletkielégítő rendeltetésétől: az erőszakos ideológiai indoktrináció eszköztárába került, és ritkaságértékével is összefüggő presztízsszempontokkal fonódott össze.

A szocreál fordulat és kampány az építészetben az infrastruktúrának ezzel a funkcióváltásával is kapcsolatos. Ezzel – s az ehhez kapcsolódó szektorhierarchiával – függ össze *a városépítési tervezés elhanyagoltság és felkapottság végleteiben mozgó*, sajátos kettőssége is. Ez felelt meg a sztálini hadigazdaság ugyancsak végletes városépítési és településfejlesztési gyakorlatának. A településépítést egyfelől lényegileg befagyasztották, amit a lakásépítés és kommunális beruházások statisztikái éppúgy mutattak, mint a három százaléknál meghúzott szanálási stop. Másfelől a kiemelt termelőberuházások járulékaképpen, grandiózus és pazarló szocialista újvárosépítés jövőt előlegező kommunális presztízsberuházása kezdődött el. Az előbbiekhez kapcsolódott *a területrendezési tervezés rutinmunkája*, az utóbbihoz a szocialista *városépítés művészete*.

A város- és községrendezési tervezés 1949–50-ben kialakult gyakorlatát 1951 elején törvényerejű rendelettel szabályozták.[132] A szabályozást – hasonlóan a településosztályozási határozathoz – a tervciklus indítását követő beruházástelepítési káosz rendezésének

[131] 1950. évi I. törvény a helyi tanácsokról. 5. és 6. paragrafusok. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I.* 1950.

[132] 1950. évi 1. sz. törvényerejű rendelet a város- és községrendezéséről. Lásd uo.

igénye hívta életre. A rendelet célja az volt, hogy a városépítési tervezést összhangba hozza az ugyanerre az időszakra eső településosztályozással. Rögzítse a tervkészítés rendjét, a tervezés folyamatában részt vevő intézmények jogosítványait, és megakadályozza az újabb beruházások indításainak további előkészítetlenségét és összehangolatlanságát. Új létesítményt – a rendelet szerint – csak rendezési tervben meghatározott módon lehetett kialakítani. A rendezési tervek elkészítési sorrendjének – ez egyben a beruházások sorrendjét is mutatta – a településosztályozáshoz kellett igazodnia. A sorrendiséget a települések I. és II. osztályában az OT elnöke állapíthatta meg, az ÉM, a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium (KPM) és a Belügyminisztérium (BM) javaslatait is mérlegelve. Az I. osztályú települések esetén a tervezési programot – a GT elnökének útmutatásait figyelembe véve – a TERINT dolgozta ki, s az általános rendezési terv elkészítését is az OT elnöke rendelhette el. A jogszabály egyik fontos rendelkezése az volt, hogy létrehozta az *Országos Városrendezési és Helykijelölő Bizottságot* (OHB). Ennek feladata a beruházástelepítési anarchia felszámolása mellett az I. osztályba tartozó települések általános rendezési terveinek jóváhagyása lett volna. Az I. osztályban is a legfontosabb települések (például Sztálinváros) tervének jóváhagyását a rendelet – az OHB előterjesztését követően – a Minisztertanács hatáskörébe utalta.

Az a településrendezés gyakorlatát meghatározó kettősség, amelyről az előbbiekben szóltunk, ebben a – tényleges gyakorlattól egyébként több ponton különböző – jogszabályban is követhető. A települések II. és III. osztályában a tervezés is másod- és harmadrendű feladat volt. Ennek ellenére az ÉM Tervezési főosztálya Városrendezési osztályán Papp Imre irányításával az országot átfogó tervezési munka kezdődött annak érdekében, hogy minden város és jelentős település általános rendezési tervvel rendelkezzék. A tervek a Lakóterv városrendezési részlegében, majd a Várostervnél készültek. Az 1950–53 közötti városépítési tervezés tengelyében azonban nem ez a tét nélküli „tervellátás", hanem a túlfeszített iparosítás centrumainak (a legfontosabb I. osztályú településeknek) a kiépítéséhez kapcsolódó *újvárosépítés*, a *„szocialista város"* létrehozása állt.

A „szocialista városnak" – főleg szövegben és rajzban, de egyes elemeit tekintve a valóságban is – reprezentálnia kellett a szocializmus kapitalizmussal szembeni „fölényét" biztosító város- és társadalomépítési elveket.[133] Mint ilyen, a társadalomátalakítás térbeli utópiája s a rendszerideológia tárgyiasulása volt.

A korszak ideológiai konstrukciójának megfelelően a „szocialista város" mindannak a rossznak az ellentéteként tételeződött, amit a „kapitalista város" testesített meg. Az utóbbi a munkásosztály elnyomorodásának terepe, az előbbiben viszont a „szocialista iparral" együtt a munkásosztály is „vezető városalakító tényező". A korszak egyik legtöbbet sulykolt ideológiai doktrínáját, az *elnyomorodás-elméletet* hatásosan lehetett illusztrálni a tőkés termelési viszonyok ördögi színekkel ecsetelt városának képeivel. A hirtelen városnövekedés mint „burjánzás", a piac (a „spontaneitás") uralma, mint kaotikus nyomor-

[133] Lásd ehhez Perényi Imre: *A szocialista városépítés* c. könyvének (Népszava, 1952.) „A szocialista városépítés fölénye a kapitalista városépítéssel szemben" c. fejezetét. Vö. Perényi 1952a.

helyzetek előidézője volt feltüntethető, nyomában a telekspekulációval, az elszegényedő rétegek városperemre szorulásával, emberhez méltatlan gyártelepek növekedésével, társadalmi feszültségek, antagonizmusok (tőkés-proletár, munkás-paraszt, város-falu ellentétek) kiéleződésével. Ezzel szemben a „szocialista város" minden összetevője és folyamata a lakosságszám növekedésétől és demográfiai összetételétől a városalkotó létesítmények jellegén, méretein és elhelyezésén át a városkép nyújtotta esztétikai élvezet minden apró részletéig tervezett és tudatosan irányított. Része a kulturális forradalomnak, a munkás-paraszt szövetség alakulásának. Nem kizsákmányolja, hanem „felemeli magához" a falut: „[...] nem ellentéte a falunak, nem központja sem a kizsákmányolásnak sem a politikai elnyomásnak, hanem ellenkezőleg: a szocialista város mutat példát és nyújt segítséget a falunak a társadalom szocialista átépítéséért vívott harcban".[134]

Mindamellett nem csak szavakban és a rajzasztalokon történt kísérlet a „szocialista város" konstrukciójának konkretizálására. Az I. osztályú települések, az újonnan telepített, illetve gyökeresen újjáformálandó ipari városok, különösen Sztálinváros, Komló, Várpalota-Inota, Tatabánya, Kazincbarcika építése megkezdődött. (Az 1949-ben várossá nyilvánított alföldi települések, az úgynevezett „szövetkezeti mintavárosok" – Túrkeve, Mezőtúr, Karcag, Kisújszállás –, a mezőgazdaság kollektivizálásának úttörői csak a szövetkezetesítés szovjet mintáját reprezentálták, az ennek megfelelő „mintatelepülést" – érdemleges építkezés híján – már kevésbé.) A nehézipari beruházások tehát a „tiszta lappal" induló újvilág-teremtést a megvalósíthatóság közvetlen közelébe hozták.

Maga a létrejövő „szocialista város", mint kiemelt, közvetlenül az OT és a Minisztertanács hatáskörébe utalt beruházásegyüttes a politikai vonalon, szovjet mintára kiküldött komisszár, a kormánybiztos, szakmai vonalon a vele együttműködő főépítész, egyben városrendező (és szakembergárdája) kezében volt. Az utóbbi feladatát képezte, hogy a beruházásegyüttes ipari és kommunális-lakásépítési részét térben összehangolja, szervezze, felügyelje. A tervezettség szintje csaknem megközelítette azt a mértéket, amelyet a vázolt városideológia a „szocialista város" kritériumaként jelölt meg. A város minden részletében – a nagy szerkezeti és területfelhasználási összefüggésektől a szűk intervallumokban megadott távlati lakosságszámon és annak statisztikai paraméterein át a lakókörzetekig és az egyes lakásokig – éppen úgy *tervszerű telepítés* volt, mint a beruházásegyüttes ipari fele: az üzemek és kiszolgáló létesítményeik. (A korabeli irodalomban a „szocialista telepítés" a „szocialista várossal" szinonim fogalom.) A tervezés lehetőségeit nem gátolták ingatlanpiaci korlátok, kevéssé akadályozta a meglévő létesítményekhez igazodás kényszere. Az ingatlanvagyon jogi, műszaki gondozására összpontosító *területrendezési szemléletet* háttérbe szoríthatta a *területfelhasználási funkcionalizmus*. Elvileg tehát volt esélye annak, hogy a szocialista újvárosépítés gyakorlatában végre érvényesülhetnek az állami mindenhatóság militáns kiterjesztéséhez nagy reményeket fűző funkcionalista építész-avantgárd elvei és értékei. Az is lehetségesnek látszott, hogy az építész tervezői szakkompetencia

[134] Uo. Az idézett kifejezések nem csak Perényi könyvében fordulnak elő. A korszak urbanisztikai szakirodalmának jellemző – és a későbbiekben is sokáig használatos – fordulatai.

olyasféle uralmi helyzetbe kerül, amilyent az építészek utoljára 1944–45-ben, a háborús romhelyzet körülményei között fogant „újjáépítés-gondolatkör" érvényesülésétől vártak. (És amelyről – mint láttuk – a realitásokkal szembesülve elég hamar le kellett mondaniuk.)

Mindez azonban jobbára lehetőség maradt. A szocialista újvárosépítés lényeges pontokon tért el attól, amivel elvileg kecsegtetett.

A „szocialista város" tervezésében közreműködők köre (programkészítők, tervezők) nagyon szűk volt. Az I. osztályú települések stratégiai jellegű, „bizalmas" beruházások telephelyeinek számítottak. Közülük azokat, ahol tényleges beruházás folyt, a hadititkoknak kijáró titkosságmisztérium vette körül. (Például Sztálinváros esetén a tervezők még egymás közt is csak fedőneveken emlegethették munkáikat.) A tervgazdaság merev abszolutizálásának, irreális célkitűzéseinek, kampányainak természetszerű velejárója, az 1950. év végén már katasztrófaként érzékelt *tervezési káosz*, a tervezés területi szempontjainak mellékes és esetleges helyzetbe szorítása a szocialista városalapítás tervein is nyomot hagyott. S jóllehet 1949–53 között az állami lakás- és kommunális fejlesztés lehetőségeit gyakorlatilag a szocialista városépítés merítette ki, azért ez sem volt mentes a korszak *infrastruktúra-politikájától*.

Az abszolút megtervezettség igényének dacára, az újvárosok többségének nem volt *végleges* tervezési programja. Ezen a programkészítés rendjét (is) szabályozó – az előbbiekben ismertetett – 1951-es törvényerejű rendelet mit sem segített. A helyzetet súlyosbította, hogy a regionális tervezés (mivel gyakorlatilag megszüntették) nem adhatott támpontokat, s a tervezett város nem illeszkedett a koncepciózus városhálózat-fejlesztési programba. (Ékes bizonyítékai ennek Miskolc mellett Kazincbarcika, Pécs mellett Komló. Mint ismeretes, Sztálinváros is csak amiatt került „véletlenül" városhiányos helyre, mert a Mohácson már megkezdett építkezést a Jugoszláviával történt – hadiállapotnak beillő – konfrontálódás miatt pánikszerűen félbehagyták.)

A helykijelölés irracionalitásai mellett az is blokkolta a városépítési programalkotást – amelynek távlati ágazati beruházási koncepciókból kellett volna összetevődnie –, hogy a szakminisztériumok nem rendelkeztek hosszú távú fejlesztési tervekkel, s középtávú terveik is évről évre változtak. Ilyen körülmények között a programalkotásban kitüntetett szerepe lett a távlati *népességszám-előrejelzésnek*. Ez, többnyire szovjet minták szerint,[135] a központi tervezés (OT) direktívái alapján, a szektorhierarchia figyelembevételével történt. Megállapították a „fő városalkotó tényezők" (ipar, kiszolgáló létesítmények) arányát és az ennek megfelelő népességarányokat. A belső arányok körül – minthogy elvi kérdésről volt szó – vita nem volt. A népességszám távlati nagyságának előrejelzése és a népességszám-növekedés becslése viszont szembeállította a beruházó központi tervezést és a városépítő tervezőt. Az előbbi a költségek lefaragására törekedve igyekezett leszorítani, az utóbbi viszont – részt kérve magának az egyébként OT-re tartozó programalkotásban – megkísérelte feljebb srófolni a távlati népességszámadatokat, hogy emelhesse a lakásépítés

[135] Lásd erről Preisich 1951. A szerző ebben a cikkében J. P. Levscsenko *Városok tervezése* c. könyvében ismertetett népességprognózisról számolt be.

és kommunális fejlesztés nagyságrendjeit. Végleges program ebben a huzavonában nem alakult ki: állandósult a programátdolgozás és -módosítás. Ez viszont *lehetetlenné tette a tervek jóváhagyását.* 1949–53 között egyetlen településnek sem – az óriási költséggel épülő Sztálinvárosnak sem – volt érvényes tervezési programja és jóváhagyott rendezési terve. A helyzeten az sem változtatott, hogy a programalkotásban döntő szerepű TERINT-et 1952-ben megszüntették (szerepét 1953-tól az OT Területi tervezési főosztálya vette át), s a nyilvánvalóan inkompetensnek bizonyult OHB hatásköréből a tervjóváhagyás az időközben párhuzamosan létrehozott Országos Építésügyi Hivatalhoz és az Építészeti Tanácshoz került.

A szakszerűségi szempontok fenyegető zűrzavarában, a városépítés tényleges gyakorlatát eluraló *ad hoc* döntések, kivitelezési hibák, halmozódó feszültségek közepette valóságos megkönnyebbülést hozott az építészet kulturális átállítása. Ez a városépítési tervezésben is a „műalkotás" (kompozíció, sziluett, városépítészeti együttes stb.) elsődlegességét hangsúlyozta a „bürokratikusnak" kikiáltott mérnöki racionalitás rovására. A feladat nem csak a szabad épülettájolás (a „zöldbe ágyazott káosz") kozmopolita funkcionalizmusának, s általában a nyugati avantgárd városépítészet eszmekörének a meghaladása volt. Le akarta küzdeni a „nyugati elvont városrendezési tudomány" befolyását is. „A városrendezés alatt tervezőink egy része a laksűrűség megállapítását, a település forgalmi problémáinak megoldását, a beépítésre szánt terület parcellázását és egyéb, a régi »városszabályozási« eljárásokat értik – figyelmeztetett Perényi Imre. – Új szocialista városaink, településeink tervezését kevés kivételével területfelosztási műveletnek, övezetek meghatározásának, a fajlagos beépítési mód megállapításának szemszögéből nézik, nem pedig mint nagy városépítészeti munkát."[136] Holott a várostervezés elsősorban építészeti feladat. Meghatározó lényege a kompozíció, amely a *nemzeti forma és a szocialista tartalom* lelkesítő egységét hordozza. Didaktikusnak kell lennie: „[...] mesélnie kell arról, hogyan akarjuk berendezni életünket, tehát mesélnie kell azokról az eszményeinkről, amelyek utat mutatnak társadalmi fejlődésünknek, amelyek eljövendő korok kultúráját és bőségét hirdetik."[137] Az eszme közvetlen és közérthető kifejezését szolgálta a *„kétpólusos" szerkesztés.* A tervezőnek úgy kellett a tervét megkomponálnia, hogy a monumentális középületekkel beépített reprezentatív „városcentrum és az üzem főbejárata közvetlen vonatkozásba[n] kell, hogy álljon egymással."[138] (A falutervezés során ugyanebből a meggondolásból a gépállomás–kultúrház kettőse töltötte be a térszervező pólusok szerepét.)

A diktatórikus rendszerek városépítészetének régi kelléktárából előkerült az *axiális szerkesztés,* a hatalmi szimbólumok felvonultatása, a hatalmi reprezentáció építményére való rávezetés. Itt érdemes elővennünk egy néhány évvel korábbi – a legyőzött diktatúrák városépítészetével leszámoló – építészhitvallást: „A nyílegyenesen a város végtelenjébe húzódó úttengelyt kényszeredettnek érezzük: mint kényszerű beállítást egy indokolatlannak érzett vonal keménységébe [...] És nem akarjuk, hogy egy úttengelyen erőszakosan nekivezessenek egy jelentősnek minősített épületnek [...] ezeket az utakat nemcsak az optikai tengelyek képének minősülő esztétika jegyében építtették a világ különböző hatalmasai. A liberalo-kapitalizmus gazdaságának fitogtatására épített ilyen utakat. A régi idők császárai, királyai és kisebb fejedelmei hatalmuk kifejezésére – a politikai »pártvezérek« pedig azért kedvelték, mert azokon céljaik érdekében »megszervezett« egyenruhákkal egységesített tömegeket vonultathattak fel [...] mi szükségünk van ilyen utakra, minek építsünk ilyeneket, amikor nem akarunk többé »oszlopokban menetelni«, mikor nincs már, aki előtt fel akarunk vonulni, amikor nem akarunk menetoszlopok rabszolgasorsú elemeivé válni, s tagadjuk, hogy az emberi közösségi érzésnek igazi kifejezője a bárminő jelszó alatti »felvonulás« volna."[139]

Az autonóm személyiség degradálása, a tengelyszerkesztés és monumentalitásigény elleni heves kirohanás itt a fasizmus és nemzeti szocializmus szenvedélyes elutasítása. Alig öt év múlva viszont Weiner Tibor, Sztálinváros főtervezője így nyilatkozik: „A szocialista városok [...] alkalmassá kell tegyék a várost a közélet minden megnyilvánulása részére, az egyedi, családi élettől kezdve az egész társadalmat összefogó demonstratív megnyilvánulásokig. Egyenes következménye ennek a követelésnek az útvonalak, várostervek, középületek és lakónegyedek olyan kialakítása, amelyek úgy az utcaterek és a beépítések megállapításánál, mint az épületek architektúrájánál számításba veszik azt a monumentalitást, amelyet különböző fokozatokban, különböző társadalmi megmozdulások a szocialista társadalomban megkívánnak."

A régi térszervezési megoldások közül került elő az úgynevezett „Stadtkrone"-elv is: „A főtér a tanácsház, kultúrpalota és Pártszékház által három oldalról szegélyezve, demonstrációs végpontja a felvonulási útvonalaknak [...] fényben úszó felületén [...] emelkedik függetlenül minden épülettől, mint központja a városnak, a Tanácsház tornya."[140]

A rezsim megingása: rezgéshullámok a területi és városépítési tervezésben

Abban a kezdetleges gazdasági és társadalompolitikai desztalinizálásban, amely 1953 nyarától kezdett kibontakozni a szocialista országokban, a Nagy Imre-kormány júliusi programja jutott a legmesszebb. Az 1953–56 közötti politikai irányváltások miatt azonban a júliusi elvek és elhatározások megvalósítása felemás és következetlen volt. A kormányprogramot a politikai erőviszonyok többszöri átrendeződése, reformlendületek, -megtorpanások és -lejáratások, új intézményi keretek keresése és a gazdaságépítési stratégiák gyakori módosításai követték. Ezek eredőjeként a gazdaság működési mechanizmusa és a

136 Perényi 1951b.
137 Weiner 1951a, 484.
138 Weiner 1951b, 589.
139 Borbiró 1946, 133–134.
140 Weiner 1951b, 591.

korábban kialakult intézményi struktúra – a sok szervezés, átszervezés ellenére – *lényegileg* érintetlenül maradt. Következetesen végiggondolt és végigvitt változások a településfejlesztés terén, a regionális tervezés és a településtervezés gyakorlatában sem voltak. De az az értékzavar és orientációs válság, amely 1953 júliusa és 1956 októbere között az országban általános volt, a településfejlesztés és a városépítési tervezés terén sem maradt hatástalan: átértékeléseket, értékelvek, intézmények és szakmai csoportosulások átrendeződését indította el. A területi és városépítési (rendezési) tervezés alakulásában döntő szerepe volt annak, hogy a sztálini ágazatfejlesztési hierarchia szilárd rendszere megingott, s megkezdődött a fejlesztési prioritások – sok bizonytalansággal terhelt – átrendeződése.

A *nehézipar-centrikus hadigazdaság revíziója* során napirendre került a nehézipari bázisok erőltetett ütemű kiépítésének visszafogása, a presztízsberuházások leállítása. Hónapok alatt százával állították le a beruházásokat, köztük a legnagyobb építkezéseket: a Sztálin Vasművet a várossal együtt, a várpalotai-inotai kooperációt, a borsodi-kazincbarcikai ipartelepítést.[141] A nehézipar megingásával a *szocialista újvárosok létalapja került veszélybe,* a beruházások hirtelen csökkentése valósággal derékba törte őket. Az 1953–54-ben hónapokra „leállított" újvárosokban drasztikus erővel mutatkozott meg, hogy mit jelent ezeknek a településeknek az abszolút központhoz kapcsoltsága. Mennyire sérülékeny és bizonytalan státusú a „szocialista telepítés", amelynek – mint félkész nagyüzem-konglomerátumnak – tervezése, épülése, egész jövője közvetlen függvénye az átfogóbb politikai változásoknak. Ahol a „nagypolitika" minden mozzanata – az irányváltások és -módosulások, a frakcióharcok kimenetele, az aktuális kampányok – azonnal és közvetlenül érződik.

A nehézipar-centrikus szektorhierarchia megingása a szocialista újvárosokon túlmenően a településfejlesztés és városépítés elméleti és ideológiai alapjait is megrendítette. A háromkategóriás településosztályozásba foglalt fejlesztési jogosítványrendszer fenntarthatósága éppen úgy kérdésessé vált, mint a költségtényezőktől függetlenített („kiemelt") ipari presztízsberuházás és a ritkaságértékű, ideologikus szimbólumokat közvetítő, lakossági infrastruktúra együttesében gondolkodó városépítészet érvényessége. Tarthatatlanná vált maga az urbanizációs ideológia is, legalábbis a proletárdiktatúra-fordulat után meggyökeresedett formájában. A mezőgazdaság fejlesztésével[142] sokat veszített érvényességéből az a „törvény", amely szerint a falu-város ellentét felszámolásához az út a falu felszámolásán át vezet: a szocialista iparosítás és kollektivizálás népességhomogenizáló centrumai (a városok) „magukhoz emelik" (felszívják) a falvakat és a falusi népességet.

[141] Az 1953–54-es beruházáspolitikai irányváltozásról és a beruházási arányok változásáról lásd Pető–Szakács 1985. „Mi sem jellemzi jobban a beruházások [...] szétforgácsoltságát – írják a szerzők –, mint az, hogy csak a 20 százaléknál nagyobb készültségű, leállított építkezések száma 550 fölött volt [...] Végeredményben az 1953. év végi beruházási állomány közel 15 százalékát állították le, közülük 325 létesítmény készültsége 20–50, 232-é 50 százalék felett volt."

[142] 1953-ról 1954-re 13,7 százalékról 24 százalékra emelkedett az agrárszektor részesedése a beruházásokban. Pető–Szakács 1985.

Az agrárpolitikai irányváltás (vagy inkább módosítás) – a beruházási arányváltozások mellett – 1953 nyarától kezdve némi változást vitt a *mezőgazdasági tulajdonviszonyok* rendjébe is. Revízió alá került a kollektivizálás végrehajtása és üteme, s a júliusi kormányprogram életszínvonal-politikai céljaival összhangban megkísérelték újjáéleszteni a parasztság termeléshez fűződő érdekeltségeit. Minisztertanácsi határozat született a háztáji földek megnövelésére, s ezzel együtt csökkentek a beadási kötelezettségek. A termelőszövetkezeti csoportok felbomlásával sok helyen visszaállt a paraszti magángazdálkodás. A parasztság és főleg a kettős jövedelműek viszonylagos előnyökhöz jutottak a központilag megszabott bérért dolgozó munkásokkal és alkalmazottakkal szemben.

Mindez az ideológiai építmény alapjait, a tulajdon totális államosításának, a kultúrák egyneműsítésének, a kitüntetett („vezető") osztály nevében folyó társadalomhomogenizálásnak a doktrínáit kezdte ki, és az 1953–56 közötti ideológiai viták és hatalmi harcok közepébe került. Ami ebben a később (1956 után) „cikcakkpolitika" éveinek nevezett korszakban a városépítési és területi tervezésben is ambivalenciákat és konfliktusokat okozott, az a tervezéssel szembeni igények *differenciáltabbá* és a tervezés egész környezetének *bonyolultabbá* válása volt. A tervezési normák, adminisztratív és technikai korlátok, funkcionális területi kategóriák mellett újra szerepet kaptak a *tulajdonviszonyok és az ingatlanvagyon tulajdoni korlátai, a költségtényezők reális számbavételének kényszere,* s ezzel együtt az ugyancsak a realitások világában honos *mérnöki szakszerűség* követelménye. Előtérbe kerültek a községrendezési tervek, a bonyolultabbá váló falusi ingatlanviszonyok (házhelyek, háztáji gazdaságok, köz- és magánterületek) rendezésének követelményei, a kül- és belterületi gazdálkodás térbeli kereteinek, infrastruktúrájának kialakítása, a falusi lakóházak és közintézmények tervezésének régi problémája, a tanyarendezés újragondolása és a városellátó mezőgazdasági övezet szerepének, sőt létjogosultságának kérdése.

Az 1949 után meghonosodott területrendezési tervezés képtelen volt kezelni ezeket a problémákat. Ebben a tervezési rendszerben a regionális kérdésekkel együtt a falutervezés is degradálódott. Ha volt egyáltalán városon kívüli tervezés, az kimerült a gépállomás-központok kijelölésében (Tanyai Tanács, TERINT), műszaki és jogi tartalom nélküli – „tervellátást" biztosító – rendezési sémákban (Lakóterv, Városterv). Az is nyilvánvaló volt azonban, hogy az új helyzetben felvetődő tervezési követelmények teljesítése nem csak a területrendezői szakszerűségen múlik. Az a kormányzati bizonytalanság, ambivalenciákkal terhelt politikai légkör, amely a falu és tanya jövőjének megítélését, a falusi életforma átalakulását (például a kettős jövedelműek megjelenését), a vagyoni és birtokviszonyok „visszarendeződésének" irányába mutató folyamatokat (és ezek következményeként a kis-birtokos-kisárutermelő paraszti rétegek megerősödését, a gazdálkodás feltételeiben megindult és várható változásokat) övezte, nem kedvezett a falutervezésnek.[143] Kérdéses volt

[143] „A minisztertanács 1953 második felében néhány hónap alatt 45 határozatban foglalkozott az agrárpolitikával [...] a hivatalos közlönyben pedig egymást követték a mezőgazdaságot érintő intézkedések" – írják Pető és Szakács idézett könyvükben. A rendelkezések jórészt a tsz-ek, tszcs-k, egyéni gazdálkodók adóterheit és a gépállomások díjtételeit, természetbeni beadási kötelezettségeit mérsékelték. A 42/1953 M. T. sz. határozat az ún. mezőgazdasági tartalékföldek (parlagon hagyott területek) helyzetének ren-

a tanyák sorsa, a tanyarendezésnek az új helyzetben nem alakultak ki világos szempontjai. A háztáji és paraszti magántulajdon jövője bizonytalan volt, s ez a tervezéshez szükséges konkrét álláspontok, előírások (helykijelölési, tanyaközpontképzési irányelvek, telekalakítási, házhelyosztási feltételek, teleknagyságok stb.) hiányában is megmutatkozott.

Az agrárpolitika revíziójához hasonlóan a lakás- és kommunális fejlesztés felülvizsgálata is ideológiai axiómákat sértett. A sztálini hadigazdaság rendszerében az állami lakásépítés csaknem kizárólag ipari beruházásokhoz („szocialista telepítésekhez") kapcsolódott, s volumene messze elmaradt a termelésben foglalkoztatni kívánt létszámoktól. Az ipari beruházásokat döntően napi ingázókra és *munkásszállókba* (úgynevezett „legény- és leányszállókba") bezsúfolt munkaerőre tervezték. Emellett itt is számításba jött a lakáskérdés megoldásának egyik általánosan elterjedt eszköze: a *meglevő épületállomány erőszakos túlzsúfolása* és lakásviszonyainak átrendezése (társbérletesítés). Ehhez járultak az épülő lakások szűkös keretek közé szorított ágazati kontingensei.

A kontingenseket az OT állapította meg, az építés viszont 1951 végéig a Belügyminisztérium hatáskörébe, a BM-felügyelet alatt működő Városépítési Beruházó Vállalathoz tartozott. Ebben 1952-ben történt változás: ettől kezdve a lakásberuházás ágazati szakminisztériumok között szétforgácsoltan valósult meg. Az 1952-től végképp irreálissá vált termelési tervkötelezettségek mellett ez a termelőágazatok közötti megosztottság eredményesen megakadályozott minden érdemleges volumenű lakásépítést.

A *kommunális fejlesztés* – a járulék járulékaként – még hátrébb volt a beruházási rangsorban, mint a lakásépítés. Központi beruházási vállalata sem volt. Főhatósági felügyelete 1949 után rendezetlen maradt, beruházásai esetlegesen és hiányosan követték a lakásépítést. A természetszerűen összetartozó lakás- és kommunális szféra szétválasztottságának intézményi garanciái voltak: ugyanabban az évben, 1952-ben, amikor a lakás-

dezését helyezte kilátásba. Rendelkezései szerint a termelőszövetkezetek ingyen, az egyéni gazdálkodók haszonbérleti formában vehették művelés alá ezeket a területeket.
1953 őszén jelentősen csökkentették a háztáji gazdaságok beadási előírásait is: „[...] megszüntették a tsz-tagok háztáji gazdasága utáni tej- és borbeadást, a baromfi- és tojásbeszolgáltatást pedig 40 százalékkal csökkentették. Ennek az intézkedésnek a jelentőségét növelte, hogy már korábban, egy augusztus elején közzétett rendelkezéssel az addigi fél-háromnegyed katasztrális holdról egy holdra emelték a háztáji területének felső határát, és minden külön háztartásban élő tsz-tag számára megadták a háztájihoz való jogot [...]". 1038/1953 M. T. sz. h., lásd Pető–Szakács 1985.
A kisgazdaságok helyzetének javítását 1953 őszétől ideológiai érvekkel is meg lehetett támogatni: az SZKP KB egyik 1953 szeptemberében hozott határozatában a háztájit, mint a szocializmus egész szakaszában megmaradó gazdálkodási formát definiálta. Ekkoriban jelentette ki Erdei Ferenc, hogy a háztáji gazdaságok „[...] igen nagy figyelmet érdemelnek, mégpedig nemcsak a termelőszövetkezeti tagok esetében, hanem általában a mezőgazdasági dolgozók, sőt még az ipari és értelmiségi dolgozók vonatkozásában is." A resztalinizáló politikai nyomásnak engedve azonban csakhamar maga Erdei is a legközvetlenebb feladatnak „[...] a háztáji föld egyéni felfogásának a megszüntetését, valamint a túlfejlesztés újabban terjedő törekvéseinek a megfékezését" látta. A rákosista Hegedűs András pedig, aki 1953 júliusától októberéig a miniszterelnök első helyetteseként a mezőgazdasági tárcát irányította, az MDP III. kongresszusán egyenesen veszélyt látott a további engedményekben: „A háztáji gazdaságok növelése ma még nem vált nagyméretűvé, de ilyen kérdésekben jobb félni, mint megijedni!"

beruházás a belügyi keretek közül szaktárcához került, a Belügyminisztérium Tervezési főosztálya átvette a kommunális ügyek irányítását.

A *kommunális gazdálkodás közüzemei* – „helyi érdekű" intézményekként, a „nem termelő" létesítmények körén belül is diszpreferálva – többszörösen hátrányos helyzetben voltak. Az előző fejezetben jellemzett „túlhasználásra" berendezkedett lakossági infrastruktúra-politika a minimumra szorította településüzemeltetési, -felújítási, -karbantartási tevékenységüket. A kommunális és lakásgazdálkodási vállalatok kikerültek a helyi tanácsok fennhatósága alól, és a helyi magánkisipart kollektivizáló kisipari szövetkezetekkel együtt a Helyi Ipari Minisztérium irányítása alá kerültek. (A minisztériumban 1952-ben Lakásgazdálkodási Igazgatóság alakult.) Működésük végleges ellehetetlenülése az 1951-es tervfelemelés után következett be: 1952-ben a minisztérium – a kommunális gazdálkodást egyértelműen a termelő szférában honos követelmények elé állítva – „teljesítmény"- és „hozamtervmutató"-kat írt elő a városgazdálkodási üzemek (közöttük például a temetkezési vállalatok) számára.[144]

Az 1953-ra beállt csőd felszámolására törekedve, a Nagy Imre-kormány életszínvonal-politikájának része lett a tömeges lakásépítés és kommunális fejlesztés szándéka és a településfenntartás, -üzemeltetés végleges elhanyagoltságának megszüntetése. Ennek következetes megvalósítása egy szisztematikus településhálózat-fejlesztési és -modernizálási (városiasítási) program alapját vethette volna meg. Hogy ez végül is elmaradt, és az 1953–56 közötti életszínvonal-politika eredményei nem az *urbanizációs szint javulásában*, hanem a napi és időszakos fogyasztási lehetőségek bővülésében mutatkoztak meg, annak több oka van. Egy új alapokon kibontakozó község- és városfejlődés gyökeresen új intézményi hátteret, finanszírozási feltételeket, gazdálkodást – a *sztálinizmust alapjaiban felszámoló* politikai rendszert – feltételezett volna. A Nagy Imre-kurzus messze volt ettől, noha a júliusi kormányprogram korrekciós törekvései egy ilyen irányú politikai változás *lehetőségét* is magában hordozták. Ez a lehetőség azonban az 1953–56 közötti politikai küzdelemben egyre illuzórikusabbá vált: az 1954 őszi ellentámadás, az 1955-ös resztalinizációs fordulat és az 1956-ban állandósult kormányzati válság körülményei között az 1953-as új kurzus korrekciós próbálkozásai csak korlátozottan érvényesülhettek.

A lakásügy és a kommunális fejlesztés, gazdálkodás is felemás intézményi megoldások kíséretében került – az 1949–53 közötti évekkel összevetve – viszonylag előtérbe. A lakásépítés termelőágazatok közötti szétforgácsoltságát megszüntették. Ez a feladatkör előbb a Könnyűipari Minisztériumba, majd 1953 végétől az Építésügyi Minisztériumba, az állami lakásépítés minisztériumi keretekbe illeszkedő központi beruházó szervéhez, a *Lakásépítési Igazgatósághoz* került. A kommunális fejlesztés és gazdálkodás felügyeletére 1954. január 29-én Szabó János vezetésével új tárcát hoztak létre: a *Város- és Községgazdálkodási Minisztériumot* (VKGM). (A Helyi Ipari Minisztérium Nagy Imre első kormányában – 1953 júliusában – megszűnt.) A VKGM feladata az volt, hogy a községi és területi szinteken megerősíteni kívánt kommunális fejlesztés és gazdálkodás egységes rendszerét

144 Lásd erről Ruisz 1954.

kiépítse, a kommunális intézményrendszer működését központilag összehangolja, és a várhatóan fellendülő község- és városfejlesztés, -építés tervezésének és végrehajtásának ágazati irányítását és felügyeletét ellássa. Erre a célra a minisztériumon belül *Város- és Községrendezési Főigazgatóság jött létre.*

Ezekben a szervezeti változásokban jól követhető a város- és községépítés, településrendezés tervezésének *településgazdálkodási* és szociális infrastruktúra-fejlesztési alapokra helyezésének (valójában visszahelyezésének) igénye. Ezzel együtt megteremtődött annak a lehetősége, hogy a korábbi évek város-műalkotásban gondolkodó *városépítészeti* tervezése (a „szocialista városépítészet") mellett újra polgárjogot nyerjen a közületi vagyongondozásra, -bővítésre (-rendezésre) orientálódott, mérnöki-igazgatási szemléletű *városépítési* területrendezési tervezés. Ugyanakkor az új irányítási rendszer fő ellentmondása – a városépítés egységének, térben összefüggő folyamatainak ágazati *szétdaraboltsága* és az irányítás helyi közületi szinten legfeljebb látszatönállóságot engedő *központosítottsága és hierarchizáltsága* – is hamar nyilvánvaló lett.

A lakásépítés ágazati szétforgácsoltságának megszüntetésével megteremtődtek a *tömeges állami lakásépítés* (egy koncepciózus központi lakásépítési program) megvalósításának intézményi feltételei. (A pénzügyi feltételek egyelőre hiányoztak.) Az egymástól elkülönített lakás- és kommunális szféra irracionalitásának intézményes garanciái (az ÉM: Lakásépítési Igazgatóság; VKGM: Város és Községrendezési Főigazgatóság felállásal) viszont továbbra is fennmaradtak. A VKGM feladatkörébe – olvashatjuk egy 1955-ös VKGM-összesítésben „[...] jelenleg a város- és községrendezés, a lakásgazdálkodás, a közművek, a helyi közlekedés, az egyéb város- és községgazdálkodási szolgáltatások és végül a helyi építőipar tartoznak. Ez azonban még ma sem biztosítja a város- és községgazdálkodási tevékenység egységét, mert éppen az alapvető tevékenységnek, a lakásépítésnek nem a minisztérium a gazdája".[145] A következmények: „Előfordul, hogy az ÉM Lakásépítési Igazgatóság a lakótelepet megépíti, s az emeletes házakban még nincs ivóvíz vagy nincs megoldva a szennyvízelvezetés, s így az egészségügyi hatóságok a lakások használatba vételét nem engedik meg, vagy a lakóházak közötti terület rendezetlen, gizgazos telep, s a parkosítás létesítésének majd fenntartásának gondja a VKGM-et és a tanácsok vkg-szerveit terheli."[146] A tanácsi város- és községgazdálkodási osztályok (vkg-k) viszont nem voltak képesek a város- és községépítés, -rendezés folyamatait irányítani és ellenőrizni.

Az előző fejezetet azzal indítottuk, hogy a községi önállóság maradéktalan felszámolása lehetetlenné tette, hogy a településrendezési tervezés tradicionális keretek között – lényegileg a településgazdálkodási folyamat részeként – folytatódjék. A Nagy Imre-kurzus változtatott valamelyest a területi igazgatás abszolút államosításán, oldotta kissé a rendszer hierarchizáltságát, s valamelyes mozgásteret biztosított a *települési önállóság* számára. A rendszer megingott, s ezt a megingást hasonló ambivalenciák, félmegoldások, a tényleges változást inkább csak lehetőségeikben hordozó „elmozdulások" kísérték, hasonlóan a gazdaságpolitikai preferenciák kezdődő átrendezéséhez. Az államigazgatási rendszer változásai ahhoz kevésnek bizonyultak, hogy a településigazgatást, -gazdálkodást s ezekkel együtt a városépítési tervezést is az azonnali átalakulás kényszere elé állítsák. Ahhoz viszont elegendőek voltak, hogy bizonyos mérvű szemléletváltás ezeken a területeken is megkezdődjék.

[145] *A város- és községgazdálkodás eddigi fejlődése és feladatai a II. ötéves tervben.* (1955. jún. 20.) UMKL VKGM 0074/1./955.

[146] Ugyanitt a Város- és Községrendezési Főigazgatóság jelentése.

Az 1954-es második tanácstörvény kiemelte a városokat a járási irányítás alól, s a tanácsi *szakigazgatási szervek kettős alárendeltségének* kialakításával a központi és helyi befolyás korábbinál valamivel kiegyensúlyozottabb érvényesülése előtt nyitott teret. Az intézmények központi-állami és helyi-területi párhuzamossága azonban formális volt, korántsem jelentette a központi befolyás és a helyi érdekek egyensúlyának kialakulását.

A lakás- és kommunális gazdálkodás, valamint a község- és városrendezés előtérbe kerülését nemcsak az új minisztérium (VKGM), hanem a VKGM felügyelete alá helyezett tanácsi *vkg-osztályok* létrehozása is jelezte. Elvileg ezeknek az osztályoknak kellett volna irányítaniuk a kommunális gazdálkodás helyi vállalatait, és jelentős szerepet szántak nekik a községrendezési tervek előkészítésében és végrehajtásában is. Valójában azonban ehhez sem anyagi eszközeik, sem szervezeteik (például ténylegesen is irányításuk alatt álló közüzemek), sem szakembereik nem voltak. A decentralizálást, a tanácsok (s a helyi kommunális gazdálkodási autonómia) megerősítését szolgálta a város- és községgazdálkodás intézményeinek visszaadása tanácsi hatáskörbe. Ezt azonban, noha rendelet született rá, az ágazati nyomás erőterében nem lehetett keresztülvinni. A decentralizálás ellen fellépő minisztériumok nem mondtak le gazdasági intézményeikről, és mint irányító hatóságok a tervezési, beruházási, pénz-, anyag-, létszám- és béralap-gazdálkodási hatásköröket továbbra is fenntartották maguknak. Hasonló függőség érvényesült a megyei tanácsok és a járások, illetve a járások és az egyes tanácsok között. A járások, amelyek szervezetében az egyes tanácsokat nem képviselték, csak igen szűk hatáskört és gazdálkodási lehetőséget kaptak a centralizált hatalommal rendelkező megyei tanácsoktól. Mindemellett a főhatóságok, ágazatok egymás közti hatáskörvitáikban 1953-tól kezdődően már gyakran hivatkoztak a „tanácsi önállóság", a „decentralizálás" érdekeire. Valójában a településfenntartás és -fejlesztés helyi gyakorlatához nem sok közük volt ezeknek a fogalmaknak. Ami a településfejlesztés tisztán helyi forrásaként s egyben a „tanácsi önállóság" kibontakoztatásának legfőbb terepeként számításba jött: az a *társadalmi munka és a lakosság társadalmi munkára mozgósítása volt.*[147]

Vázlatosan összefoglalva, ezek voltak a sztálini politikai struktúra válságának és ellentmondásokkal terhes kezdeti átalakulásának azon összetevői, amelyek hatása a területi

[147] „A társadalmi munkának a jelentős anyagi eredményeken felül komoly politikai jelentősége is van – hangzott el akkoriban egy tanácsi vezetőket eligazító beszédben. – Sokkal inkább magukénak érzik a dolgozók azokat a létesítményeket, amelyek létrehozásánál saját önkéntes munkájukkal is segítettek, mint azokat, amelyeket készen kaptak felülről. Másrészt a lakosságnak közös feladatok elvégzésére történő tömörülése elősegíti a közösségi szellem kialakítását és elmélyítését: hozzájárul a tanács és a lakosság közötti kapcsolat egyre bensőségesebbé és szilárdabbá tételéhez." Nezvál 1955, 165.

és településrendezési tervezésben, településépítésben is azonnal érződött. Áttérve a tervezésben végbement szemléleti és intézményi változások részletesebb ismertetésére, az összefüggések az alapstruktúrával, a „nagypolitika" „cikcakkjaival" és rezdüléseivel, természetszerűleg, már nem követhetők ilyen szorosan.

Az I. ötéves terv harmadik évében újra felmerült, hogy a beruházáspolitika fő veszteségforrásaira – a helykijelölés esetlegességére, a létesítmények telepítésének területi előkészítetlenségére és összehangolatlanságára – megoldást kell találni. Az 1953-as gazdaságpolitikai preferenciaváltással összefüggő gyors és tömeges átcsoportosításokkal és az értékhatáron felüli beruházások számának feltorlódásával a beruházáspolitika régi neuralgikus pontjain – a szétszórtság, a területi és műszaki előkészítetlenség terén – a helyzet tovább súlyosbodott. Az 1953-ban Trautmann Rezső irányítása alatt létrehozott *Országos Építésügyi Hivatal* (OÉH) feladata lett, hogy a megszüntetett OHB után a Minisztertanács szakértő szerveként[148] a beruházásokat koordinálja, gazdaságossági szempontból véleményezze, és műszaki előkészítettségüket ellenőrizze. Az ágazatcentrikus fejlesztéspolitika nyomása alatt azonban az OÉH ebben a beruházástelepítési-véleményezési feladatkörben meglehetősen formális tevékenységre volt kárhoztatva. Az 1954-ben rehabilitált és az OÉH-ban elhelyezkedett Perczel Károly későbbi emlékezése szerint: „Az Építésügyi Hivatalnak [...] semmi köze nem volt gyakorlati kérdésekhez. Véleményünket kikérték, az összes beruházást véleményeztük, de senki nem törődött véleményünkkel."[149]

Tényleges hatáskör kiépítésére törekedve az OÉH vezetése kezdettől fogva igyekezett az építés–építészet–városépítészet szakmai felügyeletét magához vonni és a területrendezési tervezés – községrendezési tervektől az országrendezési tervig terjedő – egészének rendszerét kiépíteni. Ebben a törekvésében több intézménnyel került összeütközésbe: az *Építészeti Tanáccsal* a város- és községrendezésért is felelős tervező vállalatokat irányító VKGM-mel és ÉM-mel, az OT-val, ahol a TERINT megszűnésével (1952) főosztályi keretek között foglalkoztak regionális és településtervezési feladatokkal. A hatásköri versengés szakmai és politikai érdekhátterében folyó küzdelmek tökéletesen illeszkednek az 1953–56 közötti átfogóbb *intézményválságba.*

A területrendezési, városépítési tervezés 1953-ban beállott általános *bénultsága* nyilvánvalóvá tette, hogy a korábbi években követett elvek, módszerek és gyakorlatok változtatásra szorulnak, és a továbblépést a korábbi szemléleti alapállások *revíziójával,* szakmai átértékelésekkel kell összekapcsolni. A korszak kritikus hangvétele, alkotó értelmezések iránt toleránsabb szellemisége kedvezett ennek a szakmai újragondolási folyamatnak. Hogy a *beruházások telepítésének* és a tervkészítésre kötelezett *települések kijelölésének* a gyakorlata rossz, s hogy ez tetemes többletköltségek forrása, azt korábban is észlelték, általában év végén, amikor intézkedések is születtek a hiányosságok és következetlenségek felszámolására. A tervciklus harmadik évében azonban az is nyilvánvaló lett, hogy ezen

[148] A beruházáspolitika fő irányító szervét, a Népgazdasági Tanácsot az 1952. évi 20. sz. törvény megszüntette. Feladatkörét a minisztertanács vette át, 1952 augusztusától Rákosi Mátyás elnöki, szeptembertől Gerő Ernő elnökhelyettesi, 1953 júliusától Nagy Imre elnöki irányításával.

[149] Interjú Perczel Károllyal, i. m.

a beruházásorientáló területi séma (településosztályozás) és a formális jogi, intézményi rendezés (1951/1. törvény, TERINT, OHB, OÉH) nem segít. A politikai iránymódosítás ugyanakkor megkérdőjelezte olyan – korábban egyértelmű rutinfeladatnak számító – területrendezési és helykijelölési eljárások létjogosultságát, mint a gépállomások és tanyaközpontok telepítése. Az elbizonytalanodásra jellemző, hogy egy 1955-ös pártértékelés szerint – a Földművelésügyi Minisztérium a tervezett háromszáz gépállomás közül mindössze négynek adta meg határidőre a telepítési tervét.[150] A *Tanyai Tanácsot* 1954-ben megszüntették. Az OT városépítési tervszámai, az úgynevezett „kiindulási adatok" korábban is legfeljebb – az előző fejezetben leírt – programhuzavona elindítására voltak jók, a rendezési tervek alapjának már kevésbé. A rezsimválság végképp ellehetetlenítette a *programkészítés* gyakorlatát. Tarthatatlanná vált az OT-tervszámokba foglalt ideológia, amely a szektorhierarchiát leképezve, irracionális korlátok közé szorította a kommunális infrastruktúra fejlesztését, a „városalakító népesség" köréből kizárta az ingázók tömegeit, s a városépítési tervezést ingázási iparcentrumok kiépítésének eszközévé, műszaki korlátoktól eltekintő ipari beruházástelepítéssé egyszerűsítette. Az elvek tisztázatlansága mellett a folyamatos és megbízható területi adatszolgáltatás hiányosságai is nehézségeket okoztak. Az ideologikus kiindulási adatok mellőzésével az ágazatok beruházási terveire alapozott program összeállítása lehetetlen volt: az ágazati tervek folyamatosan változtak, a városrendezés viszont távlati fejlesztési koncepciókat igényelt. A programkészítés így a tervezés alacsonyabb szintjeire került, s ez tovább rontotta a *tervek jóváhagyhatóságának* esélyeit. „Jóváhagyott városrendezési tervünk egyetlen sincsen. 40 darab városrendezési tervünk (Sztálinváros, Komló, Kazincbarcika stb.) két év óta jóváhagyás nélkül fekszik" – olvashatjuk az imént hivatkozott pártértékelésben.[151]

Ebben a kaotikus helyzetben úgy látszott, hogy a területrendezési és városépítési tervezés csak *új alapokon,* s akkor indulhat el a normalizálódás útján, ha a *területi tervezés helyet kap a népgazdasági tervezés egészében,* és a gazdaságirányítást uraló ágazati szemlélettel egyensúlyba kerülnek a tervezés területi szempontjai.

Az 1953-as változások közepette újra napirendre került a *regionális tervezés intézményesítése.* A beruházáspolitikát orientáló és a településfejlesztés távlatokra tekintő összehangoltságát biztosító *országos területi terv* (körzetterv, műszaki keretterv) készítésének újra esélyei lettek. Maga az a tény, hogy az OÉH intézményét létrehozták, a regionális problémák iránti fokozottabb kormányzati érzékenységet jelezte, még ha az az ágazati beruházások területi véleményező szervének szerepében formális tevékenységre volt is kárhoztatva. A területi szempontok érvényesíthetőségének kedvezett, hogy a legfontosabb népgazdasági ágakban megindult a *hosszú távú* – 10–15 évre szóló – tervezés. Az OT-ban 1953-tól *Területi tervezési főosztály* kezdett működni, amely még ugyanebben az évben – Területi osztályként – betagolódott az ugyancsak újonnan létrehozott *Távlati tervezési főosztályba.* Javaslat készült egy új Területkutatási-tervezési Intézet felállítására az OT fel-

[150] Jelentés építőművészetünk helyzetéről MDP KV Tud. és Kult. Oszt., 1955. júl. 9. PI Arch. 276 f. 91/51.

[151] Uo.

ügyelete alatt. Ez nem valósul meg, viszont létrehozták a Távlati tervezési főosztály mellett működő *Területi Kutatási Tanácsot.*

Mindez inkább csak a sztálini hadigazdaság tervezési rendszerének megingását, a tervezéssel szemben felmerülő új igényeket, mintsem a területi tervezés valamiféle „áttörését" jelezte. A távlati tervezés szándék maradt, az erre szervezett főosztály működése formális volt, a hosszú távú ágazati tervek nem készültek el. (1953–56 között még az éves tervek is havonta változtak.) A népgazdasági tervezést továbbra is az úgynevezett „ágazati mérlegek" készítése uralta. S ami a leglényegesebb: a területi tervezés (és tervezők) szemlélete *koncepcionálisan nem haladta meg a tervezés alapjaiban sztálinistának megmaradt rendszerét.* Ehhez képest a „tervszerű területi arányosság", a „rajonizálás", a „körzet-gondolat", az „optimális településméret és -sűrűség" stb. gondolatkörében fogant tervezői törekvések nem a *másik alternatíva* csíráit képviselték. Ezt azért szükséges kiemelnünk, mert a következő negyedszázadban pusztán a területi szempontok másodlagossága miatt a regionális tervezéshez, országos kerettervhez gyakran társították a gazdaságirányítási reform képzetét. Holott csak arról van szó, hogy az ágazatorientált központi gazdaságirányítással párhuzamosan egy területi tervezési voluntarizmus nem tudott kibontakozni. Az igaz, hogy 1953–56 között is, később is a tervezés területi szempontjaként számos korrekciós törekvés fogalmazódott meg, azonban a sztálini *alapstruktúrát* ezek a szempontok (ekkor is, később is) nemcsak hogy érintetlenül hagyták, de többnyire erősítették.

A területi tervezés áttörését – a körzettervezés beindulását, a távlati fejlesztési terveken alapuló településhálózat-tervezési és beruházástelepítési koncepció érvényesítését – a II. ötéves terv kezdetén várták. Ennek, s egyben a regionális terv intézményesítésének előkészítéseképpen 1953-tól kezdődően (s különösen 1955 folyamán) újra fellendült a tervezésmetodikai és területi kutatómunka.

Az urbanisztikai kutatások egyik fő bázisintézményében, az Építőipari Műszaki Egyetem Városépítési Tanszékén 1953-ig – a rövid életű Jankovich-csoport működését leszámítva – számottevő városhálózat- és régiókutatás nem volt. A tanszék Perényi Imre irányításával részint elméleti-alapozó munkát végzett a településtudomány (urbanisztika) elfogadtatása céljából, részint gyakorlati útmutatásokat, tervezési segédleteket dolgozott ki és közvetített a szocialista városépítés számára. Az elméleti alapozás a településtudomány diszciplináris határainak és tartalmának („helyének és szerepének") keresésével az új tudományág akadémiai elfogadtatását szolgálta. A tervezésmetodikai munka a szocialista városépítés – előző fejezetben kifejtett – sajátos kettősségéhez igazodott. Egyfelől a „burzsoá várostudomány" maradványai ellen küzdve, igyekezett a műszaki, jogi és piaci korlátokkal terhelt városépítést a szabad művészi alkotást biztosító szocialista *városépítészet* rangjára emelni. Másfelől törekvéseit lekötötte az építés tényleges gyakorlatában kötelezővé tett szükségletminimalizáló („gazdaságos") ellátási normák tudományos megalapozása. A szükségleteknek ez az „optimalizálása" a hadigazdálkodás körülményei között természetszerűleg a településhatáron *belül* maradt. A beruházáspolitikai preferenciák módosulásával, 1953-tól kezdve viszont felvetődött az az igény, hogy *településközi* léptékre is kiterjesszék. Az akadémiai státusában még bizonytalan (helyét kereső) urbanisztika ezáltal saját terrénumhoz s egyben megbízható definíciós lehetőséghez jutott. Művelői úgy látták, hogy az új tudományágnak – eltérően a településsel foglalkozó társdiszciplínáktól, például a településtörténettől és a településföldrajztól – éppen ez a feladata: *a települések ellátottsági osztályokba, hierarchiákba rendezésének, regionális hálózati összefüggéseinek* vizsgálata. A településtörténet – írta Perényi Imre már 1952-ben – „meg sem kísérelte, hogy tisztázza a települések osztályozását [...]", a település- és gazdaságföldrajz pedig „[...] teljesen lemondott arról, hogy a települések kiértékelésével a jövő fejlődésére vonatkozóan véleményt formáljon."[152]

A rendszerben (hálózatban) gondolkodás persze nem volt idegen sem a település-, sem a közigazgatási földrajztól (régebbi nevén államföldrajztól). A regionális *méretoptimumok* keresése is a településföldrajz hagyományos terrénumai közé tartozott. Az új az volt, hogy ez a szempont egyáltalán helyet kaphatott a kommunális beruházásokat *elosztó* kategorizálásban. Korábban a lakossági infrastruktúra kizárólag ipari – főként nehézipari – beruházáshoz járt. (Ezt fejezte ki az előző fejezetben ismertetett – akár kis falvakat is első osztályba soroló – kategorizálás.) A módosult beruházáspolitikában viszont felvetődhetett az a szempont, hogy a kommunális létesítmény a *különböző nagyságrendű népességaggregátumok* járuléka. A méretoptimum mint *fejlesztést legitimáló* tényező 1953-tól kezdődően lett a műszaki-építészeti alapozottságú urbanisztika egyik – a hagyományos településföldrajz művelőinek, például Mendöl Tibornak és tanítványainak is kutatási lehetőségeket biztosító – érdeklődési területe. A mezőgazdasági üzemnagyság, településnagyság (egy település gazdaságos fenntarthatóságának alsó és felső határa), a regionális vonzáskör, az optimális településsűrűség stb. kérdéskörében született tanulmányok, tervezetek vitákat is kiváltó sokfélesége arról tanúskodik, hogy ezen a területen is megnyílt a lehetőség a szabadabb értelmezések előtt.[153]

---

[152] Perényi 1952b, 7.

[153] *A magyar mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének kérdései* címen, az ÉKME Városépítési Tanszékén dokumentált munkában tételesen meghatározták az egyes falusi intézmények *„gazdaságos lakosszám"*-értékeit. A tanulmány szerint általános iskola 840, egészségügyi alapellátás 3200, áruellátás 6–800, népművelési intézmény 1200–2000 lakosra telepíthető gazdaságosan. Mendöl Tibor *A város-falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései, különös tekintettel új, szocialista városaink településére* című írását koncepcionális elemei miatt érdemes kiemelni. Ebben a város-falu ellentét – korábban terméketlen citatológiába vesző – témakörét saját „központi hely"-elméletéhez igazítva s egy átfogó (a szocialista iparosítással konform) modernizációs fejlődési sémába illesztve, kifejtette a későbbi településhálózat-fejlesztési koncepció elvi alapjait. Mendöl 1953.
A *méretoptimalizálás* témakörében szélsőséges koncepciók is születtek, pl. Kolta János 1955-ös tervezete, amelyben az optimális mezőgazdasági üzemmérethez és -szervezethez „hozzárendelhető" településsel a kisfalvak és tanyák radikális felszámolását irányozta elő. Erdei Ferenc élesen bírálta ezt az „elvont, formalista tervezgetés"-t. „[...] bármilyen optimális üzemnagyság mellett való állásfoglalás teljesen elvont, tértől és időtől független állásfoglalás lenne." „[...] Magából az üzemnagyságból semmiféle szükségszerű következtetést nem lehet levonni a települési formára nézve és természetesen fordítva sem." „[...] Minden történeti tény azt bizonyítja, hogy a szocialista átszervezés időszakában nem is lehet új településeket tervezni, mert a szocialista átszervezés önkéntes alakulása során nem tervezhető az, hogy milyen üzemi viszonyok fognak kialakulni." Erdei 1977.

A másik nagy – a településhálózati vizsgálatokkal párhuzamosan művelt és azokkal összefüggő – témakör a regionális tervezés metodikai megalapozása volt. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) megbízásából 1953-ban kutatás kezdődött a regionális tervezés irányelveinek, módszereinek és szervezetének magyar viszonyokra alkalmazott kialakítására. A kutatás bázisintézménye az ÉKME Városépítési Tanszéke volt. A hagyományos településföldrajz képviselői ebbe a munkába is bekapcsolódhattak, s érvényesíthették valamelyest a nagy múltú magyar emberföldrajz (szociálgeográfia), tájkutatás szemléletét és egyes elemeit az egyébként formális és merev metodikai rendszerekben.[154] Az adottságok fokozottabb figyelembevételének igénye a területi kutatások másik műhelyében, a szovjet iskolákat szorosabban követő gazdaságföldrajzosok (rajonizálók) körében (MKKE, OT) is észlelhető volt. Voltak, akik az ország Szovjetunióhoz viszonyított kis területe miatt kételkedtek a rajonizálás hazai létjogosultságában, a szovjet minták és módszerek mechanikus másolását pedig mindenképpen elvetették. Sztálin 1952-es, a gazdaság működésének objektív törvényeit bizonyos mértékig rehabilitáló, közgazdasági tankönyvkritikájára[155] hivatkozva, a Markos-iskolában is megkezdődött a sztálini természetátalakítási program átértékelése: „vajon miért fejleszti a Szovjetunió a gyapottermelést elsősorban Közép-Ázsiában, a Transzkaukázusban, a Krímben és Dél-Ukrajnában, és nem a tajgában vagy a tundrában? Valószínűleg nem azért, mert a természeti-földrajzi tényezők hatása mellékes. Helytelen tehát rögtön földrajzi determinizmussal vádaskodni, ha általában a társadalomnak a természethez való viszonya szempontjából vagy konkréten a termelés elhelyezésekor a természeti-földrajzi tényezőket a maguk helyén és az őket megillető súly szerint értékeljük" – írta Markos György.[156]

A „földrajzi determinizmus" és a „földrajzi nihilizmus" végletei között középutat kereső, ugyanakkor rajonkoncepciójának lényegét (komplexitás és specializáltság együttes érvényesülését) továbbra is fenntartó Markos-iskola iránt a népgazdasági tervezés részéről megélénkült az érdeklődés: 1955-ben megbízást kaptak az OT-től a munkamegosztás és termelőerő-telepítés területi helyzetének feltárására és az ágazatcentrikus gazdasági tervezés területi koordinálására. A tervezés területi szempontjainak rehabilitálásával párhuzamosan, 1953 őszétől a kutatásokban és a tervezésben egyaránt előtérbe került a *falvak, a falusi és tanyás térségek problematikája*. A korábban egyértelműen iparra orientált tervezési szemléletben – az ideologikusan koncipiált város-falu ellentét eltüntetésének gyakorlati megvalósításaként – az agrártérségek tervezése a tanyák felszámolásával, gépállomás-telepítéssel, földek nagyüzemi táblákba tagosításával, városellátó övezetek kijelölésével volt azonos. A június–júliusi agrárpolitikai fordulat – különösen az MDP KV 1953. október 31-i mezőgazdasági határozata – orientációváltást kényszerített ki: „Az új kormányprogram a tervezés súlypontját az ipari épületekről a mezőgazdasági és lakóépületekre, a falu és város építésére (közösségi, kulturális, egészségügyi stb. építkezésekre)

[154] Lásd ehhez Fürst 1953; Fürst–Major–Sós 1953.
[155] Sztálin 1952.
[156] Markos 1955, 1472.

helyezte át. Az elkövetkező években ezen az új területen megvalósítandó feladatok elvégzésére úgy a kivitelezésnek, mint a tervezésnek idejében fel kell készülnie" – olvasható az operatív tervezést irányító Építésügyi Minisztérium 7. Igazgatóságán, 1953. november közepén készült akcióterv bevezetőjében. Itt a következő két évre részletesen meghatározott feladatok között helyet kapott a „tervpályázat kiírása konkrét falufejlesztésekre" és a „falutervezés általános irányelveinek a kidolgozása" című téma.

Az agrárpolitikai fordulat a legteljesebb készületlenségben találta a tervezést. Intézményi háttere 1953-ra felszámolódott: a Mezőterv falurendezési csoportja még 1951 közepén a Városterhez került, a TERINT megszűnt, a Tanyai Tanács megszűnőben volt. S azt a szemléleti-módszertani örökséget, amit ezek az intézmények maguk mögött hagytak, az új helyzetben meghaladni sem volt érdemes: legjobb volt sürgősen elfelejteni. A tervezők helyzetét a gazdaságpolitikai háttér bizonytalanságai is nehezítették. A tanyás térségek jövőjével kapcsolatban nem tisztázódtak az álláspontok. Ismerni kellett volna a háztáji gazdaságok helykijelölésére vonatkozó állásfoglalást (állandó vagy változó területen, a lakóház körül vagy külső kertben), illetve a házhelyek teleknagyságát. Ezekre azonban akkor aligha tudott valaki válaszolni. „Fektessük új alapokra a falutervezést!" – adta ki az új jelszót ebben a dilemmákkal terhes helyzetben Perényi Imre, a „szocialista telepítés" városépítési tervezésének fő ideológusa és metodológusa. Programadó cikkében egyszerűen nem értette, hogy egy olyan országban, ahol a falukutatásnak, a települési formák néprajzának és földrajzának, a rurális építés tradícióihoz való tudatos viszonyulásnak ilyen páratlanul gazdag hagyománya van, hogy juthattak az *építészek (!)* oda, hogy faluterveikben, vidéki építést szolgáló típusterveikben ennyire nem törődtek a táji adottságokkal és a tényleges falusi életkörülményekkel.[157]

Az Építésügyi Minisztérium idézett akciótervével párhuzamosan, az MTA Településtudományi Bizottsága is munkaprogramjába vette a falutervezési metodika tudományos megalapozását. A kutatások az ÉKME Városépítési Tanszékén kezdődtek meg 1954 elején. Az előzmények feltárásakor előkerültek a koalíciós időszak falurendezési és falusi lakóháztervezési dokumentumai.[158] A földrajz, néprajz és közigazgatás-tudomány hagyományos iskoláin nevelkedett szakembereinek (Major Jenő, Valló István) szellemi mozgásteret biztosítva, tanulmányozni kezdték az 1945 előtti táj- és népkutatást, a népi építészeti tájmonográfiákat, a településmonográfiákat, az emberföldrajzi (Teleki Pál, Mendöl Tibor, Princz Gyula) és településnéprajzi (Győrffy István) kutatásokat. Önálló empirikus kutatások is kezdődtek: részint statisztikai feldolgozások a falvak egészségügyi, közművesítési adottságairól és követelményeiről, részint kiválasztott falvak (Uszód, Akali) települési viszonyait (szerkezet, ellátottság, esztétikai értékek stb.) leíró monográfiák. Hamar kiderült azonban, hogy az efféle tudományos alapozás időigényes, költséges, s eredményei nem fordíthatók le közvetlenül a tervezésmetodikák normatívákban gondolkodó nyelvére. Így a kezdeti lendület után ezek a munkák félbemaradtak:

[157] Perényi 1954.
[158] Borbíró–Valentiny 1947; Tóth 1947; Rácz 1946.

a falutervezés alapozásában az *empíriát egyre inkább kiszorította az az ellátásméretezési taxonómia*, amelyről az előbbiekben szóltunk.[159]

Az idézett ÉM-munkaprogram másik feladatkörében, a falusi *tervpályázatok* terén sem történt a tényleges és valószínűsíthető társadalmi folyamatokat, életigényeket, gazdálkodási formákat mérlegelő szemléleti és módszertani áttörés. Ellenkezőleg: itt a szükségből erényt csinálás jegyében egyenesen hátat fordítottak a változás bizonytalan kimenetelű alternatíváit hordozó agrárkörnyezet és falufejlődés kihívásának, és a tervezést egyértelműen a doktriner utópiák és az építésügyi-építőipari érdekek szolgálatába állították. Az ÉM 1953 végén két „tipikus" község, Börcs és Gyöngyösoroszi rendezési tervének elkészítésére írt ki pályázatot. Már a morfológiai indíttatású pályázati kiírás is az építészetesztétikai szempontok kizárólagos érvényesíthetőségét sugallta, s arra ösztönözte a pályázókat, hogy „tiszta lappal" induló térkompozíciókban fogalmazzák meg elképzeléseiket. Önmagában azonban ez nem volt elég, szükség volt egy olyan perspektivikus társadalomfejlődési modellre is, amely visszaigazolja a vizuális műalkotásban gondolkodás létjogosultságát. Ennek a vezetők és hangadók nyilatkozataiból összeállítható társadalomképnek és fejlődési modellnek a fontosabb összetevői a következők voltak:

A termelőeszközök még magántulajdonban levő maradékát – az ellenkező tendenciákat elindító aktuálpolitikai fejlemények dacára – rövid időn belül teljes egészében a *kollektív tulajdon* fogja kiszorítani. A termelőerők viharos fejlődésnek indulnak, a mezőgazdasági termelés *kizárólag nagyüzemivé* válik, és hasonló munkafeltételek jönnek létre benne, mint az iparban. Az élénken iparosodó vidéken a *mindennapi lét forradalmian* átalakul. Az otthon végzett mezőgazdasági tevékenység lehetetlen, értelmetlen, sőt nem kívánatos lesz, nem csupán a társadalom, de az egyének számára is, mivel az a társadalmi haladás, a szocialista tulajdonviszonyok, a *magasabb létformát igérő városiasodás* útjában áll. Az egyéni gazdálkodás helyét a művelődés és kulturálódás veszi át. Építészeti következményeként városi jellegű, megnövekedett laksűrűségű települések, „korszerűbb", *koncentrált, tömörített beépítések* tervezésére nyílik lehetőség. Ezzel egyben a közművesíthetőség feltételei is megteremtődnek: ikerházak és sorházak épülhetnek, az emeletszámot pedig növelni lehet.

A központi tervező szerveknek mindenható szerepet szánó gondolati konstrukció doktrinerutópizmusa mellett ágazati érdeket is artikulált, hosszú távon pedig az infrastruktúra-megtakarítás igazolására is felhasználható volt. Az építőipari termeléssel azonos építésügy érdekét azáltal fejezte ki, hogy a koncentrált építési feltételek mellett kötelezte el magát. Az infrastruktúra-megtakarítás politikáját pedig azzal igazolta vissza, hogy a tiszta eszme maradéktalan megvalósíthatóságáig a fejlesztés megtagadását megengedhetőnek tartotta.

Utóbbi megfontolás még azoknak az álláspontját is meghatározta, akik egyébként a kisgazdaságok reális létéből indultak ki. Egy korabeli, a földszintes lakóházak telepítésének gazdasági kérdéseit taglaló írásban például a következőket olvashatjuk: „Az elmúlt

[159] Lásd 153. sz. jegyzetet.

évek tapasztalatai alapján megállapítható, hogy városainkban és falvainkban is az igény a nagy telken épülő szabadon álló beépítési mód felé irányul. Ennek oka elsősorban az, hogy az építtető telkén veteményt kíván termelni és ezen túlmenően apróállatot, esetleg sertést is akar tartani. Ezért van az, hogy sorházas és a hézagos városias beépítést egyáltalán nem, és az ikerházas beépítést is csak töredék százalékban igénylik." Mivel a szerző a fejlesztéseket kizárólag központi juttatásokként látta megvalósíthatónak, a magasabb ellátási szintet csak a „tömör beépítések" mellett tudta elképzelni.[160]

Mindebből a lényeg az, hogy a jövedelmek alapját képező háztáji gazdálkodás, mint távlati településfejlesztésbe illeszthető koncepció, az adott viszonyok között – legalábbis nyilvánosan – alternatívaként sem jöhetett szóba. Végsősoron ez azt jelentette, hogy a települések építészeti tervezésének hangadói a kisgazdaságokat – különösen 1955 márciusa után – a településfejlesztés legfőbb akadályozójának tekintették.

A júliusi kormányprogram követelményeihez igazodó szemléletváltás és a tervezési elvek, módszerek újragondolásának igénye 1953 nyarától kezdve a *városépítési tervezés* területén is jelentkezett. Szeptember és október között a *Várostervet* szétválasztva átszervezték: létrehozták a 140 fős *Városépítési Tervező Vállalatot* és a 700 fős *Lakóépülettervező Vállalatot*.[161] Ezzel intézményesült az a presztízskülönbség, amely a műalkotásra orientált *szocialista városépítészet* szakmai elitjét a *szocialista építés* (városépítés) gyakorlatában honos, típustervgyártó építészeitől elválasztotta.

Ez a kettősség helyet kapott a MÉSZ 1953. október 23-i egész napos kibővített vezetőségi ülésének tematikájában is, ahol a kormányprogram megvalósítását segítő építészeti feladatokat tárgyalták meg. A szovjet építőművész szövetség munkamódszerének mintájára szervezett tanácskozáson két témát tűztek napirendre: a *várostervezés* és a *lakástervezés* tapasztalatainak elemzését és irányelveinek meghatározását. Gyakorlatilag azonban csak egyetlen kérdéskörről volt szó: az építészeti „kulturális forradalom" városléptékű kiterjesztéséről. Ez egyúttal alkalom volt a szocialista városépítészet pozícióinak megvédésére s az éledő műszaki-gazdasági szemlélet elleni nyílt fellépésre.

A várostervezésről tartott vitaindító referátum előadója az elmúlt időszak fogyatékosságait abban összegezte, hogy a tervek nem foglalkoztak a városkompozícióval és városképpel, a várost nem úgy tekintették „[...] mint egy szerves, egységes, nagy építészeti alkotást. Sem a tervezési program, sem maga a terv nem vetette fel a terv eszmei tartalmát, a város kompozíciós tengelyeinek, a döntő útvonalak vezetésének és kialakításának, a városközpont kiképzésének és az alközpontokkal való kapcsolatának, a város sziluettjének, a város és természet kapcsolatának a kérdését."[162]

Az eszményi város és a morfológiailag egységes mű közé tett egyenlőségjelet az előadó tekintélyelvű definícióval támasztotta alá: „Az együttes, amely az építészeti alkotás legmagasabb formája, a szocialista városépítés legfontosabb, alapvető jellemvonása."

[160] Farkas 1955.
[161] *Az állami építéstervezés...* 1975.
[162] Perényi 1953, 5.

Az ideológiai képlet alapján a Komlón, Várpalotán, Tatabányán, Sztálinvárosban és Kazincbarcikán még évekkel ezelőtt kockaházakból, „bivalyokból és sávházakból" épült városrészek azáltal váltak kritizálhatóvá a későbbi „helyesnek" mondott együttesképzésekkel szemben, merthogy mások voltak. Jóllehet a későbbi beépítések alapjául szolgáló épülettípusok lakásaira vonatkozóan az előadó megjegyezte, hogy ezekkel kapcsolatban „[…] nem ok nélkül egyesek a »lakáskultúra pusztulását« emlegették."

Az együttes legfontosabbnak tartott lényegét az alkotó személyisége képezte. Az eszményi várost a nagy egyéniségnek, az építőművésznek kell megterveznie, a szerző olyan kizárólagos joga mellett, „[…] amelynek alapján a kivitelezés során csak az ő hozzájárulásával, tehát az általa kidolgozott terv koncepciójának megfelelően történhet meg a város, illetve község egyes területeinek beépítése."

Az építőművészeknek követelt feltétlen bizalmat Károlyi Antal is a lakóháztervezésről tartott második vitaindító előadásban. „Lehet-e izgatóbb feladat a mai építész számára, mint a mai kor, a *szocialista ember városának* megtervezése. Itt vetődik fel a kérdés, ki tervezze meg ezt a várost?" Károlyi felelete egyértelmű volt: „Nyilvánvaló, hogy építészeti egységgé ezeket csak az építész tudja formálni. Ahhoz, hogy a városnak jellege és egyénisége legyen, szükséges, hogy alkotójában meglegyenek azok a sajátosságok, amelyek képessé teszik őt arra, hogy egységes művet tudjon létrehozni. A felelős vezető és formáló akaratot nem lehet a várostervezés munkájából kikapcsolni, hanem ez [ennek] *alá kell rendeződnie a közreműködő munkatársak kollektív munkájának.*"[163] A szabad alkotás vágyálmát, a grandiózus, de szociális szempontból problémamentes építészeti feladatot, a típustervezés sorrendjének javasolt megváltoztatásán keresztül kívánta elérni. Eszerint mindenekelőtt az egységes művet, utána az építészeti együttest, végül a lakóházat és a típusszekciót kell létrehozni.

A hozzászólók nagy része a várostervezői elképzelések közvetlen technikai korlátjaként a három százalékban engedélyezett szanálást jelölte meg, javasolva ennek az értéknek a megemelését. A kívánalom azonban a mennyiségi lakástermelést veszélyeztette, ezért nem került be a határozati pontok közé. Bekerült viszont az egyik felszólaló építésznek az a javaslata, hogy a lakásépítések a jövőben ne „[…] szétszórtan 30-40 városban elosztva, hanem egyszerre kevesebb helyen, de többezer lakás felépítésével történjenek a kommunális és közmű létesítményekkel együtt. Ezzel elérhető lenne, hogy befejezett városrészek, egységes városképek, együttesek keletkezzenek, ami az átfogó tervezési lehetőségeket és gazdaságosabb kivitelt is biztosíthatná."[164]

Az ankéton ugyan nem ezzel a terminussal illették, de a *nagylakótelepi* eszme győzedelmeskedett. A lakásépítés megnövekedésével most aktuálissá vált a vita a korábbi tanulmányokban, előterjesztésekben minimálisan hol 20, hol 50, hol pedig 100 lakásban megállapított „gazdaságos építés" alsó határértékeiről. A hároméves terv beindulásakor, 1947

[163] MÉSZ vez. ül. 1953. Károlyi Antal vitaindítója: 366–367.

[164] Radnai Lóránt hozzászólása. A javaslat mögött az építőipari kapacitáshiány akkoriban közismert problémája is ott húzódott: rendszeresen több helyen folyt építkezés, mint amelyek folyamatos végzéséhez a szükséges munkaerő biztosítható lett volna.

nyarán ugyan már definíciószerűen megfogalmazódott a koncentrált építés tisztán technológiai szempontból tekintett előnye a laza, a szórvány- vagy a foghíjépítésekkel szemben.[165] Az elv azonban csak a beruházáspolitikai fordulat után konkretizálódott: 1953 nyarától a koncentrált lakásépítés rohamosan terjedt és intézményesült a gazdasági tervezéstől az építésügyi irányításon át az építéskutatás és -tervezés minden lakással foglalkozó területén. Az Országos Tervhivatal 1954. évi tervjavaslatában – az 1949-es ÉM-javaslattal egybehangzóan – már 200 lakás egyszerre történő építése szerepelt, és az ÉM, a Városterv vagy a Lakóterv költségcsökkentési felajánlásaiban is első helyre a *laksűrűség növelése* került, többek között az *emeletszám növelésével vagy a házak tömörítésével.*

A szárnyakat kapott településtudomány első megbízásai ebben a témakörben születtek. Az egyetem Városépítési Tanszékén a települések helykijelölése témában általánosságban, a Városterv által kidolgozott tanulmányokban – néhány kivételtől eltekintve – konkrétabban erről volt szó (laksűrűség, egy főre eső közműhossz, telkek beépítése, szanálás, telepítésmódok gazdaságossága, közművek költségtényezői, különféle lakóépület-beépítési formák, építési övezetek stb.).[166] A tanulmányokban most már a műszaki-gazdasági jellegű szemlélet dominált, a kulturális-esztétikai faktorok nem mellékes, de hátrébb sorolt tényezőkké lettek. A Várostervben 1953 augusztusától alkalmazott laksűrűség-gazdaságossági ellenőrzési módszer mögött pedig nem kisebb erő állt, mint az ÉM Lakásépítési Igazgatóságának tervezés alatt álló beruházásai, amelyeknek kétharmada lakótelepi formában készült (városnegyedek, ipari üzemek készenléti lakótelepei).

A racionálisabb nézőpont jelenlétét demonstrálta egy, a *Magyar Építőművészet*ben megjelent cikk is.[167] A szerzők a lakásépítkezések telepítését vizsgálva a legkedvezőbb eseteknek a következőket tekintették. Lakáspolitikailag: a szanálás mellőzésével a legrosszabb lakásviszonyok helyén kis lakások építését. Gazdaságilag: a sem nem külterjes, sem nem elaprózott telkek már létező infrastruktúrájára szanálás nélkül telepített nagy építési egységeket. Az úgynevezett „nagykoncepciójú" városépítési törekvésekkel kapcsolatosan pedig megjegyezték, hogy az ilyen szemlélet a lakáspolitikai és gazdasági kívánalmaknak nem csupán ellentmond, de „[…] fokozott érvényesítése városépítési gyakorlatunkkal szemben többnyire elítélő bírálatot váltott ki." A szerzők ebből azt a következtetést vonták le, hogy a lakásépítés szükségszerű velejárójaként „[…] elsőrendű városépítési törekvéseinket átmenetileg alá kell rendelnünk a lakásépítés szociális és gazdasági követelményeinek."[168]

Ez a már gyakorlatba is átültetett racionális szemléletmód jól érzékelhető volt 1953 végén, az idézett ankét időpontjában. Korántsem véletlen tehát, hogy a nagylakótelepi esz-

[165] „[…] az építés észszerűségének az a feltétele, hogy az építkezések egyhelyen, egyszerre, nagyobb csoportokban tömörüljenek, hogy a szállítási problémák egyszerűbbek, a munkaerő kihasználása üresjáratnélküli legyen." Major 1947b, 171.

[166] Meg kell jegyezni, hogy az 1953–54-ben készült városterv-tanulmányokban az ún. perifériális nagy lakótelepek költségtényezőit magasabb értékre becsülték, mint a foghíjas építést, elsősorban a járulékos és a kapcsolódó beruházási igények miatt (közmű, kommunális létesítmények, utak, üzletek, parkosítás stb.).

[167] Heim–Brenner 1954.

[168] Uo. 14.

mének nem a technológiai-műszaki, hanem inkább a kulturális-esztétikai oldalát hangsúlyozták az építőművészek, vagy az azok képviseletében szólók. Károlyi Antal (az Építészeti Tanács tagja) idézett előadásában határozottan felszólított az olyan felfogással szembeni küzdelemre „[…] amely úgy kívánná alakítani városainkat, hogy egy toronydaru hatósugarába kényszerítené."

Bizonytalan kiútkeresés. Az építészértelmiség szerepválságának mélypontja

Az 1953 júniusát követő események kimenetelét alapvetően befolyásolta, hogy a magyarországi sztálinista rendszer korrekciója kívülről kezdeményezetten és meglehetősen felemásan ment végbe. A szovjet vezetés a magyarországi helyzetet a „népi felkelés" küszöbállapotaként regisztrálva[169] kényszerítette Rákosiékat a már ismertetett új kormányprogram bevezetésére, egyúttal kulcspozícióik egy részének átengedésére. A vezető klikk hatalomban maradása az addigi politikát csak zárójelbe tette, következésképpen a párton belüli – utólag dogmatikusnak és revizionistának nevezett – frakciók közötti bizonytalan kimenetelű viszály miatt a változtatások ambivalensen mentek végbe.

Az „új szakaszként" meghirdetett kormányprogram az építésügy egészét meghatározó *építőiparban* hozott döntő, éspedig a tárca szempontjából kifejezetten negatív irányú változásokat. Korábban részletesen szóltunk arról, hogy a fékeveszett, korlátokat nem ismerő építési beruházási igényeknek az építőipar csak úgy tudott többé-kevésbé megfelelni, hogy erejét kizárólag a nagyipari létesítményekre koncentrálta. Ezzel gyakorlatilag két világ jött létre. Egyik oldalon a foglalkoztatottjainak számát 1952 végére 250 ezer főre emelő, extravagáns műszaki igényekre alkalmas gépparkkal rendelkező állami építőipar, a másikon a „senki földje": a mezőgazdasági, kisebb ipari és főként lakossági célokat kielégítő házilagos építő szervezetek, szakképzetlen munkaerővel, gépesítés nélkül, a fa-, vas-, cement-, téglatakarékossági határozatok következtében helyben kitermelt vagy előállított anyagok felhasználására kényszerítve.

Szóltunk arról is, hogy 1953 júliusát követően az építési beruházások területén jelentős súlyponteltolódás következett be. A koncentrált, nagyipari építkezések jelentékeny hányadát leállították. Helyettük nagyszámú, kis méretű, területileg szétszórt mezőgazdasági építkezések, valamint lakásépítések és -felújítási-tatarozási munkák kezdődtek. A szervezetlenül és veszteségesen dolgozó állami építőipar a műszaki feladatok végzésére alkalmatlan iskolázatlan vezetőivel,[170] rohamosan *fogyó munkaerejével* még az egyébként

[169] Lásd erről az 1953. június 13-án Moszkvába rendelt pártküldöttség egyik tagjának, Hegedűs Andrásnak *A történelem és a hatalom igézetében* (Kossuth, 1988) címen írt visszaemlékezésében az ide vonatkozó részleteket.

[170] „[…] a káderhelyzetre jellemző, hogy trösztigazgatók 56%-a, a vállalati igazgatók 76%-a csak 1-8 elemi iskolai végzettséggel rendelkezik, a vállalati főgépészek 55%-a nem rendelkezik elemi iskolánál

csökkentett feladatok elvégzésére is képtelennek bizonyult. Az utóbbi tényező, akkor, szinte megoldhatatlan helyzetet idézett elő.

A kormányprogram által gerjesztett fluktuáció hatására az állami építőipari vállalatokat hónapok leforgása alatt több mint százezren hagyták el. Mivel a politikai vezetés átmenetileg felhagyott a középparasztság (a kulákság) zaklatásával, és engedélyezték a szövetkezetek tagsági akarattal történő feloszlatását, valamint a (korlátozott) háztáji gazdaságot, azaz az egyéni termelési érdekek megjelenését, a döntően paraszti származású építőipari *segédmunkások* visszatértek a mezőgazdaságba. Mindezt serkentette a tulajdonjog elismerése mellett meghirdetett 15 000 családi ház 1954. évben történő felépítésének akciója. A legjobb *szakmunkások* szintén eltávoztak, részben a kisipari tevékenység kényszerű engedélyezésének következtében eredeti szakmájukba, részben a jobb fizetési feltételeket biztosító házilagos szervezetekbe.[171] De érzékeny veszteséget okozott az *internáltak* – a politikai, tervgazdasági, közellátási „bűntettekben" elmarasztaltak – szabadlábra helyezésének megindítása is. Az ÉM a legjelentősebb építkezésein nagy számban dolgoztatott úgynevezett „R" és „0111" kódjelű elítélteket.[172] „A vállalat szak- és segédmunkaerőinek 66,5%-a R munkavállaló" – írta az ÉM-nek 1953. július 24-én kelt feljegyzésében a 43-as Építőipari Tröszt főmérnöke. Az amnesztiarendelet folytán várható R munkavállalók teljes kivonása esetén „a vállalat termelési tervét maximálisan 15-20%-ban tudná teljesíteni" – panaszolta.[173]

Az állami építőiparért felelős Építésügyi Minisztérium vezetőit érzékenyen érintette az *építésügy intézményrendszerének* előző fejezetben ismertetett *széttagolódása* is. A megalakult Építészeti Tanács, Országos Építésügyi Hivatal, majd a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium az irányításban betöltött monopolhelyzetüket kérdőjelezték meg. A magukat a kormányprogram veszteseinek érző ÉM-vezetők a reformokat mindenképp

magasabb iskolai végzettséggel, a vállalati diszpécserek 78%-ának nincs műszaki végzettsége és az »egyéb műszakiak« 98%-ának nincs semmiféle műszaki iskolája. Sztálinvárosban műszaki beosztásban varrónő, tanár, bőrkereskedő van beosztva […]." Miniszterlanácsi előterjesztés. [1954.] UMKL ÉM-TÜK 00239/1954.

[171] „[…] bizonyos területekre építőipari dolgozót levinni veszélyes – panaszolta az egyik építőipari szakember az ÉT Mezőgazdasági Konferenciáján –, mert a mezőgazdasági munkások napi keresete 120-150 forintot is elér. Hol tud pl. egy kőműves ma ilyen összeget megkeresni?" *Magyar Építőipar*, 1954. 11.

[172] 1952 decemberében az ÉM például a következő igénylistát nyújtotta be a BM felé:
„Inota Várpalotán 2100 letartóztatott kell, (jelenleg: 1445).
A miskolci H.M. (reptér) építkezésen 1000 kell, (jelenleg: 763).
Hejőcsabai cementgyár: 1000 fő.
Miskolci Műegyetem: 7000 fő." Lásd Jegyzőkönyv: „Felvétetett az ÉM-ben Kilián József miniszterhelyettes hivatalos helyiségében. 1952. december 15." UMKL ÉM-TÜK 04021/1953. 1953. január 13-i levelében Kaunitz Béla ÉM-főosztályvezető többek között a következőket írta: „Tudomásomra jutott, hogy a KÖMI építőipari munkahelyekről elítélteket bányákba akar átcsoportosítani és helyüket építőipari gyakorlattal nem rendelkező 0111-ekkel akarja feltölteni. Tárcánk előzetes megállapodásra való hivatkozással az átcsoportosítások ellen tiltakozott." UMKL ÉM-TÜK 04018/1953.

[173] Feljegyzés ÉM. 3. sz. Igazgatóság részére. 1953. július 24. Glass Tamás főmérnök. UMKL ÉM-TÜK 0022/429/1953.

lassítani, akadályozni igyekeztek. Céljuk a korábbi beruházási szektorhierarchia visszaállítása, a koncentrált nagyberuházások gigantikus építkezései, a kisipar visszaszorítása és a recentralizálás volt.[174] Az is elhangzott, hogy „a tervező szervezeteket a kivitelező szervezetekkel azonos módon és mértékben az Építésügyi Minisztérium alá kell rendelni."[175] Ez utóbbit arra hivatkozva, hogy a tervezők elszakadnak a gyakorlattól: komplikált, fényűző, maximalista terveket készítenek, elzárkóznak a típustervek alkalmazásától, ugyanakkor, amikor a beruházásoknak mintegy a fele továbbra is tervhiánnyal épül.

A termelési, illetve a kulturális értékközpontú érdekcsoportok küzdelmében a mérleg nyelve – az elképzelés szerint – az Építészeti Tanács és az Országos Építésügyi Hivatal lett volna az a két szerv, amelynek feladatául az építőművészet és városépítészet, valamint a beruházás-előkészítés (gazdaságosság és költségcsökkentés) felső irányítását és ellenőrzését szánták. E két szerv a nekik szánt egyensúlyozó szerepet csak nagyon rövid ideig tudta betölteni. Az ÉT megalakulását követően rövid időn belül az amúgy is csupán parancsvégrehajtásra kárhoztatott vezetője, Kardos György meghalt. Kardos György, akinek kezébe a politikai vezetés az építészet valamennyi irányító pozícióját összpontosította (a Magyar Építőművészek Szövetségének elnöke, az Építőipari Műszaki Egyetem rektora és az Építészeti Tanács főtitkára volt egy személyben), halálát követően hatalmi vákuumot hagyott maga után. Az ÉT új főtitkára – Benkhard Ágost – kellő tekintéllyel nem rendelkezett, az intézmény kapcsolatai a politikai kurzusváltás következményeként gyakorlatilag megszakadtak a felső párt- és kormányszervekkel. A helyzetet kihasználva az OÉH elnöke a szervezetet az Építésügyi Minisztérium, valamint az MDP KV Ipari, Terv-Pénzügyi és Kereskedelmi Osztályainak támogatásával – viharos körülmények közepette – beolvasztotta (először az ÉT–OÉH közös elnöke lett, majd a két intézmény adminisztrációját is egyesítette).[176] Az *építőművészek* így elveszítették az állami-kormányzati szervben való közvetlen részvételüket és (most már hosszú távon) *betagozódtak az építésügybe.* Ezzel pedig fennállt annak a veszélye, hogy alárendelődnek az építés termelési szempontjainak.

[174] A házilagos építkezés „a szocializmus építésének egy olyan iparágát veszélyezteti, mint amilyen az építőipar. Éppen ezért – mondotta Kilián József építésügyi miniszterhelyettes az ÉT Mezőgazdasági Konferenciáján – nem értünk egyet ezeknek a házilagos építőbrigádoknak vállalattá való kifejlesztésével. Mi azzal értenénk egyet, ha már mindenáron új létesítmények felállítását is akarják ezekkel a csoportokkal végeztetni, hogy adjuk meg ezeknek a szervezeteknek utasításba a termelési, termelékenységi, munkaügyi és bérügyi számokat, amelyek alapján az állami építőipari vállalatok dolgoznak, akkor azt hiszem, sőt meg vagyok győződve, hogy önmaguktól éppen olyan gyorsan feloszlanának, mint ahogy felépültek." *Magyar Építőipar,* 1954. 11.

[175] Minisztertanácsi előterjesztés. Határozati javaslat. 12. pont. ÚMKL ÉM-TÜK 00239/1954.

[176] A fúzió, pontosabban bekebelezés folyamata 1954 elejétől 1955 végéig tartott. Ennek az időszaknak a nagy részében az ÉT tanácsüléseit Trautmann Rezső (az OÉH elnöke) szüneteltette. Magát az egyesítést a fennálló rendelkezések ellenére, önkényesen hajtotta végre. Az ügyben az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya igyekezett az építészek érdekében közbenjárni. Az elmérgesedett vitát jellemzi Rohonyi Katalinnak, az MDP KV TKO politikai munkatársának 1955. március 3-i feljegyzése: „Az OÉH-ÉT elnöke, Trautmann Rezső et. ellen kérünk KEB vizsgálatot, mert érvényben lévő minisztertanácsi rendeletet szegett meg, és így a Szervezeti Szabályzat II. fejezete 3/c. pontja alá tartozó fegyelemsértést követett el." PI Arch. 276 f.91/51.

Az 1953 júniusában bekövetkezett politikai fordulat az építésztervezőkre nézve ambivalens helyzetet teremtett. Egyfelől az ipari beruházások nagy részének leállítása miatt a *munkalehetőségek megcsappantak,* s ez már önmagában azt a látszatot keltette, hogy az építész-műszaki értelmiség társadalmi presztízse hanyatlik. Ennek közvetlenül érzékelhető hatása a „racionalizálásokban", vagyis a létszámleépítésekben nyilvánult meg. Másfelől *szellemi erjedés* indult, megkezdődött a szakmai érdekcsoportok markáns elkülönülése, egyben az építészek „öntudatra ébredése". Az erjedés először az 1954. március 12–13-án megtartott MÉSZ-konferencián vált érzékelhetővé. Itt nyílt először lehetőség arra, hogy ki-ki bátorságának, helyzetismeretének, taktikai készségének megfelelően számot adhasson felgyülemlett ellenérzéseiről. A felszólalók az alapvető ideológiai tételeket nem érintették, a praxison belülről az építészhivatás és az *alkotói szabadság* korlátai ellen emelték fel a hangjukat. Figyelemre méltó, hogy míg 1953 végén az írók heves vitáiban az alkotói szabadság mellett a részvétel okozta bűntudat és az aktív politikai szerepvállalások miatti lelkiismeret-vizsgálat dominált, addig az építészek között mélyebb önvizsgálatra nem került sor. Ez annak ellenére igaz, hogy a közgyűlés egyik hozzászólója, Farkasdi Zoltán, a felelősség kérdését a kollektív bűntudat hangsúlyozásával vetette fel: „Elindítottunk egy új tervezési metodikát. Valljuk be, hogy voltak ennek hívei, csendes és nyílt ellenfelei, bár ez utóbbiak keveset mutatkoztak. Egy azonban bizonyos – és nézzen mindenki magába –, hogy ezt az utat jószándékkal, vagy nem jószándékkal, de közülünk mindenki megtette és ezért senkinek sincs oka arra, hogy a klasszicizmussal szemben, vagy azzal a fordulattal szemben, amelyet 1951-ben megtettünk, bármiféle kritikával élhessen."

A legerőteljesebb törekvés az *építész hivatás újraértelmezése* lett, a tervező építészek leválasztása nem csupán a kulturális cenzorokról, hanem minden önrendelkezést gátló körülményről, végsőként az építészet *autonóm művészetként* való elfogadtatása. A közgyűlésen megfogalmazott „karmesteri" pozíció – mint elérendő cél – leginkább az építésügy termelésben érdekelt vezetőinek ellenszenvével találkozott. A „karmesterek" és az „öncélú művészkedések" ellen fellépők közötti mindinkább egyoldalúvá váló vita 1954 végére odáig fajult, hogy az operatív hatalommal rendelkező minisztérium a tervezési kérdések reszortfelelősével, Lux László miniszterhelyettessel az élen *a fenyegetés és a megfélemlítés eszközeivel* fojtotta el a kritikákat.

Hruscsov 1954 decemberében a Kremlben megrendezett Építőipari Országos Értekezleten kíméletlenül leszámolt a szovjet szocialista realista építőművészekkel, és ez a nevezetes beszéd alaposan *visszavetette* a szocialista realizmus önfelszámolásába már belekezdett hazai építőművészek kettős, egymással szorosan összefüggő törekvését: a kulturális-ideológiai kényszerítésektől való megszabadulást és a művész státussal járó kiváltságok megőrzését.[177]

[177] A moszkvai építőipari országos értekezlet zárónapján, 1954. december 7-én kelt az a feljegyzés, amelyet az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya írt Farkas Mihálynak (Révai József utódjának). Ebben többek között a következők olvashatók: „A Magyar Építőművészek Szövetségének Vezetősége megvitatta a K.V. határozata alapján, hogy az új szakasz politikája milyen feladatokat állít az építészet elé. A vezetőségi ülés olyan időben ült össze, amikor az építészet területén erősen pesszimista hangu-

Hruscsov szembehelyezkedése a sztálini–zsdanovi kulturális forradalom irányvonalával, a megszokottá vált pátoszos történelemfilozófiai formulák mellőzése beszédéből, valamint a prakticista *műszaki-gazdasági-technikai jellegű érvelése* meghökkenést okozott idehaza. Elsősorban politikai-ideológiai vonatkozásai miatt volt szokatlan, így interpretálásától még az értekezleten delegált legfelsőbb szintű építésügyi vezetők is tartózkodtak, bár az elhangzottak az eddig képviselt álláspontjukat a legmesszebbmenőkig alátámasztották. Számottevő szerepet játszott az itthoni hivatalos, legmagasabb szintű állásfoglalás elmaradásában a párt vezetésében, annak kultúrpolitikai vonalán bekövetkezett személyi változás is. Révai Józsefet – aki az 1953. júniusi KV-ülésen önkritikát gyakorolva bírálta a tudományok, a művészetek és a propaganda egésze felett gyakorolt saját monopolhatalmát – nem választották be a Politikai Bizottságba, s ezek után csak formális feladatokkal bízták meg. Így nem csupán betegsége akadályozta abban, hogy a nevével fémjelzett magyarországi építészeti „kulturális forradalom" intézményén az 1955. év elején esedékessé vált korrekciókat hivatalból megtegye. A Politikai Bizottságban e poszton utódává lett Farkas Mihály pedig ilyen feladat ellátására (is) alkalmatlan volt.

Érthető ezek után, hogy az irányító szervek jórészt azzal voltak elfoglalva, hogy egymásra mutogatva próbálták elhárítani maguktól az első közléssel járó politikai felelősséget. Az Országos Építésügyi Hivatal a Magyar Építőművészek Szövetségét nyilvánosan vonta felelősségre az ismertetés elmaradásáért, ám a MÉSZ sem késlekedett kijelenteni: ezt a tájékoztatást a többi, hasonlóképpen érdekelt kelet-európai szocialista országban is az állami vezetés végezte el. Egyetlen alaposabban kifejtett álláspont látott napvilágot, de éppen ellentétes értelemben: az *építőművészek érdekképviseletében.* A tartalmukban azonos, gyors egymásutánban megjelentetett cikkek szerzőjének, Major Mátéának a mondandóját ezért semmiképpen sem lehetett hivatalos állásfoglalásnak tekinteni.

Major Máté felvetése azonban valóban aktuális volt az építész tervező értelmiség számára. Hruscsov beszéde ugyanis csak annyiban aratott sikert az építészek többségénél, amennyiben az eddig alkalmazott kultúrpolitikai pressziókat, ha áttételesen is, de nemkívánatosnak minősítette. Nem kis riadalmat okozó reális veszélynek látszott azonban, hogy a politikai program szintjére emelt *műszaki fejlesztés* gyakorlati megvalósítói, a „gazdasági-műszaki térfél" szakemberei végérvényesen maguk alá gyűrik a „művészeti oldalon" állókat. A Major Máté által felvetett kérdés lényege tehát abban állt, hogy miként lehetséges az „építészeti tudás" újra elbizonytalanított *művészeti legitimációját* megerősíteni és végérvényesen *„társadalmi szükségletként"* elfogadtatni.

A nagy társadalmi presztízsnek örvendő „művész" a szabad alkotás, az egzisztenciális gondoktól mentes élet, a „szabad-értelmiség" ideálképével társult. „[…] meg kell vizsgálnunk – figyelmeztetett Major Máté –, hogy vajon eléggé megbecsüljük-e építészetünket és építőművészeinket, akik ezt az építészetet minden nehézség, hiány, hiba ellenére produkálják? Megbecsüljük-e eléggé éspedig nemcsak erkölcsi, hanem anyagi vonatkozásban is? Meg kell vizsgálnunk, mi az oka annak, hogy más művészetek – irodalom, zene, képzőművészetek – teljesítményének állami-társadalmi értékelése mögött jelentősen elmarad az építészet, mint művészet értékelése?"[178] A „művészeti" és a „műszaki-gazdasági" oldalak szétválasztása, szembeállítása és e két oldal hierarchizálása természetesen nem fűződött egyetlen személyhez, Major Mátéhoz. Az építőművészeknek az építésügy felső irányító szerveitől való függetlenítésének követelése a Magyar Építőművészek Szövetségének testületi véleményét fejezte ki.

A további eseményeket, a moszkvai irányváltás visszhangját 1955 márciusának *politikai visszarendeződése* meghatározó módon befolyásolta. A MDP-n belül újra felülkerekedő dogmatikus szárny az 1953 június előtti gazdasági és politikai irányvonalat élesztette fel. Ezzel pedig a rohamosan gyengülő, belső válsággal küszködő állami építőiparral szemben ismét irreális elvárások ébredtek. Az építőipar termelési szempontjai az építésügyet érintő minden kérdésben kizárólagossá lettek. Az első intézkedések között ugyan helyet kapott a kisipar újbóli visszaszorítása (a „kérlelhetetlen küzdelem az üzérkedők, spekulánsok, munkanélküli jövedelmet élvezőkkel szemben"), de ezzel az építőipar szakemberhiánya, munkaerőgondjai nem oldódtak meg. Az építőipar a tervét nem tudta teljesíteni, az építkezéseket az előírt határidőkre befejezni szinte sehol sem sikerült, és a kivitelezési idők elhúzódásai miatt kritikusan megnövekedett a befejezetlen beruházások állománya. A megoldást az építőipar teljes egészét az Építésügyi Minisztérium alá rendelt centralizált szervezet létrehozásában látták.

Nagyjából ez jellemezte 1955 márciusát, azt az időpontot, amikor az építésügyi ágazat felső vezetése megjelentette a moszkvai esemény horderejéhez képest szűkszavú ismertetését. A közlemény *nem a radikális változtatást, hanem a folyamatosságot* hangsúlyozta.

lat uralkodott, mert hónapok óta olyan jelenségeket észleltek, amelyek a párt kultúrpolitikai munkaközösségében 1951-ben lezajlott vita és az I. Építészeti Kongresszus határozatai alapján elért eredmények revíziójára való törekvést, az építőművészet pusztán mérnöki-technikai és a szűken értelmezett gazdaságosság vonalára való visszasüllyesztésének kísérletét jelentették. (Az Építészeti Tanács megszüntetésére, a műegyetemi építőművész képzés felszámolására tett intézkedések, a Szövetség kritikai és kezdeményező tevékenységének közvetett és közvetlen elsorvasztása stb.)." Feljegyzés Farkas Mihály elvtársnak a Magyar Építőművészek Szövetségében 1954. november 26-án megtartott vezetőségi ülésről. Bp.1954. december 7. PI Arch. 276 f. 91/51.
Hruscsov ugyanezen a napon jelentette ki nevezetes beszédében Moszkvában: Az építés gazdaságosságának a figyelmen kívül hagyása, a költségvetés jelentéktelensége „[…] nagyrészt azoknak az építészeknek a bűne, akik felesleges cikornyákat alkalmaznak az egyéni tervek alapján épülő házak kiképzésében". Élesen ítélte el az építészet vezető személyiségeit, akik „[…] állandóan a művészeti szempontokat hangsúlyozzák, s keveset beszélnek a lakóházak és más épületek gazdaságosságáról és kényelmességéről." Majd megállapította: „Az építészeknek, akárcsak az építőipar többi dolgozójának komolyan el kell mélyedniük az építkezések gazdasági kérdéseiben. Mindig arra kell gondolniuk, hogy az egyik legfontosabb kérdés az építendő épület önköltsége, az egy négyzetméterre eső önköltség". Az eredeti szöveg a *Pravda* 1954. évi 362. számában jelent meg. A rövidített gyorsírásos feljegyzés szövegét közölte az MDP *Anyag és Adatszolgáltatás* c. folyóiratának januári és februári száma: „Az építés nagyipari módszereinek széleskörű alkalmazásáról, az építkezések minőségének javításáról és költségeinek csökkentéséről. N. Sz. Hruscsov elvtárs beszéde az építők, építészek, építőanyagipari, építőgépipari, útépítőgépipari dolgozók, az épülettervező vállalatok és a tudományos kutatóintézetek dolgozóinak országos tanácskozásán. 1954. december 7-én."

[178] Major 1955, 140.

Nagy teret kapott az eddigi hazai (nagy)ipari építészeti gyakorlat dicsérete (csak az egyébként nemzetközileg is elismert műszaki megoldásokat taglalva, a költségtényezőkről nem téve említést). A moszkvai konferencia pedig a már megkezdett reformok helyességének igazolójaként lett feltüntetve. A műszaki fejlesztés elvi irányvonalának ugyanitt lefektetett rövid vázlatát pár héten belül az 1955. évi feladatok és az építőiparral szemben támasztott hosszabb távú elvárások gyakorlati teendőinek a megvitatása követte. Moszkvai példa szerint április elején az MDP KV és a Minisztertanács az Országház kongresszusi termébe tanácskozást hívott össze, ahol Szíjártó Lajos építésügyi miniszter ecsetelve az építőipar gondjait[179] és szem előtt tartva az aktualitásokat, leszögezte: az Országos Tervhivatalnak követelnie kell „[...] a beruházások és beruházási összegek koncentrálását. Nem szabad megengedni, hogy egyidejűleg túlságosan nagyszámú munkahelyen folyjék a munka, kisszámú dolgozóval." A miniszter beszédében kitért a *nagyüzemi építés szükségességére és a hagyományos építő munka szerelő jellegű munkává alakítására.* Ennek érdekében a betonelemgyártó üzemek fejlesztését kell előtérbe helyezni a drágább helyszíni előregyártással szemben. Kijelentette: a fejlődés iránya a lakóépítkezések technológiájának megváltoztatása. Az építési technikát alkalmassá kell tenni a méretek nagymérvű növelésére, a téglát mielőbb falblokkokkal és falpanelekkel kell helyettesíteni. Hogy ezeket az új technológiákat a második ötéves tervben (az akkori elképzelés szerint 1956 és 1960 között) be kell vezetni, a jelenlévő szakemberek kétkedéssel hallgathatták. A feltételekről ugyanis nem esett szó. Sem a beruházás tőkeigényességéről, sem pedig arról, hogy az áttérés műszaki feltételei (a szerkezetek kikísérletezése) még a példának tekintett Szovjetunióban sem jutott tovább az elvi felvetéseknél. Nem kerülhette el a hallgatóság figyelmét az építészet moszkvai ihletésű „műszaki tervezés"-ként történő meghatározása. A miniszter egyértelműen foglalt állást a tervezők és kivitelezők „elszigeteltségének" felszámolása mellett, semmi kétséget nem hagyva, hogy az integrálás, az „egységes építőipari szervezetbe történő egyesítés", *az építőipar termelési szempontjainak a tervezésen keresztül történő érvényre juttatására* irányul.

Ami pedig a tervezés kulturális aspektusát illette, e téren a vázolt körülményekből következően nem született határozott, egyértelmű állásfoglalás. „Az építészetben a gazdaságosság szempontjait szigorúan be kell tartani" – figyelmeztetett Szíjártó, hozzátéve: „El kell kerülni a felesleges, túlzott méretű közlekedőtereket, légtereket. Ugyanakkor helyet kell adni az épületek megjelenését javító szép, díszítő anyagoknak és díszítő munkáknak." A felső szintű párt- és állami vezetést képviselő építésügyi miniszternek ezt a se hideg, se meleg kijelentését a *Magyar Építőművészet* lap szerkesztősége a többbrendbelileg változó, ingatag helyzetet ismertetni igyekvő vezércikkében „Hruscsov elvtárs szavainak helyes értelmezése"-ként üdvözölte, jelezve, hogy hivatalos állásfoglalásnak tekinti. Ez az óvatoskodás és várakozó álláspontra helyezkedés az adott körülmények között ugyan érthető volt,

[179] Szíjártó Lajos építésügyi miniszter beszámolója az Országos Építőipari Tanácskozáson. *Magyar Építőipar,* 1955. 5–6. A miniszter beszédéből idézett műszaki fejlesztésre vonatkozó bejelentéseknek semmi fedezete nem volt a gyakorlatban. Elsősorban az építőanyagok terén krónikus hiány mutatkozott. Például 1955-ben a cementgyártásról óránként (!) küldtek telefonjelentéseket a minisztériumba.

azonban semmi másra nem volt alkalmas, mint az építészek körében ekkorra már teljes mértékben eluralkodott zűrzavar kezelésének elnapolására.

„Sokan visszatérést hirdettek a funkcionális építészethez, sokan választott építészeti útjukkal ellentétesnek látták Hruscsov elvtárs direktíváit" – regisztrálta a spontán reagálásokat a *Magyar Építőművészet,* egyben megjegyezve, hogy a moszkvai konferencia óta a legmélyebb probléma a művészi alakítás kérdése lett. A „művészet az építészet, avagy sem" dilemmájába foglalt konfliktus azonban *politikai állásfoglalások közötti ütközéseket* feltételezett, következésképp érdemi vita nyilvános fórumon a KV 1955. márciusi határozata után nem jöhetett létre. Annál is inkább, mert 1953 júniusát követően az alternatív utakon meginduló értelmiség köreiben mind szervezettebbé váló kritikai megnyilatkozások ellen a párt erős kézzel kívánt fellépni, a művészeti kérdések ellenőrzését kizárólag a politikájának megfelelően szerkesztett sajtóorgánumokkal biztosítva. Így az ideológiai téren keletkezett viszonylagos vákuumot csak a *dogmatikus nézetek* képviselői tölthették ki, párbeszéd csak a legszűkebb pártaktíván belül folyhatott. A rákosista vonal offenzívájára, a retorziókra és ezek ekkori módszerére jellemző, hogy még Major Máté letartóztatásának előkészítésére is megtették az első lépéseket.[180] „Lux László és köre" ebben a légkörben „vitatja" meg nyilvánosan Major írásait, akit újra a „reakció zászlóvivőjének" neveznek.

Lux 1955 májusában, a *Szabad Művészet* folyóiratban közzétett cikke figyelmeztetés kívánt lenni a „jobboldali elhajló" építészeknek, akik „[...] a kozmopolita burzsoá ideológiát próbálják visszacsempészni." Major Máténak az építészet elsődlegesen művészi mivoltáról vallott nézetét, mely – mint megjegyezte – a „Szovjetunió Konferenciájának helytelen értelmezése, tudatos elferdítése", kategorikusan elutasította. Majort egyrészről abban marasztalta el, hogy „[...] az építőipartól elszakadva gyártja elméleteit" (hogy évek óta nem volt egyetlen építkezésen sem), másrészről elfogadhatatlannak nevezte azt a Major szinte minden írásában szereplő tételét, hogy a gyakorló építészek marxizmusban való járatlansága lehetetlenné teszi, hogy az építészet-építészelmélet komplikált kérdéseivel foglalkozhassanak. „Az építészet bonyolultságának állandó hangoztatása alkalmas arra, hogy az építészeket az elméleti kérdésektől elriassza, és az építészetelméletet egy kis csoport részére kisajátítsa, de semmi esetre sem arra, hogy az építészet ügyét, és alkotó tevékenységét szolgálja."[181] Bár ennek igazságát aligha lehetett kétségbe vonni, a belterjesség személyekre vonatkoztatott kritikája nem kevésbé volt igaz erre a vitára is, minthogy ismét ugyanazok hallatták hangjukat – éppen hatalmi helyzetük következtében –, akik hajdan hol az *Új*

[180] Major Máté egyik szomszédjánál április végén nyomozó jelent meg, és információkat igyekezett begyűjteni a magánéletéről (szokott-e részeg lenni, van-e barátnője, felesége tart-e barátokat, vannak-e külföldi kapcsolatai). Az MDP KV TKO által készített, Andics Erzsébetnek szóló bizalmas feljegyzésben olvasható: Lux László és köre terjesztik: „Major Máté ismét a reakció zászlóvivőjévé vált, de ez alkalommal a párt nem fog neki megbocsátani. Cikkével kapcsolatban nihilistának, szovjetellenesnek, kozmopolitának, társadalmunkkal szembefordulónak bélyegezték, sőt Lux, Perczel Károly elvtárs előtt kijelentette, hogy felesleges volt nekünk az építészetben is kitermelni egy Nagy Imrét." PI Arch. 276 f. 76/91/51.

[181] Lux 1955, 233.

Építészet, hol pedig a „kulturális forradalom" politikai szópárbaját vagy korteshadjáratát irányították – ahogyan azt éppen az adott helyzet kívánta, pontosabban diktálta.

Az építőipart képviselő Lux László építész-miniszterhelyettes cikke a felsorolt tények és racionális hangvétele ellenére természetesen nem járult hozzá a kultúrpolitikában elkövetett súlyos hibák feltáráshoz, inkább az arról való figyelemelterelést segítette. Ez a mozzanat még világosabban jutott kifejezésre a MÉSZ MDP aktíva vezetőségi ülésén, amelyen Major cikkeit a kommunista építészek megvitatták. A miniszterhelyettes világosan értésére adta a megjelenteknek, hogy a cél nem az építészetelméleti kérdések tisztázása, hanem kizárólag az, hogy azok „[...] helyesen tükrözik-e a párt felfogását, megfelelnek-e a célkitűzéseinek és helyesen képviselik-e azokat." „Az építészet problematikája-ideológiája nem választható el a politikumtól – védekezett Major Máté. – Viszont mindaddig, míg ez az ideológia nincsen tisztázva, addig rendkívül nehéz megállapítani azt, hogy vajon egy ideológiai állásfoglalás a politikának melyik irányában hat, melyik oldalára esik." A szócséplésnek és a sehová nem vezető alakoskodásnak szemléletes példáját nyújtotta eme vezető kommunista grémium tökéletes egyetértése, abban, hogy a „[...] szocialista iparosítás kérdésében a pártnak, a marxizmus nagyjainak határozott állásfoglalása van [...] és amelytől való eltérés akár jobbra, akár balra egyaránt pontosan lemérhető." Másfelől az is igaz, hogy a résztvevők többsége nem tudta elfogadni a párt iparosítási programjának kérlelhetetlen következményét, az építőipar termelési prioritását az építészet felett, így a miniszterhelyettes által képviselt politikai pragmatizmus is elfogadhatatlan volt számukra. Az „építészet oldalán" állók az iparosítás ideológiájának ideáltípusát, az „induláskor vallott eredeti eszmét" védelmezték, amelyet alkalmasnak véltek a folyamatosság elvének alátámasztására. Ők a szocializmus felépítésének végállomását, a tökéletes megvalósulást taglalták, a valóságról nem kívántak tudomást venni, a cél eléréséhez vezető úton elkövetett hibákat természetesnek tartották. Az ülésen – melynek jegyzőkönyvét tanulságként a nyilvánosság elé tárták – ebben a szellemben főként olyan kérdéseket vitattak meg, hogy a lakásépítés „realista" vagy „szocialista realista" (a kiáltó lakásnyomor, és a „CS"-lakások dömpingszerűen meginduló építésének idején), avagy kell-e türelemmel várni a „megvalósult szocializmusra" és az „épülő kommunizmus idejére", amikor már az építészek nem lesznek kénytelenek a kompromisszumok útját járni.[182] Bizarr példája volt mindennek az ülésen résztvevő Perczel Károly, aki a Rajk-per elítéltjeként szabadulása után bizonyára alig vett észre változást az ötvenes évek elejéhez képest, mert sorra a korszak legdogmatikusabb cikkeit jelentette meg.[183]

Értelmes párbeszédről ezek után már szó sem lehetett. Az építőművészek ügyében közvetíteni kívánó MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának próbálkozásai is sorra kudarcot vallottak. A gyakorló, nem kommunista építészek között tervezett megbe-

[182] Bonta 1955. A Magyar Építőművészek Szövetsége MDP-aktíva vezetősége 1955. évi április hó 26-i ülésén részt vettek: Bonta János (a vita előkészítő referátumának kidolgozója), Perényi Imre, Perczel Károly, Lux László, Weiner Tibor, Körner József, Szendrői Jenő, Preisich Gábor, Benkhard Ágost, Gábor László és Major Máté.

[183] Lásd Perczel 1955, Perczel 1956.

széléseik – csak részben a vezetőgarnitúra sűrű változása miatt – az előkészítő fázis után egytől egyig meghiúsultak. Az építészetet szintén felügyelő MDP KV Ipari és Közlekedési, valamint Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztályai (a párt rákosista kemény vonalai) elzárkóztak a problémák megtárgyalásai elől. „A javasolt építészeti vitát, amelyben a párt állásfoglalására is sor kerülne – írta Bangó Sándor az MDP KV Ipari és Kereskedelmi Osztályának vezetője 1955 augusztusában –, ez évben nem tartjuk időszerűnek. Ennek oka az, hogy építész körökben jelenleg is komoly viták folynak – a jelek szerint politikai csoportosulásokkal párosulva –, amelyben még nem lehet tiszta képet látni. Ilyen körülmények között a pártot állásfoglalásra bírni esetleg csak provokatív, beugratás lenne."[184]

Ma már ugyan eléggé nehezen rekonstruálhatók az átállás mindennapjai, de annyi bizonyos, hogy láncreakció-szerűen, az aggályoskodó ideológusokkal és a túlságosan elkötelezett, emiatt a folyamatosságban érdekelt építőművészekkel nem sokat törődve, a pártpolitikai ingadozások árnyékában számolódott fel a gyakorlatban az, ami a meggyűlölt erőszakpolitikával azonosított „szocreált" jelentette.

Anyaggazdálkodási szempontokra hivatkozással a magastető helyett ismét a lapostető vált kötelező szerkezetté (faanyag-takarékosság). A perimetriális (nézőpontra szerkesztett) várostervezési módszer feladása, szintúgy az utcai homlokzatok magasabbrendűségének, a tájolást semmibe vevő keretes beépítésnek az elvetése, avagy a sima véghomlokzatok (a bütü) elfogadtatása az építéstechnikai-termelési követelményekhez kapcsolódott. Költségtakarékosság volt a magyarázata az elégtelen bevilágítási felületű, klasszicista arányokat felidéző, keretezett ablakok elhagyásának és a lakások belmagasságának 2,85 méterről 2,65 méterre történt leszállításának. De integráns részét képezte a radikális szakításnak az a követelés is, hogy az építészeti grafika vonalas, reális, túlzások nélküli legyen, mentesüljön a képzőművészeti fogásoktól. Nem változtathatta, se nem fékezhette a *mozgalmat*, hogy az ÁÉTI tervbemutatóján személyesen megjelenő Gerő Ernő – a beázásokra hivatkozva – utasítást adott a homlokzatokon túlnyúló párkányok (a szocreál egyik stíluselemének) kötelezővé tételére.

A változás kikerülhetetlenségét jelezte, hogy olyan személyek, akiknek nevével a kulturális forradalom szinte eggyé ötvöződött, s akik tevékenyen őrködtek idáig a szocialista realizmus vívmányai felett, most az új helyzetet mintegy természetesnek igyekeztek feltüntetni. Perényi Imre például a várostervezéssel kapcsolatban 1955 márciusa után ekképpen nyilatkozott: „[...] indokoltabb, szemléletünkhöz közelebb áll a nyitottabb, levegősebb beépítés, amely az utcák térségeit növeli, távlatot hoz az utcába – az utca megszűnik a homlokzatok folyosójává lenni. Érthetetlen módon egyes tervezők, de főleg tervezésünk bírálóinak némelyike fél a szabadon álló lakóháztípus (az ún. pontház, kockaház) alkalmazásától. Ez helytelen."[185]

Mindez viszont nem jelentette – jelenthette – a modernizmus, az egykori Új Építészet visszatérését. A nemzetek feletti, kompromisszumok nélküli szabad értelmiségi progra-

[184] PI. Arch. 276 f. 91/51.

[185] Perényi 1955, 96.

mot hirdető, (látszólag) értékmentesen analizáló, valójában egy idealizált középpolgári életmintát közvetítő modernizmus végképp elveszítette politikai létalapját.

1956 elején a tovább mélyülő pártválság és egyre szélesebb körű felháborodás légkörében az építészek egy része már nyíltan utasította vissza az építészeti „kulturális forradalom" elveit, módszerét és gyakorlatát, és a politikai-gazdasági racionalitást megkérdőjelező, a tervezés egészét érintő *szervezeti-intézményi* kérdéseket is felvetett. A beruházás–tervezés–kivitelezés egymáshoz való viszonyának újraértékelése ahhoz a nyilvános vitához kapcsolódott, amely a gazdasági tervezés és irányítás, a beruházások jövedelmezősége és célszerűsége, a távlati tervezés, főként pedig az értéktörvény érvényesítése körül alakult ki. E vita különösen 1956 áprilisa után erősödött fel, a II. ötéves terv irányelveinek közrebocsátását követően.

Javaslat készült a tervezővállalatok önmagukon belüli decentralizálására, úgynevezett önelszámoló egységek létrehozására, amelyektől elsősorban a nagy szervezetek hierarchikus viszonyaiból következő érdektelenség megszűnését, a felelősségmegosztás és -eliminálás kiküszöbölését, végsősoron pedig a tervezés minőségének az emelkedését várták. Az önelszámoló egységek gondolatát – a cél elérése érdekében – a „felelős tervező" intézményével kívánták párosítani. Felvetődött egy olyan piaci jellegű konstrukció is, amelyben a tervező – a beruházó „bizalmi embereként" – a tervezés egész ügymenetének tanácsadója, ügyvivője, szervezője. Jóllehet a decentralizáció, a „piacibb" viszonyok érdekében fellépők *megjavítani és nem megszüntetni* kívántak, vagyis olyan kompromisszumos javaslatokat készítettek, amelyekben mindig túlsúlyban maradt a centralizáció, a központi (párt)akarat a szabad kezdeményezéssel, az egyéni, kis közösségi iniciatívákkal szemben. A vitához hozzászóló vezetők hivatkozva a múltba való visszatérés lehetetlenségére, hevesen visszautasítottak minden utóbbi változathoz közelítő modellt.

Hogy az építészeknek a *politika és a szakszerűség összefonódásából fakadó konfliktus okozta szerepválsága* 1956 elejétől már mint létkérdés merült fel, azt a május 3-án és 5-én megtartott MÉSZ-konferencia bizonyította. A művészet direktpolitikai célokra történt kisajátításának manifesztálása és az e politikához nyújtott segítség, a végrehajtásában való részvétel lelepleződése *szembesülésre és önvizsgálatra* kényszerítette most már a sikeres építőművészeket és az ideológusok egy részét is. A konferencián az elszakadás, az önálló (politikai) platform kialakításának igénye a művészet és a mérnöki-műszaki szakszerűség éles szembeállításában öltött testet. Többen személyes erkölcsi indíttatásból javasolták, hogy a „művészet" kitételt az építészszövetség nevéből, de még a tervezők címéből is töröljék. „Engem a művészet a visszahatás konkrét folyamatában megtanított arra – mondotta Pintér Béla, az akkori jelenlévők számára emlékezetes beszédében –, hogy a haladó hagyomány alatt szakszerűen a figyelembeveendő környezetet kell érteni, hogy a tartalom és forma ötvözete alatt ipart kell érteni, hogy a magyar jelleg alatt gazdasági és kulturális szintet és módszert kell érteni, hogy építészeti forma alatt szerkezeti elemek kapcsolatát kell érteni, hogy tartalom alatt a teljes értékű és háromdimenziós funkciót kell érteni szak-

szerűen."[186] A hangulatot érzékletesen tükrözte a képzőművészek képviseletében megjelent Pátzay Pál méltatlankodó hozzászólása: „Azzal jöttem ide, hogy az Építőművészek Szövetségének kongresszusára jövök. Ezalatt a két nap alatt azonban nem hallottam mást, mint organizációs jajgatást, organizációs fájdalmakat. Ez meghökkentett és aggódást keltett bennem. Hiszen ezek után fel kell tennem a kérdést önöknek: végül is művészetnek tartják-e az építészetet?" Ekkor került sor a *politikai alapállást kifejező új orientáció* irányának a kijelölésére is, amelyet Major Máté jelentett be: „Geográfiai, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális körülményeink következtében, kapcsolódásunk Nyugathoz szükségszerű, s így szükségszerű építészetünk nyugati orientálódása is." A drámaian heves, kritikus és panaszos felszólalásokban bővelkedő ülés – melynek jegyzőkönyvét a MÉSZ a mai napig [1988] nem hozta nyilvánosságra – a helyzethez illő meglepetéssel is szolgált.

A párt által gondosan előkészített választás ezúttal nem a háttérsugalmazás szerint alakult. A megjelent építészek a hivatalos listából 9 exponált vezetőt buktattak ki, akik közül 8 párttag volt. De az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztályának munkatársai a konferencia tapasztalatait összegezve még ezen is tovább lépve leszögezték: „Az építésügyi miniszter konferencián megtartott beszéde rendkívül nívótlan és az építészeket sértő hangú volt. Szakmailag is sok bizonytalanságot árult el. Mindazokat, akik hallották – építészek, képzőművészek –, arról győzte meg, hogy a jelenlegi építésügyi vezetés a problémákat megoldani nem képes." Mindezekre tekintettel Szíjártó Lajos és Lux László leváltását javasolták.[187]

A *számvetés vihara* azonban csak ezután, a Rákosit távozásra kényszerítő, és az értelmiséggel szemben hangot váltó 1956. július 18-i központi vezetőségi ülést követően söpört végig az építésztársadalmon. Az egyik meghasonlott renegát, a *Magyar Építőművészet* lap szerkesztőbizottságának éléről távozó Weiner Tibor – önmagát tekintve mintaadónak – *Mérleg* címen megjelent vezércikkében, miközben sötét színekkel ecsetelte az építészek egyéni és kollektív bűntudatának, lelkiismereti válságának, demoralizálódásának, eszmei-gyakorlati talajvesztettségének lesújtó képét,[188] ezt írta: „Kisiklott építészetünk, mert

---

186 Rohonyi Katalin és Németh Lajos feljegyzései alapján.

187 Feljegyzés a Magyar Építőművészek Szövetsége II. konferenciájáról. (1956. május 3–5.) 1956. május 23. PI Arch. 276 f. 91/51.
A kibuktatott építészek a következők voltak: Szendrői Jenő, Benjámin Károly, Benkhard Ágost, Lux László, Gádoros Lajos, Weiner Tibor, Bonta János, Preisich Gábor és Károlyi Antal (az egyetlen nem párttag). A szövegben idézett feljegyzést Rohonyi Katalin és Németh Lajos készítették. Rohonyi Katalin nem sokkal az esemény után a MÉSZ titkára lett.

188 „Voltak, akik karrierizmusból – a könnyebben járható út –, a kényelem szempontjából helyezkedtek a dogma védelme alá. Voltak kevesen, akik fegyelemből vetették alá magukat egy »felsőbb irányítás« vélt akaratának. Voltak, akik a »szocialista tartalom–nemzeti forma« tézisében hazafiasságuk, nemzeti érzéseik kifejezésére találtak helyet, és tiszteletreméltó őszinteséggel ezzel vittek értelmet építészetükbe. Voltak, akik felismerve a társadalmi élet törvényszerű változásából származó új építészeti kifejezés szükségességét, őszintén hirdették – ha nem is marxista érettséggel – új módszerek érvényességét. Voltak olyanok is, akik az építészet sajátos művészi kifejezésének fél évszázada feledésbe merült grammatikája felelevenítésére használták fel az alkalmat. És voltak, akik felfedezték a szovjet építészet a társadalomért eszméjét, az építészet eszmei tartalma politikai jelentőségét, a hasznosság, a technika, a művészet egységének – bár rosszul hangsúlyozott – de mindig érvényes gondolatát."

nem támaszkodott a tömegekre." E kijelentés abból a szempontból elgondolkoztató lehetett az építésztársadalom számára, hogy a hatalmat képviselő-közvetítő vezetőik idestova három olyan történelmi etapban működtek közre, amelyet a tömegek igényeivel való nem törődés szigorú kritikájával zártak le úgy, hogy e kritika által leginkább érintett hangadók személyére nézve a lényegi konzekvencia nem került levonásra. Az úgynevezett „polgári-reakciós" építészetet, s az ezzel azonosított építészeket a szociáldemokrata-kommunista (igen hamar már csak a kommunista) Új Építészek a tömegek figyelmen kívül hagyásának vádjával szorították ki a koalíció pártharcaiban. Majd nemsokára, mikor már valóban az építészek szélesebb táborát tudhatták maguk mögött, e fegyver az Új Építészek ellen fordult. „A modern építészet apostolai harsogóan »baloldali« jelszavakat hangoztatnak, azt hirdetik, hogy az építészetnek a tömegeket kell szolgálnia" – hangzott az álnoksággal vádolt Új Építészek elleni kritika 1950-ben. Az új politikai-esztétikai irányzat, a szocialista realizmus, a nyugati modernizmus ellentételezéseként – szinte említeni sem érdemes – kifejezetten a „tömegek szolgálatára" született, és irányadó vezetői között ott maradt a megvádolt korábbi vezetők rendkívül adaptív csoportja. A hatalmi eszközökkel kikényszerített (meg)változásokhoz a fejekben kötelezően újra kellett rendezni a gondolatokat, és bár az építészek többsége rövidebb-hosszabb idő alatt megtalálta saját számítását is, mindig volt néhány, a bátortalanabbak által távolról irigyelt, nehezen meggyőzhető közöttük, akit egzisztenciájában büntettek éppen esedékes hitetlenségéért. Pontosan ezek a példák tartották ébren a méltánytalanságnak azt az érzését, hogy az ideológiai fegyvereket minden politikai fordulatnál a lojalitásáról leggyorsabban hitet tevő, ugyanaz a szűk és zárt csoport ragadta a kezébe, hogy az építészek többsége, mint meggyőzendőt, önmagát rendre ezekkel az újra hatalmon lévőkkel találta szembe. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy az építészeti tervezés intézményén belül 1956 nyarától már minden kérdés a legközvetlenebb módon személyekre lebontva vetődött fel, s hogy a gát nélkül feltörő érzelmek egy tucat év felgyülemlett ellenszenvét zúdították e csoport legfrekventáltabb tagjaira.

A szerző – Sztálinváros főépítésze – a részvétel igazolását a nagy eszme szolgálatában látta, e cselekedetet még téveszme esetében is bocsánatosnak tekintve. Esetében, többekben is kételyek ébredhettek éppen az eszméhez való viszonyát illetően.
Granasztói Pál *Itthon éltem* című regényében írja, hogy egy magyar származású francia építészt kalauzolt el ezekben az években Sztálinvárosba, ahol Weiner Tibor mutatta meg az elkészült épületeket. A külföldi kolléga nyíltan megkérdezte a főépítésztől: „nem költségesek-e ezek a díszítések, s voltaképpen mire valók?" Weiner azt felelte: „nem költségesek, mert ezeket a munkások általában felszabaduló munkaidejükben és a rendelkezésre álló anyagokból csinálják." A francia építész csodálkozott: „nem érti, milyen munka- és építésszervezés az, ahol ennyi felesleges idő és anyag lehetséges?" Weiner ekkor így válaszolt: „voltaképpen ezeket a díszeket könnyen el lehet távolítani, s ez esetben az épületek eléggé elfogadható, korszerű épületek lesznek." Granasztói, 1971, 187–188.

Felhasznált források

Levéltári források

BFL = Budapest Főváros Levéltára
II.1B/18. Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai (1870–1948). Elnöki Iratok (1870–1948). Elnöki kimenő levélmásolatok; Az elnöki iroda vezetőjének félhivatalos levelezése (1945–1948)
Fővárosi Közmunkák Tanácsának iratai FKT XIX-1.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Az elmúlt három évtizedben bekövetkezett intézményi átszervezések miatt az eredeti jelzeteket váltó jelenlegieket csak fizikai ellenőrzéssel lehetne teljes bizonysággal megadni. Levéltáros kollégák tájékoztatása alapján az alábbi források a következő állagokban lehetők fel:
Párttörténeti Intézet Archívuma – PI Arch. – 283.f.9/95 ö.e.
Szociáldemokrata Párt Községi frakció iratai
Jelenlegi jelzete: HU-MNL-OL-M-KS 283-9
PI Arch. 276 f. 91/51.
Építési és Közmunkaügyi Minisztérium Elnöki főosztályának iratai
Régi jelzet: M133 – jelenlegi jelzet: HU-MNL-OL-XIX-D-2-a
Építésügyi Minisztérium TÜK iratai
Régi jelzet: UMKL ÉM-TÜK – jelenlegi jelzet: HU-MNL-OL-XIX-D-3-b.
Város- és Községgazdálkodási Minisztérium iratai
UMKL VKGM – jelenlegi jelzet: HU-MNL-OL-XIX-D-4
Szakszervezetek Központi Levéltára (PI SzKL)
Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének iratai (MMTSzSz). A mintegy 80 levéltári doboznyi anyag őrzőhelye az Építészeti Múzeum.

Oral history interjúk

A kutatás során az alábbi személyekkel készült interjú: Bonta János, Fischer József, Gádoros Lajos, Győri László, Ivánka András, Mistéth Endre, Perczel Károly, Perényi Imre, Schall József, Sebők Imre, Szendrői Jenő, Telegdi Sándor és egykori munkatársai

Sajtóforrások

Önálló bibliográfiai tételként nem szereplő folyóiratok és napilapok

Az Építőipar
Építés-Építészet / Építészet-Építés
Építéstudományi Közlemények
Építésügyi Értesítő
Magyar Építőipar
Magyar Közlöny Rendeletek Tára
Műszaki Értelmiség
Közgazdaság
Szabad Nép
Szabad Szó

Petróczy Gábor dokumentumgyűjteménye

Dokumentumok és szakirodalom

A kommunista magyar építészek határozata. *Építés–Építészet*, 1949. (1) 5.

A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 24. – március 2. Budapest, Szikra, 1951.

A magyar építőművészek első magyarországi kongresszusa. Építésügyi Minisztérium Műszaki Főosztály. Építőipari Könyv és Lapkiadó Vállalat. Bp. 1952.

A Miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem. A Magyar Építőművészek Szövetsége vitája 1952. december 5–12. *Magyar Építőművészet*, 1953. (2) 1–2. 19–40.

A műszaki értelmiség három évtizedes harca 1. 1945–1948. = A műszaki értelmiség három évtizedes harca a szocialista Magyarországért. Dokumentumok. I. kötet. 1945–1948. Budapest, MTESz, 1979.

A Sztálin-téri irodaház 1950 = Weiner Tibor: A Sztálin-téri irodaház tervpályázata. *Építés–Építészet* (2) 1. 12–14. A díjnyertesek hozzászólása: 14–23.

Az 1945–1957 években alakult községek. KSH, 1958. szeptember.

Az állami építéstervezés = Az állami építéstervezés megalakulása és fejlődése. TTI. Összeállította: Dr. Hilvert Elek.

Az első magyar tervezési normák. Az Építésügyi Minisztérium normatervezete. *Építés-Építészet*, 1949. (1) 5. 43–50.

Az ÉTK 1948 április–május–június havi munkaprogramja. *Új Építészet*, 1948. (3) 4. 157–158.

Az MKP–SZDP 1944–1948 = A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948. (szerk. Rákosi Sándor) Budapest, Kossuth, 1979.

Benkhard Ágost – Dr. Kardos György – Perényi Imre 1952: Kedves Rákosi elvtárs! *Magyar Építőművészet* (1) 1. 2.

Berend T. Iván 1965: A gazdaságpolitika két évtizedének történetéhez. *Századok* (99) 4–5. 805–835.

Bertóty István Dr. 1948: A főváros hároméves terve egy ankétsorozat megvilágításában. *Városi Szemle* (34) 5–6. 387–408.

Birta István 1970: A szocialista iparosítási politika néhány kérdése az első ötéves terv időszakában. *Párttörténeti Közlemények* (16) 3. 113–150.

Bonta János 1955: A Magyar Építőművészek Szövetsége MDP aktíva vezetősége 1955. évi április hó 26-i ülésének anyagából. *Magyar Építőművészet* (4) 9–10. 315–317.

Borbíró Virgil 1946: A mai építészeti formáról. *Tér és Forma* (19) 10. 129–134.

Borbíró Virgil Dr. 1949: Az építészeti formalizmus kérdéséhez. *Építés–Építészet* (1) 4. 27–29.

Borbíró Virgil – Valentini Károly 1947: *Házhelyosztási útmutató.* Bp. ÉKM. Házi sajtó, 1947.

Családi lakóházak. Budapest, Építéstudományi Központ, 1948.

Erdei 1977 = *Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Településpolitika. közigazgatás, urbanizáció.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.

Érdi Tamás – Bonta János – Dániel Péter 1951: Modernista építészet – szovjet építészet. *Építés–Építészet* (3) 9–10. 487–501.

Falusi lakóházak típustervei. Építés és Közmunkaügyi Minisztérium Magasépítési Tervező Intézet. Bp. 1949. május 9.

Farkas Tibor 1955: Földszintes lakóházak telepítésének gazdaságossági kérdései. *Magyar Építőipar* (8).

Farkasdy Zoltán 1953: Szemléletünk gyakorlata. *Magyar Építőművészet* (2) 3–4. 110–116.

Fischer et al. 1944–1945 = Fischer József – Granasztói Pál – Kismarty Lechner Jenő – Major Máté – Weltzl János: Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. *Tér és Forma* (17) 11. 158–159.

Fischer József 1944–1945: A realizáció jegyében. *Tér és Forma* (17) 11. 157.

Fischer József 1981: Amikor újjáépítési kormánybiztos voltam. *Budapest* (19) 9. 16–19.

Fürst János 1953: A regionális tervezés jelentősége. *Magyar Építőművészet* (2) 5–6. 158–159.

Fürst János – Major Jenő – Sós Aladár 1953: A regionális tervezés alapkérdései. *Településtudományi Közlemények 5.* (december) 17–51.

Gádoros Lajos 1948: Lakásépítés a 3 éves terv keretében. *Új Építészet* (3) 9. 314–320.

Gádoros Lajos 1949: Lakásépítkezésünk eredményei és tanulságai. *Építészet–Építés* (1) 1–2. 11–16.

Gerő Ernő 1950: *Harcban a szocialista népgazdaságért. Válogatott beszédek és cikkek. 1944–1950.* Budapest, Szikra.

Gerő Ernő 1952: A magyar népgazdaság helyzete 1952-ben és feladataink a népgazdaság fejlesztése terén 1953-ban. *Társadalmi Szemle* (7) 12. 1215–1246.

Granasztói Pál 1946: Az építész és a dolgozók társadalma. *Tér és Forma* (19) 7–9. 79–80.

Granasztói Pál 1947: Két esztendő városrendezése. *Tér és Forma* (20) 2. 27–32.

Granasztói Pál 1971: *Itthon éltem.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.

Gyenes Lajos 1952: A citrusfélék hazai termelésének gazdaságföldrajzi vonatkozásai. *Földrajzi Értesítő* (1) 1. 85–118.

Hegedűs András 1988: *A történelem és a hatalom igézetében.* Budapest, Kossuth.

Heim Ernő – Brenner János 1954: A budapesti lakástelepítés néhány városrendezési és építészeti kérdése. *Magyar Építőművészet* (3) 1–2. 13–16.

Hencz Aurél 1973: *Területrendezési törekvések Magyarországon.* KJK, Budapest.

Hibák, hiányosságok a lakásépítés és kommunális ellátottság területén. KSH, 1953. X. 6.

Hoch István 1947: Ahogyan a jövő társadalmát és városát elképzelik. *Tér és Forma* (20) 1. 15.

Huszár György 1952: A mezőgazdasági építkezések tervezésének iránya. *Magyar Építőipar* (5).

Jankovich István 1950: *Magyarország funkcionális városhálózata.* BME Városépítési tanszék.

Kaffka Péter 1932: Országrendezés. *Magyar Szemle* (6) 5–8. 164–172.

Karczag Ilona 1946: A kiskert-akció Budapest élelmezésében. *Városi Szemle* (32) 3–4. 286–291.

Kósa Zoltán 1952: Kritikai utóhangok az ankéthoz. *Magyar Építőművészet* (1) 4. 163–164.

Kozma Lajos 1947: Falu-város lakásépítési kiállítás. *Új Építészet* (2) 7. 141–152.

Köböl József 1950: Az építőipar kérdései. Köböl József főtitkárnak a MÉMOSZ vezetősége előtt tartott beszámolójából. *Építés–Építészet* (2) 8. 491–494.

Lukács György 1972: *A forradalmi romantikáról. Adalékok az esztétika történetéhez.* Budapest, Magvető.

Lux László 1950: Az ipari építkezések feladatai az ötéves tervben. *Építés–Építészet* (2) 11–12. 699–706.

Lux László 1955: Újabb zűrzavar mai építészetünkben. *Szabad Művészet* (9) 5. 233–237.

Major Máté 1946a: Egy családiház-telep tanulságai. *Tér és Forma* (19) 1–3. 26–28.

Major Máté 1946b: Magyar építészekhez! *Új Építészet* (1) 1. [lapindító programadás, oldalszám nélkül].

Major Máté 1947a: Lakás- és bútorreform. *Tér és Forma* (20) 2. 40–43.

Major Máté 1947b: Az építkezés három éve. *Új Építészet* (2) 8. 169–171.

Major Máté 1947c: Tervszerűen építeni. *Új Építészet* (2) 2. 33–34.

Major Máté 1948: *Az új építészet elméleti kérdései. Szocialista realizmus az építészetben.* Új Építészet Köre, Budapest.

Major Máté 1949: Építészetünk útja. *Építés–Építészet* (1) 6. 1–9.

Major Máté 1955: A moszkvai építészeti kongresszus után. *Szabad Művészet* (9) 3. 136–140.

Major Máté 1969: *Az építészet új világa.* Budapest, Magvető.

Major Máté 1978: Életem években. *Új Írás* (18) 8. 117–128.

Major Máté é. n.: Ipari építőművészet. *Ipari Építészeti Szemle* (10).

Málnai László 1949: A. Lurcat Magyarországon. *Építészet–Építés* (1) 1–2. 59–60.

Markos György 1952a: A természeti földrajzi környezet hatása különböző társadalmi formák között. *Földrajzi Értesítő* (1) 2. 271–287.

Markos György 1952b: Magyarország gazdasági körzetbeosztása (rajonirozása). *Földrajzi Értesítő* (1) 3. 582–613.

Markos György 1955: A területi tervezés elméleti alapjai. *Közgazdasági Szemle* 10. 1468–1482.

Mendöl Tibor 1953: A város-falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései, különös tekintettel új, szocialista városaink telepítésére. *Földrajzi Közlemények* (77) 3–4. 287–295.

MÉSZ 1952 = A Magyar Építőművészek Szövetsége lakásépítési ankétja 1952. július 25–26. *Magyar Építőművészet* (1) 4. 146–163.

MÉSZ konferenciája és közgyűlése. 1954. Budapest, Építésügyi Kiadó.

MÉSZ vez. ül. 1953 = A Magyar Építőművészek Szövetsége kibővített vezetőségi ülése a város és lakásépítés feladatairól. *Magyar Építőművészet* (2) 11–12. 363–370.
Molnár Farkas 1939: Országtervezés. *Országépítés* (1) 1. 136–153.
N. n. [A Szerkesztőség] 1949: Beköszöntő. *Építészet–Építés* (1) 1-2. 1–2.
Néhány alapvető hiányosság a beruházások és az építőipar területén. KSH. 1953. X. 3.
Nezvál Ferenc 1955: A községpolitika néhány problémája. *Állam és Igazgatás* (7) 3–4. 162–169.
Nógrádi Sándor 1966: *Új történet kezdődött.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
OÉK 1945–1946. = Az Országos Építésügyi Kormánybiztos beszámolója az 1945. évben kifejtett működéséről és az 1946. évre szóló programja. Budapest, 1946.
Perczel et al. 1945 = Az újjáépítés kérdései építkezési vonalon. (A vezető építészmérnökök nyílt levele a Magyar Nemzeti Kormányhoz). *Műszaki Értelmiség* (1) 7. (nov. 15.) 1–3.
Perczel Károly – Gerle György 1966: *Regionális tervezés és a magyar településhálózat.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
Perczel Károly 1946: Kell-e országos építési keretterv? *Új Építészet* (1) 2. 1–4.
Perczel Károly 1947: „Jegyzetek Magyarország tájrendezéséhez". *Új Építészet* (2) 4. 84–86.
Perczel Károly 1955: Építészetünk fejlődésének új szakasza. *Magyar Építőművészet* (4) 7–8. 250–253.
Perczel Károly 1956: A szocialista városépítészet néhány alapvonásáról. *Magyar Építőművészet* (5) 3. 80–84.
Perényi Imre 1944–1945: A Szovjetunió építészeti problémái. *Tér és Forma* (17) 11. 184.
Perényi Imre 1947: *Városépítés a Szovjetunióban.* Budapest, Új Magyar Könyvkiadó.
Perényi Imre 1948a: Az Építéstudományi Központ munkaprogramja. *Új Építészet* (3) 1. 41–43; és 4. 157–158.
Perényi Imre 1948b: Új Csepel a dolgozók városa c. kiállítás. *Új Építészet* (3) 6. 214–215.
Perényi Imre 1949a: *A korszerű tervezés a gazdaságos építkezés alapja.* Budapest, MATI.
Perényi Imre 1949b: Az 1949. évi típustervek. *Új Építészet* (4) 2–3. 81–82.
Perényi Imre 1950: A tervező munka fogyatékosságai. *Építés–Építészet* (2) 9–10. 568–570.
Perényi Imre 1951a: Nyugati dekadens áramlat a mai építészetben. In *Vita építészetünk helyzetéről. A Központi Előadói Iroda Kultúrpolitikai Munkaközössége ülésének rövidített jegyzőkönyve.* Budapest, MDP KV APO. (Kézirat.)
Perényi Imre 1951b: 1951. A fordulat éve a magyar építőművészetben. *Építés–Építészet* (3) 9–10. 475–483.
Perényi Imre 1952a: *A szocialista városépítés.* Budapest, Népszava.
Perényi Imre 1952b: A településtudomány időszerű kérdései. *Településtudományi Közlemények* (1) 1. 3–21.
Perényi Imre 1953: A várostervezés feladatai az új kormányprogrammal kapcsolatban. *Településtudományi Közlemények* (2) 5. (december) 3–16.
Perényi Imre 1954: Fektessük tudományos alapra a falutervezést! *Magyar Építőművészet* (3) 7–9. 248–251.
Perényi Imre 1955: Kompozíciós törekvések várostervezései gyakorlatunkban. *Magyar Építőművészet* (4) 3–5. 84–96.
Perényi Imre – Lux László 1947: Tudományos intézetet az építőiparnak. *Új Építészet* (2) 8. 192–193.
Perényi Imre – Major Máté 1951: A Középülettervező Iroda tervkiállítása. *Építés–Építészet* (3) 6–7.
Pető Iván 1979: *Gazdaságirányítás a koalíciós időszakban – gazdasági diktatúra?* Budapest. (kézirat.)
Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968.* Budapest, KJK.
Preisich Gábor 1950: Lakásépítésünk és az É.M. lakás-típusterv pályázata. *Építés-Építészet* (2) 9–10. 583–584.
Preisich Gábor 1951: Szocialista városrendezés. *Építés–Építészet* (3) 9–10. 577–581.
Rácz György 1946: *A korszerű paraszthá*z. Budapest, Sarló kiadás.
Rédei Jenő 1951: Népi demokráciánk család- és lakásviszonyai. *Társadalmi Szemle* 7–8. 627–633.

Ruisz Rezső 1954: *A városgazdálkodás lényege és feladata.* Mérnöki Továbbképző Intézet. (Kézirat.)
Sztálin, J. V. 1952: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Budapest, Szikra.
Tabéry Iván 1945: A műszaki értelmiség Szabad Fóruma. A tervező, tanácsadó és magánmérnökök bekapcsolása az újjáépítés munkájába. Két érdekes hozzászólás. [Tabéry Iván; Preisich Gábor] *Műszaki Értelmiség* 1945. szeptember 1. 11.
Tervezési normák. Lakóépületek. (Tervezet.) Budapest, Építésügyi Minisztérium, 1950.
Tóth Kálmán 1947: *Új falu, új otthon.* Budapest, Faust.
Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. I. 1950.
Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból. (Szerk. Major Máté és Osskó Judit.) Budapest, Corvina Kiadó, 1981.
Valkó Ödön 1951: Az előregyártott épületszerkezetek gazdaságossági vizsgálata. *Építés–Építészet* (3) 7–8. 447–450.
Vas Zoltán 1951: Tervmunkánk fejlődése és hiányosságai. *Társadalmi Szemle* (6) 1. 45–61.
Vas Zoltán 1982: *Akkori önmagunkról.* Budapest, Magvető.
Weiner Tibor 1951a: Szocialista realizmus. *Építés–Építészet* (3) 9–10. 484–486.
Weiner Tibor 1951b: Sztálinváros, szocialista város. *Építés–Építészet* (3) 11–12. 589–598.

A VIDÉKI TÉRSÉGEK KIÜRESÍTÉSE

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

„Szerepkör nélkül"

Falvak a Kádár-kor településpolitikájában

„A megoldás teljessége itt is az lenne, ha a falut föl lehetne számolni, mert akkor mind a termelés munkájában, mind a társadalmi élet egyéb területén egy városi kultúra fegyverzetével állana szemben a természettel a társadalomnak minden tagja, s az ilyen szembenállás már föltétlenül győzedelmes lenne."[1]

Meglepőnek tűnik, hogy épp Erdei Ferenc tollából, ráadásul fiatal korszakából olvashatjuk a mottóban szereplő radikálisan faluellenes gondolatot, de ha jobban belegondolunk, akkor sem Erdei személyiségétől, sem pedig a huszadik század első felét hevítő ideológiák voluntarizmusától nem volt idegen az az elgondolás, amely a „kultúra fegyverzetével" harcolt volna az elmaradottság (itt: a falu) és a természet ellen. Mostanra egyértelműen látszanak ezen gondolkodásmód gyakorlati alkalmazásának nemcsak rendkívül súlyos társadalmi következményei, de ökológiai korlátai is.

Az agrárnépesség társadalomtörténeti vizsgálatakor el szokta kerülni a figyelmünket annak jelentősége, hogy az egyes falvakat és régiókat milyen pozícióban tartotta számon a településpolitika. Pedig nem lehet kérdéses, hogy csak ennek figyelembevételével lehetséges a vidéki népesség életszínvonalbeli, demográfiai, mobilitási változásainak, azaz boldogulási pályájának értékelése, hiszen a település*hálózat* ténylegesen is egy hálót alkot, amely az állami beavatkozás következtében bármely ponton megrezdül, a kiváltott mozgás annak minden részén észlelhető. A kommunista diktatúra településpolitikájának vizsgálatát több irányból is elkezdhetjük. Tekinthetünk rá

1. eszmetörténeti szempontból, azt vizsgálva, hogy a kommunizmus mint egalitárius modernizációs ideológia a tervgazdaság kínálta keretek között milyen elvi válaszokat (terveket) adott a létező területi egyenlőtlenségekre;
2. prozopográfiai szempontból, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy a településpolitika és a területi tervezés műhelyeiben kik, milyen szakmai szocializációs háttérrel alkották meg azokat a víziókat, amelyek alapul szolgáltak a politikai döntések számára;
3. a pártállam alkotta politikai mező érdekkonfliktusainak realizálódásaként, ahol az országos hatalmi szervek (minisztertanács, tervhivatal, ágazati minisztériumok), a párt vezető testületei (KB, PB), a megyék megjelenítette területi és a

[1] Erdei é. n. [1940], 223.

nagyvállalatok által közvetített ágazati ipari érdekek közötti konfliktusok, kompromisszumok, illetve győzelmek eredője a tényleges gyakorlat;

4. a tényleges gyakorlat és a következmények perspektívájából is. Ez esetben célszerű különválasztani a már a kortársak által is észlelt negatív externáliákat az azóta eltelt évtizedekben mindezek hatására bekövetkezett társadalmi-gazdasági hatásoktól.

Lehetetlen vállalkozás e négy szempont együttes érvényesítése, megszorításokkal mégis szeretnék erre kísérletet tenni, hiszen az intézményi háttér ismerete nélkül nincs mihez kötnünk a mostanra eszmetörténeti-historiográfiai távlatba került koncepciókat, míg társadalomtörténészként azon részletek a legizgalmasabbak, ahol feltárható a gyakorlat és annak következményei.

Dolgozatommal két, a földrajzi és a történeti irodalomban mostanra meggyökeresedett tézist szeretnék cáfolni:

1. Nem tartható az az álláspont, hogy az 1950-es évek első feléhez képest a 60–70-es években csak látensen volt jelen a faluellenes politika.
2. Ebből következően nem tartható az a főként a földrajzi irodalomban elterjedt álláspont sem, hogy az 1971. évi országos településhálózat-fejlesztési koncepció (a továbbiakban: OTK) nem szándékoltan, hanem következményeiben, elsősorban a megyei tanácsok forráselosztó monopóliuma miatt volt végzetes a falvak számára. Tanulmányommal azt szeretném bemutatni, hogy már a tervezés fázisában is mindvégig és közvetlen formában jelen volt a falvakkal szembeni negatív attitűd.

Arra keresem tehát a választ, hogy honnan ered, miben gyökerezik az a faluellenesség, amely olyannyira áthatotta az 1971-ben elfogadott országos településhálózat-fejlesztési koncepciót. Milyen előképekre támaszkodott az OTK, s kik voltak azok a tervezők, akik személye akaratlanul is az ötvenes évekkel való kontinuitást testesítette meg. Mindez azért is lehet fontos, mert a falvak kedvezőtlen helyzetéről nemcsak adatok voltak, de azokat az államigazgatás és a politika magasabb szintjein is ismerték.[2] Azaz a hetvenes évek elején

[2] Például Kulcsár Viktor: „még ma is jelentős a budapesti agglomeráció és a gyengén fejlett (főként mezőgazdasági) megyék között a gazdasági, az infrastruktúrabeli, a jövedelmi és a kulturális színvonalkülönbség. Ezt az aránytalanságot fejezi ki a többi között a munkahelyek és a lakóhelyek túlságosan is nagymértékű földrajzi elkülönülése, ami számottevő megterhelést jelent […] a népgazdaságnak […] Az eltérések két fő összetevője a foglalkozás és a lakóhely szerinti (területi) különbségekből adódik. Az előbbi a parasztság életszínvonalának lemaradásában, a viszonylag hátrányosabb életkörülményeiben fejeződik ki. Az utóbbi az ország különböző területei között az életszínvonalban meglevő különbségeket tükrözi." Kukovics–Kulcsár 1973, 13. Az 1968. évi kecskeméti ankét hozzászólásaiban a tervezők és megyei statisztikusok oldaláról megfogalmazott bírálatokat lásd *A negyedik ülés vitájából* (Kiss István, Lukács Pál, Machács Gábor és Perger Frigyesné). *A területi statisztika…* 1969, 197–201. A terjedelmi okokból nem idézett utóbbi példák is cáfolják az ekkor szintén jelen lévő Kőszegfalvi Györgyöt, aki úgy emlékezik, hogy „a koncepciót a későbbiekben jogosan érintő megjegyzések, bírálatok ezekben az években nem hangoztak el, ilyenekkel ezeken a megbeszéléseken, a munkát bemutató előadásokon nem találkoztam." Kőszegfalvi 2008, 91. Visszatekintve lásd Elek István felkavaró írását: Elek 1988 [1983–1984].

nemcsak hogy nem történt meg az addigi hibás vidékpolitika korrekciója, hanem az előző két évtized negatív folyamatainak és következményeinek ismeretében arra még rá is erősített a Kádár-rezsim.

Tervezés és társadalommérnökség

Az ideális, egyenlőtlenségektől mentes társadalom kommunista víziójából magától értetődően következett, hogy az immár központilag szervezett gazdaság működését is a tényleges szükségletekhez igazítják. Ehhez azt a reményt fűzték, hogy így kiküszöbölhetőkké válnak a párhuzamosságok, elkerülhetők a túltermelési válságok, megszüntethető a pazarlás, a népgazdaság erőforrásait a lehető leghatékonyabban lehet majd felhasználni.[3] Logikus, hogy amennyiben a termelés végletekig vitt racionalizálását tartjuk szem előtt, akkor a rendelkezésre álló terület optimális használata az elsődleges, a települések adottságaihoz történő alkalmazkodás másodlagos. Ez a szocializmus építésének gyakorlatában ténylegesen is így volt, Magyarországon is. „A termelési körzet közgazdasági kategória" – teszi egyértelművé Kőszegi László, a hatvanas években az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese.[4]

Sajátos tudathasadást jelez ugyanakkor, hogy miközben a társadalmi változások és a gazdasági fejlődés terén a Nyugat fejlődését tekintették viszonyítási pontnak – ahol az előbbre tartó gazdasági fejlődés nyomában már korábban megindult a társadalmi integrációs mechanizmusok átalakulása –, eközben a társadalmi berendezkedést tekintve a szovjet blokk országai már el is hagyták a Nyugatot. Mindezt úgy értelmezték, hogy a „termelőerők fejlődésének" további szakaszaiban az épülő szocialista társadalom ugyanazon jelenségekkel kell megbirkózzon, mint a nyugatiak (pl. növekvő urbanizáció, csökkenő agrárnépesség, a társadalom elöregedése).[5] Sajátos módon a községek elnéptelenedését az urbanizáció természetes velejárójának tekintették.[6] Az fel sem merült, hogy oly módon is lehetne urbanizálni a vidéki térségeket, hogy a városi népesség számára elérhető szolgáltatásokat, javakat – legalább részben – számukra is elérhetővé teszik. A hatvanas évek elejétől a területfejlesztés irodalmában és szakmai háttéranyagaiban tehát egy-

[3] Vö. Kőszegi 1964, 21–32; Perczel–Gerle 1966, 18, 199–200; Kukovics–Kulcsár 1973, 7–8.

[4] Kőszegi 1964, 211. Az életszerű, a meglevő adottságokra tekintettel lévő megközelítés kritikáját lásd szintén tőle: „Erősen megnyilvánult a településhálózat és a közlekedéshálózat szerepének túlzott előtérbe helyezése. […] [A] regionális tervezők a városrendezés során kialakult alapvetően »települési« szemléletet többé-kevésbé mechanikusan kiterjesztették a nagyobb egységekre, a »régiókra« és ezek vizsgálatára. Nem vették észre, hogy az alapul vett ismérvek és összefüggések csak másodlagosak." Kőszegi 1964, 82–83.

[5] Vö. „A fejlődés iránya világszerte egységes, mértéke és jellege azonban aszerint különböző, hogy egy ország iparilag mennyire fejlett, továbbá, hogy általános társadalmi viszonyai mennyiben segítik vagy akadályozzák a technikai fejlődést." Erdei 1977 [1960], 121; Perczel–Gerle 1966, 212–219 és 376–393.

[6] Perczel–Gerle 1966, 130; Kóródi–Kőszegfalvi 1971, 55.

szerre érvényesülnek a marxi–lenini dogmák és víziók, valamint a nyugati modernitás társadalomtudományok által feltárt tapasztalatai.[7] A kommunista ideológia és a piacelvű modernizációból leszűrt tapasztalatok keresztezése ugyanakkor frankensteini szörnyszülöttet eredményezett.

Az államszocializmusban a források központi elosztása együtt járt a termelés és a fogyasztás térbeli megtervezésével, nyomában a területi tervezés, a településpolitika intézményesülésével. Fürst János és Sós Aladár 1952-ben megjelent írásukban leszögezték, hogy

> [a] szocialista tervgazdálkodás a sztálini telepítési elveket tartja szem előtt. Ezek:
> 1. a gazdaságosság elve (nem a magántulajdon, hanem a közösség szempontjából),
> 2. a falu és város közötti ellentét felszámolása,
> 3. az elmaradt területek fejlesztése (ipari decentralizáció),
> 4. védelmi szempontok.[8]

E négy szempont végigkísérte a következő évtizedek gyakorlatát. Sztálin nyomán úgy tartották, hogy

> a „táj", a „rayon", a „régió" olyan, termelési szempontból egységesen kialakítható, szorosan összefüggő, termelési egységeket magában foglaló nagyobb terület, melyre a népgazdasági tervet a leggazdaságosabb módon lehet felbontani. [...] Elméletileg az lesz az optimális terület, melynél területet vagy lakosságszámot akár hozzáadunk, akár elveszünk, a gazdaságosság már csökken. A régió méretezésénél tekintetbe kell venni a maximális lakoslétszám lehető legmagasabb életszínvonalának és a maximális termelésnek biztosítását minimális áldozatok árán.[9]

Kulcsmomentum tehát a méret és a költséghatékonyság, ami ezután determinálta a településpolitika minden további részletét. A múlt gyakran hivatkozott „kedvezőtlen öröksége" miatt egyszerre kellett az elmaradottságot legyűrni,[10] miközben az eszközölt beruházásokhoz a Nyugat megelőzését társították, úgy gazdasági, mint társadalmi téren.[11]

A területi tervezés 1945 utáni hazai története a kortárs szakmai anyagok alapján rekonstruálható, illetve a geográfusok és történészek oldaláról is nagy vonalakban feltárt.[12]

[7] A nyugati gyakorlatok, ill. szakirodalom szemlézését lásd Kőszegi 1964, 32–43; Kulcsár (szerk.) 1972, 279–297; Bartke 1985, 246–258.

[8] Fürst–Sós 1952, 24.

[9] Fürst–Major–Sós 1953, 24–25.

[10] Vági Gábor tételesen is bemutatja a fejlesztési források egyenlőtlen elosztását legitimáló ideológiákat. Vági 1982, 123–161.

[11] Vö. Perényi 1958, 319–320; Perczel–Gerle 1966, 27.

[12] Összefoglalóan lásd: Kőszegi 1964, 59–71; Perczel–Gerle 1966, különösen 77–86, 113–116; Kóródi–Kőszegfalvi 1971, 87; Kulcsár 1972, 303–308; az elveket és a gyakorlatot is bemutatóan Bartke 1985, 187–215. Önkritikát is megfogalmaz Kőszegfalvi 1985, 11–34. Utóbbi elbeszélésmódjában keveredik a többes szám első és harmadik személy használata, távolítva önmagát a pártállam apparátusától. A feldolgozásokra lásd Belényi 1996, 83–139; Beluszky 2002 [1990], 85–90; Germuska 2004, 121–128, 147–161, 168–170; Hajdú 1993; Hajdú 2005, 178–211. A terület- és településfejlesztés intézményesülésének saját élettörténetbe ágyazott ismertetését lásd Kőszegfalvi 2008, 26–43.

E helyütt ezért csak felvillantom a település- és területi tervezés számottevőbb műhelyeit. A Területrendezési Intézet (TERINT) 1949-ben jött létre az Országos Tervhivatal Telepítési és Beruházási Főosztálya alá rendelt kutatóintézetként.[13] A területi tervezés egyik későbbi meghatározó alakja, Perczel Károly itt kezdte tervezői pályáját. A TERINT kommunista célokhoz aktualizált feladata az volt, hogy megalkossa a még Magyary Zoltán által felvetett országrendezési tervet.[14] A TERINT falvakkal kapcsolatos elborzasztó víziói jól ismertek. A Népgazdasági Tanács elgondolását követve[15] aszerint sorolták három osztályba a településállományt, hogy fejlesztésük, működtetésük mennyibe kerül, s fenntartásuk mennyire rentábilis. Már ekkor megjelent a „nem fejlesztendő" községek csoportja és a „faluritkítás" kifejezés. Elgondolásuk szerint a gazdaságos településméret 3500-4000 főnél kezdődött.[16] A kisszámú, részlegesen vagy alközpontként fejleszthető községek csoportja mellett a harmadosztályba (C kategóriába) soroltak „lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknél fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista településhálózatba, és ezért nem is fejleszthetők".[17] E tervezet 1951-ben nem vált törvényerejű rendeletté, de a továbbiakban informálisan alapjául szolgált a fejlesztési források szétosztásának. Az érintett 1530 faluban (a településállomány 47,7%-a!) csak minimális infrastrukturális fejlesztések voltak végezhetők, mint a villany, ivóvíz bevezetése, bekötőút aszfaltozása; de építési engedély nem volt kiadható.[18] Az ekkor megalkotott normarendszer – több metamorfózissal – az ezt követő évtizedekben – lényegében a nyolcvanas évek közepéig – meghatározta nemcsak a tervezők gondolkodását, de az állami és megyei forráselosztás gyakorlatát is.

Szintén 1949-ben hozták létre Erdei Ferenc vezetésével a Tanyai Tanácsot, amelynek fő feladata a tanyakörzetek kijelölése és általa a tanyák felszámolásának előmozdítása volt. Szintúgy 1949-ben alakult meg a Budapesti Műszaki Egyetem Várostervezési Tanszéke, ahol olyan nagy hatású tervezők dolgoztak, mint Perényi Imre – az egyetem későbbi rektora –, Faragó Kálmán vagy Major Jenő. A Városépítési Tervező Iroda – 1967-től: Városépítési Tudományos Tervező Intézet –, közismertebb nevén VÁTI a konkrét fejlesztési tervek kidolgozásának volt a centruma (Perczel Károly, Kőszegfalvi György). A területi tervezés rangjának emelkedését jelzi, hogy 1960-ban a VÁTI-n belül létrejött a regionális osztály.[19]

Miniszteriális szinten az 1949-ben létrehozott Építésügyi (1973 után: és Városfejlesztési) Minisztérium Települési Főosztálya koordinálta a tervezési munkát (Perczel Károly). Előbbiekhez képest látszólag kevésbé jelentős az Agrárgazdasági Kutatóintézet, ugyanak-

[13] Hajdú 1989, 96.

[14] Kőszegfalvi 1969, 158–159.

[15] Hajdú 1989, 88.

[16] Belényi 1996, 96.

[17] Hajdú 1989, 89.

[18] Hajdú 1989, 89–92; Hajdú 1993, 43–45; Belényi 1996, 95–97.

[19] Perczel 1961, 51.

kor a vezetésével megbízott Erdei Ferenc tekintélye és az általuk jegyzett, a falvaknak a kollektivizálás utáni termelési rendjéről a mezőgazdaság területi terve alá rendelt víziói a településpolitika alakítói közé rendelik ezt az intézményt is.[20] Természetes, hogy a területi tervezés hazai útkeresései nem álltak önmagukban. Azokat igen gyakran az Országos Tervhivatal koordinálta (Területi Tervezés Főosztály), de szorosan kapcsolódtak szélesebb, KGST-keretek között történő együttműködésekhez, szabványosítási törekvésekhez, egészen a mezőgazdasági jellegű települések tervezéséig bezárólag.[21]

Az ideális méretű falu – a mágikus háromezer

Az 1956-os forradalom leverését követően a BME Várostervezési Tanszékének lapjában, a *Településtudományi Közlemények*ben jelent meg Major Jenő és Faragó Kálmán cikke, amelyet több szempontból is figyelemre méltónak tartok. Egyrészt ebben az írásban megtaláljuk az átkötést a TERINT fiókba került tervezetéhez, másrészt miközben a Kádár-kormányzat azt kommunikálta, hogy tiszteletben tartja a parasztság igényét az önálló gazdálkodás folytatására, e cikkből világosan kiderül, hogy a színfalak mögött gőzerővel folyt a tervezés a kollektivizálás utáni agrárgazdaság szervezeti kereteinek kialakítására. A Major–Faragó-szerzőpáros célja, hogy képet nyújtsanak a „tervszerű fejlesztés" törvényszerűségeiről és lehetőségeiről.[22] Kiinduló kérdésük, hogy a nagyüzem milyen településstruktúra mellett a leghatékonyabb, tehát nem az adottságokból indultak ki, ti. hogy a meglévő településszerkezet sajátosságaihoz igazodva milyen lehet az ideális nagyüzem. Álláspontjuk szerint túl kicsi településen ugyanis nem lehet nagyüzemet szervezni, míg ha a település vagy annak határa túlságosan nagy, akkor a termelést nem lehet egy központból irányítani.[23] Faragó és Major kiindulópontja ezért az, hogy milyen előfeltételei vannak a gépi művelésnek. „A területszakaszok kedvező nagyságát a gépi művelés követelményeinek figyelembevételével kell meghatározni, és ezért a leghelyesebb, ha 80–100–120 k. hold (50–70 ha) nagyságú táblákra tagozódik az árutermelő vetésforgó területe" – összesen minimálisan 800–1500 kat. holdnyi szántóterjedelemben.[24] A szerzőpáros tisztában volt

[20] A megyei/tanácsi keretekben tervező tervhivatal számára ugyanakkor a termelési körzetekben gondolkodó agrárlogika nem volt kompatibilis. Vö. „Az említett körzetek tehát együtt kezelhető területek, de ezek a gyakorlati területi tervezésben közvetlenül nem igen használhatók. A megyei és a járási tanácsoknak ugyanis a mezőgazdasági termelés irányításában jelentős szerepük van […]. Ilyen körülmények között az olyan területi tervnek van jelentősége, amely valamely területi gazdaságirányító szervhez kötött." Kulcsár 1969, 36.

[21] Romány Pál 1971-hez köti „a szocialista országok regionális tudósainak első találkozóját" (Romány 1975, 13), pedig a kapcsolatfelvétel, a KGST szabványosítási céljaival összhangban, már 1958–1959-ben megindult, s rendszeres éves találkozókon mozdult előbbre. Utóbbi terület gazdag iratanyagát a jövőben tervezem feldolgozni. Köszönettel tartozom Ritter Györgynek, aki felhívta figyelmemet minderre.

[22] Faragó–Major 1957 [1956], 3.

[23] Faragó–Major 1957 [1956], 5.

[24] Faragó–Major 1957 [1956], 6.

vele, hogy kellenek létesítmények a falusi lakosság ellátására is, mert „[h]a nem nyernek kielégítést a falusi lakosság igényei, akkor feltartóztathatatlan lesz az a folyamat, mely először a falusi lakosság megöregedéséhez vezet, mert a fiatalság szinte menekül a faluból, majd a falvak elnéptelenedését eredményezi. […] Ez pedig végeredményben azt jelenti, hogy a mezőgazdaság színvonala romlik, extenzív irányba fordul."[25] Ugyanakkor az ellátás megtervezésekor elsősorban a gazdaságosság szempontjait vették figyelembe,[26] ami összességében azt eredményezte, hogy szinte elérhetetlen magasságba helyezték a komfortos falusi élet alsó határértékeit. Elgondolásukban az általános iskola minimum 840 lakost feltételez, míg „racionális és teljes értékű" orvosi ellátás csak 3200 lakos felett jár. „Az ennél kisebb települések lakói már nem részesülhetnek ilyen mértékű egészségügyi ellátásban."[27] Vegyesbolt 6-800 lakostól – kivételes esetben 3-400 főtől – dukál, de azt is jelezték, hogy a mennyiség e ponton nem feltétlenül jelent minőségi ugrást: „[a]z ennél nagyobb lakosságszámú, mezőgazdasági jellegű települések áruellátásának színvonala a lakosságszám növekedésével nem változik lényegesen."[28] Míg a kultúrházhoz legalább 1200-2000 lakos volt elvárt, a közigazgatás és az infrastruktúra területén (pl. posta) is a 3000 lakost tartották ideálisnak. „Az igények magasfokú kielégítése és ezzel együtt az ehhez szükséges közintézmények létesítésének gazdaságossága szempontjából tehát a 3000 lakosú falu tekinthető megfelelőnek"[29] – szól a summázat. Míg a nagyipari munkásság esetében fel sem merült, hogy civilizációs igényeiket bárki csorbítani merte volna, az agrárnépesség esetében erőteljes negatív értékpreferencia is érvényesült. Felvállaltan.

> [A] mezőgazdasági művelésnek a fejlesztésre gyakorolt hatása közvetlenül kapcsolódik a mezőgazdasági jellegű települések legjellemzőbb és legdöntőbb jelentőségű adottságával: a hozzájuk tartozó művelési területtel, a lakosságszám pedig a terület összefüggésében jelentkezik. Ily módon tehát *a lakosság ellátásának szempontjait bizonyos mértékig alá kell rendelnünk a mezőgazdasági termelés által megszabott kereteknek, illetőleg az a feladat, hogy a mezőgazdasági termeléshez szükséges lakosság igényeit az ellátás helyes megszervezésével elégítsük ki.*[30]

A következő évtizedek aztán megmutatták, hogy a „bizonyos mértékű alárendelés" társulva „az ellátás helyes megszervezésével" milyen következményekhez vezet. Major és Faragó a falusias térségek két szélén látott problémát: az aprófalvas vidékeken a településegység túl kicsi, míg a nagyfalvas vidéken túl nagy ahhoz, hogy egy nagyüzem keretei között szervezzék meg a termelést. Az előbbiekre vonatkozó javaslatukban a körzetesítésben látták a megoldást, ahol több települést átfogó nagyüzemet kell létesíteni egy központi településsel. „Helyes, ha több egymás mellett fekvő település ellátási szempontból kör-

[25] Faragó–Major 1957 [1956], 14.

[26] Faragó–Major 1957 [1956], 14–15.

[27] Faragó–Major 1957 [1956], 16.

[28] Faragó–Major 1957 [1956], 16.

[29] Faragó–Major 1957 [1956], 17–18.

[30] Faragó–Major 1957 [1956], 20. Kiemelés az eredetiben.

zetet alkot, és ebben a körzetben az egyik település központi funkciókat kap."[31] A nagyhatárú községek övezete viszont általában alföldi tanyás vidék is, ahol a tanya a gépesítést akadályozó tényező. „A mezőgazdasági termelés átszervezése során [már tudták?! – HGK] sok esetben a jelenleginél kevesebb külterületi lakosra lesz szükség, de még a szükséges külterületi lakosság is a tanyás települési mód folytán úgy helyezkedik el, hogy az a nagyüzemi gazdálkodást egyenesen akadályozhatja."[32] Őket emiatt – folytatva az ötvenes évek elejének politikáját – falvakba vagy újonnan létrehozott tanyaközpontokba kell betelepíteni.

Az 1956-os forradalmat követően a politika első vonalából hátrább lépő s az MTA Agrárgazdasági Kutatóintézetét igazgató Erdei Ferenc fő feladata ekkor szintén az volt, hogy a tudomány oldaláról szállítson legitim érveket és adjon gyakorlati tanácsokat a kollektivizált, nagyüzemi gazdálkodás kialakításához. Csete Lászlóval és Márton Jánossal közös, a kollektivizálás második hullámának kezdő évében megjelent könyvében Erdei arról ír, hogy „[a] mi tájékozódásunk számára azonban sem a településföldrajzi, sem a néprajzi, sem pedig az igazgatási jellemzés nem alkalmazható, mert a mezőgazdasági lakosság települési viszonyai különlegesen a gazdálkodás szempontjából érdekelnek bennünket".[33] A „különleges" érdeklődés tárgya tehát az agrárnagyüzem, amelynek a falu csak kiszolgálója. Erdei számára Major Jenő és Faragó Kálmán előbb idézett cikke szolgált kiindulópontul. „E számítások azt mutatják, hogy az általános iskolával való ellátáshoz minimálisan 840 lakos, de még inkább 2000, illetőleg 3000 főt meghaladó lakosság szükséges. Az áruellátás kielégítő színvonalon való megszervezéséhez a legkevesebb 6-800 lakos együttlakása. A népművelési igényeket pedig 2000 lakosnál kisebb települési egységekben csak a legminimálisabb szinten lehet kielégíteni, a magasabb szintű elemi szolgáltatásokhoz általában minimálisan 3000 lakosra van szükség"[34] – összegez a parasztpolgárosodás hajdani apostola.

A háromezres népességi küszöbérték innentől fogva, akár egy palackból kiszabadult szellem, önálló életre kelt, s fogva tartotta a tervezők gondolkodását. Perczel Károly egy 1961-ben megjelent tanulmányában definíciós szándékkal járja körbe a regionális tervezés mibenlétét, s ennek keretében kitér az agrárágazatra is. Leszögezi, hogy

> [a] mezőgazdasági tervezés fő szempontja olyan lakosságkoncentrációk létrehozása, amelyek kommunális, kulturális és szociális ellátottsága gazdaságosan biztosítható. Ezért – az adottságok és lehetőségek megfelelő elemzése alapján – kívánatosnak látszik a dunántúli és észak-magyarországi mezőgazdasági lakosságnak általában 3000 fős falvakba való tömörítése. Az alföldi településhálózat tanyás rendszerének felszámolásával kapcsolatban részben a mezővárosok, részben a mezővárosokból nehezen elérhető, újonnan létesülő távolabbi falvak lesznek a külterületi tanyákból beáramló népesség lakóhelyei.[35]

[31] Faragó–Major 1957 [1956], 35.
[32] Faragó–Major 1957 [1956], 36.
[33] Erdei–Csete–Márton 1959, 323. A nagyüzemi gazdálkodás területi tervezésbe integrált kérdéseihez tanulságos olvasmány a Magyar Közgazdasági Társaság Mezőgazdasági Szakosztálya ankétjának anyaga 1961. Vö. *Területi elhelyezés...* 1961.
[34] Erdei–Csete–Márton 1959, 336.
[35] Perczel 1961, 53–54.

Rá egy évre jelent meg a műegyetemi várostervező műhely szerzőhármasának kimondottan a mezőgazdasági települések tervezéséről szóló könyve, amelyre ezt követően a VÁTI-s belső anyagokban is hivatkoznak. A kötet sajátja, hogy miközben rengeteg alapkutatás mentén, hat évtized távlatából is izgalmas, még a tudományos közvéleményben is kevéssé rögzült ismeretanyagot ad közre,[36] a településpolitikára és területrendezésre egyrészt a célokhoz rendelt eszközként tekint, másrészt a tervezést a múltban elkövetett hibák megismétlődésének elkerüléséhez is szükségesnek tartja.[37] A szerzők elméleti-módszertani felkészültsége így nem egy élhetőbb világ vízióját segített kiteljesíteni, hanem a kommunista haladáseszménynek, az iparosításnak alárendelten tekintett a nagyüzemi mezőgazdaságra és az ezt kiszolgáló település- és társadalomstruktúrára. E premisszákból könnyen érthetővé válik az a technokrata szemlélet, amely csak a nyers funkcionalitást szem előtt tartó méret- (s ezáltal költség-)hatékonyság jegyében szemlélte a magyarországi településhálózatot. A technokrata szemlélet mellett az ekkoriban a napi politikából kifaroló s a tudományszervezés egyik fő korifeusává váló Erdei Ferenc által a harmincas–negyvenes évek fordulóján lerakott alapokhoz igazodnak. Erdei a hazai faluállományt „elsősorban a lakosságszám alapján" osztályozta, és „ez az eljárás módszertani szempontból annál figyelemreméltóbb, mert a települések fejlesztésével, tervezésével kapcsolatos elgondolásoknak is a települések nagysága képezi – a jelleg mellett – a kiindulópontját". Míg a települések gazdasági szempontú összevetése óhatatlanul is nehézségekbe ütközik, addig a települések népességszáma „az az egyszerű, mennyiségi viszonyítási alap, amely azonban implicite minőségi tartalmat is magában foglal".[38] A kötetnek a falvak méretgazdaságosságára vonatkozó részei Faragó Kálmán[39] szerzőségét dicsérik. Faragó gondolatai a sztálinista társadalomátalakítási tervbe illeszkedő, ortodox bolsevik víziók,[40] amelyek összességében nem érdemelnének hosszabb citálást, de mivel nemcsak esszenciáját, hanem elvi alapját is képezték a hatvanas évek községpolitikájának, ez mégsem kerülhető meg:

> Amellett azonban, hogy törekedni kell e településkategória lakosságának megfelelő életkörülmények közé való juttatására, a reális lehetőségek határain belül a tervszerű településfejlesztés minden eszközét fel kell használni a lakosság létszámának – és lehetőleg maguknak a telepü-

[36] Major a településhálózatot nemcsak horizontálisan, ha nem vertikálisan, a tengerszint feletti magasság alapján is bemutatja, kitérve a geomorfológiai-vízrajzi telepítőtényezőkre is. Ugyanő Dányi Dezső és Dávid Zoltán akkor frissen megjelent, a józsefi népszámlálás eredményeit közreadó kötetének adatait is beépítette tanulmányába, s érzékeny volt a néprajzi szempontokra is. Major 1962.
[37] Az iparosodás következtében „foglalkozni kell a mezőgazdasági termelés megváltozott és egyre nagyobb ütemben változó viszonyainak a települések jövőjére gyakorolt hatásával, ha el akarjuk kerülni azokat a következményeket, amelyek az ipari forradalom után a városokban előálltak, nagyrészt a tervezés felkészületlensége miatt". Perényi–Faragó–Major 1962, 5.
[38] Major 1962, 9–10.
[39] Faragó Kálmán (1923–1998). Életrajzírója fontosnak tartotta kiemelni, hogy „[e]lőadásaiban kerülte a nemzetközi kitekintést, a nyugati példákat érdektelennek tartotta". https://urbanistak.hu/farago-kalman-dr/ (Megtekintés időpontja: 2022. 02. 06.)
[40] Vagy ahogy Juhász Pál fogalmaz: „a korszakot jellemző primitív ökonomizmus, amelynek korlátoltsága az optimális üzemnagyság óhajtott és állandóan megtalálni vélt kategóriájában sűrűsödött össze." Juhász 2006 [1988], 212.

léseknek – csökkentésére. Ebből a szempontból nemcsak a különböző építési korlátozásoknak és kedvezményeknek van nagy jelentősége, hanem magának a mezőgazdasági termelés szervezésének is, amely munkaalkalmak teremtésével és megszüntetésével nagymértékben szabályozhatja a népességszámnak egy adott terület települései között való elosztását. [...]
Ha az aprófalvak összefüggő településhálózati foltot alkotnak, éppen az életképtelen települések megszüntetése folytán előálló lakosság-átcsoportosítás eredményezheti egyes települések – nem egyszer jelentős – fejlődését. Az aprófalvak megszüntetése ugyanis nem okozhatja egyes vidékek elnéptelenedését, hiszen ez lehetetlenné tenné a mezőgazdasági termelés folytatását, ezért gondoskodni kell a lakosság helyhez kötéséről. Ha az összetelepítés nem egy távolabbi, nagyobb településbe történhet célszerűen, akkor a lakosságkoncentráció valamelyik, erre alkalmas aprófalu fejlesztésével oldható meg. [...]
Azokban az aprófalvakban, amelyek már ma is rendelkeznek részleges alapfokú ellátáshoz szükséges, jó állapotban lévő közintézményekkel, a közintézmények működtetése gazdaságtalan lesz ugyan, mégis helytelen lenne ezek megszüntetésére gondolni, hanem inkább a tervszerű telepítés eszközeivel törekedni kell a lakosságszám növelésére, és ezzel racionálisabb nagyságrendek megközelítésére. [...]
A többségében avult, korszerűtlen lakásviszonyokat nyújtó lakóházakból álló aprófalvakat úgy kell tekinteni, mint a szanálandó városrészeket. [...]
[A „fejlődőképes" aprófalvakat] fokozatosan el lehet látni a részleges alapfokú ellátáshoz szükséges közintézményekkel [...]. Azokban az aprófalvakban viszont, amelyek fejlődési lehetőségekkel nem rendelkeznek, semmiképpen sem lenne racionális ilyen beruházások létrehozása. Ezért ilyenkor még a részleges alapfokú ellátás is lényegében körzeti módszerrel oldandó meg úgy, hogy valamelyik szomszédos, erre alkalmas település közintézményeinek méretezésénél kell figyelembe venni a megszüntetésre ítélt aprófalvak lakosságának igényeit is.[41]

Miután a 2030/58-as kormányhatározat a kormányzati politika prioritásai közé emelte a regionális tervezést (a korábbi ágazati lépték kiváltására), az Építésügyi Minisztérium koordinálásában, egy „hipotetikus régióbeosztás alapján" 1960-ra országos regionális feltárás készült. Ebből nőtt ki 1963-ra az első településhálózat-fejlesztési tanulmányterv, a későbbi területfejlesztési politikák kiindulási alapja,[42] amelynek fő gazdaságpolitikai célja az ipari zónák és a főváros tehermentesítése volt, mind infrastrukturális, mind demográfiai értelemben. Ehhez az országot rajonokra osztották. A keretterv hat és kilenc alcentrumos (rajonos) változatban készült. Előbbi Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Nagykanizsa, Győr központokkal; utóbbi Szombathellyel, Székesfehérvárral és Szolnokkal egészült ki. Bár csak keretterv maradt, a vidék jövője szempontjából két okból is jelentős következményű. Egyrészt a mezőgazdaságban „bevezette az optimális üzemnagyság fogalmát". Ideálisnak a 3 és 10 ezer hektár közé eső nagyüzemet tartotta, ami a továbbiakban a téeszösszevonások elvi alapját képezte, másrészt az intézmények hierarchiáját a településhierarchiában elfoglalt helyhez illesztette.[43] A kisebb falvak szemszögéből mindkét szempont tragikus következésű. Már Belényi Gyula is megállapította, hogy a „tanulmányterv szemléleti jellegzetességei a legjobban a mezőgaz-

[41] Faragó 1962, 140–142.
[42] Kőszegfalvi 1969, 158–159.
[43] Miklóssy 2004, 95–96.

dasági régiókkal és településekkel kapcsolatos türelmetlen, az empátia legcsekélyebb jeléről sem árulkodó elképzelésein figyelhetők meg".[44]

E tervet szinte kizárólag a területfejlesztési szempont dominálta, azaz hogy egy vidéki terület milyen mértékben alkalmas vagy tehető alkalmassá a mezőgazdasági termelésre. Barátságtalan felütés, hogy ennek kibontása során Perczel Károly a középkori településszerkezetet őrző dél- és nyugat-dunántúli, valamint észak-magyarországi faluhálózatban kizárólag a nagyüzemi művelés akadályát látta, de a tanyák is megkapták a magukét. Perczel is azt a felfogást építette tovább, hogy a mezőgazdaság gépesítésével óhatatlanul csökken majd az agráriumban dolgozók száma, „és ezért jóval kevesebb településre lesz szükség, mint amennyi ma fennáll. Előnyös, ha a falvak elkerülhetetlen sorvadását tervszerűen azokra a településekre irányozzuk elő, amelyek lakosságszáma nem teszi lehetővé a lakosság szocialista jellegű, városias ellátását."[45] Úgy találták, hogy amennyiben az országot mezőgazdasági szempontból termelési modellkörzetekre osztanák, akkor „893 település távlatban elegendő volna a mezőgazdasági dolgozók és az azokat alapfokon kiszolgáló lakosság letelepítésére".[46]

Perczel is a falvak osztályozásában gondolkodott, a községek népességszáma és a határhasználat módja szerint három kategóriát különített el. Az első, alföldi típusban a könnyen gépesíthető, nagy határ adott, ellenben „tanyákkal teleszórt területén nagy, összefüggő mezőgazdasági művelési területek nem alakíthatók ki, [...] a terület művelése csak nagy költségek, tömegszállítási eszközök igénybevételével, gazdaságtalan és antiszociális tömeges ingázás útján oldható meg".[47]

A második típusú, „kis- és aprófalvas területeken a falvak sűrűsége akadályozza nagy, összefüggő művelési területek kialakítását [...] Az 1000 lakoson aluli népességű apró falvak a ma már szükséges közművesítés gazdaságosságát és a közintézmények minimális kapacitásának kihasználását nem teszik lehetővé, és ezért a szocializmus viszonyai között fejlődésképtelenek, gazdaságtalanok, és alkalmatlanok arra, hogy lakosságukat a városi életszínvonalhoz közelebb hozzák."[48] Akik számára mindez túl elvont megfogalmazás lenne, azok számára részleteiben is kibontja vízióját.

> De a települések 50-60%-a jelenleg 1000 főn aluli, amit sem a nagyüzemi termelés, sem a magasabb életszínvonalra vágyó lakosság huzamosabb ideig nem tud elviselni. Az aprófalvak közül tehát a nagyüzemű termelés szempontjából legkedvezőbb fekvésűeket kell egyedül a 2–3000 fős kategóriának megfelelő közintézményekkel ellátni, a többi kis falvakból egyelőre a kiválasztott központi falvakba fognak bejárni a szolgáltató intézmények használata céljából, vagy pedig átköltöznek a fejlesztésre kijelölt falvakba. Így az életképtelen, kisméretű falvak

[44] Belényi 1996, 135.
[45] Perczel–Gerle 1966, 142. Negyedszázaddal később erre így emlékezik vissza: „Már akkor rámutattunk arra, hogy az 1000 főn aluli kisfalvak lakossága erősen, az 500 főn aluliaké vészesen csökken, ugyanakkor a kisfalvak száma állandóan nő, mert a középfalvakból is elvándorolnak, csak a nagyfalvak stabilak." Perczel 1989, 88.
[46] Perczel–Gerle 1966, 143.
[47] Perczel–Gerle 1966, 116.
[48] Perczel–Gerle 1966, 117.

lassan elsorvadnak, mert lakosságuk számára kényelmetlenné, elavulttá válnak. A dunántúli és észak-magyarországi kisfalvas vidéken átlag minden ötödik aprófaluból kell egy kb. 2-3000 fős központi falut kialakítani.[49]

A harmadik típus a közepes méretű falvak nagyobb számával jellemezhető, ahol a népességszám 1000 és 3000 fő közé esik. A fejlesztési tervek kialakításánál, a forráselosztás tervezésénél a „gazdaságos kommunális ellátáshoz" nagyobb népesség szükséges, mert „a 3000 főnél nagyobb falvak láthatók csak el gazdaságosan teljes vízvezeték- és csatornahálózattal".[50] Jobban belegondolva ez utóbbi mondat értelmébe, tényleg lehetséges, hogy a hazai településállomány kétharmada a csatornázás megtérülésének oltárán lett feláldozva? (Amivel nemcsak akkor, de jelentős hányadban még ma is adós a magyar kommunális politika.) Ha már az infrastruktúra szóba került, akkor az úthálózat és a közlekedési infrastruktúra általa megfogalmazott prioritásai is közlésre érdemesek. Első helyen szerepelt „az ipari termelő bázisok" közötti hatékony közlekedés biztosítása, másodikon az agártermékek biztonságos szállítása, harmadik helyen „a munkaerő és a lakosság" lak- és munkahelyek, valamint az üdülőhelyek közötti „gyorsabb szállítása". A falvak népessége csak ezt követően nevesítődik a negyedik pontban, „az ellátás egyenletességének biztosítása minden település lakossága felé" megfogalmazásban.[51]

1960-ban 920 kétezer lakos feletti község volt Magyarországon, amelyek hozzávetőleg megfeleltek a községközponti kritériumoknak, de ezt a számot – elrugaszkodva „a sematikus átlagtól" – 1050 településre mint „maximális számra" emelték. Hosszabb távon e településcsoport további 20 százalékos csökkenésével számoltak. Az 1050 faluközpontból 2600 „mellékfalut" igazgattak volna.[52] Az eddigieket összefoglalva, a mellékfalvakba 1000 lakos alatt nem lehetett közintézményt telepíteni, de 2400 lakosig is csak minimális, alsófokú funkciókat kaphatott egy település. A lakosságszám függvényében az előbbiekbe csak villanyt, utóbbiakba már törpevízművet is engedélyeztek. A közlekedési infrastruktúra 2400 lélek alatt csak gyalogos és kerékpáros közlekedéssel számolt, a teherautó csak e felett jelent meg szállítási eszközként, míg a busz 5000 lakos felett.[53] Ugyanakkor a célokhoz mérten szűkös anyagi lehetőségekkel ők is tisztában voltak, ezért a városok koncentrált fejlesztése mellett szóba sem jöhetett a közel ezer faluközpont előbbiekhez hasonló volumenű fejlesztése, mindössze kísérleti falvak kijelölésében és fejlesztésében gondolkodtak.[54] Sajátos paradoxon, hogy miközben a falutervezés a településtudomány részeként

[49] Perczel-Gerle 1966, 118. E perspektívából logikus a beruházási tilalom, mert „végeredményben megszűnő települések fejlesztésére kell[ene] gazdasági erőforrásokat biztosítani." Perczel-Gerle 1966, 210.
[50] Perczel-Gerle 1966, 117.
[51] Perczel-Gerle 1966, 127.
[52] Perczel-Gerle 1966, 143–144.
[53] Perczel-Gerle 1966, 158. oldali táblázat.
[54] Perczel-Gerle 1966, 236–237. Vö. „Nem lehet szó arról, hogy [...] viszonylag jelentéktelen falukörzetközpontok nagyobb számának közművesítését, csatornázását, vagy ezernyi falusi közintézmény, üzletház, kulturális központ, vagy százezernyi többszintes városias lakás építését kezdjék meg a falukörzetközpontokban. Ez esetben ugyanis a városok fejlesztésére alig maradna megfelelő anyagi eszköz." Uo. 236.

bizonyos tekintélyre is szert tudott tenni, addig a regionális tervezés szintjén a falusi fejlesztések minimális figyelmet kaptak.

A falvak jövője szempontjából bemutatott 1963-as terv szolgált alapjául a tervezők szándéka szerint még alaposabban átgondolt, 1969-re elkészült országos településhálózat-fejlesztési keretterv számára, amely az OTK első verziójának tekinthető.[55] Az előbbi célok, korszerűbb fogalmi keretben (a rajon kifejezés elhagyásával) részben visszaköszönnek az OTK-ban is: az országot régiókra kell osztani, regionális centrumokkal (az öt nagyváros körzetközponttal). Lényegi különbség, hogy a megyei lobbik ellenállása miatt az alkörzetek nem jöhettek létre, ellenben minden megyeszékhely felsőfokú központtá avanzsált, „ellátandó körzete pedig a saját megyéje" lett.[56] A megyeszékhelyek fejlesztési és forráselosztó központ pozícióját a harmadik tanácstörvény[57] is megerősítette, amely a megyét tette meg a területfejlesztés alapegységének, amit az OTK még inkább bebetonozott azzal, hogy tételesen is felsorolta a kiemelt településeket. A döntéshozó és a végrehajtó hatalom finom összhangját jelzi, hogy a Politikai Bizottság 1970. március 10-én határozatban engedett zöld utat az OTK-nak s a részletes, megyei szintű tervek kidolgozásának,[58] majd 1971-ben két minisztertanácsi rendelettel kodifikálták (1006/71. és 1007/71. számú M. T.-rendeletek). De ne szaladjunk ennyire előre! Láttuk immár, hogy az ideológiai alapú, vágyvezérelt jövőképek miként váltak a luhmanni értelemben autopoietikus rendszerré.[59] Evolutív fejlődésről természetesen nem beszélhetünk, de a kommunista rendszer belső erőforrásainak kimerüléséig nem volt akadálya annak, hogy a falupolitika eljusson a zsákutca végéig, s mindezt a saját szemszögéből nézve racionális érvek mentén tegye.

OTK: az intézményesített falurombolás programja

A következőkben azt is szeretném felvillantani, hogy szakmai oldalról milyen visszacsatolások, kritikák érkeztek még az OTK elfogadását megelőzően, elsősorban a VÁTI munkatársai részéről. Azért tartom ezt fontosnak, mert ezen anyagok kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a pártállam vezetése tisztában volt az addigi községpolitika következményeivel, s módjában állt volna „új szakaszt" kezdeni – ha erre lett volna politikai akarat.

Az OTK kidolgozása nem lett volna lehetséges népességprognózis nélkül. A hatvanas évek közepéig végbement urbanizációs és iparosítási folyamatok rendkívül kedvezőtlen demográfiai hatásai jól ismertek voltak a VÁTI szakemberei előtt. Ennek ellenére a KSH NTKI által készített három becslés közül az egész OTK-nak az képezte az alapját, amely szerint az ország népessége 2000-re 11,3 millióra nő. „Ennek a létszámnak az országon

[55] Kőszegfalvi 1969, 164.
[56] Miklóssy 2004, 97.
[57] 1971. évi I. törvény.
[58] Kőszegfalvi 2008, 66–74.
[59] Összefoglalóan lásd Luhmann 2006, különösen 96–111. Vö. Pokol 1999, 41–45.

belüli térbeli újraelosztását kell tehát megtervezni."[60] Kőszegfalvi visszautal az 1963-as első településhálózat-fejlesztési kerettervre, mondván, hogy az *„az ország községi településeinek alig egyharmadát ítélte a jövő szempontjából fejlődőképesnek. A legutóbbi felfogás kialakulását megelőző vizsgálatok a községek ennél is kisebb hányadánál tételeztek fel távlatilag is fejlődést.* [...] [Ö]sszegezve 450-500 az olyan község, ahol a fejlődés számba vehető tényezői alapján – a jövőt illetően – növekedést tételezhetünk fel."[61] Tudták azt is, hogy a városok népességnövekedése 90%-ban a bevándorlásból – pontosabban: a falvak vándorlási veszteségéből – adódik, s a növekedésnek mindössze tizede származik a városok természetes szaporulatából. Azzal számoltak, hogy ezek a trendek a továbbiakban is fennállnak: az agrárterületekről további népesség vándorol majd az ipari jellegű területek felé, ami a falvak népességének további csökkenését és a városok további növekedését eredményezi. A rendkívül kedvezőtlen folyamatok fényében olyan szcenárióval is kalkuláltak, hogy „a mezőgazdaság keretein belül a jövőben nem átrétegződéssel, hanem természetes elhalás útján jelentkező munkaerőlétszám-csökkenéssel kell számolnunk".[62]

Tehát nemcsak a tervezők, de a pártvezetés előtt is ismert kellett legyen az össztársadalmi szinten jelentkező népességfogyás ténye, miként az is, hogy még a kirívóan rossz értékeket produkáló hatvanas évek eleji adatok mellett is a községek reprodukciós rátája messze jobb értékeket mutatott, mint a városoké. „1958-tól kisméretű természetes szaporulatunk mellett a népesség reprodukciója állandóan negatív. A népesség természetes szaporulatát nem a jó élveszületési arányszámok okozzák, hanem az átlagos életkor kitolódása. [...] Hazánkban 10 év óta lényegében csökken a népesség."[63] Mindebből mégsem az következett, hogy akkor a falvak helyzetét próbálják meg komplex gazdasági-szociálpolitikai eszközökkel stabilizálni, hanem az addigi gyakorlatot fenntartva tovább folytatták a negatív demográfiai spirált elmélyítő vidékpolitikát. Eközben a városok által kínált, az életlehetőségeket behatároló lakáspolitikát is döntő kritikával illették: az „átlagos családnagyság figyelembevételével épülő lakások a jelenlegi rossz népesedési viszonyokat konzerválják".[64]

[60] Kóródi–Kőszegfalvi 1971, 89.
[61] Kóródi–Kőszegfalvi 1971, 113. (Kiemelés az eredetiben.)
[62] 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 7, 27–30. i.h.: 7; 30. A korszakban a kérdésnek szentelt monográfiát lásd: Sárfalvi 1965. Fontos szemantikai elem a pártállami tervezés nyelvhasználatában, hogy a mezőgazdaságból a munkaerő mindig felszabadul!
[63] 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 46–47. „Községeink népességszáma 1954-ig növekedett. 1954–60 között stagnált, 1960–67 között 3,9%-kal csökkent." Uo. 50.
[64] 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 46–48.

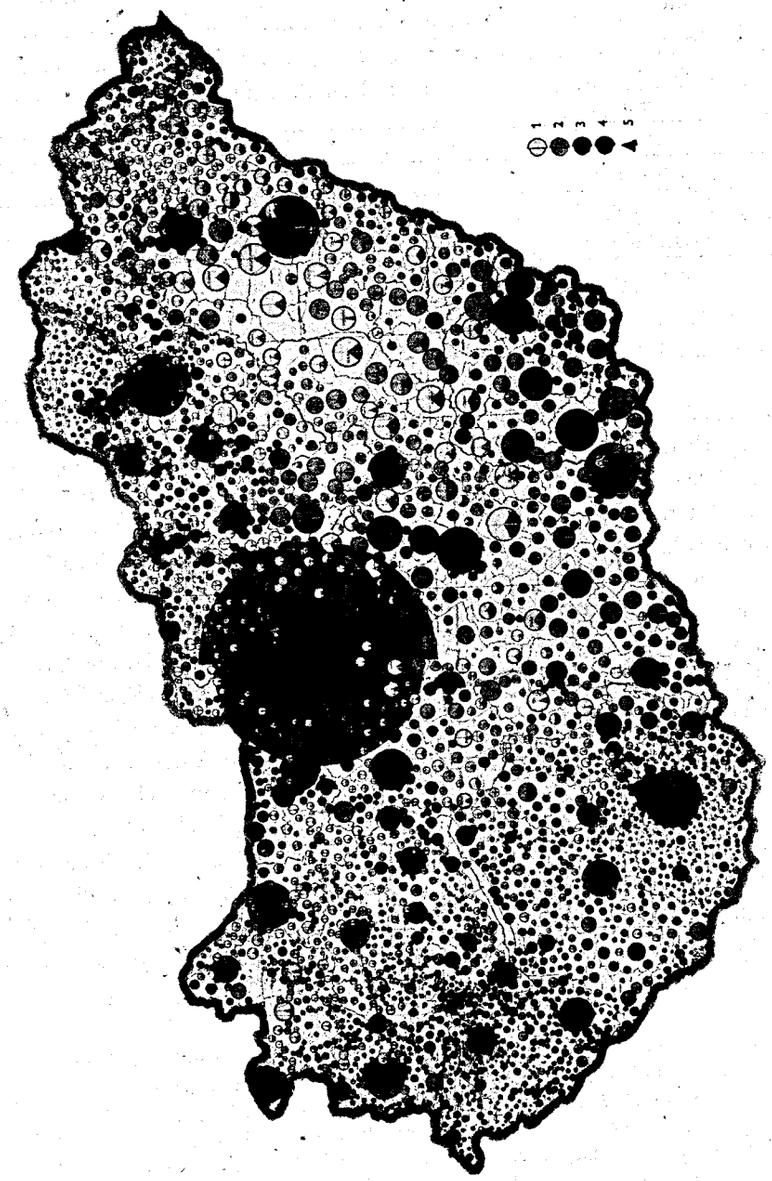

1. térkép. Magyarország népességi vizsgálata. A települések népességének alakulása, a kül- és belterületi népesség megoszlása, 1949–1960
1. Fogyó lakosságú települések, 2. Stagnáló lakosságú települések, 3. Növekedő lakosságú települések, 4. Erősen növekedő lakosságú települések, 5. Külterületi népesség aránya.
Forrás: Perczel–Gerle, 1966, 104. oldal után következő 14. ábra.

1. táblázat. **A népességszám változása településcsoportok szerint, 1960–1966**

Nagyságcsoport	Növekedés vagy csökkenés %-a
<1000	−30,0
1000–2000	+3,5
2000–3000	−0,8
3000–4000	−5,5
4000–5000	−2,5
5000–10 000	−4,8
10 000–20 000	−4,4
20 000–50 000	+9,4
50 000–100 000	+22,5
100 000<	+14,8

Forrás: 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 6.

A fentebb leírtak ellenére a demográfiai prognózisok mindegyike a megyék szintjén enyhe népességnövekedést jelez 1985-re, ill. 2000-re, miközben realizálja a falvakban végbemenő népességcsökkenést. Magyarán azt feltételezték, hogy az elvándorló, városba költöző kétkeresős családok termékenysége meghaladja majd a falvakét, ami csak a tervgazdaság növekedésorientált, voluntarista és beruházáslegitimáló szemléletével magyarázható.[65]

Tanulságos megyénként is áttekinteni, hogy a VÁTI tervezői melyik megye falvainak milyen jövőt képzeltek. 1970-ben ugyanazon sablon alapján a VÁTI minden megyének elkészítette a településhálózat-fejlesztési tervét, amit vitaanyagnak szántak. Ennek elfogadott, felére, harmadára rövidített változata képezte azután 1971-ben a megyei településhálózat-fejlesztési koncepciót. A terv nemcsak bővebb, de erőteljesebb megfogalmazások is jellemzik, a koncepcióban inkább törekedtek a higgadtabb, visszafogottabb kijelentésekre. A tervek így hívebben tükrözik a várostervezők szemléletét, technokrata elképzeléseit, mint a megyei tanácsok által jóváhagyott koncepció. Néhány megye esetében ugyan kíméletes megfogalmazással elkenik e kérdést,[66] de legtöbbször kendőzetlenül felvállalták harcos szemléletüket, amely a kistelepüléseknek nem osztott lapot. Feltűnő az a lelketlen, technokrata megfogalmazás is, amely úgy ír a községekről, mintha azok nem ugyanazon ország állampolgárainak szolgálnának lakhelyéül, sőt: otthonául. Borsod aprófalvas övezeteiről például azt írják, hogy „lehetséges, hogy *ebben a frakcióban* a települések egy része meg is szűnik".[67] Nyersen fogalmaznak a nógrádi falvak jövőjét tekintve is, ahol „[a] falu kategóriába tartozó települések – helyi igényeken túlmenő – fejlesztését csak a lakosság hozzájárulásának mértékéig tartjuk kívánatosnak".[68] S míg úgy tartották, hogy „sok aprófalu körzetesítésével ellátásuk gazdaságosan pótolható", addig a „bányászkolóniák zöme elhanyagolt állapotú, rossz ellátottságú. Megszüntetésük, illetve lassú sorvasztásuk célszerű."[69] Baranya esetében is kertelés nélkül kijelentették, hogy

> [a] megye aprófalvas településhálózatának átalakítása egyúttal maga után vonja a sorvadó, önmagában életképtelen és elnéptelenedő települések közigazgatási összevonását is. Az aprófalvak elöregedő lakossága a települések demográfiai erodálását és ezzel közigazgatási önállóságának megszűnését is elősegíti. Már az első szakasz elején a következő községek közigazgatási összevonását tervezzük:
>
> Pusztakisfalu – Lovászhetényhez
> Gorica – teljesen elnéptelenedik
> Tekeres – Orfűhöz
> Mecsekszakál – Orfűhöz
> Bános – Orfűhöz
> Karácodfa – Hetvehelyhez
> Szentkatalin – Hetvehelyhez
> Okorvölgy – Hetvehelyhez
> Kán – Hetvehelyhez
> Szatina – Kishajmáshoz
> Monosokor – Okorághoz
> Markóc – Drávafokhoz
> Révfalu – Drávakeresztúrhoz
> Várad – Kétújfaluhoz
> Bürüs – Ibafához
> Csebény – Ibafához
> Horváthertelend – Ibafához
> Korpád – Ibafához
> Gyűrűfű – teljesen elnéptelenedik.
>
> A fentieken kívül mintegy 30 községben erőteljes a népességszám-csökkenés (1960–1970 között 20% feletti). Amennyiben távlatban a települések lakosszáma tovább csökken, és a kritikus érték (100 fő körül) alá száll, úgy ezek összevonását is meg kell vizsgálni. Erre legkésőbb a terv első időszakának végén sor kerülhet. […] Az összevonásra, ill. megszűnésre tervezett községek egynémelyike (pl. Tekeres, Gorica) idegenforgalmi célokra felhasználhatók. Többsége azonban sem környezete, sem megközelíthetősége, sem épületállaga, ill. felszereltsége miatt erre nem alkalmas. Ezek teljes erodálásával számolunk.[70]

[65] Lásd az ÉVM osztályvezetőjének, Boros Ferencnek kritikus megjegyzését, miszerint „1975-ben a megyei tanácsok által készített népességi prognózisok országos összesítése 12,15 milliós magyar népességet eredményezett". Boros 1988, 165.

[66] Vas megyénél reálisan látják, hogy harminc évre nem tervezhető előre, a 140 szerepkör nélküli községből mi mibe fog beolvadni. Vas megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. november; 17. MNL OL XXVI-D-8-f, 130. d. Zalánál is csak annyi jön elő, hogy „[m]ezőgazdasági marad a falvak tömege, ahol azonban a lakosságnak csak kis és egyre csökkenő része marad". Zala megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. március; 35. MNL OL XXVI-D-8-f, 131. d

[67] Borsod-Abaúj-Zemplén megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970; 56. MNL OL XXVI-D-8-f, 123. d. (Kiemelés tőlem – H. G. K.)

[68] Nógrád megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. MNL OL XXVI-D-8-f, 126. d.

[69] Nógrád megye településhálózati koncepciója. Budapest, 1970. április; 2.2. pont. MNL OL XXVI-D-8-f, 127. d.

[70] Baranya megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. november; 19–20. MNL OL XXVI-D-8-f, 123. d.

Veszprém megyéről talán még az előbbinél is kíméletlenebbül fogalmaznak: „A megyében a települések alig 30%-át tervezzük fejleszteni, 197 település csökkenő, illetve ezek fele mint távlatban megszűnő település, a 76 darab 100 főn felüli külterületi lakott hellyel egyenrangú."[71] Közel száz község megszűnésével számoltak tehát, ebből negyven falu esetében már a közeljövőben.[72] A szomszédos Győr-Sopron megyében „[a] lakosság további urbanizálódása következtében a szerepkör nélküli 101 községből egyesek nagy mértékű lakosszámcsökkenés miatt más településbe olvadnak be. Ez az aprófalvak megszűnését eredményezi, ami településhálózati szempontból előnyös."[73] 2000-re előretekintő prognózisukban „a falvaknál nagymértékű fogyás jelentkezik".[74] Jóllehet Szabolcs-Szatmárban az 1000 fő alatti falvak népességének némi növekedését prognosztizálták, a terv mégis azt a jövendölést tette, hogy „[a] tervidőszak végére e települések jelentős része vagy egésze önálló községként meg fog szűnni".[75] Hajdú-Bihar esetében azzal kalkuláltak, hogy a városi központokban nem foglalkoztatható népesség – mintegy 15-20 ezer fő – a megyén kívülre vándorol. A tanyasi népesség esetében – a háztájizás visszafejlődését prognosztizálva – 15-18 ezres csökkenéssel számoltak 1985-ig.[76]

Az Alföldön – miként a korábbi tervezetekben is – a tanyák jelentette kihívást is le kívánták küzdeni. Bács-Kiskun tervében arról olvashatunk, hogy „[a]z egyéb külterületi lakott helyek, mint racionálisan nem fejleszthető, munkalehetőséget nem biztosító, gazdaságosan el nem látható településegységek lakosságszáma csökkenésével kell számolni. Ezek népességének egy része kihal, más része a vonzásközpontokba beköltözik."[77] De nemcsak a társadalmi változások iránya, hanem a tervezők normatív szemlélete is pusztulásra ítélte a tanyákat – némi cinizmussal fűszerezve: „A tanyarendszer általában gátolja a gazdasági-társadalmi élet fejlődését, ezért indokolt a tervezés távlatában a tanyák többsége megszűnésével számolni." Ugyanakkor a háztájizásban betöltött szerepük és a megoldatlan városi lakáshelyzet miatt „a tanyák gyorsütemű csökkentését vagy teljes likvidálását nem lehet célul tűzni".[78]

[71] Veszprém megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970; 4., megismételve uo. 22–23. MNL OL XXVI-D-8-f, 130. d.

[72] Veszprém megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970; 17. MNL OL XXVI-D-8-f, 130. d. Hosszabb távon, 2000 után mind a 176 falu megszűnésével kalkuláltak, elfogadva a realitást, hogy egyelőre erre nincs forrás („az addig feltétlenül szükséges tennivalók, a termelési szerkezet hamarabb nem teszi ezt lehetővé", uo. 26.).

[73] Győr-Sopron megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. november; 20. MNL OL XXVI-D-8-f, 125. d.

[74] Győr-Sopron megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. november; 40. MNL OL XXVI-D-8-f, 125. d.

[75] Szabolcs-Szatmár megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. március; 15. MNL OL XXVI-D-8-f, 125. d.

[76] Hajdú-Bihar megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. március; 6. MNL OL XXVI-D-8-f, 126. d.

[77] Bács-Kiskun megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag) Budapest, 1970. november; 29. MNL OL XXVI-D-8-f, 124. d.

[78] Bács-Kiskun megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. november; 27. MNL OL XXVI-D-8-f, 124. d. Szinte szó szerint ugyanez a megfogalmazás köszön vissza a csongrádi terv 15. oldalán.

A kutató figyelmét az sem kerülheti el, ahogy az egyes településkategóriák megadásakor visszatérő elem a falvak negatív tartalommal történő definiálása. Csongrád megye terve 26 darab falu besorolású települést sorol fel, megosztva az osztályozás szempontját: „A kisebb népességszámú, gyengén fejlett, jelentősebb fejlesztési adottságokkal nem rendelkező, vagy távlatban összevonásra, megszűnésre előirányzott településeket soroltuk a falu kategóriába."[79] Szolnokból hasonló megfogalmazás köszön vissza: „Falu kategóriába javasoltuk sorolni azokat a fejletlenebb, kis népességszámú településeket, amelyek fejlesztési adottságokkal nem rendelkeznek, alapfokú ellátó intézményhálózatának kiépítése és fenntartása gazdaságtalan. A távlatban ezeknek a településeknek esetleges összevonásával, megszűnésével lehet számolni."[80]

Az OTK a gyakorlatban

1971 márciusában a minisztertanács két rendeletbe szerkesztetten elfogadta az országos településhálózat-fejlesztési koncepciót.[81] Az OTK tartalma jól ismert: 127 városias települést (közöttük a 76 várost) országosan kiemelt központi szerepkörűvé minősített. Miközben a központilag fejlesztendőnek ítélt körbe tartozó városok a településállománynak mindössze 4 százalékát alkották, a fennmaradó, hozzávetőleg 3000 elemet számláló, döntően falusi jellegű településhányad fejlesztési prioritásainak megállapítását a koncepció a megyék hatáskörébe utalta. Utóbbiak közül mint ún. alsófokú központ kb. 1000 település tartozott az infrastrukturálisan, intézményhálózatát tekintve még alapszinten forráshoz jutó települések körébe, ellenben a legalsó szintet jelentő, legszámosabb, 2000 falvat számláló kör gyakorlatilag semmiféle központi intézménymegtartó vagy netán fejlesztési támogatásban nem részesült. „Az OTK egy évtizede alatt ide, a településállomány 4%-ába került a településfejlesztési források 83%-a, míg a többi háromezernek [voltaképpen: csak az ezer alsófokú központnak – HGK] (96%-nak) csak 17% jutott."[82] Tételesen, az egy lakosra jutó fejlesztési összeget településkategóriánként tekintve, az egyéb településekre 500–1000 Ft, az alsófokú

[79] Csongrád megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. szeptember; 9. MNL OL XXVI-D-8-f, 124. d.

[80] Szolnok megye településhálózatfejlesztési terve. (Jóváhagyásra nem kerülő munkarész, egyeztetési anyag.) Budapest, 1970. november; 7. MNL OL XXVI-D-8-f, 129. d.

[81] Jóllehet a hatvanas évek területi tervezési törekvései olyan, egymásra épülő koncepciókként összegezhetők, amelyek realizálódása az OTK, geográfus oldalról van olyan vélemény is, hogy annak 1971-es bevezetése a '68-as reformok lefékezésének része, a párt ortodox szárnya és a szovjetek felé tett gesztus. Tóth 2011, 5.

[82] Tóth 2011, 7. Pedig a legelesettebb települések hátrányainak csökkentésére olyan alapvető lépéseket is pótolni kellett volna, mint például „az ország villamosításának befejezése után még ma sincs minden településen villany. Mintegy 200-300 ezer család nélkülözi azt" – állítja az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének bizonyára jól informált osztályvezetője, Kulcsár Viktor. Kukovics–Kulcsár 1973, 13.

központokra 1000–5000 Ft, a középfokú központokra 10–15 ezer Ft, míg a felsőfokú központban élőkre 30–50 ezer Ft jutott.[83]

Az OTK előkészítése során nem a települések jogállásából indultak ki, hanem a településállomány egészében a központi funkciók[84] megoszlását vizsgálták, s jelölték ki ez alapján a „városi szerepkörű településeket".[85] Úgy találták, hogy a városi szerepkörök az ipar fejlettségével, pontosabban: az ipari keresők arányával mutatnak közvetlen összefüggést. A tervezők hipotézise szerint ezért az új ipartelepítési politikának az ágazati szemlélettől mentesen, a „népgazdaság" érdekei mentén kell megvalósulnia, erősen koncentrálva a fejletlen területekre, s összességében „a területi különbségek csökkenését kell hogy eredményezze".[86]

2. táblázat. **Az iparban foglalkoztatottak száma és a település ipari fejlettségének összefüggései**

Az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma (fő)	A település besorolása ipari fejlettség tekintetében
240	erősen fejlett
180–240	fejlett
120–180	közepesen fejlett
60–120	fejletlen

Forrás: 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 21–24.

A fejlesztések gócpontjait képező majdani falusi körzetközpontokat a VÁTI nyolc falukörzeti intézmény meglétét vizsgálva jelölte ki. Értelmezésükben ezek olyan központi szerepkört hordoztak, hogy meglétük alapján kijelölhetőkké válnak a majdani alsófokú központok. Ezek a következők: 1. körzeti orvosi székhely; 2. gyógyszertár; 3. védőnői székhely; 4. körzeti állatorvosi székhely; 5. villanyszerelői központ; 6. általános iskola felső tagozat; 7. szakosított bolthálózat; 8. földműves-szövetkezeti központ.[87] Ismert volt, hogy a községek népességmegtartó ereje szoros összefüggést mutatott az adott település által betöltött funkciókkal. „Minél több alapfokú funkció van egy településben, annál biztosabb, hogy a település népességszáma nagyobb, s annál kevésbé csökkenő tendenciájú."[88]

[83] Miklóssy 2004, 112.

[84] Walter Christaller „zentraler Ort"-koncepciója alapján. Az elgondolást Mendöl Tibor 1953-ban publikált, a sztálini víziókat és fogalomhasználatot erősen magán hordozó előadása vetette fel – Christaller nevének említése nélkül. Mendöl 1953. A szerepköralapú funkcionális rangsor viszont ettől kezdve alapjává lett a területi tervezésnek. Vö. jelen kötetben Petróczy Gábor és Saád József tanulmányát, 13. oldal.

[85] 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 13.

[86] 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 29. Mindez persze egy tervgazdaságban nem könnyítette meg a tervezők dolgát: „Az ágazati tervezéssel szembeállítva nagy nehézségek forrása például, hogy a középtávú területfejlesztési terv elkészítése során minden olyan tényező, amely az ágazati tervben egy számmal kifejezhető, itt legkevesebb 21 számmal jellemezhető (19 megyei, a fővárosi és az országos adat.)" Kukovics–Kulcsár 1973, 29.

[87] Az alap-, közép- és magasabb fokú funkciók tipológiáját lásd még Turáni 1969, 186–189.

[88] 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 40.

Mindebből logikusan következett volna, hogy ott is növeljék az alapfokú funkciók számát, ahol ezekből hiány mutatkozott, ezzel is lassítva a demográfiai eróziót, de a központosítás vélelmezett előnyeinek bűvöletében ez lehetetlen volt.

3. táblázat. **„Az alapfokú ellátási intézmények által formált településhierarchia", 1964**

Nagytáj/megye	Községek száma	Falukörzeti intézmények száma				
		nincs	1–3	4–5	6–7	8
Dunántúl						
Baranya	323	206	65	28	12	12
Fejér	105	11	37	15	30	12
Győr-Sopron	174	38	86	24	16	10
Komárom	72	9	33	12	9	9
Somogy	252	118	62	30	30	12
Tolna	107	12	55	11	14	15
Vas	229	102	88	18	14	7
Veszprém	260	97	110	26	19	8
Zala	252	135	68	32	10	7
Észak						
BAZ	362	143	133	36	32	18
Heves	116	17	55	21	12	11
Nógrád	134	37	65	12	15	5
Alföld						
Bács-Kiskun	108	11	25	21	32	19
Békés	76	3	18	14	14	27
Csongrád	62	5	17	16	11	13
Hajdú-Bihar	79	5	22	16	16	20
Szabolcs-Szatmár	233	24	136	34	16	23
Szolnok	71	–	21	14	14	22
Pest	183	7	74	36	46	20
Összesen	3198	980	1170	416	362	270
Átlagos népességszám	1825	490	1280	2070	3500	6410

Forrás: 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d., melléklet, 5. táblázat részlete

Az alapfokú intézményhálózat területi megoszlása fényében a hatvanas évek végén *erősen fejlett falusi központi helynek* minősült (városi szerepkörű községek nélkül) 212 község, *fejlett központi hely* besorolást kapott 362 község, *központi hely* volt 416 község, összesen 990 település. A faluhálózat fennmaradó részében „1170 község csak egy-egy

falukörzeti jelentőségű intézménnyel rendelkezik, 980-ban nincs alapfokú, hanem csak helyi ellátási intézmény". A kettő összege 2150, a hazai településállomány kétharmada.[89]

A falvak besorolása az OTK elfogadását követően kisebb, az arányokat nem érintő módosulásokkal változatlan maradt. A hetvenes években 984 település volt alsófokú központ (közülük kiemelt: 154), a központi szerepkör nélküli települések száma pedig 1998 volt. Utóbbiak vándorlási vesztesége „valamennyi településcsoport közül a legmagasabb volt, népességük erősen csökken".[90] Akár az OTK által a településeknek adott pozíciók mentén, akár a népességszám mentén vizsgálódunk, mindkét esetben látszik, hogy minél kisebb volt egy település, annál nagyobb népességveszteség érte *(4–5. táblázat)*.

4. táblázat. **A települések funkcionális besorolása és a lakónépesség változása 1970 és 1980 között**

Településkategória	A települések száma, 1980	A lakónépesség változása 1970 és 1980 között	
		1000 fő	%
Országos központ	1	58	2,9
Kiemelt felsőfokú központ	5	115	15,4
Felsőfokú központ	7	112	22,9
Részleges felsőfokú központ	11	106	22,0
Középfokú központ	65	162	13,8
Részleges középfokú központ	41	36	7,5
Kiemelt alsófokú központ	152	–5	–0,6
Alsófokú központ	527	–62	–4,2
Részleges alsófokú központ	303	–37	–7,7
Egyéb település	1966	–168	–9,5
A budapesti agglomerációhoz tartozó település	43	70	20,6
Összesen	3121	387	3,7

Forrás: Kovács 1985, 125 alapján

5. táblázat. **A népességszám változása a településnagyság függvényében**

Településnagyság/fő (1980) kategóriák	A települések száma (1979. 12. 31.)	A népesség változása, 1970–1979	
		fő	%
<99	31	–1 851	–47,5
100–199	162	–7 945	–23,8
200–299	200	–12 293	–19,6
300–499	438	–32 519	–15,6

[89] 1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. MNL OL XIX-A-16-ad 25. d. 39.
[90] Kovács 1985, 118–119. I. h. 118.

Településnagyság/fő (1980) kategóriák	A települések száma (1979. 12. 31.)	A népesség változása, 1970–1979	
		fő	%
500–999	752	–69 557	–11,1
1000–1999	713	–79 742	–7,2
2000–2999	321	–38 117	–4,5
3000–4999	222	–20 710	–2,3

Forrás: Kovács 1985, 127 alapján

Már a kortárs regionális kutatóknak is feltűnt ugyanakkor, hogy ahol fél órán belüli távolságban volt ingázással elérhető munkahely, ott a népességerózióval leginkább veszélyeztetett, 500 lakos alatti népességű törpefalvak népessége kevésbé, igaz, még így is 11-12 százalékkal csökkent a hetvenes években.[91] Önmagában ez az összefüggés is rámutat nem is annyira a gyenge téeszeken[92] túl elérhető munkahelyek meglétének, mint az azok elérését lehetővé tevő utak és közlekedési infrastruktúrák fontosságára. Esettanulmányában Beluszky Pál részletesen feltárta a csereháti Krasznokvajda példáján, hogy megfelelő infrastruktúra nélkül még az alsófokú központnak kiszemelt körzetközpont esélyei is minimálisak a túlélésre, a gondjaira bízott hét faluról nem is beszélve. Amikor a buszjáratsűrűség és a menetidő kialakítása a falusiak ellenében történt, nem csodálható, ha az érintettek csak a legszükségesebb esetben mennek városba, a szinte elérhetetlen messzeségben található Szikszóra és Encsre.[93] Mindeközben a legalapvetőbb fogyasztási, kulturális igények kielégítésében is súlyos hiányok mutatkoztak, ezért külön magyarázatot nem igényel, hogy a hatalmas mértékű „elvándorlás indítékai tehát első rendben a falvak nyújtotta kedvezőtlen életkörülményekben keresendők".[94] Beluszky arra is felhívja a figyelmet, amivel a tervezők feltehetően soha nem számoltak: nevezetesen számszerűsíti az elvándorlás okozta humántőke-veszteséget.

> A körzetet az ötvenes–hatvanas években 1629 fő vándorlási veszteség érte. Az elvándorlók felnevelésének, képzésének költségei a falukörzetet terhelték, termelésük értéke a fogadó településekben realizálódik. A KSH felmérései szerint a gyermekek nevelési költsége évente átlag kb. 13 ezer Ft. Tehát az a fiatal, aki általános iskolai tanulmányait a falukörzetben végzi, munkába viszont másutt áll, kb. 180 ezer Ft „exportját" jelenti. Az elvándorlók iskolai végzettségének, korösszetételének ismerete nélkül az „export" pontos értékét nem adhatjuk meg, de ha a vándorlási veszteséget és az 1 főre jutó nevelési költségeket összevetjük, közel 300 millió Ft eredményt (veszteséget) kapunk.[95]

[91] Kovács 1985, 148.
[92] Az aprófalvas övezetek mezőgazdasági termelésének értékelését lásd: „E területek termelési szerkezetének az adottságokhoz igazodó gazdaságos átalakításában a 80-as évek elejéig még nem sikerült áttörést elérni." Perczel–Szigeti 1985. 12.
[93] Beluszky 1977, 352–355.
[94] Beluszky 1977, 358. Az elvándorlás mint „kiaraszolás" lásd: Juhász 2006 [1988], 220. „Véleményünk szerint – legalábbis elvileg – a fenti folyamat nem szükségszerű. A vázolt koncepció nem számol azzal, hogy a közlekedés mai technikai lehetőségeinek birtokában a településhálózat sokkal rugalmasabban alkalmazkodhat a változó igényekhez." Beluszky 1977, 370.
[95] Beluszky 1977, 381.

E sokkoló összeg országos szinten felfoghatatlan nagyságú forráskivonást képez, amivel voltaképp a vidéki népesség támogatta a falusi központok és még inkább a városi társadalmak kiépülését. A veszteség azonban nemcsak ebben mérhető, hanem az elmaradó beruházások szintjén is. Mivel a nem fejlesztett térségek népessége tisztában volt leértékelt pozíciójával, meg nem térülő, a befektetett pénzt piaci értéken soha vissza nem hozó beruházásként olyan alapvető célokat tagadott meg magától, mint amilyen a saját családi ház.[96]

Az eddig jelzetteken túl az OTK számos további, az évek során felszínre bukó problémát rejtett. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy nem kerültek időben tisztázásra a hatásköri kérdések. A fejlesztés mint szakterület az Országos Tervhivatal terrénuma volt, regionális kérdésekkel ők viszont nem foglalkoztak. A koordináció így az ÉVM-hez került, amelynek viszont hatásköre nem volt e komplex kérdéskörhöz. Mindez koncepcionális zavart eredményezett: összekeveredett az operatív jellegű fejlesztési és az elvi szintű rendezési tervek ügye, ismét csak az OT és ÉVM kompetenciakonfliktusaként. A konkrét fejlesztési érdekek így alárendelődtek az ágazati és megyei lobbik érdekeinek, s a fejlesztési célok végeredményben kiszolgáltatódtak a tervalkunak, a miniszteriális szint vereségével.[97]

A tervezés mint folyamat is elképesztően merevnek bizonyult, jellegéből adódóan képtelen volt akár a legkisebb „alulról" jövő visszacsatolás integrálására. A tervezés az „alapinformációk összegyűjtésétől" a „megyei területfejlesztési tervek eredményeinek összefoglalásáig" rettentő sok bürokratikus lépcsőn, szám szerint 54 fázison ment át (s az engedélyezés folyamata csak ezután következett). A mindennapi életben teljesen rugalmatlan és életszerűtlen szabályrendszert alkottak.[98] A csekély hatékonyság az erőforrások felhasználásában is megmutatkozott. A gyakorlatban alig tudták az intézkedések hatékonyságát mérni, a negatív externáliák észlelése pedig, mint a jövőhorizontba nem illeszkedő elem, eleve kiesett a látószögből (ráadásul ÉVM-nek a hatásköre is hiányzott mindehhez).

Az OTK rendeleteiben keveredett a közép- és hosszú távú idősík. Míg előbbi az ötéves tervek rendszerébe illeszkedett, de itt is csak megyei szintű fejlesztési tervek készültek, az ország hosszú távú fejlesztési terve soha nem készült el. A rendeletek másik hiányossága az volt, hogy a településfejlesztést külön kezelte a közlekedési infrastruktúra fejlesztésétől, így a sugaras út- és vasúthálózat tehertételként továbbra is akadálya volt a régiók közötti racionális, mellérendelő jellegű kapcsolatok erősödésének.

Elvi jelentőségű szempont, hogy az OTK azzal, hogy a településhierarchiához illeszkedő, optimalizált forráselosztást hirdetett, felrúgta a kommunista rezsim legitimációs alapját képező egyenlősegeszményt. A települések rangsorba állítása valójában az „állampolgárok rangsorolása igényjogosultság szerint".[99] A források optimális, a mérethatékonyságot szem előtt tartó elosztása felerősítette és legitimálta az ágazati érdekek mentén történő, már a hatvanas évek első felében megindult összevonásokat, körzetesítési törekvéseket,[100] ami a falvak között is létrehozta a centrum–periféria viszonyt.[101]

[96] Beluszky 1977, 377; Kovács 1985, 153–155.

[97] Lásd Boros Ferencnek, az ÉVM osztályvezetőjének meglátását: „a gyakorlati településpolitika nem volt felvértezve arra, hogy szelektálni tudjon az ágazati érdekek között, nem igazán állt hivatása magaslatán." Boros 1988, 165–166.

[98] Vö. Kulcsár 1972, 37–43. A további idevágó munkák is nyilván a tisztázás szándékával íródtak, de szintén csak az átláthatatlanságot növelték, úgymint: Kőszegi 1964, 84–156; Kukovics–Kulcsár 1973, 30–35. A területfejlesztés intézményrendszerének és kategóriáinak bemutatását lásd még Kulcsár 1975, 112–118; Kőszegfalvi 2008, 92–97.

Összegzés

A tervezők 1960–70-es években papírra vetett sorai egy feljövőben lévő, expanzív tudomány ambícióit tükrözik. Rendszerspecifikusnak tekinthető, hogy miközben a hatvanas évek második felére már mind szemléleti, mind a gyakorlati megvalósulás terén látták az addigi hibákat,[102] paradigmatikus erejű javaslattal mégsem tudtak (mertek?) előállni, nem megrekedtek a tüneti javaslatok szintjén (ingázás csökkentése, vidéki ipartelepítés).[103] A társadalmi változások okait és következményeit kutatva téves premisszák mentén rossz következtetésekre jutottak. Nem akarták észrevenni, hogy nem az urbanizáció

[99] Miklóssy 2004, 90–93, 97–98. A regionális tervezés kapcsolódási pontjainak folyamatábráját lásd Perczel–Gerle 1966, 15.

[100] Kérdés, hogy pusztán véletlen egybeesés-e, de azzal, hogy a harmadik tanácstörvény (1971. I. tv.) a helyi és a megyei tanácsokat tette az iskolák fenntartóivá, szabad kezet engedett a körzetesítési politikának. Forray 1991, 11. „1960-ban még 4507 tsz-központ létezett, 1970-ben már csak 2441; az 1960-ban működő községi tanácsok közel kétötöde 1970-re megszűnt." Beluszky 2011, 25. Körzet/körzetesítés szavunk orosz közvetítéssel a francia rayon (rajon/rajonizálás) szóból ered. Míg az 1950-es években rajon alatt a több megyét lefedő területi tervezési régiókat értették, a hatvanas évek körzetesítése immár járási, majd 1971 után az alsófokú központoknak alárendelten zajlott. Száműzték tehát a rossz emlékű rajon szót, miközben magyarított jelentését átültették a mikroléptékű gyakorlatba.

[101] Beluszky 2011, 28. Az OTK közvetett katolikus egyháztörténeti dimenziójára is szeretném a figyelmet felhívni. 1950, a szerzetesrendek feloszlatását követően a kiebrudalt szerzetesek többsége egyházmegyei szolgálatba állva látott el papi teendőket. Ennek köszönhetően az 1950–1960-as években még a legkisebb plébániák is betöltöttek voltak, s miután a hatvanas évektől az állam megkezdte intézményeinek tudatos leépítését, a 80-as évekig, amíg nem vált akut problémává a papi utánpótlás megoldatlansága, gyakran a plébániát fenntartó egyház volt az utolsó tényleges jelenléttel bíró intézmény.

[102] Lásd pl. Szilágyi Lajos, ÉVM miniszterhelyettes és a Magyar Urbanisztikai Társaság elnöke, záró gondolatait, amelyek az 1975. október 9-ei *Az összehangolt településfejlesztés és közlekedésfejlesztés időszerű feladatai* c. ankéton hangoztak el. „A vita azt az eredményt hozta, hogy a fejlődés trendjét figyelembe véve lehetséges, hogy itt is van egy minimális fejlődés, de bizonyos az is, hogy nagyobb a szakadék, mint volt ezelőtt 5-6 évvel, és erre most már oda kell figyelnünk, mert különben papírmunkát csinálunk, és mindaz, amit a jó tervekben lefektetünk, összeomlik a gyakorlati megvalósítás során. […] Itt megint egy konfliktus van születőben. Ezt a kásahegyet sem rágta még át senki. Egy bizottság megpróbálta feldolgozni, de nem jutott sehová. […] Ma már látjuk, hogy egészséges telekpolitikát többek között azért nem tudunk kialakítani, mert nem vagyunk birtokában az adatoknak országos viszonylatban. Közben kisül, hogy a legnagyobb rablógazdálkodók a területtel szemben Európában mi vagyunk, ami pl. a mezőgazdasági területeket illeti." *Az összehangolt…* 1976, 97–98.

[103] Megtévesztő lenne ugyanakkor, ha az utóbbi területen elért eredményeket, a vidéki ipar látványos felfutását a területi tervezés ipari decentralizációt eredményező sikerének tekintenénk. Valójában a főként fővárosi üzemek nagy élőmunka-igényű, környezetszennyező, elavult gépekkel történő termelésének vidékre deponálása, dekoncentrálása történt. „A jelenséget hordozó makrofolyamat úgy jellemezhető, mint a nagyipar utolsó rohama az extenzív bővítés érdekében." Enyedi 1988, 12.

vonzereje, hanem a hagyományos falusi életformának a kollektivizálással történő bedöntése eredményezte a menekléssel felérő migrációt, s nyomában a községek lélekszámának drasztikus csökkenését.[104] A területi tervezők az okot és az okozatot – tudatosan? – összekeverték,[105] a negatív visszacsatolásra mutató adatokat pedig nemcsak figyelmen kívül hagyták, de a gyakorlat alapjául szolgáló terveikkel csak fokozták a kedvezőtlen tendenciákat.[106] Ezért bár respektálható a geográfusok azon értékelése, hogy az OTK-nak köszönhetően megerősödtek a középvárosok, az általuk betöltött funkciókat tekintve pedig kiegyenlítődés következett be a településhálózat nagy- és középvárosi szintjén, az ország társadalomszerkezetében bekövetkezett torzulást tekintve súlyosabb s jelenleg hosszabb távon sem kompenzálható az a veszteség, ami a falvakat érte.[107] Különösen az Alföld és az ország városhiányos-aprófalvas térségei (Zala, Somogy, Baranya, BAZ, Szabolcs-Szatmár) sínylették meg az OTK gyakorlatát.

A hatalmi elit szemszögéből – és a kutatás további iránya miatt is – fontos legalább említés szintjén foglalkoznunk a megvalósult területfejlesztési (s benne a település-) politikával. A regionális tervezés és a területfejlesztés a bourdieu-i értelemben vett tudományos és politikai mezők almezőjeként intézményesült. A hatvanas évek elejére érett pályaszakaszába léptek és szakmailag, illetve intézményi pozícióikat tekintve megerősödtek annak a tervezőgenerációnak a tagjai, akiknek a karrierje 1945 után indult. Magukat olyan tudás birtokosainak tekintették, amely nélkülözhetetlen a szocializmus felépítéséhez. E szakértői testület által birtokolt tudás olyan monopólium volt, amely a politikai vezetésével szinte egyenrangú hatalmat adott a kezükbe: az általuk előkészített javaslatok gyakorlatilag megegyeztek a ténylegesen is megvalósítandó tervekkel.[108] A tudásmonopóli-

[104] Vö. „mégiscsak jogos az elmúlt negyven év politikáján számonkérni a falu sorsát, mert a mai helyzet nem lassú, szerves változások eredménye, hanem erőszakos, durva és illetéktelen beavatkozásoké." Andor 1989, 102. Hasonló megállapításra jut Enyediné 1985, 97; Kovács 1985, 116–117.

[105] Vö. „A mai átlagos társadalmi igények mellett 900–1000 lakoson aluli falu szocialista társadalom feltételei mellett még átmeneti időre is életképtelennek és fejlődésképtelennek számít. Ezt igazolja településeink népességének a két utolsó népszámlálás közötti fejlődése is, […] 900–1000 főnyi lakoson alul nem lehet gazdaságosan létesíteni és kihasználni azokat a minimális alsófokú közintézményeket sem, amelyekre a lakosságnak feltétlenül a településen belül, a helyszínen van szüksége." Innen már csak egy ugrás volt a körzetesítés gondolata: „Így ma az 1000 főn aluli községek mindegyikében van alsó tagozatú általános iskola és egy üzlet. Ezek azonban kihasználatlanok, és súlyos gazdasági terhelést jelentenek." Perczel–Gerle 1966, 138.

[106] A korabeli források fényében ráadásul külön nehézséget jelentett a mégoly jó szándékú korrekciós javaslatok esetében is, hogy mindenki igazodni kényszerült az ötéves tervciklusokhoz, ami hihetetlen béklyót jelentett a gondolkodás számára.

[107] Az OTK közvetítette forráselosztási logikára és annak következményeire összefoglalóan lásd Beluszky 1981; Vági 1982. A községek szétfejlődésének irányait tipizáló Szelényi Iván faluosztályok elméletét (az eredeti kézirat hiányában) rekonstruálja Juhász 2006 [1988] 216–217. Újabban lásd még: Beluszky 1999, 245–252; Tóth 2011, 9–11; Beluszky 2011, 24–25. Veszprém megyére lásd Kocsis 2011; Somogyra: Kerese 2011, az Ormánságra: Rudl 2011. A jelenből visszatekintve az alsófokú központok által bejárt útra országosan lásd Molnár–Pénzes–Radics 2011, Borsod-Abaúj-Zemplénre vonatkozóan: Borsos 2011.

[108] Lásd Bourdieu 1978, különösen 173–179, Bourdieu 2002; Pokol 1999, 317–322; továbbá Szegedi Péter adaptációra hívó, inspiráló írását: Szegedi 2011.

um ugyanakkor kevés volt ahhoz, hogy felülírja a politikai mező létező törésvonalait, és elakadt a párt vs. állam, a centrum vs. megyék közötti érdekkonfliktusban. Mivel a tervgazdasági logikában a fejlesztési tervek csak mint megyékre lebontott tervek voltak értelmezhetők és keresztülvihetők, ezzel a pártállami hatalmi elit stabil szövetségessé tudta tenni a megyék pártelitjeit. Ezzel azonban a lovak közé dobta a gyeplőt. A papíron omnipotens állam szervei csak a felelősség továbbhárításának intézményesítésében értek el eredményt, szabályzó, netán szankcionáló funkcióik alig működtek. A megyei elitek így a területükre jutó források legalább felét megtartották megyeszékhelyük számára, s csak morzsákat juttattak – még feltárandó, hogy milyen elosztási logika mentén – a falvaknak. A vidék az állam egyszerre rideg és doktriner, másrészt a megyei apparátusok irányában elnéző, konfliktuskerülő magatartásának, illetve a megyeszékhelyek mohóságának és rivalizálásának esett áldozatul, rögzítve „a nemzet kulturális kettéhasadtságát".[109] Mindez nemcsak az ország település- és demográfiai szerkezetét, de mentális térképét is átrajzolta. A kistelepülésekről történő elvándorlás a magyar társadalom értékrendjében is pozitív értékké, követendő mintává vált. A társadalmi mobilitás csak akkor jelent valódi előbbre lépést, ha valaki nemcsak a hivatásában, de a térben is a nagyobb központok irányába mozdul. „Minden ellenkező irányú mozgást [a] kényszerűség diktál, és egyenlőnek tekint[ik] a társadalmi süllyedéssel, kulturális igénytelenséggel."[110]

Felhasznált források

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
XIX-A-16-ad 25. d. Országos Tervhivatal, Lóránt Károly osztályvezető iratai
1971–85. évi hosszú távú népgazdaság-fejlesztési terv. A településhálózat helyzete, problémái, múltbéli fejlődési tendenciái. Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (Tsz.: 27–26-9/68), Budapest, 1968. március.
XXVI-D-8-f Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Tervtár (1948–1990)
123–131. d. Borsod–Zala megyék OTK tervei és koncepciói, 1970–1971.

Felhasznált irodalom

Andor Mihály 1989: *Néma népszavazás.* h. n., Vita Kiadó, 1989.
Andrásfalvy Bertalan 1982: Falusi műveltségi csoportok Baranyában 1975 (az agglomerációs és urbanizációs folyamatok miként tje a mai falu társadalmi rétegei és műveltségi csoportjai szerint). In Rechnitzer János (szerk.): *Vonzáskörzetek – Agglomerációk.* I. Budapest, Akadémiai Kiadó, 167–199.

[109] Juhász 2006 [1988], 215.

[110] Andrásfalvy 1982, 168.

Bartke István 1985: A területfejlesztési politika kialakítása és megvalósítása; A területfejlesztési politika jövőbeni főbb irányai. In uő (szerk.): *A területfejlesztési politika Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 174–258.
Belényi Gyula 1996: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963).* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár. (Dél-alföldi Évszázadok 7.)
Beluszky Pál 1977: Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondjai a Csereháton. *Földrajzi Értesítő* (26) 3–4. 349–386.
Beluszky Pál 1981: Néhány gondolat az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció felülvizsgálatakor. *Állam és Igazgatás* (31) 2. 110–122.
Beluszky Pál 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
Beluszky Pál 2002 [1990]: Területi hátrányok és „kezelésük" Magyarországon (1900)–1948–1991. In uő: *Vég kiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok.* Pécs, MTA RKK, 71–94.
Beluszky Pál 2011: Ment-e az OTK (1971) által a világ elébb? In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely, Savaria University Press, 24–29.
Boros Ferenc 1988: Néhány gondolat a sajátos helyzetű térségek kutatásának programjához. In *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja – Ts-2/2 Program Iroda, 165–167.
Borsos Árpád 2011: Az OTK hatása az alapfokú oktatási intézményhálózatra Borsod-Abaúj-Zemplén megye alsó fokú központjaiban. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely, Savaria University Press, 129–141.
Bourdieu, Pierre 1978: A vallási mező kialakulása és struktúrája. In uő: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése.* Budapest, Gondolat, 165–236.
Bourdieu, Pierre 2002: A kulturális alkotások tudományos vizsgálata érdekében. In uő: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* Budapest, Napvilág, 2002, 49–67.
Csáki Norbert, dr. – Füle Lajos 1974: *A VÁTI 25 éves.* Budapest, VÁTI.
Elek István 1988 [1983–1984]: Hátrányos helyzetű mezőgazdaság, leértékelt vidék, „gyarmatosított falu". A falu az utóbbi másfél évtized (1969–1983) szociográfiai irodalmában. In uő: *Társadalomkritika és radikális reform.* Budapest, Magvető. (JAK füzetek 39.) 59–93.
Enyedi György 1988: A hazai terület- és településfejlesztési kutatások súlypontjai. In *A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga.* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja – Ts-2/2 Program Iroda, 11–17.
Enyedi Györgyné 1985: A regionális növekedés fő folyamatai 1960 és 1980 között. Élelmiszer-gazdaság. In Bartke István (szerk.): *A területfejlesztési politika Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 74–114.
Erdei Ferenc é. n. [1940]: *Magyar falu.* Budapest, Athenaeum.
Erdei Ferenc 1977 [1960]: A szocialista falu néhány társadalmi-gazdasági problémája. In uő: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Összegyűjtött írások és beszédek.* (Szerk. Halász József és Kovács István.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 119–127.
Erdei Ferenc – Csete László – Márton János 1959: *A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Faragó Kálmán 1962: A mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésének irányelvei. In Perényi Imre – Faragó Kálmán – Major Jenő: *Mezőgazdaság és településtervezés. Szempontok a mezőgazdasági jellegű települések és tájak tervezéséhez.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 85–145.
Faragó Kálmán – Major Jenő 1957 [1956]: A magyar mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének kérdései. *Településtudományi Közlemények* 9. 3–37.
Forray R. Katalin 1991: *Az iskolakörzetesítések rövid története.* Budapest, Oktatáskutató Intézet, 1991.
Fürst János – Sós Aladár 1952: Lakótelepülések helykijelölésének irányelvei. *Településtudományi Közlemények* 1. 22–85.

Fürst János – Major Jenő – Sós Aladár 1953: A regionális tervezés alapkérdései. *Településtudományi Közlemények* 2. 17–51.
Germuska Pál 2004: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* Budapest, 1956-os Intézet.
Hajdú Zoltán 1989: Az első „szocialista" településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). *Tér és Társadalom* (3) 1. 86–96.
Hajdú Zoltán 1993: Település- és településhálózatfejlesztési politika Magyarországon. In Enyedi György (szerk.): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 39–56.
Hajdú Zoltán 2005: *Magyarország közigazgatási földrajza.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
Juhász Pál 2006 [1988]: A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. In uő: *Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban.* Budapest, Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány, 210–224.
Kerese Tibor 2011: Az OTK hatása Somogyország településhálózatának fejlődésére. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely, Savaria University Press, 114–128.
Kocsis Zsolt 2011: Az 1971. évi Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció Veszprém megyében. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely, Savaria University Press, 104–113.
Kóródi József, dr. – Kőszegfalvi György, dr. 1971: *Városfejlesztés Magyarországon.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
Kovács Tibor 1985: A településhálózat fejlődése 1960 és 1980 között. In Bartke István (szerk.): *A területfejlesztési politika Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 115–173.
Kőszegfalvi György, dr. 1969: Regionális vizsgálatok a településfejlesztés és a településhálózat-fejlesztés tejegyében. In Horváth Tibor (szerk.): *A területi statisztika néhány elméleti és gyakorlati kérdése. A területi statisztikai szekció 1968. november 13–15-i, Kecskeméten rendezett ülésszakának anyaga.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 158–169.
Kőszegfalvi György, dr. 1976: *Településfejlesztés és infrastruktúra.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Kőszegfalvi György 1985: *Településfejlesztés, településpolitika.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
Kőszegfalvi György, dr. 2008: *A területfejlesztés története Magyarországon 1945–1990 között.* Budapest–Pécs, Imedias Kiadó.
Kőszegi László, dr. 1964: *A területi tervezés főbb elvi és módszertani kérdései.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kukovics Sándor – Kulcsár Viktor 1973: *A mezőgazdasági termelés területi tervezése.* Budapest, Akadémiai Kiadó (A nagyüzemi gazdálkodás kérdései).
Kulcsár Viktor, dr. 1969: A mezőgazdaság területi fejlettségi szintjeinek összehasonlítása. In Horváth Tibor (szerk.): *A területi statisztika néhány elméleti és gyakorlati kérdése. A területi statisztikai szekció 1968. november 13–15-i, Kecskeméten rendezett ülésszakának anyaga.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 36–46.
Kulcsár Viktor (szerk.) 1972: *Területi tervezés, tanácsi tervezés.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
Kulcsár Viktor 1975: A területi tervek fő jellemzői az európai szocialista országokban. In uő (szerk.): *Területfejlesztés a szocialista országokban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó, 89–129.
Luhmann, Niklas 2006: *Bevezetés a rendszerelméletbe.* Budapest, Gondolat Kiadó.
Major Jenő – Valló István 1954: A településtudomány feladatai a faluépítésben. *Településtudományi Közlemények* (3) 5–12.
Major Jenő 1962: Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági jellegű településekre. In Perényi Imre – Faragó Kálmán – Major Jenő: *Mezőgazdaság és településtervezés. Szempontok a mezőgazdasági jellegű települések és tájak tervezéséhez.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 7–83.

Mendöl Tibor 1953: A város-falu ellentét kialakulása és felszámolásának kérdései, különös tekintettel új, szocialista városaink telepítésére. *Földrajzi Közlemények* (77) 3–4. 287–295.
Miklóssy Endre, dr. 2004: *Területi tervezés államalapításunktól napjainkig.* Budapest, Agroinform Kiadó.
Molnár Ernő – Pénzes János – Radics Zsolt 2011: Az 1971-es OTK kiemelt alapfokú központjainak fejlődési pályája az elmúlt négy évtizedben. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely, Savaria University Press, 83–94.
Az összehangolt... 1976 = *Az összehangolt településfejlesztés és közlekedésfejlesztés időszerű feladatai. A Magyar Tudományos Akadémia közlekedéstudományi Bizottsága és Településtudományi Bizottsága, valamint a Magyar Urbanisztikai Társaság által 1975. október 9-én a Társaság székházában rendezett ankét anyaga.* Kézirat gyanánt. H. n., k. n.
Perczel György – Szigeti Ernő 1985: A gazdaság területi szerkezetére ható általános tényezők. Természeti tényezők. In Bartke István (szerk.): *A területfejlesztési politika Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 3–24.
Perczel Károly 1961: A regionális tervezés eddigi munkáiról és tapasztalatairól. *Településtudományi Közlemények* 13. 50–55.
Perczel Károly – Gerle György 1966: *Regionális tervezés és a magyar településhálózat.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Perczel Károly 1989: A magyarországi regionális tervezés történetéhez. *Tér és Társadalom* (3) 3. 80–105.
Perényi Imre – Jankovich István – Keresztély György 1956: Regionális tervezés metodikája. *Településtudományi Közlemények* 8. 5–27.
Perényi Imre 1958: *Településtervezés.* (Városépítéstan II.) Budapest, Tankönyvkiadó.
Perényi Imre 1962: A mezőgazdasági jellegű települések tervezése. In Perényi Imre – Faragó Kálmán – Major Jenő: *Mezőgazdaság és településtervezés. Szempontok a mezőgazdasági jellegű települések és tájak tervezéséhez.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 147–209.
Perényi Imre – Faragó Kálmán – Major Jenő 1962: *Mezőgazdaság és településtervezés. Szempontok a mezőgazdasági jellegű települések és tájak tervezéséhez.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Pokol Béla 1999: *Szociológiaelmélet.* Budapest, Rejtjel Kiadó.
Romány Pál, dr. 1975: A területi fejlesztés: gazdaságfejlesztés. In Kulcsár Viktor (szerk.): *Területfejlesztés a szocialista országokban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó – Kossuth Könyvkiadó, 7–15.
Rudl József 2011: A fejlesztési koncepciók hatása a falvak fejlődésére, különös tekintettel az Ormánságra. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely, Savaria University Press, 142–150.
Sárfalvi Béla 1965: *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Szegedi Péter 2011: A futballmező. Kísérlet az 1945 előtti magyar labdarúgószféra történeti-szociológiai modellezésére. *Sic Itur ad Astra* 62. 123–141.
Területi elhelyezés... 1961: *Területi elhelyezés és üzemi specializálás a mezőgazdaságban.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1961.
A területi statisztika... 1969: *A területi statisztika néhány elméleti és gyakorlati kérdése. A területi statisztikai szekció 1968. november 13–15-i, Kecskeméten rendezett ülésszakának anyaga.* Szerk. Horváth Tibor. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat.
Tóth József 2011: Az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepcióról. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre.* Szombathely, Savaria University Press, 5–23.
Turáni József 1969: Statisztikai módszerek a községi településhálózat és -állomány vizsgálatához. In Horváth Tibor (szerk.): *A területi statisztika néhány elméleti és gyakorlati kérdése. A területi statisztikai szekció 1968. november 13–15-i, Kecskeméten rendezett ülésszakának anyaga.* Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat, 184–196.
Vági Gábor 1982: *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

Határszemlék

A szocialista projekt környezeti hatásai a kényszerkollektivizálás után

Melioráció?

A mezőgazdasági munkának természetes velejárója, hogy a biológiai folyamatokban keletkező szagok és állapotok sok embert taszítanak. Mindezzel együtt megkerülhetetlen történetkutatói feladat a szocialista projekt szó szerinti értelemben vett materiális dimenzióinak feltárása és értelmezése. Tudomásul kell vennünk, hogy bár sok tekintetben eltérő módon, de irányítók és résztvevők egyaránt az erőforrások napi szintű felhasználásában gondolkodtak. A termelés egyik alapját képező anyagok feldolgozása, hasznosítása – és újabbak keletkeztetése – egy olyan körforgást képezett, amely rendszer bármelyik hiányzó eleme zavart okozott. Az idő és a biológiai folyamatok, főként az erjedés, párolgás, terjedés révén, alapvető agrárökonómiai tényezők, amelyek kész helyzeteket teremthetnek, és a termelést „irányító" embert állandó odafigyelésre és alkalmazkodásra kényszerítik. Minél nagyobb a „születési rendellenességgel" kialakított rendszer nagysága, annál nagyobbak a kockázati tényezők is. A következő fejezetekben azokat az információkat vesszük sorra, amelyek az agrár- és vidéki életvilágok eddig kevésbé vagy egyáltalán nem érintett kérdéskörével, az „anyagtörténettel" foglalkoznak. A termelési tényezők, eszközök egyik nélkülözhetetlen eleméről van szó. Magától értetődik, hogy a határban zajló folyamatok minden értelemben befolyásolják a településtörténetet. Vizsgálati nézőpontunk szükségszerűen alulnézeti, a mindennapi valóság kortársi tapasztalattörténetei és dokumentációja képezik ismereteink forrását.

Magyarországon 1945 és 2000 között a legszennyezőbb ágazatok közé a nehéz- és vegyipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és az infrastruktúra tartozott. A környezet az 1940-es években még kevésbé sérült, de az 1980-as évtizedre közepesen szennyezett lett. Ekkorra már olyan súlyosan degradált ipari régiók és rurális térségek alakultak ki, ahol például a vízadó réteg elnitrátosodott. A fokozottan iparszerűvé váló mezőgazdaságról összességében elmondható, hogy 1965–1975 között jóformán berobbant Magyarország fő környezetszennyezői közé.[1]

Az egész világon ismert tendenciává vált, hogy a népsűrűséghez képest nem volt több meghódítható, művelésre fogható földterület. Magyarországon is szembesültek azzal, hogy a szűkös erőforrások miatt hatványozottan fontos a melioráció, a talajerózió elleni szerve-

[1] Fodor 2001, 63–73; Urbán 2006.

zett védekezés, valamint a szántóföldi arányok célszerű tervezése.[2] A Baranya, Bács-Kiskun, Békés, Borsod, Fejér, Nógrád, Pest, Somogy, Szolnok, Tolna, Vas, Veszprém, Zala megyékben 1969-ben folytatott vizsgálat eredményei tükrözték a nagyüzemi táblák kialakításának számos jellegzetességét. A kortársi szakvélemény szerint a földvédelmi törvény hatására sok parlagterületet vontak be a megművelésbe, megszüntették az „indokolatlanul nagy területeket, szérűskerteket. Ezt az is elősegítette, hogy 1966. évtől kezdve egyre több termelőszövetkezet egyesült, ennek következményeként a majorok kialakításához szükséges területi igény is lényegesen lecsökkent." Mindazonáltal, szerintük a törvény merev alkalmazása miatt újabb hiányosságok keletkeztek, mert olyan területeket is bevontak a szántóföldi művelésbe, amelyek lejtő- és talajviszonyaik miatt gazdaságosan csak gyepgazdálkodással lettek volna művelhetők. Itt elsősorban tömegtakarmány-termesztésről és erdőtelepítésről volt szó: „Több megyében megállapítottuk, hogy a törvény végrehajtása során a szántóterület növelése érdekében a vizsgált üzemek mintegy 50%-ában emiatt olyan legelőterületek is feltörésre kerültek, amelyek szántóként való használata nem gazdaságos. Ezek a területek belvizesek, szerkezetileg leromlottak, és csak jelentős meliorációs beruházás után használhatók szántónak."[3] A téeszek azért is igyekeztek a nagyüzemi művelésre alkalmatlan területeket erdősíteni, mivel az erdőtelepítés kifejezetten állami költségvetési forrásból történt.[4]

A mezei utak, szélfogó fasorok és vízelvezető árkok az egyéni gazdálkodás során lehetőség szerint a táji adottságokhoz illeszkedően alakultak, a kényszerkollektivizálás következtében viszont mindez átrendeződött:[5] „Az utak karbantartását rendszerint elhanyagolják, és újabb szántóterületeket használnak utak céljára. Az így elveszített szántóterület gyakran nagyobb, mint az eredeti út területe. Csak elvétve található olyan törekvés, mely mezőgazdasági üzemeken belül a fő közlekedési utak stabilizálására irányul." Mindezzel párhuzamosan nőtt a vetetlen szántóterületek aránya. Ez a rész az 1950-es évek elején 1,5 százalékot, az 1961–65. évek átlagában 2,7 százalékot, az 1965–1967. évek átlagában pedig már 4,5 százalékot (400 ezer kataszteri hold) tett ki.[6]

A vetetlen területek arányának erős növekedését elsősorban a meredek lejtők szélsőségesen gyenge termőképességével és nehezen megművelhető talajviszonyaival magyarázták. Mindezt közvetlenül a belvizek és a belterületek rendezetlenségei okozták.

[2] Oros 1997.

[3] A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 1–3.

[4] Uo.

[5] A tájátalakításra lásd Máté 2015.

[6] A példaként említett Borsod megyében 1964 és 1968 között a vetetlen területek nagysága a következőképpen alakult: 1964: 4916, 1965: 6881, 1966: 5472, 1968: 4823 kataszteri hold. Ennek átlaga: 5686 hold. Mindez egyébként jóval az országos átlag alattinak számított. A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 4. Az egyik borsodi elemzés szerint a mezőgazdasági nagyüzemekben az 1960-as évek végén és a 1970-es évek elején kialakított talajvédelmi táblásítást a nagyméretű gépek elterjedését követően megszüntették, holott a mezőgazdasági területek 52%-a lejtős volt. A 17% feletti lejtős kategóriába 34 ezer hektár szántót, szőlőt és gyümölcsöst soroltak. Gavallér 1990, 2.

Nagyrészt ezért a vizsgált kilenc megyében 1964 és 1968 között 27 247 kataszteri hold vetetlen maradt.[7]

A szántóterület az 1938. évi adatokhoz képest közel 10 százalékkal csökkent, ennek okairól a következő oldalakon még szó lesz. A csökkenés igen látványosan az 1950-es években indult meg. 1961-ben mintegy 700 ezer kataszteri holddal volt kevesebb a szántóterület, mint 1938-ban. A vizsgált megyékben a „talajhasználat helytelen módja, másrészt a kisajátítások tervszerűtlensége" miatt a mezőgazdasági és főleg a szántóterület csökkenése is erőteljesebb volt, mint az ország jobb adottságú vidékein. A nagy kiterjedésű borsodi dombvidéken a megye szántóterülete 1935–1962 között 62 614 kataszteri holddal csökkent. Ezen belül a jó talajadottságú síkságon a szántóterület 6 százalékkal, a dombvidéken viszont 15,9 százalékkal lett kevesebb. Az erősen lejtős határban a szántóművelési ágból való kivonásra eleve törekedtek.[8] Bár az 1961. évi VI. törvény hivatkozási alapot adott a mezőgazdasági használatú földek védelmére, a vizsgált megyék egybehangzó véleménye szerint a területek folyamatosan csökkentek. Ennek fő okát az ipari célú kisajátításban (Pest megyében öt év alatt 4780 kataszteri hold) jelölték meg, melynek során sokszor figyelmen kívül hagyták az előírásokat, és megfelelő minőségű területeket is kivontak.[9]

A kortársi normák szerinti szabálytalanságok ellen a földhivatalok háromezer forintig terjedő bírságának a gyakorlatban nem volt jelentősége. Az ipari beruházók, kolonizációs attitűdöt is tanúsítva,[10] a földkivonási kérelemmel csak akkor jelentkeztek a földhivatalban, amikor már tetemes összegeket és időt fektettek a tervdokumentáció elkészítésébe. Így például Szolnok megyében a jobb útviszonyokra hivatkozva ipari létesítmények céljára általában jó minőségű szántóföldeket vettek igénybe (Törökszentmiklósi Gépgyár, Tiszavárkonyi Magnezit Művek).[11]

A borsodi iparosítás közvetlen fizikai hatását életszerűségében írták le:

> Izsófalván a Borsodi Szénbányászati Tröszt 300 kh jó minőségű szántóterület és 150 kh jó minőségű rét területén külszíni fejtést folytatott. A külszíni fejtés befejezése után a területek mezőgazdasági hasznosításra való visszaállítása még ott sem történt meg, ahol erre lehetőség volt. A termőréteg és a mélyebben fekvő rétegek elkülönített deponálását sem hajtották végre. A másik probléma Izsófalván az alábányászás. A szénvagyon kitermelése után a vájatokat a bányahatóság nem iszapoltatja be. Ezért a támberendezések eltávolítása után bizonyos idő múltával bányaszakadás veszélye áll fent. Ennek következtében előfordult már, hogy munka közben szakadt be a gép alatt a föld.[12]

[7] A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 4.

[8] Az okok között szerepelt a talajerózió, a gépi munka nehézségei, balesetveszélyei.

[9] Uo. 4–5.

[10] Farkas István, Tab (Somogy megye) tanácselnökének megfogalmazása 1988-ból. Ö. Kovács 2021.

[11] Hasonló Pest megyei (Érd, Százhalombatta) példák is voltak. A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 6–7.

[12] Uo. 7.

Veszprém megyében sem oldották meg a kutatófúrások, a kavics-, homok-, tőzegkitermelés és egyéb célra használt területek új hasznosítását. Jellemzőnek számított a bányák szélén található depók otthagyása, amely hanyagság szintén növelte az igénybe vett területeket. Általában is úgy látták, hogy az ipartelepítési bizottságok nem voltak következetesek a földvédelmi törvény alkalmazása során. Egyes vegyi üzemek, cementgyárak és más telepítések veszélyeztették a mezőgazdasági termelést, továbbá az égéstermékek tetemes kárairól, a tisztító- és szűrőberendezések hiányáról számoltak be.[13]

Az úgynevezett új gazdasági mechanizmus kezdetén úgy tapasztalták, hogy a meliorációs munkák tájegységi és ágazati sorrendjét nem alakították ki. A beruházásra az üzemek azért is képtelenek voltak, mert a saját erőnek tekintett pénzügyi forrásuk hiányzott. Továbbá a meliorációs munkálatokra főként a rossz termelői adottságú téeszek kényszerültek volna. Ezeken a helyeken „[n]em jelölték ki jelentőségének megfelelően a melioráció helyét és szerepét az új gazdaságirányítási rendszerben".[14] A rendszerszintű feszültséget, a helyzetet általában szemléltette, hogy 1964–1965-ben „elsősorban a kiemelt területeken a meliorációs munkák végrehajtására csupán az anyagi fedezet volt biztosítva, azonban a tervek hiánya, illetőleg kivitelezői kapacitás elégtelensége következtében az anyagi fedezet túlnyomó része nem volt felhasználva". Néhány év múlva, 1969-ben a jelenségnek a fordítottját tapasztalták: tervek léteztek, azonban pénzforrás már nem. Hiányolták az olcsóbb, gazdaságosabb megoldásokat is, így például (részben az egykori fokgazdálkodásra emlékeztetően) a holtmedrek, terméketlen, mély fekvésű területek víztározókká alakítását.[15]

Általános szakkérdésnek számított az agronómiai és a vízrendezés komplex tervezése, ami a gyakorlatban viszont kevéssé realizálódott. Éppen az 1968-tól érvényesülő nagyobb mozgástér, az értékhatár-megállapítások megszűnése miatt a tervezési díjak eltérése az eleve hátrányból lévő üzemek megoldatlan problémáit növelte. A tervezők, változó módon, a kivitelezési érték 1–11%-át kérték. Mindehhez járult még a tervezők manipulatív, ahogy a forrásszövegben írták, „misztifikálási" viselkedése olyan esetekben, amikor „altalaj-lazítási tervet" készíttettek, miközben az az agrotechnikai feladatok közé tartozott, tehát az tervezőmunkát nem igényelt.[16]

A talajpusztulás és a természetes egyensúly felborulásának okait a második világháború előtti időszak gazdálkodási formáira vezették vissza, hangsúlyozva, hogy a nagyüzemi formák kialakítása után sem változott meg a helyzet: a művelési ágarányok térben és méretben nem alkalmazkodtak a helyi domborzati, klimatikus és talajviszonyokhoz; olyan növénytermesztési formák alakultak ki, amelyek kellően nem védtek a víz és a szél

[13] Uo. 7.

[14] Uo. 21–22.

[15] Vö. Máté 2014; Példaként a pásztói „gyenge" téeszt említették: a 10 millió forintnyi kivitelezési értékből hatmilliót a műtrágyázás és egyéb műszaki munkálatok költségei képeztek, de a téesz a hárommilliónyi saját erőt nem tudta biztosítani. A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 42.

[16] Uo. 41–45.

ellen; nem gondoskodtak az állandó gyeptakaróról; dombvidéki erdőkitermelés és -irtás után nem gondoskodtak a talajvédő szabályokról; nem fordítottak gondot a talajok termőerejének fenntartására. 1969-ben készített összegzésük szerint az ország mintegy 5,5 millió kataszteri holdnyi összes károsított lejtős területén a talajpusztulás évi átlaga 21,9 tonna/kh volt, amely évenként 122 millió tonnát tett ki.[17]

Egyes megyékben részletes számításokat végeztek, hogy mekkora veszteséget jelentett a talajpusztulás.[18] Így például a Dombóvári járásban a szántók 42%-a a rossz talajvédő növényterülethez tartozott 1963 és 1967 között. Jó kategóriába 7,8 százalékot soroltak. Visszatérve az országos, pontosabban a konkrétan vizsgált megyék helyzetére, az összegzés a következőképpen hangzott:

> ...az üzemek elhanyagolják a jó talajvédő és talajgazdagító évelő takarmánynövények termesztését. A kiterjedtebb termesztésüktől való tartózkodás természetesen azzal is összefügg, hogy a szarvasmarhatartásban érvényesülő árarányok miatt ezek közvetve veszteséges ágazatok. A talajvédelem megoldatlansága, ezen belül elsősorban a talajborító növények megfelelő alkalmazásának gyakori hiánya, a szarvasmarha-tenyésztés érdektelenségét is nagyban befolyásolja. A rendkívül alacsony széna termésátlag ugyancsak egyik döntő tényezője a szarvasmarhatartás stagnálásának.[19]

[17] A számok nyelvén a következőképpen lehet részletezni a veszteséget: „A lepusztult talaj 2%-os humusztartalmát alapul véve 2,4 millió tonna a szervesanyag-veszteség, amit kb. harmincszoros istállótrágyával lehetne pótolni. Ez évi 72 millió tonna, 7,2 millió vagon istállótrágyával egyenlő. (Ilyen mennyiségű szerves anyagot kb. két év alatt termelünk.) Ha csak a lepusztult humusz hatóanyagát vesszük számításba – mivel egy tonna istállótrágya 13 kg hatóanyagot tartalmaz (Állattenyésztési Enciklopédia számításai szerint) – a 72 millió tonna istállótrágya visszapótlási igény 936 ezer tonna hatóanyagot jelent, országosan ennek a mennyiségnek mintegy felét használtuk fel 1968-ban műtrágyázásra. A 72 millió tonna istállótrágya 7,2 milliárd Ft költséget jelent. Gyakorlatilag a talajvédelem hiánya ennyi veszteséget okoz évenként. Ehhez kb. 4 milliárd Ft évi terméskiesés, továbbá jelentős összegű iszaptalanítási, karbantartási, belvízkár, stb." Uo. 53–55.

[18] Tolnában a MÉM felmérése szerint 438 ezer kataszteri holdnyi lejtős területről 12,4 millió tonna volt az évi „talajlepusztulás". A megye az eróziós károkat évi 740 millió forintnyi költséggel tudta volna pótolni. A gyengébb termőképességű talajokon, ill. a hatóanyag-veszteség miatt évi 300 millió Ft volt a kiesés. A Búzakalász Tsz-ben 1962. május 27-én 40 perces zápor után 23 tonna talajlepusztulást mértek. Ugyanitt, rétegvonal szerint és gátaló kapával művelt területen nem jelentettek pusztulásról. Mivel a nagyüzemi táblásítás során a csapadékvíz-elvezetést nem építették ki, így lényegében a víz használatlanul elfolyt. Számításaik szerint az is kiderült, hogy például a kukoricát és a napraforgót nagyon sok üzemben 1968-ban is 14-16%-nál magasabb lejtésű területre, hegy-völgy irányában vetették és ápolták. Nem alkalmaztak a talajvédelem érdekében hatásos agrotechnikát (rétegvonalas művelés, altalajozás, víztároló ormos, kalitkás szántás, gátaló kapálás stb.) A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 56.

[19] Uo. 56.

1. táblázat. Növénytermesztési és gyepgazdálkodási adatok, 1938–1966

	Terület (kat. hold)		Termésátlag (mázsa/kat. hold)	
	1938	1966	1938	1966
Réti széna	1121	720	16,3	11,1
Legelőszéna	1677	1514	12,8	7,6
Lucerna	356	547	23,3	25

Forrás: A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 3. sz. mell. 57.

A gyepgazdálkodás romló állapotát a második világháború előtti helyzethez képest egyértelműen igazolja az *1. táblázat.*

A „gyenge/kedvezőtlen termőhelyű" üzemi területen gyümölcs- és szőlőtermesztéssel és erdősítéssel próbáltak enyhíteni a talajpusztulás által okozott gondokon. Nógrádban 25%-on felüli volt a lejtőállomány, ami 6000 kataszteri hold területen művelésiág-változást jelentett 1962 és 1968 között. A feszültséget fokozta, hogy az évekig tartó munka után kiegészítő beruházásra nem volt fedezet, másrészt az értékesítési viszonyok továbbra is bizonytalanok maradtak. Az üzemek a költségesebb meliorációs eljárásokra azért sem vállalkoztak, mert az úgynevezett dotáció szintén kiszámíthatatlan volt. Másrészt, ha kaptak támogatást a talajvédelmi beruházások 70%-ára, mindez csak a megvalósításban játszott szerepet, de az állagmegőrzésben, gazdaságos kihasználásban már nem.[20]

További rendszerszintű jelenségre világítottak rá azok a megállapítások, amelyek a „kedvezőtlen termőhelyi adottságú, talajvédelemre szoruló mezőgazdasági területeken a gazdasági és társadalmi problémák" mérséklését a „közös és háztáji gazdaságok fokozottabb kooperációjától" remélték. Az ilyen és ehhez hasonló megfogalmazások visszatérően és kimondva-kimondatlanul érzékelték a kényszerkollektivizálás csődjét. A háztáji gazdaságokat azért is tartották fontosnak, mert a „jövedelmezőségi mutatók ebben az üzemi formában jelenleg kedvezőbbek, mint a közösben, mert a háztájiban előállított állati termékeket nem terheli olyan nagy amortizáció és hitelteher, mint a közös gazdaságokban".[21]

[20] Uo. 58–60.
[21] Uo. 60.

A kemizálás és melioráció kétélű fegyverének értékelése két évtized távlatában

Az 1982-ben megfogalmazott alábbi idézetek életszerűen érzékeltetik azt az elsősorban a belső döntéshozói kommunikációban megfogalmazott, rendszerszintű feszültséget, ami a nagyüzemi agrárviszonyokban kialakult:

> A Zalaszentgróti Társulat a már három éve megrendelt öt km-es csatorna megépítését szolgáló műszaki tervet a mai napig sem szállította le a Hosszúperesztegi Termelőszövetkezet részére. Ezért a termelőszövetkezet nem tudta megoldani több mint 30 kh szántó vízrendezését. Ugyanilyen hiányosság miatt 1968. évben a Rábapatyi Termelőszövetkezet nem tudott igénybevenni 60 000 Ft állami támogatást. A Kaposvölgyi Vízgazdálkodási és Talajvédelmi Társulat csak kisebb helyi jelentőségű vízügyi problémák megoldását szolgáló vízrendezési terveket készített a komplexitás igénye nélkül. A jelen időszakban kidolgozott terveik is nélkülözik a meliorációs munkákkal kapcsolatos feladatokat. A megfelelő műszaki képzettségű tervezői apparátust mind ez ideig nem sikerült kialakítani.[22]
> Nem becsüljük le a már elvégzett földcserék, földrendezések jelentőségét, de becslésünk szerint az optimálisnak tekinthető jövőbeni területrendezéseknek a gazdálkodási terület további 30%-ára, [az] 1976 szeptembere óta elvégzett földrendezéseknek mintegy 4-5-szörösére kellene kiterjedni.[23]

Az öngerjesztő folyamattá vált, az állandó növekedést megcélzók számára készült dokumentációban még ekkor is a növénytermesztés 2000-ig terjedő megduplázásáról tervezgettek, miközben szembesülniük kellett azzal az állapottal, amit a következő idézetben olvashatunk:

> Az elmúlt évtizedben a növénytermesztés termésátlagainak növekedési üteme nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltó volt. Ezt úgy értük el, hogy a műtrágya, növényvédőszer, üzemanyag stb. felhasználása másfél-kétszerte gyorsabb ütemű volt, mint a hozamok növekedése. Az energia árának emelkedése, valamint a felhasznált mesterséges energiák arányának gyors növekedése következtében az input energia költségszintje meghaladta a gyengébb minőségű talajok optimális termékenységi szintjét, s ezzel a termésfokozás korábbi típusainak tartalékai kimerültek. Ezeken a területeken a termés továbbfokozása csak a talaj termékenységének növelésével érhető el. Az intenzitás fokozásával hatványozottan nő a termelés kockázata, a terület kárérzékenysége is.[24]

[22] A földhasznosítás, vízrendezés és talajvédelem főbb kérdései, 1969. MNL OL XVII-2-a. 645. dob. T.157. 46.
[23] Konferencia megnyitó beszéd, Budapest, 1982. február 11. MNLOL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 510. tétel. 13.151./1/1982. 2.
[24] Uo. 1.

A kemizálás és a melioráció terhe, „ördögszekere "[25] az egyik buktatója volt a szocialista agrárprogramnak. Az erőforrások csökkentek, miközben 1982-ben a térségi üzemek költségének nagyobbik részét (62%) kellett volna központi keretből biztosítani. A gyakorlati eljárások során számos, az eredeti hivatalos tervtől eltérő formát találtak a 13 megyére kiterjedő vizsgálat során. A tervezés és a kivitelezés rossz minősége miatt négyszer bírósági eljárást indítottak, kilenc esetben az állami támogatást kellett visszafizetni. További 25 ügyben a karbantartás elmulasztása miatt szabálysértési eljárást indítottak.[26] Természetesen sajátos, „szocialista" jellegű felelősségáthárítási jelenségeket kell magunk elé képzelni, hiszen minden résztvevő tudhatta, hogy mit jelent gúzsba kötve táncolni.

A MÉM Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztályának 1982. évi szakvéleménye még élesebben világította meg a szocialista állami erőszak, a kényszerkollektivizálás következtében kialakult helyzetet:

> A talajjavítás ütemének fokozását a savanyú talajok területének nagysága és a műtrágyázás hatására végbemenő talajsavanyodás felgyorsulása indokolja. Jelenleg több mint 2 millió hektárra tehető az a terület, ahol a talaj savanyú kémhatása korlátozza a műtrágyák érvényesülését, a termésátlag további növekedését. E területek kémiai talajjavítása a közvetlen termésfokozáson túl mintegy 20-30 százalékkal növeli az itt felhasznált műtrágyák hatékonyságát is. A talaj típusától és savanyúságától függően a meszezés megtérülési ideje 3–5 év között változik.[27]

A strukturális problémák következő szintje az volt, hogy az adott régióban meglévő gépkapacitás mellett a dréncsőhiány akadályozta a meliorációs programok megvalósítását. A szerződések ellenére a hazai ipari termelés az igényeknek csupán 60–70%-át tudta kielégíteni. 1982-ben háromezer kilométernyi import termékre lett volna szükség.[28]

Az 1980-as évek elején számos olyan kortársi hivatalos megállapítás olvasható a mezőgazdasági szakvéleményekben, amelyek a társadalom tagjai számára lényegében közhelynek számíthattak. A különböző „belső használatra" szánt dokumentumok azért nagy jelentőségűek, mert átfogó és mennyiségi mutatókra épülő elemzések. Mindezek az információk részben, érthetően kevésbé szókimondó módon, de érintkeznek a különböző kortársi publikációkkal. Az eredeti, a döntés-előkészítést is szolgáló levéltári dokumentáció megszólaltatása több, egyébként is elég ideologikus kijelentést cáfolhat.

Az egyik ilyen megállapítás a kényszerkollektivizálás utáni egész agrárvilágra érvényes jelentőséggel rögzíti:

> ...[a] mezőgazdaság szocialista átszervezésekor, valamint az 1976. évi 23. számú új földrendezési törvényerejű rendelet (továbbiakban: tvr) hatálybalépése óta sem sikerült mindenütt optimálisan kialakítani a mező- és erdőgazdasági nagyüzemek gazdálkodási területeit. A földtulajdoni és földhasználati viszonyokban hazánkban bekövetkezett dinamikus változások 1977 óta napjainkig 255 000 hektár földterület rendezését tették szükségessé az előzetesen becsült 160 000 hektárral szemben.[29]

Hogy egy „projekt" tervezése és megvalósítása mennyi bizonytalansági tényezőt rejt magában, azt a rendkívüli károkozással járó, erőszakos szocialista állami átalakítás egyértelműen bizonyítja. Az idézetben szereplő, „földrendezést" igénylő földmennyiségnek a becsült mennyiséggel szembeni 35%-os eltérése is erre utal. 1980-ban is kiemelkedő, 58 ezer hektárnyi földcserét és földrendezést kellett végrehajtani. Az okok között a gazdasági érdekek mellett a „pártszervek" kezdeményezéseit is megjelölték. Például a rendezendő ügyek közé tartozott az is, hogy az 1960-as évek elején irracionális módon kialakított rendszer szerint egyes üzemközpontokból 60-70 km távolságra fekvő földek művelését kellett volna ellátni.[30]

A mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter az 1945-től 1980-ig művelésből kivont terület nagyságát 871 ezer hektárban határozta meg. A területcsökkenés mellett az „ipari eredetű tápanyagok és egyéb tényezők hatására" a termésátlagok emelkedtek. A termésátlagok a minisztériumi vélemény szerint így is elmaradtak a lehetségestől, amelynek okát a melioráció lassú ütemében jelölte meg. Szerinte az 1976-ban kiépült talajvizsgálati rendszer alkalmas volt az észszerű tápanyag-gazdálkodás megvalósításra. Ugyanakkor a talajerővel összefüggő üzemi tevékenység elmaradt a kívánatostól, így például nem volt meg az összhang a műtrágya ára és minősége között. Továbbra is problematikusnak tartották a tárolást és a földre való kijuttatást. Még mindig a jövőbeli feladatokhoz tartozott a mész- és mikroelem-trágyázás és a talajfizikai vizsgálati hálózat kiépítése. Hasonlóképpen a szervestrágyázás alacsony mértékét és a „környezetvédelmi gondot okozó hígtrágya hasznosítását" is kifogásolták.[31] Összességében az ország termőterületének több mint 60%-án a talajtermékenységet csökkentő tényezők megszüntetését, mérséklését a meliorációtól várták.[32] Ez az arányszám és az ekkor már nyilvánvalóan retorikai elemnek számító „várakozás" ismét beszédes bizonyíték az agrárvilág napi szintű vergődésére.

Kemizálás

Kemizálás alatt a műtrágyázást, a vegyszeres gyomirtást és a kártevők elleni vegyszeres védekezést értjük. Mindez ugyanakkor kétélű fegyver is, hiszen a környezetbe idegen vegyi anyagok jutnak vele. Bár igaz, hogy a vegyi anyagok révén növekedtek a terméshoza-

[25] A kifejezéssel utalnék Miklóssy Endrének a tervgazdálkodási rendszer egészére értett szóhasználatára. Miklóssy 1998.

[26] Uo. 4.

[27] Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztály (Nagy Bálint főosztályvezető) jelentése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottságának a termőföld védelméről és a talajok termékenységéről, 1982. augusztus 9. MNL OL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 6.

[28] Uo. 6.

[29] A MÉM OFTH-jelentés az 1981. évi földrendezések helyzetéről, 1982. június 14. MNL OL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 510. tétel. 13.151./1/1982. 1.

[30] Uo. 2.

[31] Mint az közismert, a nagyüzemekben már nem tettek szalmát a disznók alá. A trágyát alóluk vízsugárral mosták ki. Egyrészt így a hasznos tápanyag elveszett, másrészt kezelhetetlen mennyiségű, talajvízszennyező hulladék keletkezett.

[32] Váncsa Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése a termőföld termékenységének növeléséről a Gazdasági Bizottság részére,1981. november. MNL OL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 46.896. sz. ir. 1–2.

mok, és közben csökkent egyes növényi kultúrák munkaigényessége, de sok esetben „beláthatatlan kimenetelű láncreakció-sorozat" indult el.[33] Ezt a kortársi szakmai véleményt ismételten megerősíti a nagyüzemi mezőgazdasági gyakorlatról gyűjtött levéltári dokumentáció is.

1981-től elvileg minden üzemben irányelvek szerinti táblatörzskönyvek voltak. Ebben az évben országosan 1 700 000 tonna NPK (nitrogén, foszfor, kálium) hatóanyagra volt szükség. A műtrágya-felhasználás 1978 óta csökkent, így az előbb említett összeghez képest 300 ezer tonnával kevesebbel terveztek, amit az akkori gazdálkodási körülmények között úgy értékeltek, hogy ez veszélyezteti a növénytermesztési eredményeket. Bár a beszerzési árat 43%-ban állami központi keretből biztosították, a hazai ipar technológiai hiányai, az államközi egyezmény révén érkező importszállítmányok rosszabb minősége és a rendszertelen szállítás miatt ellátási zavarok keletkeztek.[34]

Az ekkori minisztériumi értékelés szerint szerves trágyával nem lehetett pótolni a műtrágyát. Mint majd láthatjuk, egy ezzel ellentétes későbbi számítás szerint a kortársak egy része erről a kérdésről mást gondolt. Átlagosan évente 20 és 22 millió tonna szerves trágya képződött Magyarországon. 1980 őszén kedvezőtlen időjárást tapasztaltak, és – nyilván más okokra is visszavezethetően – a betakarítás elhúzódott, ezért 1981 tavaszán a korábbi éveknél nagyobb területen, 118 204 hektáron szórtak szerves trágyát, összesen 4 828 915 tonnát. A minisztériumi számítás szerint az évente keletkező trágya a művelt mezőgazdasági terület mindössze 10-11%-ára volt elegendő, valamint NPK-hatóanyagtartalma csekélynek számított. A hatóanyag-csökkenésben nagy szerepet játszhatott az, hogy tárolókapacitás-hiány miatt az ammónia legnagyobb része elpárolgott. A világ szerencsésebb helyzetű országaiban, és hozzá kell tennünk, hogy az egyéni gazdálkodásban a növényi maradványokat, az elővetemény, a szalmatrágyát, a komposztot, a szennyvíziszapot és a hígtrágyát is tudatosan visszaforgatták a földbe.[35] A nagyüzemek körében mindez még általában inkább csak kívánalom maradt a minisztériumi vélemény szerint is.[36]

A területcsökkenés mérséklésének egyik lehetőségét a rét- és legelőgazdálkodás megváltoztatásában látták. Az engedély nélkül feltört részeken a gyepkultúra visszaállítását újabb rendeletek bevezetésétől, valamint a hazai gyártású és import géprendszerektől is várták. A további fejlesztési tervek (növény- és talajfizikai laborok hálózata, mész- és mikroelem-trágyázás, szaktanácsadói rendszer, a műtrágyabeszerzési árarányok alakítása

[33] Németh 1978, 67.

[34] Váncsa Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése a termőföld termékenységének növeléséről a Gazdasági Bizottság részére, 1981. november. MNL OL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 46.896. sz. ir. 3–4.

[35] Fél–Hofer 1997.

[36] „Az évente képződő 42 millió m³ hígtrágya hasznosítása jelenleg 20–35% között mozog. A keletkező hígtrágya mintegy 125 ezer tonna NPK hatóanyagot tartalmaz. A képződő hígtrágya elhelyezés, felhasználás közel 170 ezer ha terület igénybevételével jár. A fel nem használt hígtrágya – a tápanyagveszteségen túl –jelentősen szennyezi a környezetet is." Váncsa Jenő miniszter (MÉM) előterjesztése a termőföld termékenységének növeléséről a Gazdasági Bizottság részére, 1981. november. MNL OL XIX-K-9-b-k. 631. dob. 513. tétel. 13.551/1982. 46.896. sz. ir. 4–5.

stb.) mind arra utaltak, hogy a kényszerkollektivizálás után 20 évvel a kortársak szinte még mindig ugyanazzal az adott körülmények között megoldhatatlan problémahalmazzal szembesültek. A tervgazdálkodás szómágiája mögött a valóságban még ekkor is ott tartottak, hogy a megyék többségében a földhasznosítási és földvédelmi tervek a „termőföld hatékonyabb védelme érdekében" továbbra is hiányoztak.[37]

A nagyüzemi termelés környezeti hatásai kortársi véleményekben

„[...] a nagyüzemi mezőgazdasági termelés, így a növényvédelem, kihatásait hosszú távon jelenlegi ismereteink szerint senki sem ismeri [...]"[38]

A közvagyon a szovjetizálás révén egy szűk döntéshozói kör kezébe került, ugyanakkor ezzel párhuzamosan kialakult egy szakember-társadalom is. Az egyre terebélyesedő állami bürokráciában termelődő és értelemszerűen elsősorban nem a nyilvánosságnak szánt dokumentáció lényegében máig feltáratlan bázisa a szocialista projekt életszerű ábrázolásának. Az is igaz, hogy a szakvélemények sokszor kevéssé hatottak a kortársi döntéshozatalra, viszont történeti értéket képeznek a kutatók számára. A felmérések eredményei fokozatosan kis példányszámú publikációkban és a továbbképzéseken is megjelentek. Ebben a nyilvánosságban értelmezhetők a Bajai Vízgazdálkodási Főiskola 1970-es évek közepétől szervezett nyári találkozói is, ahol több napon keresztül a vízi élővilágra gyakorolt környezeti hatást vizsgálták.

A MÉM Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztályának egyik munkatársa a következő kortársi, 1960 és 1975 közötti tendenciákat nevezte meg 1978-ban: az egységnyi művelt területre számított munkaerő csökkenése, miközben az „eltartandók" száma nő; a fajlagos agrárterület szűkülése mellett fokozódik az exportigény; növekszik az egy főre eső élelmiszer-fogyasztás; a dolgozói igények növekednek a munkakörülményeket illetően; világpolitikai értelemben az élelmiszerek stratégiai jelentőségűvé válnak; a mezőgazdaságban használt folyékony energiák ára nő a mennyiségi határok és a monopóliumok miatt.[39]

A munkaerőhelyzet azért is volt fontos tényező, mert ezzel párhuzamosan a munkaórák száma is csökkent, egészen konkrétan 48,9%-ra. Miközben az élőmunka egy munkanapra számított termelékenysége 3,5-szeresére, a növénytermesztésben 3,8-szeresére növekedett. A szerző, sajátos közgazdasági nyelven, további nagyon fontos történelemformáló tényezőre is rámutatott. A költségek vagy „input energia struktúrán" belül a külső erőforrások voltak meghatározók. 1975-ben a növénytermesztésben az összes ráfordítás 78,2%-a, az állattenyésztésben 66%-a anyagfelhasználást jelentett: „A két ágazat nem mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználása 1960–1975 között '68-as (változatlan) áron 7898

[37] Uo. 5–7.

[38] Balogh 1978, 23–24.

[39] Nagy 1978, 203–204.

milliárdról 35 543 milliárdra, azaz 4,5-szeresére növekedett. Eközben a növénytermesztés energiamérlegében a műtrágyák 20%-ról 40%-ra, a növényvédőszerek 4,97%-ról 3,3%-ra, a szerves trágya 15,23%-ról 8,45%-ra, a tüzelőanyag 35,55%-ról 34,39%-ra változott. Az emberi munka 2,89%-ról 1%-ra esett vissza."[40]

1968 és 1975 között a bruttó termelési érték 154%-ára, az energiafelhasználás (milliárd kilokalóriában) 404%-ára növekedett. 1960-tól 1975-ig a mezőgazdasági bruttó termelési érték – változatlan áron számított – 154%-os emeléséhez az ipari eredetű termékek kb. hétszeresére és az összes anyagok négy és félszeresére volt szükség: „Ha ezt a trendet azonos áron, azonos termelési struktúra mellett, azonos hatékonysággal számolva előrevetítjük, arra a következtetésre juthatunk, hogy figyelembe véve a hatékonyság szükségszerűnek látszó csökkenési trendjét is, a mezőgazdasági termelés bruttó termelési értékének megkétszerezéséhez elvileg az összes anyagok több mint 7-szeres, az ipari eredetű termékek több mint 13-szoros növelését kellene figyelembe venni."[41]

A kortársak számára jól ismert problémahalmaz, a különböző mezőgazdasági melléktermékek megoldatlan újrahasznosítása ebben az elemzésben is megjelent. Mindehhez társultak a növényvédelmi, ahogy ő is fogalmazott, „katasztrofális hírek" például a fel nem használt műtrágyák vízszennyezéséről, a feldolgozó üzemek szennyvizéről, az eliszaposodásról.[42]

Az 1960-tól tartó másfél évtizedben, fokozatosan növekvő mértékben, a kemikáliák a növénytermesztés tápanyag-utánpótlásában több mint 85 százalékot reprezentáltak.[43] Ugyanakkor a szerző szerint „a szerves trágyában képződő NPK hatóanyag nem éri el a talajba évenként vitt tápanyag 20%-át, a kiszállításra kerülő szerves trágya pedig nem éri el a 15 százalékot sem". Köztudottan a kemikáliák jelentős része, mintegy 20%-a kimosódva került a talajba.

A növényvédőszerek nagyon keresett cikknek számítottak, ugyanakkor veszélyes gyártásuk és gyors elévülésük miatt rendkívül nagy profitot képeztek: 1960. évi egységnyi értékük 15 év alatt 423%-os növekedést mutatott.[44]

A minisztériumi munkatárs elmondása szerint 1966 és 1970 között a vegyszerek közül a klórozott szénhidrogéneket kiiktatták, és az azóta engedélyezettek bomlási képessége jónak számított. Megfogalmazásában, az akkor hivatkozott nemzetközi mérce szerint a magyarországi szermaradványértékek jobbak voltak, mint a „fejlett országokban". Az eredmények között szerepeltették, hogy 1977-től országos figyelőhálózatot szerveztek a váratlan vízszennyeződések és halpusztulások eseteire.[45]

[40] Nagy 1978, 205.
[41] Uo. 204–205.
[42] Nagy–Varga–Thurzó 1975; Nagy–Németh–Bodor–Ficsór 1980.
[43] Lásd még Ubrizsy 1972; Gonda 1985.
[44] Nagy 1978, 206–207.
[45] A hatósági műtrágyavizsgálatok alapján 1976-ban a mezőgazdasági üzemek felhasználtak 1,6 millió tonna hatóanyagot, amiből a K-tartalmú 40%-a, a N-tartalmú 20–25%-a, a P-tartalmú 10–12%-a ment veszendőbe a tárolás folyamán, és ennek nagy része belekerült a vizekbe. Nagy 1978, 208–210; A közegészségügyre lásd Ö. Kovács 2014.

Summázatát célszerű idézni: „A hígtrágya helyzete katasztrofális. A mintegy 22 millió m^3 hígtrágya mintegy 10%-a kerül szakszerűen felhasználásra, 40% részben, 50% sehogy nem kerül hasznosításra. E problémakör megoldása tartástechnológiai és környezetvédelmi szempontból is rendkívül sürgető."[46]

A tápanyagpótlást Magyarországon 80-85%-ban műtrágyával végezték. A felhasznált mennyiség hektáronként 250 kg volt 1977-ben. 1980-ra egy hektárra 300 kilogramm mennyiséget terveztek, amely érték a nagy adagú műtrágyázás alsó határának számított. A megfelelő időben és módon adagolt műtrágya 50–80%-át a kultúrnövény felhasználta, a többi pedig kimosódott, mikroszervezetekbe épült be, aminek nyilvánvalóan negatív hatása is volt. A műtrágya a kimosódás során vertikálisan és horizontálisan is elmozdult, megjelent a talajban és a felszíni vizekben. Nem csupán oldat formájában éreztette hatását, hanem szilárd halmazállapotban is, ami a talajpusztulás kísérő jelensége volt, erózió vagy defláció formájában. Mindezt a veszélyt a helytelen tárolás még inkább növelte.[47]

A mezőgazdasági munkálatok a felszín alatti vizeket a következő módon veszélyeztették: 1. vegyszerek (műtrágyák, növényvédőszerek, gyomirtók); 2. szerves trágyák; 3. a pillangós növények termesztési környezetében NO_3-szennyezés; 4. a mezőgazdasági gépek ásványolajtermékei.[48] A gépesítés révén közismerten nagy mennyiségű ásványolajtermék került a talajba (fáradtolaj, üzemanyag, gépmosás stb.) és így a vizekbe. Ezek a kis területű, de nagy koncentrációban jelentkező szennyeződések közé tartoztak.[49]

Elmondható, hogy a hatósági ellenőrző rendszert kiépítették, de 1978-ban mégis a következő tapasztalatot összegezték: „Vegyvizsgáló laboratóriumaink pedig sem időben, sem kapacitásban, sem felszereltségben nem győzik követni a gombamódra szaporodó új kemikáliák ellenőrzését." A vegyszerek a permetezés vagy a talajon történő mosódás útján kerültek a vízbe. További veszélyforrást jelentettek a vegyszereket szállító, szétszóró berendezések, a védőruhák mosása, valamint a forgalomból kivont peszticidek megsemmisítésekor keletkező szennyezett folyadék.[50]

Az Országos Közegészségügyi Intézet adatai szerint, a műtrágyát nem számítva, 1972-ben 121-féle vegyszert (gombaölő, rovarölő és gyomirtó szert stb.) használtak fel Magyarországon 65 922 tonna mennyiségben. A felhasznált műtrágya mennyisége ennek sokszorosa volt. Az OMFB adatai szerint a felhasznált foszfor- és nitrogénműtrágyák hatóanyag-mennyisége 1970-ben 387 000 tonna, 1975-ben már közel másfél millió tonna volt. Meg kell említeni a mész vízkeményítő hatását, továbbá azt is, hogy a kortársi mérések szerint az akácerdők és a pillangós növényeket termesztő területek környékéről származó vizeknek általában magasabb volt a nitráttartalma, mint amit az ivóvízminőségi szabvány előírt. Hasonló magas értékek voltak jelen az ipari méretűvé vált állattenyésztő telepeken is.[51]

[46] Nagy 1978, 210.
[47] Balog 1978, 25.
[48] Németh I. 1978, 70.
[49] Uo. 67.
[50] Uo. 68.
[51] Uo. 68–69. További adatokra lásd Fodor 2001, 74–75.

Az 1977. évi miniszterhelyettesi értékelés szerint a műtrágya-felhasználás az 1970-es évek második felében a hivatalos elvárásokhoz és tervekhez képest több ok miatt csökkent. A számításban az 1975. évit vették alapul, és ahhoz képest 8 százalékkal kevesebbet értékesítettek. Egyrészt elindítottak egy talajvizsgálati és ökonómiai szemléletű talajerővizsgálati programot, másrészt kampányoltak a szervestrágya-felhasználás mellett, melynek hatására 427,6 ezer hektár területen a talajerő-visszapótlást ilyen módon igyekeztek megoldani. A műtrágya-felhasználás csökkenését harmadrészt a műtrágyaárak jelentős emelkedése, negyedrészt pedig az magyarázta, hogy azok minősége nem felelt meg a szakmai követelményeknek.[52]

A legnagyobb problémahalmazt a porszuperfoszfát és a kettő-egy-egy összetételű komplex műtrágya értékesítése jelentette. A porszuperfoszfát használatának aggályait számokkal illusztrálták. 1976-ban 381 ezer tonna hatóanyagot terveztek, ebből ténylegesen végül 160 ezer állt rendelkezésre (348 ezer volt az igény), 1977-ben 450 ezret terveztek, a gyártóktól átvettek 168 ezer tonnát (az igénylés adata nem ismert). Az elmaradt vásárlás okait a következőkben nevezték meg: 1. A por alakú foszfor lekötődése a talajban sokkal intenzívebb volt, mint a granulátumé, ezért a tárgyévben való megtérülése csak kismértékűnek számított. 2. A vagonból történő kirakása, szállítása, tárolása, keverése sokkal több gondot okozott, mint a granulátumé. 3. Nem tudták egyenletesen kiszórni, és ha más műtrágyákkal keveredett, a műtrágyaszóró gépek szétválasztották a keveréket. Ennek következményeként egyenetlen volt az érés, és a termőterületet nem tudták kihasználni. 4. Munkaegészségügyi és környezetvédelmi szempontból korszerűtlen termékről volt szó. 5. A porszuperfoszfát felhasználása számításaik szerint évente mintegy 300 millió Ft veszteséget okozott a minőséginek tekintett granulátummal szemben.[53]

A műtrágya-felhasználásra vonatkozó szemlénket egy Váncsa Jenő miniszterhelyettes által 1977-ben aláírt dokumentum lényeges, a nagyüzemi agrártermelést átfogóan jellemző megállapításaival zárjuk. Ebből megtudhatjuk, hogy a Magyarországon használt „korszerűtlen" porszuperfoszfátot a „fejlett mezőgazdasággal rendelkező országokban" nem forgalmazták. A kormányzatban nem volt egyetértés a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi, a Nehézipari Minisztérium, a Pénzügyminisztérium és az Országos Tervhivatal között. A miniszterhelyettesi vélemény szerint „a vegyipar még a lehetséges intézkedéseket sem tette meg a gondok enyhítése érdekében, ugyanis a Budapesti Vegyiművek az 1969. évben létesített hideggranuláló üzemét 1970 óta nem használja". Ellenezte a jugoszláviai monoammónium-foszfát és triple szuperfoszfátpor importját. Ezzel kapcsolatban is több száz millió forintos veszteségekről írt. Az NPK-keverőüzemek megépítése helyett a folyékony műtrágyázást tartotta megoldásnak.[54]

[52] Váncsa Jenő miniszterhelyettes feljegyzése a műtrágya-felhasználásról és a Peremartoni Vegyipari Vállalatnál létesítendő NPK-keverőüzem terveiről, 1977. január 19. (1–5.) MNL OL XIX-K-9-a-x. 33. dob. 244. t. 1–2.

[53] Uo. 2.

[54] Uo. 4–5.

Területcsökkenés

A mezőgazdasági területcsökkenés okait összegző hivatalos adatok szerint az okok között az erdősítés szerepelt első helyen (57%) *(1–2. táblázat)*. Emögött valójában, mint fentebb már utaltunk rá, magának a nagyüzemi rendszernek a strukturális problémái húzódtak meg, így például a „gyenge" üzemek erdőtelepítéssel is igyekeztek megszabadulni földjeiktől.[55]

2. táblázat. **A mezőgazdasági terület 1945–1980 közötti csökkenésének okai**

Ok	Terület (ezer ha)	%
Erdősítés	494	57
Különböző létesítmények	343	40
Halastó	25	2
Elvizenyősödés miatt nádas	9	1
Összesen	*871*	*100*

Forrás: Váncsa Jenő miniszter előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. március 23. MNL OL XIX-K-9bk. 631. dob. 513. tétel. 14.314/1982. 2. melléklet

3. táblázat. **A 343 ezer hektárnyi kivont mezőgazdasági terület megoszlása létesítmények szerint, 1945–1980**

Létesítmények	%
Ipari, bányászati	22
Vízügy (védtöltések, csatornák)	34
Út-, vasútépítés, korszerűsítés	8
Településfejlesztés, mezőgazdasági majorok, telepek, honvédelmi, belügyi, rendészeti stb.	36
Összesen	*100*

Forrás: Váncsa Jenő miniszter előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. március 23. MNL OL XIX-K-9bk. 631. dob. 513. tétel. 14.314/1982. 2. melléklet

[55] „Ezt elsősorban a különösen kedvezőtlen adottságú területek erdősítése, továbbá a nagyarányú ipari és településfejlesztés, új bányák, külszíni fejtések, anyagnyerőhelyek nyitása, mezőgazdaság, vízügyi, közlekedési, honvédelmi létesítmények építése idézte elő. A csökkenés 1945–1980 között 871 ezer hektár, ezen belül 1960–1980 között 515 ezer hektár." Váncsa Jenő miniszter előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. március 23. MNL OL XIX-K-9bk. 631. dob. 513. tétel. 14.314/1982. 1.

A miniszteri előterjesztés a talajerő-pazarlást (hivatalosan „talajerő-gazdálkodás") a következőképpen foglalta össze:

> Hazánkban az elmúlt időszakban a talajok tápanyagtartalma – elsősorban a mezőgazdaságban alkalmazott ipari eredetű anyagok mennyiségének és árának növekedése következtében – folyamatosan csökkent. Az elsődleges tápanyagok (nitrogén, foszfor, kálium) vonatkozásában még a gyorsan felfutó műtrágyafelhasználás mellett is, a 70-es évek elejéig a tápanyagmérlegünk negatív előjelű volt. [...] Az 1975-ben indított komplex talajerőgazdálkodási rendszerünk egyik alapvető feladata a termőtalajok tápanyagkészletével való helyes gazdálkodás megszervezése volt.[56]

A miniszter meghatározó tényezőként a „gyenge adottságú üzemek krónikus tőkehiányát", a „műtrágya ára és használati értéke közötti ellentmondást", a „tárolási és kijuttatási technológia elmaradottságát" emelte ki. A megoldatlan problémák felsorolása között visszatérően szerepelt a környezeti károkat okozó hígtrágya-kezelés, a „technológiai fegyelem megsértése (egyenetlen szórás, rossz minőségű bemunkálás, táblaszélek túladagolása vagy kihagyása stb.)". A több évtizedes gyakorlatról sokatmondó summázatában az „uralkodó mennyiségi teljesítményszemlélet és érdekeltség" minőségi szempontokkal való kiegészítését tartotta fontosnak kiemelni.[57]

A meliorációt illetően az „ország termőterületének több mint 60%-án kialakult termelést gátló, talajtermékenységet csökkentő tényezők", illetve negatív hatásuk kiiktatását tűzte ki célként:

> Az üzemi talajvédelmi, vízrendezési, talajjavítási és területrendezési feladatok – felméréseink szerint – 57,2 milliárd Ft-ot tesznek ki, s ehhez kapcsolódva 14 milliárd Ft társulati (üzemközi), valamint 20 milliárd Ft értékű főművi (OVH) kiépítés szükséges. [...] Ahhoz, hogy a meliorációra szoruló területeken – komplex módon – a szükséges feladatok megvalósításra kerüljenek, illetve a talajban lejátszódó negatív folyamatok megállíthatók és megelőzhetők legyenek, a melioráció hosszú távú koncepciója alapján ötéves tervidőszakban mintegy 15 milliárd Ft értékű meliorációs munka kivitelezésre van szükség. Ebben az esetben a termelést gátló és akadályozó tényezők húsz év alatt nagy részben megszüntethetők, a komplexitás minden területen biztosítható, és a meliorációtól elvárható legnagyobb termésterület lenne elérhető. Ezen túl megteremtené a termésbiztonságot, és a belvizek által okozott termésingadozások is megszűnnének. A melioráció elhanyagolása vagy lassú üteme mellett ezek a talajpusztulási folyamatok nem állíthatók meg, hatásukra az ezredfordulóra igen jelentős területek válhatnak intenzív szántóföldi növénytermesztésre alkalmatlanná.[58]

Váncsa Jenő 1981. évi megfogalmazása a több évtizedes szocialista projekt „progreszszív pazarlásának" rendszerspecifikusságát világítja meg, ami minden történetkutatói értékelés egyik meghatározó szempontja lehet. A problémahalmaz kiiktatására becsült húsz év végképp a távoli, valójában elérhetetlen jövő képét mutatta. Valódi tendenciákat említett meg, amelyek az eddig feltárt és tanulmányunkba beemelt kortársi tapasztalatokkal, beszámolókkal szerves összefüggésben vannak.

[56] Uo. 4.
[57] Uo. 5.
[58] Váncsa Jenő miniszter előterjesztése az MSZMP KB Gazdaságpolitikai Bizottsága részére a termőföld termékenységének növelésével kapcsolatos feladatokról, 1981. március 23. MNL OL XIX-K-9bk. 631. dob. 513. tétel. 14.314/1982. 6–7.

Talajerőkérdés 1987-ben

A rendszercsődre reagáló és a témánkat érintő egyik kortársi vélemény a fentiekben kifejtettek koherens folytatása. Somogy, Vas, Zala és Veszprém megyei minták alapján fogalmazták meg a következőket:

> A gazdaságok változatlanul nem fordítanak megfelelő figyelmet a talaj szervesanyag-tartalmára. A képződő istállótrágyát ugyan felhasználják, de többnyire csak az állattartó telepek közelében szórják ki, vagyis igyekeznek tőle megszabadulni. A vizsgálat találkozott olyan szélsőséges esettel is, ahol a gazdaság egyes szántóterületein 47 éve nem végeztek istállótrágyázást. A vizsgált gazdaságok szakemberei ezt a nemtörődöm magatartást a szervestrágya-kezelés és -felhasználás túlzottan magas költségeivel indokolják. Az istállótrágyázás gazdaságosságának bizonyítására kérésünkre a bajnai Alkotmány Mg. Tsz-ben feldolgozták az 1985. évi talajerőgazdálkodási költségadatokat. Az elemzések eredménye még az azt végzőket is meglepte. Kiderült ugyanis, hogy abban az esetben, ha a szerves trágya mikroelem-tartalmát is figyelembe vesszük, az azzal kijuttatott hatóanyag nem került többe a műtrágyánál. Emellett több, nem számszerűsíthető tulajdonsága révén a növények kedvezőbben fogadják, mint a műtrágyát. Ez a szemlélet jut kifejezésre abban is, ahogyan a gazdaságok többsége az istállótrágyát kezeli. Általában az a jellemző, hogy a trágyát az istállók környékén, szétszórt kupacokban tárolják, ha felgyülemlett, tolólappal összetolják. Ilyen körülmények között a trágya kiszárad, nitrogéntartalmának közel fele ammónia formájában elpárolog, illetve más hasznos alkotóelemekkel együtt a talajba szivárog.[59]

Választott időmetszeteink és forrásaink eddigi mutatóit megerősítik a szocialista rendszer utolsó szakaszának vizsgálatai is. Ahogy az előbb említett megyei vizsgálatokra hivatkozva fogalmaztak, több olyan tartalékot tártak fel, amelyek kihasználása révén a talajerő-gazdálkodás hatékonyabb lehetett volna, továbbá hogy a talaj termőképességének fenntartásához, a tápanyag-gazdálkodás színvonalának javításához adott pénzügyi támogatások (műtrágya és meszező anyagok támogatása) az üzemek jelentős részében nem érték el céljukat.[60] A szerintük jó példák mellett a megvizsgált üzemek negyede a talajtermékenység megóvásával, fejlesztésével szemben egyre inkább a rövid távú érdekeket helyezte előtérbe, és költségtakarékosság címén csökkentette azzal kapcsolatos kiadásait. Az indokoltnál kevesebb műtrágyát szórtak ki, elhanyagolták a szervesanyag-utánpótlást, a savasodást gátló meszezést. Mindez rontotta a növények ellenálló képességét. Szerintük a hozamcsökkenésnek ez volt az oka, nem pedig a csapadékhiány. A műtrágya-felhasználás

[59] A KNEB Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Főosztályának jelentése a talaj termőképességének vizsgálatáról, 1987. nov. 23. MNL OL XVII-2-a. KNEB T.191. V-38-6/1987. 1672. dob. 4.
[60] Krucsai Balázs főosztályvezető levele dr. Baranyai Ferencnek, a MÉM Növényvédelmi és Agrokémiai Főosztály vezetőjének, 1987. december 8. MNL OL XVII-2-a. KNEB T. 191. V-38/1-7/87. 1672. dob. 1.

korábban tapasztalt, nagy mennyiséget jelentő dinamizmusa az 1980-as évek elejétől lelassult, majd megállt. Ennek hatása differenciált volt, ugyanis a vizsgált üzemek egyharmada a termesztett növények „igényénél rendszeresen több műtrágyát használt fel, s így az altalajban tápanyagtartalékot halmozott fel".[61]

A gazdaságok 30-40%-a viszont a szükségesnél kevesebb műtrágyát használt, a hivatalos megfogalmazás szerint a „talajt kizsarolták".[62] Mindez terméscsökkenéssel járt, így például a Vas megyei téeszek átlaghozamai az 1960-as években hat, az 1980-as években nyolc százalékkal elmaradtak az országos átlagtól. Zalában új jelenséget is tapasztaltak. A szaktanácsokban javasolthoz képest több vagy kevesebb műtrágyát használtak. A búza és a repce esetében többet, míg a kevesebbet jövedelmező kukorica esetében csökkentették a műtrágyázást.[63]

Az előbbi hosszabb idézetben a talaj szervesanyag-tartalmát illetően szintén rendszerspecifikus vonásra világítottak rá: van, ahol 47 évig nem használtak istállótrágyát. Az egyik kortársi megállapítást célszerű szó szerint idézni:

> A MÉM-NAK számításai szerint az állattartó telepeken képződő istállótrágya megfelelő kezelés és tárolás esetén több mint 400 ezer tonna vegyes műtrágya hatóanyaggal egyenértékű. A helytelen kezelés és tárolás miatt bekövetkező hatóanyag-veszteség évi mintegy 140 ezer tonna. Pótlásának importigénye mintegy 20 millió USD és 10 millió Rbl, valamint további 500 millió forint értékű hazai termelés. A szervestrágya-utánpótlás évtizedekkel ezelőtt még széles körben alkalmazott módszere, a zöldtrágyázás ma már csak elvétve lelhető fel. A vizsgálatok öt Somogy megyei, homokon gazdálkodó üzemben találtak erre példát. Az egyébként hatékony és a talajvízgazdálkodást is kedvezően befolyásoló módszer azonban az energiaárak növekedése miatt e gazdaságokban is csökken. E téren belátható időn belül pozitív elmozdulásra tehát nem számíthatunk.[64]

A mezőgazdasági termelésen kívüli hatékony szervesanyagnak számított a szennyvíziszap. Ennek évi országos mennyisége hárommillió köbméter volt, amelynek hatóanyagtartalma hat-nyolcezer tonna műtrágyáéval egyezett meg. Zala megye Balaton közeli részén is kísérleteztek az elhelyezési gondok ez irányú megoldásaival. Az itt alkalmazott módszerek széles körben való alkalmazását hátráltatta a speciális gépigény, a változó minőség és az iszap nehézfémsó-tartalma. Mindezek magas tisztítási költséget jelentettek.[65]

Az 1987. évi dél- és nyugat-dunántúli vizsgálat szerint a megelőző évtizedekben a kilúgozott talajok egyre nagyobb mértékben savanyodtak.[66] A minisztériumi főosztály-

[61] A KNEB Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Főosztályának jelentése a talaj termőképességének vizsgálatáról, 1987. november 23. MNL OL XVII-2-a. KNEB T.191. V-38-6/1987. 1672. dob. 2.

[62] Ö. Kovács 2021.

[63] A KNEB Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Főosztályának jelentése a talaj termőképességének vizsgálatáról, 1987. november 23. MNL OL XVII-2-a. KNEB T.191. V-38-6/1987. 1672. dob. 3.

[64] Uo. 5.

[65] Uo.

[66] „10 év alatt Zala megyében a talajok kémhatása 0,5 pH-val, Somogyban 0,7 pH-val tolódott az erősen savas felé. A babócsai termelőszövetkezetben például a talajok pH-értéke 4,5-ről 3,8-ra csökkent, amely már a növénytermelés feltételének alsó határához közelítő kémhatás." A KNEB Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Főosztályának jelentése a talaj termőképességének vizsgálatáról, 1987. november 23. MNL OL XVII-2-a. KNEB T.191. V-38-6/1987. 1672. dob. 5.

[67] Uo. 7.

[68] Fodor 2001, 74–75.

[69] Uo.

vezető és a vezető népi ellenőr záróösszegzésében megállapította, hogy a gazdaságok működését és talajművelési formáit az „állami támogatás léte" határozta meg. Egyrészt az üzemeket tették felelőssé, hogy nem éltek a lehetőségekkel, másrészt a „támogatási rendszerünk nem a talaj termékenységének fenntartására, javítására irányuló tevékenység eredményességét ismeri el, hanem attól függetlenül, az ahhoz felhasznált anyagokhoz ad ártámogatást".[67]

Összegzés a téeszvilág környezettörténeti kérdéseiről

A környezettörténeti kutatói összegzés a fentiekben idézett tapasztalattörténetekhez hasonló következtetésre jutott, amikor a kemizálási igényt pazarlónak minősítette. A hosszú ideig tartó folyamatokat a valóságos piac nélküli, eleve torzító hatású gazdasági szabályozók jelentős mértékben fokozták. Az üzemek elsősorban a termelés mennyiségi növekedésében voltak érdekeltek, a természeti és társadalmi költségek messze alárendelt szerepet játszottak. A korábbi időszak nagy károkat okozó erőforrás-kivonási politikája után viszonylag jelentős politikai támogatás és kiváltságokra épülő anyagi befektetés jutott a mezőgazdaságba. Mindez egyben a kemizálás extenzív, robbanásszerű növekedését s nyomában hihetetlen mértékű környezetszennyezést váltott ki. A kiugró növénytermesztési mutatók a lényegében korlátozás nélküli műtrágyázás és a peszticidek rohamos elterjedése révén keletkeztek.[68]

Fodor István összehasonlította Magyarország és Svédország nitrogénműtrágya-felhasználását az 1940-es évektől az 1990-es évek közepéig. A FAO 1989. évi adatai alapján Finnország, Franciaország és Dánia egy hektárra jutó nitrogénműtrágya-felhasználása közel azonos volt 1972 és 1987 között. A Benelux államok, az NSZK többet, míg Svédország az előbb említett országokhoz képest alacsonyabb mértékben használt nitrogénműtrágyát. A különbözőségek ellenére a szerző foglalkozott a svéd és a magyar mezőgazdasági termelés összehasonlításával is. Eszerint a piaci szabályozás időszakában (a hazai tervutasításos központi irányítás bevezetése előtt és a rendszerváltást követően) a svédországi és magyarországi nitrogénműtrágya-felhasználás is közel azonos mértékű volt. Ez a párhuzamosság az 1960-as évek elején megszűnt. A magyar mezőgazdaság a többségében kisüzemi jelleg miatt addig technológiai értelemben nem sokat változott az 1940-es évekhez képest. 1961-től a nitrogénműtrágya-felhasználás gyorsan növekedett, 600 ezer tonna/év fölé. Az állami politika lényegét adó központi tervutasítások során az általános normatívák és elvárások a mezőgazdasági termelésben nem igazán vették figyelembe az eltérő tájak különböző agrárökológiai tényezőit.[69]

A kemikáliáknak döntő szerep jutott. A termelés mennyiségi mutatóinak bűvöletében például a minőségi búza helyett a takarmánybúza termesztését helyezték előtérbe. A kukoricatermesztésben nem vagy nem eléggé vették tekintetbe a domborzati viszonyokat, ezáltal növelve a talajeróziót. Hasonlóképpen a hegyvidéki borvidékeken a szőlőket hegylábra telepítették. Ott könnyebb lett a gépesítés, de romlott a bor minősége.[70]

A környezettörténeti elemzések szerint az ipar és a mezőgazdaság több erőforrást használt és ugyanakkor rosszabb minőségű terméket állított elő, mint a kiteljesedett piacgazdasági alapon működő tőkés országok.[71] Az élővilágra mindkét rendszer károsan hatott, de a piacorientált demokráciákban jóval nagyobb esély volt az innovatív kezdeményezésekre, ebből fakadóan a természeti erőforrásokat is jobb hatásfokkal működtették. Az önkormányzatiság, a helyi kezdeményezés, a környezeti veszélyek iránti érzékenység és konkrét tevékenység a nagyobb fogyasztással együtt is erősödött.[72]

A kommunista doktrínán alapuló kényszerkollektivizálásnak és tágabban a szocialista projekt csődjének lehet egy olyan értelmezése is, hogy az az egykori angliai valódi bekerítési folyamat rossz másolata volt.[73] A vidéki Magyarországon gyűjtött kortársi tapasztalattörténetek a mezőgazdasági nagyüzemek iparszerű tevékenységére vonatkoztak. A falusi életvilágok legnagyobb munkahelyei minden tekintetben reprezentálták a rezsim működését. A településpolitikai célokat és gyakorlatokat (a sorvasztástól a fejlesztésig) egy, a fentiekben is vázolt miliőben, a pártállam konkrét lokális tereiben lehet értelmezni. A kortársak is keresték azokat a kifejezéseket, amelyekkel tömörített formában jellemezték a szocialista projektet. Széles a skála, de az esetlegességre és tendenciózusságra alapozó apologetikus értékelésekkel szemben tömeges forrásbázis igazolja a „pazarlás progressziója", a „hanyatlás lassítása ", „a monumentális pilótajáték", az „ördögszekér" metaforákat.[74]

Felhasznált források

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
M-KS 288. f. 28. cs. – MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály ir. 1966.
XVII-2-a. Központi Népi Ellenőrzési Bizottság ir. 1969, 1987.
XIX-K-9-a-x. Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium, Váncsa Jenő miniszteri ir. 1977.
XIX-K-9-b-k. Országos Földügyi és Térképészeti Hivatal ir. 1982.

[70] Fodor 2001, 75.
[71] Egyes kérdésfelvetésekre lásd Fekete 1978; Szépfalusi 1978; Nagy 1978; Balogh 2018; Balogh 2019.
[72] Fodor 2001, 61.
[73] Hayami 1998, 303.
[74] Miklóssy 1998, 9, 28; Ö. Kovács 2021.

Felhasznált irodalom

Balog Béla 1978: A mezőgazdaság kemizálásának környezetvédelmi hatásai. (Bevezető előadás). In Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre.* Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 99.) 23–24.
Balogh Róbert 2018: Was There a Socialist Type of Anthropocene During the Cold War? Science, Economy, and the History of the Poplar Species in Hungary, 1945–1975. *The Hungarian Historical Review. New Series of Acta Historica Academiae Scientiarium Hungaricae* (7) 3. 594–622.
Balogh Róbert 2019: Környezetszennyezés és államszocializmus viszonya. Túl az antitotalitárius értelmezésen. In Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 2. Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai.* Budapest, MTA BTK, 361–364.
Fekete József 1978: Az öntözés hatása a talajra és talajvízre. (Másodlagos rétiesedés, szikesedés, szennyvízöntözés.) In Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre.* Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 99.) 29–36.
Fél Edit – Hofer Tamás 1997: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest, Balassi Kiadó.
Fodor István 2001: *Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
Gavallér István 1990: Borsod-Abaúj-Zemplén megye környezetvédelmi helyzete. *Borsodi Szemle* (35) 3. 1–12.
Gonda Béla 1985: A kemizálás a mezőgazdaságban. *Agrártörténeti Szemle* (27) 1–2. 255–338.
Hayami, Yujiro 1998: The Peasant in Economic Modernization. In Eicher, Carl K. – Staatz, John M. (szerk.): *International Agricultural Development.* Third Edition. Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 300–315.
Ö. Kovács József 2014: Vízhasznosítás, tervgazdálkodás, közegészségügy és társadalom Magyarországon 1945–1965/1970. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Budapest, Balassi Kiadó, 517–554.
Ö. Kovács József 2021: A „hanyatlás lassításának" kérdései 1988-ban egy somogyi tanácselnöki jelentés tükrében. In Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Vidéktörténet 3. Fénytörésben. Struktúrák, lokalitások, mintázatok.* Budapest, ELKH BTK, 239–249.
Máté Gábor 2014: A vízhasználat átalakulása az államosítás és a téeszesítés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* Budapest, Balassi Kiadó, 471–516.
Máté Gábor 2015: Táj és kollektivizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelőszövetkezet területén. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 157–180.
Miklóssy Endre 1998: A magyar szocialista rendszer összeomlása. *Valóság* (41) 8. 8–28.
Nagy Bálint 1978: A mezőgazdaság középtávú fejlesztésének várható hatása a vízi környezetre. In Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre.* Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 99.) 203–211.
Nagy Gyula – Varga Gyula – Thurzó Tamás 1975: Ivóvíz okozta, endémiás chronicus arzénmérgezések klinikai és közegészségügyi tanulságai. *Orvosi Hetilap* (116) 9. 497–500.
Nagy Gyula – Németh András – Bodor Ferenc – Ficsór Ervin 1980: Idült arzénmérgezés által kiváltott hólyagrák esetek. *Orvosi Hetilap* (121) 17. 1009–1011.
Németh Imre 1978: A mezőgazdaság területi szennyeződéseinek hatása a felszín alatti vizekre. In Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre.* Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 99.) 67–76.

Oros Iván 1997: A földterület mezőgazdasági hasznosítása Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (75) 4–5. 400–415.
Szépfalusi József 1978: Egy tsz melléküzemágának fejlődése a környezetvédelem tükrében. In Török László (szerk.): *A mezőgazdaság fejlesztésének hatása a vízi környezetre.* Budapest, Vízügyi Dokumentációs és Továbbképző Intézet. (Vízügyi Műszaki Gazdasági Tájékoztató 99.) 77–79.
Ubrizsy Gábor 1972: A mezőgazdasági munka kemizálása és a környezettel (bioszféra) való kölcsönhatások, I. rész. *Agrártudományi Közlemények* (31) 3–4. 431–449.
Urbán László 2006: A magyar mezőgazdaság műszaki-technikai fejlődésének környezeti hatásai 1950–1980. In Ligetvári Ferenc (szerk.): *A magyar környezetgazdálkodás története.* Gödöllő, SZIE, 65–79.

JOBST ÁGNES

A vasfüggöny árnyékában. Élet a határsávban

Határövezet

Geopolitikai értelemben a határ olyan elválasztó térelem, amely a földrajzi teret államokra, a politikai hatalom által felügyelt és ellenőrzött területekre osztja. A határ elválaszt és összeköt, megszűr és feltartóztat. A társadalomtörténeti kutatás a határ fogalmát a Georg Simmel által kidolgozott „híd", illetőleg „ajtó" metaforáján keresztül értelmezi. A két metafora együttes alkalmazása a fogalom ambivalens voltát jelzi; a „híd" a kapcsolattartás lehetőségére, az „ajtó" zárva, illetve nyitva tartása a határon való átkelés szabályozására hívja fel a figyelmet.[1] Országhatárok esetében az állami ellenőrzés igénye a személy- és áruforgalomra egyaránt kiterjed. Amennyiben ez a kontroll nem érvényesíthető, az a nemzetközi szervek által megállapított határvonal kiigazításának szükségességét veti fel.[2] Ez történt például 1924-ben, amikor a szombathelyi vámőrkerület parancsnoka az Alsócsatár községnél futó határvonal kiigazítását javasolta, mert az a faluszéli cigánysor szélső házát kettészelve kézenfekvő alkalmat teremtett a határsértés nélkül elkövetett csempészetnek. Határövezetet háborús veszély esetén szoktak kijelölni. Kivételt képeztek az államszocializmus időszakát végigkísérő határvédelmi intézkedések, amelyek a monolitikus pártállami struktúra lebontásáig, 1989-ig érvényben voltak.

Az első, különleges közigazgatási státusszal rendelkező határövezetet Magyarországon a déli határszakaszon hozták létre. A Magyar Dolgozók Pártjának Titkársága 1950. április 12-i ülésén tárgyalta meg és fogadta el a Magyarország déli határán létrehozandó határövezetre vonatkozó javaslatot, amelynek előzményét a lengyelkápolnai (ma: Zákányszék) párttitkár meggyilkolása képezte.[3] A nyugati határövezet kialakításáról az MDP Titkárságának 1952. január 30-án tartott ülése határozott. A döntésről Pőcze Tibor, a belügyminiszter első helyettese 1952. augusztus 30-án tájékoztatta az érintett megyék pártbizottságait.

> Értesítem Titkár elvtársat, hogy hazánk nyugati határán is határövezetet jelöltünk ki. A határövezethez szükséges engedély kiadását folyamatba tettük, és a jövőben a határövezetbe beutazni csak engedéllyel lehet. […] Közlöm, hogy az MDP Központi Vezetőségének Párt- és Tömegszervezeti Osztályával történt megbeszélés alapján a határövezetbe való belépést a megyebizottságon dolgozó munkatársak részére úgy szabályoztuk, hogy a Titkár elvtárs külön

[1] Simmel 1909.
[2] Suba 2000, 305–306.
[3] Bencsik 2019, 283.

engedély nélkül továbbra is a határövezetbe beléphet, a Pártbizottságon dolgozó funkcionáriusok részére pedig kérem, hogy a Titkár elvtárs adjon igazolványt, hogy a határövezetbe beléphetnek. Egyéb engedély a megyebizottságon dolgozó elvtársak részére nem szükséges.[4]

A miniszterhelyettesi leirat utolsó mondata arra hívja fel a figyelmet, hogy a korlátozások az apparátus tagjaira nem, csupán a szimpla állampolgárokra vonatkoztak. A záró mechanizmus kirekesztő-bevonó gyakorlata ily módon a Böröcz József által leírt hierarchikus egyenlőtlenség fogalmával jellemezhető.[5] A határövezeti intézkedések végrehajtásáról 1964-ben kiadott utasítás szerint a határövezetbe való belépés korlátozása alól mentességet élveztek:

a) a Magyar Szocialista Munkáspárt központi, valamint az ellenőrző és a revíziós bizottságok tagjai, illetve póttagjai,
b) a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagjai,
c) a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagjai,
d) a Legfelsőbb Bíróság elnöke, a legfőbb ügyész, valamint helyetteseik,
e) a miniszterhelyettesek,
f) az a)–e) pontokban megjelöltek kíséretében levő, illetve kíséretükhöz tartozó személyek,
g) az országgyűlési képviselők,
h) a Legfelsőbb Bíróság és a Legfőbb Ügyészség alkalmazottai.

Szolgálati igazolványuk felmutatásával a megyei és járási tanács végrehajtó bizottságainak elnökei, elnökhelyettesei, titkárai, osztályvezetői, a szakigazgatási feladatokat ellátó alkalmazottak, valamint a határövezeti megyékben működő megyei, járási ügyészségek, bíróságok alkalmazottai működési területükön mentesültek a korlátozások alól.[6] Útvonalukon értelemszerűen kivételt képeztek a mentőszolgálatnál, a tömegközlekedésben (MÁV [Magyar Államvasutak], a MÁVAUT [Magyar Államvasutak Közúti Gépkocsi Üzeme], GYSEV [Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút]) és a teherfuvarozásban (AKÖV [Autóközlekedési Vállalatok]) foglalkoztatottak.[7] A kalauzokat és buszvezetőket ugyanakkor a határba belépő idegenek haladéktalan bejelentésére kötelezték.[8]

A történeti kutatás a vasfüggöny bevezető zónáját képező határövezet problémája kapcsán annak „belső országhatár" jellegére, a határövezetbe való beutazás rendészeti

[4] BM 0396/1952. IV. ügycsoport. Intézkedés a nyugati határövezet kijelöléséről. Az MDP Vas megyei bizottságának továbbítva 1952. augusztus 30-án. MNL VAML XXXV/1. f. MDP Vas Megyei Bizottságának iratai. 61–65. őe.
[5] Böröcz 2002, 136.
[6] ÁBTL 4.2. 0014. sz. belügyminiszter-helyettesi utasítás (1964. V. 18.) a 9/1964. sz. belügyminiszteri utasítás végrehajtásáról. 3–4.
[7] Uo.
[8] ÁBTL 3.1.2. M-40952. 210, 236.

korlátozásaira összpontosított.[9] Ennek kézenfekvő oka, hogy a lakóhely szabad megválasztását és az állampolgárok közötti kapcsolattartást szűkítő intézkedések a korabeli magyar lakosság egészére nézve érvényesek voltak. A határövezetbe való beutazást megnehezítő rendelkezések következtében az ország belterületén lakók nem vagy csak jelentős bürokratikus nehézségek árán látogathatták meg a határvidéken élő barátaikat, rokonaikat. A nem határövezeti lakosok a lakóhelyük szerint illetékes első fokú rendőrhatóságon kérhettek engedélyt az ideiglenes beutazásra. A kérelemhez indoklást és munkahelyi igazolást kellett csatolniuk. A hatóság priorálásnak, vagyis előzetes ellenőrzésnek vetette alá a kérelmezőket. Amennyiben kizáró körülmény nem merült fel, és megkapták az ideiglenes beutazási engedélyt, az kizárólag az adott község területére szólt. Megérkezésüket követően, valamint elutazásukat megelőzően a helyi rendőrsön, annak hiányában a községi tanács végrehajtó bizottságánál személyesen megjelenve kellett láttamoztatniuk igazolásukat.[10]

Ideiglenes határövezeti engedély kérelem

1. Családi és utónév:* .....
2. Születési hely, év, hó, nap:* .....
3. Anyja neve:* .....
4. Állandó lakása (község, város, utca, szám): .....
5. Személyi igazolvány sorozata: ..... száma: ..... 6. Foglalkozása: .....
7. Hova utazik (kihez): .....
8. Az utazás célja: .....
9. A határövezetben tartózkodás időtartama: .....-tól .....-ig
10. Vele utazó 16 éven aluli gyermekek családi és utóneve:* .....
11. A kérelemhez csatolt igazolások: .....

Kelt: ..... 19..... hó .....-n.

kérelmező aláírása

A *-gal jelzett rovatokat NYOMTATOTT NAGYBETŰVEL kell kiállítani!

NB—2304. r. sz. — BM — 6706722. Zrínyi (T) Nyomda

1. kép. Határövezeti belépésre rendszeresített nyomtatvány az 1960-as évtized második feléből

Forrás: A szerző tulajdonában

[9] Bencsik 2019, 283.
[10] ÁBTL 3.2.1. Bt-162/1. 75.

A határövezetben élők mozgástere még inkább leszűkült. A 14. életévükbe lépő fiatalokat összeírták, állandó határövezeti tartózkodásra feljogosító fényképes igazolványt kaptak. Amikor 1954-ben bevezették a személyi igazolványokat, a személyi igazolvány „különleges bejegyzések" rovatába pecsételték be az erre feljogosító engedélyt. A kiállított engedély az állandó lakhely szerinti megye határövezetére korlátozta a lakosok mozgását, ami a megyék peremén elhelyezkedő azon települések esetében okozott logisztikai problémát, amelyek vonzáskörzete átnyúlt a szomszédos megyébe. A megyék közötti átjárás ellehetetlenítése nem tette lehetővé a nagyobb körzeteket kiszolgáló infrastrukturális létesítmények közös használatát. A Győr-Sopron megyéhez tartozó Szakony község tanácsa például a Vas megyei Csepreg külterületén fekvő malom átcsatolását indítványozta, mert az előírások miatt gabonájukat nem tudták a közeli malomban őröltetni. A javaslatot elutasítva a csepregi tanács ugyanezzel érvelt: amennyiben a malom a szomszéd megyébe kerülne, akkor csak Sopron megyei „határsávval" lehetne bejutni, vagyis ők kerülnének hátrányos helyzetbe.[11] A hasonló jellegű problémák a Területrendezési Intézet (TERINT) által Vas megyéről készített összeállításban is felvetődtek.[12]

A nyugati határövezet Győr-Sopron és Vas megyét, azon belül a Csornai, Kapuvári, Mosonmagyaróvári és Soproni, illetőleg a Kőszegi, Szombathelyi, Körmendi és Szentgotthárdi járást érintette. A határövezetként lezárt terület méretét Bencsik Péter Magyarország területének tizenöt (délen tíz, nyugaton öt) százalékára teszi.[13] Mindeddig hiányoztak viszont a zárt övezetben élő lakosság létszámára vonatkozó adatok. A határövezetbe tartozó településeket az 1964-ben kiadott határőr-utasítás 1. számú melléklete sorolja fel. Összesen 312 község és város szerepel a jegyzéken, ebből 128 település a nyugati, 184 település a déli határövezetbe tartozott. Az érintett települések 1960-as népszámlálási adatait összegezve kiszámítható, hogy a nyugati határsáv állandó lakosainak száma 121 120 fő volt. A határövezeten belül egy két kilométer szélességű határsávot is elkülönítettek, ahol még szigorúbb feltételekkel lehetett tartózkodni.[14] A nyugati határövezet rendszerét 1969-ig tartották fenn, ezután már csak a szűk határsávba való belépéshez kellett külön engedély.[15] Az intézkedést a magyar gazdaság számára jelentős valutabevételi forrást jelentő nyugati idegenforgalom fellendítésének szándéka motiválta. A Rajkától Felsőszölnökig húzódó, két kilométer szélességű határsáv – melyhez a Pinka völgyének alábbiakban vizsgált települései tartoztak – szigorú korlátozó intézkedései azonban mindvégig érvényben maradtak.

[11] MNL VAML XXIII. f. 728. ő. e. Csepreg, 1954. augusztus 12.
[12] MNL OL XXVI-A-1. TERINT 1949–1953. Előzetes tájvizsgálat Vas megye. é. n. 12. o.
[13] Bencsik 2019, 283.
[14] Uo.
[15] 2002/1969. (I. 28.) számú kormányhatározat; A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 1969. március 25-én kiadott, 01. számú parancsa Ld. ÁBTL 4.2. 10-21/1969. A belügyminiszter 01. száma parancsa a nyugati határövezet megszüntetéséről és határsáv létesítéséről.

Militarizált övezet

Niles Hansen a természetes tér azon részeként definiálta a határ menti térségeket, ahol a nemzetközi határ jelenléte közvetlenül és jelentősen befolyásolja a gazdasági és a társadalmi életet. Ebből kiindulva nyitott, potenciálisan nyitott, illetve elzárt régiókat különböztetett meg.[16] A pártállami korszakban a határövezetet a fegyveres testületek és a titkosszolgálatok fokozott jelenléte jellemezte. Ezáltal a politikai és militáris erőszak számos vonatkozásban rányomta bélyegét a helybeliek életére. A politikai erőszak radikális formáját képezte a megbízhatatlannak bélyegzett lakosok kitelepítése.[17] Piros László vezérőrnagy, az Államvédelmi Hatóság Határőrségének parancsnoka már a határövezet kijelölését megelőzően, 1951 májusában előterjesztette a nyugati határövezet „ellenséges elemektől való mentesítésére" vonatkozó javaslatot Péter Gábor altábornagynak, az Államvédelmi Hatóság parancsnokának. Az előzetes felmérést követően az államvédelmi tisztekből álló négytagú bizottság úgynevezett „betelepítési" tervet állított össze, amelyben 88 család, összesen 293 fő eltávolítására tett javaslatot. Az érintett személyek kitelepítését embercsempész, illetve hírszerző tevékenységükkel indokolták. A javaslat megfogalmazása ugyanakkor azt mutatja, a vád sokszor feltételezésen alapult; az államvédelmi szervek valójában nem rendelkeztek olyan bizonyítékkal, amelynek alapján az érintett személyek ellen eljárást tudtak volna indítani: „A javaslatban szereplő személyek túlnyomó része a felszabadulás óta rendszeresen foglalkozik embercsempészéssel, hírszerzők átsegítésével a határsávon, valamint hírszerző tevékenységgel. Őrizetbe vételükre nem áll kellő adat államvédelmi szerveink rendelkezésére."[18] Korábbi osztályhelyzetükre, politikai állásfoglalásukra hivatkozva vették fel őket a listára: „bármikor felhasználhatók az imperialista kémszervek számára, hogy átküldött kémeiknek az országban való tovább utazásukat [sic!] elősegítsék, azok számára kémtevékenységet folytassanak".[19] Harmincnyolc módos gazda, korabeli szóhasználattal kulák, kilenc magyar királyi honvédtiszt, három-három volt csendőr- és rendőrtiszt, két „volt tőkés", öt egykori közigazgatási tisztviselő, három önálló iparos, tíz középparaszt, továbbá tíz egyéb kategóriába tartozó (alkalmazott, kisbirtokos) személy kitelepítéséről hoztak határozatot.[20] Az 1951 nyarán írott jelentések a határszéli lakosság elbizonytalanodásáról számoltak be a kitelepítések folytán: „Általában a határszéli községek lakosságánál megállapítható, hogy erősen foglalkoznak a betelepítésekkel. Ha valamelyik falun egy csukott tehergépkocsi halad keresztül, akkor a kulákok, valamint a többi ellenséges elemek, vagy a nem ellenséges elemek is a határba menekülnek ki azzal, hogy betelepítés lesz, és inkább nyugatra szöknek. Több faluban számos ellenséges személy, vagy az ellenség befolyása alatt álló személy nem alszik otthon lakásán, kint alszanak

[16] Idézi: Germuska 2010, 21.
[17] Saád 2012.
[18] MNL OL XIX-B-10-V/8-16. Betelepítési javaslat. 1.
[19] MNL OL XIX-B-10-V/8-16. Betelepítési javaslat. 2.
[20] Uo.

a határban különböző helyeken."[21] Jóllehet a lakosság a határvidéket jól ismerte, a szülőföldjükhöz ragaszkodó lakosok ritkán szánták el magukat hazájuk elhagyására. Nagyobb arányú „disszidálás" 1951 júliusában Velemben történt, amikor három család, összesen tíz fő a betelepítéstől való félelmében a végérvényes távozás mellett döntött. Egyikük két búcsúlevelet hagyott hátra. Mindkét levelében azt írta, hogy a vesztük elől menekülnek. Míg a szülőkhöz címzett levélben bocsánatot kért, a helybeli MDP-titkárnak írott levelében szemrehányást tett a történtekért.[22]

Élet a határsávban

A téma feldolgozása kapcsán a társadalomtörténeti kutatás mindeddig kevés figyelmet fordított arra, hogy a határ menti övezet lezárása és a fegyveres testületek hangsúlyos jelenléte miként befolyásolta az életkörülményeket. A vizsgálatot megelőzően célszerű a történeti összevetés eszközével élni. Az Ausztria felé meghúzott trianoni határ a két világháború között főként politikai jelentőséggel bírt, a hétköznapi életet kevésbé érintette. A korszakra vonatkozó megállapítást idézve:

> A történeti források szerint a második világháború előtt az osztrák–magyar határ lényegében teljesen átjárható volt. A határvidék lakosainak nem kellett még útlevél sem a határátlépéshez: megfelelő indokok alapján (bérmunka, földművelés, kereskedelmi tevékenység, iskolalátogatás stb.) „kishatárátlépő igazolványt" kaptak, mellyel akadálytalanul közlekedhettek a két kisrégió között. A határt szerény eszközökkel, többnyire helybéli zsandárokkal és vámőrökkel vigyázták, így annak elrekesztő, tiltó természete alig tűnt fel, illetve csak elvont szinten, a jogszabályokban és a politikai diskurzusban érvényesült.[23]

A háború jegyében fogant 1939. évi II. számú honvédelmi törvény szintén rugalmasan értelmezte a határsáv fogalmát:

> A tekintetben, hogy mely terület nyilváníttassék határsávnak, amelyre a jelen törvény egyes rendelkezései állambiztonsági érdekből különleges szabályokat állapítanak meg, a határtól való meghatározott távolság alapulvétele nem lehet irányadó. A határsáv keretébe sorolandó területek megállapításánál ugyanis az állam védelmi berendezéseinek rendszere a külpolitikai és hadműveleti, sőt sok tekintetben a gazdasági szempontok is lépésről lépésre haladó, esetszerű elbírálást kívánnak.

A fentiek jegyében a stratégiai jellegű műszaki beruházások létesítését korlátozta, és fokozott figyelmet szentelt a vendéglátóhelyek működésének:

[21] MNL VAML XXXV/1. f. 63. őe. ÁVH Szombathelyi Osztályának iratai. MDP Megyebizottság részére küldött jelentés. Szombathely, 1951. július 25.

[22] MNL VAML XXXV/1. f. 63. őe. ÁVH Szombathelyi Osztályának iratai. MDP Megyebizottság részére küldött jelentés. Szombathely, 1951. július 25.

[23] Kovács 2002, 145.

> Állambiztonsági érdekből különös fontossága van annak, hogy az ország határa mentén fekvő területeken a fogadó- (szálló-, penzió-) ipar gyakorlásával, valamint italméréssel csak olyan személyek foglalkozhassanak, akik ellen megbízhatóság szempontjából kifogás nem merült fel, mert a szállodák és italmérések tapasztalat szerint legalkalmasabb helyek az állam ellen irányuló hírszolgálatban részt vevők működésének folytatására és egymással való összeköttetésük fenntartására.[24]

Korábbi hasonló jellegű tapasztalat híján a helyi lakosság értetlenül állt a háború befejezését követő hermetikus lezárás előtt.

Közelebbi vizsgálat céljából egy jól körülhatárolható tájegységet, a Pinka patak falvait választottam az elemzés tárgyául. Horvátlövő, Narda, Felsőcsatár, Szentpéterfa, Pornóapáti és Vaskeresztes 20. századi történetével kapcsolatban fontos kiemelni, hogy azon hűséges Vas megyei települések közé tartoztak, amelyeket a trianoni döntés Ausztriának ítélt, ám lakóik saját akaratukból, népszavazással határoztak az anyaországhoz való visszatérésükről.[25] A lakosság nézőpontjának érvényesítése céljából elemzésemet a tanácsülési jegyzőkönyvekre alapoztam.[26] A forráscsoport megválasztása több szempontból is releváns megoldásnak bizonyult. Mivel a helyi határőrs képviselője, rendszerint az őrs parancsnoka is rendszeresen részt vett a tanácsüléseken, a jegyzőkönyvek alkalmasnak bizonyultak mindkét fél, úgy a lakosok, mind pedig a határőrök nézőpontjának reprezentálására. Jólhet a tanácsülési jegyzőkönyvek hangvételét az eufemisztikus hangvétel, a különféle területeken jelentkező gondok „eljelentéktelenítésének" szándéka határozta meg, a felmerült problémák alkalmasnak bizonyultak a határ menti létet megnehezítő tényezők, az együttélésből fakadó konfliktusok feltárására. A visszatérő problémákat négy csoportra osztottam. Az elsőbe a határőrség működéséből fakadó konfliktusokat helyeztem, a másodikba a mindennapi munkavégzés nehézségeivel kapcsolatos gondok kerültek. A harmadikba az alapvető élelmiszerek és fogyasztási cikkek terén jelentkező áruhiányt, a negyedikbe a lakosságtól kötelezően elvárt együttműködés hiányát tettem.

1. Ütközőpontok

Az antropológusokat hosszú ideig (meghatározó módon a huszadik század utolsó évtizedeiben) kifejezetten azért érdekelték a határzónák, mert az állam megtapasztalása és az ellenállás módozatai ott tisztán kirajzolódtak, jól vizsgálhatóknak bizonyultak.[27] Miként

[24] 1939. évi II. Honvédelmi törvény 228. paragrafusának indoklása.

[25] Szentpéterfa, Ólmod, Narda, Felsőcsatár, Horvátlövő, Vaskeresztes és Pornóapáti a Népszövetség Tanácsának 1922. szeptember 17-én kelt határozatát követően, 1923. január 10. – 1923. március 9. között került vissza Magyarországhoz. Lásd Suba 2000, 305–306.

[26] Mivel Szentpéterfa tanácsülési jegyzőkönyvei nem kerültek be a Magyar Nemzeti Levéltár Vas megyei levéltárába, a másik négy község tanácsi irataira hagyatkoztam. MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, tanácsi iratok; MNL VAML XXIII-700/a/817/1. Narda, tanácsi iratok; MNL VAML XXIII/700/a/844/1. Pornóapáti, tanácsi iratok; MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, tanácsi iratok.

[27] Feischmidt–Szerbhorváth 2017, 2.

Piros László előterjesztéséből kitűnik, a határ mentén élőket potenciális embercsempésznek, rosszabb esetben – főként ha „odaát" még rokonuk is volt – az ellenséges hírszerző szolgálatok ügynökeinek tekintették. A kiképzés során is ennek megfelelően instruálták a határőröket, ami a lakossággal szemben tanúsított ellenséges magatartáshoz, fenyegető fellépéshez vezetett. A változtatás szándéka a Magyar Dolgozók Pártja Vas Megyei Bizottságának 1953. augusztus 30-án tartott ülésén fogalmazódott meg:

> Itt kell megemlíteni azt a helytelen magatartást, és amit több esetben az Államvédelmi Hatóság emberei elkövetnek, különösen a határ menti községekben, megmutatkozik abban, hogy jogtalan erőszakoskodással és néha tettleges bántalmazásokkal léptek fel egyes községekben, ez a módszer összeegyeztethetetlen Pártunk tanításával és a dolgozó nép érdekeivel. [...] Államvédelmi Hatóságunk feladata abban áll, hogy megvédje dolgozó népünket az imperialista provokátorok minden mesterkedésével szemben, nem pedig a dolgozó nép elleni helytelen fellépések, baloldali túlzások, útszéli keresztek lövöldözésével kárt tegyenek Pártunknak. A törvényesség ilyen fajta megsértésének a felszámolása után erősödik meg a Párt és a dolgozó tömegek kapcsolata, valamint népi demokráciánk alapja, a munkás–paraszt szövetség.[28]

Az álláspontok közelítése végett a helyi határőrparancsnokok rendszeres résztvevői lettek a határ menti falvak tanácsüléseinek, melyeknek kötelező napirendi pontját képezte a helyi lakosság és az odahelyezett határőrség kapcsolatának kedvező alakulásáról adott beszámoló. A tanácsülési jegyzőkönyvekben rögzített felszólalások mindazonáltal arról tanúskodnak, hogy a kényszerű együttélés korántsem volt mentes a feszültségektől, hiszen az adminisztratív korlátozások aránytalanul megnehezítették a határsávban élők hétköznapjait. Arra vonatkozóan, hogy milyen nehéz volt együtt élni a szigorú korlátozásokkal, sokat elárulnak Kis Sándor horvátlövői határőrparancsnok 1957 szeptemberében elhangzott szavai: „a polgári lakosság nem minden esetben tartja be a határrendészeti előírásokat, ebből következik, hogy a lakosság által zaklatásnak tűnő rendszabályokat be kell tartani."[29] Tíz esztendővel később, 1968 tavaszán jóformán ugyanezt a megállapítást tette: „Sokan a helyi lakosok közül nem akarják megérteni, hogy a határsáv-korlátozások rájuk is vonatkoznak."[30] A határőrségnek jogában állt bizonyos útvonalakat, terepszakaszokat lezárni, épületeket, területeket átkutatni, valamint a helyi lakosokat igazoltatni. A határőrparancsnok helytelenítése főként az állandó jelleggel kéznél tartandó személyigazolványokra vonatkozott, amelyek nélkül a lakosok elvileg a házaikból sem léphettek volna ki, és a földeken sem dolgozhattak. A gyakori igazoltatás hátterében az állt, hogy az ország távoli tájairól odavezényelt határőrök minimális kapcsolatot tartottak a helyi lakosokkal, gyakorlatilag nem ismerték őket. Az 1963-ban leírtak szintén arról tanúskodnak, hogy az együttműködés csak vezetői szinten valósult meg: „Jelen esetben a kapcsolat nem rossz, de az igazi jó kapcsolat csak a helyi vezetőkre

[28] MNL VAML XXXV/1. f. MDP Vas Megyei Bizottságának iratai. 61–65. őe. MDP Megyebizottság iratai. 9. o.
[29] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1957. szeptember 22.
[30] MNL VAML XXIII-700/a/893/2. Vaskeresztes, tanácsi iratok. Beszámoló az 1968. március 24-i tanácsülés II. napirendi pontjához.

és még egy pár személyre vonatkozik. A lakosság egy része nem becsüli eléggé a katonákat, pedig mindnyájan tudjuk, hogy milyen nehéz és felelősségteljes munkát végeznek. Olyan eset is előfordul, hogy egyes személyek a katonák köszöntését sem fogadják el. Ez szintén a katonák nemtetszésével találkozik."[31]

A kényszerű együttélésből adódó problémák mellett a kiszolgáltatott lakosok életét megkeserítő túlkapásokra is akadt példa. Az 1959. április 19-én, Horvátlövőn tartott tanácsülés sokatmondó megfogalmazása szerint: „Mintha nem is közös cél lett volna a határ védelme. Egymás között valóságos ellenségeskedés folyt. A határőrség sokszor kiprovokálta a veszekedéseket."[32] Az alábbiakban néhány erre vonatkozó példát mutatok be. Az 1960. június 25-én tartott tanácsülésen Potzmann István pornóapáti tűzoltóparancsnok azzal a kéréssel fordult a határőrség parancsnokához, hogy ne tegyék tönkre a búcsú alkalmából megrendezendő táncmulatságukat, miként az előző évben tették: „Kéri még a mellette ülő határőrség parancsnokát, hogy a múlt évihez hasonló bosszú trükkel ne rontsák el a búcsú napi táncmulatságot, és az őrsre ne vigyék be a közismert községi lakosságot, ha talán esetleg nincs nála pont személyi igazolvány. Szerinte az ilyent másképp is el lehet intézni, melyhez megígéri, hogy a tűzoltó testület minden segítséget megad majd."[33] Hatalmi helyzetük és a felelősségre vonás hiánya folytán a határőrök olykor áthágták a közérdekű szabályokat. Horvátlövőn a környezetszennyezés jelentett visszatérő problémát. A kidobott szemetet a víz esőzéskor besodorta a faluba, ezért a tanács végrehajtó bizottsága az illegális hulladéklerakás megszüntetésére szólította fel a határőrséget, egyúttal külön szemétlerakó helyet jelölt ki a számukra.[34] Több helyen felmerült a lakosok házai felé kilőtt, tűzveszélyes rakétázás kérdése. Hámori Ernő horvátlövői tűzoltóparancsnok szerint az indokolatlan rakétázások több ízben kis híján tüzet okoztak.[35] Potzmann István pornóapáti tűzoltóparancsnok ugyanezt tette szóvá:

> [...] elég sűrűn lett rakétázva az őrs területén, pedig ott több zsupos ház van az őrs épülete mellett, így ezek lakói félve laknak ott. Az ő kérelmüket tolmácsolva mondja, hogy a rakétákat valamivel távolabb lőjék ki, az esetleges tűzveszély elkerülése végett. Tűz esetén pediglen támogatást kér, mivel az önkéntes tűzoltóság mind dolgozó emberekből áll, s mind szanaszéjjel vannak. Az őrsön pediglen mindig nagyobb tömeg van, akik sürgős esetben nagy segítségre lehetnek. Mecsei József őrsparancsnok felszólalásában válaszképpen adja, hogy a tanácsülésen képviseltetni fogja a határőrséget. Ígéretet tesz, hogy a rakétákat ezentúl csak jelzésekre használják a megengedett távolságban. Kéri továbbá a tűzoltó parancsnokot, hogy amikor a tűzoltók képzésre jönnek össze, szóljon a katonáknak is, hogy sürgős esetben ők is értsenek a fecskendő kezeléséhez.[36]

[31] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1963. november 21. 2–3.
[32] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1959. április 19.
[33] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1960. június 25.
[34] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1959. február 25.
[35] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1956. április 15. 3.
[36] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1960. július 31. 2.

Vaskeresztesen a falu belterületén előfordult gyorshajtás borzolta fel a kedélyeket. A tanácsülés résztvevői egyetértettek abban, hogy a megengedett sebesség túllépése, amelyre rendszerint esténként, a sötétben került sor, könnyen balesetet okozhat. Nyomatékosan kérték, hogy a határőrök is tartsák be a közlekedési szabályokat, amelyek rájuk ugyanúgy vonatkoznak.[37]

A viszony elmérgesedésében jelentős szerepet játszottak a fegyveres testület tagjai által elkövetett atrocitások. A BM Határőrség és Karhatalom parancsnokának 1955. május 11-én kiadott 32. számú parancsa a határőrsök fegyelmi helyzetének megszilárdítása kapcsán többek között a felsőcsatári határőrs kétes fegyelmi helyzetét, a határőrök által elkövetett borospince-fosztogatásokat hozta fel negatív példaként.[38] A katonák italozása közkeletű jelenségnek számított, ezért az őrsparancsnokok nyomatékosan kérték, hogy a szolgálatban lévő fegyveres katonákat ne kínálgassák, és a kocsmában se szolgálják ki. Miközben a lakosok a határőrökkel való viszony javulását várták a barátságos gesztustól, a közös poharazgatás gyakran a visszájára fordult. Az 1960-ban Horvátlövőn tartott tanácsülésen ezért az őrs parancsnoka az alábbiakra hívta fel a figyelmet:

> [...] katonáink hajlamosak még szolgálat közben is az ital fogyasztására, ezzel kapcsolatban csak arra kérem a tanácstagokon keresztül a lakosságot, hogy fegyveres katonának italt egyáltalán ne adjanak. De még fegyver nélkül is csak annyit, hogy az minden esetben igénybe vehető legyen. Sok esetben az ilyen irányú kapcsolat nem a jó viszony kialakulásához vezet, hanem éppen ellenkezőleg, a nézeteltérések kiéleződéséhez és egyes személyek zaklatásához vezet. Erre már több példa adódott, különösen Vaskeresztesen. Jön a tavasz, és látogatottabb lesz a hegy. A mi katonáink is ott vannak, „gyere komám egy pohárra", és az egy pohárból több lesz, és már meg is van a baj. Ezt mindenkinek el kell kerülni, és meg kell akadályozni.[39]

Az őrsparancsnok a nyomaték kedvéért jegyzőkönyvbe vetette mondandóját. Nardáról falubeli lövöldözésről, kocsmai verekedésekről érkezett bejelentés. Mindennapos volt a termények, lucerna, répa eltulajdonítása, és a kegyeletsértés, a temetőben a sírokra helyezett virágok eltávolítása. Olyan bejelentések is érkeztek, amelyek kifejezetten a lakosok bosszantásáról, a mezőgazdasági gépek, ekék és boronák fákra való felakasztásáról számoltak be.[40]

A határőrök és a helyi lakosok közötti ellentét az iskolás korosztályig terjedően áthatotta a falvak életét. Az általános iskola 1963/1964-es tanévzáróját követően a tanácsülés Nardán kénytelen volt külön foglalkozni a felső tagozat megosztottságával: „A közösség még sokszor megbomlott. A fiúknál nagy szerepet játszott a testi erő. Hamar verekednek, kötekednek egymással, melyről még több munkával, meggyőzéssel le kell szoktatni a tanulókat. Különösen a helybeli és az őrsi gyermekek között áll fenn. Az ellentét világnézeti

[37] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. 5/1954. Vaskeresztes, 1967. december 14. 2.
[38] MNL SZSZBML Nyírbátori Határőr Igazgatóság iratai, Belügyminisztérium, Határőrség és Belső Karhatalom 1955. évi 0056. sz. parancs (1955. VIII. 10.) 2.
[39] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1960. május 26. 3.
[40] MNL VAML XXIII-700/a/816/1. Narda, 1957. november 27.

szempontból is megtalálható."[41] Az ellentét leküzdésében a határőrs KISZ szervezetének szántak közvetítő szerepet: „Az őrs vezetése, a párt és KISZ szervezete mindent elkövet annak érdekében, hogy a személyi állományt a helyi lakosság szokásainak tiszteletben tartására, idősebbek és fiatalabbak iránti udvariasságra nevelje."[42] Az 1967. október 18-án tartott tanácsülésen Pornóapátiban is nyíltan beismerték, hogy a határőrséggel való kapcsolat úgy elmérgesedett, hogy a „csúcspártszervek" bekapcsolását kell kérniük a viszony megjavításához.[43]

2. A mindennapi munkavégzés megnehezítése

A korlátozó intézkedések a mezőgazdasági munkák elvégzésére is kihatottak, az életidegen szabályozás hátráltatta az időjárási körülményekhez és a haszonnövények érési ciklusához igazodó munkavégzést. A határsávba eső földek és szőlők megműveléséhez az adott időpontra szóló külön engedélyre volt szükség, amelyet a gazdák a helyi tanács végrehajtó bizottságának közvetítésével tudtak megkérni. A bürokratikus folyamat nyoma az 1956. április 15-én, Horvátlövőn tartott tanácsülési jegyzőkönyvben maradt fenn, amikor Cseri Pál tanácstag a határsávban lévő rétek tulajdonosainak nevében kérte, hogy a végrehajtó bizottság lépjen érintkezésbe az illetékes határőr-parancsnoksággal.[44] 1959 nyarán, amikor a hosszan tartó esőzés miatt az aratás megkésett, másodjára is előzetes engedélyt kellett kérni, ami az aratás további csúszásához vezetett.[45] A kinti tartózkodásra kijelölt napszakot szintén be kellett tartani, mert a munkát csak a határőrök felügyelete mellett, nappal lehetett elvégezni. A határőrizet rendjét sértette, ha valaki a határ közvetlen közelében található földjén az ún. 500 méteres engedély nélkül dolgozott.[46] Schlaffer József horvátlövői tanácstag azt sérelmezte, hogy kiskorú gyermekeit, akik trágyát akartak kivinni a rétre, a járőr határsávengedély hiányában visszaküldte.[47] Mivel a határ mentén fekvő földekre csak személyre szóló engedéllyel lehetett kimenni, az intézkedés megakadályozta a közös családi munkavégzést. Ez a probléma Vaskeresztesen is megfogalmazódott. A tanácstagok 1967-ben, az iskolaév végén azt kérték a helyi őrsparancsnoktól, hogy a nyári szünetben, amely a legfontosabb nyári idénymunkák időszaka, a gyermekek is kapjanak belépési engedélyt.[48] A bürokratikus intézkedések hosszú távú hatása abban mutatkozott meg, hogy megakadályozta a felnövekvő nemzedékek bevonását a mezőgazdasági munkákba.

A szabályozás a szőlőművelést is megnehezítette. 1965-ben több faluban sérelmezték, hogy az új elektromos jelzőrendszer telepítése során nem vették figyelembe a szőlőhe-

[41] MNL VAML XXIII-700/a/817/1. Narda, 1964. július 29. 1.
[42] MNL VAML XXIII-700/a/817/1. Narda, 1968. október 24. 2.
[43] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1967. október 18. 3.
[44] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1956. április 15. 3.
[45] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1959. július 19. 3.
[46] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1965. augusztus 22.
[47] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1957. szeptember 22.
[48] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1967. június 18.

gyek járművel való megközelítésének igényét.[49] A vaskeresztesi szőlőhegyet például csak a szomszéd falu, Felsőcsatár irányába kerülve lehetett szekérrel elérni, ám ott is olyan szűkre szabták a kaput, hogy járművel csak bajosan lehetett rajta áthaladni.[50] Hasonló volt a helyzet Pornóapátiban, ahol a lakosok megrongálták a kivezető utat lezáró gazdasági kaput, azaz a sorompót. A több ízben történt rongálás a tettesek felelősségre vonásához vezetett. A tanácsülés észszerű döntést sürgetett: a sorompó oly módon történő elhelyezését kérte, hogy mellette legalább kerékpárral el lehessen menni. Másik megoldásként azt is felvetették, hogy célszerű volna, ha a sorompót csak éjszakára zárnák le, nappalra pedig nyitva hagynák.[51] A lakosság problémáinak semmibevételét jelzi Kiss Géza nardai őrsparancsnok felszólalása, aki a gazdasági kapuknál jelentkező problémákat a rossz munkaszervezés következményének nevezte.[52]

3. Áruhiány, ellátási gondok

A térség falvaiban a tanácsülések visszatérő napirendi pontját képezte az alapvető fogyasztási cikkek hiányának megtárgyalása. Az 1961. február 12-én, Vaskeresztesen tartott tanácsülésen a szövetkezet elnöke ismertette a község áruellátásának akadozását. Beszámolójából felemás kép bontakozik ki:

> A szövetkezet igazgatóság elnöke ismerteti, illetve beszámol a község áruellátásáról, úgy a vegyesboltban, mint a húsboltban a lakosság részére az áru biztosítva van nagyobb részben, de még fordulnak elő egy-két hiányosságok pl. szeg és vaj kérdésében, egy-két más iparcikkben is, tehát mindezeknek a hiányosságoknak nem a boltkezelő az oka, mert a boltkezelő az árut minden esetben megrendeli, csak a nagykereskedelmi vállalatok az árut nem szállítják le.[53]

Tájékoztatójából nem derül ki, vajon a rossz állapotú utak, avagy a határsávba való beszállítás logisztikai nehézségei okozták-e a fennakadást. A tartós hiánycikkek listáján szerepelt a vasáru, így a drót és a szög, a műszaki cikkek, például kerékpáralkatrészek, a tűzhely, a háztartási cikkek, például a seprű és a mosószer.[54] A pornóapáti üzlet a kis forgalomra hivatkozva cipőt és üvegárut például egyáltalán nem tartott.[55] Vezetője 1966-ban arra panaszkodott, hogy a megrendeléseket három-négy alkalommal is el kell küldenie, ám kellő mennyiségben így sem jut hozzá az olyan szezonális cikkekhez, mint a kályhacső, a seprű és a gumicsizma.[56] Amennyiben valaki a felsorolt háztartási kellékekből kifogyott,

[49] A szovjet mintájú SZ-100-as elektromos határjelző rendszert 1965 augusztusában építették ki a nyugati határszakaszon, 1965. december 15-én helyezték üzembe.
[50] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1965. augusztus 22. 2.; Uo. 1966. február 26.
[51] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1967. május 25.
[52] MNL VAML XXIII-700/a/817/1. Nárda, 1968. október 24. 3.
[53] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1961. február 12. 3.
[54] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1961. december 17. 2.; Uo. 1962. december 8. 1.; Uo. 1965. szeptember 25. 3.
[55] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1959. május 31. 1–2.
[56] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1966. november 23. 2.

a Vaskeresztestől 24, Pornóapátitól 14 kilométerre fekvő megyeközpontba, Szombathelyre kellett beutaznia. Elmondása szerint az emberek erősen zúgolódtak az áruhiány miatt. A vaskeresztesi termelőszövetkezet sem volt jobb helyzetben, a munkájukhoz szükséges eszközöket ők is csak a megyeszékhelyen tudták beszerezni. Az 1967. október 21-én tartott tanácsülés az időrabló bejárás megszüntetésére úgy határozott, felsőbb fórumhoz fordul panaszával:

> Az áruellátás hiányosságait vizsgálva meg kell állapítani azt, hogy helytelen az, ha a faluban szükséges cikkeket nem a szövetkezeti boltok adják, hanem a városokban lévő szakboltok ellátását biztosítják. Így kénytelenek a termelőszövetkezet vezetői a mindennap szükséges kötélárut, trágyavillát vagy tehénvakarókat a városi szaküzletekben megvásárolni. Ezen hiányosság megszüntetésének elősegítése érdekében kérjük a tanácsülést, hogy a hiányok megszüntetésére tegyék meg a szükséges intézkedést a Megyei Tanács Kereskedelmi Főosztályán.[57]

Az áruellátás akadozása a háztartási gépeket szintén érintette. A „frizsiderszocializmus" fogalmával, azaz a hűtőszekrény elterjedésén mért életszínvonallal jellemzett évtized végén a televízió és a hűtőszekrény itt nehezen elérhető luxustermékeknek bizonyultak. Az Általános Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet (ÁFÉSZ) elnökének beszámolója szerint a vaskeresztesi üzlet 1969-ben mindössze két kerékpárt kapott, azok is külföldi gyártmányúak voltak, holott inkább a magyar bicikliket keresték. Hűtőszekrény négy érkezett, a televíziókészülékek értékesítése is akadozott.[58]

Az élelmiszer-ellátás terén tartós hiánycikknek bizonyult a hentesáru, az étolaj, a vaj és a margarin, gondok jelentkeztek a citrom és a kakaó forgalmazásában.[59] Vaskeresztesen az 1967. július 22-én tartott tanácsülés tárgyalta az élelmiszer-ellátás megoldatlan helyzetét:

> A másik nehézség az, hogy vannak hiánycikkek. A vegyesboltban kevés a konzerv, vasáru, kerékpár, befőttek stb. Ezekből a cikkekből a NAGYKER sem tudja ellátni a falvakat, hiába szidjuk az egységvezetőt, akkor sem tudja biztosítani. A kenyérellátás javult, de a minősége nagyon leromlott az utóbbi időben, pont a nagymunka és az aratási szezonban sok-sok panasz érkezik a kenyér minőségére vonatkozólag. Ami az italboltot illeti, ott is a nyári szezonban nem tudja kielégíteni a lakosság szükségletét. A sörellátásnál is, épp úgy a szódavíz ellátás nem volt kielégítő az aratási időben. Úgy a tanács, mind a fmsz. [földműves szövetkezet] ezt már több esetben megreklamálta, de még eddig eredménytelen.[60]

A megfogalmazásból kiderül, hogy a község képviselői pontosan látták peremhelyzetüket a kádári Magyarország fogyasztói társadalmában:

> A városok, üzemek és a fürdőhelyek igen sokat használnak fel, így a hazai kapacitás nem bírja, azért már importáltunk külföldi söröket. Jó volna, ha a helyi italbolt, illetve falatozó a konzer-

[57] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1967. október 21.
[58] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1969. szeptember 23.
[59] Uo.
[60] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1967. július 22. 7.

veken kívül kolbászt és szendvicset is árusítana, ez is hozzásegítene a tervteljesítéshez, mert a húsbolt csak délelőttönként tart nyitva. A húsbolt teljesítette tervét, és ha még több sertéshúst kapna, még többet tudna eladni.[61]

4. Határőr falu? – Elvárás a lakosság együttműködésére

Az ország szovjetizálását követően a ritkásan lakott térség az illegális határátlépések frekventált terepévé vált. Érsek Bertalan államvédelmi alezredes, a Belügyminisztérium Határőrség és Belső Karhatalom Törzsfőnöke 1955-ben kiadott parancsában negatív példaként a felsőcsatári őrsöt emelte ki, ahol több büntetlen határsértés történt.[62] Az 1940-es évek magyar filmcsillagának, Karády Katalinnak és kísérőinek kiszöktetésére például Nardán, 1951. február 18–20. között került sor.[63] A magyar igazságügyi szervek 1948 végén kezdték meg a tiltott határátlépés bűncselekménnyé nyilvánításának jogi előkészítését. A Farkas Mihály vezette Honvédelmi Tanács átirata nyomán Riesz István igazságügy-miniszter nyújtotta be a törvényjavaslatot, amely a tiltott határátlépés kísérletét öt évig terjedő szabadságvesztéssel sújtotta. A tiltott határátlépésben segítséget nyújtókat szintén öt évig terjedő börtönbüntetéssel, hivatalvesztéssel, valamint politikai jogaik gyakorlásának felfüggesztésével büntették.[64] A bírósági gyakorlatban a kiszabott büntetési tételek a maximumot közelítették, rendszerint 3-4 év szabadságvesztést eredményeztek, ami azt jelzi, hogy a törvény célja az elrettentés és a megtorlás volt, aminek a feljelentést elmulasztó családtagok esetében is érvényt szereztek. Az 1957. évi módosítás mérsékelte a segítőtársak büntetését: aki hitelt érdemlően tudomást szerzett arról, hogy valaki elhagyni készült az ország területét, és ezt a hatóságnak nem jelentette, két évig terjedő börtönbüntetéssel sújtották. A feljelentés elmulasztására vonatkozó paragrafus azt is kimondta, hogy az elkövető közeli hozzátartozója nem büntethető, ezzel a családtagokat kivonta a feljelentésre kötelezettek köréből.[65] Bár a tiltott határátlépés kísérlete a kádári rendszer konszolidációját követően is bűncselekménynek számított, az 1961-es büntető törvénykönyv kivette azt az állam elleni bűntettek köréből, és a közbiztonság és közrend ellen elkövetett bűncselekmények közé helyezte át. Az országhatár engedély nélküli átlépését mindazonáltal továbbra is szigorúan szankcionálták. A határ észrevétlen átlépése a helyi lakosok közreműködését, legalábbis hallgatólagos támogatását feltételezte. A hatóság embercsempészetnek bélyegezte a határátlépőknek nyújtott segítséget, ezzel a szóhasználattal annak anyagi vetületére helyezték a hangsúlyt. Az ország belsejéből érkezők megsegítése azonban a politikai egyet nem értés kifejezésének eszköze is volt egyben, nem utolsósorban pedig a határőrök kijátszása egyfajta elégtételt jelentett a sanyargatott lakosság számára.

[61] Uo.

[62] Büntetlen határsértésnek nevezték, ha a határsértés elkövetője átjutott a határon. MNL SZSZBML Nyírbátori Határőr Igazgatóság iratai. BM Határőrség és Belső Karhatalom Parancsnokának 0056. sz. parancsa. Budapest, 1955. augusztus 10. 2.

[63] MNL OL XIX-B-10-V/8-16. 1. Javaslat a nyugati (osztrák) határsávból politikailag megbízhatatlan személyeknek az ország belsejébe való áttelepítésére. Budapest, 1951. május 15. 10.

[64] 1948. évi XLVIII. törvénycikk a büntetőtörvények egyes fogyatékosságainak megszüntetéséről és pótlásáról. XII. fejezet. A tiltott útlevélhasználatra és tiltott határátlépésre vonatkozó rendelkezések.

[65] 1957. évi 12. sz. tvr. 3. §. 2. bekezdés.

Az eredményes határőrizet a helyismerettel rendelkező lakosság együttműködését feltételezte, mivel az egymást jól ismerő helyiek elsőként észlelték a faluban feltűnő idegeneket. Az 1960-as évtized derekától erőteljes kísérletek történtek a lakosság bevonására. *A Hazáért* című határőrmagazin cikkei a „tömegkapcsolatok megerősítését" propagálták,[66] és sokrétű kapcsolatokon nyugvó bizalmi viszonyt kiépítését javasolták.[67] A tanácsülési jegyzőkönyvek mindazonáltal arról tanúskodnak, hogy a lakosok megnyerése nehéz feladatnak bizonyult, az 1960-as években kelt beszámolók visszatérő témáját képezte a lakosság passzivitása. 1963-ban Vaskeresztesen két tájékoztatás is elhangzott ezzel kapcsolatban. A közrendről és közbiztonságról tartott tavaszi beszámoló szerint volt ugyan a községben három önkéntes rendőr, ám a határőrparancsnok tíz-tizenkét fős csoportban gondolkodott:

> Van elvtársak egy olyan helytelen állásfoglalás a községben, hogy egyes személyek az önkéntes rendőr elvtársakat „rendőrspiclinek" tartják. És ezek a kijelentések lényegében azok, melyek gátolják az őrsi csoport teljes kialakulását. Felvetődhet a kérdés – vajon van-e a mi társadalmunk rendőrségének spiclikre szüksége? – Határozottan kijelenthetjük, hogy erre nincs szükség. De van szükség becsületes állampolgárokra, akik önkéntes alapon részt vállalnak abból a munkából, melyet a mi társadalmunk rendőrsége végez, például a közrend és a közbiztonság megszilárdítása terén, az állampolgárok személyének és jogainak belső biztonsága terén.[68]

Mivel az önkéntes rendőri hálózat megszervezése fél év alatt sem haladt előre, a decemberi tanácsülés ismét kénytelen volt ezzel a témával foglalkozni.[69] Az új, elektromos jelzőrendszerről tartott tájékoztató kapcsán 1965. augusztus 22-én, Vaskeresztesen tartott tanácsülésen az őrsparancsnok ismét felhívta a figyelmet, „ha gyanús személyt észlelnek a községben és a határban, azonnal jelezzék – és jelentsék az őrs felé. Több esetben a helyi határőrség intézkedéseit a község lakossága nem veszi figyelembe, ami súlyos hiba, és ez gátolja a határőrség legénységének a munkáját."[70]

Az önkéntes határőrizet fogalmának beépítése az általános iskola nevelési programjába az 1961. május 14-én, Horvátlövőn tartott tanácsülésen merült fel: „A társadalmi határőrizet gondolatával már az iskolában kell foglalkozni. Célszerű volna, ha a kisdobosokkal egy határőr elbeszélgetne a foglalkozásokon."[71] Az 1969-re kidolgozott népművelési munkaterv szintén a határőrségnek az iskola honvédelmi nevelő programjába való

[66] Kovács 1964, 6; Hídvégi 1963, 15.

[67] A helyi lakosság szervezett bevonásáról a Belügyminisztérium munkájának önkéntes segítőiről szóló 26/1975. M. T. számú rendelet intézkedett, melynek nyomán az önként jelentkezőkből határőrcsoportokat alakítottak.

[68] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1963. április 21.

[69] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1963. december 7. 8–9.

[70] MNL VAML XXIII-700/a/893/1. Vaskeresztes, 1965. augusztus 22. 2.

[71] MNL VAML XXIII-700/a/762/2. Horvátlövő, 1961. május 14.

bevonására tett javaslatot. Az előterjesztés ezt a hazafias nevelés mellett a határőrséggel való szorosabb kapcsolat kialakításával indokolta:

> A hazafias és honvédelmi nevelés jó lehetőség a falu szoros kapcsolatára a Határőrséggel. A közös rendezvények, a közös kultúrcsoport, egymás segítése mélyíti a kapcsolatot. A hazafias és honvédelmi nevelésre két TIT előadást terveztünk az ifjúság részére: Titkos háború a szocialista országok ellen, A magyar néphadsereg haderői, fegyverzetei. Havonta egyszer a határőrség részéről valaki úttörő foglalkozásokat tart, amely szintén összefüggésben van a hazafias és honvédelmi neveléssel.[72]

A Horvátlövőn, 1963. április 21-én tartott tanácsülés szerint az együttműködésre felszólító propaganda nem maradt eredménytelen, ugyanis 1962-ben három határsértőt a lakosság segítségével fogtak el: „Ebből is kitűnik, milyen nagy segítséget tud nyújtani a lakosság a határőrizetben, mert a határőrség létszáma kicsi, nem tudnak mindenütt ott lenni, ahol a község lakói mezőgazdasági munkák végzése céljából megjelennek a határban, és az esetleg elrejtőző idegen személyeket jelenteni tudják."[73]

HOZZÁSZÓLÁS

A határőrség tömegkapcsolatainak további erősítéséért

Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy egyre szélesedő tömegkapcsolataink eredményesebbé teszik a határőrizetet. Ezért nagyon hasznosnak találom A HAZÁÉRT kezdeményezését és vitaindító cikkét, mert az ebből adódó viták, javaslatok elősegítik e fontos területen végzendő munka [illegible]. Gém elvtárs hozzászólásában helyesen vázolta a tömegkapcsolataink szélesítésének irányait és lehetőségeit. Most tömegkapcsolataink fontos bázisáról, a határmenti lakosság helyzetéről és a határőrizetbe való bevonásuk lehetőségeiről kívánok szólni.

A polgári lakosságnak a határőrizetben nyújtott segítsége szinte felbecsülhetetlen. Ezt tudják az őrsök beosztottjai is és igyekeznek felhasználni a határőrizet érdekében. Ahhoz, hogy a lakosság aktív segítőtársa legyen a határőrségnek, odaadó, következetes nevelő, és felvilágosító munkát kell végezni. A felvilágosító munka végzéséhez viszont megfelelő kapcsolatot kell teremteni a határőrség és a polgári lakosság között. Sok helyen tévesen értelmezik a kapcsolat lényegét. Azt gondolják, ha már megismerték a község vezető személyeit, eljárnak a tanácsülésekre vagy egyéb rendezvényekre, megtettek mindent a lakossággal való kapcsolat megteremtése érdekében. Az igaz, hogy az őrsparancsnokoknak és helyetteseiknek szoros kapcsolatot kell tartaniuk a helyi párt- és KISZ-szervezetekkel, valamint a tanácsi szervekkel. Célszerű az is, ha időnként a helyi vezetőkkel megbeszélik a lakosság között végzendő tevékenység kérdéseit. A hiba azonban ott van, amikor egy szűkebb ismeretségi kört alakítanak ki és ezt nem bővítik újabb tagokkal, ismerősökkel, akik segítséget nyújthatnának a határsértők elfogásában.

Így a kapcsolat az őrs és a lakosság többsége között csak közvetve van meg. Ez viszont a mai viszonyok között már kevés. A széles tömegek bevonását csak a közvetlen kapcsolat útján lehet megvalósítani. A közvetlen kapcsolat megteremtésének egyik alapfeltétele a kölcsönös bizalom kialakítása. Meg kell nyerni a lakosság bizalmát. Ezt viszont az egész személyi állomány fegyelmezett munkáján keresztül lehet elérni. Közismert, hogy a lakosság között végzendő nevelőmunka eredményességét nagymértékben befolyásolja, hogy a polgári személyek milyennek látják a határőrök magatartását. A beosztottakkal meg kell értetni, hogy az egyenruha viselése a szocialista társadalmi rendszerben szoros összekötő kapocs a dolgozók legszélesebb tömegével. *Egy-egy botrányos viselkedés több hónapi fáradságos munka eredményét rombolhatja szét.* El kell érni, hogy a lakosság felismerje, hogy az ő közreműködésük is szükséges az államrend védelmében, melyet úgy hajthatnak végre, ha segítik a határőrség munkáját.

Feltehető a kérdés, kik végezzék el ezt a munkát? Helytelen az a gyakorlat, amikor egy vagy két személyt jelölnek ki a kapcsolat fenntartására. Ezek az elvtársak nem képesek a kívánt követelményeknek megfelelő kapcsolat kiépítésére.

Mikor és hol kell ezt a munkát végezni? Állandóan és ott, ahol a lakosokkal találkozunk. De ügyelni kell arra, hogy ezek a találkozások ne csak gyűlésekre, előadásokra korlátozódjanak. Fő irány az egyéni beszélgetés. Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az egyéni beszélgetések sok esetben eredményesebbek, mint a különböző előadások. Ezek a beszélgetések azonban ne legyenek mesterkéltek, erőszakoltak, hanem a személyi ismereten alapuljanak, és a kölcsönös bizalom jegyében folyjanak.

A lakossággal való foglalkozás komoly, alapos és türelmes munkát igényel. Lépésről lépésre lehet előrehaladni és a személyi állománynak arra kell törekednie, hogy magatartásával elősegítse a lakossággal való szoros kapcsolat kialakítását.

Hídvégi Miklós őrnagy

15

2. kép. Hídvégi Miklós őrnagy hozzászólása a Határőrség *A Hazáért* nevű folyóiratában

Forrás: *A Hazáért* 1963 (18) 40–41. 15.

[72] MNL VAML XXIII-700/a/844/1. Pornóapáti, 1967/70. számú népművelési munkaterv. 3.
[73] MNL VAML XXIII-700/a/762/1. Horvátlövő, 1963. április 21.

Demográfiai változások a nyugati határsávban, 1949–1960–1970

Az előny, amelyet Vas megye határ menti fekvése, Ausztriához való közelsége korábban jelentett, a 20. század második felében visszájára fordult, nehezen leküzdhető hátránnyá vált. A központi kormányzat kihagyta a megyét az 1950-es évek ipari fejlesztéseiből: „Vas megyének az országos átlagnál kisebb mértékű iparosítását indokolja, hogy részben a megye meglevő ipara az országos átlagot meghaladja, részben pedig a nyugati határhoz közel fekszik."[74] A TERINT, azaz Területrendezési Intézet 1951-ben a nyugati határ közelségére hivatkozva a Vas megyei kis települések, köztük a határ menti falvak elsorvasztásáról határozott:

> Mivel a megye településsűrűsége viszonyítva magas [sic!], továbbá a települések mintegy 97%-a 5000-en aluli lakosú, ezért meg kell határozni az optimális településsűrűséget, az utóbbiak helyes lakóarányát, és ennek megfelelően a fejlődőképes településeket kiépíteni, míg a többit idővel elsorvasztani. A területrendezési osztály javaslata alapján az összes településekből, melyek száma 231, III. osztályú 226. Ebből fejlesztendő 60, az ezekkel egyesítendő[k] száma 18, míg 148 település elsorvasztandó.[75]

A Pinka-völgy vizsgált településeinek vonatkozásában a következő döntés született:[76]

> Vaskeresztes: „A település nem fejlődőképes. Lélekszáma kevés. Országhatár mentén fekszik. Mezőgazdasági területe lélekszámához viszonyítva csekély. Lakásviszonyai igen rosszak. Közintézményekkel hiányosan van ellátva. Területe Horvátlövő és Pornóapáti területével együtt Pornóapáti fejlődőképesebb község központtal mezőgazdasági szempontból jól szervezhető. Lakossága csak Pornóapátiba való összpontosítása esetén látható el gazdaságosan közintézményekkel. Felszívódása a kb. 4 km távolságra fekvő Pornóapáti felé irányítandó."
> Horvátlövő: „A település nem fejlődőképes. Lakossága jelentéktelen. Országhatár mellett fekszik. Mezőgazdasági területe lélekszámához viszonyítva csekély. Lakásviszonyai rosszak. Közintézményei nincsenek. Területe Vaskeresztes és Pornóapáti községek területével együtt a fejlődőképesebb Pornóapáti központtal mezőgazdasági szempontból jól szervezhető. Lakossága csak Pornóapátiba való felszívódása esetén látható el gazdaságosan közintézményekkel. Felszívódása kb. 2 km távolságra fekvő Pornóapáti község felé irányítandó."
> Narda: „A település önmagában nem fejlődőképes. A dombon fekvő Kisnarda és a völgyben elhelyezkedő Nagynarda egyesítéséből jött létre. Mezőgazdasági területe kis lélekszámához viszonyítva is kevés, közepes minőségű. Lakásviszonyok igen rosszak. Közintézményei nincsenek. Mezőgazdasági területe a fejlődőképesebb Felsőcsatárból ellátható. Lakossága csak Felsőcsatárban összpontosítva látható el gazdaságosan közintézményekkel. Felszívódása a kb. 2 km-re levő Felsőcsatár felé irányítandó."

[74] Az MDP KV Titkársága 1953. április 22-én tartott ülésének jegyzőkönyve; Határozat a II. ötéves terv telepítési irányelveiről. Lásd Germuska 2010, 31.
[75] Jegyzőkönyv a TERINT 1951. november 16-án tartott kollégiumáról, illetve TERINT Területrendezési Osztály: Előterjesztés az 1953–54. évi országos ipartelepítési terv kérdéseivel kapcsolatban. 1951. november 12. Lásd Germuska 2010, 26.
[76] MNL OL XXVI-A-1. Területrendezési Intézet 1951.

Jóllehet Felsőcsatárt, Pornóapátit és Szentpéterfát a III/A osztályba, vagyis a fejlesztendő települések közé sorolták, határövezet lévén nagyobb beruházás ezekben a községekben sem történt. A kedvezőtlen életkörülmények, a mezőgazdaság kollektivizálása, valamint a munkahelyteremtés elmaradása folytán Vas megye 1950-től kezdve jelentős népességkibocsátó térséggé vált. A lakosság számának csökkenése a nyugati határövezet egészét jellemezte. Tízévenként átlagosan 10 000 lélekkel, 1949 és 1960 között 9701 fővel, 1960 és 1970 között további 12 091 fővel csökkent a lakosság létszáma *(1. ábra)*.

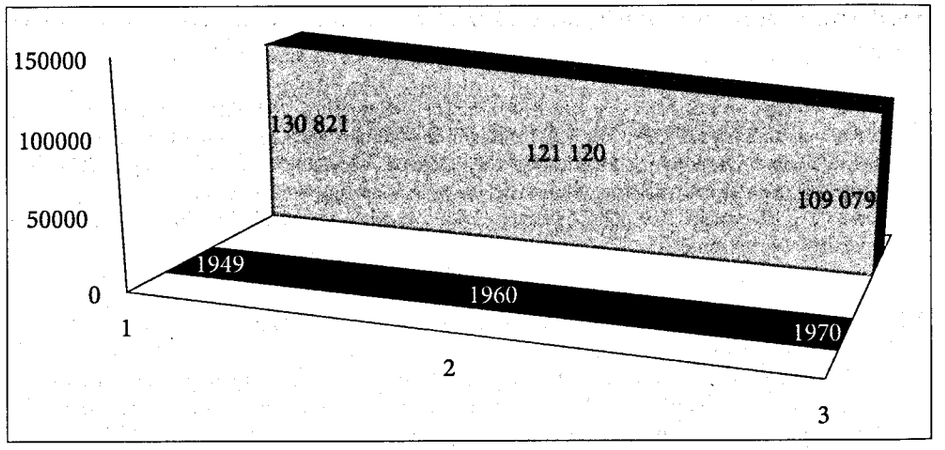

1. ábra. **Demográfiai változás a nyugati határsávban, 1949–1960–1970**

Amennyiben a városokat és a kis településeket különválasztva vizsgáljuk, még kedvezőtlenebb tendencia rajzolódik ki. Miként Csapó Tamás a nyugat-dunántúli urbanizációról írott tanulmányában rámutat, 1949–1980 között Vas megye városi népességének létszáma másfélszeresére emelkedett, míg a rurális térségek lakosságszáma egyharmadával csökkent.[77] A demográfiai hanyatlás mértéke a vizsgált falvak esetében szintén nagy léptéket öltött *(1. táblázat)*.

1. táblázat. **Horvátlövő, Narda, Pornóapáti és Vaskeresztes lélekszámának csökkenése, 1949 = 100%**

	Horvátlövő	Narda	Pornóapáti	Vaskeresztes
1949	342	746	789	718
1960	280	680	551	547
1970	271	657	527	496
Arány	79%	88%	66%	69%

Forrás: az 1949. évi, az 1960. évi és az 1970. évi népszámlálás adatai alapján

[77] Csapó 1994.

Az adatok alátámasztják Csapó megállapításának érvényét a Vas megyei rurális térségek népességének megfogyatkozásáról. Húsz év leforgása alatt Horvátlövő lakosságának létszáma 21%-kal, Nardáé 12%-kal, Pornóapátié 34%-kal, Vaskeresztesé 31%-kal csökkent. A felsorolt adatokat értékelve figyelemre méltó, hogy az elvándorlás a III/A, vagyis a megtartandó települések közé sorolt Pornóapátit sem kerülte el, mi több, a legnagyobb arányú csökkenés éppen ott tapasztalható. Ami az elvándorlókat illeti: a középgeneráció a közeli városban vagy a megyeszékhelyen próbált munkalehetőséget keresni, családja számára jobb életkörülményeket teremteni. A fiatalok pedig – miként a korabeli jelentés eufemisztikusan megfogalmazta – a kevés perspektívát kínáló jövővel szemben „a nyugati életforma irányába tájékozódtak", körükben felerősödött az ország elhagyásának tendenciája.[78]

Felhasznált források

Levéltári források

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)
3.1.2. M-40. „Gyöngyösi" fedőnevű titkos megbízott munkadossziéja
3.2.1. Bt 262/1. „Balatoni" fn. ügynök beszervezési dossziéja
4.2. 10-24/14/1964. 0014. sz. belügyminiszter-helyettesi utasítás (1964. V. 18.) a 9/1964. sz. belügyminiszteri utasítás végrehajtásáról
4.2. 10-21/1969. A belügyminiszter 01. számú parancsa a nyugati határövezet megszüntetéséről és határsáv létesítéséről

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XIX-B-10-V/8-16. 1. Javaslat a nyugati (osztrák) határsávból politikailag megbízhatatlan személyeknek az ország belsejébe való áttelepítésére. Budapest, 1951. május 15.
XXVI-A-1. Területrendezési Intézet 1951.

MNL SZSZBML = Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
Nyírbátori Határőr Igazgatóság iratai 1955–1956. 4. 601–780.

MNL VAML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára
XXIII. f. 700/a/762/1. Horvátlövő, tanácsi iratok
XXIII. f. 700/a/817/1. Narda, tanácsi iratok
XXIII. f. 700/a/844/1. Pornóapáti, tanácsi iratok
XXIII. f. 700/a/893/1. Vaskeresztes, tanácsi iratok
XXIII. f. 728. Csepreg, tanácsi iratok
XXXV/1. f. 61–65. őe. MDP Vas Megyei Bizottságának iratai
XXXV/1. f. 63. őe. ÁVH Szombathelyi Osztályának iratai

[78] MNL VAML XXIII-700/a/817/1. Narda, 1964. augusztus 15.

Sajtóforrások

Hídvégi Miklós 1963: A határőrség tömegkapcsolatainak további erősítéséért. *A Hazáért* (18) 40–41. 15.
Kovács Dénes 1964: Keressük tömegkapcsolataink erősítésének új módszereit. *A Hazáért* (19) 8. 6.

Statisztikai adatok

1949. évi népszámlálás demográfiai adatai
https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1949_09/?pg=0&layout=s
Az 1960-as népszámlálás Vas megyei adatai. Budapest, KSH, 1962.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1960_03k/?pg=45&layout=s&query=Csepreg (Letöltve: 2018. 03. 10.)
Az 1970-es népszámlálás Vas megyei adatai
https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1970_04/?pg=437&layout=s (Letöltve: 2018. 03. 10.)

Felhasznált irodalom

Bencsik Péter 2019: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989).* Budapest, MTA BTK TTI.
Böröcz József 2002: A határ: társadalmi tény. *Replika* 47–48. 133–142.
Csapó Tamás 1994: *Az urbanizációs folyamat és sajátosságai a Nyugat-Dunántúlon.* Szombathely, UNIPRINT Kft.
Feischmidt Margit – Szerbhorváth György 2017: Mezsgyevilágok helyett kerítések: felügyelet és biopolitika. *Néprajzi Látóhatár* (26) 1–4. 206–223.
Germuska Pál 2010: Egy harmonikusan fejlett város. Szombathely szerepe az állami és területfejlesztési politikában és az iparosítási programban 1945–1985. In *Fejezetek Szombathely legújabbkori történetéből.* Szerk. Feiszt György – Valuch Tibor. Szombathely, Szombathely Megyei Jogú Város, 20–84.
Hansen, Niles 1976: *The economic development of border regions.* http://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/647/1/RM-76-037.pdf (Letöltve: 2019. 11. 21.)
Kovács Éva 2002: Határmítoszok és helyi identitásnarratívák az osztrák–magyar határ mentén. *Replika* 47–48. 143–156.
Saád József 2012: *Kitelepítések 1950–1953 között a Vas megyei határsávból.* Budapest, Telepesek Társadalmi Múzeum Alapítvány.
Simmel, Georg 1909: Brücke und Tür. In uő: *Das Individuum und die Freiheit. Essais.* Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag, 2–12. Magyarul Őze Katalin fordításában olvasható *Híd és ajtó* címmel: http://epa.oszk.hu/01000/01014/00034/pdf/030.pdf (Letöltve: 2019. 11. 21.).
Suba János 2000: Adalékok a trianoni határ megállapításához Vas megyében. *Vasi Szemle* (54) 3. 302–308.

MIKLE GYÖRGY

Puszták az OTK előtt és után Komárom megyében

Az ország nagybirtokok által dominált tájain az 1945-ös földosztásig a külterületi népesség túlnyomó része majorokban élt – ezek a települések a településhálózat több szempontból jól elkülönülő elemeit alkották. A majorokban a helyi élet- és munkakörülmények teljes mértékben az uradalmaktól függtek: a gazdasági termelés és fogyasztás folyamatát a nagybirtok szervezte, ezen kívül az uradalmi cselédség munkarendje, a lakhatás körülményei és a társadalom kulturális jegyei is az agrárnagyüzem logikájának alárendelve alakultak.[1] A földosztás utáni néhány évben a nagybirtok felosztása miatt sok puszta elnéptelenedett, miközben a továbbra is lakott majorok az 1950-es évek elejére állami gazdaságok és termelőszövetkezetek kezelésébe kerültek. Az 1990-es évektől induló privatizációig az egykori uradalmi pusztákon jelentős mértékben ezeknek az agrárüzemeknek a szándékai és lehetőségei alakították a helyi viszonyokat, mivel a nagybirtokok által ellátott feladatok zömét a szocialista agrárüzemek vették át.[2]

Az agrárüzemek mellett ugyanakkor más szereplők is hatással voltak a puszták sorsának alakulására, hiszen a pártállam agrárpolitikája és vidékpolitikája ezekre a településekre is hatott. Az országos népszámlálási adatok alapján az uradalmi eredetű külterületeken az 1950-es és az 1960-as években is évtizedenként közel 50 000 fővel csökkent a népesség, majd az 1970-es évtizedben a csökkenés már megközelítette a 68 000 főt. Ez azt jelentette, hogy az 1970-es, nagyjából 135 000 főről 1980-ra szinte pontosan a felére csökkent a pusztákon élő népesség száma.[3] Bár ezeknek a folyamatoknak a dinamikája megyei szinten némileg különbözött, de az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) évtizedében mindenhol határozottan felgyorsult a majorbeli népesség fogyása.

Tanulmányomban Komárom megye uradalmi pusztáinak az 1960-as és 1970-es évtizedben zajló változásait elemzem, a majorokat alakító hatalmi mechanizmusok, az egyes szereplők érdekviszonyai szempontjából. Ennek során figyelmet szentelek az országos településpolitikai célok alakulásának is, elsősorban annak, hogy a kistelepülésekkel, ezen belül a külterületekkel kapcsolatban hogyan alakultak a pártállam céljai – és ehhez képest hogyan módosultak a helyi viszonyok a Komárom megyei pusztákon. Kérdéseim, hogy az általam vizsgált megyében (1) mi volt a különböző pártállami és mezőgazdasági

[1] Féja 1938; Erdei 1974; Illyés 2003 [1936].
[2] Mendöl 1963, 270–273.
[3] Bajmócy–Makra 2016.

nagyüzemi szereplők (a megyei tanács, a települési tanácsok, valamint a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok) viszonya a majorokhoz az OTK-t megelőző és az azt követő évtizedben. (2) Milyen változások következtek be a majorokban (a népességszám mellett a lakhatási helyzetben, a majorokat érintő migrációs trendekben, illetve az intézményi ellátottságban) a vizsgált időszakban, és ez mennyire hasonlít a környező falvakat jellemző folyamatokra?

A megyei léptékű elemzés előnye, hogy egy ilyen, viszonylag kicsi területen vizsgálódva alaposabban feltárhatók az egyes szereplők közötti kapcsolatok, a térség egyedi vonásai, miközben a megyei lépték strukturális jellegű következtetések levonására is lehetőséget biztosít. Az egyetlen megyére fókuszáló elemzésem korlátját ugyanakkor az jelenti, hogy a következő oldalakon közölt megállapítások nem tekinthetők reprezentatívnak a teljes országterületre nézve. Ezzel azért is fontos tisztában lenni, mivel a pusztai népességszám fentebb bemutatott országos tendenciáitól némileg eltért a Komárom megyében regisztrált népességszám-változás. Amíg az 1949-es helységnévtár több mint 9800 főt, az 1960-as népszámlálás több mint 11 000 főt,[4] az 1970-es közel 10 000 főt írt össze, az 1980-as már csak 5900 főt regisztrált. Ez alapján tehát azt lehet feltételezni, hogy a Komárom megyében és az ország más tájain ható mechanizmusok – legalábbis az 1950-es években mindenképpen – némileg különbözőek voltak.

Források és az elemzés keretei

A tanulmányban a majorok helyzetét alakító szereplők közül a megyei tanácsra, a települési tanácsokra és az agrárüzemekre fókuszálok. Eközben figyelemmel kísérem az ezeket a szereplőket befolyásoló országos (a településekre és a mezőgazdasági népességre vonatkozó) politikai irányvonalak alakulását is.[5] Elemzésem forrásait a vizsgált szereplők köre alakítja. A levéltári anyagok közül a Komárom Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának

[4] A regisztrált népességszám változásának módszertani oka is van, mivel az 1960-as népszámlálás 14 darabbal több majorról közölt adatot, mint ami az 1949-es helységnévtárban szerepelt. Mindemellett a népességszám ténylegesen emelkedett, hiszen az 1949-es helységnévtárból kimaradó majorok népességszáma önmagában nem magyarázza az 1300 fős növekményt.

[5] Az alább ismertetett levéltári anyagokon túl az OTK előkészítési anyagai közül a Komárom megyére vonatkozó kötetet is kézbe vettem: Komárom megye településhálózatfejlesztési terve. MNL OL XXVI-D-8-f. Tervtár (1948–1990): 126. doboz. Mivel az OTK, természetéből kifolyólag, elsősorban a központi szerepkörű településekkel foglalkozik részletekbe menően, ez a forrás a puszták sorsát illetően kevés információval szolgált. A külterületekre két helyen utalt a dokumentum. Egyrészt felsorolta a fejlesztendő külterületi, valamint az egyéb belterületi besorolású lakott helyeket (21–22. o.), másrészt a jelentősebb külterületi lakott helyeket kategorizálta a legfontosabb jellemzőik alapján (8.5. táblázat). Ez utóbbi táblázat az egyes külterületek fennmaradásának esélyei mellett az intézményellátottság helyzete, valamint az elvándorlás iránya alapján sorolta kategóriákba a vizsgált településeket. A megyei előkészítési anyag tehát nem volt „vak" a külterületi lakott helyek, így a volt uradalmi puszták létét illetően, azonban ezeknek a településeknek mindössze a leltárát közölte, a velük kapcsolatos konkrét elképzelések nem jelentek meg a dokumentumban.

ülésein készült jegyzőkönyveket,[6] valamint a Komárom Megyei Állami Gazdaságok Igazgatóságának iratait[7] dolgoztam fel. Ezekből a dokumentumokból a majorokra vonatkozó bejegyzéseket válogattam ki, és elemeztem. A megyei tanács pusztákat érintő döntései, a döntések mögött húzódó célok és érdekek feltárásában segítségemre voltak a megyei pártlap[8] releváns cikkei, riportjai is. Mivel a hírlapban található tartalmakra jelentős hatása volt a megyei pártszervezetnek, illetve a megyei tanácsnak, ezért az elemzett újságcikkek jól kiegészítették, illetve árnyalták a levéltári anyagokból kiolvasható információkat. Az újságcikkekből egyrészt a megyei pártszervezet és az agrárüzemek pusztákhoz fűződő viszonya kapcsán vonhatók le következtetések, ugyanakkor a helyi léptéken, a majorokban tapasztalható körülményekről is elérhető néhány „pillanatfelvétel", hosszabb-rövidebb, a pártállam céljait legitimáló helyszíni riport formájában. Ezek a cikkek gyakran propagandacélokat szolgáltak, így visszatérően kardoskodtak a nagyüzemi gazdálkodás eredményei vagy éppen a megyei tanács döntései mellett.

A nagyüzemek, illetve a települési tanácsok szerepének és céljainak alaposabb feltárása érdekében 4 majorban és a közigazgatási központot képező településeken interjús kutatást is végeztem. Az interjús kutatás, az *oral history* alkalmazása lehetővé teszi, hogy az eseményekben részt vevők által megélt jelenségeket az egyén szempontjából vizsgáljuk, ezért a történések objektív rekonstrukciója helyett sokkal inkább alkalmas az események miként jének és okainak feltárására.[9] Az interjúk készítése mellett így egyrészt a megismerési módok diverzifikálása szólt, ugyanakkor az sem elhanyagolható, hogy a majorokról rendelkezésre álló írott források, statisztikai adatok viszonylag szűkösek, így a forráshiány is a terepi kutatás elvégzésére sarkallt. Az interjúval is vizsgált majorokat a levéltári kutatás tanulságai és a lentebb részletezett statisztikai elemzés alapján választottam ki, így két állami gazdasági és két termelőszövetkezeti pusztára fókuszáltam. Az interjúkban megszólalók szerepe alapján elkülöníthető az az öt darab interjú, amelyet egykori tanácsi vezetőkkel, illetve a nagyüzemekben dolgozó agrárértelmiség tagjaival készítettem. Az általában másfél órás, félig strukturált interjúk során arra voltam kíváncsi, hogy mi volt a tanácsok, illetve az agrárüzemek szerepe a puszták fenntartásában vagy felszámolásában, illetve milyen volt az általam vizsgált szereplőknek (megyei tanács, települési tanács, agrárüzem) az egymáshoz fűződő viszonya, milyen munkamegosztás jellemezte a pusztákkal kapcsolatos feladatok ellátását.

[6] MNL KEML XXIII.10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990).

[7] MNL KEML XXIV. 213. Komárom Megyei Állami Gazdaságok Igazgatóságának iratai (1949–1971): 3. doboz.

[8] 1952 és 1954 között *Komárommegyei Dolgozók Lapja*, 1955 és 1965 között *Komárom Megyei Dolgozók Lapja*, 1965 és 1990 között *Dolgozók Lapja*.

[9] Emiatt a jellemzője miatt az interjúzás emancipatív eszközként is felfogható, amelynek segítségével a politikatörténeti narratívákban rejtve maradó emberek történelemformáló szerepe is felszínre kerülhet. Lásd: Abrams 2010; Hörschelmann–Stenning 2008.

A helyi viszonyok változásainak feltárása céljából 25 jelenlegi és egykori pusztai lakossal is készítettem interjút, akik a vizsgált évtizedekben a pusztákon laktak.[10] A legidősebb megszólalók az 1960-as évek közepén álltak munkába, a legtöbben pedig az 1970-es évek közepén, vagyis ekkortól kezdve rendelkeztek közvetlen tapasztalatokkal az agrárüzemek működéséről. A velük készült (ugyancsak általában másfél órás, félig strukturált) interjúkból egyrészt azt szerettem volna megtudni, hogy milyennek látták a fentebb említett szereplők pusztákhoz fűződő viszonyát, másrészt a pusztai élet- és munkakörülmények változásaira, a helyi közösség és az épített környezet alakulására is rákérdeztem. Mivel az interjúzás során alapvető szempont volt a megszólalók anonimitásának biztosítása, ezért tanulmányomban sem a beszélők, sem az interjúkba bevont majorok neveit nem közlöm.

A pusztákon végbemenő változások értékelése során népszámlálási adatok elemzésére is támaszkodtam. Ennek előfeltétele volt a külterületi lakott helyek adatai közül azoknak a településeknek a kiválasztása, amelyek a második világháború előtt uradalmi majorok voltak. A rendelkezésre álló adatok köre jelentősen eltért az egyes népszámlálási időpontokban: az 1960-as népszámlálásban[11] az egyes külterületi lakott helyek szintjén csak a népesség számára, az írni-olvasni tudók arányára, nemi arányaira, korcsoportonkénti megoszlására és a keresők szektoronkénti megoszlására érhetők el adatok. Ugyanakkor a legrészletesebb, 1970-es[12] és 1980-as[13] cenzusokban már a fentieken túl a népesség legmagasabb iskolai végzettségére, a lakóházak minőségére, közművesítettségére vonatkozó adatok is közlésre kerültek. Ezeket az adatokat az egyes majorok szintjén is vizsgáltam, továbbá az őket kezelő nagyüzem típusa (állami gazdaság vagy termelőszövetkezet) alapján is összehasonlítottam. Erre az utóbbira azért volt szükség, mivel – amint később látható lesz – az állami gazdaságokhoz tartozó és a termelőszövetkezeti puszták sorsa számos szempontból eltérően alakult.

Komárom megye pusztái az OTK előtt

Az 1950-es évek országos településpolitikai irányvonalát a kistelepülésekkel, különösképp a tanyákkal szembeni ellenséges attitűd jellemezte. A szovjet minták szerint alakuló vidékpolitikát részben a mezőgazdaság kollektivizálásának (ezzel együtt a parasztság felszámolásának), részben a településhálózat racionalista átszervezésének célja vezérelte.[14] Mivel a külterületi népesség nagyobb része a tanyasi parasztsághoz tartozott, a külterületi lakott helyek szisztematikus felszámolásáért felelős központi szerv a Tanyai Tanács volt. A tanács az 1949 és 1954 közötti működése során elsősorban úgynevezett tanyaközpontokba szerette volna a tanyasi népességet költöztetni, amelyek zömét az Alföldön jelölték ki.[15] A tanyák mellett néhány volt uradalmi major területén is jelöltek ki tanyaközpontokat ebben a korszakban (ahol a földosztás után az egykori cselédekből lett újgazdák tanyákat létesítettek),[16] azonban ez a korábban nagybirtokok által birtokolt településeknek csak kisebb részét érintette.

Az általam vizsgált megyében a külterületi népesség jelentős része egykori uradalmi pusztákon élt: 1960-ban a megye 25 000 külterületi lakosából nagyjából 11 000 fő élt majorokban. A külterületek közül nagyobb népességgel még a bányatelepek rendelkeztek, miközben a mezőgazdasági népesség a majorokon kívül főleg szőlőhegyi szórványokban lakott.[17] Mivel a puszták korábban az uradalmi cselédség lakhelyei voltak, ezért a fentebb említett parasztellenes megfontolások nem jelentek meg a pártállam hozzájuk fűződő viszonyában, azonban a külterületi besorolás miatt a majorokban is érvényben volt a lakhatási célú építkezések tilalma. Komárom megye pusztái az 1950-es évek elejére zömmel állami gazdaságokhoz, kisebb részben termelőszövetkezetekhez kerültek *(1. térkép)*.[18] A vizsgált megyében az állami szektor súlyát jelzi, hogy az állami kézben lévő földek aránya az országban 1946-ban az akkori Komárom-Esztergom vármegyében volt a legnagyobb.[19] Ez a helyzet a későbbiekben is fennmaradt, hiszen az 1960-as évek elején a szántók 26,7%-a volt állami gazdaságok kezelésében a vizsgált területen, miközben az országos átlag csupán 13,7% volt.[20]

A pusztákon zajló mezőgazdasági termelés általában – az uradalmi időszakhoz hasonlóan – a helyben élő munkaerőn alapult, ezért a nagyüzemek érdeke az 1960-as évek végéig a települések fenntartása volt. Ekkoriban az agrárüzemek már csak amiatt is érdekeltek voltak a majorok fenntartásában, mivel a legtöbb pusztán állattartó telepek működtek, ahol a termelés technológiája a munkaerő állandó jelenlétét igényelte. A puszták fenntartásának szándéka a szervezeti viszonyokból is következett: az 1950-es évekre Komárom megye állami gazdaságainak jelentős része alakult majorokban, illetve több pusztai központú termelőszövetkezet is létrejött ekkoriban. A szervezeti viszonyokkal kapcsolatban látni kell ugyanakkor, hogy az 1950-es évek második felétől néhány majorban többször is változott a pusztát kezelő üzem, így esetenként nehézkes annak pontos követése, hogy az egyes években melyik állami gazdaság vagy termelőszövetkezet kezelte az egyes pusztákat.

[10] Az interjúk 2018 novembere és 2020 márciusa között zajlottak. A beszélgetésekről hangfelvételt készítettem, majd ezeket szó szerint legépeltem.
[11] KSH 1961.
[12] KSH 1972.
[13] KSH 1981.
[14] Hajdú 1992; Beluszky 1999, 222.
[15] Hajdú 1990/1991.
[16] Tamáska 2013, 55–58.
[17] KSH 1961.
[18] Ezen kívül kivételt képez néhány puszta, amelyek fenntartói között halgazdaság, erdőgazdaság és szakszervezet is felbukkan.
[19] Molnár – Szabóné Medgyesi 1987, 31.
[20] Erdei 1984, 232.

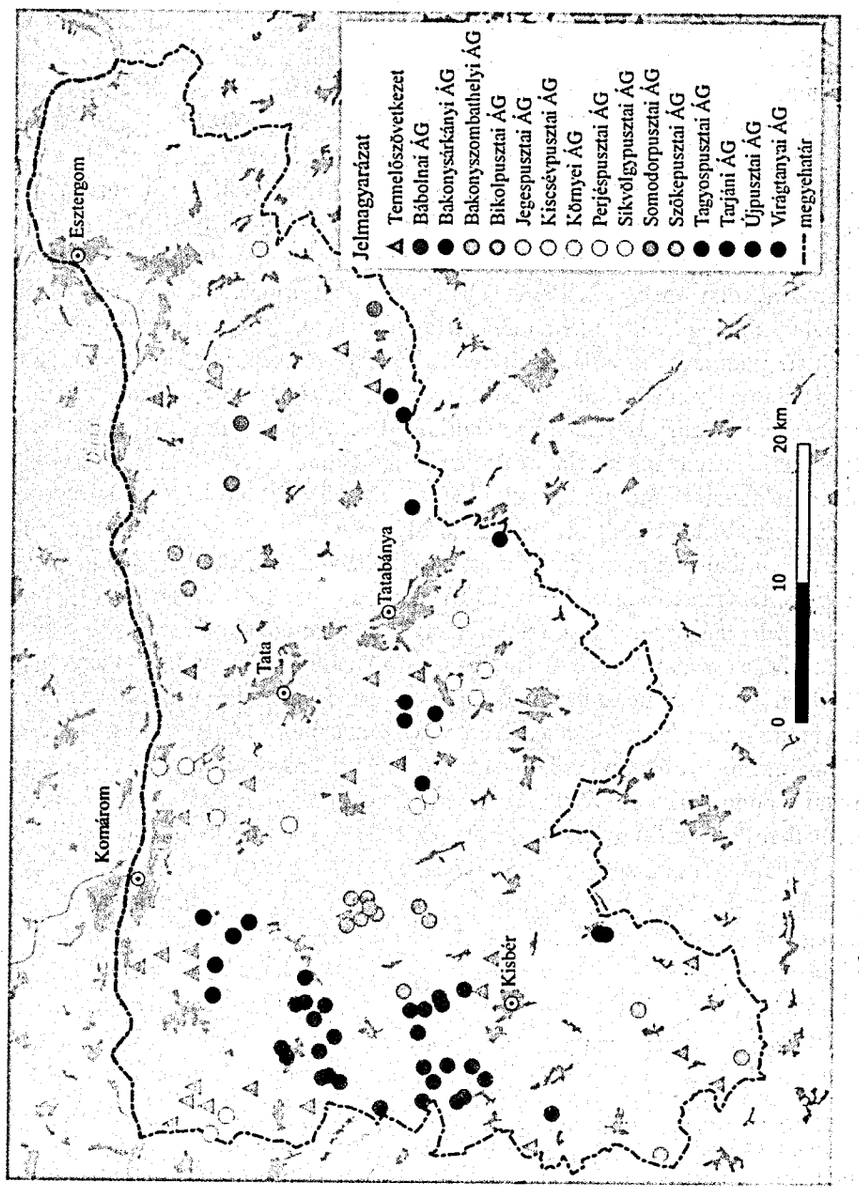

1. térkép. Komárom megye majorjai az 1950-es évek elején az őket kezelő üzemek alapján

Forrás: saját szerkesztés

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 22.

Az országos léptékű politikai célok végrehajtásának dekoncentrált szervei, a megyei tanácsok a majorokat kezelő agrárüzemek felügyeletét végezték. Eltérő volt azonban a megyei tanácsnak az állami gazdaságokhoz és a termelőszövetkezetekhez fűződő viszonya. A Komárom Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésein készült jegyzőkönyvekből kiolvasható, hogy az állami gazdaságok és a megyei tanács többé-kevésbé egyenrangú felekként viszonyultak egymáshoz; ez elsősorban az állami agrárüzemek lentebb részletezett mozgásterében nyilvánult meg. Eközben a termelőszövetkezetekkel kapcsolatban az 1960-as évek első feléig a legtöbb napirendi pont a szektor szervezésének helyzetéről szólt,[21] illetve esetenként külön kitértek a pusztai termelőszövetkezetekben tapasztalható körülményekre is.[22]

A legnagyobb szerepe a megyei tanácsnak a pusztákon zajló közoktatási és művelődési tevékenységek szervezésében volt, mivel a pusztai általános iskolák a megyei tanács felügyelete alatt működtek. Emellett a majorokat kezelő agrárüzemek szerepe is jelentős volt az oktatási intézmények fenntartásában, mivel az iskolaépületek (gyakran korábbi kastélyok vagy kúriák) az állami gazdaságok, illetve termelőszövetkezetek kezében voltak. A megyei tanács végrehajtó bizottsági ülésein készült jegyzőkönyvekből az látszik, hogy a megyei tanács feladatai leginkább az oktatási intézmények működésének engedélyezése[23] vagy azok bezárása terén jelentkeztek.[24]

A megyei tanácsnak még egy jól körülhatárolható feladatkörét lehet kiemelni a vb-ülések jegyzőkönyvei alapján, ez pedig a külterületi építési tilalom betartatása vagy bizonyos építkezések kivételes engedélyezése volt. A puszták külterületi státusza miatt a helyi lakosság saját erős lakásépítéseinek tilalma volt érvényben, azonban több olyan bejegyzés is fellelhető, amely szerint néhány puszta esetén a megyei tanács engedélyezte a lakhatási célú építkezést. Ezekben az esetekben a pusztákat kezelő állami gazdaság kérvényezte, hogy az érintett puszták területe a vonatkozó szabályozás (a 14/1955. [III. 3.] M. T.-rendelet) alól kivételt képezzen. Bábolna[25] mellett Csém[26] is ennek következtében indult el a községgé válás útján, így az előbbi település 1958-ban önálló községgé is alakult. Mindemellett a puszták továbbfejlesztésének tiltására vonatkozó döntések is a megyei tanács

[21] A termelőszövetkezeti fejlesztés irányvonalainak meghatározása, s jelentés a termelőszövetkezetek helyzetéről. 1957. 09. 03. 275–280, 290–295. MNL KEML, XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 38/1957.

[22] Beszámoló a termelőszövetkezetek és építkezések egészségügyéről, a lakosság ivóvízzel kapcsolatos ellátásáról, a szennyvízkezelésről, ürülék, szemét és hulladékanyag eltávolításáról. 1951. 06. 03. 7–9, 28–32., MNL KEML, XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 1/1951.

[23] Tatabánya-síkvölgypusztai óvoda működési engedélye. 1966. 01. 18., 52. MNL KEML, XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 74/1966.

[24] Az Ács-csillapusztai általános iskola megszüntetése. 1964. 10. 13., 14. MNL KEML, XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 67/1964.

[25] Bábolnai állami gazdaság dolgozói részére saját ház építéséhez területkijelölés. 1954. 05. 28., 17, 31, 42–45, 60–61. MNL KEML, XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 14/1954.

[26] Előterjesztés a Komárommegyei Tanács Végrehajtó Bizottságának 1957. 08. 21. ülésére Komáromi járásban fekvő Kisigmánd községhez tartozó Öregcsémpuszta külterületi lakott hellyé nyilvánítása tárgyában. 263–264. MNL KEML, XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 38/1957.

hatáskörébe tartoztak, ennek jogalapját ugyancsak a fenti rendelet adta.[27] Az 1960-as évek végére a pusztákkal kapcsolatban kialakuló attitűd esetén jelzésértékűek a megyei pártlap idevágó közlései: egy 1968-as újságcikk például amellett érvelt, hogy az egyik, Ács község melletti, termelőszövetkezet által kezelt major megszüntetése volna indokolt, mivel a település fenntartása „nem észszerű".[28]

Az egyes üzemek mozgásterének jelentőségére a fenti példák is rámutatnak, emellett kiemelhető az egyik, interjúval is vizsgált termelőszövetkezeti puszta példája, ahol az 1950-es évek elejétől a tagok saját lakóházakat emeltek. Az itt zajló építkezések az általam megszólaltatott visszaemlékezők elmondása alapján az úgynevezett FAGI (Falusi Lakóházépítési Gazdasági Iroda) támogatásával zajlottak, amely az építőanyagok beszerzésének költségeit támogatta, a házak felépítése pedig kalákában történt. Fontos kiemelni, hogy – amint az általam megszólaltatottak is kitértek rá – a pusztai termelőszövetkezet elnöke a pártállam több szereplőjét is közelebbről ismerte (a megyéből származó Dobi István neve többször is felmerült, emellett a téesz elnöke a megyei tanács tagjaival is jó viszonyt ápolt), ami hozzájárult ahhoz, hogy a pusztán elindulhassanak a lakásépítések.[29] Vagyis a fentebb bemutatott példákkal együtt arra lehet következtetni, hogy az egyes puszták sorsára döntő hatással volt az agrárüzem vezetőségének politikai beágyazottsága. Elmondható továbbá, hogy a pusztai termelőszövetkezetek mozgástere általában kisebb volt, mint az állami gazdaságoké. Ez a különbség az előzőekben bemutatott engedélyeztetési tevékenységek megvalósulásán túl az egyes üzemek pénzügyi forrásaiban is megnyilvánult: amíg a termelőszövetkezetekben zajló építkezéseket, a lakóépületek felújítását jobbára a tagság végezte (amennyiben ezt engedélyezték számukra),[30] az állami gazdaságok számos cselédlakást saját forrásból újítottak fel, illetve egyes majorokban új szolgálati lakásokat is építettek (lásd később).

A települési tanácsok az 1950-es közigazgatási reform után a politikai hatalomgyakorlás intézményrendszerének alsó szintjét jelentették, aminek következtében a belterületeken (a falvakban és városokban) a helyben élő népességet érintő fejlesztések gyakran kötődtek a települések tanácsaihoz. Ehhez képest a majorokban végzett tevékenységük minimálisnak tekinthető. Az egykori tanácsi vezetőkkel készített interjúk alapján a majorokban a települési tanács az egészségügyi ellátás (háziorvosi rendszer), valamint az oktatási intézmények működtetésében volt fontos szereplő. Amíg a fentebb vázolt módon a megyei tanács a pusztai iskolák működésének engedélyezését vagy megszüntetését végezte, addig a települési tanácsok a külterületi iskolákban dolgozó pedagógusokkal napi szintű kapcsolatban álltak, mivel ezek az intézmények sok esetben a belterületi iskolák tagintézményeiként működtek.

A pusztai népesség számára az iskola jelenléte több szempontból is meghatározó volt, hiszen egyrészt az általános iskolás korú gyerekek és szüleik számára könnyebbé tette a mindennapok szervezését, másrészt a pusztai pedagógusok gyakran végezték a pusztaiak érdekképviseletét is.[31] Ez az utóbbi, informális szerepkör egy volt tanácselnökkel készített interjúban domborodott ki leginkább, aki kiemelte, hogy a pusztai tanítók a pusztaiak és az agrárüzem, illetve a települési tanács közötti információcserében központi helyen álltak, így gyakran jártak közben a helyi népességet érintő adminisztratív ügyek intézésében, vagy segítettek kérvények megírásában.

Némileg árnyalják a települési tanácsok passzivitását a majorok fenntartásában azok a források, amelyek Komárom, valamint Tatabánya városi tanácsának fejlesztési tevékenységeit részletezik. Ezek egyrészt egy pusztai kultúrház építésében való tanácsi szerepvállalásra vonatkoznak,[32] másrészt néhány, a megyeszékhelyhez tartozó major villamosításában, bekötőút építésében, üzlethelyiség kialakításában, valamint orvosi rendelő létesítésében emelik ki a városi tanács szerepét.[33] Ennek a két esetnek az értékelésekor fontos szem előtt tartani, hogy városokról lévén szó, az érintett tanácsok mozgástere minden bizonnyal nagyobb volt, mint Komárom megye többi települése, falvai esetén.[34] Mindemellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a Tatabányához tartozó három majorról elérhető riportok alapján a puszták az 1960-as évek közepéig több különböző vállalathoz is tartoztak, amelyek számára ezek a telepek nem szolgálták a termelés érdekeit, így évtizedeken keresztül elmaradtak a legszükségesebb fejlesztések, valamint a kezelőik próbáltak megszabadulni a majorok fenntartásától,[35] vagyis a puszták infrastrukturális ellátottsága vállalhatatlanul alacsony színvonalúvá vált a megyeszékhely közbelépéséig.

A majorokban tapasztalható körülmények alakításában a legnagyobb szerepe a majorokat kezelő agrárüzemeknek volt: az üzemek túlnyomó többsége, azon kívül, hogy a munkahelyet jelentette, a lakásállományt (szolgálati lakások formájában), valamint egy sor egyéb infrastrukturális elemet is fenntartott a pusztákon. Így például az agrárüzemek végezték a „közterületek" rendben tartását, a vízhálózat fenntartását (ahol volt), illetve

[27] Komárom-Nagyherkálypuszta továbbfejlesztésének megszüntetése. Nagysáp-Óriáppuszta fejlesztésének ügye. 1960. 10. 11., 10–11. MNL KEML, XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 51/1960.

[28] *Dolgozók Lapja*, 1968. 04. 20.

[29] Bár a korszak gyakorlata szerint az agrárüzemek vezetőségébe gyakran kerültek olyan pártkáderek, akiknek korábban nem volt ismertsége az adott üzemben (de gyakran még a mezőgazdaságban sem), a szóban forgó pusztai téeszelnök nem egy ilyen káder, hanem tősgyökeres pusztai lakos volt.

[30] Az 1950-es évekből elérhető két, Komárom megyei termelőszövetkezeti majorral kapcsolatos forrás is, amely a volt cselédekből lett termelőszövetkezeti tagok saját erős lakásépítéseit dokumentálja. Mindkét írásról elmondható, hogy a háttérben húzódó folyamatokról, a lakásépítések engedélyezésének kulcsszereplőiről nem sokat árulnak el, ehelyett nyílt pártpropagandának adnak teret, amelynek legfőbb üzenete, hogy a második világháború előtti cselédházak helyett a volt cselédek saját lakóházakhoz juthatnak. Lásd: Kardos 1955; *Komárom Megyei Dolgozók Lapja*, 1955. 10. 19.

[31] A pusztai iskolák életébe nyújt bepillantást Mezőhegyesről: Balanyi 1996.

[32] Az MDP Komárom Városi Bizottságának iratai: Nagyherkály, Előre TSZCS, 1953. 12. 12., 24. MNL KEML, XXXV. 38.

[33] *Komárom Megyei Dolgozók Lapja*, 1965. 02. 24.; *Dolgozók Lapja*, 1966. 03. 01.

[34] Erre utal, hogy a hivatkozott újságcikkekből kiderül: a Tatabánya mellett végzett beruházások forrását az Országos Tervhivatal biztosította, miközben központi fejlesztési pénzekre a kistelepülések ekkoriban nemigen számíthattak. Mindeközben a helyi lakosokkal, illetve az agrárüzemek vezetőivel készített interjúkból az látszik, hogy a községi tanácsok nem végeztek a fenti két példához hasonló beruházásokat.

[35] *Dolgozók Lapja*, 1965. 07. 29.

a közösségi helyek (kultúrházak, boltok, kocsmák) épületeinek karbantartását is. Mivel a második világháború előtti uradalmi időszakban a helyi élet- és munkakörülmények, valamint a lakhatás viszonyai is az egyes majorokat működtető nagybirtokoktól függtek, ezért a helyi társadalomnak a majort kezelő gazdasági aktorhoz fűződő viszonya (függése) ebből a szempontból kontinuusnak tekinthető. Az agrárüzemek szerepvállalásában a leginkább kitapintható különbségek a szocialista mezőgazdaság két szektora, a termelőszövetkezetek, illetve az állami gazdaságok között jelentkeztek. Amellett, hogy a külterületeken a lakosság számára tilos volt lakhatáshoz kapcsolódó munkálatokat végezni, az agrárüzemek, elsősorban az állami gazdaságok a kezelésükbe tartozó majorok területén az egykori cselédlakások felújítását, illetve új lakóházak építését is végezték az 1950-es évektől.

Az uradalmi időszakból örökölt minták továbbélését jelzi, hogy az állami gazdaságok a nyári munkacsúcsok idején jelentkező munkaerőhiány miatt az ország távolabbi vidékeiről érkező „summás" munkaerőt toboroztak,[36] aminek gyakran tartósabb hatása is volt a majorok helyi társadalmának alakulására.[37] Az egykori és jelenlegi pusztai lakosokkal, valamint a nagyüzemi agrárértelmiséggel készített interjúk alapján az látszik, hogy az 1960-as évek végéig ez a módszer fennmaradt, és gyakran járt az idénymunkások letelepedésével is. Az interjúk és az írott források alapján a megye állami gazdaságaiba érkező „summásokat" főleg az ország távolabbi, rosszabb megélhetési körülményekkel jellemezhető agrárvidékein toborozták (elsősorban, Heves, Szabolcs, valamint Vas megyékből), ami gyakran a második világháború előtt kialakult kapcsolatok továbbélése révén valósult meg.[38] Bár a Komárom megyébe irányuló tartós migráció elsődleges oka az ipari munkahelyek szívó hatása volt, az 1960-as évek közepéig a terület mezőgazdasági üzemeinek munkaerőhiánya is jelentős népességmozgást generált,[39] amelynek szervezésében fontos szerepe volt az állami gazdaságoknak.

A majorokba érkező betelepülők motivációi között az interjúk alapján elsősorban a szolgálati lakások elérhetősége, valamint a jobb munkakörülmények, magasabb fizetés állt. Az OTK utáni időszak folyamatai kapcsán látható lesz, hogy a beköltözők közül később többen költöztek valamely belterületre. A pusztáknak ezt a településhálózaton belüli szerepkörét Kovács Éva és Vidra Zsuzsanna[40] egy zsilip szerepéhez hasonlította, amely a

[36] Ez ekkoriban országosan jellemző trend volt. Lásd: Izinger 1981. Komárom megye kapcsán például: Pulay–Técsi 1970.

[37] A második világháború előtt működő nagybirtokok és az államszocialista nagyüzemek közötti kontinuitás számos egyéb aspektusa is tetten érhető. Az a már említett trend, hogy az állami gazdaságok központjai az 1950-es években zömmel majorokban voltak, az ország más részein is jellemző volt. Ennek kapcsán a puszták településhálózati pozíciójának, funkciójának folytatólagosságára, valamint településmorfológiai jegyek továbbélésére is utal: Mendöl 1963, 34, 270–273. Ezen felül a nagybirtokokon belüli munkaszervezésnek a szocialista nagyüzemekben történő továbbéléséről is több elemzés született. Például: Csoóri 1963; Juhász 2006; Lampland 2016.

[38] Pásztor 2007, 35, 47.

[39] Sárfalvi 1965.

[40] Kovács–Vidra 2012.

betelepülő népességet egy ideig helyben tartja, majd fokozatosan engedi tovább valamely környező belterületre. Az 1960-as évek végéig Komárom megye állami gazdasági pusztáinak nagy részén a beköltözők száma dominált az elvándorláshoz képest. Így annak ellenére, hogy az országos településpolitikában az 1950-es években határozott cél volt a külterületi lakott helyek (elsősorban a tanyák) felszámolása, az általam vizsgált megyében ebben az évtizedben növekedni tudott a majorbeli népesség száma, amely elsősorban az állami gazdaságok munkaerő-politikájának következménye volt. Az állami gazdasági puszták népességszáma 1949 és 1960 között 6600 főről 8600 főre emelkedett, miközben a termelőszövetkezeti majorokban a népesség közel 2600 főről 2100 fő környékére csökkent.

Komárom megye pusztái az OTK után

A korábbi időszak településpolitikájának továbbélését jelzi, hogy az 1970-es években a településfejlesztés legfontosabb eszközének az infrastrukturális beruházásokat tekintették, amelyek megvalósítása központosított, tervutasításos formában működött;[41] az OTK által meghatározott kategóriák értelmében így a kistelepülések központi fejlesztési források nélkül maradtak. Az 1960-as évek közepétől egyre kiterjedtebbé váló közös tanácsi rendszer ugyancsak a falvak forrásszerzési lehetőségeit szűkítette, hiszen számos község vesztette el igazgatási különállását, ami a társközségek szempontjából általában negatívan hatott a fejlesztési források elosztására.[42] Hasonló előjelű folyamatokat indított be az 1970-es évek elején induló szövetkezet-összevonási hullám is, amely után a saját termelőszövetkezetüktől megfosztott községek gyakran a legfontosabb munkáltatójuk feletti kontrollt vesztették el.[43] Ezek a folyamatok a belterületi besorolású vidéki településeken, főleg az aprófalvas térségekben jelentkeztek egyértelműen. Mindamellett, hogy az 1970-es évektől – a bevezetőben említett módon – erőteljesen felgyorsult a majorok népességszámának fogyása, a puszták sorsát érintő kulcsmechanizmusok a falvakétól több szempontból is különböző jellegűek voltak.

A Komárom megyében található puszták népességfogyását az OTK évtizedében kétféle minta jellemezte: egyrészt az iparszerű mezőgazdaság kialakítása miatt a puszták egy részének fenntartása szükségtelenné vált, így (főleg a tőkeerősebb állami gazdaságok esetén) számos puszta lakófunkcióját az agrárüzemek számolták fel néhány év leforgása alatt (lásd az *1. táblázat* felszámolandó pusztákra vonatkozó oszlopait). Másrészt az oktatási intézményhálózat megritkítása, valamint a termelőszövetkezeti összevonások miatt, továbbá a kedvezményes belterületi lakáshoz jutási lehetőségek miatt több majorban a helyi népesség lassú elvándorlása jelentkezett. Amíg az első minta az agrárüzemek mozgásterének növekedéséhez kötődik, és a népesség, valamint a lakásállomány hirtelen eltűnésével

[41] Beluszky 1999, 247.

[42] Beluszky 1999, 250–251.

[43] Enyedi 1980, 139–143; Beluszky 1999, 238.

járt, a második csoportba tartozó mechanizmusok több szereplő tevékenységének következményei, és a (fiatalabb) lakosság fokozatos elvándorlását, a népességszám apadását hozták magukkal (az állami gazdaságok példáján lásd az *1. táblázat* fenntartott majorokra vonatkozó oszlopait).

1. táblázat. **A fenntartott és a felszámolt puszták fontosabb adatai két állami gazdaság példáján (1970–1980)**

		Felszámolandó		Fenntartott	
		1970	1980	1970	1980
Bábolnai Állami Gazdaság[44]	Lakások száma	74	33	358	336
	Népességszám	276	92	1376	998
	Lakott majorok száma	8	7	15	15
Környei Állami Gazdaság[45]	Lakások száma	76	7	220	201
	Népességszám	257	26	884	681
	Lakott majorok száma	7	2	5	5

Forrás: KSH 1972; 1981

Az első esetben a legfontosabb változás az agrárüzemek pusztákhoz fűződő viszonyában jelentkezett, amellyel párhuzamosan felerősödött az egyes üzemek szándékaitól való függés. Mivel az agrárvállalatok – elsősorban az állami gazdaságok – mozgástere növekedett a korábbi időszakhoz képest,[46] a gazdasági termelés módszereinek alakulása, megújítása, vagyis a termelésszervezés innovációja irányított formában valósult meg,[47] amely a nyugati kapcsolatok kialakításában, az iparszerű termelésszervezés bevezetésében és az agrárvállalatok szakosodásában csúcsosodott ki.[48] Ezek a termelésszervezési reformok Komárom megye állami gazdaságaiban viszonylag korán kibontakoztak, amelyben a Bábolnai Állami Gazdaság szerepe emelhető ki.[49] A termelési technológia átalakítása a korábban (az 1950-es és a korai 1960-as években) érvényben lévő munkaerő-politikát is felülírta, emiatt a Bábolnai Állami Gazdasághoz tartozó puszták lakófunkciójának szelektív felszámolása kezdődött meg. Miközben az *1. táblázat*ban látható módon több major népességszáma és lakásállománya tűnt el, az érintett majorok jelentős része továbbra is helyt adott állattartó telepeknek, vagyis a külterületek gazdasági funkciója egészen a rendszerváltást követő privatizációig fennmaradt, és a munkaerőt a dolgozók ingázásának megszervezésével pótolták.[50] Mivel a termelésszervezési reformokat idővel több másik

[44] 1973-tól Mezőgazdasági Kombinát, Bábolna.
[45] 1977-től Mezőgazdasági Kombinát, Környe.
[46] Izinger 1982, 1983.
[47] Schlett 2007.
[48] Klenczner 1996.
[49] Schlett 2007.
[50] Féja 1938; Szakács 2010, 109.

üzem is átvette, ezért más agrárüzemek majorjaira is a fent vázolt folyamatok hatottak (lásd az *1. táblázat*ban a Bábolnai mellett a Környei Állami Gazdaság példáját).

Az iparszerű termelés bevezetése, illetve a gépesítés következtében nem csupán egyes majorok lakófunkciója szűnt meg, hanem a korábbi időszakra jellemző munkaerő-gazdálkodás is módosult. A nyári munkacsúcsok idején jelentkező munkaerőhiány mértéke csökkent, így az 1970-es években megszűnt a „summás" munkaerő alkalmazásának jelentősége. Ennek nyomán a majorokba irányuló vándormozgalom is elapadt, és a majorok zsilipfunkciójában[51] a népesség „lecsapolása" került előtérbe. A majorokból történő elvándorlások pozitív ösztönzőjeként jelentkezett, hogy az 1970-es évek második felétől bizonyos állami gazdaságok a pusztai szolgálati lakásokban élő népesség számára kedvező feltételekkel juttattak lakásokat valamely szomszédos városban vagy községben.[52]

A pusztákat érintő mechanizmusok közül kiemelhető még az agrárüzemek összevonásának folyamata, amely az országos tendenciákba illeszkedett.[53] A koncentráció a termelőszövetkezeteket és az állami gazdaságokat is érintette, azonban az állami gazdaságok összevonása önmagában nem változtatott az üzemnek a pusztákhoz fűződő viszonyán, az sokkal inkább a fent jelzett termelésszervezési reformok miatt módosult, aminek helyi léptékű következményei az egyes gazdaságok szándékai szerint alakultak. A termelőszövetkezetek összevonása ellenben számos pusztán a korábbi viszonyok komolyabb átrendeződését hozta magával. Ennek a folyamatnak az eredményeként az 1970-es évek közepére Komárom megyében mindössze egyetlen pusztai termelőszövetkezet maradt fenn, a többi, majorban alakult termelőszövetkezet megszűnt, és tagságát, földjeit, valamint épületeit valamely falusi vagy városi szövetkezet vette át. A puszták mindennapjaira jelentős befolyással bíró üzem beolvadása a szomszédos települések termelőszövetkezetébe az általam megszólaltatott egykori és jelenlegi lakosok szerint (mindkét, interjúval vizsgált termelőszövetkezeti pusztán) azzal járt, hogy a majorokban zajló folyamatok teljes mértékben kikerültek a helyi népesség ellenőrzése alól. Ezenkívül a koncentráció a helyi társadalmi összetételt is módosította, hiszen az új agrárértelmiség a majorokon kívül, a szomszédos községben vagy városban élt.

Amíg az 1950-es évek írott forrásai a háború előtti cselédi kiszolgáltatottsággal vetették össze a pusztai termelőszövetkezetek létrejöttét, és az egykori cselédek önállósodásáról szóltak,[54] addig az 1970-es évektől egyre inkább előtérbe került az a narratíva, amely a volt cselédekből alakult termelőszövetkezetek gyenge gazdálkodási eredményeit hangsúlyozta, ennek okaként a tagság cselédi szocializációját jelölve meg.[55] Az egyik, interjúval vizsgált termelőszövetkezeti puszta esetén egy idősebb helyi lakos az összevonás után kialakuló viszonyok kapcsán az új termelőszövetkezeti vezetők többlethatalmát emelte ki. Ez, azon

[51] Kovács–Vidra 2012.
[52] Bábolna példáján lásd: Szakács 2010, 109; Komáromra lásd: Pásztor 2007.
[53] Enyedi 1980, 139–143; Beluszky 1999, 238.
[54] Kardos 1955; Földművelésügyi Minisztérium 1956.
[55] Lásd például: Mátyus–Tausz 1984. Ez a narratíva két, általam megszólaltatott volt termelőszövetkezeti vezető visszaemlékezésében is felmerült.

felül, hogy a pusztai termelőszövetkezet volt vezetőinek pozícióvesztésével járt, a majorban található uradalmi épületek sorsára is döntő hatást gyakorolt.

> Még a mondom, a téesz idején is ez ment, csak aztán utána, mikor itt a… [a volt tanácselnök], ugye, meg a téesznek az egyik-másik vezetője jóvoltából, hát lebontásra ítélték azt a házat. Hogy életveszélyes…
> [MGy] A kastélyt?
> Az, a kastélyt. Igen. És hát az arra köllött, hogy egyik-másik [vezető] ott [a faluban] felépítse belőle a házát. Na, az az igazság. És lebontották. Ugyanúgy lebontották a cselédházakat. A [téesz-elit egyik tagja] is abból építette a házát [a faluban]. Úgyhogy az az igazság benne, hogy azokból a cselédház… na jó, hát egy ilyen 45-ös, majdnem 50-es falak voltak, úgyhogy aztán jó minőségű tégla volt benne, és annak idején, hát a faszerkezetet, amit hogy mondjam én, osztották szét itt a tagok között is, de volt, aki épített belőle, volt, aki nem épített belőle, elpasszolta, vagy eladogatta magában.
> […]
> Ugye, és […], hát magyarul mondva kényszerházasság lett ez. Tehát nem egyesülés volt, hanem, mivel ez volt. És akkor azt mondták annak idején [a pusztai téesz vezetői], hogy hát nézzük meg a leltárt ott is [a falusi téeszben], meg itt is [a pusztai téeszben]. Neem, nem. Nem lehet megnézni [mondták a falusi téesz vezetői].
> […]
> [MGy] Akkor igazából az összevonás az nem annyira tetszett így a helyieknek, vagy… Azt lehet mondani?
> Hát, ugye itt azt' mit tudott csinálni a nép? Hát tudomásul kell… vette, hogy [a faluban] lett a főnökség. Úgyhogy, aki itt volt az öreg, akkor megjátszotta, hogy elmegy nyugdíjba, a [volt téeszelnök]. Mert fölajánlották neki, hogy, hogy korkedvezményes nyugdíjba elmehet. És akkor a' agronómus, aki volt, hát avval úgy kibaszarintottak, szerencsétlen meg […] innen kőművesek mellé tették, képzelje, mint agronómust. (Km11)[56]

A másik interjúval vizsgált termelőszövetkezetben ugyanakkor elsősorban a helyi életkörülmények romlásáról számolt be egy visszaemlékező.

> És mondom, hogy ez nem lett jó, hogy össze kezdték gyúrni, aztán utána már nem… nem lett, nem lett olyan jó. Nem is lettek olyan összetartó emberek, mint amikor külön voltak [amíg önálló volt a pusztai téesz]. Tehát akkor ezt kitalálták, hogy össze kell vonni. Össze kell vonni. Ez már így megindulás volt, hogy akkor kezdett szét izélni [a pusztai közösség felbomlani]. De hát aztán gazdaságilag, hogy az okosok azt mondják, hogy jobb lett… nekünk, akik ott éltünk, nekünk rosszabb lett.
> [MGy] Mármint hogy a fizetés az kevesebb lett?
> Kevesebb lett. Persze. Persze, minden, minden, minden, minden egészen más lett. Egészen más lett. (Vm4)

[56] Az anonimizálás során a megszólalók neveit kóddal helyettesítettem, amelynek első része a pusztát, a második pedig az adott pusztához köthető megszólaló sorrendjét jelöli.

Hasonló folyamatokat indított be a pusztai iskolák megszüntetése az 1970-es évek elejétől, amelynek kulcsszereplője a megyei tanács volt.[57] Erről a folyamatról a megyei pártlap is tudósított, a napilap az iskolabezárásokat a korszerű oktatás irányába tett lépésként értékelte.[58] Az interjús kutatásom alkalmával ugyanakkor az általam megkérdezettek egyöntetűen az iskolák megszűnésének a majorokra gyakorolt negatív hatásait emelték ki. Ezek között a hatások között említhető, hogy a helyi értelmiség hiánya a majorbeliek érdekérvényesítési lehetőségeit jelentősen szűkítette, továbbá az ingázásra kényszerülő gyermekek iskolába járása is nehezebbé vált. Az egykori pusztai lakosok közül többen számoltak be arról, hogy az iskola bezárása az iskoláskorú gyermeket nevelő családok jelentős részét a közeli belterületre való költözésre késztette. Az iskolabezárásokat követően az iskolaépületek egy része funkciót váltott (például lakás lett belőle), de számos helyen elbontásra kerültek ezek az épületek, amelyeknek az építőanyagait esetenként a települési tanácsok vagy a majorokat kezelő nagyüzemek használták fel.

A fenti négy kulcsmechanizmus megjelenésével együtt is elmondható, hogy bár számos szempontból változott bizonyos aktoroknak a pusztákhoz fűződő *viszonya*, a majorok fenntartásában jelentkező *hatáskörök*, *munkamegosztás* lényegében változatlan maradt a korábbi évtizedekkel egybevetve. A fent bemutatott példákból az látszik, hogy a megyei tanács a majorokra direkt módon az oktatási, művelődési feladatkörök által hatott, az operatív szerepkörök ugyanakkor zömmel az agrárüzemek kezében voltak. Eközben továbbra is fennmaradt a korábbiakhoz hasonló kommunikáció a tanács és az agrárüzemek között, aminek keretében a majorokat kezelő agrárüzemek jelentéseket nyújtottak be a megyei tanács felé a termelés alakulásáról és az általuk végzett (így a majorokat is érintő) beruházásokról, a foglalkoztatottak szociális viszonyairól.[59] Mindeközben a kollektivizálás befejezése miatt a termelőszövetkezetekkel fennálló viszonyuk változott, hiszen korábban a szövetkezetek szervezésére kellett koncentrálniuk. A települési tanácsoknak a pusztákhoz fűződő (minimális) feladatai ugyancsak a korábbi évtizedekhez hasonlóan alakultak. Mindemellett a központi államhatalom és a megyei, lokális szereplők viszonyában megfigyelhető egyfajta kettősség az 1970-es években. A vállalati mozgástér bővülése (amely az iparszerű termelés kibontakozásához, a puszták szelektív felszámolásához ve-

[57] A kistelepülések iskoláinak bezárása ekkoriban országos léptékű folyamat volt, amely mögött az eredeti szándék az intézményhálózatnak a településhálózat alakulásához (a kisebb települések megszűnéséhez) való igazítása volt. Ebben az értelemben az országos szinten meghatározott politikai célok követéséről beszélhetünk, azonban fontos látni, hogy az 1970-es években a megyék (megyeszékhelyek) a források szűkössége miatt is döntöttek a területükön található kistelepülések intézményhálózatának megritkítása mellett. Lásd például: Gyuris 2019.

[58] *Dolgozók Lapja*, 1974. 09. 17.

[59] A Bábolnai Állami Gazdaság vezérigazgatójának tájékoztatója az Állami Gazdaság dolgozóinak élet- és munkakörülményeiről. 1973. 08. 28., 77–79; Beszámoló gazdaságunk kommunális, szociális és kulturális helyzetéről. 1973. 08. 28., 140–158. MNL KEML XXIII.10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 103/1973; Kisbéri Állami Gazdaság igazgatójának beszámolója a dolgozók egészségügyi, szociális és kulturális ellátottságának helyzetéről. 46–61. MNL KEML XXIII.10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990), 2/1984.

zetett) mellett az országos agrárpolitikai elvekhez való igazodást mutatja az agrárüzemek koncentrációjának folyamata.

Az OTK előtti időszak esetén részletezett szabályozási környezet jelentősége az 1970-es évek elejétől is fennmaradt. Ennek kapcsán új fejleménynek tekinthető, hogy néhány major az 1970-es népszámlálásban fejlesztendő külterület vagy egyéb belterületi megjelölést kapott.[60] Ez a megkülönböztetés részben az 1980-as népszámlálásban is fennmaradt, hiszen több major továbbra is egyéb belterületként volt regisztrálva, miközben a fejlesztendő külterületi kategória eltűnt a statisztikákból, egyben a korábban fejlesztendő külterületi besorolású települések egy része egyéb belterületi státuszt kapott. A kedvező szabályozási változások által érintett majorokban jól érzékelhető volt a lakáshelyzet javulása. Az 1980-as népszámlálás adatai alapján az 1970 és 1979 közötti időszakban tíz majorban épült lakás, ezekből hat egyéb belterületi státuszú volt 1980-ban.

A pusztákat jellemző folyamatok mérlege

A következő oldalakon röviden be szeretném mutatni, milyen minőségi változásokat eredményeztek a fenti mechanizmusok. Az 1960-as, az 1970-es és az 1980-as népszámlálások adatai alapján azt elemzem, miként változott a Komárom megyei puszták helyzete a megye községeivel összevetve, illetve hogyan értékelhető az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek által fenntartott majorok állapotának változása. Ennek során kitérek a népesség foglalkozási átrétegződésére, továbbá a lakáshelyzet alakulására. Mivel a majorok lakásállományának túlnyomó része szolgálati lakás volt, amely a majorokat kezelő agrárüzem tulajdonában állt, ezért a lakásállomány állapotának változása a nagyüzemeknek a majorokhoz fűződő viszonyát fejezi ki. Ugyancsak a szolgálati lakások jelenlétének következménye, hogy a majorbeli népesség foglalkozási szektorok szerinti megoszlása is a pusztákat kezelő nagyüzemektől függött, mivel a majorokban az agrárüzem alkalmazottai juthattak lakáshoz.

A népszámlálási statisztikák elemzése rámutat, hogy az 1960-as és az 1970-es években lényegében változatlanul magas maradt a pusztai népességen belül a mezőgazdasági keresők aránya, ugyanakkor a termelőszövetkezetek által kezelt majorokban az arányuk némileg alacsonyabb volt, mint az állami gazdasági majorokban *(2. táblázat)*. A magas arányszámok oka – amint az előző oldalakon kifejtésre került –, hogy az OTK előtti és utáni évtizedben is azokban a majorokban maradt fenn a népesség, ahol a mezőgazdasági termelés jellege (az állattartás technológiája) ezt szükségessé tette. A majorokban tapasztalható arányszámok alakulásának a községek belterületi népességét jellemző trendekkel való összevetése is rámutat, hogy Komárom megye erőteljes iparosodása a falvakban élők foglalkozási átrétegződését indította meg, miközben a – zömmel állami gazdaságok által

[60] A népszámlálás előzetes adatait összefoglaló kötet alapján a „Fejlesztendő külterületi lakotthely az a településrész, amelynek a fejlesztését az építési hatóság engedélyezte". KSH 1970, 19.

kezelt – puszták társadalmának helyzete a nagyüzemekben zajló mezőgazdasági termelés kívánalmai szerint alakult.

2. táblázat. **A majorokban élő keresők gazdasági szektorok szerinti megoszlása üzemformák szerint, illetve a községek adatai (1960–1980; fő, %)**

	Állami gazdasági majorok			Termelőszövetkezeti majorok			Községek belterülete		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980	1960	1970	1980
Mező-gazdaság	2917	2785	1729	682	570	311	20 282	16 798	17753
	84,8%	81,5%	80,2%	75,9%	71,8%	71,2%	31,1%	24,2%	25,5%
Ipar, építőipar	229	409	259	110	164	76	28 951	39 168	34 047
	6,7%	12%	12%	12,2%	20,7%	17,4%	44,4%	56,4%	48,8%
Egyéb	294	223	168	107	60	50	16 044	13 476	17 942
	8,6%	6,5%	7,8%	11,9%	7,6%	11,4%	24,6%	19,4%	25,7%
Keresők	3440	3417	2156	899	794	437	65 277	69 442	69 742

Az adatok forrása: KSH 1961; 1972; 1981

A majorok lakásállományának minőségét nagyban meghatározta, hogy sok helyen az 1960-as és 1970-es években is a második világháború előtt épült cselédházakat lakták. Ezen kívül esetenként korábban állattartásra használt gazdasági épületekben is alakítottak ki lakásokat, ami még a cselédlakásoknál is rosszabb lakókörülményeket eredményezett. Az 1970-es és az 1980-as népszámlálások alapján összehasonlítható a lakóházak és a lakások aránya, amely utal az egykori cselédházak használatára.[61] Az 1970-es adatok alapján az látszik, hogy az uradalmi lakóépületek aránya majoronként változott ugyan, de általában magasnak tekinthető: az állami gazdasági majorokban egy lakóházra általában 3,5, a termelőszövetkezeti majorokban 2,9 lakás jutott. Ennek a mutatónak az értéke 1980-ra némileg csökkent, így az állami majorokban 3,3, a termelőszövetkezetek majorjaiban 2,3 lakás volt egy lakóházban. Fontos látni ugyanakkor, hogy ezek mögött a számok mögött komolyabb különbségek húzódnak. Az egy lakóházra jutó lakások aránya a legmagasabb két Bábolna melletti pusztán volt 1970-ben: az egyik pusztán 4 lakóházra 48 lakást, a másik esetben pedig 2 lakóházra 25 lakást jegyeztek fel, azaz 12 vagy annál is több lakás jutott egyetlen lakóépületre.

A lakásállomány minőségének javulását idézte elő ugyanakkor, hogy sok majorban a korábbi kúriák, kastélyok, intézői lakások épületeiben is alakítottak ki szolgálati lakásokat.

[61] A mutató értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy a második világháború után számos pusztán alakították át az uradalmi épületállományt olyan módon, hogy a szomszédos lakásokat egybevonták, amely az egy épületre jutó lakások számát csökkentette ugyan, azonban a helyiek továbbra is a cselédházakban éltek. Ugyancsak lényeges, hogy az állami gazdaságok sok helyen ikerházakat építettek, és ez szintén csak mérsékelten csökkentette az egy lakóépületre jutó lakások számát.

A majorbeli lakáshelyzet javulásához járult hozzá továbbá, hogy az uradalmi épületállomány jelentős részét felújították, illetve részben közművesítették is. A meglévő épületállomány komfortfokozatának javítása mellett több majorban zajlottak – a fent bemutatott mechanizmusok függvényében – építkezések, amelyek szintén a lakókörülmények javulásához vezettek. Tanulságos az 1990-es népszámlálásban az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek külterületi lakásaira vonatkozó adatsor.[62] Ez alapján az látható, hogy a termelőszövetkezetek szinte egyáltalán nem építettek külterületi lakásokat, miközben az állami lakások közel 38%-a a második világháború után épült *(3. táblázat)*.

3. táblázat. **Az agrárüzemek külterületi lakásainak száma és aránya az építés éve szerint (1990)**

	Az összes lakás	Az építés éve			
		1945 előtt	1945–1959	1960–1979	1980–1989
Állami és egyéb tulajdonú	923	576	171	163	13
	100%	62,4%	18,5%	17,7%	1,4%
Szövetkezeti tulajdonú	59	52	2	5	–
	100%	88,1%	3,4%	8,5%	–

Az adatok forrása: KSH 1992, 159

Az interjús kutatás is rámutatott arra a jellegzetességre, amelyet Németh Krisztina nem szándékolt fejlesztésekként jellemzett.[63] Ennek lényege, hogy bizonyos közműveknek a pusztákon való megjelenése a helyi állattartó telep építéséhez, korszerűsítéséhez kötődött, amely során egyes lakásokba is bevezették az adott szolgáltatást. Az egyik, interjúval vizsgált pusztán a vezetékes víz kiépítése egy ilyen beruházásnak tekinthető; a lakásállomány fejlesztésének nem szándékolt jellegére utal, hogy az állattartó telephez közelebbi lakóházak általában nagyobb eséllyel jutottak vezetékes vízhez, míg a teleptől távolabb elhelyezkedő lakóépületek fejlesztése elmaradt.

Ezeknek a folyamatoknak az eredményeként alakult ki a 4. táblázatban látható állapot. Az 1970-es népszámlálási adatok rámutatnak, hogy a puszták villamosítása már az OTK előtti évtizedben szinte maradéktalanul megtörtént. Az egyes puszták szintjén elemezve a mutatószámot, az derül ki, hogy a majorok 57,7%-ában az összes lakás villamosítva volt; itt volt a pusztai lakások 77,4%-a. Ez az arányszám azt is megmutatja, hogy jellemzően a kisebb majorok maradtak ki teljesen vagy részlegesen a villamosításból: abban a 16 majorban, ahol egyetlen lakás sem volt villamosítva, a pusztai lakásoknak mindössze 2,3%-a volt 1970-ben. Az 1980-as népszámlálás idejére a villamosítottság mutatója tovább növekedett, így mind a termelőszövetkezeti, mind az állami gazdasági majorok értéke a

[62] A 3. táblázat nem a majorokban található lakások számát mutatja, bár ahhoz tartalmában nagyon közel áll. Egyrészt itt a majorokon kívül más külterületek adatai is szerepelnek, másrészt a külterületi lakások közül csak azok sorolhatók ide, amelyek valamely agrárüzem tulajdonában voltak (így kimaradtak például a saját erős építkezések során épült lakóházak is).

[63] Németh 2016.

községek belterületén található lakások villamosítottsági szintjéhez közelített – közben a villamosításból teljesen kimaradt majorok száma kettőre csökkent.

4. táblázat. **A pusztai lakásállomány minősége az egyes üzemformák szerint és a községek mutatói (1970–1980; db, %)**

	Állami gazdasági majorok		Termelőszövetkezeti majorok		Községek belterülete	
	1970	1980	1970	1980	1970	1980
Villany	1878	1333	500	407	42 387	46 355
	97,1%	99%	92,4%	98,1%	97,4%	99,4%
Víz	525	718	38	78	14 311	31 502
	28%	53,3%	7,6%	18,8%	32,9%	67,5%
Fürdőszoba	435	557	37	58	15 660	29 780
	22,5%	41,4%	6,8%	14%	36%	63,8%
Az összes lakás	*1935*	*1346*	*541*	*415*	*43 533*	*46 649*

Az adatok forrása: KSH 1972; 1981

Jóval rosszabb volt a vezetékes vízzel, valamint a fürdőszobával való ellátottság helyzete. 1970-ben 27 állami gazdasági és 22 termelőszövetkezeti majorban egyáltalán nem volt vezetékes víz; itt volt a pusztai lakások 26%-a. Ugyanakkor látható, hogy a termelőszövetkezeti majorokban található lakásállomány komfortfokozata összességében jóval elmaradt az állami majorok lakásainak komfortfokozatától: 1970-ben az állami majorokban található lakások 28%-a, a termelőszövetkezeti majorok lakásainak kevesebb mint 8%-a volt rákötve a vezetékes vízhálózatra. Látni kell mindeközben, hogy a községek adatai is hasonlóan alacsonyak voltak 1970-ben, így az állami majorok lakásainak értéke csak kicsivel maradt el a falvakban lejegyzett értékektől.

Az OTK évtizedének végére az állami majorokban komolyabb, a termelőszövetkezetek által kezelt majorokban mérsékeltebb javulás következett be a vízzel, illetve a fürdőszobával ellátott lakások arányában. Az arányszámok javulása azonban csak részben történt a vízzel, illetve fürdőszobával rendelkező lakások számának emelkedése miatt, legalább ennyire fontos volt a teljes lakásállomány számának csökkenése (amely nagyobb valószínűséggel érintette az alacsonyabb komfortfokozatú lakásokat). Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek által kezelt majorok közötti különbségeket markánsan kifejezi, hogy 1980-ban mindössze öt állami gazdasági majorból hiányzott teljesen a vezetékes víz, miközben 12 termelőszövetkezeti majorról mondható el ugyanez (összesen 25 termelőszövetkezeti puszta volt ekkor!). Mindeközben a községek belterületein az 1970-es években a vízzel ellátott lakások száma több mint duplájára nőtt, így arányuk az évtized eleji egyharmadról kétharmad fölé emelkedett – összességében a pusztai lakások komfortfokozatának relatív elmaradottsága növekedett az OTK évtizedében.

Összegzés

Az egykori uradalmi puszták helyzetét alakító szereplők köre lényegében változatlan maradt az 1970-es években a korábbi időszakkal egybevetve. Ugyancsak fennmaradt a kulcsszereplők közötti munkamegosztás a puszták kezelésében, a pusztákon zajló feladatellátásban. Ennek legfontosabb jele, hogy a legtöbb feladatkör az agrárvállalatok kezében volt, így a nagyüzemektől függött a foglalkoztatás, a lakhatás és a legtöbb infrastrukturális beruházás helyzete. Csekély szerepe volt ugyanakkor a települési tanácsoknak a puszták ellátásában: az erre vonatkozó információk néhány beruházásban való közreműködésre korlátozódnak. Ugyancsak mérsékeltebben jelentkezett a megyei tanács szerepe és mozgástere: bár a testület által meghozott építésügyi döntések vagy az iskolák bezárása komolyabb hatást gyakoroltak a puszták helyzetére, ezeket a döntéseket általában magasabb szinten meghatározott irányelvek alakították.

Mindamellett, hogy a pusztákat fenntartó szereplők közötti feladatmegosztás az 1960-as és az 1970-es években is ugyanazt a mintát követte, ezeknek a szereplőknek – legfőképpen az agrárüzemeknek – a pusztákkal kapcsolatos elképzelései komolyabb változáson mentek át ebben az időszakban. A termelésszervezési és üzemszervezeti átalakítások következtében számos helyen megváltozott a majoroknak a nagyüzemi gazdaságokban betöltött szerepe. Ez bizonyos puszták gyors elnéptelenedését és a lakásállomány felszámolását, más majorok népességszámának határozott fogyását hozta magával. Mindeközben a továbbra is fenntartott pusztákon – az egyes agrárüzemek céljainak és lehetőségeinek függvényében – történtek lépések a közművesítettség helyzetének konszolidálására, de a környező községek mutatóitól a vizsgált évtizedekben mindvégig elmaradt a majorok közművesítettsége. Összességében látni kell, hogy bár a puszták népességszámának változását jellemző trendek, az OTK-t követő gyors népességfogyás első ránézésre azt sejteti, hogy a koncepció jelentősen hozzájárult a volt uradalmi települések leépüléséhez, tanulmányomban arra szerettem volna rámutatni, hogy a puszták a vizsgált évtizedekben is a településhálózat külön logika szerint működő részét alkották, amelyek jelentős részben a nagyüzemek szándékainak alárendelve működtek.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
XXVI-D-8-f. Tervtár (1948–1990)
MNL KEML = Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára
XXIII. 10.a. VB ülések jegyzőkönyvei (1950–1990)
XXIV. 213. Komárom Megyei Állami Gazdaságok Igazgatóságának iratai (1949–1971)
XXXV. 38. Az MDP Komárom Városi Bizottságának iratai

Statisztikai adatok

KSH 1951: *Magyarország helységnévtára.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1961: *1960. évi népszámlálás. 3. a. Komárom megye személyi és családi adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1970: *1970. évi népszámlálás. 1. Előzetes adatok.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1972: *1970. évi népszámlálás. 14. a. Komárom megye számlálókörzeti és külterületi adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1981: *1980. évi népszámlálás. 11. a. Komárom megye számlálókörzeti és külterületi adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1992: *1990. évi népszámlálás. 14. Komárom-Esztergom megye adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.

Sajtóforrások

Komárom Megyei Dolgozók Lapja, 1955, 1965
Dolgozók Lapja, 1965, 1966, 1968, 1974

Felhasznált irodalom

Abrams, Lynn 2010: Power and Empowerment. In uő (szerk.): *Oral History Theory.* London, Routledge, 153–175.
Bajmócy Péter – Makra Zsófia 2016: Központi-, egyéb belterületek és külterületek népesedési trendjei Magyarországon 1960–2011 között. *Településföldrajzi Tanulmányok* (5) 2. 3–21.
Balanyi Miklós 1996: *Lámpások voltak... Egy lezárult kor emlékei a kutatások és visszaemlékezések tükrében (1882–1987).* Mezőhegyes, Mezőhegyes Város Önkormányzata.
Beluszky Pál 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
Csoóri Sándor 1963: Puszta az orgonásdomb alatt. In uő: *Tudósítás a toronyból.* Budapest, Magvető, 5–35.
Enyedi György 1980: *Falvaink sorsa.* Budapest, Magvető.
Erdei Ferenc 1974: *Magyar falu.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Erdei Ferenc 1984: A mezőgazdasági népesség társadalmi-gazdasági viszonyainak alakulása a felszabadulás után. In uő: *Történelem és társadalomkutatás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 201–241.
Féja Géza 1938: *Viharsarok. Az Alsó-Tiszavidék földje és népe.* Budapest, Athenaeum Kiadó.
Földművelésügyi Minisztérium 1956: *A Kisbér-battyánpusztai Virágzó Termelőszövetkezet gazdálkodásának eredményei.* Budapest, Mezőgazdasági Kiállítási Iroda.
Gyuris Ferenc 2019: Ideology, spatial planning, and rural schools. From interwar to communist Hungary. In Jahnke, H. – Kramer, C. – Meusburger, P. (szerk.): *Geographies of Schooling.* Cham, Springer, 97–124.
Hajdú Zoltán 1990/1991: A Tanyai Tanács története. A „szocialista tanyapolitika" alapvetése és a tanyakérdés megoldásának radikális, voluntarisztikus kísérlete, 1949–1954. *Alföld Tanulmányok* (14) 105–124.
Hajdú Zoltán 1992: Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. *Földrajzi Közlemények* (40) 1–2. 29–38.
Hörschelmann, Kathrin – Stenning, Alison 2008: Ethnographies of postsocialist change. *Progress in Human Geography* (32) 3. 339–361.
Illyés Gyula 2003 [1936]: *Puszták népe.* Budapest, Századvég.
Izinger Pál 1981: Az első évtized. Az állami gazdaságok 1945–1956 között. *Valóság* (24) 6. 26–40.

Izinger Pál 1982: A második évtized. Az állami gazdaságok 1958–1968 között. *Valóság* (25) 5. 36–51.
Izinger Pál 1983: A harmadik évtized. Az állami gazdaságok 1968–1980 között. *Valóság* (26) 3. 38–52.
Juhász Pál 2006: *Emberek és intézmények.* Két zsákutca az agráriumban. Budapest, *Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány.*
Kardos László 1955: Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgypuszta). *Ethnographia* (66). 225–344.
Klenczner András 1996: Az állami gazdaságokról. In Orosz István – Für Lajos – Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete.* Budapest, Mezőgazda Kiadó, 697–698.
Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna 2012: Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken. *Tér és Társadalom* (26) 4. 73–92.
Lampland, Martha 2016: *The Value of Labor. The Science of Commodification in Hungary. 1920–1956.* Chicago–London, The University of Chicago Press.
Mátyus Aliz – Tausz Katalin 1984: *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Szociográfia.* Budapest, Magvető.
Mendöl Tibor 1963: *Általános településföldrajz.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Molnár István, dr. – Szabóné dr. Medgyesi Éva 1987: *Az állami gazdaságok Magyarországon. 1785–1985.* Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
Németh Krisztina 2016: Mobilitási utak egy mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában. In Kovács Katalin (szerk.): *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken.* Budapest, Argumentum Kiadó, 162–185.
Pásztor Attila 2007: *A Komáromi Állami Gazdaság és a jogelődök története 1949–2004.* Komárom, szerzői kiadás.
Pulay Zoltán – Técsi János 1970: *Agrárfejlődés ipari környezetben. Komárom megye 1945–1970.* Tatabánya, MSZMP Komárom Megyei Bizottsága, a Komárom Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága.
Sárfalvi Béla 1965: A társadalmi átrétegződés és a mezőgazdasági munkaerőhelyzet területi alakulása. *Földrajzi Értesítő* (14) 2. 243–254.
Schlett András 2007: *Sziget a szárazföldön. A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1990 között.* Budapest, Szent István Társulat.
Szakács Sándor 2010: *Bábolna újjászületése. Bábolna 50 évének változásairól, 1958–2008.* Bábolna, Bábolna Város Önkormányzata.
Tamáska Máté 2013: *Falvak az uradalmak helyén. A megszűnt nagybirtok telepes községeinek építészete 1945 után.* Budapest, Martin Opitz Kiadó.

ESZTERGOM, A BÜNTETETT VÁROS

SZABÓ CSABA

Esztergom a prímások városa?

A katolikus egyház és a pártállam kapcsolatai Esztergomban

A tanulmány címe Mindszenty József esztergomi érsek, bíboros, prímás 1973-ban, Bécsben megjelent könyvére utal.[1] A kötet címe a magyar helyesírás szabályainak megfelelő, hiszen a kiemelt helyzetű kijelentő mondat után nem kell írásjelet tenni, például a címek, a feliratok és más nyelvi egységek után. A bíboros könyvének címét tudatosan alakítottuk át kérdő mondattá, jelezve azt a kételyünket, hogy az állítás a 20. század második felében bizonytalanná, sőt megkérdőjelezhetővé változott.

Esztergom a magyar katolikus egyház és a magyar állam ezeréves történelmében kivételes szerepet töltött be. Mindegy, hogy az ember milyen irányból érkezik a városba, az első szembeötlő látvány a bazilika. Uralja a pannon tájat, fenségesen trónol a Duna fölött. Jelentőségét a környező dombok kulisszái csak még jobban kiemelik. A táj is meghatározza a rajta létesített építményt, de az épület is visszahat a tájra.[2]

A szakrális épület a környező tájba komponálva kő és tégla. De nemcsak kő és tégla, hanem hit és erő. Mindez a Szentírásban úgy áll, hogy Jézus a szegletkő, amit az építők megvetettek és félredobtak,[3] de a keresztények élő kövekként épülnek Isten templomává.[4]

A templom tehát kövekből, a gyülekezet pedig hívekből épül az egyház dicsőségére és hatalmára.

A kommunista ideológiával ez nem fért össze 1948 után, még kevésbé a diktatúra totálissá válása, 1950 után. Sem a kőből, sem a hívekből épült egyházra nem volt szüksége az új hatalomnak. A maga képére és céljaira akarta alakítani a környezetet, a településeket és az embereket is. Hit nélküli, de meggyőződéses szolgákat akart.

Ez a váltás meghatározta Esztergom sorsát is 1945, de még inkább 1950 után, hogy többé ne lehessen azt mondani, hogy „Esztergom a prímások városa". Esztergom többé nem lehetett az egyház hatalmának a jelképe sem kőben, sem pedig emberben.

---

[1] Mindszenty 1973.

[2] Debuyst 2005.

[3] Lk 20,17; Zsolt 118,22; Ézs 8,14; 28,16; Dán 2,34k.

[4] 1Pt 2,4-8. Részletesen: „(4)Őhozzá járultatok, az élő kőhöz, amelyet – bár az emberek elvetettek – Isten kiválasztott és megbecsült, (5)és magatok is, mint élő kövek, épüljetek lelki házzá, szent papsággá, hogy Istennek tetsző lelki áldozatokat ajánljatok fel Jézus Krisztus által. (6)Ezért van benne az Írásban: Lám, kiválasztott, becses szegletkövet rakok le Sionban. Aki hisz benne, az nem vall szégyent. (7)Nektek tehát, mivel hisztek benne, dicsőségetekre válik, a hitetlenekre ellenben ez vonatkozik: »Az a kő, amelyet az építők elvetettek, szegletkő lett«, a botlás köve és a botrány sziklája: (8)megbotlanak benne, mert nem fogadták el hittel a tanítást, amelyre meghívást kaptak."

Esztergom, a szocialista város

A hatvanas évektől megjelenő, „szocialista kultúrát" tükröző útikönyvek egészen a rendszerváltozásig tendenciózusan emlékeztek meg Esztergom történelmi értékéről. Többnyire azt hangsúlyozták, hogy Esztergom 1945-ig nem gazdasági fejlettségének, városias jellegének köszönhette hírét és jelentőségét, mint inkább annak, hogy itt volt „a város fejlődését egyébként gyakran akadályozó" katolikus egyház országos központja.[5] E kötetek szerzői különösen kiemelték Esztergom fejlődésében a szocialista korszak eredményeit, amelyek nyomán a

> legutóbbi évtized folyamán azonban fejlődése megindult, és ma a kialakulás forrongó napjait éli. Ipara, különösen a gépgyártás és a műszeripar erőteljesen növekszik. A szocialista iparosítás során Dorog–Tokod–Nyergesújfalu körzetében országunk egyik igen jelentős, komplex iparvidéke alakult ki. Sokoldalúságát mutatja, hogy a dorogi szénbányászatot és szénfeldolgozó ipart Tokod–Nyergesújfalu–Süttő–Lábatlan körzetében építőanyag-, üveg- és vegyipar, Esztergom területén pedig a szerszámgépgyártás és a helyiipar számos ága egészíti ki.

Ennek az „iparvidéknek" a gazdasági és kulturális központja Esztergom. A szocialista iparosítás létesítményei, a szomszédos dorogi iparvidék munkaerő-szükséglete jelentős számú betelepülőt vonzott Esztergomba. „Az egyház egykori fellegvára ma bányászok, ipari munkások és tanulók városa." Esztergom, az egykori királyi és egyházi központ a hetvenes évekre Komárom megye járási jogú városa lett.[6]

Mindszenty József esztergomi érsek az emigrációból is felhívta a figyelmet a rosszindulatú ferdítésekre, elhallgatásokra Esztergom múltját illetően. Elvették megyeszékhelyi rangját, sőt nem is járási székhely, csupán járási jogú város. Az ipari és munkásváros Dorog lett a járás igazgatásának a központja. „Volt olyan elképzelés is, hogy megszüntetik Esztergom városi státusát, sőt megváltoztatják a nevét is a múltja miatt" – írta Bécsben a magyar prímás. A továbbiakban szemrehányással illeti a város elhanyagoltságát: „a Bazilika kupolája alól hullik a kő, a Várban törmeléken járnak az idegenek, az Esztergomon átvezető 11-es főközlekedési úton kátyúk vannak. Iskolaváros, de a »felszabadulás« óta nem épült új iskola."[7]

Esztergom a bíboros könyvének írásakor már egyike a Magyar Népköztársaság „szocialista városai"-nak. De mit is takar ez a fogalom, és hol helyezkedik el Esztergom az ilyen típusú városok sorában?

A szovjet kommunista párt és állam az 1917-es októberi forradalmat követően kezdte befolyásolni a városfejlesztést, hogy az új típusú szocialista ember számára új típusú szocialista városokat hozzon létre. A második világháború után az egész keleti blokkban másolták ezeket a formákat. Nehezen lehet meghatározni az ilyen modell sajátosságait.

[5] Csorba 1981, 41–42.
[6] Zolnay–Lettrich 1971, 63–64.
[7] Mindszenty 1973, 51–52.

Nincs olyan település, amely tisztán megfelelne a „szocialista város" ideáltípusának. Inkább három főbb irányt lehet megállapítani a szocialista városépítészetben:

1. A már meglévő városok átalakítása – a városok teljes lebontása és szocialista elképzelések szerinti újjáépítése gazdasági szempontból nem volt megvalósítható. Inkább a meglévő történelmi településszerkezeteket próbálták új „előírásokkal" az elképzelt ideális szocialista városképhez igazítani. Ezek az előírások városonként változtak. Különösen a második világháború pusztításainak a helyreállításai és újjáépítései kínáltak bővebb teret a szocialista városközpontok és városrészek újraértelmezésének. Később, a 60–70-es években az ilyen típusú modernizációnak estek áldozatul a régebbi településrészek. Például Kelet-Berlin esetében a „Stalinallee"-t (az 1950-es évekből), illetve a modernista új központot, a Marx-Engels-Platzot és az Alexanderplatzot (az 1960-as és 80-as évekből) lehet említeni. Varsó a második világháborúban szinte teljesen elpusztult: modern, szocialista kritériumok szerint építették újjá.

2. Új városok alapítása – a szocialista város második típusa új városok létrehozását célozta meg, különösen nagyipari komplexumok létesítése, fejlesztése kapcsán. Az új települések szocialista eszmék szerint épültek. Az ilyen szocialista városok a legritkábbak közé tartoznak: Magyarországon például Sztálinváros/Dunaújváros vagy Tatabánya tartoznak ebbe a körbe. A Német Demokratikus Köztársaságban Eisenhüttenstadt (1930: 6000 lakos; 1990: 50 000; 2019: 24 633 lakos) tekinthető a típusnak megfelelő igazi szocialista városnak. 1950-ben Stalinstadt (Sztálinváros) néven alapították Fürstenberg/Oder kisváros közelében. Ennek a típusnak talán a legismertebb tagja a Krakkó melletti Nowa Huta, amely Kelet-Közép-Európa legnagyobb új alapítású szocialista városa. A tervezőasztalon megálmodott ideális település főbb közlekedési tengelyei, sugárútjai a barokk Versailles mintájára egy központi térbe futnak össze, ahol azonban nem egy impozáns kastély, igazgatási épület áll, hanem egy (végleg soha el nem készült) acélgyár.

3. Városbővítések – gyakran a meglévő városokat nagy lakótelepekkel bővítették, ahol érvényesülhetett a tervezők szocialista utópisztikus városképe, például Kelet-Berlinben Hohenschönhausen, Marzahn és Hellersdorf városrészek, vagy más példák mellett idehaza a Miskolc avasi lakótelep esetében. Előfordult, hogy egy „új" város épült közvetlenül a „régi" kisebb mellett, mint például Halle-Neustadt vagy Hoyerswerda (1930: 5000 lakos; 1990: 60 000; 2020: 32 123 lakos).[8]

Esztergom esetében az első és a harmadik típus keveredett. Egyrészt a történelmi várost nem lehetett „eltakarni" vagy eltüntetni, ezért igyekeztek új előírásokkal, úgynevezett fejlesztési tervekkel a régit és az újat egységre juttatni. De új városrészekkel, lakótelepekkel is bővítették, megváltoztatva ezzel nemcsak Esztergom képét, hanem a városi lakosság társadalmi szerkezetét is.

[8] A téma jelentős irodalmából kiemelve: Bodenschatz–Post 2004; Germuska 2004; Horváth 2004; Schediwy 2005; Bohn 2008; Jajesniak-Quast 2010.

Az 1945/48 utáni „rendszerváltozás" hatásai Megyerendezés – Esztergom vs. Tatabánya

Sokat veszített Esztergom a történelmi jelentőségéből Trianon, majd a második világháború következtében. 1920 után az önálló vármegyei lét szűnt meg, 1945 után pedig néhány év alatt a település elveszítette a megyeszékhely szerepét. A trianoni békeszerződés következtében az addig önálló két megye, Komárom és Esztergom a Duna bal oldalára eső részeit Csehszlovákiához csatolták. Magyarországon Komárom vármegye 44 községe és Esztergom vármegye 22 települése maradt meg. A két magyar területű megyerészből 1923-ban Esztergom székhellyel létrehozták Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyét.[9]

Az első bécsi döntés (1938) után újjáalakult a két történelmi vármegye, de a második világháborút követő moszkvai ideiglenes fegyverszünet értelmében visszaálltak az 1937. december 31-i országhatárok. A közigazgatás ideiglenes rendezésére során Komárom és Esztergom vármegyék Magyarországon megmaradt területeit Komárom-Esztergom vármegye néven egyesítették. 1945. augusztus 28-án Esztergomban alakult meg a vármegye Törvényhatósági Bizottsága.[10]

A Magyar Kommunista Párt a vármegyében, különösen a bányászrégióban erősebb volt az országos átlagnál, és kezdettől támadó politikát folytatott a közigazgatás megyei és alsóbb szintjein egyaránt. Soós Sándor megyei párttitkár a megyeszékhely ügyét az 1947-es második vármegyei konferencián vetette fel:

> Az országban nincs még egy olyan vármegye, mint a Komárom-Esztergom. A megye székhelye kint van a megye szélén, úgy hogy ha valakinek elintézendő dolga van, az három napba kerül. A Magyar Kommunista Párt azért harcol, hogy ezt a lehetetlen állapotot megváltoztassa, és központi helyre kerüljön Komárom-Esztergom vármegye székhelye. Ebben a megyében van Mindszentynek a fellegvára. Azt, hogy ki ez a Mindszenty, azt hiszem, nem kell közelebbről az elvtársaknak bemutatni.[11]

1946-ban megkezdődött a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. dunántúli üzemeinek államosítása. Ekkorra már az ország szénszükségletének kétharmadát a tatai szénmedence adta. Tatabánya az 1950-es évek végén az ország legnagyobb bányavárosa lett, 15 000 ember dolgozott a bányászatban. A település népessége 1890 óta a tizenháromszorosára nőtt.[12]

Komárom-Esztergom vármegye alispánja 1945 októberében javaslatot tett egy új megyei város létrehozására:

[9] Karcsay [1930], 5–6.
[10] Ortutay (szerk.) 1988, 14.
[11] Ortutay 1993, 102.
[12] Sztahó 2012, 212.

> A négy bányaközség, Felsőgalla, Alsógalla, Bánhida és Tatabánya minden anyagi és erkölcsi erejével egymás felé gravitál. Ezt mutálja a beépülés, a település sőt a kulturális életnek központi irányítást kiváltó rendelete is. A mintegy 50 ezer lelket számláló tömb nem érheti el azt a felemelkedést, melyet megérdemel, sem anyagi, sem szellemi téren, ha sorsát négy fej, négy elhatározó szerv intézi.[13]

Az 1945. november 10-én tartott közös értekezletükön az érintett községek jegyzői, akárcsak az egyes képviselő-testületek, elutasították a bányaközségek elöljáróságaihoz érkezett alispáni javaslatot a négy település egyesítéséről. Az egyesítést a települések nem tartották időszerűnek. A Tatai járás főjegyzőjének 1945. november 12-i összefoglaló jelentésében hosszasan sorolta az érintett községek részéről felmerülő aggályokat:

> ...ezekben az időkben, mikor az élelmezési viszonyok, a polgárok anyagi és családi viszonyaiban történt változások szükségessé teszik a községi elöljáróságok gyakori felkeresését, úgyszólván állandó kapcsolatot a hatóságokkal – inkább decentralizálásra van szükség, nem pedig központosításra. [...] A bányakőzségek megyei várossá való egyesítéséhez központi fekvésű középületekre lenne szükség, erre az egyedül számításba jövő tatabányai községháza alkalmatlan, a nagyobb bánhidai és felsőgallai községházák kiesnek.[14]

Két évig tartó egyeztetés, vita és számos ígéret elhangzása után 1947. május 15-én előbb a tatabányai, majd június 5-én a bánhidai közgyűlés is támogatta az egyesítést. Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida és Tatabánya községeket a belügyminiszter 1947. augusztus 15-én – október 1-jei hatállyal – megyei várossá nyilvánította. 1947. október 10-én megalakult Komárom-Esztergom vármegye harmadik, új megyei városa, Tatabánya.[15]

Az 1950-es megyerendezés során Esztergom nevének elhagyásával, Tatabánya székhellyel létrejött Komárom megye.[16]

Az 1950-es járásrendezés során az Esztergomi járás székhelyét Dorogra helyezték át, nevét Dorogi járásra változtatták, a Gesztesi járás neve pedig – székhelye alapján – Komáromira változott.[17]

[13] Javaslat Tatabánya és a többi bányaközség egyesítésére (1945. október 24.). Ortutay András – dr. Ravasz Éva (szerk.) 1972, 7.
[14] Uo. 9–10.
[15] Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (MNL KEML) IV. 952. Komárom-Esztergom megye törvényhatósági bizottságának jegyzőkönyve 114/1947. kgy. szám. Tatabánya, Felsőgalla, Alsógalla, Bánhida községek egyesítése és megyei várossá alakulása. 1947. október 14.
[16] MNL KEML IV. 954. b. 5201-2/1950. Komárom-Esztergom vármegye területi rendezése. 1950. január 3. Lásd továbbá a 4.343/1949. (XII. 14.) M. T. számú rendeletet a megyék nevének, székhelyének és területének megállapítása tárgyában. In *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1949*. Budapest, 1950. 548–550.
[17] Komárom megyén belül 1950. június 1-ei hatállyal történtek közigazgatási változások a 144/1950. M. T. rendelet, valamint a belügyminiszter 5201–14–5/1950. II. 1. számú rendelete alapján. Az Esztergomi járásból Dorogi járás lett, Dorog székhellyel, a Gesztesi járásból Komáromi járás lett (korábban a Komáromi járás a Duna túlsó felén fekvő járás elnevezése volt). Ortutay 1993, 101.

Szent István szülő- és székvárosa, a Magyar Királyság egykori fővárosa, a magyar prímások, és egyben a magyar katolikus egyház központja ezzel az aktussal jelentősen visszaszorult más hasonló adottságú magyar városokkal szemben.

Érdemes összevetni a népességszám alakulását a kiegyezést követően azoknak a dunántúli megyeszékhelyeknek az esetében, amelyek egyben katolikus egyházi központok is voltak.

1. táblázat. **Dunántúli katolikus püspöki székhelyek (egyben megyeközpontok) népességszáma (1870–2019)**

Év	Esztergom	Győr	Veszprém	Szombathely	Székesfehérvár	Pécs
1870	14 763	32 456	14 279	12 934	23 279	29 839
1880	15 231	34 178	14 726	17 055	26 559	37 186
1890	16 059	37 151	14 807	20 405	28 539	43 869
1900	18 206	45 328	16 223	29 959	33 196	54 789
1910	18 220	53 356	16 864	37 289	37 710	61 360
1920	18 283	60 028	17 513	42 275	40 352	59 846
1930	17 543	70 715	19 991	46 379	41 890	75 358
1941	22 537	69 583	24 025	50 935	49 103	89 464
1949	20 363	84 290	20 682	47 589	42 260	89 470
1960	23 459	100 108	28 222	54 758	56 978	116 042
1970	27 367	102 600	40 415	65 297	79 064	150 779
1980	26 575	124 130	57 249	82 851	103 571	169 134
1990	29 492	129 331	63 867	85 617	108 958	170 039
2001	28 730	129 412	62 851	81 920	106 346	162 498
2011	28 357	129 527	61 721	78 884	100 570	156 049
2019	28 255	132 038	59 738	78 407	96 940	142 873

Forrás: Magyar települések lakosságszámának alakulása. Http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_01, letöltés: 2020. december 23.

A népességi adatok alakulása szerint Esztergom a középkori Magyar Királyság másik jelentős központjához, a királynék városához, Veszprémhez hasonlítható leginkább. A többi megyeszékhely és püspöki város népességszáma már a 20. század elejétől jelentősen magasabb, mint Esztergomé. Ugyanakkor a hetvenes évektől Esztergom lassú népességnövekedésével szemben Veszprém lakosságszáma az 1960. évihez képest két évtized alatt megduplázódott.

Tovább árnyalja a képet, ha Esztergom népességszámát összevetjük a szomszédos Dorogéval és az 1950-től megyeszékhely Tatabánya[18] adataival.

[18] A számok az 1947-ben négy település (Felsőgalla, Alsógalla, Bánhida és Tatabánya) egyesülésével megalakult új város, illetve azt megelőzően a négy település egyesített adatait tükrözik.

2. táblázat. **Esztergom, Dorog és Tatabánya népességszáma (1870–2019)**

Év	Esztergom	Dorog	Esztergom és Dorog együtt	Tatabánya
1870	14 763	1 161	15 924	3 214
1880	15 231	1 163	16 394	3 397
1890	16 059	1 363	17 422	3 785
1900	18 206	1 966	20 172	9 657
1910	18 220	1 949	20 169	22 927
1920	18 283	3 943	22 226	28 210
1930	17 543	5 863	23 406	33 146
1941	22 537	8 182	30 719	37 955
1949	20 363	8 855	29 218	40 221
1960	23 459	9 994	33 453	52 079
1970	27 367	10 754	38 121	65 274
1980	26 575	10 452	37 027	64 151
1990	29 492	11 978	41 470	76 157
2001	28 730	12 820	41 550	75 217
2011	28 357	12 623	40 980	71 758
2019	28 255	11 933	40 188	66 475

Forrás: Magyar települések lakosságszámának alakulása. Http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_01, letöltés: 2020. december 23.

Két tény azonnal szembeötlő. Dorog, és különösen Tatabánya lakosságszám-növekedése nem 1945 után indult meg, hanem már a 20. század első felének ipari igényeivel összefüggésben. A másik észrevétel, hogy Tatabánya 1945 utáni népességfejlődése jóval dinamikusabb, mint Esztergomé. Még ha Esztergom és Dorog lakosságát egybe is számítjuk, akkor is azt tapasztaljuk, hogy 1949 és 1990 között a két szomszéd város együttes lakosságszáma alig több, mint 10 000 fővel nőtt, addig Tatabánya esetében a lakosságszám a létezett szocializmus időszakában csaknem megduplázódott.

Amíg az első táblázat kapcsán „tervszerűséget" alig, inkább a sajátos történelmi fejlődést lehet felfedezni a trendben, hogy a korábban jelentős politikai és egyházi központ Esztergom ugyan megtartja megyeszékhelyi rangját, annak főbb közigazgatási funkcióival egyetemben, de valójában egy középváros szintjére került. A lakosságszám 20 000 körül mozgott, ami a 20. század eleji magyar városok középmezőnye, és ez vissza is tükröződött Esztergom ipari, kereskedelmi és kulturális jelentőségében. Csodálatos kulisszák a természeti, és az épített táj szempontjából is, de lényegében egy stagnáló közigazgatási központ. A második táblázatból azonban feltétlenül kiolvasható a koncepciózus fejlesztés iránya. A határszéli egyházi székhellyel szemben a megye új központjának céltudatos fejlesztése, ami a lakosságszámon túl a lakások száma és a munkahelyek száma mellett, a megyei vá-

ros, a megyeszékhely rangjához méltó kulturális és (köz)igazgatási intézmények létrehozásában is jelentkezett.

Az esztergomi városrendezési tervek

Ahhoz, hogy Esztergom esetében a „tervszerű visszafejlesztést" vagy „stagnálásra kényszerítést" tetten tudjuk érni, érdemes felidézni a város kiinduló helyzetét a második világháború végén, 1945-ben, majd pedig át kell tekinteni a település rendezésével kapcsolatban született fejlesztési terveket.

Esztergom és környéke 1944 decemberétől 1945 márciusáig frontövezetnek számított. Földrajzi helyzete, a Pilis és a Gerecse, valamint az Esztergom–Visegrádi hegység, továbbá a Duna fontos stratégiai akadályt jelentett az előrenyomuló szovjet Vörös Hadsereg alakulatai számára. A város kétszer is felszabadult. Első alkalommal 1944. december 24-én hagyták el a német és magyar csapatok Esztergomot, majd 1945. január 6-án a német 711. gyaloghadosztály visszafoglalta a települést. A németek február közepéig a Duna bal partján a Garamig tolták vissza a szovjet csapatokat. Márciusban ugyanakkor elbukott a német ellentámadás a Balaton-felvidéken, megkezdődött a Vörös Hadsereg teljes körű offenzívája. Esztergom véres harcok után 1945. március 21-én másodszor is, végérvényesen felszabadult.[19]

Azonnal megkezdődött a romok eltakarítása. A bombázások és a belövések nagy károkat okoztak. A Duna-hidakat a visszavonuló németek, a lőszerraktárt a román megszállók robbantották fel. A városban egyetlen épület sem maradt épen.

Esztergomban az ostromok előtt 3258 épület állt. Ebből 3075 lakóház, 125 középület, 58 pedig üzemi építmény.

3. táblázat. **Az esztergomi épületállományt ért hadikárok a második világháború végén**

Megnevezés	Összesen	Kevésbé sérült	Erősen sérült	Rom
Lakóház	3075	2759	268	48
Középület	125	105	12	8
Gyár, üzemi épület	58	51	4	3

Forrás: MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. sz. n. (5218/1946. pm. sz.). Háborús károkról szóló jelentés. 2.

A harcok befejezése után 8 hónap alatt a romokat eltakarították, és megkezdték az építést, a károk helyreállítását.

Az első esztergomi városfejlesztési terv 1947-ben készült el, tekintettel az országos hároméves (újjáépítési) tervre. Ez még mindig magán viselte a háború okozta sebek be-

[19] Csiffáry [1979], 9–17.

gyógyítására irányuló törekvéseket, de megfogalmazott új irányokat is. Jelentősége abban is megfogható, hogy „visszafogottságával" korlátokat emelt a későbbi elképzelések előtt.

Lényegesebb rendelkezések a tervben:

I. A háborús behatások következtében megrongált vagy erősen megsérült utak, útburkolatok, műtárgyak (például a vízivárosi szigetre vezető felrobbantott vashíd, a Kolos híd helyén új végleges vashíd építése, vagy az ugyancsak a vízivárosi szigetre vezető gyalogosforgalomra szolgáló Cifra híd[20]) megépítése, helyreállítása, új útépítések, új műtárgyak létesítése a város bel- és a külterületén egyaránt. Részletesen felsorolták azokat az utcákat, amelyeknek különböző típusú (aszfalt, bazaltkő stb.) burkolatát megújítják. Ugyancsak ide tartozott a város védtöltésének fejelése, egy áteresztő zsilip építése.

II. A háborús károkat szenvedett középületek helyreállítása, újabb középületek létesítése, berendezések, felszerelések pótlása. Például a közigazgatás terén a központi Városháza bombasérült utcai homlokzatának és óratornyának helyreállítása. A közegészségügyben a Vaszary Kolos Kórház sérült szülészeti pavilonjának teljes befejezése. A közoktatásban, közművelődésben a Szent Imre és Szent Margit központi elemi iskolák bombasérült épületeinek helyreállítása, az esztergom-tábori állami általános iskola épületének helyreállítása és az elpusztult berendezési tárgyainak pótlása. A szociálpolitika és a szegényügy terén az esztergom-tábori napközi otthonos állami óvoda épületének és a Városi Aggok ház sérült épületének helyreállítása. A tűzrendészet számára a tűzoltólaktanya bővítése a szomszéd épületek igénybevételével, továbbá motorfecskendő, háromtonnás tehergépkocsi és vízi mentés céljára motoros mentőladik beszerzése. Odafigyeltek az idegenforgalomra is. Helyreállították a Vaskapu turista menedékházat, pótolták a berendezését, villannyal és vízvezetékkel látták el. Az 1948–49-es jubileumi évre való tekintettel a hősi halottak temetőjét bekerítették, felújították, és a terepet is rendezték. De épült új vágóhíd is, akárcsak városi nyilvános illemhelyek.

Döntés született új városszabályozási tervek elkészítésére azokban a városrészekben, ahol korábban nem voltak jóváhagyott tervek. Ugyancsak elhatározták a vízvezeték és csatornázás helyi fejlesztését. A Rákóczi tér rendezésével kapcsolatban a napi piac elhelyezésére szükséges terület kijelöléséről és új árusítóhelyiségek építéséről is határoztak, akárcsak Esztergom-Táborban kultúrház és nyilvános telefonállomás létesítéséről.

1947–48-ra szándékozták a közvilágítási hálózatot a békebeli színvonalra bővíteni. Ügyeltek a városi parkok, sétányok rendbetételére is, és elhatározták a Dunai strandfürdő újjáépítését, valamint a szigeti sporttelep bekerítését, továbbá egy tribün építését.[21]

Ezek a célok nem befolyásolták Esztergom városképét. A helyreállítást, a szépítést szolgálták, és némi fejlesztést ígértek. Ezért a képviselőtestület a tanács és a polgármester, valamint a kiküldött pártközi bizottság javaslata alapján a városfejlesztési programot kiegészítette.

[20] Ma Szent Miklós híd. Esztergomban a belvárost a Prímás-szigettel összekötő gyalogoshíd a Kis-Dunán.

[21] MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. sz. n. (74/1947. kgy. sz.). Esztergom várospolitikai programja 1947.

Többek között elhatározták a meglévő üzemek kezelésének egységesítését, központi kezelésbe vételét és továbbfejlesztését. Itt döntöttek a város tulajdonába visszakerülő erdők véderdővé nyilvánításáról. A párkányi rész elvesztése miatt elmaradt forgalom pótlása érdekében fokozni kívánták az Esztergomban tartandó országos vásárokat. A vízvezetéket azokra a területekre is el kívánták vezetni, amelyek korábban nem voltak bekapcsolva a városi vízvezetékrendszerbe (például Prímás-sziget, Esztergom-Tábor).

A kiegészített fejlesztési tervben határozottabban jelentek meg azok az igények, amelyek egyértelműen Esztergom érdekeit szolgálták, de a város képtelen lett volna azokat magától megvalósítani. Ezért állami és más érdekeltségű feladatoknak tekintették, és sürgettek az ilyen jellegű munkálatok és beruházások beindítását. Például kiemelten kezelték, hogy Esztergom-Táborban az Iparügyi Minisztérium által gyárak telepítésére alkalmasnak nyilvánított területeken ipartelepeket létesítsenek. Nélkülözhetetlennek tartották a vasúti összeköttetés javítását, a Budapest–Esztergom közötti vasútvonal villamosítását, főként mert a dorogi villamos áramfejlesztő telep és a bánhidai villamos erőmű távvezetéke a vasúti pályát érintette, ezért a távvezetékek kiépítését kisebb költségből is megoldhatónak tartották. Ehhez a Közlekedésügyi Minisztérium segítségét remélték, akárcsak az Esztergom–Dorog közötti villamos összeköttetéshez, a dorogi bányába naponta munkába járó dolgozók közlekedésének meggyorsítása és kényelme érdekében. Ugyancsak szorgalmazták a Budapest–Esztergom közötti autóbuszjárat sűrítését legalább még egy járat indításával. A helyi közlekedésben pedig „olcsó nép autóbusz-járat" beállítását Esztergom és Esztergom-Tábor között, a külső városrész lakosainak közlekedési könnyítése céljából.

Felmerült a polgári repülőtér létesítése, illetve a már meglévő repülőtér bővítése, amitől a város idegenforgalmának növekedését remélték. Akárcsak a hajóközlekedés megindításától és kirándulóhajók rendszeresítésétől.

Szintén a turizmusfejlesztéshez kapcsolódott a Kereskedelmi Minisztérium „Utazik a dolgozó" mozgalma,[22] amelybe ugyancsak be akarták kapcsolni Esztergomot. Olcsó vasárnapi autóbuszjáratok indultak volna Esztergomba, hogy a város műemlékeit országos viszonylatban is megismerjék a dolgozók. Az akkoriban felfedezett őrhegyi kristálybarlang további feltárását és idegenforgalmi hasznosítását is kezdeményezték.[23] A közelében turistaszálló létesítését, a barlangba a villanyvilágítás bevezetését javasolták. Városi és vármegyei központi múzeum elhelyezését tervezték. További iskolafejlesztéseket (tanonciskola, bányászati szakiskola) is megfogalmaztak, valamint a háborús körülmények következtében „elhagyott és züllés veszélyének kitett gyermekek (fiatalkorúak) nevelése és gondozása céljából »Gyermekváros« létesítésére" is javaslatot tettek. Ezzel kapcsolatban a helybeli Szalézi Intézet bővítését kívánták elérni. Figyelemre méltóak a mezőgazdasági célok: például a kertészeti felügyelőség létesítése a dolgozók belterjes gazdálkodásra történő átnevelése érdekében (gyümölcs-, szőlőnemesítés, zöldségtermesztés fokozása céljából). Talajvizsgáló intézet és peronoszpóramegfigyelő állomás létesítése, a földművesek életszínvonalának és kereseti lehetőségének emelése érdekében.

Bekerült a kiegészített városfejlesztési javaslatba „a Magyarországon létesítendő Katolikus Egyetem egyes tagozatainak (orvosi kar, bölcsészettudományi kar, természettudományi része, a műegyetemi kar architect, ágazata, valamint az egyházzenei rész)" Esztergomban való felállítása is.[24]

A megyei város képviselőtestülete utasította a polgármestert, hogy a kiegészítő munkatervezetet csatolja a 74/1947. közgyűlési számú határozathoz, és az egész tervet ismertesse meg a széles közvéleménnyel. Az 1947. évi városfejlesztési terv ezután nyomtatásban is megjelent.[25]

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy egy széles ívű, átgondolt fejlesztési tervet állítottak össze a képviselők. Három markánsabb terület jelent meg Esztergom jövőjét illetően:

1. a város kezelésében lévő ingatlanok és ingóságok pótlása, rendbe tétele, a közművek fejlesztése;
2. a dorog-tokodi bányákra építő, továbbá minden konkrétum nélkül az esztergomi ipar erősítése (Esztergom-Tábor területén);
3. harmadsorban a turizmus élénkítése.

Elsődlegesen azonban még mindig a háborús sebek begyógyítását, a háború előtti színvonal elérését célozták meg, de láthatóan számos új, előremutató ötletet, „vágyat" is megfogalmaztak. Többségüket hiába.

Magyarországon 1949-ben kiépült az egypártrendszer, a kommunisták magukhoz ragadták a hatalmat. Ez hatással volt az ország további fejlődésére, a regionális fejlesztésekre, így Esztergom sorsára is.

[22] A Közlekedésügyi Minisztérium 1946 tavaszán indított programja egy korábbi mozgalmat indított újra. A filléres gyorsok mintájára „Utazik a dolgozó" címen hétvégi kirándulóvonatokat indítottak a munkásság számára.

[23] A Sátorkőpusztai-barlangról van szó. Fokozottan védett barlang, amely a Duna–Ipoly Nemzeti Park területén, Esztergom-Kertvárosban, a Nagy-Strázsa-hegyen található. 1993-tól Komárom-Esztergom megye egyetlen, nagyközönség számára is látogatható barlangja. Német felügyelet alatt dolgozó kőbányászok bukkantak 1944-ben a sziklafalban megnyíló repedésre, de akkor még nem tárták fel a barlangot. Két évvel később járták be a kutatók a Magyar Állami Földtani Intézet megbízásából. Az akkori adatok szerint a barlang 286 méteres hosszúságot és 46 méteres mélységet ért el. A ma 354 méter hosszú Sátorkőpusztai-barlangot a termálkarsztosodás, azaz a meleg vizes barlangképződés mintapéldájaként tartják számon.

[24] A magyar katolikus püspöki kar és a hazai katolikus közvélemény 1946-ban mozgalmat indított annak érdekében, hogy Egerben katolikus egyetem létesüljön. Az 1947. február 25–26-án tartott püspökkari értekezleten Czapik Gyula egri érsek javasolta a Szent István Tudományegyetem megalapítását. Hárrom fakultása lett volna: jog- és államtudományi, közgazdaság-tudományi, bölcsészeti (nyelv- és történettudomány) kar. Esztergomban orvosi karral bővült volna. 1948-ban a felekezeti oktatási-nevelési intézmények államosítása után a terv lekerült a napirendről.

[25] MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. szám nélküli (74/1947. kgy. sz.). Esztergom várospolitikai programja 1947.

A városban még ma is élénken él a legenda, miszerint a Rákosi-korszakban Dorogot és Esztergomot össze akarták vonni. A jól értesültek még azt is tudni vélték, hogy az új, egyesített város a Dózsafalva nevet kapta volna.[26]

Az ötvenes évek elején valóban felmerült, hogy a két települést egyesítik. Az ötlettel foglalkozott az Országos Tervhivatal[27] és a Városépítési Tervező Iroda (VÁTERV) is, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) jogelődje.[28] Az iratokban összevonva szerepel Esztergom és Dorog, de a Dózsafalva névre nem utal semmi, végül az egyesülésből sem lett semmi.

Az esztergomi fejlesztési tervekkel kapcsolatban került elő 1953 elejéről egy irat, amely tételesen összefoglalta az 1945 és 1953 közötti helyi változásokat, a megvalósult beruházásokat.

Az esztergomi Városi Tanács Végrehajtó Bizottság elnöke küldte meg a tájékoztató jelentését a város felszabadulás óta tapasztalt fejlődéséről a Dorogi Járási Tanács vb-elnökének.

A beszámoló a megvalósult eredményeket a hároméves terv és az 1953-ban még futó ötéves terv sikereként kezelte. A hároméves terv volt Magyarországon az első szovjet mintájú gazdasági terv. Az 1947. évi XVII. törvény szerint a terv „Magyarország gazdasági és szellemi felemelkedésének meggyorsítása, valamint demokratikus rendjének megszilárdítása céljából és a lakosság életszínvonalának javítására" indult.[29] A hároméves terv valójában két évig és öt hónapig tartott csak. A hároméves terv során megvalósult esztergomi beruházások:

A Kisdunai Kossuth híd építése (600 000 Ft); 12 lakásos városi bérház építése (800 000 Ft); 9 különálló kislakás építése a Vasas utcában (250 000 Ft); mentőgarázs építése (70 000 Ft); 8 lakásos honvédtiszti lakás építése a Baross Gábor úton (450 000 Ft); vízműépítés Dorog, és részben Esztergom vízellátására a Sziget orrán (6 000 000 Ft); Esztergom városi vízhálózatbővítés három kilométer hosszan (200 000 Ft); útépítések, útburkolatok cseréje, felújítása (15 500 Ft). Ugyancsak a hároméves terv idején valósult meg a háború alatt megrongálódott bazilika kupolájának leszedése, és iparfejlesztésként a Szerszámgépgyár szerelőcsarnokának építése, valamint a Sportárugyár fejlesztése. A hároméves terv beruházásai Esztergom városában meghaladták a 10 millió forintot.

Az ötéves terv esztergomi beruházásai:[30]

Útépítések (291 000 Ft); a Cifra híd jégtörőjének építése (20 000 Ft); a Népfürdőnél kabinok építése (5000 Ft); a Vásártér bekerítése (5000 Ft); dögkút létesítése (8000 Ft); a Szentgyörgymezei betonhíd építése (30 000 Ft); közvilágítás-fejlesztés (10 000 Ft);

[26] Vö. https://www.szeretgom.hu/content/62358-nem-bekult-bayer-zsolt, letöltés: 2021. január 12.

[27] Az Országos Tervhivatal korábban titkos ügykezelés alá tartozó iratai közt található egy feljegyzés és előterjesztés Esztergom és Dorog egyesítésével kapcsolatban. MNL OL XIX-A-16-b-Építőipar. 03166/I/1951. (főszám és 1-es alszám – 203. doboz, 512-532.).

[28] MNL OL XXVI-D-8-f VÁTI Tervtári iratok. 3. doboz 21. Komárom-Esztergom megye – Területrendezési Intézet, Területrendezési Főosztály. 1951. december 21.

[29] 1947. évi XVII. törvénycikk a hároméves gazdasági tervről. Vö. Ránki 1963, 414–441.

[30] 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra.

parkok kialakítása, karbantartása (20 000 Ft); a Tüdő- és Nemibeteg-gondozó Intézet átalakítása és a fedett uszoda építése (100 000 Ft); a Cifra híd javítása (30 000 Ft); Hangos Híradó[31] beszerzése (21 000 Ft); a tábori orvoslakás vízvezeték-építése (25 000 Ft); kórházi röntgenfilmtároló (13 000 Ft); az Ingatlankezelő Vállalat épületének üzembe helyezése (400 000 Ft); vízműkerítés (14 000 Ft). Ugyancsak az ötéves tervben valósult meg a Fémszerelvényárugyár bővítése, a Fatömegcikkipari Vállalat létesítése, a Kőedénygyár létesítése, a Téglagyári gépcsarnok helyreállítása, továbbá a Városi Bölcsőde és a Dobozi Mihály utcai napközi otthon, valamint öt romos ház újjáépítése. Ugyancsak helyreállították a romos iskolákat, és felépítették a Gépipari Technikumot, átalakították a Petőfi Kultúrotthont, és Úttörő Sportpályát is építettek. Az ötéves terv során 1953-ig Esztergomban a végrehajtott beruházások értéke meghaladta a hétmillió forintot. Ehhez járult még a lakosság és a dolgozók önkéntes munkája. A széles körű társadalmi munkával több százezer forintos megtakarítást értek el a város különböző szervezetei, intézményei és üzemei.

Anderla Imre vb-elnök[32] a beszámolójában hangsúlyozta a kulturális munka sikerességét, hogy csaknem valamennyi üzemnél kultúrcsoportok létesültek, amelyek aztán szocialista kultúrversenyeket is szerveztek. Oktatási téren a cél a dolgozók gyermekei tanulmányi színvonalának emelése volt, de emellett maguknak a dolgozóknak a hiányos iskolai végzettségét is pótolni akarták, valamint az analfabetizmus teljes felszámolására törekedtek. Szociális téren a legnagyobb eredménynek a bölcsődék és napközi otthonok létesítését tartotta a vb-elnök. A városfejlesztéssel kapcsolatban fontosnak tartotta a „hatalmas fásítási terv"-et. Anderla Imre kiemelte, hogy a város területén egyre több kisiparos érdeklődött a Kisipari Termelő Szövetkezetek iránt, aminek az lesz a következménye a vb-elnök szerint, hogy végképp felszámolják a városban az egyéni szektorokat.[33]

4. táblázat. **Anderla Imre jelentéséhez készült kimutatás a város szociális összetételéről**

A város szociális összetétele	1945	1953
A város lélekszáma	19 865 fő (fele részben férfi, fele részben nő)	21 300 fő (fele részben férfi, fele részben nő)
Földműves	50%	25%
Nyugdíjas	10%	5%
Iparos, kereskedő	10%	n. a.

[31] A hangos híradó egy nagy teljesítményű erősítőből és a rendeltetési hely kiterjedésétől, nagyságától függően egy vagy több nagy méretű tölcséres hangszóróból állt. Így oldották meg az ötvenes évektől a községek, üzemek, laktanyák „hírszolgálatát". Vö. Kládek László: „...recsegve begerjed a 'lármafa'..." A hangos híradók kora. A hónap dokumentuma. https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/recsegve_begerjed_a_larmafa_a_hangos_hiradok_kora, letöltés: 2021. január 18.

[32] Életútját lásd Horváth Attila cikkében – Vb-elnökök káderéletútjai. Káderpolitika az Esztergomi Városi Tanács szakapparátusánál az államszocializmus időszakában – a jelen kötet 287–290. oldalain.

[33] MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. 8-1/2/1953. tájékoztató jelentés a város fejlődéséről 1945–1953. Anderla Imre vb-elnök beszámolója. Esztergom, 1953. január 30.

A város szociális összetétele	1945	1953
Ipari munkás	20%	50%
Egyéb alkalmazott, vállalati dolgozó	n. a.	5%
Szellemi munkás	5%	10%
Munkanélküli	5%	n. a.

Forrás: MNL KEML XXIII. 526. b. fejlesztési tervek, 466. doboz. 8-1/2/1953. tájékoztató jelentés a város fejlődéséről 1945–1953.

Érdekes megállapításokat lehet tenni az 1953. januári vb-elnöki beszámolóval kapcsolatban. Az 1947. évi nagy ívű fejlesztési elképzelésekből, úgy tűnik, kevés eredmény valósult meg. A három- és az ötéves terv 1953-ig terjedő öt és fél éve során az 1947-ben megfogalmazott három legfontosabb célból talán csak az elsőt – a háborús pusztítások felszámolását, a város kezelésében lévő ingatlanok és ingóságok pótlását, rendbe tételét, a közművek fejlesztését – sikerült teljesíteni. A dorog–tokodi bányákra építő regionális, Esztergomot is érintő iparfejlesztésből 1953 elején szinte semmi nem volt látható (erről később még lesz szó). A már korábban is működő jelentősebb gyár (Szerszámgépgyár)[34] mellett csak kisebb üzemek létesültek. Ezek egyelőre nem változtatták meg a város jellegét. A turizmus élénkítése pedig teljesen elmaradt. A vb-elnök ugyan kiemelte a szerinte sikeres szociális jellegű beruházásokat (bölcsőde, óvoda és kórházfejlesztés), bár ezek is csak alig haladták meg a háború előtti szintet.

Tanulságosak az esztergomi szociális adatok is. A városban és környékén dolgozó földművesek száma az 1945. évi 50%-ról 1953-ra 25%-ra csökkent. Őket is bizonyára a mégiscsak megvalósuló gyenge helyi (esztergom–dorogi) ipar szívta fel, munkások lettek (1945-ben 20%, 1953-ban 50%). Talán az iparosok és a kereskedők egy része is az iparba áramlott, akárcsak az 1945-ben még 5%-ot kitevő munkanélküliek. Akiket helyben nem tudott foglalkoztatni a néhány gyár és üzem, azoknak az új megyeszékhely, a kiépülő Tatabánya kínált munkát. Részben ezt az iparimunkás-réteget erősítették az esztergomi alkalmazottak és a vállalati dolgozók is. Némileg meglepő a nyugdíjasok számában tapasztalható csökkenés (10-ről 5%-ra). Közülük többen a biztos megélhetés miatt visszakényszerültek a munkaerőpiacra. Ennél érdekesebb a „szellemi munkások" számának növekedése (5-ről 10%-ra) egy olyan településen, amely korábban egyházi és iskolavárosnak számított. Pedig 1953-ra az egyházi iskolákat már államosították (1948), és a szerzetesek működési engedélyét is megvonta már az állam (1950). Ezáltal Esztergomban

[34] A Szerszámgépgyár története 1919-ben kezdődik, amikor is Budapesten létrejött a Petz Testvérek Gépgyár és Vasöntöde. A családi vállalkozás 1922-ben bérbe vette az Esztergomi Prímási Gépjavító Gyárat. Ettől kezdve a termelés Esztergomban folyt, míg az irodák Budapesten maradtak. 1929-ben angol tőke bevonásával fejlesztették a vállalkozást. 1939-ben további profilbővítést hajtottak végre, a szerszámgépgyártás mellett likőr- és konzervgyárat is alapítottak, akkumulátoros villamos autók gyártását tervezték. A gyár 1943–44-ben katonai parancsnokság alatt, hadiüzemként működött, 1948 márciusában pedig államosították.

is számos szerzetes és apáca kényszerült feladni korábbi hivatását, és helyezkedett el a civil életben, gyakran kétkezi, fizikai munkát vállalva. Az értelmiségiek vagy „szellemi munkások" aránynövekedését talán a bürokrácia növekedésével lehet magyarázni.

Anderla Imre jelentése bizonyára összefüggésben van Esztergom újabb fejlesztési tervének kidolgozásával, amely 1953 májusára véglegesült, és szeptemberben el is fogadták.[35] Nyilván az ötéves terv 1954. évi kifutása utáni időszakra kívánt a városvezetés felkészülni az új fejlesztési tervvel. A terjedelmes, 35 gépelt oldalból álló dokumentumban meglepő részletességgel foglalkoztak Esztergom történelmi örökségével és a településnek a tájban betöltött szerepével.

A fejlesztési tervben teljesen új elemként jelent meg Esztergom munkásvárossá alakításának gondolata. „A város geográfiái fekvése, a közvetlenül mellette vonuló erdős hegyek, a Duna és termálfürdők, a napos és beépítésre alkalmas délnyugati lejtők mind odautalnak, hogy Esztergom városát nem ipari várossá, hanem munkáslakótelepüléssé kellene kiépíteni. Erre fenti, természeti adottságain kívül még az is alkalmassá teszi, hogy közvetlen szomszédságában nagy bánya és ipartelepek feküsznek [sic!], amelyeknek dolgozó tömegei az ipari ártalmaktól távolabb eső, szép fekvésű, egészséges településben volna elhelyezhető." Az elképzelés – az irat szerint – találkozott a párt hasonló elgondolásával, mert a Bánya- és Energiaügyi Minisztérium a dorogi, tokodi és sárisápi bányaüzemek dolgozói részére 300 lakás építéséhez szükséges lakótelep helyét Esztergomban jelöltette ki.[36]

Az építési terület kiválasztására két helyszín merült fel. Reálisan számoltak a délnyugati lejtőkkel az aranyhegyi hegyoldalon, de felmerült, hogyha a Dunán „a közelbe tervezett vízierőmű tervei lehetővé teszik, illetve a szabályozási művek kiépítése folytán a sziget ártéri jellege megszűnik, akkor Esztergom város szerkezeti fejlődése egy csapásra helyes irányba terelődik, amennyiben megszűnik a hosszan elnyúló, rendkívül kedvezőtlen fejlődése, mert csak a 40 m[éter] széles Kis-Duna által elválasztott szigeten egy 50 ha területű, szép fasorokkal szegélyezett, új várostelepülés helye nyílik meg."[37]

A fejlesztési terv tökéletesen leképezi az ötvenes évek gondolatvilágát. A városközponttól négy kilométerre fekvő Esztergom-Tábor fejlesztését is szem előtt tartották. A laza szerkezetű település Dorog közvetlen szomszédságában kiválóan alkalmasnak tűnt „több, kisebb, pár száz főt foglalkoztató ipartelep telepítésére." És ha már ipar, akkor ugyanoda tervezték 4000 bányász és ipari munkás letelepítését, a terület „szocialista fejlesztése" által. Úthálózat, vízmű, villanyhálózat kiépítésével, sőt fürdő, kulturális célt szolgáló intézmények, szórakozóhelyek kiépítésével. A Zsidódi- és Szent János-patakok, továbbá a Táti út és repülőtér között elterülő 200 katasztrális hold területen pedig „öntöző gazdaság" létesítését álmodták meg, ahol akár konyhakerti, akár rizs- vagy gyapottermesztést kívántak

[35] MNL KEML XXIII. 526. a. Esztergom Városi Tanács VB jegyzőkönyve. 1953. szeptember 8. 4. napirendi pont. A városrendezési terv jóváhagyása.

[36] MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. sz. n. Esztergom városfejlesztési terve, 1953. május 25. 5.

[37] Uo. 21.

megvalósítani. Természetesen csakis tudományosan megalapozottan, a „megfelelő agrókémiai és meteorológiai stb. vizsgálatok eredményének megfelelően."[38]

A józanságtól elrugaszkodott elképzelések teljesen átalakították volna Esztergom városképi szerkezetét. Mégis komolyan megfontolták ezeket az ötleteket, és igyekeztek alaposabban ki is dolgozni őket. A VÁTI Tervtári iratai között maradt fenn ugyancsak 1953-ból a Kossuth Lajos utca és a Széchenyi tér rendezési terve. Ezen a területen egy lakótelepet kívántak felépíteni. Szerencsére az elképzelés helyességének és helytelenségének indoklásaként jelentős számban csatoltak be az iratba műemlékjegyzéket, műleírásokat, térképeket, ábrákat, épületrajzokat, fotókat. A jegyzőkönyv szerint hatottak a város képviselőinek érvei, miszerint rossz műszaki megoldásnak tartották „a belváros szanálását, mivel sok műemlék pusztulna el".[39]

Meglepő, hogy a műemlékvédelem Esztergom esetében ilyen nagy jelentőséggel bírt az ötvenes években is, mint amit ezek az amúgy teljes mértékben szocialista frazeológiával összeállított rendezési tervek is tanúsítanak. Egyfelől erőltetett iparosítás, túlzott lakótelep-, illetve lakásépítés-akarat figyelhető meg, de azért érvényesülnek a józan megfontolások, a műemlékvédelmi és város-/tájépítészeti realitások is. Talán éppen az volt a szerencséje Esztergomnak, ami más szempontból szocialista fejlesztésének lassabb ütemét eredményezte. Ugyanis, ha nem épül fel a megyében egy új székhely, egy valóban mérnöki tervezőasztalon megálmodott ipari központ Tatabányán, akkor esetleg nagyobb ütemű ipari és lakossági, illetve munkáskoncentráció valósult volna meg Esztergom–Dorog térségében. Így viszont a nagy ívű tervek csak papíron maradtak, sokkal szerényebb eredmények váltak valóra, mint amit a tervek tartalmaztak. Az eleve túlzó, költséges és a múltat végképp eltörölni igyekvő szándékokat pedig az anyagi lehetőségek mellett a józan ész is korlátozta – Esztergom szerencséjére. Így bár fejlődése elmaradt más városokétól, de legalább műemléki egysége sem sérült jelentősen.

Egy érdekes dokumentum került elő a Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom megyei Levéltárából. Egy átfogó tanulmány 1956-ból, *Esztergom város jövő fejlődése a városrendezési tudományok tükrében* címmel.[40]

A 18 oldal terjedelmű irat szövegezése visszatükrözi az ötvenes évek szóhasználatát Ilyen szempontból teljesen megfelel a korszak politikai elvárásainak. Ugyanakkor hangsúlyos elemként, önálló fejezetként jelenik meg a tanulmányban például a „táji fejlesztés indokolása" vagy a „műemlékvédelem ideológiája" és a „város esztétikája". Hosszas történelmi összefoglalók támasztják alá a szerves városfejlődés elveit. Az ötvenes évekre jellemző „megalomániás elképzelésekkel" szemben a tervezet ismeretlen szerzője igyekszik a realitások talaján maradni:

[38] Uo. 22.

[39] MNL OL XXVI-D-8-f VÁTI Tervtári iratok. 47. doboz – Esztergom 34-09-C-21-3/189. 1953. Szakvélemény a Széchenyi és Rákóczi tér várostérképi megoldásának előkészítésére.

[40] MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. sz. n. Esztergom város jövő fejlődése a városrendezési tudományok tükrében. 1956.

> Hatással lehet városunk jövőjére a Duna menti iparvidék továbbfejlesztése, mert ennek a sávnak Esztergomtól Komáromig ez a város jelenti és kell, hogy jelentse kulturális központját. Nagyon jól tudjuk, hogy a meglévő ipartelepek állandóan fejlődnek, sőt szaporodnak. Az almásfüzitői Timföldgyár, az olajfinomító telepek, Dunaalmás-i Nagy téglagyár, Lábatlan-i cement, Vasbetonipari, Nyergesújfalu-i eternit, Viscosa, s most meginduló Perlon gyár, téglagyár és a Dorog-i szénmedence összes üzemeivel. Több ízben volt szó városunk mellett is nagyobb ipartelep kiépítéséről. Kazángyár, Ferroszilicium gyár stb. [...] A dorogi szénmedence súlypontja mindinkább eltolódik tőlünk Sárisáp-Mogyorósbánya irányába[,] és kapcsolatosan Dorog jelentősége mindinkább csökkenni fog. De Esztergom külvárosának, Esztergom-Tábornak is megszűnik településfejlesztő bázisa. Esztergom városnál ez a súlypont eltolódás szintén negatívumként fog jelentkezni. Az az elgondolás, hogy Esztergom város új emeletes épületekben tömegesen bányászdolgozóknak adjon otthont, és ezek a dolgozók a legkülönfélébb közlekedési eszközök igénybevételeivel közelítsék meg az egyre távolabb húzódó munkahelyüket, a bányász társadalom elemi igényeivel ütköznék. De más vonatkozásban is ellentétbe kerülne a dolgozók igényeivel. A bányász társadalomnak igényei földszintes kertes családi házak felé mutat[nak], [...] Itt egyenlőre csak annyit jegyzünk meg, hogy a nagyobb számú kertes családi házakkal kapcsolatos igényt városunk adottságai kielégíteni nem képesek.[41]

Nem ismerjük a tanulmány szerzőjét,[42] de meglátásai, javaslatai meglepően „frissek" korához képest. Például: „A Dunai erőmű kérdését Dudás kollegám már részletesen taglalta. Én a magam részéről csatlakozom ahhoz a mondhatnám városunk szempontjából optimisztikus felfogáshoz, hogy annak az atomenergia térfoglalásával időszerűsége mindinkább csökkenik."[43]

A műemlékvédelemmel kapcsolatban egyetlen idézet a szövegből: „Esztergom műemléki város, s mint ilyen, feltétlenül érintenünk kell ezt a problémát is. A város jövője szempontjából, azt hiszem, nem vitatható, hogy műemlékeinket nemcsak, hogy meg kell óvnunk, hanem azokat megfelelő környezetbe[n] is kell tartanunk."[44]

1959-ből egy újabb városrendezési elképzelés ismert: *Esztergom városközpont részletes rendezési tervének ismertetése.*[45] A dokumentum vezérfonala az Esztergomra jellemző krónikus lakáshiány kezelése. A Várhegy és a Kálvária-hegy, akárcsak a Vaskapu előhegyei, egyaránt korlátozták a város terjeszkedését. A Szentgyörgymező irányába ugyan megoldható lett volna a városbővítés, de azt az irányt a vasútállomás és a központ távolsága akadályozta. A tervezet a belváros átalakítását és szabályozását tartotta egyedüli megoldásnak, amit a forgalmi szempontok is indokoltak: a Rákóczi tér nem csak helyi forgalmi

[41] Uo. 5–6.

[42] MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. sz. n. Esztergom város jövő fejlődése a városrendezési tudományok tükrében. 1956. Az irat elő- és utólapja nem található meg a raktári helyén. A dokumentum valószínűleg egy előadás gépirata lehet, amely a Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat (TTIT) Esztergomi szervezete által tartott valamilyen rendezvényen hangozhatott el 1956 tavaszán, nyarán. A szerző kiléte ismeretlen.

[43] Uo. 7.

[44] Uo. 17.

[45] MNL KEML XXIII. 526. b. Fejlesztési tervek, 466. doboz. sz. n. Városközpont rendezési terve, 1959. május 27.

központ, mivel a 11-es számú főút is a városközponton haladt keresztül. A növekvő gépkocsiforgalom is megkövetelte a forgalmi központ kiszélesítését, illetve rendezését. „Meg kell jegyezni, hogy a központ u.n. [sic!] teljes egészében avult, elhanyagolt épületekből áll, és a Városi Tanács minden igyekezete ellenére is elszomorító látványt nyújt."[46]

A városközpont részletes rendezési és átépítési tervénél igyekeztek az adottságokat és az igényeket egyaránt szem előtt tartani:

A Mártírok útját forgalmi útnak tekintették annak reményében, hogy a kisdunai és a nagydunai híd újból felépül majd. (Erre negyven évet kellett várni. Az elkészült hidat 2001. október 11-én avatták fel.) A fürdő területét a lehetőségekhez képest minél jobban bővíteni akarták. A főtéren vagy környékén a régi mozi helyett egy 500-600 főt befogadó új mozit terveztek. A szállodát is bővíteni akarták. „A központ átépítésével a körülményekhez képest minél nagyobb lakásszámot kell elérni." Ezt kétemeletes új lakóházakkal kívánták megoldani. A területen újabb oktatási és egyéb intézményt viszont már nem terveztek elhelyezni.[47]

A városközpont rendezésére azonban egy évtizedet még várni kellett.[48] 1961-ben viszont újabb részletes rendezési tervet készített az Építésügyi Minisztérium Városépítési Tervező Vállalat.[49]

A terv készítői megállapították, hogy a városnak nincs jóváhagyott távlati fejlesztési programja, ezért az 1961-es egyszerűsített általános rendezési tervet húszéves távlatban dolgozták ki. A terv bizonyos szempontból visszalépés, ugyanis abból az alaptételből indul ki, hogy „a környező vidék szénkincse és a szénbányászat alapvető telepítő erő az országnak ezen a részén. A várható, szénbányászathoz kapcsolódó járulékos ipar (pl. gépgyártás) és a szenet alapanyagként felhasználó ipar folyamatos jelenléte jelentős népességkoncentrációt eredményez." Továbbá, a növekvő női munkaerő foglalkoztatása is jelentős ipari üzemek létrehozást vonja maga után a jövőben. Újra felmerült Esztergom és Dorog egyesülése: Dorogot mint ipari centrumot említik, amelynek Esztergom lenne a fejlesztendő lakóvárosa. A terv a dorogi „lakosság növekedésére egészségi és települési szempontból nem tesz javaslatot, mert a letelepülő ipari lakosság zömét Esztergomban akarja elhelyezni. Itt nyernének elhelyezést a társadalmi, politikai, igazgatási, kulturális és egészségügyi funkciókat ellátó intézmények zöme is."[50]

Maga a program csak hét oldalt tesz ki, de csatoltak hozzá különféle műleírásokat és szakvéleményeket is. Mindösszesen közel 100 oldalas a műszaki leírás, ami azt sejteti, hogy egy átgondolt, körültekintő, minden szempontot mérlegelő terv készült el 1961-ben.

[46] Uo. 2.
[47] Uo. 3.
[48] Esztergom belváros rendezésével kapcsolatban lásd Tamáska Máté tanulmányát *(Esztergom új városközpontja 1945–1990)* a jelen kötetben.
[49] MNL KEML XXIII. 526. c.2. 201. doboz. Esztergom város egyszerűsített általános rendezési terve, 1961.
[50] Uo. Program Esztergom város egyszerűsített rendezési tervéhez, 1961. augusztus.

Esztergom Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1962. március 20-án tárgyalta a fejlesztési koncepciót. A 60/1962. számú vb-határozat kimondta, hogy Esztergom város egyszerűsített általános rendezési tervét elfogadási javaslattal a tanácsülés elé terjeszti, és javasolja a terv elfogadását néhány kiegészítéssel:

A tervnek figyelemmel kell lennie Esztergom város műemléki jellegére és az ebből adódó nagy idegenforgalomra. 1962-ben évi 200 000 látogatóval, 20 év távlatában ennek a duplájával számoltak. A városnak el kell tudni látnia a turistákat is.

Szükségesnek tartották Szentgyörgymezőn és a városi részen alközpontok kialakítását. A Szerszámgépgyár és Műszeripari Művek fejlesztési tervét ehhez kérték igazítani, akárcsak a helyi ipari és kereskedelmi telephelyek bővítését.

A foghíjas és földszinti házakat többszintes ráépítéssel akarták bővíteni a városközpontban. Több száz belvárosi lakóépület azonnali megszüntetésével számoltak, ezért a tervidőszak húsz éve alatt mintegy 1500 elavult lakóházat terveztek cserélni, átalakítani.[51]

Az elképzelések horribilis összegbe kerültek volna, ezért a terv ismét csak papíron maradt.

A hatvanas évektől újra felértékelődött a műemlékvédelem[52] és az idegenforgalom jelentősége. Az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) igazgatója, Merényi Ferenc[53] indítványozta azt az előterjesztést, amit az Építésügyi Miniszter 179/1966. számú, március 16-án kelt határozatával, és a Művelődésügyi Miniszter 66.549/1966. szám alatt közölt egyetértésével együttesen elfogadtak: Esztergom két kijelölt területét – a Várdombot a feltárt középkori királyi palota maradványaival és a székesegyházzal, valamint a Széchenyi tér épületcsoportját – műemléki jelentőségű területekké nyilvánították.[54]

A döntés nagy jelentőséggel bírt, mert ezzel komoly védettséget nyertek és megmenekültek Esztergom legértékesebb műemlékei, és a műemlékek alkotta egységes történeti városrészek is.

Néhány év múlva Esztergom város Tanácsa VB és az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium közreműködésével tervpályázatot hirdetett Esztergom városközpont rendezésére. A kiírásban rögzítették a megoldásra váró alapvető kérdéseket:

[51] MNL KEML XXIII. 526. a. Esztergom Városi Tanács VB jegyzőkönyve, vb-ülés, 1962. március 20. 3. napirendi pont. Esztergom város általános rendezési tervének megvitatása. 9–17.
[52] Az Országos Műemléki Felügyelőség 1957-ben alakult meg a 13/1949. számú műemléki törvény alapján. Területileg az egész országot lefedte, Budapest kivételével. A főváros műemlékeinek gondozásával a Budapesti Műemléki Felügyelőség foglalkozott, a Fővárosi Tanács VIII. Városrendezési Építési Főosztályának keretén belül. A Felügyelőség létrejöttét három nemzetközileg is elismert szakember – Dercsényi Dezső, Entz Géza és Gerő László – segítette. Vö. Schönerné 2019, 343–348.
[53] Merényi Ferenc (1923–2006) építészmérnök, építészettörténész egyetemi tanár a BME Építészettörténeti tanszékén tanár, majd a Római Magyar Intézet igazgatója. A hatvanas évek elejétől az OMF igazgatója. 1984–1990 között a Szépművészeti Múzeum főigazgatója.
[54] MNL KEML XXIII. 526. b. 3229/1967. Esztergom város történelmi jelentőségű ingatlanainak műemléki védett területté nyilvánítása.

a) a városközpont szerkezetének, közintézményeinek és forgalmi rendszerének kialakítása;

b) a lakóterületek lakásállományának felújítása; és

c) a Duna menti, Komárom és Szentendre között fekvő településeket összekötő főútvonal, továbbá a város északi fejlesztendő területeit a Duna menti települések más lakó- és munkahelyeivel összekötő helyi forgalmi út megfelelő nyomvonalának kiválasztása.

A pályázat kiírását 47-en vásárolták meg, és 17 pályaművet küldtek be.

A Bíráló Bizottság megállapította, hogy a pályázók nem voltak képesek az összetett és bonyolult feladatot megoldani. A követelményeknek kiemelkedő színvonalon egyetlen pályamű sem felelt meg, ezért első díjat nem adtak ki. Ugyanakkor tanulságosnak ítélték a pályázatot, sok ötletet (például a kis-Duna-parti sétányhoz kapcsolódó összefüggő zöldterület, a Szent Tamás-hegy felsőoktatási központként történő beépítése stb.) megfontolandónak tartottak.[55]

Végül az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium megbízásából a VÁTI készítette el Esztergom általános rendezés tervét.[56]

Esztergom Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1971. október 28-i ülésén foglalkozott a város általános rendezési tervprogramjával. Az anyag érdekessége, hogy településtervezési szempontból Esztergom–Dorogot ismét egységes városként kezelték, meghatározva távlati regionális szerepkörét: „középfokú központ, vonzáskörzetébe tartozik a jelenlegi dorogi járás valamennyi települése."[57]

Már korábban is számos lehetetlen elképzelés jelent meg a fejlesztési és rendezési tervekben, illetve olyan megalapozatlan „becslésekkel" kívánták a beruházásokat igazolni, amelyeknek akkoriban sem volt semmi alapjuk, és soha nem is következtek be. Szemeöltő példa a település lakosságának jövőbe vetített fejlődése:

Esztergom központi belterületének népességszáma 1970-ben 21 500 fő volt. 1985-re azt jósolták, hogy a város lakossága (belterület) 35 000 főre növekszik, sőt 2000-ig az esztergomiak száma eléri a 45 000 főt. Érdemes újra rápillantani a korábban közölt összefoglaló táblázatra, amelyben Esztergom mellett más dunántúli katolikus püspöki székhelyek lakosságszámát is közöltük. Látszik, hogy még Dorog népességével együtt sem érte el az itt csak Esztergomra vonatkozó arányokat.

A tervezetben ismét markánsan megjelent a múlt örökségének biztosítása: „A város történelmileg kialakult városszerkezeti adottságait meg kell óvni, és be kell illeszteni a modern város szerkezetébe. A tervezett lakásszám elhelyezését elsősorban az elavult lakóterületek átépítésével, részben pedig új lakóterületek feltárásával kell biztosítani. Az átépítés csak folyamatosan, több ütemben történhet." A túltervezett népességi adatok alapján nem lehetett reális a szükséges lakások száma sem. Úgy gondolták, hogy 2000-ig 15 000 lakás biztosítja majd az esztergomiak lakhatását. Ehhez mintegy 12 000 új lakás építésével, illetve átépítésével számoltak.

[55] MNL KEML XXIII. 526. c2. V4. 70. doboz. Esztergom városközpont tervpályázat eredménye. 1971. 5–8.

[56] MNL KEML XXIII. 526. c2. V4. 70. doboz. Esztergom városközpont részletes rendezési terve. Tervezési program. 1971.

[57] MNL KEML XXIII. 526. c.1. 1. doboz. Esztergom város általános tervezési programja. 1971.

Az 1971. évi városrendezési tervezetet széles körben megvitatták. Kereken 80 állami és pártszervezetnek, intézménynek küldték meg véleményezésre az elképzelést. A többség nem reagált semmit, voltak, akik írásban jelezték egyetértésüket. Csak azokat a szervezeteket soroljuk fel, amelyek valamilyen megjegyzést, módosítást fűztek az anyaghoz: Tát Községi Tanács VB; Országos Természetvédelmi Hivatal; Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Közgazdasági Főosztálya; Központi Földtani Hivatal; Egészségügyi Minisztérium Országos Gyógyfürdőügyi Igazgatósága; Országos Idegenforgalmi Tanács; Esztergom Városi Állami Közegészségügyi-Járványügyi Felügyelőség; Komárom megyei Állami Közegészségügyi-Járványügyi Felügyelőség; Komárom megyei Tanács VB Tervosztálya; Komárom megyei Vízmű Vállalat; KPM Tanácsi Közlekedési Főosztálya; UVATERV; Megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya; SZÖVOSZ Általános Fogyasztási Szövetkezetek Országos Szövetsége; Komárom Megyei Tanács Dorogi Járási Hivatal Műszaki Osztálya; Komárom megye Főépítésze.[58]

Hiába a pályázatok magas száma, a széles körű egyeztetés, ismét vajmi kevés elképzelés valósult meg a tervekből. Pénzhiány, koncepciótlanság, ellentétek a helyi, megyei és országos érdekek, elképzelések körül? Nem lehet tudni, hogy miért hiúsultak meg rendre az esztergomi városrendezési tervek. Illetve ezt sem lehet kijelenteni, mert a ciklikusan előtérbe kerülő fejlesztési elképzelések egyes részei (mások mellett például a belvárost átszelő 11-es számú főút és a Rákóczi tér rendezése) lassan mégis valóra váltak. Lehet, hogy nem a legszerencsésebben, de a korábbi rendezési tervek tapasztalataiból merítve születtek ezek a megoldások.

Közvetlenül a rendszerváltozás előtt ismét felvetődött a város általános rendezésének szükségessége. Ismét a VÁTI kapott megbízást a tervek elkészítésére. A vaskos, 160 oldalt meghaladó munka során a tervezők igyekeztek minden szükséges szempontot figyelembe venni: a népességi adatokat, a műemléki jelentőségű védett területet, a lakásellátást, az üdülés és az idegenforgalom jelentőségét, a város ellátottságát közintézményekkel, a kereskedelmi bolthálózat, a vendéglátás és szolgáltató létesítmények, valamint a meglévő ipar adottságait, a közlekedés és a közművek helyzetét, a tájrendezést és a környezetvédelmet. Utóbbi különösen markánsan megjelent a tanulmányban, a hulladékgazdálkodástól kezdve, a bel- és külterületek, a központi és a lakóövezeti zöldfelületek megoszlásán át egészen a zajterhelési számításokig.[59]

A rendszerváltozás ezt a tervet is elsodorta, igaz, az 1990 utáni években legalább volt mihez visszanyúlni.

[58] Uo. 1–5.

[59] MNL OL XXVI-D-8-f VÁTI Tervtári iratok 161. doboz. Esztergom általános rendezési terve. 1987. június.

Ipartelepítés

Az előzőekben bemutatott rendezési és fejlesztési tervek jelentős teret szenteltek a szocialista esztergomi iparnak. Ellentmondásos, hogy a nyolcvanas évek elején kiadott útikönyv is jelentősebbnek tartja a szocialista fejlődés eredményeit annál az évezredes szerves építkezésnél, amelyről a könyv lényegében szól, és amelyet a várost felkereső turistáknak látnivalóban ígér.

> A fejlődés különösen az 1960-as évek második felétől gyorsult meg. Esztergom megtartotta iskolaváros jellegét, de jelentős ipart is kapott. Itt működik a Szerszámipari Művek Marógépgyára; a Labor Műszeripari Művek; a Magyar Optikai Művek Szemüvegkeretgyára, a híressé vált Granvisus-keretek készítője. Az Elektromos Mérőműszerek Gyára. A mezőgazdaságot jól működő termelőszövetkezet fogja egységbe. [...] A Rákóczi téren új városközpont épül, a műemlékházak egész sorát állították helyre. Egyre erősebb ütemben folyik a környék idegenforgalmi-turisztikai kiépítése is. Esztergom, a középkori Magyarország első székvárosa csaknem fél évezredes vajúdás után újra megtalálta helyét és szerepét a megújuló Magyarországban.[60]

Valóban, már az egypártrendszer kialakulásától folyamatosak az ipartelepítési kísérletek Esztergomban. Minisztertanácsi rendeletekkel hozták létre 1948. december 3-án a Sportárutermelő Nemzeti Vállalatot,[61] majd 1949. július 29-én az Esztergomi Szerszámgépgyár Nemzeti Vállalatot is.[62] A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) számos esztergomi gyárra és üzemre vonatkozó iratot őriz. Mások mellett a Labor Műszeripari Művek (MIM) esztergomi gyárának iratait, például a gyár fejlesztéséhez szükséges területek kisajátítási anyagait is.[63] Közöttük szép számmal előfordulnak egyházi ingatlanok is.

Az Esztergomba telepített legfontosabb vállalatok tervrajzait ugyancsak az MNL OL-ban őrzött Ipari Épülettervező Vállalat fondjában találhatjuk meg.[64] Legalább ilyen értékes a VÁTI Tervtári iratok gyűjteménye, benne például az esztergomi iparterület rendezési tervével 1961-ből.[65]

[60] Csorba 1981, 41–42.
[61] MNL OL XIX-A-83-a Dinnyés Lajos kormánya, Minisztertanács, 265. jegyzőkönyv. 1948. december 3. 265/28. számú határozat. Sportárutermelő Nemzeti Vállalat alapítása Esztergom székhellyel. Beterjesztette: az iparügyi miniszter.
[62] MNL OL XIX-A-83-a Dobi István kormánya, Minisztertanács, 299. jegyzőkönyv. 1949. július 29. 299/49. számú határozat. Esztergomi Szerszámgépgyár Nemzeti Vállalat alapítása. Beterjesztette: a nehézipari miniszter.
[63] MNL OL XXIX-F-204 Labor Műszeripari Művek (Laboratóriumi Műszergyár Rt.), 1945–2007.
[64] MNL OL XXIX-D-10-b IPARTERV Tervtár. A tervrajzok többségében az 1960-as évekből származnak.
[65] MNL OL XXVI-D-8-f VÁTI Tervtári iratok Iparterület rendezési terve, 1961.

Kövek és lelkek

„...magatok is, mint élő kövek, épüljetek lelki házzá"[66] – olvassuk Péter I. levelében a Szentírásban. Az egyház valóságos és élő kövekből épül fel. Mit áldozott Esztergomban a katolikus egyház a valóságos és az élő köveiből a szocialista városért? Mit veszített a katolikus egyház kőben és lélekben, anyagiakban és szellemiekben a szocializmus építéséért?

Esztergom, a prímások városa is erősen megszenvedte a második világháború utolsó hónapjait. Számos egyházi épület is megrongálódott, különösen a bazilika. Közel 100 gránát és bomba hullott rá. Az oszlopcsarnok egyik oszlopát szétlőtték, és a kupola héjazata szintén elpusztult. A Minisztertanács 1945. augusztus 16-án tartott 45. ülésén Nagy Imre földművelésügyi miniszter terjesztette be, hogy az esztergomi bazilika súlyosan sérült állapotba került. A kommunista politikus kiemelte, hogy az épület nemzeti és történelmi értékekkel bír, ezért a kormány tekintse kötelességének a helyreállítási munkálatok elvégzését. Úgy fogalmazott a miniszter, hogy a bazilika nem egyházi, hanem általános nemzeti vagyon. Javasolta, hogy alakítsanak egy bizottságot, amely a szükségleteket megállapítja, és a helyreállítási költségeket a pénzügyminiszterrel egyetértve meghatározza. A Minisztertanács az előterjesztéshez hozzájárult.[67]

Azt gondolhatnánk, hogy baráti gesztus a kommunista politikustól, hogy a szívén viselte az esztergomi székesegyház állapotát. Ugyanakkor sokat sejtető mondat, hogy az „Isten háza nem egyházi, hanem általános nemzeti vagyon"... Ebben a gondolatban már benne foglaltatik, hogy a „nemzet" mondhatja meg, hogy mit tekint a nemzet vagyonának, mire tart igényt. Néhány év múlva be is következett az egyházi vagyonok fokozatos államosítása.

Érdekes áldozata a kommunista kisajátításnak egy lényegében fel sem állított intézmény, a magyar katolikus egyetem.

1740 óta működött az egri Magyar Katolikus Jogakadémia (Collegium Juridicum) a mindenkori egri érsek fennhatósága alatt *(cancellarius magnus)*. A püspöki kar 1946 júliusában Czapik Gyula érsek javaslatára elfogadta, hogy a jogakadémia Magyar Katolikus Jog- és Államtudományi Kar néven a püspöki kar fennhatósága alá kerüljön.[68] 1946 őszén megkezdődött a tervezett egyetem szervezeti szabályzatának elkészítése. Az egyetem anyagi alapjainak előteremtésére létrehozták a Katolikus Egyetem Barátainak Egyesületét. A püspöki kar 1947 februárjában Czapik Gyula javaslatára elhatározta, hogy Egerben a már működő katolikus jog- és államtudományi kart közgazdaság-tudományi, valamint bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karral egészíti ki, és Szent István Tudományegyetem néven katolikus egyetemet létesít.[69] A püspöki kar 1947. október 8-i konferenciáján foglalkozott az orvosi kar esztergomi megszervezésével is, de a szükséges feltételek hiá-

[66] 1Pét 2,5.
[67] MNL OL XIX-A-83-a. 1945. augusztus 16. M. T. 45. ülés 7. határozati pont. 4.
[68] Beke (szerk.) 2015, 152–153.
[69] Uo. 262–263.

nyában kimaradt a tervből.[70] 1948-ban az egri jogakadémiát államosították, jog- és közigazgatás-tudományi karrá szervezték át, fönntartója a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium lett. 1949. augusztus 30-án a jogakadémiákat mindenütt megszüntették.[71]

Kétségtelen, hogy egy orvosi egyetem, a hozzá tartozó kórházakkal és klinikákkal, a hallgatósággal és a tanárokkal, orvosokkal, nővérekkel pozitív hatással lett volna Esztergom egész fejlődésére. A város természeti adottságainak is jobban megfelelt volna egy egyetem, mint az erőltetett, de alig életképes iparosítás.

1948 után azonban már nem volt lehetőség a katolikus egyház terjeszkedésére, ellenkezőleg, az egyház terei fokozatosan szűkültek. A már korábban elkezdett, az egyházi intézményeket és ingatlanokat[72] is érintő államosítások felerősödtek, a szerzetesek működési engedélyének megvonása után már az iskolákra és egyéb tanintézményekre is kiterjedtek.[73]

Ebbe a sorba illeszkedik, de az egyházi ingatlan hasznosítása, funkcióváltása szempontjából különösen érdekes az esztergomi szeminárium. A második világháború alatt katonai menhelynek használták. Államosítása után a II. Rákóczi Ferenc Katonai Középiskola működött az épületben 1954-ig, majd a 7. gépesített hadosztály parancsnoksága került ide.[74]

A kispapok az 1953-as tanév befejeztével költöztek át a vízivárosi apácazárda egy részébe, amelyen még a háborús károkat sem állították helyre (csak 1966-ban). A szűk otthonba kellett befogadni az időközben bezárt székesfehérvári, veszprémi, és részben a Szeged–Csanádi egyházmegyei szemináriumok növendékeit is.[75] Az esztergomi nagyszemináriumot a forradalom után a Szovjet Hadsereg vette át, és katonai kórházat rendezett be az épületben. A katolikus egyház csak 1993-ban kapta vissza. A felújítás 2006 nyarára, a bazilika felszentelésének 150. évfordulójára készült el.[76]

Mint korábban utaltunk rá, Nagy Imre már 1945 augusztusában szorgalmazta az esztergomi bazilika háborús kárainak helyreállítását. Meg is kezdődtek akkor a munkálatok,

[70] Uo. 328. Továbbá Szögi 1990, 328–336.

[71] Turányi (szerk.) 1988, 240.

[72] MNL KEML XXIII. 9. b. Eln. 85/1951. Ferencesek botanikus kertje, sporttelep használata, tulajdonjoga. 1951–1952. Továbbá MNL KEML XXIII. 9. b. Eln. 124/1951. Kimutatás az egyházak tulajdonában lévő mezőgazdasági ingatlanokról. 1951.

[73] Lásd például: MNL KEML XXIII. 526. b. 1210-3/1950. Esztergomi volt római katolikus felekezeti iskolák államosítása. Továbbá MNL KEML XXIII. 23. 1215-64-252/1950. Esztergomi Szt. Margit leánygimnázium államosítása. MNL KEML XXIII. 23. 33-3/1952. Esztergomi rk. elemi iskolák államosítása; MNL KEML XXIII. 526. b. sz. n. Ideiglenes jegyzék az Esztergom város területén államosítandó házakról [1952]; MNL KEML XXIII. 526. b. 0021/1953. Az 1952. évi 4. törvény végrehajtása során az állami tulajdonba vétel alól kimaradt házingatlanok utólagos állami tulajdonba vétele; MNL KEML XXIII. 2. 0033/1953. Esztergom város területén államosított házingatlanok jegyzéke. 1953.

[74] Cseszka 2011, 20.

[75] A szemináriumok redukálása következtében a püspöki kar 1952. június 20-i konferenciáján elosztotta a saját intézet nélkül maradt egyházmegyék kispapjait. Esztergom fogadta be a székesfehérvári és a veszprémi szemináriumok hallgatóit. Vö. Balogh (szerk.) 2008. I. 428–432.

[76] Turányi (szerk.) 1988, 129.; Fazekas et al. (szerk.) 2006, 6–11.

de az ország legnagyobb szakrális építménye kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatos felújításra szorult a létezett szocializmus időszakában.[77]

A második világháborúban a bazilika mellett más egyházi épületek, templomok is sérültek Esztergomban. Talán a legsúlyosabban a Szent Ignác-plébániatemplom, vagy vízivárosi plébániatemplom, a prímási palota közvetlen szomszédságában. A bombatalálatok következtében a templom szentélyboltozata beszakadt, berendezése és az orgona szinte teljesen tönkrement. 1957–1958 között épült újjá,[78] majd az 1980-as években a tető fedését és belső festést állították helyre. 2012 júliusában ismét felújítási munkálatok – a homlokzat restaurálása – kezdődtek a templomon.[79]

A későbbi kutatások feladata lesz annak részletes feltárása, hogy a létezett szocializmus időszakában az ateista állam valójában mennyit is költött az egyházi ingatlanok felújítására, tatarozására, megmentésére. Úgy véljük, hogy ez is a magyarországi szocializmus furcsa paradoxona: egyfelől a vallás, az egyház szűkítését, végső soron felszámolását célozta, ugyanakkor közreműködött a megszüntetendő intézmény fenntartásában.

Cserháti József (1914–1994) pécsi püspök foglalta össze 1985-ben a magyar katolikus egyház anyagi helyzetét. Beszámolóját azzal zárta, hogy egyházmegyénként összegezte az 1945 óta végzett munkákat. „Új templomok, kápolnák, imaházak épültek, új plébániaházakat emeltek, és szinte minden templom a liturgikus tér kívánalmainak megfelelően belső és külső tatarozáson ment át. 1985 végén készült az alábbi egyházmegye szerinti kimutatás: [...] Esztergom: új templom 10, új kápolna, imaház 11, templomfelújítás 178, új plébániaépület 47, plébániaépület felújítása 56."[80]

A kövek és a belőlük emelt építmények kemény, időtálló jelképek. Esztergom templomainak tornyai kimagaslanak az őket körülvevő házak sűrűjéből. A bazilika több mint 150 éve trónol fenségesen a Duna, a pannon táj felett, hirdetve az egyház dicsőségét. Az egyház „lelki építőkövei" a papok, a szerzetesek és a hívek sokasága. Ők bár törékenyebbek a kőnél és az építményeknél, de hitük ereje által lesz templom a kőből, és csakis hitük képes immár kétezer év óta fenntartani az egyházat.

Éppen csak véget ért a második világháború Magyarországon, de a jogfosztások, zaklatások nem szűntek meg. Megkezdődött a lakosság, a társadalom „átvilágítása", annak feltárása, hogy ki és milyen mértékben működött együtt a Horthy-rezsimmel, vagy a németekkel

[77] MNL OL XIX-A-21-a 137/1956 Bécsi kapu-téri ev. templom, valamint az esztergomi róm. kat. székesegyház és a debreceni ref. nagytemplom helyreállítása; MNL OL M-KS 288. f. 22/1963/1. ő. e. Javaslat a Politikai Bizottságnak az Esztergomi Bazilika helyreállítására; MNL OL M-KS 288. f. 5/457. ő. e. 1968. június 11. / 11. Különfélék: Az esztergomi bazilika helyreállítása; MNL OL XIX-A-21-a M-6-3/a–h/1968. Esztergomi bazilika helyreállítása. A rendszerváltozás után is több szakaszban folyt a Bazilika felújítása. Legutóbb 2019 márciusában született döntés arról, hogy négy év alatt több mint 13 milliárd forintból teljesen megújul esztergomi Nagyboldogasszony- és Szent Adalbert-főszékesegyház. Vö. https://magyarepitok.hu/mi-epul/2020/02/folytatodik-magyarorszag-legnagyobb-templomanak-felujitasa, letöltés: 2021. február 4.

[78] MNL OL XIX-A-21-a E-27-28/1958 Esztergom vízivárosi templom szentelése.

[79] http://www.muemlekem.hu/muemlek/show/6209, továbbá https://funiq.hu/3795-loyolai-szent-ignác-templom-esztergom, letöltés: 2021. február 4.

[80] Turányi (szerk.) 1988, 686.

és a nyilasokkal. 1945. április közepétől június végéig a német gazdaságok 35%-át kobozták el, s a német lakosság 42%-át „kergették" el otthonából. A legtöbbjüket Volksbund-tagságukért, vagy azért internáltak, mert SS-katonaként, Hunyadi-páncélosként részt vettek a háborúban, vagy a nyilaskeresztes párt tagjai voltak korábban. Esztergomban a városi rendőrkapitányság jelentése szerint „1945. július 19-én 839 fő volt az internáltak száma. Ezekből 222 főt szabadon engedtek, a 117 nyilas mellett 392 volksbundos, 19 SS-katona, 17 Wermachtkatona volt, 72 fő egyéb okok miatt volt internálva, utóbbiak többsége is német volt".[81]

Ugyanakkor a múlttal való leszámolás sok esetben túlkapásokhoz vezetett, és a hatalom új birtokosainak lehetőséget adott arra is, hogy fellépjenek mindazok ellen, akik akár valósan, akár csak lehetőség szerint akadályozták volna céljaikat.

Az Esztergom városi Nemzeti Bizottság 1945. június 6-i gyűlésén a kommunista Zöld Sándor államtitkár[82] is részt vett. Felszólalása valóságos felhívás volt a kommunista párt ellenségeivel való nyílt fellépésre. Esztergomi tapasztalatait így összegezte: „Sok városban, faluban jártam már, [...] de még ennyire reakciós városra nem akadtam sehol sem, mint Esztergom."[83]

Az Esztergom városi képviselő-testület első gyűlését 1945 augusztusában tartotta. Megerősítették állásában dr. Hajdu György polgármestert.[84] A képviselő-testület tagjait az egyes pártok saját hatáskörükben küldték be a képviselő-testületbe. A kisgazdapárt a 19 tag közé jelölte dr. Drahos János érseki helynököt is.[85] A kommunisták tiltakoztak. Martsa Alajos ismert helyi fényképész, közéleti személyiség felszólalásának köszönhetően meghiúsult Drahos János képviselősége.[86]

Nemcsak a katolikus egyház papjait, de híveit is zaklatták, majd nyíltan üldözték a kommunisták. Dr. Gróh József,[87] a helyi Iparbank korábbi igazgatója, neves esztergomi ügyvéd 1945 után is tevékeny szerepet töltött be a város életében. A háború után a Független Kisgazdapárt tagja lett, bekerült a városi képviselőtestületbe, 1945. november 4-étől pedig a nemzetgyűlésbe is. 1946. október 2-án kizárták a kisgazdapártból, mert ellenezte a házasságon kívül született gyermekek helyzetének jogi rendezését. Pártonkívüli képviselő lett, majd 1947-ben a többi kizárt kisgazdával a Magyar Szabadság Párt egyik alapítója volt. A párt feloszlása után, 1947 augusztusában csatlakozott a Slachta Margit vezette Keresztény Női Táborhoz, és 1947. augusztus 31-én ismét parlamenti képviselő lett. 1949. március 11-én mentelmi jogát felfüggesztették, letartóztatták, és 1949 szeptemberében koncepciós vádak alapján két év börtönre, valamint teljes vagyonelkobzásra ítélték. Gróh József magas korára való tekintettel négy év múlva szabadult, de azonnal internálták Dömösre. Esztergom egyik legszebb barokk polgári épülete a Gróh-ház a Széchenyi téren. A házat 1952-ben államosították.[88]

Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené, ha részletekbe menően feldolgoznánk a katolikus egyház „lelki kövei" elleni pártállami akciókat, retorziókat, eljárásokat. Az alábbi táblázatban összefoglaljuk az ismertebb esztergomi szenvedéstörténeteket.[89]

5. táblázat. **Az Esztergomi Főegyházmegye üldözött papjai**

Név	Életkori adatok	Egyházi tisztség	Börtön, internálás
Beresztóczy (Bartmann) Miklós	Budapest, 1905. május 26. † Budapest, 1973. szeptember 11.	A. C. igazgató; esztergomi kanonok	1948. december – 1949. szeptember[90]
Bóka (Hell) Imre dr.	Budapest, 1901. február 22. † Székesfehérvár, 1989. október 16.	érseki számvevő; A. C. országos titkár	1948. december – 1953[91]
Fábián János	Budapest, 1918. január 8. † Budapest, 2000. december 5.	esztergomi kanonok, érseki levéltáros	1948. december – 1952[92]
Gigler Károly	Budapest, 1897. szeptember 4. † Győr, 1965. április 10.	A. C. országos igazgató, esztergomi kanonok, káptalani helynök, dunaszentpáli plébános	1950. július – 1956. október[93]
Hagyó József	Jászberény, 1932. március 18. † Biatorbágy, 2015. február 6.	káplán, hitoktató, 1980-tól a Jézus Kistestvérei rend örökfogadalmas tagja, kisegítő lelkész	1961–1963[94] 1965–1969[95]

[81] MNL KEML VI. 1. Az Államrendőrség Esztergom Városi Kapitányságának iratai. 1.032/1945. sz. jelentése. Ezenkívül megtalálható: Tóth 1993, 38.

[82] Zöld Sándor (1913–1951) orvos, kommunista politikus. 1950. június 23-án nevezték ki belügyminiszterré. Az MDP PB 1951. április 19-én tartott ülésén Rákosi Mátyás élesen bírálta a tárca működését, és elítélte Zöld Sándort is. Az ülés másnapján Zöld Sándor végzett két gyermekével, feleségével és édesanyjával, majd öngyilkos lett.

[83] MNL KEML XVII. 4. Esztergom város nemzeti bizottságának 1945. június 6-i jegyzőkönyve. Zöld Sándor belügyi államtitkár felszólalása. 6.

[84] Dr. Hajdu György 1945. május 16. és 1946. július 17. között Esztergom polgármestere.

[85] Drahos János (1884–1950) címzetes püspök, érseki helynök. 1937–1950 között esztergomi általános érsekhelynök. 1945-ben káptalani helynök is. 1948 és 1950 között helynökként a főegyházmegye kormányzója. XII. Piusz pápa 1950. június 12-én cristianopolisi címzetes püspökké nevezte ki, de az értesítés halála után érkezett meg.

[86] MNL KEML V. 1. a. Esztergom város képviselőtestületi jegyzőkönyve (1945. 08. 11.). 1/1945. kgy. sz. képviselőtestület megalakítása. 4.

[87] Gróh József (1883–1969) jogász, érseki jogtanácsos. Az 1920-as évek elejétől 1949-ig az esztergomi főegyházmegye ügyésze lett. 1944-ig Esztergom város képviselőtestületének, valamint Komárom-Esztergom vármegye törvényhatósága bizottságának tagja. Vö. BFL VII. 5. e. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai. 18479/1949. és BFL XXV. 2. b. 81455/1949. Gróh József és társai.

[88] Bády 1989, 34.

[89] Szerencsére rendelkezésre is állnak azok a részletes ismertetések, amelyek feldolgozták a katolikus egyház esztergomi mártíriumát. Vö. Hetényi 1992; *Uő* 1994; *Uő* 1996; *Uő* 1999; *Uő* 2002; Mészáros 2000.

[90] BFL XXV. 2. b. 81740/1949. Fábián János és Beresztóczy Miklós pere. Lásd még Beke 1989, 126–127.

[91] BFL XXV. 2. b. 81740/1949. Fábián János és Beresztóczy Miklós pere. Lásd még *Schematizmus archidioecesis Strigoniensis* 1970, 114. http://www.bibliotheca.hu/schematismus/, letöltés: 2021. február 9.

[92] BFL XXV. 2. b. 81740/1949. Fábián János és Beresztóczy Miklós pere. Lásd még Beke 1989, 157–158.

[93] Beke 1989, 119–120. Lásd még Zentai 2015, 101–107.

[94] BFL XXV. 4. f. 9228/1961. Werner Alajos és társainak „Kis Regnum" pere. Továbbá BFL XXV. 60. e. 035/1961. Werner Alajos.

[95] BFL XXV. 4. f. 9824/1965. Emődi László és társainak pere. Továbbá BFL XXV. 60. e. 08/1965. Emődi László.

Név	Életkori adatok	Egyházi tisztség	Börtön, internálás
Hóka Imre	Bajcs (Szlovákia, Nyitra m.), 1901. március 1. † Budapest, 1973. május 1.	érseki tanácsos 1935: Esztergom-Vízivárosban plébános, 1936–46: Dorogon bányalelkész	1950 – 1956. október[96]
Kabar Sándor	Budapest, 1928. május 20. † Pilisszentlászló, 2016. január 9.	etesi plébános	1957–1958[97]
László Gábor	Budapest, 1913. május 16. † Budapest, 2005. június 23.	hittanár, plébános, a regnumi cserkészek főparancsnoka (1943–1947)	1950[98] 1961. február – 1963. március[99]
Mátrai Gyula dr.	Neszmély (Komárom-Esztergom m.), 1893. december 30. † Esztergom, 1972. február 11.	érseki helytartó, irodaigazgató	1951? – 1954?[100]
Meszlényi Zoltán dr.	Hatvan, 1892. január 2. † Budapest, 1953. január 11.	esztergomi kanonok, káptalani helynök, segédpüspök	1950. július – 1952. december[101]
Mindszenty József	Csehimindszent (Vas m.), 1892. március 29. † Bécs, 1975. május 6.	bíboros, esztergomi érsek, hercegprímás	1948. december – 1956. október[102]
Németh Lajos	Vulkapordány (Sopron m.), 1917. április 26. † Székesfehérvár, 1988. február 17.	esztergomi hittanár	1948. június – 1953[103]
Papp Ervin	Budapest, 1922. április 2. † Budapest, 1951. december 11.	teológushallgató	1950. február 4. – 1951. december 11.[104]
Szentei Ferenc	Kolozsnéma (Komárom m.), 1918. október 11. † Székesfehérvár, 1986. július 6.	Esztergom, hittanár	1948. június – 1952[105]
Szepesdi Sándor dr.	Budapest, 1914. december 14. † Budapest, 1977. február 28.	pápai kamarás, prímási levéltáros, érseki titkár	1946 és 1953 (betegszabadságon)[106]
Zakar András dr.	Margitta (Bihar m.), 1912. január 30. † Székesfehérvár, 1986. március 31.	érseki titkár	1948. november – 1953[107]

[96] BFL XXV. 1. a. 5671/1950. Hóka Imre dr.

[97] Elhunyt Kabar Sándor. https://www.magyarkurir.hu/hirek/elhunyt-kabar-sandor, letöltés: 2021. február 9.

[98] Miért zártak toloncházba egy regnumi papot 1950-ben. László Gábor hittanár válaszol Hetényi Varga Károly történész kérdéseire. *Új Ember* (45) 44. (2259.) szám. 1989. 10. 29.

[99] BFL XXV. 4. f. 9228/1961. Werner Alajos és társainak „Kis Regnum" pere. Továbbá BFL XXV. 60. e. 035/1961. Werner Alajos.

[100] BFL XXV. 60. e. 0673/1951. Mátray Gyula. Lásd még Beke 1989, 124.

[101] Beke 2009.

[102] Gergely–Izsák (szerk.) 1989. Újabban Gergely 2001. Legutóbb Gergely 2019.

[103] BFL XXV. 1. a. 20620/1949. Szentei Ferenc, Németh Lajos.

[104] BFL XXV. 4. f.001193/1951 (414/1990) Papp Ervin és társainak pere.

[105] BFL XXV. 1. a. 20620/1949. Szentei Ferenc, Németh Lajos.

[106] *Schematizmus archidioecesis Strigoniensis* 1970, 152. http://www.bibliotheca.hu/schematismus, letöltés: 2021. február 9.

[107] BFL XXV. 4. f. 9213/1970. Zakar András.

Az itt bemutatott 16 személy többsége (13 fő) még 1956 előtt lett elítélve. A forradalom és szabadságharc alatti tevékenységéért zárták börtönbe egy évre Kabar Sándort. Hagyó József és László Gábor pedig az 1961-es letartóztatásoknak esett áldozatul. A „Fekete Hollók"-perben ítélték el őket első alkalommal, majd Hagyót 1965-ben ismételten a regnumosok, Emődi László és társai elleni perben.

Az 1956 előtt üldözött esztergomi egyháziak többsége valamilyen módon kapcsolódott Mindszenty József érsek, bíboros személyéhez. Viszonylag magas egyházi méltóságot töltöttek be. Közel hatvan évet valóban le is ültek ők 13-an, átlag négy és fél évet. Egyiküket kivégezték, boldog Meszlényi Zoltán pedig az internálás körülményeiben halt meg.

1956 után már ritkább az elítélt katolikusok között a közvetlen esztergomi kötődésű. Talán addigra már kevésbé volt „érdekes" az állambiztonság számára az érseki székhely? Talán addigra már hatott a megfélemlítés?

A bíboros nem élt és működött 1948-tól 1975-ig Esztergomban. Helyette helynökök, apostoli adminisztrátorok kormányozták az egyházmegyét. Ezalatt a negyedszázad alatt Esztergomnak mint egyházközpontnak csökkent a jelentősége.

Lékai László (1910–1986)[108] ugyan többnyire az érseki székhelyén tartózkodott, de a város életében csekély szerepet játszott.

Az új érsek beiktatása is az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) és az Agitációs és Propaganda Osztály által előre megkomponált,[109] a Politikai Bizottság által megtárgyalt és elfogadott szertartás volt. Az MSZMP PB 1976. február 10-én foglalkozott az esztergomi érsek kinevezésével, eskütételével és beiktatásával. Meghatározták, hogy Lékai László esztergomi érsek kinevezésének tényét 1976. február 12-én hozzák nyilvánosságra, mégpedig a magyar rádióban, a déli 12 órai hírekben. A televízió híradója február 12-én a hír ismertetésénél csak állóképet közölhetett az érsekről. Mozgóképes tudósítás, pláne élő kapcsolás szóba sem jöhetett. A napilapok február 13-án közölhették az MTI által kiadott, az ÁEH által megfogalmazott és az AgitProp osztály által előzőleg elfogadott szöveget. Eldöntötték, hogy az új esztergomi érsek 1976. február 16–21. közötti héten tegyen esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára az Elnöki Tanács elnöke előtt. Erről az MTI újabb rövid kommünikét adhatott csak ki. Az eskütételen Aczél György miniszterelnök-helyettes és Miklós Imre, az ÁEH elnöke, valamint Ijjas József kalocsai érsek vehettek részt.[110] Erről az állami „szertartásról", az eskütételről már a televízió híradója is közölhetett mozgó képeket. Az érsek első nyilatkozatát az MTI az eskütétel után kiadta, a *Magyar Hírlap* teljes terjedelemben, a többi lap pedig rövidítve közölte. A PB tudomásul vette, hogy az esztergomi érsek ünnepélyes egyházi beiktatását 1976. február 24-ére készítették elő az eszter-

[108] MNL OL XIX-A-21-a-M-5-2/a/1975. A 272/1975. NET számú határozat dr. Lékai László címzetes püspök esztergomi apostoli kormányzónak, esztergomi érsekké történő kinevezéséhez szükséges előzetes hozzájárulás.

[109] MNL OL XIX-A-21-a-E-15-1-1976. Dr. Lékai László esztergomi érsek kinevezése, beiktatása, külföldiek meghívására névsor.

[110] Nemzeti Filmintézet Filmarchívum. A Filmhíradók online oldalán megtalálható az esküről készített tudósítás. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21733, letöltés: 2021. február 9.

gomi bazilikában. Az ünnepségen a megyei tanács elnöke és a megyei népfront bizottság elnöke mellett Miklós Imre vett részt, aki köszöntötte is az érseket. A beiktatásról a televízió már nem közölt képet sem. Azt is jó előre megtervezték, hogy Lékai Lászlót a pápa előreláthatóan április–május hónapban bíborossá nevezi ki. Ebből az alkalomból fogadta őt Lázár György miniszterelnök.[111]

Az egész esemény koreográfiája kitűnően jellemzi a magyar katolikus egyház helyzetét a hetvenes évek közepén, de híven tükrözi az esztergomi érsek társadalmi súlyát és szerepét is. Az MTVA Archívumában megtekinthetők a beiktatás alkalmával készült fényképek.[112] A bazilika ugyan megtelt, de az ország csak szűrten kapott hírt a szertartásról. „Általános megelégedésre" adott okot az új érsek kinevezése és beiktatása. A pártállami vezetők és a Vatikán megegyezett, a magyar katolikus egyháznak ismét volt regnáló, hivatalát betölteni képes vezetője. A magyar katolikus hívek is felsóhajthattak…

Esztergom és a magyar katolikus egyház történetében voltak jóval hosszabb időszakok, amikor az érsekek arra kényszerültek, hogy távol éljenek székvárosuktól. Voltak hosszabb-rövidebb üresedések is, amikor még az érseki szék sem volt betöltve. A leghosszabb periódus huszonhárom évig tartott (1573–1596). A magyarországi létezett szocializmus idején a párt és az állami szervek mindent elkövettek, hogy az egyház befolyását és tekintélyét csökkentsék. A megszüntetésig ugyan nem jutottak el, de azt elérték, hogy a magyar katolikus egyház csendes, hallgatag egyházzá vált. Esztergom története és fejlődése a 20. század második felében hű tükörképe a katolikus egyház helyzetének. Mindszenty József bíboros fogsága, majd az országon belüli belső (elszigeteltsége az Egyesült Államok követségén) és külső emigrációja (ausztriai tartózkodása) azt jelentette, hogy 30 évre kiszakították az egyházszerkezetből a prímást. Érseke nélkül Esztergom sem volt képes betölteni egyházközponti szerepét. Elszigetelődött a bíboros, sivárabb lett a katolikus élet Esztergomban is. 1976-tól új érseket kapott a város és a magyar katolicizmus, de ő éppolyan kulisszává vált, akárcsak a Nagyboldogasszony és Szent Adalbert Főszékesegyház a Dunával és a Pilissel. Létezett, igét hirdetett, kiszolgáltatta a szentségeket és vezette a közösséget, de jelentősége erősen lecsökkent. A magyar társadalom tekintélyes részében, és az esztergomiak életében is inkább csak érdekességnek, látványosságnak számított, mintsem mindennapjaik meghatározó részesének. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy működését a kommunizmus keretei határozták meg. Még látszólagos sikerei[113] és tömegeket vonzó ünnepei is ellentmondásosak voltak. Jól példázzák ezt az 1980.

[111] MNL OL M-KS 288. f. 5/684. ő. e. 1976. február 10. / 5. Különfélék: Az esztergomi érsek kinevezésével, eskütételével és beiktatásával kapcsolatos tájékoztató. 4–5.

[112] MTVA Archívum. Lékai László érseki beiktatása. Https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-cDNaTEV2ZFljaFh6SWtGbUEycWFWdz09, letöltés: 2021. február 9.

[113] Példaként említjük a kommunizmus időszakában Magyarországon, Leányfalun létesített első lelkigyakorlatos házat (Szent Gellért Lelkigyakorlatos Ház). Az Állami Egyházügyi Hivatal hivatalosan csak „nyaraló" építésére adott engedélyt (vö. MNL OL XIX-A-21-b Iktatás nélküli vegyes iratok, tervdokumentációk. 7. Leányfalu, lelkigyakorlatos ház, építési engedély, tervdokumentáció. 1980–1982). Az építési költségek kétharmadát a német püspöki kar állta. 1983. július 31-én Josef Höffner kölni

évi esztergomi ünnepségek. Az állampárt is megtartotta a maga városi ceremóniáit, és az egyház is a maga rendezvényeit,[114] de mindent csakis a lehetséges keretek között.

Felhasznált források

Levéltári források

BFL = Budapest Főváros Levéltára
VII. 5. e. A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai (1949–1950)
XXV. 1. a. A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Népbíróság iratai, Büntetőperes iratok (1945–1949)
XXV. 2. b. A jogszolgáltatás területi szervei, Budapesti Népügyészség iratai, Büntető iratok (1945–1949)
XXV. 4. f. A jogszolgáltatás területi szervei, Fővárosi Bíróság iratai, Titkos ügykezelés alól kivont perek iratai (1951–1980)
XXV. 60. e. A jogszolgáltatás területi szervei, Fővárosi Főügyészség iratai, TÜK büntető iratok (1950–1980)
MNL KEML = Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára
IV. 952. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Komárom-Esztergom Megye Törvényhatósági Bizottságának iratai (1945–1950)
IV. 954. b. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok, Komárom-Esztergom megye alispánjának iratai, Általános iratok (1945–1950)
V. 1. a. Esztergom rendezett tanácsú (1929-től: megyei) Város Képviselő-testületének iratai (1879–1950). Közgyűlési jegyzőkönyvek, mutatókötetek, közgyűlési szám – tanácsi szám-mutató kötetek
VI. 1. Az Államrendőrség Esztergom Városi Kapitányságának iratai (1938–1946)
XVII. 4. Néphatalmi és különleges feladatokra létrejött bizottságok, Az Esztergom Városi Nemzeti Bizottság iratai (1945–1948)
XXIII. 2. Tanácsok, A Komárom Megyei Tanács VB Igazgatási Osztályának iratai (1950–1984)
XXIII. 9. b. Tanácsok, Tanácsülési jegyzőkönyvek és iratok, Elnöki iratok (1980–1985)
XXIII. 23. Tanácsok, A Komárom Megyei Tanács VB Oktatási és Népművelési Osztályának iratai (1950–1956)
XXIII. 526. a. Tanácsok, Az Esztergomi Városi Tanács iratai, Testületi jegyzőkönyvek Iratok (1950–1989)
XXIII. 526. b. Tanácsok, Az Esztergomi Városi Tanács iratai, Iratok (1950–1989)

bíboros, a Német Katolikus Püspöki Konferencia elnöke áldotta meg az épületet. A fölszentelésen szinte minden magyar püspök részt vett.

[114] MNL OL M-KS 288. f. 7/603. ő. e. 1980. március 10. Titkárság / Szóbeli bejelentések: Havasi Ferenc március 20-án részt vesz Esztergom város felszabadulási ünnepségén és milleneumi emlékművének felavatásán. MNL OL XIX-A-21-a V-37-2/g/1980. Casaroli bíboros, vatikáni államtitkár beszéde Esztergomban, 1980. szeptember 28-án a Gellért püspök jubileumi ünnepsége alkalmából tartott misén (a beszéd megjelent a *Magyar Kurír* 1980. október 4-i számában).

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
M-KS 288. f. 5. Az 1945 utáni munkáspártok iratai, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei, Politikai Bizottság (Intéző Bizottság) (1956–1989)
M-KS 288. f. 7. Az 1945 utáni munkáspártok iratai, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei, MSZMP KB Titkárság iratai (1957–1989)
M-KS 288. f. 22. Az 1945 utáni munkáspártok iratai, Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei, Agitációs és Propaganda Bizottság iratai (1957–1989)
XIX-A-16-b Az államigazgatás felsőbb szervei, Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, Országos Tervhivatal, TÜK iratok (1949–1990)
XIX-A-21-a Az államigazgatás felsőbb szervei, Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, Állami Egyházügyi Hivatal, Elnöki iratok (1951–1989)
XIX-A-83-a Az államigazgatás felsőbb szervei, Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, Minisztertanács (Testület), Jegyzőkönyvek és mellékleteik (1944–1990)
XXVI-D-8-f Intézetek, intézmények, Építésügy, Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Tervtár (1948–1990)
XXIX-D-10-b Intézetek, intézmények. Építésügy, IPARTERV Tervtár
XXIX-F-204 Labor Műszeripari Művek (Laboratóriumi Műszergyár Rt.) (1945–2007)

Képi források

MTVA Archívum. Lékai László érseki beiktatása. https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTIFOTO-cDNaTEV2ZFljaFh6SWtGbUEycWFWdz09, letöltés: 2021. február 9.
Nemzeti Filmintézet Filmarchívum, Filmhíradók online oldalán megtalálható az esküről készített tudósítás. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21733, letöltés: 2021. február 9.

Nyomtatott források és forráskiadványok

Balogh Margit (szerk.) 2008: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között* I–II. Budapest, METEM.
Beke Margit (szerk.) 2015: *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között.* Válogatta, bevezette, sajtó alá rendezte: Beke Margit. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
Ortutay András – dr. Ravasz Éva (szerk.) 1972: *Így kezdődött... Dokumentumgyűjtemény a tatai szénmedence községeinek egyesítéséről 1945–1947.* Tatabánya, Tatabánya várossá alakulásának 25. évfordulója tiszteletére összeállította és kiadja a József Attila Megyei Könyvtár, Komárom Megyei Levéltár, Komárom megyei Munkásmozgalmi és Ipartörténeti Múzeum.
Ortutay András (szerk.) 1988: *Komárom megyei helytörténeti olvasókönyv.* Tatabánya, Komárom megyei Tanács VB. Művelődési Osztálya.
Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1949. Budapest, 1950.

Felhasznált irodalom

Bády István 1989: *A Bazilika árnyékában.* Esztergom.
Beke Margit 1989: *Esztergomi kanonokok 1900–1985.* Unterhaching, Görres Gesellschaft.
Beke Margit 2009: *Boldog Meszlényi Zoltán Lajos püspök élete és halála.* Budapest, Szent István Társulat.
Bodenschatz, Harald – Post, Christiane (Hg.) 2004: *Städtebau im Schatten Stalins. Die internationale Suche nach der sozialistischen Stadt in der Sowjetunion 1929–1935.* Berlin, Verlagshaus Braun.

Bohn, Thomas M. 2008: *Minsk – Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowjetunion nach 1945.* (Industrielle Welt. Schriftenreihe des Arbeitskreises für moderne Sozialgeschichte 74). Köln – Weimar – Wien, Böhlau.
Cseszka Éva 2011: *Esztergom 1956. Országos tendenciák – helyi sajátosságok a forradalom és szabadságharc alatt.* Esztergom, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára.
Csifáry Nándor Dr. [1979]: A város felszabadulása. A felszabadult Esztergom első hónapjai. In Gyarmati Lajos és Nagyfalusi Tibor (szerk.): *Esztergom 1945–1975. Tanulmányok és bibliográfia Esztergom felszabadulás utáni történetéből.* Esztergom, Esztergom Város Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztálya. 9–17.
Csorba Csaba 1981: *Esztergom.* Budapest, Panoráma.
Debuyst, Frédéric 2005: *A hely szelleme a keresztény építészetben.* Pannonhalma, Bencés Kiadó.
Elhunyt Kabar Sándor. *Magyar Kurir,* 2016. január 12. https://www.magyarkurir.hu/hirek/elhunyt-kabar-sandor, letöltés: 2021. február 9.
Fazekas et al. (szerk.) 2006: *Sapientia aedificavit sibi domum – Papképzés Esztergom városában.* Esztergom, Érseki Papnevelő Intézet, Prímási Levéltár.
Gergely Jenő – Izsák Lajos (szerk.) 1989: *A Mindszenty-per.* Budapest, Reform Kiadó.
Gergely Jenő 2001: *A Mindszenty-per.* Híres politikai perek. Budapest, Kossuth Kiadó.
Gergely Jenő 2019: *A Mindszenty-per.* Híres politikai perek. Budapest, Ventus Libro Kiadó.
Germuska Pál 2004: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* Budapest, 1956-os Intézet.
Hetényi Varga Károly 1992: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I.* Abaliget, Lámpás Kiadó.
Hetényi Varga Károly 1994: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II.* Abaliget, Lámpás Kiadó.
Hetényi Varga Károly 1996: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában III.* Abaliget, Lámpás Kiadó.
Hetényi Varga Károly 1999: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában 1.* Pécs, Pro Domo.
Hetényi Varga Károly 2002: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában 2.* Abaliget, Lámpás Kiadó.
Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
Jajesniak-Quast, Dagmara 2010: *Stahlgiganten in der sozialistischen Transformation. Nowa Huta in Krakau. EKO in Eisenhüttenstadt und Kuncice in Ostrava.* Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. (Studien zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Ostmitteleuropas 20.)
Karcsay Miklós [1930]: Komárom és Esztergom vármegyék egyesítése. In Békássy Jenő (szerk.): *Komárom és Esztergom vármegyék újjáépítése Trianon után.* Budapest, Viktória Nyomda.
Kládek László: „...recsegve begerjed a 'lármafa'..." A hangos híradók kora. A hónap dokumentuma. https://mnl.gov.hu/mnl/keml/hirek/recsegve_begerjed_a_larmafa_a_hangos_hiradok_kora, letöltés: 2021. január 18.
Mészáros István 2000: *Ismeretlen vértanúk az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye XX. századi történetében.* Budapest, Esztergom-Budapesti Főegyházmegye, Szent Gellért Kiadó.
Miért zártak toloncházba egy regnumi papot 1950-ben. László Gábor hittanár válaszol Hetényi Varga Károly történész kérdéseire. *Új Ember* (45) 44. (2259.) 1989. 10. 29.
Mindszenty József 1973: *Esztergom, a prímások városa.* Sajtó alá rendezte: Bíró Béla. Első kiadás: St. Gallen, Bécs. Második kiadás: Budapest, Mindszenty Alapítvány, 1997.
Ortutay András 1993: A Komárom Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága hivatali apparátusának kiépítése 1950-ben. *Limes – Komárom-Esztergom megyei Tudományos Szemle* (6) 2. 99–116.
Ránki György 1963: „Magyarország gazdasága a hároméves terv időszakában" c. doktori értekezésének vitája. *Történelmi Szemle* (6) 3–4. 414–441.
Schediwy, Robert 2005: *Städtebilder – Reflexionen zum Wandel in Architektur und Urbanistik.* Wien, LIT.

Schematizmus archidioecesis Strigoniensis 1970: *Az esztergomi főegyházmegye névtára 1970. évre. – Schematizmus archidioecesis Strigoniensis pro anno domini 1970.* Esztergom, Főegyházmegyei Hivatal.
Schőnerné Pusztai Ilona 2019: Az Országos Műemléki Felügyelőség emlékezete. *Ars Hungarica* (45) 3. 343–348.
Szögi László 1990: Katolikus egyetemalapítási törekvések Magyarországon. *Vigilia* (55) 5. 328–336.
Sztahó Eszter Ildikó 2012: Szocialista iparvárosból megyeszékhely. Tatabánya története a 20. században. In: Katona Csaba – Koltai Gábor – Rácz Attila – Szűts István Gergely (szerk.): *A közép-dunántúli régió városainak szocialista kori története.* A 2011. október 20-án Várpalotán és 2012. május 9-én Pápán rendezett konferenciák előadásai. Budapest – Veszprém, Legenda Közművelődési Egyesület, Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára. 207–224.
Tóth Ágnes 1993: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára.
Turányi László Dr. (szerk.) 1988: *Magyar katolikus almanach II.* A magyar katolikus egyház élete 1945–1985. Budapest, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
Zentai István 2015: Egy elfelejtett pap, Gigler Károly (1897–1965) emlékére. *Egyháztörténeti Szemle* (16) 4. 101–107.
Zolnay László – Lettrich Edit 1971: *Esztergom.* Budapest, Panoráma.

WENCZ BALÁZS

Az állampártok káderpolitikájának jellemző vonásai Esztergomban 1948–1989 között[1]

A kommunista nómenklatúra fogaskerekeiként működő káderek a kommunista párt által kiemelt – többnyire – fiatal szakmunkások vagy paraszti származású fiatalok, akik nem tanult hivatásukat gyakorolták, hanem politikai meggyőződésüknél fogva a párt bürokráciájában, apparátusában dolgoztak oly módon, hogy létük és megélhetésük is a párttól függött. Emiatt nem voltak hívei a reformoknak, és rendszerint a mindenkori pártvezetőhöz ragaszkodtak. A káderek a párt számára univerzális személyek, akik bármilyen vezetői poszt vagy posztok betöltésére alkalmasak, amelyekre a párt kijelölte őket. Gyakran előfordult, hogy ugyanaz a káder több különböző fontos munkakört töltött be az államigazgatásban, a kormányszerveknél, a termelésben, vagy éppen a pártapparátusban. A káderek a kommunista párt egyik legszélesebb és legjelentősebb bázisát jelentették.[2]

Az államszocialista korszak káderpolitikája egy-egy aspektusának feldolgozásával elsősorban Gazsó Ferenc,[3] Gyarmati György,[4] Huszár Tibor[5] és Szakadát István[6] foglalkozott. Írásaikban főként a korszak kommunista vezetőinek összetételét térképezték fel, különös figyelmet fordítva azok iskolai végzettségére és származására. E sorból kiemelkedik Gazsó Ferenc tanulmánya, aki a káderbürokrácia és az értelmiség kapcsolatát vizsgálta, s írása egyik legfőbb megállapítása szerint ma „már nyilvánvaló, hogy az államszocializmus sohasem érkezett el abba a szakaszba, amit az értelmiség osztályuralmával lehetne jellemezni. Mint ahogy nem következett be a hatalmi monopólium megosztott gyakorlása sem. A szakértelmiség növekvő mérvű beáramlása a káderbürokrácia bizonyos csoportjaiba nem a pártállami uralom konszolidálását, hanem a rendszerbomlás folyamatainak felgyorsulását, végeredményben a pártállam önfelszámolását készítette elő."[7]

[1] A tanulmány „A büntetett város: Esztergom. Politikai döntéshozatal és térbeli-társadalmi átalakulás 1945–1990" című NEB–MNL közös projekt keretében készült.
[2] http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/kislexis.htm, a letöltés ideje: 2017. június 29.
[3] Gazsó 1990.
[4] Gyarmati 1991.
[5] Szakadát 1992.
[6] Huszár 2007.
[7] Gazsó 1990, 4.

A Magyar Dolgozók Pártja káderpolitikájának jellemző vonásai Esztergomban 1948–1956 között

A második világháborút követő kommunista hatalomátvétel egyik utolsó lépéseként 1948. április 23-án este 7 órakor a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Kommunista Párt (MKP) tagjai, valamint a meghívottak részvételével került sor az MKP székházának nagytermében a két párt egyesülésének ünnepélyes kimondására. Az eseményen Németh Pál ünnepi beszédét követően a Nemzeti Parasztpárt és a Független Kisgazdapárt, valamint Esztergom városának nevében dr. Bády István[8] megbízott polgármester üdvözölte az állampárt új képviselőit. Az egyesülési procedúrát követően a Magyar Dolgozók Pártja Esztergom városi vezetőségének elnöki tisztségét Sipeki Gyula, a titkári pozícióját Németh Pál, míg a titkárhelyettesi posztot Temesi Károly töltötte be. A vezetőség tagjai közé a következő személyeket választották be: Fehér János, Steiner László, Tárnoky Ferenc, dr. Szücs Károly, dr. Brassay György, dr. Uhlyarik Nándor, Bors László, Kiss Lajos, Tóth Gyula és Horváth Dezső.[9] A párt felső vezetésében nem következett be változás, hiszen az MDP titkári pozícióját a Magyar Kommunista Párt korábbi első titkára, Németh Pál töltötte be.

A Magyar Dolgozók Pártja – hasonlóan a szovjet típusú rendszerek állampártjaihoz – rendkívül centralizált szervezet volt. A függetlenített apparátus már helyi és vállalati szinttől kiépült, e fölött pedig városi, járási, megyei apparátusok álltak. Az adott szintre való kinevezésről minden esetben a felsőbb szinteken álló párttestületek határoztak. A függetlenített pártvezetőknek kötelességük volt a fentről jövő utasítások végrehajtása, továbbá az alsóbb szint irányítása és ellenőrzése. Ugyanakkor irányító hatalommal rendelkeztek a területükhöz tartozó állami szférában, véleményüknek döntő szerepe volt szinte minden vezető beosztásba való kinevezésben. A párt minden szinten uralta és kizárólagossá tette a hatalomgyakorlást.[10]

Az MDP esztergomi működésének időszakára vonatkozóan sajnos viszonylag gyér forrásbázissal rendelkezünk, az első, témánkra vonatkozó érdemi irat az 1950. május 3-án kelt vezetőségi ülés jegyzőkönyve. Az este 8 órakor megtartott tanácskozás első napirendi pontja szerint ekkor került sor a város vezetőségi funkcióinak az elosztására. Az MDP Dorogi Járási Bizottságának javaslata szerint a hét főből álló városi grémium a következő tagokból állt: Szabó István elnök, Bárdkai István titkár,[11] Herbály János káderes,[12] Kókai Péter szervező, Dér Istvánné propagandista, Lakos Sándor oktatási felelős és Cser Géza gazdasági felelős.[13] Bárdkai István a funkcionáriusok munkakörének főbb pontjait is összefoglalta, mely szerint:

[8] Bády Istvánról részletesen Wencz 2017, 361–375.
[9] Gyarmati–Nagyfalusi 1979, 37–38.
[10] Vida 2011, 290–291.
[11] Részletesen lásd: http://www.paap.hu/apex/f?p=2013:3:0::NO:3:P3_PERSON_ID:64447.
[12] Részletesen lásd: http://www.paap.hu/apex/f?p=2013:3:0::NO:3:P3_PERSON_ID:64433.
[13] Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (MNL KEML) XXXV. fondfőcsoport, 37. fond, 1. csoport, 7. őrzési egység (MNL KEML XXXV. 37. 1. 7.), 21.

> Az elnök a Pártot képviseli gyűléseken, pártnapokon, különböző ünnepélyeken úgy, ahogy a Párt tekintélye, illetve elsőbbsége azt megkívánja. A titkár felel a Pártért, a jó pártéletért, a 20.000 emberért, aki Esztergomban él, a pártvezetőkért, a káderokért, de legelsősorban a Párt és pártépítésért. A káderes továbbra is viszi a munkáját, ami eddig volt, a dolgokat kivizsgálja, igyekszik megismerni az embereket. Többet kell azonban foglalkozni a káderkutatással és a káderek nevelésével. A szervező feladata az, hogy a Párt és pártépítés szervezője legyen. Kidolgozzon munkaterveket, a tömegszervezetek vezetőjével vegye fel a kapcsolatot, ellenőrizze a tömegszervezetek munkáját főleg az ifjúság és a női vonalon. A propagandista feladata mozgatni a tömegeket, gyűlések, pártnapok, taggyűlések megszervezése és az egész kultúrélet irányítója, szervezője. Az oktatási felelős feladata az egész város oktatását, nevelését irányítani és ellenőrizni, és mindig nagyobb tömegeket belevonni a tanulásba. A gazdasági vezető a Párt gazdasági életét irányítja.[14]

Az MDP Központi Vezetősége 1951. május 22-én tartott ülésén foglalkozott részletesen a kádermunkával és az ezzel összefüggő feladatokkal. Megállapították, hogy a kádер- és személyzeti osztályok feladatellátásában bizonyos mértékű javulás tapasztalható volt ugyan, a káderesek többségének a munkáját azonban nem a káderek tervszerű, alapos megismerése, ellenőrzése, nevelése és segítése képezte, hanem a káderhiány enyhítése tervszerűtlen, kapkodó, sokszor formális betöltésekkel.[15] Éppen ezért a kádermunka javítása érdekében a Központi Vezetőség egy 7 pontból álló határozatot fogadott el, melynek első pontjában megfogalmazott véleményük szerint a

> pártmunkában, termelésben és tömegmunkában kitűnt, tiszta múltú, politikailag megbízható, párthű, legjobb káderekkel kell megszilárdítani a pártszerveket és az alapszervezeti vezetőségeket, elsősorban a döntő nagyüzemi és járási pártbizottságokat és a falusi pártvezetést. A funkcióba csak múltjuk, párthűségük, munkájuk, magatartásuk, rátermettségük alapos ismerete és gondos ellenőrzés alapján válogassák ki a kádereket.[16]

A határozat további megállapításai többek között a kádercserék indokolatlan végrehajtásának a mellőzésére, a vezetőségek újjáválasztásának a szükségességére, valamint a kádermunka tervszerű végzésére tértek ki.[17]

Az imént ismertetett határozatnak megfelelően az 1951. július 22-én megtartott pártértekezleten a titkári beszámoló keretében immár részletesen foglalkoztak az esztergomi káderkérdéssel. Felhívták a figyelmet, hogy minden pártszervezetnek különös gondot kell fordítania a káderek megfelelő elosztására és továbbképzésük biztosítására. A pártszervezetek vezető kádereinek pedig előírták a saját képzettségük fejlesztését, mely nemcsak az ideológiai, hanem a műszaki és gazdasági ismeretek elsajátítását is tartalmazta.[18] Az eddigi tapasztalataik alapján ugyanis

[14] Uo. 22.
[15] Izsák 1998, 139.
[16] Uo. 141.
[17] Uo. 141–143.
[18] MNL KEML XXXV. 37. 1. 1. 8.

az üzemek pártvezetőségeiben nincs biztosítva a káderutánpótlás, és megtörténik, hogy egyes üzemekben nem megfelelő, sőt kétes elemek is kerülnek be az üzemi Pártszervezet vezetőségeibe. A Pártbizottság feladata, hogy különösen nagy gondot fordítson az üzemekben 1951 óta folyó politikai felvilágosító munkára, a népnevelő csoportok megerősítésére s az oktatási munka színvonalának emelésére. Az üzemi Párszervezetek felvilágosító és oktatási munkájának középpontjában [sic!] a termelés kérdéseit kell állítani. Az üzemekben biztosítani kell a Párt vezető szerepét.[19]

1951 második félévében a városi pártbizottság vezetőinek munkáját az ősszel aktuálissá vált vezetőségválasztásokra való felkészülés határozta meg. Az előkészítés egyik legfontosabb feladataként az elnökség és a jelölőbizottság tagjainak gondos kiválasztását tűzték ki célul. Felhívták a figyelmet arra is, hogy nemcsak a párttagok, hanem a párton kívüli dolgozók körében is propagálni kell a közelgő vezetőségválasztásokat.[20] 1951. november 22-én Spóner Károly[21] városi párttitkár a választásokat (amelyeket minden szempontból sikeresnek tartott – W. B.) követően a pártbizottság és az alapszervezetek közötti kapcsolatot is értékelte.[22] Szerinte rendkívül fontos, hogy

alapszervezeteink életét, munkáját figyelemmel kísérjük, és megadjuk a kellő segítséget, támogatást részükre. Ezért javasolja [mármint Spóner Károly – W. B.)], hogy a választmányi tagoknak legyen egy-egy alapszervezete, akinek az a feladata, hogy a Városi Pártbizottság részéről minden segítséget és támogatást megadjon, és időközönként a kijelölt időben a Városi Pártbizottság VB ülésein kötelesek beszámolni az elvégzett munkájukról.[23]

1952 első negyedévében több pártalapszervezet munkájának kiértékelésre is sor került, melynek keretein belül többek között a vezetőségválasztásokat követő személyi változásokra, a pártépítés eredményeire (tag- és tagjelöltfelvétel), az üzemek termelésére, a népnevelők munkájára és az oktatásra is kitértek.[24]

1952 augusztusának végén az esztergomi pártfunkcionáriusok értékelték a káderrmunkával kapcsolatos eredményeket, illetve felvázolták a további feladatokat.[25] Megállapították:

A vezetőség újjáválasztása óta sok tehetséges, jó káder került felszínre. Ezekkel a káderekkel állandóan kell foglalkoznunk, meg kell ismernünk életének minden fontos mozzanatát, családi körülményeit, szokásait, kisebb gyengeségeit, amiről finom, tapintatos bírálattal kell leszoktatni. Úgy kell foglalkoznunk ezekkel a káderekkel, hogy őszinték legyenek a Párthoz, ne hallgassanak el semmit a Párt előtt. Ha már jól megismertük a kádert, figyelembe vettük az összes körülményeket, akkor állítsuk be tudásuknak, képességüknek megfelelő funkcióba, úgy, hogy a helyén érezze magát a káder, s ezen az új vonalon is jó munkát tudjon kifejteni, de

[19] Uo. 10.
[20] MNL KEML XXXV. 37. 1. 8. 70.
[21] Részletesen lásd: http://www.paap.hu/apex/f?p=2013:3:0::NO:3:P3_PERSON_ID:64450.
[22] Uo. 75.
[23] Uo.
[24] MNL KEML XXXV. 37. 1. 9.
[25] MNL KEML XXXV. 37. 1. 11. 6–10.

még ekkor szabad magára hagyni, állandóan érezni kell a kádernek, hogy munkáját, fejlődését állandóan figyelemmel kísérjük, nehézségeiben mellette állunk.[26]

Miután az önálló káderosztályokat 1952. augusztus 1-i időponttal megszüntették, a káderképzéssel összefüggő feladatok elvégzését a párt vezető tisztségviselőinek a hatáskörébe utalták.[27] Szedmer József szerint ezután elengedhetetlen, „hogy a vezetők mindegyike megértse a kádernevelés jelentőségét, hogy nap mint nap foglalkozzon a káderekkel, megfigyelje a káder munkáját, munkatársaihoz való viszonyát, megbízza feladatokkal, ellenőrzi azok végrehajtását."[28] A megfelelő káderutánpótlás szempontjából fontosnak tartották a fiatalabb generáció továbbképzését, illetve a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) aktív közreműködését abban, hogy minél több nő kerülhessen pártfunkciókba.[29]

Ami a városi alapszervezetek vezető kádereit illeti, erre vonatkozóan az MDP Esztergom Városi Bizottsága iratanyagában található egy 1953. december 21-én kelt kimutatás, mely a tisztségviselőkre vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazza.[30]

1. táblázat. **Kimutatás a városi alapszervezetek titkárairól**

Alapszervezet neve	Párttitkár neve	Születési hely, idő	Származás	Szakképzettség
I. körzet	Miklós László	Esztergom, 191?	egyéb	pék
II. körzet	Garai Tibor	Vác, 1903	munkás	könyvkötő
III. körzet	Pifkó József	Esztergom, 1897	paraszt	n. a.
Bányagépipari Technikum	Borbély Gyula	Csákvár, 1891	egyéb	lakatos
Erdőgazdaság	Dombóvári Tivadar	Esztergom, 1923	értelmiségi	n. a.
Esztergom-tábor	Szabó András	Hátszeg, 1921	munkás	bányász
ÉDÁSZ	Csányi Illés	Hatvan, 1909	munkás	villanyszerelő
Fémszerelvény	Nagy József	Sárvár, 1921	munkás	üvegfúvó
Gépipari Technikum	Nich Lajos	Tabajd, 1915	munkás	lakatos
Kiskereskedelmi Vállalat	Balogh Lajos	Esztergom, 1918	munkás	kereskedő
Kórház	Dinnyés Istvánné	Hódmező-vásárhely, 1925	munkás	műtős
MÁVAUT	Uramovszki Kálmán	Esztergom, 1925	munkás	szerelő
Megyei Bíróság	Nyitrai Sándor	Bars, 1913	paraszt	ügyész
Megyei Börtön	Petrus Mihály	Gerendás, 1921	paraszt	n. a.
Micsurin Tszcs	Sinkovics István	Esztergom, 1896	paraszt	n. a.

[26] Uo. 7.
[27] Uo. 8.
[28] Uo. 9.
[29] Uo. 7–8.
[30] MNL KEML XXXV. 37. 2. 31. 56–61.

Alapszervezet neve	Párttitkár neve	Születési hely, idő	Származás	Szakképzettség
MTH	Szupek Ferenc	Esztergom, 1922	egyéb	pedagógus
Pénzügyőrség	Molnár Lajos	Kacsok, 1918	munkás	pénzügyőr
Sportárutermelő Vállalat	Menich Károly	Tatabánya, 1927	munkás	lakatos
Szentgyörgy-mező	Molnár Sándor	Esztergom, 1925	paraszt	öntő
Szerszámgép-gyár	Balla László	Semjén, 1924	paraszt	kovács
SZTK	Pálmai Istvánné	Budapest, 1914	munkás	tanfolyam
Tanítóképző	Gerendás Géza	Budapest, 1923	n. a.	tanító
Teherfuvar	Tátrai István	Esztergom, 1891	munkás	tűzoltó
Téglagyár	Sinkovics Márton	Esztergom, 1898	munkás	kőműves
Tűzoltóság	Szabó András	Nyúlfalu, ?	munkás	mozdonyvezető
Városi Kapitányság	Kovács Lajos	Csepreg, 1921	paraszt	n. a.
Városi Tanács	Szupek Ferencné	Esztergom, 1924	munkás	gyors- és gépíró

A táblázat adattartalmának vizsgálatát követően több fontos megállapítást is tehetünk az alapszervezeti titkárokkal kapcsolatban. Az összesen 27 főt kitevő alapszervezeti titkári rétegnek mindössze 40%-a volt esztergomi születésű, a többiek az ország szinte minden térségét reprezentálták. Származás szerinti megoszlásuk alapján 15 főt a munkás, 7 főt a paraszt, 1-1 főt az értelmiségi, illetve az ismeretlen besorolásba, míg 3 főt az egyéb kategóriába soroltak. A legfiatalabb titkár az 1927-ben született Menich Károly volt, míg a legidősebbek az 1891-ben napvilágot látott Borbély Gyula és Tátrai István voltak. A káderek nemek szerinti megoszlása a férfiak jelentős felülreprezentáltságát mutatja (24 fő), hiszen velük szemben mindössze 3 nő képviselte alapszervezetét titkárként.

Az alapszervezeti káderek nagy részéről készültek egykorú jellemzések is, Garai Tiborról 1953. január 29-én a következőket vetették papírra:

> Nevezett elvtárs 1903-ban született Vácon. Munkáscsaládból származik. Iskolai végzettsége 6 elemi. Tanult szakmája könyvkötősegéd. Nős, egy gyermeke van, aki már férjezett. 1916-ban könyvkötő tanoncnak ment, 1920-ban szakmájából felszabadult, de szakmájában nem tudott elhelyezkedni három évig. Ez alatt az idő alatt, mint napszámos dolgozott. 1923-ban a Bp-i Magyar Kereskedelmi Banknál dolgozott szakmájában, majd az Államvasutaknál dolgozott 1943-ig mint könyvkötő segéd, ekkor be akarták vonultatni, de ő betegállományba ment, és nyugdíjazták. [...] 1945 márciusában belépett az MKP-ba. Felesége szintén 1945-ös párttag. Pártmunkát állandóan végez. A békekölcsön jegyzésekor minden esetben kiváló munkát végzett, főleg papi és kiskereskedő vonalon. Jelenleg, mint a II. körzeti pártszervezet titkára végez pártmunkát. 1949-ben négyhetes pártiskolát végzett. Állandóan képezi magát, szemináriumokat vezetett. Becsületes, párthű, megbízható elvtárs.[31]

A Szerszámgépgyár alapszervezeti titkáráról, a Semjénben született Balla Lászlóról 1954. január 29-én az alábbi információs jelentést készítették:

[31] Uo. 21.

> Balla László elvtárs 1953-ban került Budapestről a Szerszámgépgyárba üzemi párttitkárnak, 5 hónapos pártiskola elvégzése után. Meg kívánjuk említeni, hogy ez idáig már a 8-dik párttitkár van az üzemben, az előtte lévő párttitkár is csak pár hónapig volt, azt is az üveggyári szervezettől hozták el, ezután került a Szerszámgépgyárba Balla elvtárs, a dolgozók már akkor sem fogadták szívesen. Mondván azt, hogy szomorú, ha az üzemben nem találnak egy megfelelő kádert, akit párttitkári funkció betöltésére lehetne javasolni.[32]

A Ballával kapcsolatos gondokat növelte, hogy nem végzett megfelelő pártmunkát, emellett a dolgozókat sem tudta „mobilizálni".[33] Az 1922. szeptember 16-án született Szupek Ferenc esztergomi kisiparoscsaládból származott. 1944-ben szerzett pedagógusdiplomát, ennek ellenére ugyanezen év augusztusáig kárpitosként dolgozott. Munkaszolgálatosként megjárta a nyugati frontot, ahonnan 1945. május 19-én tért haza. Tanítói állást az iskolák államosítását követően kapott, s innen került a Komárom Megyei Tankerületi Főigazgatóságra, mint káderes. 1950 szeptemberében az Esztergom Városi Tanács alkalmazásában állt, mint főelőadó. 1952-ben három hónapos katonai kiképzést kapott.[34] Szedmer József szerint: „Szupek elvtárs pártmunkáját mindig becsületesen végezte, sokat tanult politikailag fejlett elvtárs."[35]

Komárom megyében – s ezzel együtt Esztergomban is – az 1956. október 23. és október 25. közötti időszak viszonylagos csendben telt, sőt, a megyei újság, a *Komárom Megyei Dolgozók Lapja* október 24-én még úgy került az utcára, mintha mi sem történt volna a fővárosban az előző este. Másnapra azonban felbolydult a megye. Az első utcai tüntetésre Esztergomban, a Bányagépészeti Technikum tanulóinak az akcióját követően – a délután folyamán leszedték a Városháza homlokzatáról a vörös csillagot – került sor. Ettől fellelkesülve kezdték szervezni a tüntetést, amely végül a Kossuth Lajos utcán kezdődött sötétedés táján. A Hősök terén beszédek hangzottak el, majd a Vak Bottyán laktanyánál elénekelték a Himnuszt.[36] Az október 26-i sortüzet követően[37] került sor Esztergom Város Nemzeti Tanácsának megalakulására és a munkástanácsok megválasztására. A Nemzeti Tanács 1956. november 2-án megtartott ülésén foglalkoztak a városi közigazgatás megtisztításának az ügyével, aminek eredményeképpen fizetésük folyósítása mellett határozatlan ideig szabadságolták Horváth Klárát, Mundi Józsefet, Sipeki Gyulát, Németh Pált, Márton Istvánt, Chwála Rudolfnét és Katrus Ferencnét.[38]

[32] Uo. 62.
[33] Uo.
[34] MNL KEML XXXV. 37. 2. 30. 104.
[35] Uo. A Rákosi-korszak utolsó éveire (1955 és 1956) vonatkozó, a káderkérdést érintő érdemi iratot jelen kutatás során sajnos nem találtunk.
[36] Germuska 2006, 216–218.
[37] Erről részletesen lásd Cseszka 2011, 38–53.
[38] Fakász 2008, 112–113.

A káderpolitika főbb jellemzői a Kádár-korszak kezdetétől 1989-ig

A kádermunka a pártpolitika megvalósításának nagy jelentőségű feladata volt, mely a hatalom gyakorlásával szorosan összefüggő kérdés – ismételte meg szinte minden e tárgyban készült párthatározat. A kádermunka továbbra is magában foglalta a vezetők kiválasztását, a kádernyilvántartásokat és azok folyamatos vezetését, az egyes káderek személyenkénti minősítését, a káderek továbbképzését, a káderutánpótlás kiválasztását és nevelését, továbbá a vezető káderek tervszerű cseréjét, átirányítását a párt- és állami, gazdasági, kulturális vezetői pozíciók között.[39]

Az állampárt és a kommunista diktatúra restaurálását követően az első érdemi forrás az 1963. szeptember 19-i végrehajtó-bizottsági ülés jegyzőkönyve, melynek első napirendi pontja az esztergomi adminisztratív és műszaki káderhelyzettel kapcsolatos beszámolót tartalmazza. Király László, a Párt- és Tömegszervezeti Osztály (PTO) vezetője a felmérés eredményeit 12 oldalas jelentésben tárta a Politikai Bizottság tagjai elé. Az ipari üzemek tekintetében megállapította, hogy a műszaki és az adminisztratív káderállomány a munkavállalók teljes létszámához viszonyítva reális képet mutatott.[40] A nemek arányával kapcsolatban kifejtette, hogy a „műszaki beosztások túlnyomó többségben férfiakkal van[nak] betöltve, a női munkaerők foglalkoztatása műszaki vonalon elenyésző. Egyes üzemekben lehet beszélni jobb % arányról, így pld. a Relé gyáregységnél, ahol a női műszaki létszám 16%-os, míg a Marógépgyár 11%-a az össz műszaki létszámnak."[41] Ezzel szemben az adminisztratív vonalon fordított arány figyelhető meg, hiszen ott a női munkaerő alkalmazása 70–80%-os arányszámot mutatott.[42] A jelentés kitér a munkavállalók iskolai végzettségére és a képesítésükre is, amelynek kapcsán komoly hiányosságok mutatkoztak, amit a beiskolázások számának emelésével kívántak orvosolni.[43] A mezőgazdasági üzemeknél a jelentés minden szempontból ideális arányokról és állapotokról számolt be, ráadásul ezen a területen a káderutánpótlás is biztosítottnak látszott, hiszen több munkavállaló technikumban folytatott tanulmányokat.[44] A kereskedelemmel foglalkozó vállalatoknál létszámproblémák nem jelentkeztek, ráadásul a fluktuáció is elenyésző volt.[45] A hivatalok és az intézmények vizsgálata az imént ismertetett területekhez képest több hiányosságot is feltárt, a városi tanácsnál példának okáért azt, hogy nem rendelkeznek a káderutánpótlásra vonatkozó, érvényben lévő fejlesztési tervvel. Ennek következtében a komoly szaktudást és gyakorlatot igénylő pozíciók betöltése is akadályokba ütközött.[46] A jelentés szerint a

[39] Bihari 2005, 281.
[40] MNL KEML XXXV. 14. III. 156. 15.
[41] Uo.
[42] Uo.
[43] Uo. 16.
[44] Uo. 18–19.
[45] Uo. 19–20.
[46] Uo. 20–21.

kádermunka végzéséhez városi viszonylatban megfelelő garnitúrával rendelkezünk. Az elmúlt évek alatt – a legutóbbi időben – megoldottak a káderek személyi problémái. Pártunk káderpolitikája világos az elvtársak előtt, azonban a gyakorlati végrehajtás terén még előfordulnak hiányosságok, és sajnos egyes esetekben durva példákat is lehetne felsorakoztatni. Igen örvendetes, hogy a kádermunka a szűk reszortfeladatból kinőtt, s az a vezetők mindennapos feladatává ha még nem is nőtt, de vitathatatlanul sokkal többet foglalkoznak a kérdéssel mint régebben. [...] A város káder-állományának és ezen belül egy-egy üzem, vagy intézménynél az állomány stabilitása a jelentésben szereplő szociális kielégítések mellett nagymértékben függ attól, hogy milyen a velük való foglalkozás, a kialakult légkör stb. Nagy általánosságban e téren is komoly fejlődés tapasztalható, de egyes személyek esetében bizony kirívó hibák is előfordulnak. Ennek oka, hogy a tárgyilagos megítélést nem minden vezető tartja szem előtt. A szubjektív érzéseiket nem tudják levetkőzni és ennek következtében a káderekről alkotott véleményük nem reális, ill. egy-egy konkrét eset kapcsán a káderről ellentétes vélemények alakulnak ki. Ezért is helyes, ha a pártszervezetek a káderrel kapcsolatos kérdéseket ismerik, s az illetékesekkel közösen alkotják meg véleményüket. Az így kialakult álláspont következtében nem kell attól tartani, hogyha valaki leváltásra kerül, mert nem jól végzi a munkáját, ugyanakkor a minősítés ellenkező tartalmú. Éppen a leváltásoknál van a legtöbb hiba, közönyösek egyesek az emberek sorsával, érzéseivel szemben. Ha valaki nem jól végzi munkáját, ill. a beosztás meghaladja képességeit, az sokszor azok bűne, akik beállították a kádert, mégis a leváltásánál nem körültekintően járnak el. E problémák felszámolásának legfőbb biztosítéka – a kádermunka terén – a kollektív munka, melyhez a pártszervezeteknek a jövőben még intenzívebben kell kapcsolódniuk.[47]

A jelentés tárgyalása során elhangzott észrevételeket Bosznai Jenő városi párttitkár összegezte, aki főként a káderképzéssel kapcsolatos hiányokat rótta fel, amelyek elsősorban ott jelentkeztek, ahol személyzeti osztály, illetve független személyzetis sem volt. Utalt továbbá a politikai képzés hiányosságaira is, ami főként a felsőbb szintű kádereket, intézmények, illetve vállalatok igazgatóit érintette.[48]

Az MSZMP Központi Bizottsága 1966. február 24-i határozatának megfelelően 1966 szeptemberében került sor a város alapszervezeteiben a vezetőségek újraválasztására, mely során 157 főt (133 férfi és 24 nő) választottak meg valamilyen (pl. titkári) pozícióba.[49]

2. táblázat. **Kimutatás az alapszervezeti káderek foglalkozás szerinti megoszlásáról**[50]

Foglalkozás megnevezése	Létszám
szakmunkás	27
betanított munkás	1
segédmunkás	5
államigazgatási és gazdasági vezető	9
főmérnök, mérnök, közgazdász	3

[47] Uo. 25–26.
[48] Uo. 5.
[49] MNL KEML XXXV. 14. III. 236. 3.
[50] Uo. 3–4.

Foglalkozás megnevezése	Létszám
technikus	12
üzemvezető, művezető	11
tanár, tanító, oktató	22
orvos	3
ügyész, bíró	5
egészségügyi szakalkalmazott	2
egyéb szellemi dolgozó	31
tsz-dolgozó	1
tsz-gazdasági irányító	1
tsz-szellemi dolgozó	1
fegyveres erők tagja	14
háztartásbeli	1
nyugdíjas	8

A tájékoztató jelentés szerint a megválasztott „elvtársak közül már a régi vezetőségnek is tagja volt 93 fő, újonnan megválasztott 64 fő. Az újonnan megválasztott vezetőségi tagok száma magasnak tűnik, de ennek oka az, hogy a decentralizált alapszervezeteknél kerültek be elvtársak, hiszen a 31 alapszervezettel szemben 41 alapszervezeti vezetőség került megválasztásra."[51]

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1967. május 9-i határozata foglalkozott a párt kádermunkájával, az állami személyzeti munka pártellenőrzésének helyzetével, illetve a káder- és személyzeti munka továbbfejlesztésével.[52] Az esztergomi pártbizottság érdemben az 1967. szeptember 30-i ülésén tárgyalta a kérdést, s ennek során számos megállapítást is tettek. Több hozzászóló foglalkozott a káderfejlesztési tervek meglétével, a pártonkívüliek különböző funkciókba történő kinevezésének a problematikájával, illetve a káderek minősítésének az ügyével.[53] Takács Tihamér, a megyei végrehajtó-bizottság tagja azért tulajdonított az említett határozatnak és az abban foglaltaknak jelentőséget, mert „az új gazdasági mechanizmus reformja felkészült, képzett, politikailag, szakmailag művelt vezetőket igényel",[54] amire szerinte a pártnak alaposan fel kell készülnie.[55]

1971 júliusának végén a párt vezetői úgy vélték, hogy a kádermunkáról szóló határozat

> következetesebb végrehajtása hozzájárult ahhoz, hogy a város gazdasága továbbfejlődött, s élni tudunk a mechanizmus teremtette lehetőségekkel. A gazdasági, társadalmi és kulturális életben érvényesül a párt politikája, megvalósul a kongresszus[56] határozata. Az elért eredmények igazolják, hogy a vezetők többsége a megnövekedett követelményeknek megfelelően

[51] Uo. 4.
[52] Vass 1974, 72–79.
[53] MNL KEML XXXV. 14. II. 29. 2–5.
[54] Uo. 3.
[55] Uo.
[56] Az MSZMP X. Kongresszusáról van szó.

> végezte munkáját, teljesítette a reá háruló feladatokat, és továbbra is alkalmas a feladatok magasabb szinten való végrehajtására. Pártépítési bizottságunk az elmúlt hónapokban 32 munkaterületen mérte fel a káder és személyzeti munka helyzetét. Levonható az a következtetés, hogy a fellelhető hiányosságok ellenére e munka színvonala javult. A régiek mellett új káderek nevelődtek ki és kerültek különböző funkciókba. A megfiatalodott és megerősödött vezetés az eddigi tevékenység alapján megállja a helyét, eredményesen dolgozik.[57]

A vélt előrelépés ellenére a pártvezetők több feladatot is meghatároztak, ilyen volt például az úgynevezett második vonal kiépítésének a szükségessége, és a vezetésre alkalmas munkások, fiatalok és nők funkcióra történő felkészítése is.[58]

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1967. május 9-i határozatának a város egyik legjelentősebb gyárára, a SZIM[59] Marógépgyárra vonatkozó beszámoló jelentését az MSZMP Esztergom Városi Bizottsága az 1970. január 15-i végrehajtó-bizottsági ülésén tűzte napirendjére. A szigorúan bizalmas minősítésű dokumentum szerint a gyár alkalmazotti létszáma 337 fő volt, melyből 192 személy műszaki beosztású, 34 fő mérnök volt. A vállalatnál 66 kádert tartottak nyilván,[60] mely az összlétszám 19,5%-át tette ki.[61] Az 1968 és az 1970 közötti időszak káderpolitikával kapcsolatos eredményeit az addigra már a pártapparátus csúcsait is megjárt Hazai Jenő[62] a következőképpen foglalta össze:

> 1968. május óta a csúcsvezetőség három esetben foglalkozott a Politikai Bizottság határozatának végrehajtásával. Megállapítható, hogy lényeges fejlődés van a Politikai Bizottság határozatának végrehajtása és a csúcsvezetőség által felvetett problémák kiküszöbölése terén. Lényeges javulás tapasztalható politikai, erkölcsi téren. Fokozódott a vezetők politikai aktivitása és tevékenységük a társadalmi élet különböző területén. Politikai vagy erkölcsi okokból nem kellett fegyelmi eljárást folytatni vezetők ellen. A vezetők közül 9 fő végezte el a ML. Esti Egyetemet. Közülük számosan töltenek be fontos párt- vagy más tömegszervezeti funkciót. [...] Javult a vezetők szervező tevékenysége a szocialista brigádmozgalom

[57] MNL KEML XXXV. 14. II. 5. 26.
[58] Uo. 32.
[59] Szerszámgépipari Művek.
[60] A nyilvántartott káderek közül 5 fő pártfunkcionárius, 5 fő a munkásőrség tagja, 13 fő szb-funkcionárius, 2 fő KISZ-funkcionárius, 4 fő tanácstag és 11 fő GTE – Sport-tag volt. Forrás: MNL KEML XXXV. 14. III. 320. 7.
[61] MNL KEML XXXV. 14. III. 320. 5.
[62] Hazai Jenő 1921-ben született Budapesten. Az elemi iskola elvégzése után géplakatos szakképzettséget szerzett. Fiatalon bekapcsolódott a munkásmozgalomba, 1938-tól az Országos Ifjúsági Bizottság tagjaként már rendőrségi felügyelet alatt állt. Az illegális kommunista pártnak 1940-től volt a tagja. Lebukott, 2 év 2 hónapra ítélték. Szabadulása után munkaszolgálatos behívót kapott, de a bevonulás elől illegalitásba vonult. 1944 végén vonaton Komáromba szállították, azonban a vagonból több társával együtt sikerült megszöknie. 1945-ben Pesterzsébeten megszervezte a MADISZ helyi csoportját, földosztó biztosként részt vett a földreform lebonyolításában, majd a debreceni pártiskola elvégzése után a Központi Vezetőség szervezési osztályára került. 1949-től a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnök-helyettese ezredesi rendfokozatban, vezérőrnagyként az Országos Légoltalmi Parancsnokság vezetője, majd honvédelmi miniszterhelyettes. 1956-ban felmentették, távol tartották a politikától, majd 1957-től 1962-ig a Belügyminisztériumban dolgozott, mint a kémelhárítás vezetője. Az Esztergomi Szerszámgépgyár igazgatójává 1962. augusztus 1-jével nevezték ki, s itt dolgozott egészen 1984-es nyugdíjazásáig. Forrás: Tabajdi–Ungváry 2008, 67–68.

terén. Javulás tapasztalható a vezetési stílus terén is. Vezetőink nagy része képes önállóan, előrelátóan, megfelelő színvonalon vezetni szervét. Az eltelt idő óta számosan végeztek el különböző szakmai tanfolyamokat. Jelenleg is folyik a gyárban középfokú üzemgazdasági tanfolyam. Nem megfelelő munka miatt csak a MEO vezetőjét kellett leváltani. Eredményként kell megállapítani, hogy jelenleg az igazgató és a főkönyvelő kivételével minden vezető a gyárban nevelkedett. Kádereink fejlődését mutatja az anyagi és erkölcsi megbecsülés számos jele is. Kádereink jövedelme az elmúlt időszakban jelentősen nőtt. [...] Jelentősen nőtt azoknak a vezető dolgozóknak a száma, akik részben jó munkájuk elismeréseképpen külföldi utazásban részt vehettek. Továbbra is probléma az, hogy egyes vezetők nem megfelelően támaszkodnak az apparátusukra, és gyakran nem a saját szintjüknek megfelelő munkát is ők végzik. A szakmai színvonal egyik gyengéje az is, hogy kevés vezető beszél idegen nyelven. [...] A tapasztalatunk alapján megállapítható, hogy kádermunkánkban alapvetően igyekeztünk érvényt szerezni a Politikai Bizottság határozatának, de a fennálló problémák megszüntetése további következetes munkát igényel tőlünk.[63]

A káderutánpótlás témaköréhez szorosan kapcsolódik a városi párttagság szociális összetételének a kérdése. Az 1974. szeptember 26-án kelt „Szigorúan bizalmas" dokumentum erre vonatkozóan számos értékes információval bír. A vizsgálatra a Politikai Bizottság 1972. novemberi döntését követően került sor, melynek keretén belül a párttagokat az 1970. és az 1972. évi tagfelvételi munka alapján értékelték. A kimutatások szerint a párttagok száma 1974-ben 26,5%-kal haladta meg az 1970. évit. A vizsgált időszakban majd 42%-kal nőtt a nők száma a párttagságon belül, mindennek ellenére igen alacsony maradt az arányszámuk (23,8%). A párttagság zömét a 30 és 49 év közötti korosztály adta, ezzel szemben a 29 év alattiak mindössze a tagság 12,8%-át képviselték. A párttagok 43,5%-a rendelkezett politikai, a fennmaradó 56,5% pedig valamilyen politikai tanfolyami végzettséggel. A tagság eredeti foglalkozásukra nézve 63,1%-a munkás, 20,7%-a alkalmazott, 11,5%-a értelmiségi, 2,2%-a paraszt, 2,1%-a egyéb volt, míg 0,4% nem rendelkezett eredeti foglalkozással.[64] A következő táblázat a párttagság életkor szerinti megoszlását illusztrálja.[65]

3. táblázat. **A párttagok megoszlása életkor szerint**

Életkor	1972			1974		
	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen
18–21	16	15	31	4	7	11
22–26	64	27	91	45	33	78
27–29	84	31	115	90	23	113
30–39	343	100	443	341	113	454
40–49	306	94	400	345	101	446
50–54	119	39	158	121	50	171

[63] Uo. 7–8.
[64] MNL KEML XXXV. 14. III. 100. 5–7.
[65] Uo. 12.

Életkor	1972			1974		
	Férfi	Nő	Összesen	Férfi	Nő	Összesen
55–59	71	15	86	79	16	95
60–99	135	42	177	160	46	206
Összesen	1138	363	1501	1185	389	1574

Amennyiben a város hat bázisüzemének[66] 673 fős párttagságát vizsgáljuk, megállapítható, hogy a Labor MIM[67] és a SZIM Marógépgyár rendelkezett a legmagasabb párttaglétszámmal, előbbi 261, utóbbi pedig 206 tagot tartott nyilván. A munkások aránya összességében 66,6 százalékot tett ki, a legmagasabb arányszámot a MOFÉM produkálta. Az üzemeken belüli szervezettségben 18,8 százalékkal a SZIM végzett az első helyen, míg az utolsó helyen a LEGY[68] állt a maga 6,3 százalékával.[69]

Az MSZMP Központi Bizottságának a káder- és a személyzeti munkáról hozott, 1973. november 28-i határozatának városi tapasztalatait először 1976. április 7-én tárgyalták. A jelentés összeállítójának véleménye szerint a kádermunkával szembeni egyértelmű utasításoknak köszönhetően jelentős javulás szemtanúi lehettek a pártvezetők. Mindez abban mutatkozott meg, hogy rendszeressé vált a káder- és személyzeti munka ellenőrzése, rövid időn belül megoldották az esetlegesen felmerülő hibákat. Sor került a káderek cseréjére, illetve az úgynevezett második vonal kiépítését is megkezdték. A továbbképzések során nagyobb figyelmet szenteltek a fizikai dolgozók, a fiatalok és a nők bevonásának.[70] Ezzel szemben kisebb

előrelépés van a nőket foglalkoztató gazdasági egységek, hivatalok, intézmények területén a nők funkcióba állításában. Politikai szakmai képzésük, továbbképzésük terén van előrelépés, de lassúbb a funkcióba való állításuk üteme. A nyugdíj korhatárt elért vezetőkkel való foglalkozásra nagyobb gondot kell fordítani. A megelőző évben közlik ugyan az illetékesek, hogy számítanak-e továbbra is munkájukra, de nem készítik fel megfelelően arra, hogy nyugdíjba kerülnek. Nem biztosítanak számukra olyan közéleti munkát, amely alapján továbbra is hasznosnak érezhetik magukat.[71]

Összességében azonban az apparátus tagjai a káderpolitikai határozatban foglaltak városi végrehajtását sikeresnek ítélték, az elkövetkező időszak fő feladataként pedig a kádermunka rendszeres ellenőrzését jelölték meg.[72]

Az 1978. április 26-án megtartott pártbizottsági ülésen az 1976 óta eltelt időszakot és annak eredményeit elemezték. Tény, hogy a két évvel korábbi állapotokhoz képest vala-

[66] A Labor MIM, a SZIM Marógépgyár, a LEGY, az EMG, a Finommechanikai Vállalat és a MOFÉM tartozott a hat bázisüzemhez.
[67] Labor Műszeripari Művek.
[68] Látszerészeti Eszközök Gyára.
[69] MNL KEML XXXV. 14. III. 100. 14.
[70] MNL KEML XXXV. 14. III. 8. 16–17.
[71] Uo. 18.
[72] Uo.

melyest javult a vezetőségek munkája, tudatosabbá vált a káderutánpótlás nevelése, ami a testületekben bekövetkező lassú fiatalodással járt együtt. Gyakoribbá vált a politikailag megbízható, ennek ellenére pártonkívüli személyek kinevezése is. A pártszervek hatásköri és az alapszervezetek véleményezési listáinak elemzése során a pártvezetők több megállapítást is tettek. A 650 fő pontosan 56 százalékának volt valamilyen szintű politikai iskolai végzettsége, emellett az adatokból úgy látták, javult a középszintű káderek beiskolázásának az üteme is.[73] A szakmai követelmények elemzése kapcsán kijelentették, hogy

> a szint növekedett. Ennek egyik oka, hogy több egyetemet, főiskolát végzett fiatal került kinevezésre. Főiskolai, egyetemi végzettsége van az említettek 40%-ának, középiskolai 43%-ának. A jelenlegi káderek közül is sokan tanulnak a munkakörük betöltéséhez szükséges iskolákon. [...] Jelenleg 318 fő vesz részt továbbképzéseken. Ezek az iskolák, tanfolyamok szintén a vezetői alkalmasságot, elsősorban a vezetőkészséget, a vezetési szintet emelik. A vezetők is szívesebben vállalják a beiskolázást. Kezdik érezni, hogy tudásuk fejlesztése nélkül nem képesek az elvárásoknak megfelelni. A továbbképzés során szerzett korszerű ismereteket igyekeznek alkalmazni a gazdasági célok, feladatok kialakításában, megvalósításában. Vezetési stílusuk is jobban igazodik a fejlődéshez.[74]

A vezetési stílussal kapcsolatban kritikát is megfogalmaztak, melyek közül kiemelhetjük a dolgozók véleményének figyelmen kívül hagyását, és az egymást váltó vezetők közötti megfelelő kommunikáció hiányát. A 650 fő közel 65%-a vett részt a munkahely és a város közéletében, ennek ellenére egyre nagyobb volt azoknak az aránya, akik a politikamentes közélet iránt érdeklődtek. Az elmúlt időszakokhoz képest egy-két munkahely kivételével mindenütt rendelkeztek káderutánpótlási és beiskolázási tervekkel, emellett egyre nagyobb számban került sor a fiatalok és a nők bevonására. A jövőre vonatkozóan aggodalommal töltötte el az apparátust az, hogy néhány helyen a káderállomány életkora igen magas volt, ami azt jelentette, hogy 1985-ig bezárólag a negyedük érte el a nyugdíjkorhatárt.[75] A 650 fős káderállományra vonatkozó fontosabb adatokat (életkor, funkció betöltésének ideje és az iskolai végzettség) a következő táblázat szemlélteti.[76]

4. táblázat. **Kimutatás a káderek életkoráról, a funkció betöltésének idejéről és az iskolai végzettségükről (1976)**

Életkor szerinti kimutatás			
30 év alattiak	30–40 év közöttiek	40–50 év közöttiek	50 év felett
75 fő	193 fő	244 fő	138 fő
A funkció betöltésének ideje			
0–5 év	5–10 év	10–20 év	20 év felett
390 fő	138 fő	95 fő	27 fő

[73] MNL KEML XXXV. 14. II. 11. 19.
[74] Uo. 19–20.
[75] Uo. 20.
[76] Uo. 24.

Iskolai végzettség			
8 általános	szakmunkás	középiskola	főiskola, egyetem
39 fő	67 fő	279 fő	265 fő

1978. október 3-án kelt az a „Szigorúan Bizalmas" irat, mely ismét az 1973. novemberi határozat végrehajtásának eredményeit elemezte. A városban a XI. kongresszus óta[77] kádercserékre mindössze a nyugdíjazások és a munkahelyváltások következtében került sor. A pártbizottságoknál 13 főt, az alapszervezeti vezetőségekben pedig 78 főt (melyből 17 fő titkár) érintett a változás. A vezetőségi tagok közül alkalmatlanság és morális okok miatt 11 főt mentettek fel. A káderek cseréjének a mértéke a pártbizottságok esetén 11%-os, az alapszervezeti vezetőségeknél 30%-os, míg a titkároknál 34%-os volt. A munkabizottságoknál bekövetkezett mozgás aránya az előbbinél magasabb arányszámot, hozzávetőlegesen 40%-ot tett ki. Néhány alapszervezet káderpolitikájában jelentős problémákkal is meg kellett küzdeniük, melyek elsősorban a korábban már említett magas átlagéletkorból, illetve a dolgozók közötti fluktuációból adódtak.[78] A jelentés végén megállapították, hogy a pártépítő

> tevékenységben nőtt a KISZ szervezetek felelőssége. Elmondható, hogy ma már a KISZ a párt utánpótlásának egyik legfőbb bázisa. [...] A párton belüli kádermunka alapjaiban megnyugtató, a testületek érzik az ez irányú felelősségüket. Elkészítették és folyamatosan figyelemmel kísérik a középtávú káderfejlesztési tervet, annak megvalósítását. E tervek jórészt reálisak, megvalósításuk folyamatos. A káderképzésnél általában érvényesül az adott terület jellegének, összetételének megfelelő kiválasztás, felkészítés, funkcióba állítás. Néhol előfordul, hogy a káderképzési tervek csak keretszámokat tartalmaznak, nincs név szerinti megjelölés.[79]

Mindent összevetve, a jelentés készítői újfent eredményesnek tartották a kádermunkával kapcsolatos feladatok elvégzését, véleményük szerint a vezetőségi tagok és a titkárok utánpótlása a kulcsfontosságú területeken biztosított volt. A jelentéshez az 1978. október 12-én megtartott végrehajtó bizottsági ülésen többen is hozzászóltak, s elsősorban a pártmunkában bekövetkezett „rutinszerűség" kiküszöbölését, illetve a vezető szerepre kiválasztott személyek megfelelő felkészítését és a pártmunkásokkal szemben támasztott igények megvizsgálását javasolták.[80]

Ami a városi pártbizottság hatáskörébe tartozó káderek képzési és utánpótlási terveit illeti, arra vonatkozó információkat az 1981. január 4-én megtartott végrehajtó-bizottsági ülés jegyzőkönyvéből szerezhetünk. A dokumentum első része a káderutánpótlási és képzési tervet ismertette, míg második fejezetében a hatáskörben lévő 47 főt érintő elemzés megállapításait vetették papírra. Kijelentették, hogy a hatáskörbe tartozók eredeti foglalkozásuk szerint százalékos arányban így oszlottak meg: 43% munkás, 32% értelmiségi, 15% alkalmazott. A beosztásuk ellátásához megfelelő állami iskolai végzettséggel

[77] A kongresszust 1975. március 17. és 22. között tartották.
[78] MNL KEML XXXV. 14. III. 71. 42–43.
[79] Uo. 45.
[80] Uo.

összesen 45-en rendelkeztek. A betöltött feladatkörhöz képest alacsonyabb végzettséggel mindössze két, a nyugdíjkorhatárt hamarosan elérő személyt tartották nyilván. Főiskolai és egyetemi végzettséggel a hatáskörbe tartozók 77%-a rendelkezett, politikai iskolai végzettséggel pedig 96%-uk.[81] Fontos, hogy a hatáskörbe „tartozók 85%-a párttag. A vezetők kiválasztásánál nem volt döntő a párttagság, ennek ellenére az eredményes káderelőkészítés bizonyítja, hogy az elmúlt öt évben a vezetővé történt kinevezettek 85%-a párttag. A párton kívüli vezetők funkcióba állítását a párttagok nem vitatják."[82] A káderutánpótlási és képzési tervben 50 főt szerepeltettek (ebből 9 nőt), s az utánpótlás összeállításánál már arra is gondoltak, hogy azonnal beállítható káderek is szerepeljenek benne. Eredeti foglalkozásuk szerint 42%-uk munkás, 40%-uk értelmiségi, míg 18%-uk alkalmazott volt. Az életkor szerinti megoszlásuk a következőképpen alakult: 6 fő volt 30 év alatti, 29 fő volt 30 és 40 év közötti, 14 fő volt 40 és 50 év közötti, míg 1 fő 50 év feletti. Egyetemi, főiskolai végzettséggel 72%, míg politikai végzettséggel 82% rendelkezett.[83]

Az 1986–1990 közötti időszakra érvényes káderutánpótlási tervet az 1986. február 6-án megtartott végrehajtó bizottsági ülésen ismertették. A dokumentum keltezésekor aktuális állapot szerint városi hatáskörbe tartozott 9 állami vezetői funkció, 4 fegyveres testületi funkció, 11 tömegszervezeti funkció, 53 alapszervezeti titkári funkció, 12 politikai munkatársi funkció és 45 gazdasági funkció. A hatáskörbe tartozó tömegszervezeti vezetők 90,9%-a középfokú, 9,1%-uk pedig felsőfokú pártpolitikai képzettséggel rendelkezett. Az állami és gazdasági területen dolgozók 40%-a munkás, 36%-a értelmiségi, míg 24%-a alkalmazotti munkakörből került akkori beosztásába. A városi pártbizottság által irányított alapszervezeti titkárok 77,3%-a férfi, 22,7%-a pedig nő volt. Szakiskolai végzettséggel 7,5%, középiskolaival 50,9%, főiskolaival 18,9%, míg egyetemi végzettséggel 22,7% rendelkezett.[84] Ami az elkövetkező 5 évre vonatkozó káderutánpótlási tervet illeti, abban

> 25 fő szerepel, 19 férfi és 6 nő. A terv készítésekor 21 főt a felkészültsége alapján azonnal vezetői funkcióba lehet állítani, míg 4 fő a megfelelő végzettség megszerzése és kisebb vezetői megbízatások eredményes ellátása után válik alkalmassá vezetői funkciók betöltésére. Az utánpótlásban szereplők 28%-a középiskolai, 44%-a főiskolai, 28%-a egyetemi végzettséggel rendelkezik. Az utánpótlásként számba vettek 92%-a párttag, 83,4%-ának választott funkciója van a pártban, a tömegszervezetekben és a tömegmozgalmakban. Az utánpótlási tervben szereplők eredeti foglalkozásuk szerint 48%-a munkás, 28%-a értelmiségi, 24%-a alkalmazott. Az utánpótlási tervben szereplők 12%-a alsófokú, 76%-a középfokú, 12%-a felsőfokú politikai végzettséggel rendelkezik. Jelenleg 4 fő tanul felsőfokú politikai, illetve állami intézményben. Politikai továbbképzésre, beiskolázásra 12 főt, állami továbbképzésre 3 főt tervezünk. A káderutánpótlási tervben a realizálódó változások mellett továbbra is megfelelő számban szerepelnek a gazdasági funkcióba és politikai funkcióba beállítható káderek. A hatáskörbe tartozók, valamint a káderutánpótlásként számba vettek jelenlegi megbízatását, felkészültségét, elképzelését minden esetben az adott terület főhatóságával megbeszéltük, egyeztettünk. A főhatóságok illetékes vezetői megelégedéssel, örömmel fogadták megkeresésünket, néhány területen azonban

[81] MNL KEML XXXV. 14. I. 5. 21–22.
[82] Uo. 22.
[83] Uo. 24.
[84] MNL KEML XXXV. 14. VB 2. 6.

> semmi elképzelésük nem volt az utánpótlásról. Az egyeztetéssel a valóságnak megfelelő képet kaptunk. Az elképzelések pontosítása, megerősítése, a közös megegyezés a hatáskörbe tartozók megerősítésének, a káderutánpótlások megvalósulásának az alapja lett.[85]

A kádermunka hatékonyabbá tétele érdekében megállapították, hogy a jövőben megfelelő körültekintés mellett kell a kádercseréket végrehajtani, a vezetőket jobban kell ösztönözni a továbbképzések elvégzésére, továbbá a nyugdíjkorhatárt elérő káderekkel legalább egy évvel korábban egyeztetni kell a jövőre vonatkozó elképzeléseiket.[86]

Az MSZMP Esztergom Városi Bizottságának a káderkérdésre vonatkozó utolsó érdemi forrása az 1988. december 15-én kelt jelentés, melyben a káderutánpótlási és képzési terv érvényesítése mellett kitértek az 1989. évi kádercserékre is. A dokumentum szerint a városi pártbizottság hatáskörébe 51 közvetlen irányítású pártalapszervezeti és 5 pártbizottsági titkár, 59 gazdasági, illetve 11 tömegszervezeti vezetői funkció tartozott. A káderutánpótlási tervükben 23 fő szerepelt, s velük szemben elsődleges szempontként a megfelelő felkészítés megvalósítása fogalmazódott meg. A jelentés szerint 1988-ban a korábban tervbe vett kádercseréket sikeresen hajtották végre.[87] Ami az 1989. évi kádercseretervet illette, arról a következőképpen számolt be a jelentés:

> Módi Mihály, Palócz Miklós, Kocsis Katalin és Láng Károly PB tagok írásban ill. szóban kérték a testületi tagság alóli felmentésüket. A testületben bekövetkező változás a január 28-i pártértekezleten véglegesítődik. A cserélődés kb. 41%-os lesz. Schultz Istvánné Ped. II., Gál Ferenc II. körzet, Kovács László vendéglátó pártalapszervezeti titkárok szóban, ill. írásban kérték titkári funkció alóli felmentésüket. Az Erdészet és a FÜSZÉRT pártalapszervezete a munkahely megszűnése illetve átszervezése miatt 1989-ben feloszlik, a tagság átigazol a lakóhely szerinti körzeti pártalapszervezetbe. Az ÉSZKV pártalapszervezete a munkahely központjának Dömösről BP-re helyezésétől függően várhatóan a IV. kerületi pártbizottság irányítása alá kerül. A vasút pártalapszervezete munkaköri áthelyezések, leszámolás stb. miatt várhatóan feloszlik, a tagság az új munkahely szerinti, ill. lakóterületi pártalapszervezetekbe igazol át. A fenti változások értelemszerűen érintik a hatáskörbe tartozó alapszervezeti titkár elvtársakat.[88]

Összegzés

Tanulmányomban a rendelkezésünkre álló válogatott forrásanyag és a városra vonatkozó gyér szakirodalom felhasználásával ismertettem az MDP és az MSZMP esztergomi káderpolitikájának jellemző vonásait. A Rákosi-korszak káderpolitikájára vonatkozó – sajnos rendkívül szórványos – források alapján megállapítható, hogy a párt helyi szervezeteinek többnyire alacsony iskolai végzettségű, munkásmozgalmi múlttal rendelkező káderei vol-

[85] Uo.
[86] Uo.
[87] MNL KEML XXXV. 14. 23. doboz.
[88] Uo.

tak. Az 1950-es évek elején keletkezett dokumentumok azt is alátámasztják, hogy a pártszervezeteknek a káderek megfelelő elosztására és továbbképzésük folyamatos biztosítására kellett a legnagyobb figyelmet fordítani.

A Kádár-korszakra vonatkozó források alapján megállapítható, hogy – a korábbi időszak kádereivel szemben – elsősorban az új gazdasági mechanizmust követő években már nagyobb arányban képviseltették magukat a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező káderek is. A káderpolitika szempontjából a városi alapszervezetekre is komoly hatással voltak az MSZMP 1967. májusi és 1973. novemberi határozatai, az ezekhez kapcsolódó alapszervezeti összefoglalók azonban nagyrészt egysíkúak. A kádermunkával kapcsolatos kritikára utaló hozzászólásokat sajnos csak elvétve lehetett olvasni a jegyzőkönyvekben, a meglévő problémákat igyekeztek palástolni.

Melléklet

Pártarchontológia – városi párttitkárok (1948–1989)

Párttitkár neve	Születési hely, idő	A tisztség betöltésének időtartama
Németh Pál	Gárdony, 1904	1948. április 23.– 1948. december
Bárdkai István	Bajna, 1913	1948. december – 1951. május
Spóner Károly	Esztergom, 1914	1951. június – 1952. szeptember
Szedmer József	Esztergom, 1922	1952. szeptember – 1956. október 26.
Herbály János	Törökszentmiklós, 1923	1956. november 5. – 1958. december 30.
Kántor József	Lens, 1927. június 7.	1958. december – 1960. május 15.
Szupek Ferenc	Esztergom, 1922. szeptember 16.	1960. május – 1962. április
Bosznai Jenő	Torbágy, 1932. március 11.	1962. május 1. – 1967. szeptember 1.
Rácz Béla	Gyula, 1932. január 1.	1967. szeptember 1. – 1982. október 22.
Mikó Balázs	Bélapátfalva, 1942. november 6.	1982. október 22. – 1989. szeptember

Az MKP korábbi titkára, *Németh Pál* 1904-ben született Gárdonyban. Szüleiről nem sokat tudunk, csupán annyit, hogy édesapja vasúti pályamunkásként próbálta eltartani népes családját, ugyanis Némethék tizenhárman voltak testvérek. Miután sikeresen elsajátította a cipészmesterséget, Székesfehérváron kezdett dolgozni. Ugyanitt belépett a Szociáldemokrata Pártba és a szakszervezetbe is. 1924 őszén került Győrbe, ahol szintén számos szervezet és csoport tagjaként tevékenykedett. Ezek szinte mindegyike Demény Pál személyéhez szorosan kötődött. 1930-ban került Esztergomba, ahol kisiparosként kereste a kenyerét. Az illegális munkával itt sem hagyott fel, az összejövetelekre saját bevallása szerint többnyire a lakásán kerítettek sort. Feladatuk közé elsősorban az újságok, a röplapok és a Vörös Segély bélyegek terjesztése tartozott. Ezen időszak alatt ismerkedett meg Martsa Alajossal és Bottyán Istvánnal is. 1945. április 1-én lépett be a Magyar Kommunista Pártba, az esztergomi titkári teendőket 1947-től látta el. Titkári munkája során sikeres együttműködést alakított ki páter Király Pacifik rendfőnökkel, aki rendszeresen szállította Némethnek azokat a Mindszenty által írt körleveleket, melyeket általában ugyanazon hét vasárnapjain olvastak fel. Ezeket Németh azon nyomban továbbította a kommunista Práth Károlynak (MKP PTO), aki eljuttatta azokat az MKP Központi Bizottságához. Az 1949 és 1956 közötti években Németh az Esztergomi Földműves Szövetkezetben ügyvezetőként, a Dorogi Kiskereskedelmi Vállalatnál igazgatóként, míg az Esztergom Városi Tanácsnál a Kereskedelmi Csoport alkalmazásában állt. 1966-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig pedig az esztergomi Szociális Otthon vezetője volt.[89] Németh többször fordult az MSZMP felsőbb szerveihez az ügyben, hogy az 1945 előtti párttagságát ismerjék el. Ezt azonban

[89] MNL KEML XXXV. 1. 42. Németh Pál önéletrajza, 2–5.

nem tették meg, hiszen „Németh elvtárs 1931-től nem a pártnak volt a tagja, hanem a Demény-frakciónak."[90]

Bárdkai István 1913-ban született az Esztergom vármegyei Bajna községben. Mindössze tizenhárom éves volt, amikor asztalostanoncként Újpestre került. 1931-től vett részt a munkásmozgalomban, tevékenységének következményeként több alkalommal „vendégeskedett" internálótáborban (például Nagykanizsán – W. B.), illetve különböző fogházakban. 1945 és 1948 között az MKP Annavölgyi szervezetének titkári funkcióját töltötte be. Miután Németh lemondott az MDP Esztergom Városi Bizottságának titkári tisztségéről, Bárdkai foglalta el a megüresedett helyet.[91] Bemutatkozó beszédében hangsúlyozta, hogy a „Párt bizalma helyezte őt ide, s örömmel vállalta ezt a megbízatást. Rámutatott arra, hogy Esztergomban új életnek kell megindulnia. A reakciós tevékenységet, a dolgozók ellen irányuló aknamunkát gyökeresen fel kell számolni. Kihangsúlyozta, hogy fokozottabb erővel kívánja a klerikális reakció elleni harcot továbbfolytatni, hogy Mindszenty és a mögéje búját kispolgári gondolkozású reakciósok demokráciánk ellen irányuló tevékenységét teljesen megsemmisítsük. Ezen célkitűzéseket kívánja megvalósítani, s ehhez a munkához kérte a párttagság támogatását, mely támogatásról a párttagság biztosította az új párttitkárt."[92] A rendelkezésre álló források tanúsága szerint Bárdkai 1951 májusáig töltötte be a titkári funkciót, ezt követő életútjára vonatkozóan nem rendelkezünk megbízható forrásokkal.

Spóner Károly 1914. december 25-én született Esztergomban. Édesapja, Spóner János az első világháborúban halt hősi halált. Károly a hat elemit elvégezte ugyan, de szakmát nem tanult. 1933. február 4-én feleségül vette Tóth Annát, akivel a későbbiek során hat közös gyermekük született. 1939 és 1943 között a dorogi fatelepen dolgozott, majd a két hónapos katonai szolgálat letöltése után a dorogi bányaüzem alkalmazásában állt. 1945-től tagja volt a Magyar Kommunista Pártnak és a Magyar Bányászok Szabad Szakszervezetének. 1949. október 1-jétől az esztergomi városházán mint a lakáshivatal vezetője dolgozott. 1949. októberétől a Szentgyörgymező pártalapszervezetének titkári teendőit is ellátta.[93] Egy 1954. május 28-án kelt iratban Szedmer József párttitkár a következőképpen jellemezte Spónert: a „Tanácsnál munkatársai szerették, munkáját igyekezett tudásához mérten elvégezni. Majd utána a Szerszámgépgyárba került, mint műszaki titkár, jelenleg mint munkásellátó dolgozik. Becsületes párthű elvtárs, pártmunkát végez, mint a Városi Pártbizottság mezőgazdasági felelőse."[94]

Szedmer József 1922-ben született Esztergomban. 1945 előtti életútjára vonatkozóan szinte semmilyen adattal sem rendelkezünk, annyi azonban bizonyos, hogy mindössze hat elemit végzett el. 1970. január 13-án a SZIM Esztergomi Marógépgyár MSZMP Csúcsvezetőségének titkára Szedmert a „Jubileumi Emlékérem" kitüntetésre javasolta, mely dokumentum az 1945 utáni életútjának fontosabb állomásairól a következőket tartalmazza: „Fent nevezett elvtárs 1945-től dolgozik a munkásmozgalomban. 1945-ben lépett be a Magyar Kommunista Pártba, Esztergomban. Ebben az időszakban mint ÜB. titkár tevékenykedett a volt TILL féle vasgyárnál. ÜB. titkári tevékenysége alatt szoros kapcsolatot tartott fenn a helyi pártszervezettel. Ezt követően Budapesten dolgozott az akkori Siemens Műveknél, ahol aktívan bekapcsolódott a pártszervezet munkájába, elsők közé tartozott ezen munkahelyen a szocialista munkaverseny, és a brigádmozgalom beindításának megszervezésében. 1947-től dolgozik gyárunknál, illetve jött vissza. Belépésekor azonnal bekapcsolódott a párt és szakszervezet munkájába mint pártcsoport bizalmi, és a párt javaslatára a szakszervezetnél mint függetlenített termelési felelős dolgozott, valamint elvégezte a szakszervezeti iskolát. Később gyárunknál megválasztották a pártszervezet titkárává. Ebből a funkciójából 5 hónapos pártiskolára küldték, melynek elvégzése után a Városi Pártbizottság titkára lett. 1956-ig volt ezen funkcióban, majd az 56-os események után nem kérte, azaz későn kérte a Pártba való átigazolását. 1956-ban gyárunkhoz jött vissza dolgozni, mint öntő szakmunkás, egyike volt azoknak gyárunknál, kik beindították a szocialista brigádmozgalmat. Szedmer elvtárs már ebben az időben szocialista brigádvezető volt, s munkájának elismeréséül részt vett a Szocialista Brigádok I. Országos Tanácskozásán. Ezzel párhuzamosan bekapcsolódott a szakszervezeti munkába, mint szakszervezeti propagandista, és mint a Társadalmi Bíróság elnöke tevékenykedett. Szedmer elvtárs 1967-ben pártszervezetünknél kérte felvételét, úgy nyilatkozott, hogy igyekezett az elmúlt 10 év folyamán úgy dolgozni, hogy újból kiérdemelje a párttag megtisztelő címet. A taggyűlés mely tárgyalta Szedmer elvtárs felvételét, a felvételt egyhangúlag jóváhagyta. A legutóbbi választáskor Szedmer elvtársat a csúcsbizottság tagjává választották, azonban továbbra is a szakszervezeti funkcióját elvégzi."[95] A kitüntetési javaslatot a bíráló bizottság elutasította, ennek hátterére, illetve további életútjára vonatkozó információval sajnos egyelőre nem rendelkezünk.

Herbály János 1923-ban született Törökszentmiklóson. Édesapja asztalosként, édesanyja pedig napszámosként, később pedig takarítónőként dolgozott. A hat elemi elvégzését követően cselédként foglalkoztatták Mezőtúron. 1941-től 1950-ig az Esztergomi Szerszámgépgyárban dolgozott mintaasztalosként. A tanácsrendszer létrejöttét követően 1950 augusztusától 1950 novemberéig az Esztergom Városi Tanács Ipari és Kereskedelmi Osztályának lett a vezetője. 1950 novemberétől az MDP Dorogi Járási Pártbizottsága alkalmazásában állt, mint káderes, később pedig ipari osztályvezető. A hivatali ranglétrán egyenletesen haladt előre, hiszen hamarosan a másodtitkári pozíciót is betölthette. 1956 novembere és 1958 decembere között az MSZMP Esztergom Városi Bizottsága titkára. Ezt követően ismét az MSZMP Dorogi Járási Pártbizottságán dolgozott, mint titkárhelyettes, 1961 májusától pedig első titkár.[96] A kinevezését megelőző javaslat szerint: „Őszinte, bá-

[90] Uo. 1.
[91] *Szabad Esztergom*, IV. évfolyam, 52. sz. 1948. december 26.
[92] Uo.
[93] MNL KEML XXIII. 8. 130. d. Spóner Károly személyi dossziéja.
[94] MNL KEML XXXV. 37. 2/31. 85.
[95] MNL KEML XXXV. 14. V. PTO. Munkásmozgalmi nyilvántartás (Jubileumi emlékéremre javaslatok 1970), 102. doboz.
[96] MNL KEML XXXV. 1. Kádernyilvántartás. Herbály János személyi anyaga.

tor, becsületes elvtárs. Elméletileg jól képzett és sok gyakorlati tapasztalattal rendelkezik. A párt határozatai szellemében végzi munkáját és harcol a határozatok végrehajtásáért. A járás területén ismerik és szeretik őt a dolgozók. A járási pártbizottság dolgozóihoz való viszonya jó, bátran fordulnak hozzá problémáikkal."[97] 1963 májusában tanulmányúton vett részt a Szovjetunióban, 1966 januárjában pedig elvégezte a három hónapos továbbképző tanfolyamot a pártfőiskolán. 1968-ban a Dorogi Járási Tanácsi Hivatal elnökének választották. 1978. április 15-én vonult nyugállományba.[98]

Kántor József 1924. június 7-én született a franciaországi Lens városában. Édesapja szervezett bányamunkásként, édesanyja pedig ápolónőként dolgozott. Kilenc évvel a kiköltözésüket követően a család 1932-ben visszaköltözött Magyarországra. A négy elemit Annavölgyön, a két-két polgárit Esztergomban, illetve Pilisvörösváron végezte. 1942 őszétől eladóként dolgozott Budapesten, s innen hívták be 1944-ben munkaszolgálat teljesítésére. 1944 májusában autóbalesetét követően betegszabadságát töltötte, de már nem Budapesten, hanem Annavölgyön.[99] Önéletrajzában az 1945 utáni időszakról a következőket vetette papírra: „1945. július 1-én felvettek a MKP-ba és a Bányamunkások Szabad Szakszervezetébe. Ebben az időben pártmunkát kultúrvonalon és agitáció terén végeztem. 1948 tavaszán pártunk a sárisápi Bányászellátó Rt-hez, majd a dorogi Népbolt N.V.-hez, később az esztergomi Népbolt N.V.-hez javasolt vezetőnek. [...] 1951. augusztus 27-én az esztergomi szerszámgépgyárban választottak meg párttitkárnak, innen két hónap múlva az esztergomi pártiskolára kerültem szeminárium vezetőnek."[100] 1954-ben sikeresen elvégezte a két hónapos előadóképző tanfolyamot Budapesten. 1955 őszétől 1956. október 28-ig előadóként, majd vezetőként az esztergomi három hónapos pártiskolán dolgozott. 1958 és 1960 között töltötte be a párttitkári funkciót.[101]

Bosznai Jenő 1932. március 11-én született a Pest megyei Torbágyon. 1936-ban került Bánhidára, itt végezte el alapfokú iskolai tanulmányait. Középiskolai tanulmányait 1951-ben a Rákosi Mátyás Állami Gimnáziumban fejezte be. 1951 és 1962 között az Almásfüzitői Timföldgyárban dolgozott, műszaki ellenőr, segédmunkás, szakmunkás, csoportvezető és műszakvezető beosztásokban. A szakszervezetnek 1951 óta, az MSZMP-nek 1956 óta volt a tagja. 1960 szeptemberétől a timföldgyári pártszervezet, majd 1962. május 1-jétől az Esztergomi Városi Pártbizottság titkári tisztségét töltötte be. 1958-ban nősült, két gyermek édesapja volt.[102]

Rácz Béla 1932. január 1-én született a Békés megyei Gyulán. Munkáscsaládból származott, hiszen édesapja géplakatosként, míg édesanyja varrónőként kereste kenyerét. Elemi és gimnáziumi tanulmányait Gyulán végezte. Katonai szolgálatát Tapolcán és Kiskunhalason teljesítette. 1955. október 1-én a békéscsabai Forgácsoló Szerszámok Gyárában

[97] Uo.
[98] Uo.
[99] MNL KEML XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Kántor József személyi anyaga. 99. doboz.
[100] Uo.
[101] Uo.
[102] MNL KEML XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Bosznai Jenő személyi anyaga. 98. doboz.

helyezkedett el mint személyi vezető. A vállalattól az 1956. decemberi racionalizálás során elbocsátották, ezt követően 1957. január 21-én állt munkába az EKM Relé gyáregységéhez öntő segédmunkásként. A gyáregységgel együtt 1958 decemberében került Esztergomba, s itt már a beosztása is megváltozott, ugyanis a MEO és utókalkuláció vezetői posztot is betöltötte. Az Esztergom Városi Pártbizottság első titkárának 1967. augusztus 14-én választották meg, s ezt a pozíciót 1982. október 22-ig töltötte be.[103] Saját bevallása szerint a „Pártnak 1952. óta vagyok tagja. Előtte az ifjúsági szervezetben MADISZ-ban, DISZ-ben tényked tem. Párttagságom ideje alatt különböző pártfunkciókat töltöttem be. Voltam vezetőségi tag és 1957-től 1967-ig az EMG esztergomi gyáregység alapszervezeti titkára. Tagja voltam az Esztergomi Városi Tanácsnak és annak Végrehajtó Bizottságának, valamint a HNF városi elnökségének 1967–1982-ig. Tagja vagyok a Komárom Megyei Pártbizottságnak 1968 óta és az Esztergom Városi Pártbizottságnak 1959 óta. A szakszervezetnek 1948 óta vagyok tagja."[104] 1969. november 7-én a Munka Érdemrend ezüst fokozata, 1970. április 4-én a Jubileumi Felszabadulási Emlékérem, 1974. november 7-én a Munka Érdemrend arany fokozata kitüntetésben részesült. 1958-ban három hónapos pártiskolát végzett Budapesten, 1962-ben öt hónaposat Sopronban, míg 1966–1969 között Esztergomban sikeresen abszolválta az Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemet. 1975-ben az MSZMP Politikai Főiskolát is elvégezte.[105]

Az MSZMP utolsó városi párttitkára *Mikó Balázs* volt, aki 1942. november 6-án Bélapátfalván született. Egyetemi diplomáját 1973-ban szerezte a Budapesti Műszaki Egyetem Villamosmérnöki Karán. Az MSZMP-nek 1969 óta volt a tagja, míg szakszervezeti tagságának kelte 1966-ra datálható. Személyi törzsadatlapja szerint 1957-re tehető a munkásmozgalomban való részvétele. Az esztergomi párttitkári tisztséget 1982 és 1989 között töltötte be.[106]

[103] MNL KEML XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Rácz Béla személyi anyaga. 99. doboz.
[104] Uo.
[105] Uo.
[106] MNL KEML XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Mikó Balázs személyi anyaga. 99. doboz.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL KEML = Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára
XXIII. 8. Komárom Megyei Tanács VB Munkaügyi Osztályának iratai, Spóner Károly személyi dossziéja. 130. doboz
XXXV. 1. MSZMP Komárom Megyei Bizottságának iratai, Kádernyilvántartás, Herbály János személyi anyaga
XXXV. 1. MSZMP Komárom Megyei Bizottságának iratai, Kádernyilvántartás, Németh Pál önéletrajza
XXXV. 37. 1. 7. Magyar Dolgozók Pártja Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei a napirendek anyagaival, 1950
XXXV. 37. 1. 1. Magyar Dolgozók Pártja Esztergom Városi Bizottságának iratai, Pártértekezleti jegyzőkönyvek a napirendek anyagaival, 1951
XXXV. 37. 1. 8. Magyar Dolgozók Pártja Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1951
XXXV. 37. 1. 9. Magyar Dolgozók Pártja Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1952
XXXV. 37. 1. 11. Magyar Dolgozók Pártja Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1952
XXXV. 37. 2. 30. Magyar Dolgozók Pártja Esztergom Városi Bizottságának iratai, Párt-, állami-, társadalmi és tömegszervezeti funkcionáriusok személyére és a kádermunka gyakorlatára vonatkozó iratok, 1951–1953
XXXV. 37. 2. 31. Magyar Dolgozók Pártja Esztergom Városi Bizottságának iratai, Párt-, állami, társadalmi és tömegszervezeti funkcionáriusok személyére és a kádermunka gyakorlatára vonatkozó iratok, 1953–1955
XXXV. 14. III. 156. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1963
XXXV. 14. III. 236. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1966
XXXV. 14. II. 29. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1967
XXXV. 14. III. 320. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1970
XXXV. 14. II. 5. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1971
XXXV. 14. III. 100. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1974
XXXV.14. III. 8. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1976
XXXV. 14. II. 11. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1978
XXXV. 14. III. 71. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1978
XXXV. 14. I. 5. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1981
XXXV. 14. VB 2. 6. Magyar Szocialista Munkáspárt Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtóbizottsági ülések jegyzőkönyvei, 1986

XXXV. 14. V. PTO. Munkásmozgalmi nyilvántartás (Jubileumi emlékéremre javaslatok 1970), 102. doboz
XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Bosznai Jenő személyi anyaga. 98. doboz
XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Kántor József személyi anyaga. 99. doboz
XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Mikó Balázs személyi anyaga. 99. doboz
XXXV. 14. PTO–Kádernyilvántartás. Rácz Béla személyi anyaga. 99. doboz

Felhasznált irodalom

Bihari Mihály 2005: *Magyar politika. Politikai és hatalmi viszonyok.* Budapest, Osiris Kiadó.
Cseszka Éva 2011: *Esztergom 1956. Országos tendenciák – helyi sajátosságok a forradalom és szabadságharc alatt.* Esztergom, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára.
Fakász Tibor 2008: *Esztergom 1956-os históriája.* Esztergom, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára – Esztergom Város Önkormányzata.
Gazsó Ferenc 1990: A káderbürokrácia és az értelmiség. *Társadalmi Szemle* (45) 11. 3–12.
Germuska Pál 2006: Komárom megye. In Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma 1956.* Budapest, 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára. 211–256.
Gyarmati György 1991: A káderrendszer és a rendszer kádere. *Valóság* (34) 2. 51–63.
Gyarmati Lajos – Nagyfalusi Tibor 1979: *Tanulmányok és bibliográfia Esztergom felszabadulás utáni történetéből 1945–1975.* Esztergom, Esztergom Város Tanácsa VB. Művelődési Osztálya.
Huszár Tibor 2007: *Az elittől a nómenklatúráig.* Budapest, Corvina Kiadó.
Izsák Lajos 1998: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Szakadát István 1992: Káderfo(r)gó. A hatásköri listák elemzése. *Társadalmi Szemle* (47) 8–9. 97–120.
Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián 2008: *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990.* Budapest, 1956-os Intézet – Corvina Kiadó, 67–68.
Vass Henrik 1974: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
Vida István 2011: *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010).* Budapest, Gondolat Kiadó.
Wencz Balázs 2017: Bády István az állambiztonság célkeresztjében. In *Uő* (szerk.): *Évkönyv 2016–2017.* Esztergom, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára. 361–375.

HORVÁTH ATTILA

Vb-elnökök káderéletútjai

Káderpolitika az Esztergomi Városi Tanács szakapparátusánál az államszocializmus időszakában

Tanulmányomban átfogóan és a vb-elnökök esetében egyes életutakra kiterjedően ismertetem az Esztergom Városi Tanács szakigazgatási szerveinél foglalkoztatott tisztségviselők, káderállomány társadalmi összetételét és legfőbb szociológiai jellemzőit. Vizsgálatom során hangsúlyozottan kitérek arra, hogy a kommunista hatalomátvételt követő káderpolitikai törekvések miképpen éreztették hatásukat a helyi tanácsi tisztségviselői állomány társadalmi összetételében. Az általam feldolgozott levéltári források a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Komárom-Esztergom Megyei Levéltárában találhatóak. Bár hiányos állapotban, az Esztergom Városi Tanács VB titkárságának iratanyagában az 1970-es évek elejéig bezáróan káderkimutatások, a káderdossziékban önéletrajzok, személyi törzslapok, minősítések maradtak fenn, de témámhoz felhasználható releváns forráscsoportokat tartalmaznak a Komárom Megyei Tanács VB titkárságának és személyzeti és oktatási osztályának (vb-vezetők káderdossziéi), valamint a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Komárom Megyei Bizottság archívumának (Magyar Dolgozók Pártja [MDP] és MSZMP Esztergom Városi Bizottságainak és a tanácsi apparátus alapszervezetének iratai) iratállományai is.

A tanácskorszak kezdetén Esztergom – 1876-tól rendezett tanácsú, 1930-tól megyei – város keresőképes lakosságának körülbelül 20%-a valamilyen értelmiségi foglalkozást űzött.[1] Számottevő részük közalkalmazott volt, mivel Esztergom a trianoni országcsonkítás után is megőrizte megyeszékhely státuszát, és ily módon a városi intézmények mellett számos vármegyei és területi állami szakigazgatási szervnek adott otthont. Az Országos Statisztikai Hivatal 1930. évi népszámlálási adatai szerint a város 17 354 lélekszámot kitevő össznépességéből a szabadfoglalkozású és a közszolgálatban dolgozók létszáma 1808 főre rúgott (kereső: 841; eltartott: 967).[2] A város ugyan hivatalosan az 1950-es megyerendezés után már nem megyeszékhely, de a megyei tanács

[1] Egy 1952. 04. 07-én kelt városi tanácsi kimutatás szerint Esztergom város összlakossága 21 300 fő, ebből 16 éven felüli 14 250 fő (9769 fő dolgozó, 4481 fő munkaképtelen, nyugdíjas, háztartásbeli), a dolgozó lakosság szociális megoszlása: 4087 munkás, 3782 paraszt, 1900 értelmiségi. A parasztság szociális megoszlása: 14 kulák, 562 középparaszt, 2736 kisparaszt, 220 földmunkás, 250 állami gazdasági és tszcs.-dolgozó. Kimutatás Esztergom város összlakosságáról és szociális megoszlásáról. 1/a. Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (MNL KEML) XXXV. 37. 21. ő. e.

[2] KEKEEVM 1938, 392.

végrehajtó bizottságának szakigazgatási szerveit ténylegesen csak 1952-ben költöztették Tatabányára, több megyei szintű intézmény – mint például az ügyészség és a bíróság – egészen 1986-ig Esztergomban működött.

Esztergom város tisztviselői karát a II. világháború előtti évtizedekben a polgárság részéről általános közmegbecsülés övezte. A hivatalnoki hierarchiában a polgármester és a polgármester-helyettes után a főjegyző, majd a tanácsnokok következtek. Társadalmi státusukat tekintve ők az „úri középosztályhoz" tartoztak. Társadalmi életük része volt a város elitjével való kapcsolattartás, tagság a Széchenyi Kaszinóban, „vizit" a közvetlen munkatársak családjainál.[3] De szerény anyagi helyzetük ellenére a városi lakosság az alacsonyabb beosztású tisztviselők irányában is a hagyományos tisztelettel viseltetett. Dr. Bády István,[4] a koalíciós korszakban Esztergom kisgazdapárti polgármestere, 1989-ben megjelentetett visszaemlékezésében így ír erről: „A városban igen sok volt a közalkalmazott, akiknek az átlagjövedelme 120–150 pengő között mozgott. Mégis, ha a városban [„urakról"] beszéltek, akkor ezek alatt elsősorban a közalkalmazottakat értették, főleg azt a városi tisztviselőt, akinek a nadrágja a legfoltosabb volt."[5] A városi köztisztviselői apparátus megbecsültsége több tényezőből fakadt, elsőként kell említeni a köztisztviselői gárda hivatástudatát, magas fokú munkaerkölcsét, amely a sikeres ügyintézéshez elengedhetetlen széles körű helyismerettel párosult.[6] Az 1940-ben kelt városi alkalmazotti névlistán[7] feltüntetett 37 tisztviselő kétharmada (22 fő) esztergomi születésű volt, túlnyomó részük többéves, gyakran egy-két évtizedes szakmai gyakorlattal rendelkezett. Szakképesítésük nem hagyott kivetnivalót. Az 1944. december 30-án keletkezett alkalmazotti névlistán,[8] amelyet a szovjet csapatok december 26-i első bevonulása után állítottak össze, 41 tisztviselő adatai szerepelnek. Közülük tizenhárman felsőfokú iskolai végzettséget (heten jog- és államtudományi doktorátust) szereztek, de a többi alkalmazott is középfokú, vagy minimum polgári iskolai végzettséggel bírt. Ugyanez elmondható, amint az alábbi táblázatból is látszik, a két világháború között hivatalban lévő polgármesterekről is, akik diplomával rendelkeztek, és a polgármesteri megbízatás előtt már több évet a közigazgatásban töltöttek.

1. táblázat. **Esztergom rendezett tanácsú város polgármesterei (1916–1950)**

Név	Születési hely és idő	Legmagasabb iskolai végzettség	Közigazgatási múlt	Esztergom polgármestere
Dr. Antóny Béla	Belényes, 1880	Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem	Szentendrén gyakornok, majd polgármester	1916–1931
Glatz Gyula	Apatin, 1880	Kolozsvári Egyetem	Zombor: gyakornok, Óbecse: főszolgabíró, Esztergom: főispáni titkár	1931–1940
Dr. Etter Jenő	Esztergom, 1897	Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem	Esztergom város főügyésze 1925-től	1941–1944
Dr. Bády István	Esztergom, 1913	Budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem	Esztergom város: aljegyző, majd közigazgatási tanácsnok 1941-től	1946–1950

Forrás: Magyar [2008], 50–70.

A polgármester 1945. július 27-i, főispánnak felterjesztett jelentéséből kiderül, hogy a város tisztviselői kara a több mint 90 napig tartó háborús állapotok ellenére, a harcok elülte után egy személy kivételével a helyén maradt, és „teljes szervezettséggel" munkába állt.[9] A régi köztisztviselői gárda „megtizedelése", politikai megbízhatóság alapján történő megrostálása a koalíciós korszakban vette kezdetét. Az 1946. március 20-án felvett, 155 személyt felsoroló városi közalkalmazotti névlistán[10] 30 olyan köztisztviselő neve található meg, aki az 1940-es és az 1944. december 30-i névlistákon is a tisztviselők között

[3] Bády 1989, 39.

[4] *Dr. Bády István* (Esztergom, 1913–1994). Esztergom-Szentgyörgymezőn született, kisparaszti családban. Iskolaéveit mint bencés diák Esztergomban töltötte. Itt ismerte és szerette meg a cserkészetet. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán 1935-ben az államtudományok doktorává avatták. 1935. szeptember 1-től Esztergom város alkalmazásába állt, mint díjtalan gyakornok. 1938 és 1939 között kórházgondnok az esztergomi Vaszary Kolos Kórházban. 1939. szeptember 2-től fogalmazó az esztergomi városházán. 1941 januárjában aljegyzővé, november 5-én közigazgatási tanácsnokká választották. 1944. május 15-én Esztergom polgármestere azt kérelmezte a Belügyminisztertől, hogy Bádyt pályázat benyújtása nélkül polgármester-helyettesnek, illetve főjegyzőnek nevezzék ki. Erre végül 1946. január 14-én került sor. 1946. július 16-ától a Belügyminisztérium megbízatása alapján polgármester, amely tisztségben 1948. május 22-én díszközgyűlés keretében erősítették meg. 1950. június 29-ig polgármester, ezt követően Esztergom Városi Tanács VB igazgatási osztályának vezetője 1952. december végéig. Ezután a Komárom Megyei Kályhagyár jogásza, illetve statisztikusa. 1956. október 28-án az ideiglenes, október 30-tól az Esztergom Városi Nemzeti Tanács elnöke. 1956. december 15-től 1957. augusztus 31-én történt lemondásáig Esztergom Városi Tanács végrehajtó bizottságának tagja. Wencz 2017, 361–368.

[5] Bády 1989, 33.

[6] A két világháború közötti köztisztviselői kar 1945 után állást vesztett tagjai közül többen éppen magasabb szintű munkamoráljuknak köszönhetően tudták sikeresen megállni helyüket új munkahelyükön. „Az eltávolított [B-listázott] tisztviselők, akikre nem lehet azt mondani, hogy alkalmatlanok voltak, megragadták az első alkalmat, és az új [államosított] vállalatokhoz szegődtek. Abban az időben a vállalatoknál még nem ismerték sem a közigazgatási eljárást, sem az egyéb ügyintézést, sem pedig a levelezéseket. Mindazok, akik kikerültek a közigazgatásból, megfelelő végzettséggel, szakképzettséggel rendelkeztek, tehát ezek az emberek a vállalatot úgy beindították, hogy azok jó eredményt könyvelhettek el. Az új vezetők kevés kivétellel szakképzetlenek voltak, de a rátermettek felismerték, hogy a korábban elbocsátott emberekre támaszkodhatnak. Igaz volt ez különösen a pénzügyi szakemberekre. A vállalatok beindulásakor, 1952-től kezdődően, az új egységek életébe egy olyan generáció került, amely erejének a teljében volt, középkorúak, akik kellően tudtak alkalmazkodni, és munkájukban tudásuknak a legjavát nyújtották. Közszolgálatom után én is 18 évet töltöttem egy helyen, a téglagyárban, illetve a kályhagyárban, sokszor még ötféle beosztásban is egyszerre; természetesen egy besorolt fizetéssel. Ezek nehéz, változó arcú esztendők voltak; sok megaláztatásban volt részünk, mert volt olyan vezető, aki nagyon éreztette újkeletű hatalmát, ezzel visszaélt, mert tudta: beosztottja hiába szól igaz vagy vélt sérelme miatt, azt senki nem hallgatja meg. Legfeljebb azt éri el, hogy hamarabb kidobják onnan." Bády 1989, 30–31.

[7] Városi tisztviselők és alkalmazottak névjegyzéke, 1940. MNL KEML V. 2. a. szám nélküli irat (sz. n.).

[8] Városi tisztviselők és alkalmazottak névjegyzéke, 1944. december 30. MNL KEML V. 2. a. sz. n.

[9] Esztergom megyei város polgármesterének jelentése a „felszabadulás" után végzett munkáról, 1945. július 27. MNL KEML V. 2. a. 7036/1945. pm. sz. 7.

[10] Részletes kimutatás Esztergom megyei város tisztviselőiről és alkalmazottairól, 1946. március 20. MNL KEML V. 2. a. 7/1946. eln. sz.

szerepel. Szűk kétharmaduk ekkorra már valamelyik koalíciós párt tagja: 1 fő a Magyar Kommunista Párt (MKP) tagja (Dr. Hajdu György[11] polgármester), 9 fő a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKgP) tagja, 8 fő a Szociáldemokrata Párt (SZDP) tagja, 1 fő a Nemzeti Parasztpárt (NPP) tagja. A B-listázás Esztergomban 1946 júliusában zajlott le. A 195. számú létszámcsökkentő bizottság az 5000/1946. ME számú rendelet alapján végrehajtott létszámcsökkentési eljárás során a 158 főt kitevő városi alkalmazotti állományból 42 személyt, a teljes létszám 26,6%-át bocsátott el. Az elbocsátási hullám az átlagosnál nagyobb arányban érintette a felsőbb és középiskolai végzettséghez kötött állásokban dolgozókat. A régi, 1945 előtti köztisztviselői gárdából 15 dolgozónak kellett elhagynia az állását.

2. táblázat. **B-listázás alá került köztisztviselői állások Esztergomban (1946)**

	Összes állás	B-listázás alá került állások száma	Az elbocsátottak százalékos aránya
Felsőbb iskolai végzettséghez kötött állások	14	8	57,1%
Középiskolai végzettséghez kötött állások	56	21	37,5%
Altisztek létszáma	34	2	5,8%
Segédmunkások létszáma	33	1	3,0%
Újonnan szervezett hivatalok (közmunka, közellátás stb.)	21	10	47,6%
Összesítés	158	42	26,58%

Forrás: Az 5000/1946. ME számú rendelet alapján végrehajtott létszámcsökkentési eljárás ügyirata, 1946. július–augusztus. MNL KEML V. 2. a. 4123/1947. pm. sz.

Az elbocsátási hullám, amely elsősorban a komoly szakigazgatási tapasztalattal rendelkező hivatalnokokat érintette, nehézségeket támasztott a közigazgatás működésében, ezért, valamint egyes koalíciós pártok még meglévő lobbierejének köszönhetően, némelyik tisztviselő visszafoglalkoztatását rövid idő alatt megoldották. Így állhatott újra munkába Dr. Brassai György főjegyző és Dr. Siráki István tanácsnok, az előbbit az SZDP, az utóbbit az FKgP helyeztette vissza állásába.[12]

A nyílt politizálás nem volt jellemző a helyi tisztviselői karra, ez annak ellenére így volt, hogy többségük 1945 után tagja lett valamelyik koalíciós pártnak, általában az FKgP-nek vagy az SZDP-nek. Bármely országos szintű közéleti témában való nyílt kiállás, esetleg

[11] *Dr. Hajdu György* (Budapest, 1915–?). Édesapja a Nemzeti Színház tagja volt. A Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karán 1937-ben szerzett diplomát. 1933-tól 1935-ig díjnok Komárom-Esztergom k. e. e. vármegyék számvevőségén, majd Esztergom város polgármesteri hivatalánál számvevőtiszt. 1945. május 16-tól 1946. július 16-ig Esztergom város megbízott polgármestere. B-listára került, létszámcsökkentési eljárás során nyugdíjazták. Budapestre költözött, ott egy fényképész-szövetkezet tagja lett. 1947-ben hozzátartozóival külföldre akart távozni, de a határnál elfogták őket. A bíróság másfél esztendei börtönre ítélte, kiszabadulása után nemsokára, 37 évesen meghalt. Magyar [2008], 66–67.

[12] Bády 1989, 71.

ellenvélemény-alkotás csak elvétve fordult elő. Ezért érdemes külön megemlékezni Dr. Siráki István tanácsnokról. 1948 őszén a „Magyar Róma"-t[13] is elérte a Mindszenty József hercegprímás ellen indított uszító kampány. A városi képviselőtestület 1948. október 28-án megtartott közgyűlésén Dr. Pirchala Gyula képviselőtestületi tag benyújtotta az „egyes egyházi vezetők demokrácia ellenes uszítását" elítélő határozati javaslatát (259/1948. kgy. sz.). Dr. Siráki István[14] volt az egyetlen képviselő, aki mint „katolikus hívő" a javaslat ellen foglalt állást.[15] Bátor lépésének következményeit egész életében viselnie kellett. Fegyelmi eljárás indult ellene, aminek következtében állásából felmentették.[16]

Esztergomban a városi tanács 1950. augusztus 15-én alakult meg. A tanácsi szakapparátus normalétszámát 85 főben állapították meg. A végrehajtó bizottság elnöke 43 dolgozót nevezett ki, és 38 alkalmazottat a megszűnt polgármesteri hivataltól vett át.[17] Az újonnan létrehozott szakigazgatási állomány egyötöde (16 fő) állt azokból a munkatársakból, akik még 1945 előtt kezdték meg szolgálati idejüket a városi közigazgatásban.[18]

Amint a tanulmányhoz mellékelt *3/a és 3/b táblázat*ok adataiból is látható, a szakapparátus az 1950-es évek elején felduzzasztott létszámmal működött. Ez elsősorban annak a következménye volt, hogy a városi tanácsi szakigazgatási szervek a Rákosi-korszakban elsősorban a közellátás és a mezőgazdaság „szocialista" átszervezése terén számos feladatkört kaptak. Az 1955–56-ban költségvetési okokból végrehajtott leépítések következtében a létszám a 1956-os forradalom előestéjén 60 fő alá csökkent, amit azután tovább csökkentett a forradalmat követő megtorlás részét képező „racionalizálás" is.[19] Az 1960-as évek első felének mérsékelt létszámnövekedését az évtized második felében megint csökkenés követte.

[13] Egyik esszéjében Babits Mihály nevezte el így a várost: *Esztergomi Riport* (1925).

[14] *Dr. Siráki István* (Nyergesújfalu, 1914–?). A Ferenc József Tudományegyetemen szerzett jogi doktori diplomát 1938-ban. Esztergom város szolgálatába mint díjtalan gyakornok állt 1941. január 1-én. 1944. március 1-től II. o. városi aljegyző, majd 1945. december 22-től tanácsnok. 1946. július 17-én a B-listázás során nyugdíjaztatták, augusztus 1-én viszont ezt a döntést hatályon kívül helyezve, állásába azonnali hatállyal visszahelyezték. A városi képviselőtestület 322/1948. kgy. sz. véghatározatában, hivatkozva a Komárom-Esztergom Megyei Közigazgatási Bizottság 970/1948. kb. sz. fegyelmi vétségben hozott határozatára, állásából 1948. december 31-én felmentette. Ezután erdei favágóként, majd Lábatlanon gyári munkásként kereste kenyerét. Az 1956-os forradalom idején az Esztergomi Nemzeti Tanács tagja. Dr. Siráki István személyi iratai. MNL KEML XV. 9. 128. doboz; Bády 1989, 92.

[15] Esztergom megyei város képviselőtestületi jegyzőkönyve, 259/1948. kgy. sz. véghatározat, 1948. október 28. MNL KEML V. 1. a. 67. kötet, 285–287.

[16] Dr. Siráki István fegyelmi ügye. MNL KEML IV. 962. 970/1948. kb. sz.

[17] Esztergom Városi Tanács végrehajtó bizottsági ülés jegyzőkönyve (vb-jegyzőkönyv), 1950. november 29. MNL KEML XXIII. 526. a. 1. kötet, 105.

[18] Kimutatás az Esztergom Városi Tanács szakapparátusáról [1950. augusztus 15-e utáni állapot] MNL KEML XXIII. 526. b. Iktatatlan iratok 1950–1973, Létszám- és bérnyilvántartási iratok 1949–1952, sz. n. 96. doboz.

[19] 1957-ben 2 főt nyugdíjaztak, és 3 személyt racionalizálás útján bocsátottak el. Esztergom Városi Tanács VB elnökének jelentése a városi tanácsigazgatás hivatali működéséről az 1956. október 23. és 1957. március 15-e közötti időszakban, 1957. április 1. MNL KEML XXIII. 11. T.005/1957.

A tanácsi szakigazgatási apparátusban dolgozó személyek nemenkénti megoszlását vizsgálva elmondható, hogy már az ötvenes évek elején megkezdődött a tisztviselői gárda elnőiesedése. Míg 1944-ben még csak 2 nő volt alkalmazásban a városi közigazgatásban, addig a tanácsi hivatalban 1952-ben és 1953-ban már az összlétszám egyharmadát meghaladó arányban dolgoztak nők. Az 1961-es év tekinthető fordulópontnak, ettől kezdve a férfiak kisebbségbe kerültek az apparátuson belül. Az MDP, majd az MSZMP a káderhiány következtében tudatosan törekedett női dolgozók beállítására. A végrehajtó bizottság és a tanácsi szakigazgatási szervek vezető pozícióiban azonban továbbra is a férfiak voltak többségben. A tanács vezetése csak rövid időre (Horváth Klára[20] tanácselnöksége, 1954–1957) került női kézbe. A városi tanácsnál jelentősebb befolyással rendelkezett még Homor Imréné[21] országgyűlési képviselő (1967–1975), aki a városi tanács tanácselnök-helyettesi pozícióját töltötte be 1964. december 16-tól 1985-ig.

A tanácsapparátusi dolgozók származását és eredeti foglalkozását vizsgálva nagyon fontos annak a megállapítása, hogy az állampárt által meghatározott káderpolitikai irányelvekben a munkás- és parasztszármazású káderek felvételét favorizálták, míg az osztályidegennek tekintett értelmiségi származású és az úgynevezett egyéb kategóriába sorolt (általában kisiparos, kiskereskedő ősökkel rendelkező) tisztviselők esetében a hivatali apparátusból történő kiszorítás volt az elsődleges cél. A magasan képzett régi tisztviselői gárdához tartozó hivatalnokok jelentős részét 1951–1952-ben bocsátották el, Dr. Bády István igazgatási osztályvezetőnek és Dr. Laki József jogügyi előadónak is 1952 végén szűnt meg a munkaviszonya. A melléklet *3/a táblázat*a alapján is látszik az értelmiségi alkalmazottak tömeges eltávolítása, hiszen az 1952-ben még az összlétszám 10%-át kitevő arányuk a következő évre már 1%-ra csökken. A közigazgatás osztályharcos szemléletű megtisztításának folyamata 1952-ben tetőzött. Ebben az évben a városi tanács személyzeti munkáját értékelő vb-vezetői beszámoló szerint „20 nem kívánatos, vagy nem fejlődőképes" dolgozó leváltása történt meg, miközben megemlítésre kerül, hogy az eltávolítottakon kívül még 17 olyan dolgozót tartottak nyilván, akik „leváltása beütemezés szerint folyik". Az 1952. évi 80 főt kitevő létszámkeretből 28 alkalmazottat „kompromittáltnak" nyilvánítottak, de hogy ezen meghatározás alatt pontosan mit értettek, azt nem fejtették ki bővebben.[22] Közben a városi tanács megalakulásától 1952 első negyedév végéig 17, „megbízhatónak ítélt" munkáskádert helyeztek el a tanácsi szakigazgatásban. A régi tisztviselői gárdát azonban – nélkülözhetetlen szakértelme miatt – nem tudták teljes egészében kiszorítani a szakapparátusból, mivel az újonnan beállított munkáskáderek szakképzése akadozott, valamint a néhány

[20] Káderéletrajzát lásd a vb-elnökök káderéletútjai között.

[21] *Homor Imréné sz. Kovács Mónika* (Budapest, 1930–?). Édesapja 40 éven keresztül a Magyar Postánál dolgozott. 1956-ban elvégezte az ELTE BTK könyvtár szakát. Ugyanabban az évben az Esztergom Városi Tanácshoz került mint népművelési előadó, 1962-től 1964-ig, vb-elnökhelyettesi kinevezéséig művelődési felügyelő. 1971-től 1975-ig ellátta az országgyűlés jegyzői teendőit, valamint a Komárom megyei képviselőcsoport vezetői teendőit is. Homor Imréné káder dossziéja. MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, 372/1985. 43. doboz.

[22] Esztergom Városi Tanács VB személyzeti munkájáról jelentés, 1953. június 13. MNL KEML XXXV. 37. 13. ő. e. 39.

hónapos gyorstalpalókon szerzett hevenyészett ismeretek nem helyettesíthették a minőségi szaktudást, különösen a pénzügyi osztályon. Ebben az időszakban a tanácsi szakigazgatás különösen leterhelt volt, és emiatt is rászorult a megtizedelt „régi gárda" segítségére. Tetemes adminisztrációs munkával járt a gazdalajstromok felfektetése, amelyekben kb. 5000 gazdálkodó adatait rögzítették, valamint az esztergomi ingatlanok államosítása (Komárom megyében, Esztergomban került sor a legtöbb ingatlan kisajátítására) is.[23] A Rákosi-korszakot az 1945 előtti tisztviselői karból 5 személy „vészelte át", 1958-ban közülük négy fő a pénzügyi osztályon dolgozott, egy pedig a tanácsi kirendeltség vezetője volt a közigazgatásilag Esztergom városhoz tartozó Esztergom-Kertvárosban.[24] A legmagasabb pozíciót Dr. Szerencsés József[25] pénzügyi osztályvezető töltötte be, őt 1933-tól alkalmazta Esztergom város különböző számviteli munkavégzésre. 1945 és 1947 között SZDP-tag. Munkáját több kitüntetéssel ismerték el: Tanácsi Munkáért ezüst fokozat (1969), Tanácsi Munkáért arany fokozat (1970), Felszabadulási Jubileumi Emlékérem (1970).[26] Megbecsült hivatalnoknak számított Perédy Ferenc[27] költségvetési csoportvezető is, aki 1959-ben, nyugdíjazása évében „Kiváló pénzügyi dolgozó" kitüntetést kapott.[28]

A tanácsi felső vezetés káderpolitikája tervezésekor, az 1960-as évek első felében még hangsúlyozottan figyelembe vette a szakapparátus származás és eredeti foglalkozás szerinti megoszlását. Lázár András vb-elnök 1961-ben, a városi tanács káderhelyzetéről szóló beszámolójában a „munkásosztály" dominanciájának megteremtését sürgette. Megállapította, hogy „a munkásosztály aránya az apparátuson belül nem mutat kielégítő eredményt, annak ellenére sem, hogy a tanácsok megalakulása óta ezen a téren is lényeges változás tapasztalható a fejlődés irányában. Éppen ezért a fő törekvésünk az, hogy a[z] apparátust, a nyugdíjazás vagy más okból kifolyólag megüresedő állásokat elsősorban a munkásosztály soraiból töltsék fel."[29] 1958 és 1964 között minden évben részletes kimutatás készült a szakigazgatási szerveknél foglalkoztatottak származásáról és eredeti foglalkozásáról.[30]

[23] Esztergom Városi Tanács VB munkájáról beszámoló, 1952. április 24. MNL KEML XXXV. 37. 10. ő. e. 17–21.

[24] Kimutatás az Esztergom Városi Tanács hivatali dolgozóinak származás szerinti megoszlásáról, 1958. december 18. MNL KEML XXIII. 526. b. Iktatatlan iratok 1950–1973, Titkársági iratok, sz. n. 6. doboz.

[25] *Dr. Szerencsés József* (Esztergom, 1908–?). Édesapja ipari munkás. 1940-ben végzett a Pécsi Államtudományi Egyetemen. 1957–1970 között az Esztergom Városi Tanács pénzügyi osztályának vezetője.

[26] Dr. Szerencsés József személyi iratai. MNL KEML XXIII. 526. b. Iktatatlan iratok 1950–1973, Személyi törzslapok, 103. doboz.

[27] *Perédy (Prommer) Ferenc* (Esztergom, 1896–?). Édesapja csizmadiamester volt. Legmagasabb iskolai végzettsége főreáliskolai érettségi. Közszolgálatát 1914-ben kezdte Esztergom városban mint díjnok, majd gyakornok. 1928-tól 1945-ig főszámvevő, 1945-től 1957-ig költségvetési csoportvezető. 1959-ben saját kérésére nyugdíjazták.

[28] Perédy Ferenc személyi iratai. MNL KEML XXIII. 526. b. Iktatatlan iratok 1950–1973, Személyi törzslapok, 102. doboz.

[29] Esztergom Városi Tanács kádermunkájáról beszámoló 1961. január 10. MNL KEML XXIII. 526. a. vb-jegyzőkönyv, 1961. január 10. 13. kötet, 35.

[30] MNL KEML XXIII. 526. b. Személyzeti iktatott iratok. T.10-8/1959., T.20-22/1961., T.10-32/1962., T.10-29/1964., Kimutatás az Esztergom Városi Tanács dolgozóinak származás szerinti megoszlásáról,

1965-től kezdődően az Esztergomi Városi Tanács levéltárunkban őrzött személyzeti irat-anyagában viszont már nem találunk olyan szöveges vagy számszerűsített, összesített adatokat tartalmazó dokumentumot, amelyből átfogó képet kaphatnánk a tisztviselői állomány társadalmi összetételére vonatkozóan. A 2–4 évenként összeállított, káderhelyzetről szóló beszámolók sem térnek ki a dolgozók társadalmi kategorizálására, ehelyett a szakmai továbbképzés kérdéskörével foglalkoznak hangsúlyozottan.

Az Esztergom Városi Tanács szakigazgatási szerveinél 1957 után nem rendszeresítettek személyzeti csoportvezetői állást, a káderpolitika irányítása a vb-elnök feladatkörébe tartozott, munkájában a személyzeti nyilvántartó segítette. A vezető beosztású tisztviselők minősítését a vb-elnök, a nem vezető beosztásban dolgozókét a közvetlen felügyeletet gyakorló osztály- vagy csoportvezető készítette el. A káderutánpótlás tekintetében az apparátus fiatalítására törekedtek, melynek elősegítése érdekében a nyugdíjazás során megüresedett álláshelyekre fiatal, pályakezdő munkaerőt állítottak be.[31]

Az 1960-as évektől a káderek kiválasztásánál már nemcsak a politikai megbízhatóságot, hanem a megfelelő szakmai képzettség meglétét is figyelembe vették. Az 1021/1960. számú kormányhatározat több közigazgatási munkakör betöltését szakképesítéshez (általános államigazgatási ismeretek, különböző szakigazgatási tanfolyamok) kötötte. A megfelelő képesítéssel nem rendelkező dolgozókat kötelezték a szükséges államigazgatási vizsga megszerzésére. A városi tanács személyzeti nyilvántartója rendszeres időközönként, általában háromévenként kádertovábbképzési terveket állított össze, amelyek végrehajtását a felügyeletet gyakorló Komárom Megyei Tanács VB Személyzeti és Oktatási Osztálya ellenőrizte. 1971-ben a városi tanács szakigazgatási szerveinél dolgozó minden közalkalmazottnak volt minimum nyolcosztályos általános iskolai végzettsége (lásd a mellékletben szereplő *4/a–b táblázat*okat). A felsőfokú végzettséggel rendelkező tisztviselők állománya az 1961. évi adathoz viszonyítva három év alatt majdnem megduplázódott. Az 1965. évi káderhelyzetről szóló beszámoló jónak értékelte a tanácsapparátus szakember-ellátottságát. Ekkor 12 alkalmazott rendelkezett egyetemi vagy főiskolai végzettséggel, közülük heten vezető beosztásban dolgoztak: 1 vb-elnökhelyettes, 5 osztályvezető, 1 csoportvezető.[32] Az államhatalom oktatáspolitikai törekvései Esztergomban azonban az általános műveltségi színvonal emelkedése ellenére csak felemás eredményt hoztak. A továbbképzési terveket ugyanis csak részben tudták végrehajtani az 1960-as évek végétől jelentős mértékűvé duzzadt fluktuáció miatt. 1968–1969-ben például 6 vezető beosztású, 7 ügyintézői besorolású és 2 ügyvitelellátó távozott a tanácsigazgatás állományából. A magasabb képzettségű munkavállalókat nem vonzotta az alacsony szinten tartott fizetés. Az újonnan alkalmazott, főként a fiatalabb korosztályhoz tartozó dolgozók nem tartották élethivatásuknak a tanácsi munkát, amint magasabb szakképesítést szereztek, más, magasabb javadalmazást biztosítani tudó munkahelyet kerestek maguknak, általában valamelyik vállalatnál helyezkedtek el.[33]

1958. december 18.; MNL KEML XXIII. 526. b. Iktatatlan iratok 1950–1973, Titkársági iratok, sz. n. 6. doboz.

[31] Beszámoló az Esztergom Városi Tanács káderhelyzetéről és a kádermunkáról, 1965. október 15. MNL KEML XXIII. 526. a. vb-jegyzőkönyv, 1965. november 4. T.1-115/1965. 21. kötet, 342–346.

[32] Uo. 345.

Esztergom Városi Tanács vb-elnökeinek káderéletútjai

A bányászcsaládból származó Anderla Imre (1914–?) Bánhidán született. A hatosztályos elemi iskola elvégzése után a tatabányai szénipari előkészítő iskola két osztályát végezte el. 1929-től bádogos- és szerelőtanonc Tóvárosban, 1933-tól 1937-ig a bánhidai erőműben gépjavítási munkákat végzett. 1937 októberétől 1945-ig a tatabányai XII. aknán bányászként kereste kenyerét. 1945-től a tatabányai vízműveknél vízvezeték-szerelő. A munkásmozgalommal való kapcsolatának kezdete az 1940-es évek elejére datálható. 1943-tól a Bányamunkások Szakszervezetének tagja. 1945-ben belépett az MKP-ba, 1949-ben az MDP Tatabányai II. kerületi szervezetének káderese. Önéletrajza szerint: „Szabadidőmet pártmunka végzésére fordítottam mindvégig."[34] 1949-től tagja az MSZT-nek[35] és a szabadságharcos szövetségnek.[36] 1947-ben jeles eredménnyel közigazgatási képesítő tanfolyamot végzett. Közigazgatási káderi pályafutása 1949. július 18-án kezdődött, amikor „pártutasításra" kiemelték Tatabánya megyei város polgármesteri hivatalához. Andó Ferenc polgármester 5949/1949. számú határozatával városi közigazgatási tanácsnoknak nevezte ki.[37] A városi tanácsok megalakulásakor Esztergomba helyezték át, az Esztergom Városi Tanács 1950. augusztus 15-én megtartott alakuló ülésén végrehajtó bizottsági taggnak, majd ugyanaznap a végrehajtó bizottság első ülésén a végrehajtó bizottság elnökévé választották.[38] Az MDP Esztergom Városi Bizottság illetékesei egy 1952. február 26-án kelt káderjellemzésben az 1951-től városi pártbizottsági vezetőségi tag vb-elnököt „megbízható elvtársnak" minősítették, valamint a párthoz és a Szovjetunióhoz való viszonyát jónak értékelték.[39]

[33] Beszámoló az Esztergom Városi Tanács káderhelyzetéről és a kádermunkáról, 1969. december 15. MNL KEML XXIII. 526. a. vb-jegyzőkönyv, 1969. december 29. T.1-2-17/1969. 31. kötet, 401–402.

[34] Anderla Imre önéletrajza, 1949. szeptember 9. MNL KEML IV. 954. b. 5257-15-5/1949.

[35] Magyar–Szovjet Társaság (MSZT). Az MSZT a magyar–szovjet barátság elmélyítését volt hivatva szolgálni, azonban tényleges célját a szovjet típusú kommunista rendszer propagálása adta. Eredetileg Magyar–Szovjet Művelődési Társaság néven alakult meg 1945-ben. 1948-ban vette fel a Magyar–Szovjet Társaság nevet. 1957 nyarán Magyar–Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven szervezték újjá. A rendszerváltáskor megszűnt. Bicsérdy 2012, 375, 377.

[36] Magyar Szabadságharcos Szövetség (MSZHSZ). A Magyar Kommunista Párt irányításával 1948. február 29-én megalakult sport- és szabadidős tevékenységeket szervező, katonai elő- és utóképzésre létrehozott országos félkatonai társadalmi szervezet. 1957 és 1990 között Magyar Honvédelmi Szövetség (MHSZ) néven működött. Bicsérdy 2012, 352, 376.

[37] Anderla Imre, Kalics Gyula, ifj. Janovics János kinevezése üresedésben lévő tatabányai városi tisztviselői állásokba. MNL KEML IV. 954. b. 5257-15-5/1949.

[38] Beszámoló az Esztergomi Városi Tanács megalakulásáról, 1950. augusztus 16. MNL KEML XXIII. 526. b. Esztergom Városi Tanács VB iratai 1950–1951. 5205-17-5/1950.

[39] Anderla Imre káderjellemzése, 1952. február 26. MNL KEML XXXV. 37. 30. ő. e. 54.

Anderla Imre mint idegenből jött „gyüttment" népnyúzó pártkáder maradt meg az esztergomiak emlékezetében. Ennek elsődleges oka az, hogy regnálása egybeesett a Rákosi-diktatúra legkíméletlenebb éveivel. Az erőszakos társadalomátalakító törekvések folyományaként ugyanis az „osztályellenség" és a „klerikális reakció" elleni harcból a helyi közigazgatásnak is ki kellett vennie a részét, nem beszélve a házállamosításokról, a mezőgazdasági termelés kollektivizálásának részét képező tsz-szervezésekről,[40] hiszen azokhoz kapcsolódóan számos adminisztratív teendő, illetve mozgalmi munka elvégzése is a tanácsi apparátusra hárult. Az intézkedések elsődleges kárvallottjai – az esztergomi lakosság jelentős részét kitevő agrárnépesség, valamint a tradicionális, részben kiskereskedő, kisiparos[41] és értelmiségi középréteg – elsősorban a vb-elnököt kárhoztatták az őket sújtó nyomorúságért. Dr. Bády István visszaemlékezésében negatív képet fest Anderla Imréről, akinek „minden tevékenységét csak a féktelen rosszindulat vezette", elsősorban a tanácselnök parasztságellenes tevékenységét hozva fel például:

> Az új törvények alapján az 1950. augusztus 15-ével megválasztott első tanácselnök, Anderla Imre oroszlányi lakos, megkezdte a kulákellenes működését. Sajnos Anderlát azon emberek közé kellett sorolni, akik Esztergomot nem szerették, de lakóit sem: az a 8–10 ember, akit kulák „rangra" emeltek, azok kimondottan Anderla „kiválasztottjai" közé tartoztak. [...] 1951-ben a beszolgáltatás miatt, a közgyűlési jegyzőkönyv szerint, Anderla 400 paraszt ellen indított eljárást Esztergomban. [...] Minden egyes kölcsönjegyzésnél a 8–9 kulákkal személy szerint az elnök foglalkozott. Rendszerint a késő esti órákban autóval hozták be őket a városházára, ahol az elnök egyenként igyekezett őket meggyőzni, nem sajnálva az időt, a fáradtságot [sic!], és nem fukarkodva a fenyegetésekkel sem. Persze, igen kevés eredménnyel jártak az efféle igyekezetek, hiszen ezek az emberek a város legszegényebb polgárai közé tartoztak már.[42]

A városi tanácsot ellenőrizni hivatott szervek jelentéseikben szinte az összes szakigazgatási szerv munkájában számos hiányosságot találtak. A hivatali ügyintézés akadozása, az elintézetlen ügyek számának felduzzadása, a túlburjánzó bürokrácia elsősorban annak a következménye volt, hogy a felsőbb hatalmi szervek számtalan és gyakran egymásnak ellentmondó utasítással árasztották el, terhelték túl a tanácsi szakapparátust. A bürokratikusan merev, a felső szervek rendelkezéseit gyakran szó szerint és „osztályharcosan" értelmező szakapparátus számtalan esetben már a felettes megyei tanácsi szervek roszszallását is kiváltva keserítette meg a mezőgazdaságból élő városi lakosok mindennapjait. 1952 szilveszter éjszakáján például az éves tervelmaradás pótlólagos teljesítése érdekében 600 parasztgazdának küldtek ki rendőri segédlettel mezőgazdasági munkára kirendelő idézést.[43] A helyzetet súlyosbította, hogy Anderla Imre több más városi vb-taggal együtt

[40] Esztergomban 1953-ig két termelőszövetkezet alakult: „Micsurin" tsz (Esztergom-Szentgyörgymező), „Kossuth" tsz (Esztergom-Kertváros).

[41] Egy 1953. március 18-án kelt kimutatás szerint a városban 1945 előtt 414 kisiparost és 453 kiskereskedőt tartottak nyilván, 1953-ra az önállóan működő kisiparosok létszáma 148-ra, a kiskereskedőké pedig 2 főre csökkent. MNL KEML XXXV. 37. 21. ő. e. 12.

[42] Bády 1989, 106–108.

[43] Komárom Megyei Tanács VB Ellenőrzési Csoportjának az Esztergomi Városi Tanács munkájáról szóló értékelése. MNL KEML XXIII. 10. a. vb-jegyzőkönyv, 1953. március 25. 184-22/1953. 5. kötet, 9.

azon népi káderek közé tartozott, akik alulképzettségükből kifolyólag nem rendelkeztek elegendő közigazgatási szakképesítéssel és gyakorlattal (ő maga például csupán egy közigazgatási gyorstalpalót végzett el), ráadásul mint átvezényelt tanácselnök nem bírt kellő helyismerettel sem. Valószínűleg rá is illik Gyarmati Györgynek a közigazgatásba átirányított káderek amatőrizmusáról adott tipizáló leírása, miszerint mire a sok, asztalán landoló ügyiratból sikerült egyet-kettőt értelmeznie, további fél tucat maradt aznapra elintézetlen, nem is szólva a napi, heti összesítő jelentésekről, amelyekre a gyakori éjszakázások mellett sem maradt energia.[44] A felügyeletet gyakorló szervek jelentései több esetben kritikát fogalmaztak meg Anderla Imre vezetési módszereivel szemben. 1951-ben kifogásolták, hogy a városi végrehajtó bizottság munkáját határozatlanul vezeti, a rendeletek végrehajtásának nem szerez minden esetben érvényt. A végrehajtó bizottság az adózás és a begyűjtés kérdésein kívül nem foglalkozik átfogóan a városban felmerült problémákkal, az osztályok, csoportok beszámolóit napirendre sem tűzik.[45] A megyei tanács ellenőrzési csoportjának két évvel később keletkezett értékelése a városi végrehajtó bizottság egyszemélyes irányítását bírálta, amelynek következtében nem történt meg a szakapparátus másik két vezetőjére – a vb-elnökhelyettesre és a vb-titkárra – bízandó feladatkörök, felügyeleti jogkörök elhatárolása. Emiatt pedig a szakigazgatási szervek vezetői minden lényegtelen üggyel közvetlenül a vb-elnökhöz fordultak, munkaidejét teljesen lefoglalva, így gyakran nem maradt ideje a lényeges problémákkal való foglalatosságra. A vb-elnök és helyettese[46] között kialakult személyes ellentét kedvezőtlenül befolyásolta a vezetőségen belüli viszonyokat. A konfliktus gyökere abból adódott, hogy a korábban városi párttitkárként funkcionáló helyettesre a vb-elnök eleinte nem ruházott érdemi feladatköröket, később pedig a két legnehezebb és leginkább szerteágazó feladatkör, a begyűjtés és a mezőgazdaság területén kapott szabadkezet.[47] A tanácsi felső vezetésen belüli ellentétekről, a vb-elnökkel szembeni ellenérzésekről árulkodik az a megyei pártbizottsági feljegyzés is, amely szerint Szabó István[48] vb-titkár Anderla Imre vélelmezett „pettyes" múltjára akarta

[44] Gyarmati 2011, 216.

[45] Az Állami Ellenőrző Központ jelentése az Esztergom Városi Tanácsnál tartott vizsgálatról, 1951. április 17. MNL KEML XXIII. 526. b. Titkársági iratok 1950–1956, T.10000-8/1951.

[46] *Spóner Károly* (Esztergom, 1914–?). Paraszti származású káder. 1945 előtt napszámosmunkával foglalkozott, majd a dorogi fatelepen segédmunkás, onnan emelték ki mint élmunkást az Esztergom Városi Tanács lakásügyi hivatalához vezetőnek. 1951 júniusától az MDP Esztergom Városi Bizottság titkára. Betegsége miatt az Esztergom Városi Tanácshoz helyezték át 1952 augusztusában, mint vb-titkár, majd 1952. november 19-től 1953. szeptember 15-ig vb-elnökhelyettes. 1957-ben az Esztergomi „Micsurin" tsz elnöke. Spóner Károly munkaügyi iratai. MNL KEML XV. 9. 130. doboz.

[47] Komárom Megyei Tanács VB Ellenőrzési Csoportjának az Esztergomi Városi Tanács munkájáról szóló értékelése. MNL KEML XXIII. 10. a. vb-jegyzőkönyv, 1953. március 25. 184-22/1953. 5. kötet, 3.

[48] *Szabó István* (Esztergom, 1897–?). Munkásszármazású káder. A két világháború között foglalkozása kőművessegéd. Több alkalommal Törökországban dolgozott, ahonnan 1935-ben végleg hazatért, mert kiutasították. 1919-ben belépett a Vörös Hadseregbe. A Tanácsköztársaság összeomlása után három hónapig letartóztatásban volt, 1928-ban esztergomi tartózkodása alatt rendőri felügyelet alá helyezték. 1945-ben belépett az MKP-ba. 1947-ben a Magyar Építőipari Munkások Országos Szövetsége (MÉMOSZ) egy nagyobb építőmunkás-csoporttal Jugoszláviába küldte. A Magyar Függetlenségi Népfront esztergomi szervezete 1949. február 13-án küldöttnek delegálta az országos elnökségbe. 1949.

ráirányítani a helyi illetékes pártvezetés figyelmét.[49] Lépését minden bizonnyal nem csak a „párthű elvtársaktól" kötelezően elvárt „éberség" vezérelte.

Az esztergomiak megkönnyebbülésére a városi végrehajtó bizottság 1954. július 26-án Anderla Imrét egyhangú szavazással funkciójából visszahívta, miután előzőleg a Komárom Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága Oroszlányba helyezte át vb-elnökhelyettesnek.[50]

Az elnöki teendők ellátásával 1954. július 30-i hatállyal a végrehajtó bizottság Fábián László[51] tatai lakost bízta meg,[52] aki csak rövid ideig, 1954. november 1-ig[53] maradt tisztségében. Esztergomi megbízatása után több mint három évtizedig a Komárom Megyei Tanács vb-titkára volt, ebben a pozíciójában felügyeleti jogköréből fakadóan a városi tanácsok, köztük Esztergom káderpolitikájára is rálátással bírt.

Az Esztergom Városi Tanács 1954. december 6-i alakuló ülésén az újonnan alakult végrehajtó bizottság egy újabb munkásszármazású kádert, Horváth Klárát választott vb-elnökéül.[54] Személye nem volt ismeretlen az esztergomiak előtt. Az első tanácsválasztáskor, 1950. augusztus 15-én már megválasztották vb-elnökhelyettesnek, családja csaknem 20 éve a városban élt. Horváth Klára (1921–?) Tokajban született, apai és anyai ágon is kötődött a munkásmozgalomhoz. Géplakatossegéd édesapja, Horváth István az első világháború előtt a diósgyőri vasgyárban dolgozott, 1919-ben vöröskatonaként harcolt, ezért

február 15-től Esztergom város első munkásemberből lett tanácsnoka, 1950. július 7-től július 31-ig megbízott polgármester. 1950. augusztus 15-től 1952. augusztus 5-ig az Esztergom Városi Tanács vb-titkára. A tanácsi apparátusnál betöltött funkciójáról azután mondott le, hogy a Komárom Megyei Tanács végrehajtó bizottsága a Kisbér-Esztergomi Téglagyár igazgatójává nevezte ki. Dr. Bády István, aki 1953-tól szintén ebben a téglagyárban kapott munkát, „csendes, halk szavú, jó lelkű" emberként jellemzi. Bády 1989, 135; Magyar [2008], 73–74; MNL KEML XXXV. 37. 31. ő. e. 27.

[49] Az MDP Komárom Megyei Bizottságának az állampárt esztergomi területi alapszervezetéhez írt levele, 1951. augusztus 21. MNL KEML XXXV. 37. 30. ő. e. 24–26. A gyanúsítás másodkézből, hallomásból vett információn, kósza híresztelésen alapult. 1951 áprilisában, az esztergomi városházán tartott továbbképzésen részt vevő egyik tatabányai tanácsi tisztviselő az előadáson megjelenő Anderla Imrében nyilas pártszolgálatost vélt felismerni. Említett tisztviselő az MDP Komárom Megyei Bizottság titkára előtti személyes meghallgatásán saját korábbi kijelentését meggondolatlan cselekedetnek minősítette, amit egyébként semmi konkrétummal nem tudott alátámasztani, ezért szóbeli figyelmeztetésben részesült.

[50] Vb-jegyzőkönyv 1954. július 26. MNL KEML XXIII. 526. a. 5. kötet, 290.; Vb-jegyzőkönyv 1954. október 26. MNL KEML XXIII. 10. a. 18. kötet, 168.

[51] *Dr. Fábián László* (Ebed, 1926–?). Édesapja néhai Fábián József mezőgazdasági cseléd, 1919-es vörös-katona. Az Esztergomi Városi Reálgimnáziumban érettségizett 1946-ban. Közszolgálatba 1947-ben lépett Tokod Község Elöljáróságán, ahol mint kisegítő dolgozott. 1950–1951-ig vb-titkár Tokodon, 1951-től 1954-ig a Tatai Járási Tanács elnökhelyettese. 1954 és 1976 között a Komárom Megyei Tanács vb-titkára. 1958-ban államvizsgát tett az Állam- és Jogtudományi Egyetemen. 1949 óta MDP-tag. Dr. Fábián László káder dossziéja. MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, 424/1986., 51. doboz.

[52] Vb-jegyzőkönyv, 1954. július 26. MNL KEML XXIII. 526. a. 5. kötet, 290–291.

[53] Vb-jegyzőkönyv, 1954. november 16. MNL KEML XXIII. 10. a. 19. kötet, 158. A Komárom Megyei Tanács vb-elnöke ideiglenes intézkedését jóváhagyva a megyei végrehajtó bizottság 1954. november 1-ével Horváth Klárát bízta meg Esztergom Városi Tanács vb-elnöki teendők ellátásával. Esztergom Városi Tanács VB 1954. november 1-i ülését Fábián László még vb-elnökként irányította.

[54] Tanácsülési jegyzőkönyv, 1954. december 6. MNL KEML XXIII. 526. a. 1. kötet, 12.

a Tanácsköztársaság bukása után munkahelyére nem kerülhetett vissza. 1933-ban Esztergomban mint fatelepi munkás helyezkedett el, ahová 1935-ben egész családjával végleg áttelepült. Anyai nagyapja, Enyedi Lajos tokaji csizmadiamester a munkásmozgalomban való részvétele miatt a Horthy-korszakban többször összeütközésbe került a törvénnyel. 1921 és 1923 között Zalaegerszegre internálták, a következő években is többször letartóztatták, 1944-ben a nyilasok Kistarcsára hurcolták. Tagja volt az MKP-nak, MDP-nek és az MSZMP-nek is, 1960-ban munkásmozgalmi ténykedését az Elnöki Tanács elismerő oklevéllel jutalmazta. Horváth Klára hat elemi elvégzése után[55] 1950-ben az Esztergomi Sportáru Termelő Vállalatnál helyezkedett el mint segédmunkás, majd műhelyírnok. 1947-től az MNDSZ[56] esztergomi szervezetében végzett társadalmi munkát. 1950. augusztus 15-én a Magyar Függetlenségi Népfront helyi szervezetének javaslatára az Esztergom Városi Tanács vb-elnökhelyettesének választották. 1951-ben belép az MDP-be, városi pártbizottsági tagként részt vesz a helyi párttestület munkájában. A Komárom Megyei Tanács VB javaslatára elvégezte az Állami Ellenőrző Központ által szervezett továbbképzést, aminek eredményeképpen mérlegképes könyvelői szakképesítést szerzett. 1952 júliusától 1953 márciusáig a Belügyminisztérium Központi Ellenőrző Osztályán előadóként dolgozott. Karrierje ekkor törést szenvedett, mivel a hozzátartozóit ért sérelmes intézkedések (nagyapját kizárták Tokajban az MDP-ből, nagynénjét kuláklistára tették) visszavonása érdekében a Belügyminisztérium (BM) Személyzeti Főosztályán kérte ügyük újrakivizsgálását. Nem járt sikerrel, állásából elbocsátották. A BM pártalapszervezete „kulákpártolás vádjával" fegyelmit indított ellene, és kizárta a pártból, amit a budapesti pártbizottság is jóváhagyott. Ennek ellenére nem vesztette el MDP-tagságát, mivel még a pártfegyelmi vizsgálat befejezése előtt átjelentkezett az állampárt esztergomi III. körzeti alapszervezetébe, fegyelmi tárgyalásán nem is jelent meg, ehelyett ügyének kivizsgálását kérte a Komárom megyei pártbizottságon. Kérelmének helyt adva a vizsgálat megtörtént, amelynek eredményeként semmilyen pártbüntetést nem szabtak ki rá, sőt nagynénje 1700, nagyapja pedig 900 Ft kivételes nyugdíjjárulékban részesült.[57]

Esztergomba visszakerülve újra államigazgatási vonalon, régi munkahelyén helyezkedett el. 1953 szeptemberétől[58] Esztergom Városi Tanács vb-elnökhelyettese. Mivel Anderla Imre 1953 őszétől egyéves tanácsakadémiai továbbképzésre távozott, az elnöki teendők ellátását gyakorlatilag már ő végezte. A következő két évben a megyei tanács végrehajtó bizottságához felterjesztett városi tanácsi munkabeszámolókhoz fűzött értékelésekben[59]

[55] Az általános iskola 7–8. osztályát csak 1957–1958-ban végezte el.

[56] MNDSZ: Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. 1945 és 1956 között működő, az MKP kezdeményezésére létrejött társadalmi szervezet. Bicsérdy 2012, 364.

[57] Horváth Klára önéletrajzai, 1962. augusztus 12., 1968. január 20. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.); Horváth Klára káder iratai, 2., 4. számú mikrofilmtekercsek.

[58] Vb-jegyzőkönyv, 1953. szeptember 22. MNL KEML XXIII. 526. a. 4. kötet, 362.

[59] Esztergom Városi Tanács éves munkabeszámolója. Vb-jegyzőkönyv, 1954. május 25. MNL KEML XXIII. 10. a. 13. kötet, 155–158, 164–170, 179–181, 187–197, 210–220.; Esztergom Városi Tanács éves munkájának értékelése. Vb-jegyzőkönyv, 1955. augusztus 15. MNL KEML XXIII. 10. a. 27. kötet, 89–97, 110–123, 145–155.

részben az új tanácsi vezető munkájának köszönhetően a városi szakapparátus munkáját az előző évekhez képest eredményesebbnek ítélték. Horváth József megyei tanácsi vb-elnökhelyettes szerint a városi tanács tekintélye a helyi lakosság körében megnövekedett, a parasztsággal való kapcsolatok normalizálódtak.[60] A szakigazgatási szerveknél folyó hivatali ügyintézés professzionálisabbá vált, a végrehajtó bizottság szakszerűen előkészített iratanyagok alapján szintén hatékonyabban végezte munkáját. Horváth Klára a felettes tanácsi szervnél eredményesen lobbizott azért, hogy Esztergom város feletti felügyeleti jogköre közvetlenül a megyei tanácshoz kerüljön.[61] Eredményes hivatali munkáját 1954-ben Szocialista Munkáért és Árvízvédelmi emlékérmekkel ismerték el.[62] Vezetési módszereit viszont 1955-ben a megyei tanácsi végrehajtó bizottság egyes tagjainak részéről már több bírálat érte, amelyek részben – Rákosi resztalinizáló kísérlete hatására – politikai indíttatásúak voltak. Nárai János vb-tag súlyos hiányosságként kifogásolta, hogy az éves beszámoló „politikamentesen tárgyalja a városi tanács munkáját, s nem tesz említést a klerikális reakció munkájáról, pedig ismeretes, hogy országos viszonylatban is a klerikális reakció fő fészke Esztergom."[63] Horváth József határozatlansága és erélytelensége miatt fogalmazott meg vele szemben kritikát, kérte, hogy „a határozatok végrehajtásánál keményebben járjon el, hiszen a feladatok is mindig keményebbek", és megjegyezte: „Horváth elvtársnő eléggé hajlamos ahhoz, hogy megértse az apparátus egyes dolgozóinak objektív nehézségekre való hivatkozását. E tekintetben is keményebbnek kell lenni Horváth elvtársnőnek, és rá kell szorítani az egyes szakosztályokat és dolgozókat arra, hogy önmaguk is keményebben és magabiztosan dolgozzanak."[64] Az előző évben befolyásolhatóságát érzékelve az MDP Esztergom Városi Bizottsága javaslatára áthelyeztették a tanácsi apparátus élérő l az eredményes munkát végző agilis vb-titkárt, Godó Margitot,[65] mivel a helyi pártvezetés sérelmezte, hogy „az elnök elvtársnővel nagyon nagy baráti viszonyban voltak, és ez nem vezetett jóra."[66]

[60] Esztergom Városi Tanács éves munkabeszámolója. Vb-jegyzőkönyv, 1954. május 25. MNL KEML XXIII. 10. a. 13. kötet, 218–219. Itt megjegyzendő, hogy az esztergomi lakosság körében tapasztalható hangulatjavulás elsősorban a Nagy Imre-kormány reformintézkedéseinek volt köszönhető.

[61] Esztergom város kiemelt várossá történő nyilvánítása. Vb-jegyzőkönyv, 1954. július 24. MNL KEML XXIII. 10. a. 15. kötet, 112, 131, 135, 157–158. 1950 és 1954 között Esztergom közigazgatásilag a Dorogi Járási Tanácshoz tartozott. Az Esztergom Városi Tanács 1954. április 20-i ülésén hozott határozatában szorgalmazta a város közvetlen megyei felügyelet alá vételét. A Minisztertanács 1074/1954. sz. határozatában 1954. október 1-i hatállyal Esztergomot a Komárom Megyei Tanács felügyeleti jogköre alá helyezte.

[62] Horváth Klára személyi törzslapja. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.) Horváth Klára káder iratai, 2. számú mikrofilmtekercs.

[63] Esztergom Városi Tanács éves munkájának értékelése. Vb-jegyzőkönyv, 1955. augusztus 15. MNL KEML XXIII. 10. a. 27. kötet, 92.

[64] Uo. 94.

[65] *Godó Margit* (Pilisborosjenő, 1926–?). Az Esztergom Városi Tanács vb-titkára 1953. július – 1954. október 15. között. 1954. november 16-tól Tatabánya Városi Tanács vb-titkára. (Vb-jegyzőkönyv, 1954. október 11. MNL KEML XXIII. 526. a. 5. kötet, 429.; Vb-jegyzőkönyv, 1954. november 16. MNL KEML XXIII. 10. a. 19. kötet, 158.)

[66] Godó Margit jellemzése, 1955. április 8. MNL KEML XXXV. 37. 31. ő. e. 133–135.

Az 1956-os forradalom kitörésekor is ellátta közfunkcióját egészen addig, míg az Esztergomi Nemzeti Tanács tisztségéből november 2-án el nem távolította.[67] A helyi pártvezetéstől kapott instrukciókat a forradalom időszakában is igyekezett maradéktalanul teljesíteni.[68] Nagy Kálmán, az MDP Komárom megyei első titkára, aki 1956. október 24-étől Esztergomban tartózkodott, próbálta az eseményeket pártirányítás alatt tartani. A városi pártvezetés október 26-án felsőbb pártutasításra kommunista funkcionáriusok vezetésével és néhány párton kívüli és köztiszteletben álló polgár bevonásával az „Esztergomi Munkás-Paraszt Katonatanács" létrehozásán fáradozott. Esztergomban tehát az állampárti hatalom helyi képviselői kezdeményezték népfrontos mintára egy forradalmi szervezet megalakulását, amelynek az irányítása azonban az október 28-án megtartott üzemi munkástanács-választások után végleg kicsúszott a kezükből. Október 26-án, Horváth Klára a város néhány köztiszteletnek örvendő polgárát – Dr. Bády István volt polgármestert, Szalay Ferencet,[69] az október 25-i tüntetést vezető tanárt, Fogarasi Károly nemzeti parasztpárti gazdálkodót, Fiala József volt kisgazdapárti politikust és Korencsi István szentgyörgymezői polgárt[70] – telefonon arra kérte, menjenek a városházára. A délután 3 órakor megtartott gyűlésen Nagy Kálmán javaslatára elhatározták, hogy a rend helyreállítása, a további véráldozatok elkerülése végett megalakítják a „Munkástanácsot". Az ideiglenes tagok között megtalálható volt Horváth Klára mellett Szedmer József városi párttitkár és Kiss Sándor őrnagy is.[71] Abban is megegyeztek, hogy a tanácsi szakigazgatási apparátus a helyén marad, a város közigazgatási teendőit továbbra is Horváth Klára és helyettese, Krausz István irányítják.[72] A forradalmi közhangulat nyomására a Nemzeti Tanács október 31-i ülésén azonban már felvetésre került a közigazgatás „megbízhatatlan" személyektől való megtisztításának szükségessége. Scheffer Ágostonnak, a Sportáru Termelő Vállalat munkástanácsi küldöttének kellett a városi tanács forradalmi bizottságával együttműködve összeállítania a felülvizsgálandó tanácsi dolgozók névsorát. A november 2-i nemzeti tanácsi jegyzőkönyv szerint Horváth Klárával együtt 12 dolgozó eltávolítását határozták el a városházáról. Ugyanakkor Horváth Klára bíróságon tett tanúvallomása szerint ténylegesen csak 7 személyt[73] szabadságoltak, és a fizetésüket is folyósították.[74]

Az esztergomi események rövid ismertetése után érdemes arra is kitérni, vajon a vb-elnöknő politikailag hogyan értékelte az 1956-os forradalom- és szabadságharcot.

[67] Fakász 2000a, 107.

[68] Horváth Klára önéletrajza, 1962. augusztus 12. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.). Horváth Klára káder iratai, 2. számú mikrofilmtekercs.

[69] Szalay Ferenc (Rákoskeresztúr, 1924–?). Az esztergomi Bányagépészeti Diákotthon tanára. Az 1956-os forradalom időszakában az Esztergomi Városi Nemzeti Tanács elnökhelyettese. A Legfelsőbb Bíróság a forradalomban vállalt szerepe miatt 5 év börtönbüntetésre ítélte. Cseszka 2011, 122–124.

[70] Fakász 2000a, 52.

[71] Cseszka 2011, 26, 29–30, 61–62.

[72] Fakász 2000a, 53.

[73] A szabadságoltak névsora: Horváth Klára vb-elnök, Mundi József munkaügyi előadó, Sipeki Gyula adóhivatali vezető, Németh Pál ipari előadó, Márton István igazgatási osztályvezető, Chwála Rudolfné lakásügyi előadó, Katrus Ferencné anyakönyvvezető.

[74] Fakász 2000a, 110.

A Rákosi-korszakban sérelmet szenvedett hozzátartozóit Nagy Imre miniszterelnöksége idején „rehabilitálták", igazságot szolgáltattak nekik, ezért értelemszerűen felmerülhet bennünk, hogy ebből kifolyólag rokonszenvezett az utóbb említett politikus nevével fémjelzett reformszocialista irányvonallal, de a fellelhető források cáfolják ezt a vélekedést. Október 24-én ő is azon 16 „párthű elvtárs" egyike volt, aki Szedmer József városi pártitkár utasítására fegyverrel is hajlandó volt védeni a „népi demokráciát".[75] Az Esztergom Városi Tanács pártalapszervezetének 1958. február 24-i rendkívüli taggyűlésén, az MSZMP KB Rákosi tevékenységét bíráló körlevelének véleményezése során a szakapparátus párttagságának alkalma nyílt az 56-os forradalommal kapcsolatosan is a politikai véleménynyilvánításra. A gyűlésen több hozzászóló Rákosi védelmére kelt, köztük Horváth Klára is, akinek az állásfoglalása a hivatalos pártállásponttól eltérve szintén a sztálinista irányvonalat tükrözi vissza: „Túlságosan kihangsúlyozzuk Rákosi elvtárs hibáit, holott lehet, ha 1956 tavaszán nem hagyja el az országot, és meggátolja a Petőfi kör kiszélesedését, vagy megalakulását, akkor nem is fajultak volna el ennyire a dolgok."[76]

Mivel Esztergom irányítása 1956 decemberében még az Esztergom Városi Munkástanács[77] kezében volt, a városi tanács végrehajtó bizottsága csak több sikertelen kísérlet után, december 15-én tudta megtartani alakuló ülését. Az ülésre meghívott üzemi munkástanácsok küldöttei az elnöklő Horváth Klárától egyöntetűen azt kérték az általuk képviselt dolgozók akaratára hivatkozva, hogy vb-elnöki tisztségéről mondjon le. Válaszul az elnök kifejtette, „hogy ha ellene a város lakossága bizalmatlan, tisztségéről lemond."[78] Horváth Klára és Krausz István vb-elnökhelyettes a városi tanács 1957. február 14-én megtartott rendkívüli vb-ülésén mondott le. A vb-elnök bejelentette, „hogy a rendkívüli események következtében egészségi állapota meggyengült, és ezért a vb-elnöki munkakört teljes felelősséggel vállalni nem tudja."[79] Különösen az 1956. december 15-én a megyei tanács vb-elnökének hozzájárulásával a végrehajtó bizottságba kooptált Dr. Bády István, Karakas Lajos és Temesi Károly[80] méltatták az elnöknő érdemeit: „Mint közvetlen tudomással bírók, kifejezésre juttatták azt, hogy bámulatos volt az a helytállás, melyet az elnöknő

[75] Fakász 2000a, 23.

[76] Esztergom Városi Tanács MSZMP alapszervezetének rendkívüli taggyűlési jegyzőkönyve, 1958. február 24. MNL KEML XXXV. 14. 23. ő. e. 30.

[77] Esztergom Városi Munkástanács: 1956. november végén alakult forradalmi szerv, tagságát az esztergomi üzemek munkástanácsküldöttei alkották. Ők, szemben a hatalommal kompromisszumra törekvő és a november 22–23-i sztrájkot ellenző Nemzeti Tanáccsal, továbbra is kiálltak a forradalom alapvető célkitűzései mellett.

[78] Végrehajtóbizottság kiegészítése (1. napirendi pont). Vb-jegyzőkönyv, 1956. december 15. MNL KEML XXIII. 526. a. 7. kötet, 256.

[79] Horváth Klára vb-elnök és Krausz István vb-elnökhelyettes lemondása (2. napirendi pont). Vb-jegyzőkönyv, 1957. február 14. MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 31–33.

[80] Bády István 1957. augusztus 31-én mondott le vb-tagságáról. 193/1957. számú vb-határozat. Vb-jegyzőkönyv, 1957. augusztus 27. MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 279; Temesi Károly, a községgazdálkodási vállalat igazgatója ellen fegyelmi eljárás indult, őt a végrehajtó bizottságból 1957. április 30-án hívták vissza. 102/1957. számú vb-határozat. Vb-jegyzőkönyv, 1957. április 30. MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 116–117.

az elmúlt rendkívüli események alatt tanúsított."[81] Érdemes még idézni az ülést irányító Schiller István megyei tanácsi vb-elnök méltató sorait, amelyekben nemcsak Horváth Klára jó munkáját köszönte meg, hanem az újraszerveződő állampárti diktatúra helyi erőivel már november 5-től együttműködésre törekvő Dr. Bády István tevékenységét is: „Kiemeli továbbá, hogy a közelmúltban lezajlott ellenforradalmi események alatt Dr. Bády István vb-tag a város érdekében kimagasló munkát végzett. Kiemelte, hogy neki volt köszönhető az ellenforradalmi terrorcselekmények megakadályozása. Mindig józanságra és a törvények tiszteletére figyelmeztette a meggondolatlanul cselekedni akarókat."[82]

Horváth Klára az 1958. november 16-án megtartott tanácsválasztásokig vb-elnökhelyettesként még részt vett a városi végrehajtó bizottság munkájában. Önéletrajzában tanácsigazgatási karrierje megtörésének okát a következőképpen indokolja: „1957 végétől kezdve az akkori megyei tanács vb-elnöke [Schiller István] részéről személyem körül bizalmatlan légkör kezdett kialakulni, ami az általam kért személyes beszélgetés után sem változott meg, sőt olyan jelei is mutatkoztak, hogy emiatt az egész város hátrányos helyzetbe kerül."[83] Más forrásokban nem található utalás a két tanácsi vezető között kialakult személyes jellegű ellentétekre. Az 1957. december 6-án megtartott tanácsi alapszervi taggyűlésen Németh József[84] vb-titkár ugyan említést tett a megyei és városi tanácsi vezetés közti feszült viszonyról, de annak okát nem részletezi. A megyei végrehajtó bizottság részéről valaki a városi végrehajtó bizottságot „Petőfi-kör"-szerű összejövetelnek „bélyegezte".[85] A kijelentés érthetetlen, hiszen az 1956. december 15-én a végrehajtó bizottság tagjai közé bekerült volt nemzeti tanácsi és üzemi munkástanácsi tagokat ekkorra már „kiszorították" a tanácsi vezetőségből. Temesi Károly községgazdálkodási vállalatigazgató, aki ellen fegyelmi eljárás indult, 1957. április 30-án, Dr. Bády István pedig 1957. augusztus 31-én mondott le vb-tagságáról.[86] Az üzemi munkástanácsok részéről delegált ideiglenes vb-tagok (Fogarasi Károly, Szabó Ferenc és Rozek Ferenc) további megbízatását a városi végrehajtó bizottság 1957. február 14-én szüntette meg.[87]

[81] MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 32.

[82] Uo. 32.

[83] Horváth Klára önéletrajza, 1962. augusztus 12. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV.1.). Horváth Klára káder iratai, 2. számú mikrofilmtekercs.

[84] Németh József (Nagyfüged, 1910–?). Édesapja földmunkás volt. 1935-ben a Gyöngyösi Mezőgazdasági Iskolán érettségizett. 1941-től 1943-ig Andód községben helyettes jegyző, 1943. október 19-től 1945. július 8-ig Szimő község vezető jegyzője. Az előbb említett településeken bekapcsolódott a munkásmozgalomba. 1945. július 8-án Dorog község Nemzeti Bizottsága és képviselőtestülete a település vezető jegyzőjévé választotta. 1950. július 17. és 1954. november 1. között a Komárom Megyei Tanács VB Igazgatási Osztályának vezetője. 1954. november elsejétől 1971-ig Esztergom Városi Tanács vb-titkára. (Németh József káder dossziéja. MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, 17. doboz.)

[85] Esztergom Városi Tanács MSZMP alapszervezetének rendkívüli taggyűlési jegyzőkönyve 1957. december 6. MNL KEML XXXV. 14. 23. ő. e. 30.

[86] Vb-jegyzőkönyv, 1957. április 30. MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 116–117.; Vb-jegyzőkönyv, 1957. augusztus 27. MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 279.

[87] 31/1957. számú vb-határozat. Vb-jegyzőkönyv, 1957. február 14. MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 31.

Horváth Klára 1958. szeptember 30-án áthelyezéssel az Esztergomi Sportáru Termelő Vállalathoz került munkásellátási csoportvezetőnek. Több mint egy évtizeden keresztül az esztergomi nőtanács titkáraként vett részt a város társadalmi életében.[88]

Utódjául az 1957. február 14-án megtartott rendkívüli vb-ülésen – a megyei vb-elnök javaslatát elfogadva – Lázár András választották meg, akit minden hozzászóló támogatott. Karakas Lajos vezető tisztségbe való helyezésével azért értett egyet, „mivel Lázár András esztergomi születésű, és jól ismeri a helyi viszonyokat. Ezek mellett rátermettségénél fogva alkalmasnak ajánlja arra, hogy ilyen nehéz időkben a város vezetésével megbízzuk. [„Jó szíve van, és ehhez a szívhez szólni lehet."]."[89] Schiller István javaslatát Bády István is kedvezően fogadta, „mivel Lázár András régóta ismeri, és mint mondotta [„esztergomi gyökér"] a helyi viszonyokat jól ismeri, ami biztosíték arra, hogy a lakosság érdekeit fogja szem előtt tartani."[90] Az újdonsült vb-vezető addigi pályafutásának ismeretében megállapítható, hogy az előbb idézett két vb-tag minden bizonnyal nem a valódi meggyőződésének adott hangot azon a februári napon. Lázár Andrásnak vajon „jó szíve" volt? Ez természetesen nem derül ki fennmaradt káderdossziéjából, de alább ismertetett életpályája alapján egyértelműen megállapítható, hogy a megyei párt- és tanácsi vezetés miért az ő személyét találta alkalmasnak a forradalom leverése után az általuk gyakran a „klerikális reakció fő fészkének" titulált város első számú tanácsi vezetői tisztségének a betöltésére.

Lázár András 1919-ben született Esztergomban. Édesapja cipészsegédként, majd önálló cipész kisiparosként[91] kereste kenyerét. Hatéves gyermek volt, amikor szüleivel Dorogra költözött. Öt elemi iskolai osztály elvégzése után az esztergomi reáliskolában folytatta tanulmányait, amit családja nehéz anyagi körülményei miatt nem tudott befejezni (csak három osztályt végzett el). 1938-tól 1949-ig kőművessegéd Dorogon. 1943-ban megnősült, felesége tatabányai bányászszülők gyermeke. Apósa és anyósa egyaránt munkásmozgalmi múlttal rendelkezett.[92] Az MKP dorogi szervezetének megalakulásakor az elsők között lépett be a pártba. 1945 májusában kéthetes bentlakásos pártiskolára küldték. Annak elvégzése után a helyi pártvezetés „kiemelte" a dorogi szénbányából függetlenített pártkádernek, kultúrfelelősként tevékenykedett, közben, mint a Bányász Kultúr Bizottság vezetője a dorogi szénmedence kultúrmunkáját is irányította. 1949-től a Dorog községi pártszervezet káderese. A tanácsrendszer megalakulása után, 1950. június 30-tól

[88] Horváth Klára önéletrajza, 1969. január 20. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.). Horváth Klára káder iratai, 4. sz. mikrofilmtekercs.

[89] Hozzászólások a 3. napirendi ponthoz. Vb-jegyzőkönyv, 1957. február 14. MNL KEML XXIII. 526. a. 8. kötet, 34.

[90] Uo. 34.

[91] Lázár András önéletrajza, 1964. július 23. Lázár András káder dossziéja. MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, 173/1976. 24. doboz. Személyi törzslapja szerint édesapja foglalkozása: „kovács".

[92] Lázár András önéletrajzában azt írja, hogy felesége családja Tatabányáról Franciaországba költözött, felesége ott járt iskolába is. Franciaországból való visszatérésük után Dorogon telepedtek le, ahol a munkásmozgalomban való részvételük miatt a szovjet megszállásig csendőri felügyelet alatt álltak. Uo. önéletrajz, 1964. július 23.

1951. július 1-ig a Komárom Megyei Tanács VB Oktatási és Népművelési Osztályának vezetője. A megyei tanácsi szakigazgatási szerv átszervezése után az Országos Béketanács Komárom Megyei Békebizottságának titkári tisztségét töltötte be 1951. július 1-től 1952. augusztus 1-ig. Családi okokra hivatkozva kérelmezte a megyei pártbizottságtól Tatabányáról Dorogra történő visszahelyezését. A pártbizottság, többszöri kérését mérlegelve, az Állami Egyházügyi Hivatallal egyetértésben megbízta az egyházügyek intézésével az Esztergomi Egyházmegye területén. 1952. augusztus 1-től 1957. február 14-ig az Egyházügyi Hivatal főelőadója, majd az 1956-os forradalom után az Esztergomi Egyházmegyéhez kinevezett miniszteri biztos.

Vb-elnökként végzett munkáját felettesei a róla készített minősítésekben pozitívan értékelték. Politikailag képzett,[93] megbízható vezetőnek tartották, aki az „ellenforradalom alatt helytállt, részt vett a rend helyreállításában és a Párt újjászervezésében."[94] Az 1961. évi minősítését megfogalmazó Nárai János megyei tanácsi vb-elnökhelyettes szerint „szilárdan kiáll a Párt politikája mellett."[95] 1958-ban Tanácsakadémiát végzett, akkoriban az ilyen egyéves, elméleti és gyakorlati közigazgatási képzettséget nyújtó államigazgatási iskolán megszerzett vizsgapapír még elegendő volt egy városi tanácsi vezetői poszt betöltéséhez. Felettesei nagyra értékelték, hogy vezetése alatt sikeresen bonyolították le Esztergomban az 1958. novemberi tanácsválasztásokat, valamint a város mezőgazdaságának „szocialista átszervezését". A termelőszövetkezet-szervezést eredményesen irányította, ebben a munkában több éven keresztül aktívan részt vett. Egyéni jellemvonásai közül kiemelték „jó fellépését", „egyszerűségét" és „közvetlenségét". Vezetési stílusát azonban bírálat érte, ugyanis nem tartották elég határozottnak és „harcosnak".[96]

A következő tanácsválasztáson, 1963. február 28-án Boza Miklóst választották meg helyette vb-elnöknek,[97] de elnökhelyettesi minőségben 1964. november 1-ig még részt vett a városi szakigazgatási szerv munkájának irányításában.[98] Egy 1964 augusztusában keletkezett minősítés kiegészítés szerint a vb-vezetői poszt elvesztése „bizonyos fokú sértődöttséget okozott nála", amely magatartásán, munkahelyi aktivitásának lanyhulásán is tapasztalható volt. „Sértődöttségét több ízben különböző megjegyzések formájában" nyilvánította ki.[99] Pályafutását tekintve azonban tanácsvezetői karrierje végül is csak kitérőnek bizonyult. Kroszner László megyei tanácsi vb-elnök javaslatára[100] a Ko-

[93] 1961-ben Marxista-Leninista Esti Egyetemet végzett. Uo. személyi törzslap, 1971. január 18.

[94] Uo. Minősítés Lázár Andrásról, 1961. július 20.

[95] Uo.

[96] Uo.

[97] Boza Miklós vb-elnökké, Lázár András vb-elnökhelyettessé való megválasztása. 29/1963. számú vb-határozat. Vb-jegyzőkönyv, 1963. február 28. MNL KEML XXIII. 526. a. 16. kötet, 110–111.

[98] Lázár András vb-elnökhelyettesi funkcióról való lemondása. 185/1964. számú vb-határozat. Vb-jegyzőkönyv, 1964. november 19. MNL KEML XXIII. 526. a. 19. kötet, 211.

[99] Lázár András vb-elnökhelyettesről készített minősítés kiegészítés 1964. augusztus 30. MNL KEML XXIII. 526. b. Iktatott iratok 1950–1973, T.10-57/1964.

[100] Kroszner László vb-elnök javaslata az egyházügyi főelőadói poszt betöltésére, 1964. június 30. MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, Lázár András káder dossziéja, 173/1976. 24. doboz.

márom Megyei Tanács VB egyházügyi főelőadói tisztségébe helyezték át 1964. október 1-vel. A felkérést szívesen vállalta, a káderdossziéjában fellelhető minősítéskiegészítések tanúsága szerint felettesei nagyon meg voltak elégedve az általa végzett munkával. Az 1972. december 20-án kelt minősítéskiegészítésében megemlítik, hogy „Lázár elvtárs munkáját főhatósága országos szinten is jónak, átlagon felülinek értékeli. Beosztásában önálló, tevékenységében kezdeményező, bátran és eredményesen alkalmaz új módszereket."[101] Számos kitüntetéssel[102] honorálták az egyházügyi vonalon végzett tevékenységét. Pozícióját 1976-ig töltötte be.[103]

Az Esztergom Városi Tanács vb-elnökének 1963. február 28-án megválasztott Boza Miklós (Esztergom, 1932–) azon káderek közé tartozott, akik pályafutásukat egészen fiatalon már a közigazgatásban kezdték. Gyermekkorát Bajóton töltötte, édesapja cipész kisiparos, majd földműves-szövetkezeti italboltvezető volt. Az elemi iskola 8 osztályát Bajóton, illetve Nyergesújfalun végezte el. Néhány év alatt gyorsan végiglépdelt a községi hivatali ranglétrán. 1948 és 1952 között Bajót elöljáróságán hivatalsegéd, irodatiszt, később begyűjtési nyilvántartó. 1952-től 1954-ig Leányváron, Pilisszentléleken és Epölön szolgált már mint vb-titkár, majd vb-elnök. 1954. november 1-től 1956 decemberéig Bajna község vb-elnöke.[104] Az 1956-os forradalom idején, október 27-én, az elégedetlenkedő falusi lakosságtól való félelmében, hazatávozott szüleihez Bajótra. A község Nemzeti Bizottsága leváltotta elnöki tisztségéből.[105] 1957. február 5-től Esztergomba való áthelyezéséig Pilismarót Községi Tanács vb-elnöke. A Dorogi Járási Tanács vb-elnöke által 1959-ben készített minősítés a legkiválóbb községi vb-funkcionáriusok között tartotta nyilván.[106] Munkáját 1960-ban kitüntetéssel (Szocialista Munkáért érdemérem) ismerték el. Bár a Magyar Dolgozók Pártjába csak 1955-ben lépett be, a kommunista irányítású ifjúsági szervezeti életben már 1948-tól kezdődően részt vett, mint a Bajót községben működő EPOSZ[107]-, SZIT[108]-, majd 1950-től DISZ[109]-csoportok vezetőségi tagja. Ő is „megbízható elvtársnak" minősült, előbb említett minősítésében szerepel, hogy „Pilismarót községben, amikor az ellenforradalom után oda került, aktív tagként vett részt az MSZMP megszervezésében, sőt az ideiglenes intézőbizottságnak volt az elnöke."[110] Esztergomban való működése alatt igyekezett a lakosság életkörülményein javítani. Elkezdte a víz- és csatornahálózat rekonstrukcióját, az idegenforgalom fejlesztése érdekében felújíttatta a Fürdő Szállót, több kereskedelmi egységet korszerűsítettek. Az 1966-os minősítéskiegészítés már hiányosságként rója fel neki közepes színvonalú szakmai ismereteit,[111] itt tetten érhető annak a megváltozott káderpolitikai szemléletnek a hatása, amely a káderek kiválasztásánál, hivatali munkájuk értékelésénél a politikai megbízhatóság mellett immár nagyobb hangsúlyt fektetett a megfelelő – akár főiskolai, egyetemi szintű – szakképzettség megszerzésének szükségességére. Fentebb említett dokumentumban több ponton kritizálták tanácselnöki tevékenységét. Nem minden esetben tudott ugyanis megbirkózni egy falunál nagyobb közigazgatási egység (város) vezetői pozíciójából fakadó kihívásokkal. A megyei szakosztályok vezetőivel nem sikerült érdemi munkakapcsolatot kiépítenie, ez pedig az erősen centralizált tanácsi közigazgatási struktúrában törvényszerűen érdek-összeütközésekhez vezetett. Az Esztergom területén működő vállalatok vezetőivel való megfelelő munkakapcsolatok kiépítése terén sem jeleskedett. Szemére vetették a „túlzott önállóságra való törekvést", mivel esetenként sérelmezte a felettes felügyeleti jogkörükkel élő megyei tanácsi szakigazgatási szerveknek a városi tanácsi szakosztályok munkájába történő beavatkozását.[112]

Boza Miklós vb-elnöki posztjáról és tanácstagságáról egészségi állapotára hivatkozva mondott le, amit a városi végrehajtó bizottság (132/1968. sz. határozat) 1968. július 10-i hatállyal hagyott jóvá. A vb-ülésen megjelent Kroszner László megyei tanácsi vb-elnök a döntés hátterében húzódó valódi okokra is utalt. Elmondta, hogy

> a jövőben Esztergom Város Tanácsára, illetve végrehajtó bizottságára még nagyobb, súlyosabb és felelősségteljesebb feladatok hárulnak a gazdaságirányítás új rendszerében, ha csak a gazdálkodást vizsgálják, illetve a városfejlesztést és építést, közel 100.000.000 Ft-al kell a testületnek számolni, amely komoly követelmények elé állítja a vezetést, s amelyet véleménye szerint Boza elvtárs nem tud eredményesen megoldani.

Megállapítását megerősítette Rácz Béla városi párttitkár is, aki szerint

> Boza elvtárs tevékenységében, vezetési stílusában problémák voltak, s legnagyobb jóindulata és akarata mellett nem tudta a feladatokat úgy ellátni, mint ahogyan azt a város fejlődése megköveteli.[113]

[101] Lázár Andrásról készített minősítés kiegészítés, 1972. december 20. MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, Lázár András káder dossziéja, 173/1976. 24. doboz.

[102] Kitüntetései: Felszabadulási Jubileumi emlékérem 1970, Tanácsi Munkáért emlékérem 1970, Tanácsi Munkáért aranygyűrű 1975, Országos Béketanács emlékérem 1973, a Munka Érdemrend arany fokozata 1976.

[103] Korhatár elérése előtt engedélyezték nyugdíjba vonulását. Munkaviszony megszüntetése 4066/1976. MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, Lázár András káder dossziéja, 173/1976. 24. doboz.

[104] Boza Miklós önéletrajza, 1963. március 30., 1967. április 2. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.). Boza Miklós káder iratai, 4. sz. mikrofilmtekercs.

[105] Fakász 2000b, 112–114.

[106] Boza Miklós minősítése, 1959. augusztus 11. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.) Boza Miklós káder iratai, 4. sz. mikrofilmtekercs.

[107] EPOSZ: Egyesült Parasztifjúság Országos Szövetsége. Bicsérdy 2012, 171.

[108] SZIT: Szakszervezeti Ifjúmunkás- és Tanoncmozgalom. Bicsérdy 2012, 510.

[109] DISZ: Dolgozó Ifjúság Szövetsége.

[110] Boza Miklós minősítése, 1959. augusztus 11. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.). Boza Miklós káder iratai, 4. sz. mikrofilmtekercs.

[111] 1966-ban nyolc elemi iskolai osztállyal és tanácsakadémiai végzettséggel rendelkezett, 1967-ben középfokú végzettséget szerzett az Esztergomi Közgazdasági Technikumban.

[112] Boza Miklósról készített minősítés kiegészítés, 1966. szeptember 19. MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.). Boza Miklós káder iratai, 4. sz. mikrofilmtekercs.

[113] Kroszner László és Rácz Béla hozzászólásai a 4. napirendi ponthoz. Vb-jegyzőkönyv, 1968. június 27. MNL KEML XXIII. 526. a. 28. kötet, 148–149.

A végrehajtó bizottság 1968. június 27-én megtartott ülésén dr. Szabó Imrét (Győr, 1930–?), az új vb-elnökjelöltet is bemutatták. A megyei tanácsi felső vezetés nagy reményeket fűzött személyéhez, úgy vélték, ő képes lesz az Esztergomban az 1960-as évek derekán gőzerővel beinduló városfejlesztési beruházások (a városközpont kiépítése, lakótelep-építés) sikeres lebonyolítására. Kroszner László a tanácsi munkában nagy jártassággal rendelkező, aktív, mozgékony embernek írta le, megemlítve, hogy 1967-ben „a több mint 3000 községi vezető között egyedül kapta meg a Munkaérdemrend arany fokozatát".[114]

Dr. Szabó Imre káderkiválasztásánál már az új gazdasági mechanizmus szellemisége fedezhető fel. Ő volt Esztergom egyetlen felsőfokú végzettséggel[115] rendelkező tanácselnöke. Munkásszármazású szülők gyermeke. Szülővárosában, Győrben kereskedelmi középiskolát végzett. 1949-ben a Budapesti Villanyszerelő Vállalatnál villanyszerelőként helyezkedett el, majd 1950 és 1954 között a Győri Villanyszerelő Vállalat munkaügyi osztályvezetője, közben 1950–1953 között Esztergomban töltötte le katonaidejét, első feleségét is ott ismerte meg. Párt- és tömegszervezetekben viselt vezető tisztségeket: katonai alakulatánál DISZ-titkár, valamint a Győri Villanyszerelő Vállalat MDP-alapszervezeti titkára 1953-tól 1954-ig. Mivel lakását az 1954-es árvíz tönkretette, feleségéhez költözött Esztergomba. Mint kádert, Sárisáp Község Tanácsához helyezték át vb-elnöki pozícióba (1954–1955). 1955 és 1957 között Kiskunlacházán lakott, a forradalom kitörése idején az MDP községi alapszervezeténél titkár, a forradalom leverése után Radics Ferenc „csúcstitkárral" közösen megalakították az MSZMP helyi szervezetét. Visszahelyezték Komárom megyébe, tanácsigazgatási vonalra. 1957 és 1958 között Kesztölc, majd 1958 és 1968 között Dorog község vb-elnöke.[116]

Vb-elnöki megbízatása Esztergomban csak rövid ideig, 1968. július 10-től 1970. november 15-ig tartott, saját kérelmére a Labor Műszeripari Művekhez helyezték át jogtanácsosi beosztásba.[117] Áthelyezésének elsődleges kiváltó oka az volt, hogy nyilvános rendezvényen többször botrányosan viselkedett, „párttaghoz és vezetőhöz nem méltó, a pártfegyelmet sértő magatartást tanúsított". Egy alkalommal egyházi vezetők előtt járatta le a helyi tanácsi és pártvezetést. A káderdossziéban található pártfegyelmi dokumentum szerint „1969 nyarán a Népfront és a városi tanács szervezésével vezető beosztású papok üzemlátogatáson vettek részt az Esztergomi Marógépgyárban. Szabó elvtárs, mint a városi tanács képviselője, ittasan jelent meg. A tanácskozás során Szabó elvtárs az ital hatása alatt összefüggéstelenül beszélt, amin a papok is mosolyogtak. Ilyen állapotban történő megjelenése kellemetlen helyzetbe hozta az üzem vezetőit is." Mivel pozíciójához méltatlan viselkedése „nem öregbítette a városi tanács tekintélyét", és kifogásolható magatartása már

[114] Uo. 148.
[115] Jogtudományi doktori címet szerzett 1966-ban az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán.
[116] Dr. Szabó Imre káder iratai, MNL KEML XV. 6. i. (XXXV. 1.). 5. sz. mikrofilmtekercs.
[117] Uo. Komárom Megyei Tanács VB 4352/1970. sz. irata Dr. Szabó Imre munkaviszonyának megszüntetéséről.

a széles köznyilvánosság előtt is ismertté vált, a megyei MSZMP-szervezet illetékeseinek lépnie kellett. Az ügyében indított pártfegyelmi eljárás „szigorú megrovás"-sal zárult.[118]

Utódjául 1971. január 15-én Brunszkó Antalt (Dorog, 1932–?), az MSZMP Esztergom Városi Bizottságának gazdaságpolitikai előadóját (1963 – 1971. január 14.) választották meg, ő 1989-ig töltötte be a városvezetői tisztséget.[119]

Az előbbiekben felvázolt káderéletpályákból levonható tanulságokat összegezve megállapítható: a városi szakapparátus esetében a helyi (megyei és városi) párt- és tanácsi vezetés kiemelten törekedett arra, hogy a rendelkezésre álló létszámkeretet politikailag megbízható dolgozókkal töltse fel. Esztergom tanácsi vezetőinek (vb-elnök, elnökhelyettes, vb-titkár) kiválasztásánál a politikai megbízhatóságra ennél is jobban ügyeltek. Túlnyomó többségük munkásszármazású volt, és már pályafutásuk kezdetén, fiatalon beléptek a kommunista pártba. A legfőbb követelmény, amit velük szemben támasztottak, hogy fegyelmezett pártkáderként ellenvetés nélkül hajtsák végre az országos és területi, megyei szintű felsőbb pártállami szervek utasításait. A szovjet típusú tanácsrendszer erősen centralizált jellegéből fakadóan mást nagyon nem is tehettek. A helyi adminisztráció csupán a központ kihelyezett részlege volt, kizárólag feletteseitől függött.[120] A vb-vezetőknek ezenkívül a diktatúra kettős igazgatási szervezetéből adódóan a helyi pártszervek akaratát is figyelembe kellett vennie. Esztergom vb-elnökeiről összességében megállapítható, hogy kiemelkedő személyiség nem akadt köztük, tevékenységüket determinálta az állampárti diktatúra helyi hatalmi struktúrájában elfoglalt helyük, az általuk igazgatott város perifériális helyzete. Mindezekből következően a Komárom megyei párteliten belül nem rendelkeztek jelentősebb hatalmi befolyással, egyikük sem vált, válhatott „kiskirállyá".

[118] Uo. MSZMP Komárom Megyei Bizottság Végrehajtó Bizottságának előterjesztése Dr. Szabó Imre pártfegyelmi ügyében. 1970. június 15.
[119] Brunszkó Antal káder dossziéja, MNL KEML XXIII. 14. Külön gyűjtött személyi dossziék, 530/1989. 77. doboz.
[120] Mezey 2003, 481.

3/a táblázat. Esztergom város tanácsi hivatali apparátusának nem, életkor, származás és foglalkozás szerinti megoszlása (1950–1962)

Évenkénti megoszlás			Nemek szerinti megoszlás		Életkor szerinti megoszlás						Származás szerinti megoszlás					Eredeti foglalkozás szerinti megoszlás				
Évszám	Fő/százalék	Összlétszám	Nő	Férfi	30 év alatti	31–40 éves	41–50 éves	51–60 éves	60 év feletti	Párttagok	Munkás	Paraszt	Alkalmazott	Értelmiségi	Egyéb	Munkás	Paraszt	Alkalmazott	Értelmiségi	Egyéb
1950	fő	80	23	57						3										
	%	100	28,7	71,2																
1951	fő	84																		
	%	100																		
1952	fő	80	28							18										
	%	100	35							22,5	27,00	11,00		10,00	52,00					
1953	fő	72	33							17										
	%	100	45,8							23,6	36,00	22,00		1,00	41,00					
1956	fő	58																		
	%	100																		
1957	fő	53								10										
	%	100								18,8										
1958	fő	52									14	5	13	2	18					
	%	100									26,90	9,6	25	3,8	34,6					
1959	fő	52	22	30	15	12	9	10	6	12	19	3	12	2	16	10	1	32	5	4
	%	100	42,3	57,6	28,8	23	17,3	19,2	11,5	23	36,50	5,7	23	3,8	30,7	19,2	1,9	61,5	9,6	7,6
1960	fő	57	26	31						13	23	0	14	2	18	11	0	36	5	5
	%	100	45,6	54,3						22,8	40,30	0	24,5	3,5	31,5	19,2	0	63,1	8,7	8,7
1961	fő	60	31	29	20	15	11	10	4	13	20	3	12	3	22	10	0	41	5	4
	%	100	51,6	48,3	33,3	25	18,3	16,6	6,6	21,6	33,30	5	20	5	36,6	16,6	0	68,3	8,3	6,6
1962	fő	62	33	29	20	14	15	8	5	14	24	5	13	2	18	13	0	42	7	0
	%	100	53,2	46,7	32,2	23	24,1	12,9	8	22,5	38,70	8	20,9	3,2	29	20,9	0	67,7	11	0

3/b táblázat. Esztergom város tanácsi hivatali apparátusának nem, életkor, származás, foglalkozás szerinti megoszlása (1963–1975)

Évenkénti megoszlás			Nemek szerinti megoszlás		Életkor szerinti megoszlás						Származás szerinti megoszlás					Eredeti foglalkozás szerinti megoszlás				
Évszám	Fő/Százalék	Összlétszám	Nő	Férfi	30 év alatti	31–40 éves	41–50 éves	51–60 éves	60 év feletti	Párttagok	Munkás	Paraszt	Alkalmazott	Értelmiségi	Egyéb	Munkás	Paraszt	Alkalmazott	Értelmiségi	Egyéb
1963	fő																			
	%																			
1964	fő	72	36	36	21	19	17	11	4	17		7	19	2	20	18	0	43	10	1
	%	100	50	50	29,1	26	23,6	15,2	5,5	23,6		9,7	26,3	2,7	27,7	25	0	59,7	14	1,3
1965	fő	54	28	26	12	16	16	8	2	9										
	%	100	51,8	48,1	22,2	30	29,6	14,8	3,7	16,6										
1966	fő																			
	%																			
1967	fő	53	29	24	12	15	14	10	2	11										
	%	100	54,7	45,2	22,6	28	26,4	18,8	3,7	20,7										
1968	fő																			
	%																			
1969	fő	55	31	24	12	17	16	9	1	13										
	%	100	56,3	43,6	21,8	31	29	16,3	1,8	23,6										
1970	fő																			
	%																			
1971	fő	56	29	27	14	15	16	10	1	14										
	%	100	51,7	48,2	25	27	28,5	17,8	1,7	25										
1975	fő	77	47		30	21	15	10	1	19										
	%	100			38,9	27	19,4	12,9	1,2	24,6										

4/a táblázat. Esztergom város tanácsi hivatali apparátusának iskolai végzettség, továbbképzettség szerinti megoszlása (1961–1968)

Évenkénti megoszlás			Iskolai végzettség				Szakmai továbbképzés								Pártiskolai végzettség		
Évszám	Fő/százalék	Összlétszám	8 általános alatti	8 általános	Középiskola, érettségi	Egyetem, főiskola	Iskolai végzettséghez kötött szakmák száma	Előírt végzettséggel rendelkezik	Nem rendelkezik	Nem rendelkezők közül felmentve	Nem rendelkezők közül korhatáron felüli	Tanul	Nem tanul	2–5 hónapos államigazgatási szakiskola	Tanácsakadémia	1–6 hónapos pártiskola	1 éves marxista középiskola	Marxista-Leninista Egyetem
1961	fő	60	7	28	18	7								4	2	7		2
	%	100	11,6	46,6	30	12												
1962	fő	62	5	29	20	8								4	2	6	0	2
	%	100	8	46,7	32	13												
1963	fő																	
	%																	
1964	fő	72	6	28	25	13								1	2	7		2
	%	100	8,3	38,8	35	18												
1965	fő	54	2	21	19	12	40	29	11	3	6	1	1		1	4		1
	%	100	3,7	38,8	35	22												
1966	fő																	
	%																	
1967	fő	53	2	20	19	12	39	26	13	4	8	0	1		1	4	1	4
	%	100	3,7	37,7	36	23												
1968	fő																	
	%																	

4/b táblázat. Esztergom város tanácsi hivatali apparátusának iskolai végzettség, továbbképzettség szerinti megoszlása (1969–1975)

Évenkénti megoszlás			Iskolai végzettség				Szakmai továbbképzés								Pártiskolai végzettség		
Évszám	Fő/százalék	Összlétszám	8 általános alatti	8 általános	Középiskola, érettségi	Egyetem, főiskola	Iskolai végzettséghez kötött szakmák száma	Előírt végzettséggel rendelkezik	Nem rendelkezik	Nem rendelkezők közül felmentve	Nem rendelkezők közül korhatáron felüli	Tanul	Nem tanul	2–5 hónapos államigazgatási szakiskola	Tanácsakadémia	1–6 hónapos pártiskola	1 éves marxista középiskola	Marxista-Leninista Egyetem
1969	fő	55	2	18	25	10	43	30	13			1		2	1	3	6	8
	%	100	3,6	32,7	45	18												
1970	fő																	
	%																	
1971	fő	56	0	17	29	10	46	35	11	4	7					1	10	10
	%	100	0	30,3	52	18												
1972	fő																	
	%																	
1973	fő																	
	%																	
1974	fő																	
	%																	
1975	fő	77	0	15	47	15	59	39	19	4	8	3	4				24	10
	%	100	0	19,4	61	19												

A *3/a–b* és *4/a–b táblázat*okhoz felhasznált források: Személyzeti iktatott iratok. MNL KEML XXIII. 526. b. T.10-8/1959., T.20-22/1961., T.10-32/1962., T.10-29/1964.; Kimutatás az Esztergom Városi Tanács dolgozóinak származás szerinti megoszlásáról 1958. december 18. MNL KEML XXIII. 526. b. Iktatatlan iratok 1950–1973, Titkársági iratok, sz. n. 6. doboz; Esztergom Városi Tanács káderhelyzetéről szóló beszámolók. MNL KEML XXIII. 526. a. vb-jegyzőkönyv, 1961. január 10. 13. kötet, 34–37., vb-jegyzőkönyv, 1965. november 4. T.1-115/1965. 21. kötet, 342–346., vb-jegyzőkönyv, 1967. november 2. T.1-2-17/1967. 26. kötet, 259–263., vb-jegyzőkönyv, 1969. december 29. T.1-2-17/1969. 31. kötet, 397–407., vb-jegyzőkönyv, 1972. augusztus 17. Sz.46/1972. 40. kötet, 80–90., vb-jegyzőkönyv, 1976. január 14. 12/1976. 52. kötet, 21–29.; Esztergom Városi Tanács személyzeti munkájáról szóló beszámoló, 1953. június 13. MNL KEML XXXV. 37. 13. ő. e. 39.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL KEML = Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára

IV. 954. b. Komárom-Esztergom megye alispánjának iratai 1945–1950, Általános iratok 1945–1950

IV. 962. Komárom-Esztergom megye közigazgatási bizottságának iratai 1945–1950

V. 1. a. Esztergom rendezett tanácsú város képviselőtestületének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek 1877–1950

V. 2. a. Esztergom rendezett tanácsú város polgármesterének iratai, Polgármesteri közigazgatási iratok 1880–1950

XV. 6. i. (XXXV. 1.) Mikrofilmtár, MSZMP Komárom Megyei Bizottsága PTO = Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, Káder iratok 1957–1979

XV. 9. Közalkalmazottak személyi anyagának levéltári gyűjteménye 1950–1970

XXIII. 10. a. Komárom Megyei Tanács VB = Végrehajtó Bizottságának iratai, Végrehajtó bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1951–1990

XXIII. 11. Komárom Megyei Tanács VB = Végrehajtó Bizottság Titkárságának iratai 1950–1984

XXIII. 14. Komárom Megyei Tanács VB = Végrehajtó Bizottság Személyzeti és Oktatási Osztályának iratai 1968–1989

XXIII. 526. a. Esztergom Városi Tanács iratai. Végrehajtó bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1950–1989

XXIII. 526. b. Esztergom Városi Tanács VB = Végrehajtó Bizottságának és szakigazgatási szerveinek iktatott és iktatatlan iratai, Iktatott és iktatatlan iratok 1950–1973

XXXV. 14. 23. ő. e. MSZMP Esztergom Városi Bizottságának és alapszervezeteinek iratai, Taggyűlési jegyzőkönyvek 1957. 04. 12. – 1960. 12. 09.

XXXV. 37. 10. ő. e. MDP Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtó bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1952. 04. 02. – 1952. 07. 31.

XXXV. 37. 13. ő. e. MDP Esztergom Városi Bizottságának iratai, Végrehajtó bizottsági ülések jegyzőkönyvei 1953. 04. 02. – 1953. 06. 20.

XXXV. 37. 21. ő. e. MDP Esztergom Városi Bizottságának iratai, Esztergom város szociális összetételére és termelésére vonatkozó feljegyzések, kimutatások 1952–1955

XXXV. 37. 30. ő. e. MDP Esztergom Városi Bizottságának iratai, Káder iratok 1951. 02. 09. – 1953. 01. 07.

XXXV. 37. 31. ő. e. MDP Esztergom Városi Bizottságának iratai, Káder iratok 1953. 01. 09. – 1955. 12. 20.

Felhasznált irodalom

Bády István Dr. 1989: *A Bazilika árnyékában. Egy polgármester visszanéz.* Esztergom, Gran Tours.

Bicsérdy Gábor 2012: *Magyar és idegen nyelvi rövidítések adatbázisa.* Budapest.

Cseszka Éva 2011: *Esztergom 1956. Országos tendenciák – helyi sajátosságok a forradalom és szabadságharc alatt.* Esztergom, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. (Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 18.)

Fakász Tibor 2000a: *Esztergom 1956-os históriája.* Esztergom, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára.

Fakász Tibor 2000b: *A Dorogi Járás 1956-ban.* Dorog, Dorog Város Barátainak Egyesülete. (Dorogi füzetek 23.)

Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, ÁBTL–Rubicon.

KEKEEVM 1938 = csengerújfalusi O'sváth Andor (főszerk.): Komárom és Esztergom Közigazgatásilag Egyelőre Egyesített vármegyék múltja és jelene. Budapest-Sashalom, Magyar Vármegyék és Városok Multja és Jelene kiadóhivatala, 1938.

Magyar György Dr. [2008]: *Esztergom polgármesterei 1808–1990.* [Esztergom] Spori Print „V" Kft.

Mezey Barna (szerk.) 2003: *Magyar alkotmánytörténet.* Budapest, Osiris Kiadó.

Wencz Balázs 2017: Bády István az állambiztonság célkeresztjében. In Wencz Balázs (szerk.): *Évkönyv 2016–2017. A Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára Évkönyve,* Esztergom, A Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, 361–375.

TAMÁSKA MÁTÉ

Esztergom új városközpontja 1945–1990

„Műszívet tenni egy többé-kevésbé ép szív helyébe?"[1]

A büntetve fejlesztett műemlékváros

A tanulmány célja Esztergom 1945–1990 közötti arculatváltozásának egyetlen építési beruházás építéstörténetén keresztüli bemutatása. A témát maga a város és annak építészeti képe adta. Az itteni utcákat járva különös kettősséget érezhet az ember. Egyfelől azt láthatja, hogy a település kívül esett az 1945–1990 közötti évtizedek intenzív városfejlesztésein, őrzi történeti patináját. Mindez első olvasatban magyarázható lenne műemlékileg védett zónáinak értékeivel. Esztergom történeti negyedeit ugyanis az országban az elsők között nyilvánították védetté, már 1967-ben.[2] Ugyanakkor egyedülálló jelenség, hogy a történeti örökséget térben külön kezelve, két, egymással össze nem érő területet jelöltek ki: egyet a bazilika körül, egyet pedig a volt királyi városban, a főtér körül: „hazánkban Esztergom az egyetlen város, amelynek két különálló műemléki jelentőségű védett területe van. Egyik a Várhegy és a Víziváros, a másik a Széchenyi tér és közvetlen környéke."[3]

A műemléki zónák közé ékelt modern központ kicsiben leképezi Esztergom nagyobb szerkezeti kettősségét is, amelyet egyfelől a történeti patinájú külvárosok és a nagyon is modern, nagyon is szocialista lakótelepek egymásmellettisége jellemez. Más műemléki városainkkal – például Győr, Székesfehérvár vagy Eger – ellentétben itt a védett zónán kívül eső külvárosok is megőrizték patinájukat. A város negyven évvel a második világháború után is szinte teljes spektrumát adta egy 1945 előtti történeti településnek, kezdve a kiemelkedő értékű barokk-klasszicista központjától (központjaitól), a fokozatosan egyszerűsödő és egyre szegényesebb városias negyedeken át a falusias külvárosokig.[4] A külvárosok megmaradása nem a műemlékvédelem érdeme. A hasonló jellegű területek bontását a 20. században mind a politikai vezetés, mind az építész szakma fontosnak tartotta.[5] A külső részek megmaradása mögött tehát nem elveket, hanem a beruházási keretek szűkösségét sejthetjük. A ma is meglévő régi utcákat látva elfogadhatónak tűnik

[1] Granasztói 1976, 33. A hasonlatot a szerző a Belső-Erzsébetvárosra készített 1946-os teljes rekonstrukciós terve kapcsán fogalmazta meg, visszatekintve, önkritikai éllel.

[2] Esztergom mellett Budapest (Buda), Eger, Győr, Kőszeg, Pápa, Pécs, Sárospatak, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely, Vác és Veszprém belső magja kapott védelmet. Gerő 1971, 87.

[3] Kun 1981, 25.

[4] Ez a komplexitás nagyrészt túlélte a rendszerváltás harminc évét is.

[5] Füle 1973. Szemléletbeli változás csak a nyolcvanas években következett be, de a gyakorlat lényegében tovább folyt, sőt folyik napjainkban is.

az állítás, miszerint Esztergom „büntetett városnak" számított, amelyet a hatalom tudatosan mellőzött egyházi múltja miatt, és vele szemben a bányavárosokba koncentrálta a fejlesztési pénzeket.[6]

Ugyanakkor az iménti képpel teljesen ellentétes benyomásunk is keletkezhet itt járva. Leginkább akkor, ha a tanulmányban majd részletesen is bemutatandó központján haladunk át. Noha egyetlen telektömbről van csupán szó, de egy olyan szerkezetileg érzékeny pozícióban, amely képes felülírni a műemléki városkép összhatását – annál is inkább, mert Esztergom műemléki óvárosát vágja ketté. Az úgynevezett „hévízi terület" (a Rákóczi tér, a 11-es út, a szigetre vezető Lőrinc utca, a Kis-Duna és a régi fürdő közötti tömb) rekonstrukciója nyomán kialakult városközpont a szocialista évtizedek legközismertebb hagyatéka, amelybe még az „egynapos" látogató is belebotlik. Ha gépkocsival érkezik dél felől, biztosan áthalad rajta, ha pedig a (2020-ban megszüntetett) Simor József utcai buszmegállóból indult a régi városrészek felé, akkor is jó eséllyel keresztezte. A szocialista városközpont mind anyagában, mind textúrájában ellenpontozza a történeti várost: tégla helyett főként beton és üveg jellemzi; a kicsiny telkekhez igazodó sűrű beépítés és a szűk utcák helyett szabadon áramló közteret és megnyitott tömbbelsőt látunk. Ez a kicsiny terület olyan, mintha a történeti Esztergom tagadása lenne. Esztétikai értelemben különös kihívás megérteni, miként lehetséges egyetlen korlátozott kiterjedésű beruházással megváltoztatni egy máskülönben szinte érintetlenül fennmaradt város arculatát.

A központ tervezéstörténete azonban más szempontból is érdekes lehet. Árnyalja ugyanis a „büntetett városról" szóló toposzt. Felmerül ugyanis a kérdés, hogy a szocialista beruházási politika miért áldozott volna egy büntetendő város modernizációjára pénzeket. Ha egyszerűen rombolni kívánta volna a régi Esztergomot, megtehette volna olcsóbb eszközökkel is, az „életveszélyessé vált" műemlékek egyszerű elbontásával, utcaszélesítéssel. Logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy a modern központot nem „büntetésként", hanem jutalmul kapta a település. Nem a „büntetett" régi érseki központot, hanem az új, szocialista várost jutalmazták ily módon. Ezt az új Esztergomot nem csak a város centrumában láthatjuk. Az egymás után felépülő lakótelepek és kertvárosok szinte körbeölelik az óvárost, mintegy félig-meddig párhuzamos struktúrát alkotva a városszövetben. A korabeli városföldrajzi kutatásokból tudjuk, hogy már 1960-ra radikálisan megváltozott itt a társadalmi összetétel. Papi-egyházi központból egy legalább fele részben már frissen betelepült, munkás-ipari Esztergom született meg, amelyet Lettrich Edit kutatásai nyomán a „dorogi iparvidék városaként" tartottak számon.[7] Márpedig egy ipari-bányász régió központi települése joggal tarthatott igényt egy korszerű városközpontra. De vajon a korszerűség alatt egyszerűen modern városközpontot értsünk-e, vagy ennél mélyebb politikai-ideológiai tartalmú „szocialistát"? Erre is keresi majd a választ a tanulmány.

A kutatás kezdetén Bánlaky Pál 1992-ben megjelent városszociográfiai munkája nyomán kész narratívaként állt rendelkezésre a „megnyomorítottan fejlesztett város" toposza.[8] Bánlaky munkájában hangsúlyozta, hogy a hatalom Esztergom-politikája kétarcú volt. Egyfelől elvett, büntette a korábbi városszervező erőt, az egyházat, elhelyezett közigazgatási funkciókat, visszafogott alapvető infrastrukturális beruházásokat. Másfelől azonban tudatosan jutalmazott is. Egy szocialista iparvárost igyekezett felépíteni, amely díszletként használta az óvárost, főként turisztikai értékei miatt, de lényegét tekintve más elvek és ennek nyomán más városi terek mentén szerveződött.

Bánlaky és Lettrich munkái nyomán megrajzolható a hetvenes-nyolcvanas évek szocialista Esztergomának kontúrja. Jellemzően munkások lakják, akiknek otthona az új lakótelepeken vagy a családi házas munkáselővárosokban található. Vásárlásra és szórakozásra az új centrum szolgáltató létesítményeit használják, dolgozni pedig átjárnak a dorogi iparvidékre. A kép persze sarkított. A régi Esztergom nem tűnt el nyomtalanul, sőt a régi és az új struktúrák sem váltak el egymástól konzekvensen. Így csak modellként használhatók az olyan fogalmi ellentétpárok, mint a munkás-kispolgár, szakértelmiségi-klerikális, historikus-modern. A mindennapokban nagy lehetett a keveredés. Ennek a keveredésnek legbeszédesebb térbeli olvasatát adja az a városképi szituáció, amelynek egyik oldalán a Bástya áruház (1977–1981), a szocialista fogyasztói társadalom „katedrálisa" áll, amellyel szemközt egy bontásra ítélt utcában ott működött a piac, a pultokon a „háztájiban" megtermelt zöldségekkel és gyümölcsökkel.

Harminc évvel a rendszerváltás után a szocialista várostervezés maga is történeti fogalommá vált. Az 1945–1990 között kialakított épített környezetben mára egy új generáció nőtt fel. Az újdonság varázsa jócskán megkopott, sőt Esztergom esetében folyamatosan napirenden van a központ újratervezése.[9] Anélkül, hogy állást foglalnánk a mai vitákban (például a Bástya áruház vagy a volt pártház elbontása), látni kell, hogy a helybeliek viszonya ezen épületekhez minimum ambivalens, ha éppen nem teljesen elutasító. Az épületek állaga rendkívül gyorsan leromlott, s ma kevesen látják meg bennük azt a modernitás szimbolikát, amelyet építésük idején képviseltek (legalábbis az építészek szemében). Építészeti kialakításuktól függetlenül mindent „szocialistának" és avíttnak szokás tartani, ami 1945 és 1990 között épült.[10] Látva a városközpont körül kialakult polémiát, a tanulmány záró fejezete arra is igyekszik majd válaszokat adni, hogy vajon mi okozhatta az óváros ilyen gyors ütemű amortizációját.

[6] Bánlaky 1992.
[7] Lettrich 1964.
[8] Bánlaky 1992, 56.
[9] Locsmándi 2016; Dúll et al. 2017.
[10] A szocialista mellett igen gyakran szocreálként beszélnek ezekről az épületekről, ami stílustörténetileg nem állja meg a helyét. Ugyanakkor látni kell, hogy a közbeszédben a szocreál nem fedi le a stílustörténeti korszakot. Előfordul, hogy a szocreál épületeket már régiként, hagyományosként látja az átlagember, miközben a modern várostervezés paneles lakótelepeit szocreálként aposztrofálja. Ebben az esetben tehát az élőbeszéd szóhasználata alig van átfedésben az építészettörténeti definícióval.

Célkitűzés, módszertan

A tanulmány része a 2016–2018 között zajló, *Esztergom, a büntetett város* című, a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) közös kutatásának.[11] A projektben levéltári forrásokra támaszkodva igyekeztünk megérteni, miként viszonyult a diktatúra a magyar katolikusság fellegvárának számító városhoz, miként alakult az egyházi vagyon helyzete, miként zajlott a helyi káderpolitika, illetve jelen tanulmány központi témájaként, miként módosult az egyházzal szoros interakcióban lévő város építészeti arculata. Jelent tanulmány kizárólag ez utóbbi kérdéssel foglalkozik.

Ismert, hogy a rendszerváltás utáni kelet-nyugati diskurzusok egyik központi témája volt a kapitalista és a szocialista városfejlődés egybevetése.[12] A szocialista város térbelisége egyrészt nyelvi konstrukció volt – azaz a rendszer önmagát a szocialista városon keresztül is definiálta –, másrészt azonban léteztek a rendszer természetéből fakadó valós téralkotási mechanizmusok is. Ilyenek voltak például az építési területek és földek tényleges vagy kvázi állami tulajdona, a döntéshozatali rendszerek központosítása, a civil szféra hiánya, illetve gyengesége, a szakmai hivatalokban dolgozók politikai lojalitását ellenőrző pártapparátus. Mindemellett a szocialista rezsim történeti emlékezetpolitikája és propagandagépezete is rányomta a bélyegét a városok térbeli átalakulására. A templomok elbontása vagy új épületekkel történő kitakarása, az emlékművek elbontása, áthelyezése, újak elhelyezése (például a felszabadítási emlékparkok) éppúgy részei voltak a szocializmus térrezsimjének, mint az épületekre helyezett szimbólumok és propagandacélú feliratok, vagy éppen az állami (szovjet) típusú utcai felvonulások és ünnepségek.[13]

Különösen érdekesek azok az összehasonlítások, amelyek a diktatúrák jellemrajzából vezetik le azok térbeliségét. Ferkai András a fasiszta és a kommunista városépítészet kapcsán rámutat, hogy míg előbbi a közterek totális ellenőrzése mellett meghagyta a kispolgári miliők (családi ház, bérház) integritását – legalábbis a háború kitöréséig, és csakis azon társadalmi csoportok számára, akik az „uralkodó fajhoz" tartoztak –; addig a sztálini diktatúra a lakáskérdés monopolizálásán keresztül minden társadalmi osztály életvilágát átszabta. Ferkai – miként a szocialista városépítészet irodalma általában – éles cezúrát lát a sztálinista és a posztsztálinista diktatúra városképe között.[14] Kutatásom egyik alaptétele ezzel szemben az, hogy a két korszakot egymás viszonyrendszerében kell szemlélni, észrevéve a Rákosi- és a Kádár-korszak szocialista téralkotása közötti átmeneteket.

Fontos látni, hogy már a hatvanas-hetvenes évek magyarországi urbanisztikai irodalmának uralkodó narratívája is igyekezett elválasztani a kemény diktatúra éveit a szocialista korszak hatvanas évek utáni időszakától. Utóbbit ily módon normalizálódásként állította be, a nyugati világhoz történő közeledésként láttatta. Major Máté építész teoretikus, aki a negyvenes évek közepén az építészet baloldali fordulatának egyik kulcsfigurája volt, a hatvanas években már arról írt, hogy a társadalom gazdasági és technikai szintje a meghatározó, amelyet az urbanisztikai tervezés – mint valami szellemi felépítmény – „rendszer függetlenül" leképez.[15] Ha az urbanisztikai átalakulásokat pusztán a technikai megoldások (autóforgalom, lakóterületek elhelyezése, zöldterületek) szemszögéből vizsgálnánk, talán elfogadható lenne a szocialista város rendszerfüggőségét megkérdőjeleznünk. Ám az urbanisztikának ez a leegyszerűsített, technokrata szemlélete részben maga is a diktatúra terméke: az építészszakma kísérlete arra, hogy magát független értelmiségiként helyezze el egy függőségek rendszeréből álló politikai rendszerben.[16] Ezzel szemben a helyzet az, hogy a szocialista várostervezés éppen a hatvanas években ért zenitjére, éppen az érett Kádár-rendszer volt az, amely óriási „tarbontások" révén átszabta az ország hagyományos településképi arculatát.

Az építésztechnokrácia és politikai bürokrácia merev elválasztása inkább csak az előbbi csoportnak volt érdeke. A politikai pártvezetés aligha fogadhatta el, hogy tömeges lakásépítései, s nyomában a városképek radikális átalakulása pusztán technológiai olvasattal bírjanak. A hatvanas-hetvenes években a szocialista gazdaság már képes volt arra, amire az ötvenes években még nem: a tömeges lakásépítésen és vele a tömeges mobilizáción (más megfogalmazások szerint „mozgósításon") keresztül életmód-alternatívát kínált a múlt rendszerrel szemben.[17] A városfejlesztési beruházásokat a politikai vezetés ily módon az épülő szocializmus jelképeként aposztrofálta.

Mindezekből következik, hogy a diktatúra térbeliségét egy rendkívül összetett építészetszociológiai problémakörként kell kezelni. Kiindulópontunk lehet, hogy a városépítészet, mint technikai alkotás (morfológia) és a városépítés, mint társadalmi jelenség (benne a nyílt vagy kódolt hatalomgyakorlás) végeredményben nem elválasztható egymástól. Építészetszociológiai értelemben tehát nem is az a kérdés, hogy a diktatúra létrehozott-e sajátos tereket – hiszen minden társadalomformához tartozik térbeli forma –, hanem az, milyen kapcsolat mutatható ki a politikai rendszer és annak térbelisége között. Úgy vélem, hogy viszonyítási pontként azokhoz a történeti munkákhoz kell folyamodnunk, amelyek egy-egy konkrét város esettanulmányán keresztül vizsgálják a kérdéskört, mint tette azt Gregor Thum Wrocławról (németül: Breslau) szóló monográfiájában. Thum igen érzékletesen írja le, miként kapcsolódott össze a műemlékvédelem-városfejlesztés a város szocialista – illetve lengyel nemzeti – arculatának megteremtésével.[18] Hasonló kutatások természetesen magyar nyelvterületen is születtek, példaként Vajda Barnabás és Gaucsik István Dél-Szlovákiát bemutató kötetét említhetjük meg.[19]

[11] A kutatás vezetője: Tamáska Máté (MNL, főlevéltáros). Részvevők: Szabó Csaba (MNL, főigazgató), Horváth Attila (Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, igazgatóhelyettes), Wencz Balázs (Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, igazgató). A kutatótársak tanulmányai szintén ebben a kötetben olvashatók. Nr. NEBH/639-2/2016.

[12] Enyedi 2004.

[13] Bohn 2009; Bartetzky et al 2014.

[14] Ferkai 1992.

[15] Major 1969.

[16] Keller 2020.

[17] Csizmady 2008.

[18] Thum 2003.

[19] Vajda–Gaucsik 2015.

A szocialista városépítés kapcsán a hazai diskurzus érthető módon azokkal a településekkel foglalkozott behatóbban, ahol a rendszer direkt módon megfogalmazta önképét. Így mindenekelőtt az ötvenes évek szocialista új városairól vannak ismereteink, de viszonylag nagy irodalommal rendelkeznek a hatvanas évek új szocialista mintavárosai is, mindenekelőtt Salgótarján, Zalaegerszeg vagy Óbuda.[20] Az olyan történeti települések, mint Esztergom, vagy nem kerültek be a diskurzusba, vagy a szocialista korszak műemlékvédelmének sajátos terepeként értelmeződtek.[21]

A hazai műemlék városok fejlesztését az ötvenes években két fontos politikai tényező is befolyásolta. Az egyik – ritkán tárgyalt – tényező a határ közelsége. Az ötvenes-hatvanas években a határ menti települések általában is funkciójukat vesztették. A rendszer osztályalapú megtorlásai (például a németek kitelepítése, a hortobágyi kitelepítések) részben a határrégió megtörését és totális ellenőrzését is szolgálták. Ebből következően a műemlék városoknak két csoportja jött létre. Sopron vagy Kőszeg településstruktúrája viszonylag kompakt módon megmaradt, míg Székesfehérváron vagy Veszprémben nagyszabású rekonstrukciókat terveztek, amelyeket részben végre is hajtottak. A másik – még inkább ideológiai színezetű – faktor a város szimbolikus jelentősége. Az ötvenes években a „klerikális" központok, mint például Eger vagy Vác, de különösen az érseki központ Esztergom, feketelistára kerültek.[22] Az ötvenes évek végén azonban fordulat állt be. A büntetés jellegű fejlesztési politika háttérbe szorult, a feketelistás települések is kaptak olyan funkciókat, amelyekre hivatkozva a helyi hatalmi elit számíthatott a párt által felügyelt redisztributív támogatásokra. Esztergom ennek az átalakulásnak talán a legbeszédesebb példája.

A fordulat finom átmenetekkel teli, a kutatás Esztergom esetében éppen ennek megértésére törekedett. Kiinduló tézisem tehát, hogy a kétféle Esztergom-politika – a látványos büntetésekre épülő ötvenes évek (amelynek legfőbb „eredménye" az egyház térbeli jelenlétének módszeres visszaszorítása,[23] a szovjet katonaság elhelyezése, a korábbi államapparátus erőszakos lebontása stb.) és a hatvanas-hetvenes évek városfejlesztése – részleges városrekonstrukciója nem választható el teljesen egymástól. Mindkettő a szocialista rendszer térbeliségének példája, sőt azt mondhatjuk, hogy utóbbi tartósabb szerkezeteket hozott létre. Egyrészt azzal, hogy ténylegesen is formálni volt képes a város térbeliségét (lakótelepek, rekonstrukciók, új városközpont, kertvárosok), másrészt azzal, hogy az egyházi örökséget alternatív jelentésekkel, deszakralizált térképzetekkel ruházta fel (például az esztergomi bazilika esetében kizárólag a mérnöki teljesítményt, illetve az építőmunkások hozzájárulását méltatta, az építés 19. századi kontextusát elítélte). A műemléki tér ilyen jellegű deszakralizálásával azt saját, szocialista önképébe volt képes integrálni. Mindezeket a kérdéseket a maguk teljességben a város egészének szemléletével lehetne megérteni, de bízom benne, hogy a városközpont elemzése is fontos támpontokat adhat. A tanulmány reményeim szerint tehát túlmutat egy helyi jellegű beruházás történetének

[20] Perényi 1967.
[21] Gerő 1978.
[22] Jankó 2011.
[23] Szabó 2018.

leírásán, és a szocialista rendszer térformálásának lényeges pontjait világítja meg. A mikroszintű történeti felmérést indokolja, hogy a szocialista várostervezés döntéshozatali mechanizmusai általában nehezen rekonstruálhatók, így egyetlen város feltárása is komoly kihívást jelent. Nem volt ez másként Esztergom esetében sem, ahol a városközpontról keletkezett iratanyag feltárása önmagában is rengeteg munkát igényelt.

A feltáró munka kizárólag levéltári forrásokra támaszkodott, csupán indokolt esetben egészült ki egy-egy folyóiratban megjelenő, de szintén forrásértékű dokumentummal, illetve más forrásokkal (például személyes visszaemlékezés). Munkám legnagyobb részt a Komárom-Esztergom Megyei Levéltárban (KEML) végeztem. A levéltár munkatársaként számos fondba betekinthettem, de ezek nem mindegyike tartalmazott releváns adatokat.[24] Végül az *Esztergom Város Iratai – Tervtár* című fond tartalmazta a forrásul használt legfontosabb terveket, tervleírásokat. Ezekről tudni kell, hogy alapvetően beruházási dokumentációk, amelyekben az építészeti koncepció nem, vagy csak vázlatosan került bemutatásra. A kutatás folytatásaként a jövőben tehát szükséges lenne egyéb forrásokat is feltárni, így például a KOMATERV irattárát, amely azonban jelenleg még nem része a KEML gyűjteményének.

A megyei levéltárban szinte egyáltalán nem találtam az 1960-as éveket megelőző időszakból terveket. Ennek feltehetően az az oka, hogy mindaddig központi tervezés zajlott, így ezeket a forrásokat az MNL Országos Levéltára őrzi. Az országos hatáskörű Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) fondjában[25] sikerült rálelni azokra a háború utáni tervekre, amelyek bár nem valósultak meg, de a kutatás szempontjából kiemelten fontosak, hiszen rávilágítanak a szocialista korszak első felének sajátos tervezési ideáljára.

A kutatott fondokban elsősorban tervezési térképeket, látványterveket, korabeli fotográfiákat kerestem. A tervek mellett található jegyzőkönyvek, leírások, módosító javaslatok, szöveges értékelések és bírálatok is segítették az elemzést. Nem utolsósorban a feltárt terveket minden esetben összevetettem a megvalósult építészeti együttessel, illetve a mai állapotokkal. A tanulmány utolsó fejezetének gondolatai már ennek a terepmunkának az eredményeit tartalmazzák.[26]

[24] MNL KEML XV. 3. Építési tervek levéltári gyűjteménye (1805–1977); MNL KEML XV. 2. Térképek levéltári gyűjteménye (1741–1984); MNL KEML X. 6. A Hazafias Népfront Komárom Megyei Bizottságának iratai (1956–1989); MNL KEML XIV. 5. Homor Imréné országgyűlési képviselő (Esztergom) iratai (1967–1975); MNL KEML XXIX. 249. Az OTP Komárom Megyei Igazgatóságának iratai (1959–1984); MNL KEML XX. 1. Az Esztergomi Építőipari Szövetkezet iratai (1951–1984); MNL KEML XXIII Esztergom Város Iratai – Tervtár; MNL KEML XXIII. 5. A Komárom Megyei Tanács VB Építési, Közlekedési és Vízügyi osztályának iratai (1950–1984); MNL KEML XXIX. 27. A Komárom Megyei Építőipari Vállalat (KOMÉP) iratai (1949–1969). A munkaügyi nyilvántartók mellett az éves mérlegbeszámolók (1954–1969) vannak itt, a többi a Nógrád Megyei Levéltárban.; MNL KEML IX. 236. A Komárom Esztergom Megyei Építész (Mérnöki) Kamara iratai (1997–2003); MNL KEML XIII. 4. A Hübschl család (Esztergom) iratai (1840–1961).
[25] MNL OL XXVI-D-8 Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (1948–1990).
[26] A tanulmány végleges formába öntésének munkájához ezúton köszönöm meg a Nemzeti Kulturális Alap Építőművészeti Bizottságának támogatását. Nr. A2021 N4818.

A szocialista város fogalmáról

Mindenekelőtt annak tisztázása szükséges, mennyiben tekinthető az 1945–1990 közötti Esztergom szocialista városnak. A szocialista városnak létezik egy mindent átfogó, valamint egy erősen szűk értelmezése. Az előbbi szerint a szocialista országok valamennyi városát szocialistának kell tekinteni, hiszen negyven év elegendően hosszú idő ahhoz, hogy a rendszer saját képére formálja a történeti épített örökség legnagyobb részét. Utóbbi értelmezés alapján viszont csak azok a szocialista városok, amelyek ebben az időszakban keletkeztek, tehát amelyeket újonnan hoztak létre.[27]

Esztergom nyilvánvalóan nem új szocialista város, de városközpontja, annak keletkezési ideje és körülményei okán elvileg ráilleszthető lenne a jelző. Ugyanakkor a szakirodalom ezt nem szívesen teszi. Annál is inkább nem, mert 1990 után még a szűken vett, az ötvenes években létrejött városok esetében is sokszor kerüli a „szocialista" jelzőt. Helyette inkább új, tervezett, netán „csinált" városokról beszél.[28] Pusztán ez a tény is jelzi a szocialista városépítészet gyors avulását. A jelenség egyébiránt nem ismeretlen a történeti városok esetében sem, bár az úgynevezett avulás általában lassabb, átmenetekkel teli.[29] A szocialista városfejlesztésnél ez gyakorlatilag egyik napról a másikra következett be 1990-ben. Mi lehet ennek az oka?

Tudjuk, hogy 1945 után Nyugat-Európában is épültek új városok, új városközpontok. Ám ott ezek az átalakulások a kollektív emlékezetben összefonódnak a jóléti fordulat évtizedeivel. Ezzel szemben Magyarországon és általában a szovjetizált Kelet-Európában az ötvenes évek szocreál építészete kapcsán csak nagyon lassan és óvatosan fogalmazódnak meg pozitív vélemények.[30] Igen jellemző, hogy az ötvenes éveket nemcsak politikatörténetileg, de építészetileg is negatív jelzőkkel látják el a szakemberek, míg a politikailag nyitottabb hatvanas éveket már valamiféle pozitív felhang hatja át, sőt a retró divathullám révén megindult a kulturális átértékelődés is.[31] Ennek részeként a hatvanas évek „nyugatias" épületeit mind az építészek, mind a műemlékes szakma nagyra értékeli. Ha továbbhaladunk a szocialista időszak emlékanyagában, megint csak problematikus korszakhoz érünk. A hetvenes években két ellentétes törekvés figyelhető meg. Egyrészt kiteljesedett a paneles tömegépítészet, másrészt a keleti államok viszonylatában Magyarországon feltűnően korán teret nyert ennek kritikája, a posztmodern.[32] Ennek köszönhető, hogy már a hetvenes évek végén, de a nyolcvanas években egyértelműen kimutatható, hogy a magyarországi településrekonstrukciók mozgalmasabbak, változatosabbak lettek, mint a keleti blokk átlaga.[33] Különösen erősen érzékelhető ez a kontraszt Esztergom és a szemben fekvő

[27] A fogalomról és annak fejlődéséről lásd bővebben Germuska 2003.
[28] Szirmai 1998.
[29] Máté 2001, 8.
[30] Prakfalvi–Szűcs 2010.
[31] Molnár 2004; Ólmosi–Szabó 2013.
[32] Simon 2001.
[33] Összehasonlításképpen említhetjük Csehszlovákiát, annak is szlovák részeit, ahol a hatvanas évek nyitása után, az 1968-as visszarendeződés következtében megmerevedett a tervezési gyakorlat. Noha a

Párkány (Štúrovo) esetében, de hasonló eredményre juthatunk Dél-Komárom és a szlovákiai Észak-Komárom (Komárno) összehasonlításakor is.[34]

Mivel Esztergom városközpontjának építési ideje a hetvenes-nyolcvanas évekre esik, érdemes kicsit mélyebben is foglalkozni ezzel a korszakkal.[35] Utólag úgy tűnhet, hogy a hazai urbanisztika koncepcióváltása sok tekintetben megelőzte a politikai rendszerváltást. A sokféle szálon szerveződő posztmodern (köztük a legnagyobb hatású organikus iskolával) ugyanis nem egyszerűen a modern városépítészetet támadta, hanem akarva-akaratlanul annak legfőbb megrendelőjét, az állami bürokráciát is. Mert bár a hetvenes években az állam direkt már nem kívánt beleszólni az alkotás művészi folyamatába, de a beruházások keretfeltételei (lakásszámok elérése, alulfinanszírozottság, típustervek és az előregyártás erőltetése stb.) miatt az építészek úgy érezték, nem ők, hanem az államhatalom a legfőbb tervező.[36] Az alacsony és kiszámítható beruházási költségekben érdekelt állami bürokrácia és a művészeti autonómiát hangsúlyozó építésztársadalom vitája ebben a kontextusban könnyen politikai üggyé válhatott. Gyakran előfordult, hogy a lakótelepeket ért építészeti, városépítészeti kritikák a rendszer egész működését megkérdőjelező társadalomkritikába torkollottak. Az úgynevezett „Tulipán-vita" (a paksi panelházak díszítése körül kialakult vita, 1973) első megközelítésben tisztán építészeti kérdésekről szólt, de az esztétikai érvek mögött minduntalan felbukkant az embertelen és arctalan tömeggel szemben a humánumot, az egyedit hangsúlyozó, végső soron „ellenzékinek" nevezhető szemlélet.[37] A sorok közt olvasva az egyik a szocialista tömegtársadalom egyenlősítő törekvéseit, kollektív öntudatát, a másik a nyugati világ emberi jogokat, szabadságot hangsúlyozó értékeit képviselte. A vita során formálódó organikus iskola a következő évtizedben a magyarországi építészet meghatározó szereplőjévé nőtte ki magát, jóllehet nem annyira a fővárosban, mint inkább vidéken.[38] A „Tulipán-vitát" kirobbantó paksi „atomváros" a nyolcvanas évek végén már Makovecz Imre keze nyomán épült tovább. Különös jelentőségű, hogy Makovecz révén a templom visszakerült a modern városképbe, igaz, nem az új panelváros központjaként (épült 1987–1990). A paksi Szentlélek-templom kimagasló értékű alkotás, de szellemiségében korántsem egyedi, hanem példa arra, hogy az építészeti, illetve városrendezési rendszerváltás sok tekintetben megelőzte, illetve megelőlegezte a tényleges politikai fordulatot.

Ugyanennek az időszaknak volt egy másik jelentős hangsúlyváltozása is, amely nem az új építkezéseket, hanem az örökölt városszerkezetek megóvását helyezte előtérbe. Alapvetően itt is egy szakmai kérdésről volt szó, ám hamar kiderült, hogy a szocialista rendszerre jellemző voluntarista termelési logika mellett a történeti városrészek szelíd

nyolcvanas évek végén Pozsonyban már épültek új szellemiségű lakótelepek, ezek az elvek vidékre a rendszerváltásig nem érkeztek meg. Bővebben lásd Kapeller 2009.
[34] Tamáska–Fekete 2015.
[35] Simon 1998; Vámossy 2002, 257.
[36] Keller 2017.
[37] Simon 2006.
[38] Cook 1996.

megóvása, a városrehabilitáció ellenzéki szerepbe kényszerül.[39] Mindez annak fényében különösen meglepő, hogy a szocialista várospolitika és városrendezés magát évtizedeken át műemlékbarátként definiálta, és – kezdetben legalábbis – nem csupán a szavak szintjén. Az ötvenes évek városképi felmérései, nyomukban a műemlékvédelmi szabályozások, a látványos műemléki felújítások azt a képet sugallták, illetve nyíltan ki is mondták, hogy a 19–20. századi kapitalista rendszer profitorientált, a történeti értékek iránt érzéketlen városrendezésével ellentétben a szocializmus a várostervezésben megértő a múlt emlékeivel szemben.[40] „Múlt" alatt azonban szinte kizárólag a régmúlt volt értendő, azaz 19. század közepe előtti emlékanyag. Mindez persze önmagában nem szocialista sajátosság. Az ötvenes években Európa valamennyi államában elhibázottnak, kapzsinak és esztétikailag gyengének tartották a 19. század végének urbanizációját. Az elvek és a gyakorlat azonban hamar konfliktusba került egymással. Igen beszédes példa erre Óbuda, amelynek középkori alapokon nyugvó 18. századi mezővárosi karaktere nem kaphatott védelmet, mivel itt kívánták felépíteni Budapest első paneles lakótelepét.[41]

Óbuda elpusztítása nem egyedi, még ha volumenében a legnagyobb is. A „szocialista" műemlékvédelem legkésőbb a hatvanas évek voluntarista lakásépítési és városfejlesztési koncepciói kapcsán óhatatlanul konfliktusba került a „szocialista" urbanisztikával, még akkor is, ha a műemléki hivatal a rendszer bürokráciájának részeként működött.[42] A vita lényegében akörül folyt, hogy elegendő-e egy skanzenszerű műemléki területet megőrizni, vagy a várost, mint szervesen fejlődő, organikus egységet kell-e felfogni, amelyben minden történeti korszaknak megvan a maga helye és létjogosultsága (még az akkoriban sokat kritizált kapitalista korszaknak is). A következő, Győr kapcsán megfogalmazott szembeállítás valójában általános vitahelyzetnek tekinthető:

> Az építészeti stílusokhoz kevésbé értő városlátogató is megérzi a Kazinczy utca barokk városképe és a várfalon túli Kiss János utca „pallérstílusa" közötti értékrend különbséget. [...] Voltak, akik ezzel szemben hitték és vallották, hogy mindkét utca arculati értéke azonos, hiszen a különböző korokból származó épületek eggyé nőttek, és nem választhatók el egymástól.[43]

Győrben, mint ahogyan a legtöbb városunkban rendre az első álláspont képviselői kerültek ki győztesként, aminek egyenes következménye a műemléki óváros és az ehhez szinte átmenet nélkül csatlakozó modern szocialista város dichotómiája. Leginkább talán Székesfehérvár példája tanulságos e téren. Esztergom sem lett volna kivétel. Mint látni

[39] A Ráday Mihály *Unokáink sem fogják látni...* tévéműsora nyomán országos civil mozgalom szerveződött a régi értékek megmentésére, amelynek 1988-ban már mintegy 128 helyi szervezete működött. Lampel–Lampel 1998, 68.

[40] Jankó 2011.

[41] Aczél 1985.

[42] A hatvanas években a műemlékek száma radikálisan, mintegy 23–30 százalékkal csökkent a bontások miatt. Értéktelennek ítélt külvárosok tucatjait tüntették el, gyakorlatilag a körülbontva és paneles lakótelepekkel körbeépítve a szűk műemléki területeket. Jankó 2011, 47.

[43] Fátay 2011, 76–77.

fogjuk, a városközpont pontosan ezt a modellt követi. Ugyanakkor Esztergomban a szegényebb városnegyedek bontására pénzhiány miatt nem, vagy csak részben került sor.[44]

A műemléki és nem műemléki örökség szigorú elválasztásának a korszaka a hetvenes évek végén kezdett feloldódni, amivel együtt a történeti utcát is rehabilitálta a városrendezés.[45] Korábban a modern városrendezési gyakorlat politikai rendszerektől függetlenül a közlekedés, főként pedig a gépjármű elsőbbségét hirdette, így igyekezett eltüntetni a „kis kapacitású" utcákat, utcaszűkületeket, észszerűtlennek tűnő kanyarulatokat. A hetvenes évek városrendezési esztétikájában azonban éppen az „irracionális", organikusan fejlődő szerkezetiség vált értékké.[46] Noha itt megint csak egy városrendezési elvről van szó, látni kell, hogy a véletlenszerű fejlődés ellentmondott a hatalom ideológiájának, amely magához közelebb állónak érezte a modern várostervezést. Utóbbi sugárútjai, fentről is jól átlátható struktúrái inkább megfeleltek az autoriter, illetve diktatórikus rendszerek társadalomideáljának, mint a belső udvarok, zárt szomszédsági szigetek köré spontán módon, a tradíció révén szerveződő városrészek.[47]

Az urbanisztikai tervezésben megfigyelhető változások a hetvenes években több szálon futottak, de végeredményben mind abba az irányba hatottak, hogy a város történeti öröksége nem megkerülhető, és a korábbi felfogás, miszerint a bontások veszteségét a korszerű új épületek majd kompenzálják, nem tartható tovább.[48] Tudjuk, hogy Nyugat-Európa szakmai elitje hasonló változásokon ment keresztül. Másfelől azonban a magyarországi (és általában a szocialista) rendszeren belül kimondhatatlanul, mégis közérthető módon két társadalmi erő is szemben állt egymással: a múltromboló beruházásokért felelős hatalom, tehát a szocialista rendszer egésze és az ezzel szemben formálódó, a múltat megóvni igyekvő „civil vagy ellenzéki társadalom". A modern városépítészet tehát a hetvenes évek diskurzusában nemcsak szakmailag vált idejétmúlttá, de ami a rendszer számára az igazi problémát jelentette, a szakmailag meghaladott modern várostervezés a közbeszédben egybeforrt a „szocialista" jelzővel. A korábbi, az ötvenes-hatvanas évekre jellemző nyelvhasználat, amelyben igyekeztek a modernet és a korszerűt összekapcsolni a szocialista jelzővel, itt a visszájára fordult. A modern városrendezés kritikája a szocialista városrendezés kritikájaként hatott. Ezzel magyarázható, hogy a város- és faluvédő mozgalmak több szempontból is érzékenyen érintették a hatalom képviselőit. Mindenekelőtt azért, mert megkérdőjelezték a szocialista rendszer által képviselt voluntarista fejlesztéspolitikát, és vele együtt a „felszabadulás" óta eltelt évtizedek eredményeit. Másrészt ezek a mozgal-

[44] Szegényebb negyed alatt értettek minden földszintes városrészt, ahol magas házakkal a lakásszámot emelni lehetett. A rendszerváltás előtt is tervben volt például, hogy a Simor József utca (a 2020-ban megszüntetett buszmegálló utcája) helyén paneles lakótelepet alakítsanak ki.

[45] Mindehhez hozzátehetjük azt a magyarországi sajátságot, hogy a műemlékvédelem és a településkép-védelem a hetvenes-nyolcvanas években sikeresen épített ki nyugati kapcsolatokat. Ez a rendszeren belül értelmezve a műemlékvédelemnek nyugatias, majdhogynem ellenzéki színezetet adott. Harlov 2016.

[46] Meggyesi 2008.

[47] Bodenschatz 2015.

[48] Granasztói 1976, 33.

mak életre hívtak olyan, végső soron civilnek tekinthető társadalmi erőket, amelyek a már eldöntött városrendezési elképzeléseket („tarbontásokat") hibásnak találták, és ez ellen tenni akartak. Harmadrészt a helyi értékek felkutatása, megóvása ellentmondott az erősen központosított államhatalom szerkezetiségének is. A tervgazdaság felülről lefelé építkező modelljével szemben ugyanis az örökség felismerése és megóvása a helyi döntéshozatalt helyezte előtérbe.

A kutatás Esztergom esetében a tervek változásán keresztül tudta nyomon követni a fent említett szemléletbeli átrendeződést. A hatvanas évekre jellemző lendület, a grandiózus elképzelések fokozatosan szelídültek, és hozták létre a ma látható beépítést. Másrészt ugyanezek a tervek arra is rámutatnak, hogy a lokális posztmodern hiába vette vissza a beépítési magasságokat, hiába alkalmazott szelídebb koncepciókat, összességében nem távolodott el a modernitás által képviselt újszerűség eszméjétől. Emiatt az éles szakítás az óváros miliője és a városközpont között végül mégiscsak létrejött. Hogy mindez a városképi helyzet végső soron szocialistának nevezhető-e egyáltalán, erre a kérdésre is igyekszem majd választ keresni.

Esztergom és a fejlesztéspolitika

Esztergom nem az egyetlen olyan város, amely kapcsán a helytörténeti irodalom bizonyos mellőzöttséget konstatál az ötvenes években. „Horthy Szegedje" helyett 1950-ben Hódmezővásárhely lett Csongrád megye székhelye, Sopron, a hűség városa szinte országon belüli „külfölddé" vált, Dunaföldvár vagy Paks helyett Dunaújváros lett a Közép-Duna-vidék központja. Mindezen városok joggal érezhették mellőzöttségüket, ugyanakkor látni kell, hogy az ötvenes éveket egy általános hiánygazdaság jellemezte, amelyben idővel a kiemelt beruházások is mellőzöttnek érezhették magukat. Elég itt csak Dunaújváros (Sztálinváros) el-elakadó építkezésére vagy az évtizedekre leállt budapesti metróépítésre utalni.

Esztergom tehát nem volt egyedül, helyzete mégsem nevezhető átlagosnak. Itt ugyanis több olyan tényező is találkozott egymással, amely megakadályozta a városfejlesztési vagy lakásépítési beruházásokat. Mindenekelőtt kell említeni egyházi múltját, amely eleve a megtorlások és koncepciós perek keresztтüzébe helyezte.[49] A helyi vezetők, értelmiségiek elleni perek nyomán keletkezett bizonytalanság eleve akadályozott minden építőmunkát, hiszen határozatlanságot és félelmet szült. Másfelől az egyháztól elkobzott ingatlanvagyon olyan jelentős volt, hogy külön építkezések nélkül is „nőtt" a beruházásokra, új intézmények kialakítására felhasználható állami vagyon.[50] Miközben az új szocialista városokban mozikra, kultúrházakra, pártházakra, rendelőintézetekre, szolgáltatóházakra, iskolákra volt szükség, Esztergomban mindez készen rendelkezésre állt, illetve az egyháztól vagy

[49] Szabó 2012; Soós–Szabó–Szigeti 2010.

[50] Közismert, hogy a volt kanonoksor déli épületében kapott helyet pl. a Medicor gyár. Ugyanakkor a tanácsi jegyzőkönyvek tanúsága szerint az ötvenes években lakások működtek olyan reprezentatív középületekben is, mint pl. a Vármúzeum vagy az Erzsébet szálló. 1961. évi Jegyzőkönyvek MNL KEML XXIII. 526. a. 13. kötet. I. rész. 237.

más büntetett szervezetektől elvehető volt. A második ok a megye szerkezetéből adódott. Komárom-Esztergom megyét a két világháború közt ideiglenesen egyesítették.[51] Magától értetődő döntésnek bizonyult, hogy nem a kicsiny, falunál alig nagyobb Dél-Komárom, hanem Esztergom lett az ideiglenes megyeszékhely. 1945 után azonban Magyarország az országhatárokat végérvényesen elismerte, ezzel együtt pedig a két csonka vármegyét tartósan egy struktúrába kellett rendezni. Esztergom nem csupán egyházi múltja miatt, hanem fekvése okán is nehéz helyzetben találta magát, hiszen a megye szélén helyezkedett el. A korabeli fejlesztéspolitika egyenletesen kitöltött térben gondolkodott, amely a centrumot térben is középen gondolta el. Noha Esztergom szerepvesztését a helyi emlékezet egyértelműen a szocialista rendszer büntetéseként fogja fel, a teljes képhez hozzátartozik, hogy már a két világháború között felmerültek hasonló elképzelések Tata megyeszékhellyé fejlesztése kapcsán.[52]

Esztergom ötvenes évekbeli lehetőségeit alapvetően befolyásolta a megyében születő új városok csoportja, mindenekelőtt Tatabánya és Oroszlány, közvetlen szomszédságában pedig Dorog. Az ötvenes évek településpolitikája jegyében ezek a városok nem csupán a beruházási összegek többségét kaphatták meg, hanem privilegizált helyzetbe is kerültek. Másként fogalmazva: a hatalom igyekezett azokat a korábbi települések rovására előnyben részesíteni, például közigazgatási funkciók áthelyezésével.[53] Esztergom esetében ez az általános tétel különösen igaz, hiszen nemcsak megyeszékhelyi státuszát vették el, de a járási központot is Dorogra tették át. Az ötvenes években Esztergom valóban büntetett város volt. Infrastrukturális beruházást alig kapott, gyáriparát nem fejlesztették. S noha léteztek a települést is érintő infrastrukturális elképzelések, mint például a Duna menti HÉV-vonal (amely Szentendrén keresztül körjárattá bővültetett volna), a reptér vagy a kikötő, ezek az ötletek a tervek szintjéig sem jutottak el.[54]

Ugyanakkor már az ötvenes években kezdett formálódni Esztergom új szerepköre, amelyet egy szolgáltatásokkal teli, jó levegőjű munkásvárosként írtak le egy ipari körzet közepén. Ez a meghatározás jól illeszkedett a szocialista retorikába, ezért is vált a hatvanas évek Esztergomjának mottójává. A gondolat azonban korábbi, még a negyvenes évekre datálható. Toldy János 1948-ban készített Esztergom fejlesztési terve ugyanis már erre utal: „oly megállapítást tehetünk, hogy Dorog-Tokod-Nyergesújfalu Esztergom város intenzív vonzásába tartozik [...], hogy a város rendezésére kijelölt területbe bevonandó volna."[55]

[51] Balogh–Bárdos 1993, 21.

[52] Szűrös 2006, 282. A Tatai-medence felértékelődését nemcsak a bányakincsek segítették, de országos logisztikai kérdések is. 1920 után ugyanis az új bécsi vasútvonalat a Tatai-medencén át vezették el. Korábban a Budapest–Bécs forgalom az Érsekújvár–Pozsony vonalon át futott, érintve Esztergom északi testvértelepülését, Párkányt (Štúrovo).

[53] Germuska 2003, 252.

[54] Toldy János (1948): Esztergom megyei város városrendezést előkészítő munkái. MNL OL XXVI-D-8-f, 47. doboz.

[55] Uo.

A negyvenes-ötvenes években is logikus döntés lett volna Esztergomot az ipari körzet fővárosává tenni. Egy jól kiépített közlekedési infrastruktúra naponta szállíthatta volna a munkásokat a közeli gyárakba, illetve bányákba. Ehelyett nem az óváros, hanem a Doroggal fizikailag határos Esztergom-Kertváros (korábbi nevén Tábor vagy Esztergom-Kenyérmező) kezdett el családi házas építkezésekkel rohamtempóban kiépülni. Az itt élők legalább annyira tartoztak Doroghoz, mint az anyavároshoz.[56] Esztergom-Kertváros fejlődése, bár időben szorosan összefügg a szocialista iparosítással, valójában régebbi gyökerű. 1938-ban egy kisebb reptér és repülőgépgyár telepítésével kezdődött el a terület felértékelődése.[57] A reptér szomszédságában, a Sándormajorban a repülőgépgyár munkásai, illetve szegény helyzetű nagycsaládok kaptak telkeket az Országos Nép- és Családvédelmi Alap (ONCSA) programjában. Közvetlenül 1945 után pedig a majorság épületeit a dorogi szénbánya munkáslakásokká alakíttatta át.[58] Az igazi kérdés tehát nem is az volt, hogy Kertváros kiépül-e, sokkal inkább az, hogy az új kertvárost Esztergomhoz vagy a szomszédos Doroghoz fűzik-e szorosabb kapcsolatok? A szocialista településfejlesztés az első években egyértelműen utóbbi mellett tette le a voksát.

Az 1956-os forradalom után jól érzékelhető fordulat következett be a hatalom Esztergom-politikájában. A reakciós bélyeg lassan eltűnt, s noha közigazgatási értelemben nem kapta vissza régi rangját, de mint lakóövezet, iskolaváros és turisztikai-rekreációs település *de facto* újra járási központ lehetett. Nem kétséges tehát, hogy Esztergom igen széles körű nem gazdasági jellegű szolgáltatásokat teljesít elsősorban a járás lakossága számára, de távolabbi viszonylatban is van hatása. Ez pedig azt mutatja, hogy a sok történeti megrázkódtatást átélt város ma is központja, ha nem is teljes értékűen, a Dorogi járás településeinek.[59]

Az új funkcióknak megfelelően megindult a tudatos fejlesztés. A hatvanas években elkészült az első lakótelep (Aranyhegy), elkezdték a fürdő bővítését és a Prímás-sziget átalakítását sport- és szabadidős centrummá, valamint több szakiskola is létesült. Esztergom büntetett városból szocialista várossá alakult át, noha továbbra sem tartozott a megyei vezetés kedvenc települései közé. Igen beszédes, hogy a lakásépítés rendre elmaradt a tervezett számoktól, s hogy az 1945–1980 között átadott lakásoknak mindössze 28 százaléka épült állami erőből. Persze nem volt sokkal magasabb ez az arány a többi „történeti" kisvárosban sem, Tatán és Komáromban (ha utóbbit történetinek nevezhetjük), ezzel szemben a prioritást élvező Oroszlányban és Tatabányán 60 százalék körül mozgott ez az érték.[60] Ugyancsak beszédesek a népesedési mutatók, amely szerint Esztergom a megye többi történeti városához hasonló növekedési rátát mutatott, megőrizve második helyét Tatabánya mögött, közel másfélszeresére növekedve (1980-ban már 30 000 fő feletti népességgel).[61]

[56] Lettrich 1964, 82.
[57] Bende 2011, 44.
[58] Sándormajorban lévő új bányászlakások. MNL KEML XXIII. 526. 202. doboz S. 5. számú terv.
[59] Lettrich 1960, 135.
[60] Brunszkó–Rabi–Mikó 1985, 239.
[61] Uo. 214.

A dinamikában jelentős szerepet játszott a pozitív vándorlási mérleg. Az első generációs esztergomiak aránya már a hatvanas évek elején is közelített az 50 százalékhoz, majd később átbillent a mérleg, és 1990-ben már ők alkották a város többségét.[62] Kialakult egy kettős társadalmi struktúra, a régi esztergomiak és a beköltözők között, ám ez számokkal nehezen leírható jelenség volt: „Pontos adataim ugyan nincsenek, de más forrásokból tudom, hogy a régi esztergomi lakosok jelentős részének ma jelentős méretű szőlője van. […] Sokak számára […] a szőlő az igazi élet, a garantált jövedelmet adó főállás pedig a szubjektív-érzelmi szinten a »mellékes«."[63]

Az idézett szociológiai, illetve részben szociográfiai felvétel nem tért ki arra, vajon a régi és az új népesség térben elkülönült-e egymástól, annyit viszont megállapít, hogy a belvárost és az új kertes családi házas övezeteket zömmel a jobb módú rétegek, az új lakótelepeket a középrétegek, míg a Szentgyörgymezőt és a Kertvárost munkások lakták. Mindezekhez hozzátehetjük, hogy bár Esztergom névleg nem lett szocialista iparváros, igen jelentős ipari kapacitásokat kapott, elsősorban a gépipar és a műszertechnika terén. Ez is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a város társadalomszerkezete, értékrendje gyökeresen átalakult, s persze vele a régi Esztergom identitása is. A centrum építése már ennek az új, szocialista munkásvárosnak az igényeit igyekezett kielégíteni.

A Rákóczi tér az 1950-es évekig

A büntetett város mítosza azt a látszatot keltheti, hogy Esztergom legnagyobb modernizációs lemaradását az ötvenes években könyvelhette el. Ezzel szemben azt látjuk, hogy már a klasszikus urbanizációs korszakban, tehát a 19. század végén, 20. század elején sem tartozott a gyorsan fejlődő települések közé. A kiegyezés korszakától közel száz éven át alig történt érdemi változás a városszerkezetben. Komolyabb kivételt csak a vasútállomás (1895) és a híd (1895) jelentettek, valamint a hozzájuk kapcsolódó szerényebb építkezések. Témánk szempontjából különösen a hídnak van kiemelt jelentősége, hiszen ennek köszönhető, hogy a meglehetősen amorf útkereszteződés, a későbbi Rákóczi tér, illetve a helyén kialakított városközpont egy újabb fontos elágazással gyarapodott. A híd kötötte össze Esztergomot a Budapest–Bécs-vasútvonallal, illetve a hídnak köszönhetően Esztergom vármegye belső közlekedése is jelentősen javult. A hídhoz (egész pontosan a Prímás-szigetre) vezető Lőrinc utca a korabeli Esztergom egyik leginkább nagyvárosias, eklektikus homlokzatú utcája lett. Mindebből látható, hogy már az 1900-as évek elején megindult az a hangsúlyeltolódás, amely a korábbi főtérről, a Széchenyi térről kezdte elvonni a funkciókat, hogy tőle nem messze egy új központ születhessen.

[62] Uo. 213.
[63] Bánlaky 1992, 63.

A mai Rákóczi tér elődje egykor tópart volt a három önálló város, Szenttamás, Királyváros (Esztergom) és az Érsekváros (Víziváros) találkozásánál.[64] Beépítésére 1840 után kerülhetett csak sor, miután a tavat lecsapolták, a hőforrásokat felfogták, és hasznosításukra felépítették a ma is álló szállót. Innentől kezdve a terület hamar beépült, egyetlen utca tárta fel csupán a tömböt, a Kisvíz utca, melyet később Hévízi utcának neveztek át. 1895-ben létrejön a közjogilag is egységes Esztergom a korábban önálló településrészek egyesülésével. Az új városszerkezetnek természetes forgalmi csomópontja a Rákóczi tér, melybe nem kevesebb, mint nyolc utca torkollik be. Építészetileg azonban kevésbé reprezentatív, s bár a századfordulón megkezdődik a kiépülése, Trianonnal a folyamat megszakad. A két háború közötti időszakot a stagnálás jellemzi. Ami a belvárosban épült, az főként a húszas évek neobarokk ízlését tükrözi.[65] A neobarokknak ez a nem túl nagyszámú, de hangsúlyos jelenléte, amelyet nem követett a harmincas évek modernizmusa, jelentősen hozzájárult a közvélekedéshez, miszerint Esztergom maradi, klerikális és reakciós város volt.[66]

Az 1943-as tervpályázat

A Rákóczi téri csomópont rendezése 1938 után vált sürgetővé, miután helyreállt a forgalom Párkány irányába.[67] Az 1943-as tervpályázatnak csak egy összefoglaló tervlapja került elő (négy tervvel).[68] Valamennyi elképzelés közös vonása, hogy az örökölt amorf téralakzatot valamiképpen kiegyenesíteni kívánta *(1. kép)*. Egyetlen kivételével közös törekvésként azonosítható a Rákóczi tér és Széchenyi tér egybenyitása egy látványtengely formájában. A két tér közötti átmenetet körforgalommal vagy egyéb műtárggyal (például szoborral) kívánták kiemelni. A két teret tehát egyszerre kívánták összekapcsolni és elválasztani, ikerközpontként kezelni, ahol a Széchenyi tér a reprezentatív, illetve adminisztratív funkciókat tölti be, míg a Rákóczi tér az üzletek és a forgalom helyszíne. Ez a kettős főtér elképzelés végigkíséri a későbbi városközpont-rendezési terveket is. „Esztergom városcentruma két egymáshoz kapcsolódó tér, melyek közül a Széchenyi-tér a közigazgatási, a Rákóczi-tér pedig a forgalom és a gazdasági élet központja."[69]

[64] Korábbi elnevezései: Üreg utca, 1820-tól Kis-Piac, 1888-ban Kis tér, 1905-től Rákóczi tér. Pifkó 1990, 83.

[65] A Lőrinc utcai köztisztviselői palota vagy a kis-Duna-parti iskola.

[66] Megfigyeléseim szerint a neobarokk más püspöki városokban is meghatározó örökség, így Vácon vagy Egerben. Nem kizárt tehát, hogy valóban az egyház hatásáról van szó.

[67] Ekkoriban komolyan felmerült az ötlet, hogy Dorog-Esztergom és Párkány egyesítésével egy új középvárost hozzanak létre. Meggyes 2006, 104.

[68] A tervlapon csak néhány név olvasható: Árkai Bertalané, Borsos Károlyé és Rihmer Pálé (aki később Granasztói Pál néven neves építészeti közíróként lett ismert), mindannyian a korszak elismert építészei. A pályázat után elfogadták a központ rendezési tervét, de ennek a dokumentációja nem került elő, csupán az 1953-as újabb terv utal rá, hogy a két évvel korábbi műemléki vizsgálat nyomán az érvényben lévő rendezési elképzeléseket felül kellett bírálni. Forrás: Szelle Kálmán [1953]: Esztergom Széchenyi tér és Rákóczi tér városképi megoldásának előkészítése. MNL OL XXVI-D-8-f Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Tervtár 1950–1990. 47. doboz.

[69] Uo.

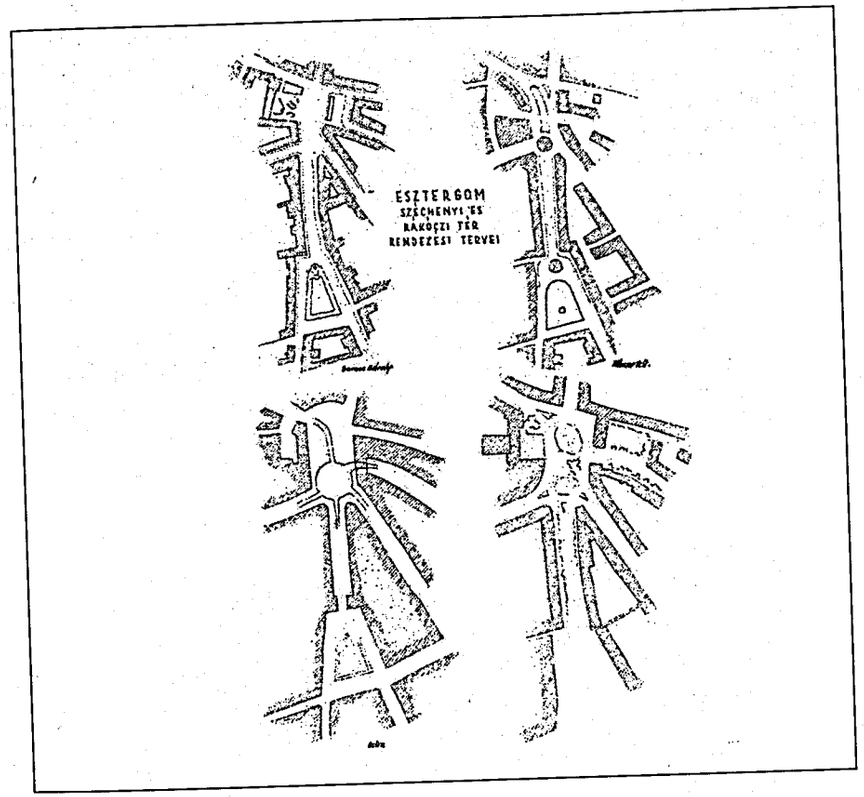

1. kép. **Az 1943-as tervpályázat elképzelései**

Forrás: MNL OL XXVI-D-8. 47. doboz

A háború miatt az 1943-ban lefektetett elképzelésekből semmi sem valósult meg. Ráadásul a párkányi hidat felrobbantották, ami miatt a Rákóczi tér kapcsolatrendszere is leegyszerűsödött (a hidat csak a rendszerváltás után, 2001-ben állították helyre).

Az 1953-as Szelle-féle terv

A Rákóczi tér rendezése az ötvenes évek elején került újra napirendre. 1951-ben elkészült a város műemléki vizsgálata, amely alapján sok, korábban értéktelennek vélt épület és utcaképi részlet kapott figyelmet, köztük két Rákóczi téri ház is (a 2. és 3. szám műemléki jellegű minősítést kapott). Az egyedi minősítés nem jelentette azt, hogy a teret összességében értékesnek tartották volna, sőt ellenkezőleg, már a műemléki vizsgálatban is szinte teljes bontást javasoltak. A leírás szerint a korábban is vegyes utcaképet a 19. század végképp feldarabolta, zavarossá tette, amelyet csak egy, a „hibákat" kijavító egységes térkialakítás tudna orvosolni. A Rákóczi tér rendezésére tett javaslatban ezt olvashatjuk:

lehetőség nyílik e két városrész (királyi város, érseki) forgalmi összekapcsolása mellett különállásuknak városképi kidomborítására. [...] A Mártírok (Lőrinc u.) útjától északra fekvő, a hegylábig, illetve a fürdőszállóig terjedő városrész szanálásával és itt egy nagyobb arányú idegenforgalmi jelentőségű Duna-parti, egyben központi fürdő, üdülő és kultúrpark kialakításával mód nyílnék mind a táji, természeti elemeknek a városképben való bevonására, mind a forgalmi kérdések megoldására. Megjegyzendő, hogy a területen műemléki értékű épületek nincsenek, s az épületek egyébként is nagy részben avultak.[70]

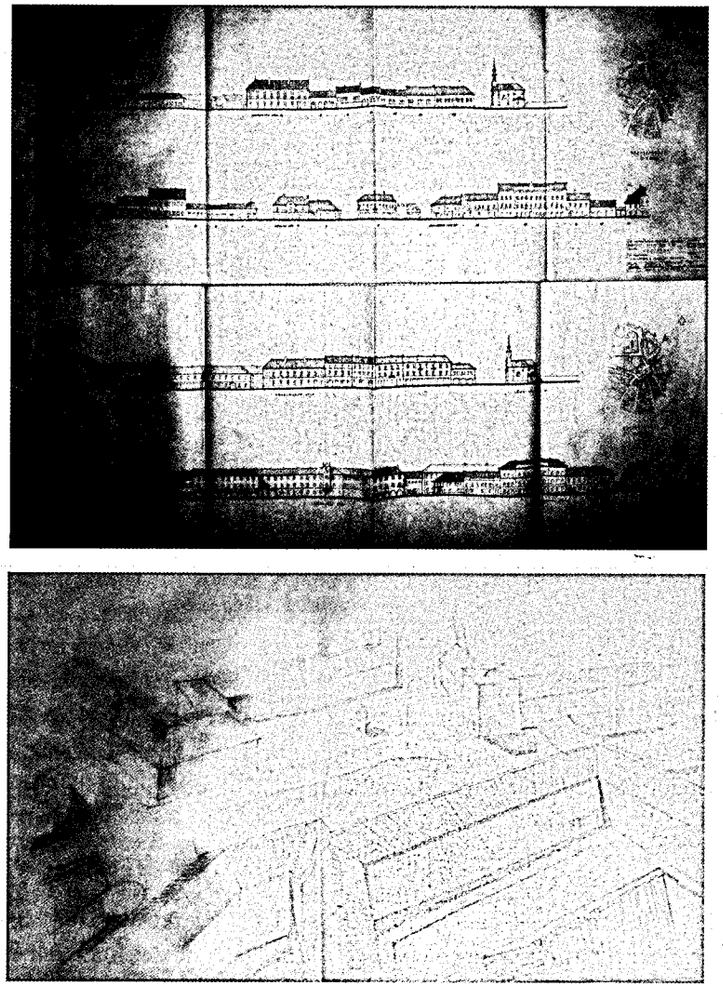

2–3. kép. **A Szelle-féle beépítési javaslat a történeti város atmoszféráját idézi meg**

Forrás: MNL OL XXVI-D-8-f. 47. doboz

[70] *Esztergom városképi és műemléki vizsgálata*, 1951, készítette: Múzeumok és Műemlékek Országos Bizottsága, 1951, MNL KEML XIII. 526. 204. doboz.

Elképzelhető, hogy a műemléki vizsgálat bontási javaslata külső nyomásra került a dokumentumba. Erre utalhat, hogy a rá két évre, 1953-ban elkészült rendezési terv annak ellenére sem számol teljes szanálással, hogy a lakásállomány állapotát avultnak tartja. Az 1953-as rendezési tervet a Rados Jenő irodájában dolgozó Szelle Kálmán készítette. Szelle a korábbi, tehát a negyvenes években készült rendezési elképzeléseket túl radikálisnak találta. A Széchenyi téren semmilyen bontást nem tartott indokoltnak, de magán a Rákóczi téren is meghagyta az eredeti arculatot *(2–3. kép)*. Szelle még a negyvenes évek modorában tervez, ideálja a középkori kisváros.

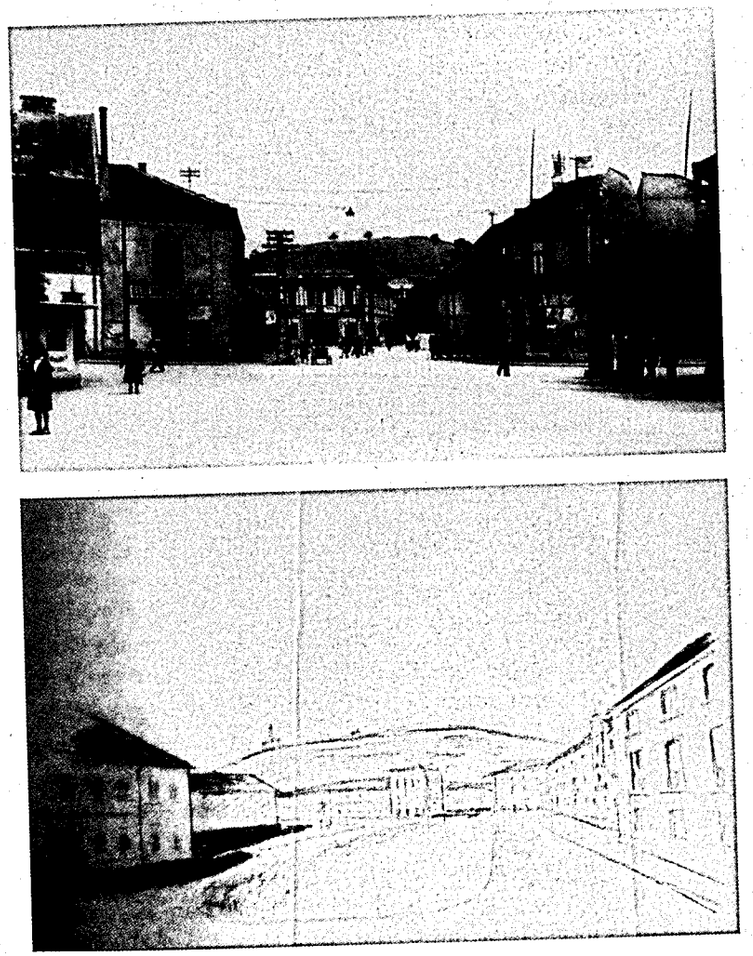

4–5. kép. **A Rákóczi tér a Széchenyi tér felől az 1950-es években, és Szelle elképzelése a hegyoldal látványba illesztéséről**

Forrás: MNL OL XXVI-D-8-f. 47. doboz

Kerüli a monumentális hatásokat, a meglévő épületállományt is szervesen beilleszti az új koncepcióba, vagy legalább átveszi a meglévő kontúrokat. Így például a Vörösmarty utca 2. számú, a környezeténél valamivel magasabb sarokházból az új tér vertikális sarokpontját alkotja meg, mely bástyaszerűen ugrik ki a beépítés egyenletes vonalából. Ez az épület egyben a Széchenyi térről induló látványtengely lezárása is lett volna, amely fölött a hegyoldal természeti kerete bontakozik ki. A Széchenyi tér kapcsán így ír: „fő nézőpontja a tér elkeskenyedő végéből a Városházára (nyílik), de jelentős a másik, ezzel ellentétes nézőpont is, a Rákóczi tér irányában *(4–5. kép)*. Ez ma igen kedvezőtlen képet nyújt, amelynek [...] megoldására volna szükség, a megfelelően kiképzendő (tereprendezés, beültetés) hegyoldalnak a tér tengelyébe való érvényesítésével."[71]

Szelle leírásában a negyvenes években született elképzelésekhez hasonlóan a Rákóczi tér „üzleti és forgalmi" igényeiből indul ki. Valójában azonban a Széchenyi térhez hasonló nyugodt városi teret képzelt el. Ennek érdekében a térfalakat jelentősen visszaléptette, így az átmenő forgalom ellenére is tágas, gyalogosok által is jól használható terület jött volna létre. A hely emberi léptékének és a forgalom kettősségének kezelését szolgálta volna a déli térfal is. Ide egy, a történeti polgárvárosok látványát megidéző zárt falat gondolt el, vakolatdíszítések nélkül, de íves árkádokkal, áthajtókkal, kő-, illetve műkő kapukeretekkel és a falsíkból kiugratott óratoronnyal. Az imént leírt házsor a betorkolló utcákat is lezárta volna, így azok forgalmának lebonyolítására a házak alatt vezetett kis átjárókat tervezett (Simor József utca és a Petőfi Sándor utca). Nyilvánvaló, hogy ez a keskeny áthajtó csak a helyi igényeket szolgálta volna ki, a forgalom nagy részét a kiszélesített torkolatú Kossuth Lajos utcán kívánták elvezetni.

> A tér délkeleti oldala kétemeletes beépítésű és a jelenleg érvényben lévő típusházak párkánymagasságának megfelelő épület, mivel nagyobb része típusterv szerint készíthető. Ez a tér oldalát teljes egészében utcanyílás nélkül lezárja. A Petőfi Sándor utca felé egy kb. 5.20 m magas és cc. 15 m széles áthajtón lehet közlekedni. Az épülettömb déli sarkánál ugyancsak áthajtó létesítését javasoljuk, azonban ez az utóbbi már nem olyan hangsúlyozott, mint a Petőfi utcáé. Ez kötné össze a Zalka Máté utat a Rákóczi-térrel.[72]

Összességében elmondható, hogy a városközpont első rendezési kísérete egyszerre volt történetileg érzékeny és érzéketlen. Egy pittoreszk látképet kívánt megvalósítani, számtalan régi városképi hangsúly megidézésével (például városkapuk), illetve újak kitalálásával. Másrészt rengeteg 18–19. századi épületet bontásra ítélt. Az ötvenes évek elvárásaihoz képest „régimódi" megoldásokkal élt, ami ebben a helyzetben akár a rendszerrel szembeni csendes ellenállást is jelenthette. Ugyanakkor a terv saját korának szülötte is annyiban, hogy teljesítette a kötelező tipizálási elvárásokat. Mert bár a látványterveken pittoreszk épületek jelennek meg, a tervleírás szerint csak a kiemelkedő jelentőségű épületeket tervezték volna meg egyedileg, a kevésbé jelentős térfalakat típusépületek alkották volna:

[71] Szelle 1953. o. n.
[72] Szelle 1953.

> A Rákóczi-tér beépítésénél figyelme vettük a szigorú gazdaságosságot, s ezért egyedi tervezést az egyébként megoldhatatlan részleteknél hoztunk javaslatba. Ilyen egyedi tervezés elkerülhetetlen a Mártírok u. 1. sz. műemléki épület csatlakozásánál, a Bajcsy-Zs. út torkolatánál, a kihangsúlyozott négyemeletes épületnél, az irodaháznál és a Petőfi utcába, továbbá a Zalka Máté utcába bekötő áthajtónál.[73]

Szelle, noha igyekezett terveit gazdaságilag racionálisnak feltüntetni, valójában esztétikai és főként műemlékvédelmi értékek mentén gondolkodott. Mindez még inkább megmutatkozik a központhoz áttételesen kapcsolódó Bajcsy-Zsilinszky utca kiszélesítésének kérdésében. Az utca a nagy forgalmú Kossuth Lajos utca folytatásaként haladt át a Rákóczi téren, majd éles kanyarokat leírva előbb a fürdőt (egykori tavat), majd a Várhegyet kerülte ki. Középkori vonalvezetésű utcáról beszélhetünk, amely a barokk korban újjáépült, nagyon sok irracionális kiszögeléssel, beépítési egyenetlenséggel. A városi tanács úgy döntött, hogy a Várhegy alatti kanyar ívét megnagyobbítja, és az ott álló régi házakat elbontja. Szelle ellenezte a bontást, azzal érvelve, hogy a házak alatt a középkori Esztergom rejtőzik. Ezért kompromisszumos megoldást javasolt, részbeni bontásokkal, illetve árkádosítással. „Véleményem szerint a 63. sz. épület fenntartása mellett is lehet jó fogalmat biztosítani. Szerintem csak a 61., 65., 67. és a 69. sz. épületek bontandók le, a 71. és a 73. sz. épületek már meghagyhatók. Az úttestre ugró 63. sz. épület földszintje árkádokkal törendő, és a gyalogjáró ezalatt vezetendő."[74] Az útszélesítés végül elmaradt, így az árkádosítás is. Az éles kiszögellése mai napig is látható.

A Szerecsen-ház

Szelle nagyszabású elképzelései papíron maradtak. Az 1950-es években a „bűnös" városban alig történtek állami építkezések. A téren csupán egy épület valósulhatott meg, az úgynevezett „Szerecsen-ház", amelyet a Kossuth Lajos utca torkolatánál álló egykori barokk fogadó elbontása után kezdtek el építeni. Az építkezést a helyi és környékbeli gyárak lakásigénye tette lehetővé. Konkrétan a Kenyérmezőn felépítendő Finommechanikai Vállalat 4. sz. gyárának munkásai számára kellettek az otthonok, amihez a vállalat minisztériumi támogatást is kapott. A beruházás tehát már azelőtt megindult, hogy elkészült volna az átfogó beépítési terv. Nem tudjuk, hogy pontosan milyen épületet szántak ide, de egy 1953-ban kelt elképzelés toronyházat javasolt a Kossuth Lajos utcai saroktelekre:

> A vasútállomásról érkező, a meglehetősen egyhangú Kossuth L. utcán halad végig. Az út építészeti lezárását indokolja éppen a hosszú egyenes szakasz, és mivel a tér után a forgalom töréssel folytatódik, a lezárásnál erre a tényre utalni kell. [...] nagyon alkalmasnak látszik erre a célra olyan toronyház, mely a nagy távolság és a mögötte látszó hegy miatt nem lesz bántó.[75]

[73] Szelle 1953.
[74] Szelle Kálmán (1953): Esztergom Bajcsy-Zsilinszky út városképi megoldásának előkészítése. Szakvélemény. É.M. Városépítési Tervező Vállalat IV. iroda, 5. műterem. MNL OL XXVI-D-8-f. 47. doboz.
[75] *Esztergom város fejlesztési terve*, 1953, Anderla Imre vb-elnök, MNL KEML XIII. 356, 466.

A toronyház-ötlet végül visszhang nélkül maradt. A ma is látható Szerencsen-ház tervét jegyző, Váczy-Hübschl Antal neves helyi építész volt. A Szelle-féle rendezési terv és a Váczy-Hübschl-féle épület egyazon építészeti koncepció mentén fogant:

> A Bánya- és Energiaügyi Minisztériumtól kapott felvilágosítás alapján ismerjük, hogy a Rákóczi-téren mintegy 150 lakást szándékozik létesíteni, amelyből 50 lakás 1935 végére elkészülne. [...] A Győri Tervezőiroda esztergomi fiókja vállalta, hogy az eddigi tervek és a közben megejtett műemléki vizsgálat alapján a Rákóczi-tér rendezésére vonatkozóan módosított tervet készít.[76]

6. kép. **A két világháború közti itáliai újvárosok hangulatát idézi a Váczy-Hübschl Antal tervezte „Szerecsen-ház"**

Fotó: Fortepan

A városi emlékezet a Szerencsen-házat általában olyan szocreál alkotásként tartja számon, amely egyben finoman szembe is ment a korszak dogmatikus elvárásaival.[77] Stílustörténetileg nézve azonban azt kell mondjuk, hogy leginkább a harmincas-negyvenes évek olaszos pittoreszk modernitásához áll közel, innen adódik eltérése a Moszkva diktálta szocreál fősodortól. Nemcsak a Szerecsen-házra, de a Szelle-féle beépítési terv egészére is igaz ez az állítás. A nagy tömegek megbontása, visszaléptetése, a szellős, történeti miliőt megidéző árkádsor, az egykori várossziluetteket megidéző, bástyaszerű kiszögellések és

[76] Szelle 1953.

[77] „Számtalan épület tervezőjeként emlékezhetnek rá az esztergomiak, többek közt a »Háromszerecsen ház« is az ő nevéhez fűződik, ami ma is megállja a helyét a történelmi város központjához méltóan, holott tervezésekor erősen meg volt kötve a keze a kötelező »szocreál« stílus miatt." Oroszlán 2011. o. n.

átjárók a két világháború közti olasz új városokat juttatják eszünkbe[78] *(6. kép)*. Tudjuk, hogy az akkori művészeti életre, s különösen az építészetre, rendkívül nagy hatást gyakorolt Itália példája.[79] Szelle munkáinak ismertetését egy ugyancsak olaszos hatásokat mutató tervével, a piacra kidolgozott elképzelésével zárjuk le.

A piac

A Rákóczi tér rendezése kapcsán problémaként merült fel, hogy az itt működő kispiac rakodópultjai és a piaci nyüzsgés akadályozták volna az elképzelt új forgalmi rendet és a reprezentatív kialakítású városképet.[80] A modernitás általános tendenciája az utcai árusítás felszámolása, a zárt, lehetőleg fedett piacterek kialakítása. Mindez már a 19. század óta része volt az urbanisztikai törekvéseknek, és elsőre úgy tűnhet, pusztán véletlen egybeesés, hogy a mérnökök által szorgalmazott rendezések az ötvenes években érték el magyar kisvárosokat, köztük Esztergomot is. Miként a szovjetrendszer felépítésében aktív szerepet játszó Erdei Ferenc szociográfus fogalmaz: „az ötvenes években valami érthetetlen változás történt. [...] A piacokat zugokba vagy juhszélre telepítették, a főtereket beparkosították, a városi élet nyilvános színhelyeit művelődési házakba, közgyűlési termekbe szorították, vagy sportpályákra száműzték."[81] Az „érthetetlen" változás mögött ugyanakkor felsejlik a politikai szándék, amelynek az általános urbanisztikai törekvés ugyancsak kapóra jött. A piac ugyanis jellegénél fogva a kistermelő parasztság helyszíne, azé az életformáé, amely ellen az erőszak változatos eszközrendszerével küzdött a kommunista rezsim.[82] Az élelmiszer-ellátás biztosítása érdekében azonban még jó ideig szüksége volt a kistermelésre és vele a piacokra is.[83] Ám a piacokat – az urbanisztikai törekvésekkel is összhangban – úgy igyekeztek elhelyezni, hogy ne zavarják a „szocialista városképek" jellegét, szó szerint a hátsó udvaron, mint a múltból tovább élő, de idővel majd kikopó társadalmi jelenséget. A városrendezés és a radikális társadalmi átrendeződés igénye tehát ezen a ponton egymásra talált. Az esztergomi piacot a városképi kulisszák mögé helyezték volna, a Bajcsy-Zsilinszky út (Rákóczi tér), Imaház (akkoriban Ifjúmunkás) utca és a Vörösmarty utca által bezárt háromszögletű tömbbelsőbe. A házak utcai frontját megtartva a hátra futó épületszárnyak és melléképületek bontásával tágas belső piacudvar jött volna létre (összesen 26 ingatlant terveztek bontani). A Madách tér megszüntetését tervezték, a helyére kerültek volna az elárusítópadok. Szelle a bejáratot az Imaház utcára álmodta

[78] Bodenschatz 2011.

[79] Mezős 2015. Csak feltételezhetjük, de logikusnak tűnik, hogy Gerevich László, a Római Akadémia igazgatója, majd kurátora, az esztergomi ásatások vezetője személyével közvetlenül is hatott a helyi építészek ízlésére, esztétikai önképére.

[80] Szelle Kálmán (1955): A Rákóczi tér környékének rendezési terve. É. M. Városépítési Tervező Vállalat IV. iroda, 5. műterem. MNL OL XXVI-D-8-f. 47. doboz.

[81] Erdei 1977, 66.

[82] Ö. Kovács 2012; Csikós–Horváth 2020.

[83] A nagyüzem és a közvetlen ellátást biztosító kistermelés hosszú távú együttélését végül a hatvanas évek háztáji gazdálkodása és vele egy sajátos utóparasztosodás rögzítette.

meg, így nem lett volna közvetlen vizuális kapcsolat a Rákóczi tér irányába. Az Imaház utcán egy-egy impozáns, árkádokkal ellátott emeletes lakóház gondoskodott az elbontandó lakások pótlásáról, sőt a lakásszám némi bővítéséről is *(7. kép)*.

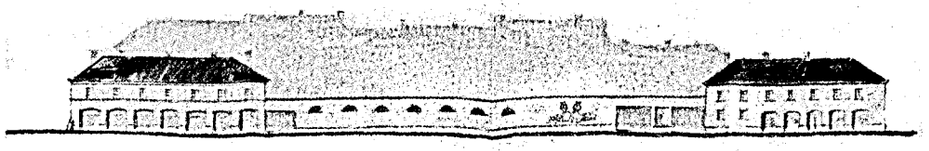

7. kép. **A Szelle Kálmán-féle tervezett piac Imaház utcai bejárata, a két új bérházzal (nem valósult meg)**

Forrás: MNL OL XXVI-D-8-f. 47. doboz

A bontás-építés nettó nyeresége nem lett volna túl nagy (38 megszűnt és 51 új lakás), ami a szélsőséges lakáshiány mellett finanszírozási és megvalósíthatósági problémákat vetett fel. Valószínű, hogy a lakástermelésben érdekelt Városi Bizottságnak Szelle elképzelése túlságosan nagyvonalúnak tűnt, túlságosan is esztétizálónak, amely szembemegy a lakástermelés prioritásával.

A kor úgy hozta, hogy bár Szelle jelentős tervezői munkát végzett Esztergomban, munkái nem láthatók a mai városképben. Annyit azonban sikerült elérnie, hogy a műemlékvédelmi szempontok határozott képviseletet kaptak. Hasonló mondható el Sedlmayr Jánosról is, aki frissen végzett építészként 1956-ban folytatta elődje munkáját.[84]

Az 1956-os Sedlmayr-féle terv

Sedlmayr János szakít a harmincas-negyvenes évek olaszos modernizmusával. Helyette az ötvenes évek második felében szintén lecsengőben lévő szocreál felé mozdul el, illetve támaszkodik a visszatérőben lévő modern építészet alapelveire is. Mielőtt azonban a stílus kérdésébe bonyolódnánk, fontos hangsúlyozni, hogy voltaképpen nem ez, hanem a beépítési terv alapkoncepciója tekinthető a legfontosabb újdonságnak. Sedlmayr összekötötte a Rákóczi tér rendezését egy jelentős lakásépítési beruházás lehetőségével a lebontandó hévízi városrész helyén. A tér és a Kis-Duna közti terület szanálása biztosíthatta ugyanis azt a beruházási nyereséget (lakástöbbletet), amelyből a tér esztétikai jellegű átalakítását finanszírozni lehetett. Kérdés persze, hogy a régi Esztergom bontásának az ötlete a tervező akarata volt-e, vagy direkt megbízói kérés? A tervleírásban ugyanis Sedlmayr óvatos, sőt a sorok közt olvasva szinte visszakozni tűnik: „A terv szerint a harmadik építési periódus a Mártírok útja és a Hévíz utca közötti rész magasabb beépítése. Erre azonban csak a távolabbi jövőben kerülhet sor, mivel az több földszintes lakóház elbontásával jár. E kisebb épületek lebontását ezek értékének felülvizsgálata után javasoljuk."[85] Bárki is kezdeményezte, itt bukkan fel először a teljes tömbre vonatkozó szanálási ötlet. A lebontott városrész főtengelye, a Hévízi köz elvben megmaradt volna, de egy típusházakból álló, egymáshoz hézagosan csatlakozó típusblokkokból álló utca lett volna belőle *(8. kép)*.

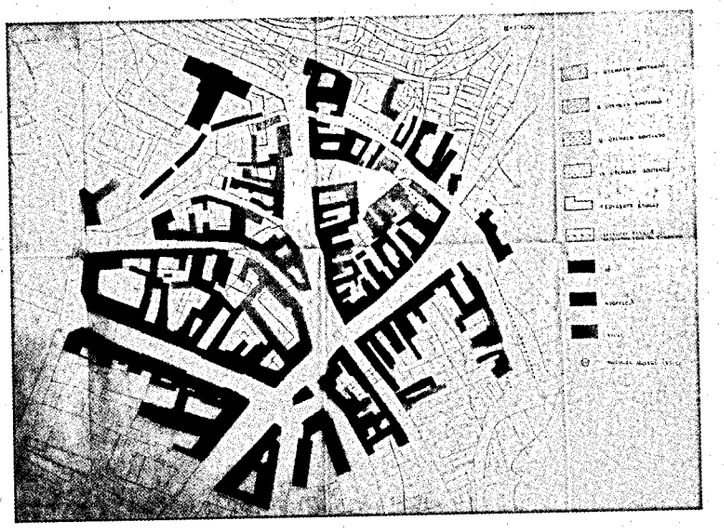

8. kép. **A hévízi városrész szanálási terve keretes, tömbös beépítéssel**

Forrás: MNL OL XXVI-D-8-f. 47. doboz

Részletesen azonban a Sedlmayr nem foglalkozott a tömbbelső kérdésével, hiszen a fő feladat továbbra is a Rákóczi tér rendezése maradt. Szelle koncepciójának áttervezésre azért is kerülhetett sor, mert időközben egy új középületnek, a mozinak kellett helyet találni. A mozi előtt egy új tér keletkezett, megfelelő előtérrel és reprezentatív kialakítással. Ahhoz, hogy mindez megvalósuljon, a Hévízi utca vonalában mélyen bele kellett nyúlni a telekstruktúrába, és egy egész házsort bontásra ítélni. A mintegy nyolc ház bontása a mai Bástya áruház és a rendszerváltás előtt elkészült „zöld ház" (pártház, művelődési ház, néhány éve elbontották) beépítési területét szabadította volna fel. Mivel a mozi révén a Rá-

[84] A váltás okáról nincsenek információk. Elképzelhető, hogy a városvezetés szívesebben látott egy fiatal építészt, akit könnyebb meggyőzni a felesleges műemlékek eltávolításáról. Ha ez lett volna az ok, valószínűleg csalódást okozott Sedlmayr János, aki később Magyarország egyik legnevesebb műemléki tervezője lett.

[85] Az eredeti verzióban még a feltételesebb „javasolhatjuk" változat szerepelt, de „hat" képzőt később áthúzták. Sedlmayer János (1956): Rákóczi-tér és környékének részletes rendezési terve. MNL OL XXVI-D-8-f. Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Tervtár 1950–1990. 47. doboz.

kóczi tér önálló építészeti főmotívumot kapott,[86] a Széchenyi tér és a Rákóczi tér vizuális összekapcsolásának korábbi ötletét Sedlmayr elvetette.

A látványtervek egyértelművé teszik, hogy a rendezési elképzelés viszonyítási pontja többé nem a királyi város és annak főtere, hanem a bazilika. Mindez elsőre meglepőnek tűnhet, hiszen a katolikus Magyarország talán legjelentősebb szimbolikus épületéről van szó.[87] Másfelől azonban a bazilika monumentális hatalmi építmény, s mint ilyen – ha tartalmától és stílusától eltekintünk –, egyáltalán nem áll messze a hasonlóan nagy gesztusokban gondolkodó szocialista realista építészettől. Ráadásul klasszicista épületről van szó, tehát azt a korszakot képviseli, amelyet a magyarországi szocreál építészeti kánon mérvadó történeti örökségként határozott meg.[88] Sedlmayr a lehetőségekhez képest nagyvonalú moziépületet és tágas, kényelmes rálátást biztosító teret alakított ki. Ám sem a tér, sem az épület tömeghatása, sem a főhomlokzatra helyezett oszloprend nem lett volna elég monumentális hatású, ezért a látványba belekomponálta a bazilikát is *(9–10. kép)*. Furcsa paradoxon, hogy a szocreálhoz leginkább igazodó rendezési terv lett volna az, amely a legnagyobb mértékben igazodik a város klerikális örökségéhez.

A bazilika látványának a feltárása részben meghatározta az épületek stílusát is. A Szelle által javasolt kisvárosias, árkádokkal, tornyokkal és átjárókkal megmozgatott homlokzatok helyett a klasszicizmus egyszerű, áttekinthető formái érvényesültek. Mint írja, „[a Rákóczi térre] kiemelkedő épület elhelyezésére nincs szükség, sőt a Bazilika látványa megkívánja azt is, hogy az új homlokzatokat elég egyszerűen és legalább a tér északi oldalán lévő épületeket árkádok és loggiák nélkül tervezzék meg."[89]

A szocreálnak ez a hazai, klasszicizáló vonulata voltaképpen már átmeneti stílust képviselt. Mert noha az építészettörténet éles határt húz az esztétikai kérdésekben is teljes igazodást követelő sztálinista és az ötvenes évek végén visszatérő modern építészet között, Sedlmayr rajzai azt mutatják, hogy a törés korántsem volt olyan éles. A homlokzatra helyezett lizénák (falsávok) éppúgy felfoghatók a klasszikus oszloprend „modernizált", esztétikai okokból leegyszerűsített megoldásaként, mint a modern építészet visszatéréseként. Erre utal, hogy a néhány év múlva a függőleges osztásokat keresztcsíkokkal kiegészítve jellegzetes rácsos homlokzat volt divatban, amely látványában megelőlegezve az akkor még kezdetleges fázisban lévő panelépítészet rácsszerű homlokzatát.[90]

[86] Egész pontosan a Rákóczi tér mellett egy új, dél–észak irányú, a bazilikára tekintő tér jött volna létre. Hasonló ötlet már az 1943-as pályázaton is felmerült.

[87] A városban él a szóbeli emlékezet, hogy Rákosi le akarta bontani a bazilikát. Ennek azonban semmilyen írásos nyoma nem került elő, különösen olyan nem, amely konkrét javaslatot tartalmazott volna. Egyébiránt az épület bontása eleve olyan összegbe került volna, amit csak egy kiemelten fejlesztett szocialista új város remélhetett akkoriban.

[88] A szovjet szocreál egyébiránt a barokkot tekintette történeti mintának, ám ez Magyarországon problémás lett volna, mivel a Horthy-rendszer önképe összefonódott a húszas évek neobarokk stílusával. Prakfalvi–Szűcs 2010.

[89] Részlet Sedlmayer 1956 tervleírásából, levéltári jelzetet lásd fenn.

[90] Kapeller 2009, 26.

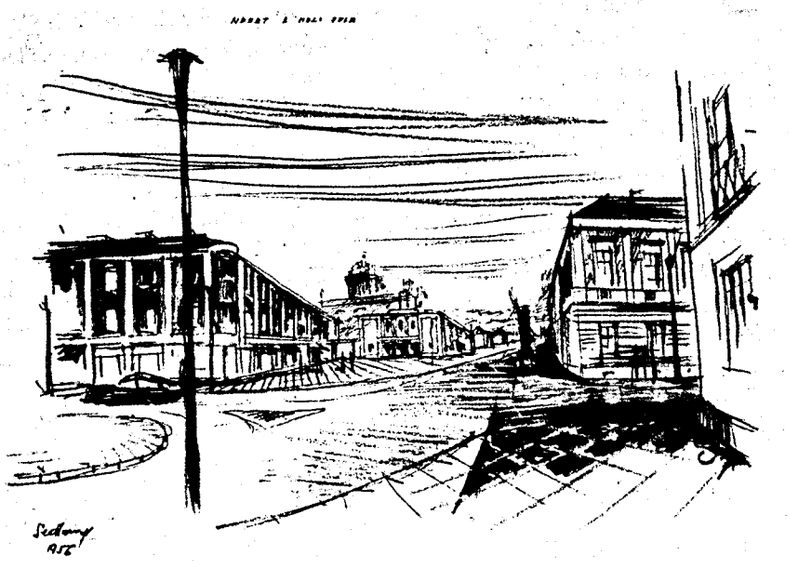

9–10. kép. A Rákóczi tér új főmotívuma a mozi, szocreál keretbe ágyazottan, háttérként a bazilika kupolájával

Forrás: MNL OL XXVI-D-8-f. 47. doboz

Sedlmayr tervéből még annyi sem valósult meg, mint Szelle elképzeléseiből. Az ötvenes évek második felében formálódó lakásépítési programok ugyanis olyan területre koncentráltak, ahol gyorsan és lakásveszteség nélkül – tehát a bontások elkerülésével – lehetett látványos eredményeket elérni. Esztergomban a városközponthoz közeli Aranyhegyi lakótelep volt az első ilyen jellegű mintaberuházás. A lakótelep 1964-es módosított rendezési tervén jól kivehető, hogy az építkezés még a szocreál által is alkalmazott, belső udvaros, keretes beépítéssel indult meg, amely azonban igen hamar átadta helyét a szabadon álló típusházakból álló, modern formáknak[91] *(11–12. kép)*. Ha annak idején elfogadják Sedlmayr városközpont-rendezési tervét, azt idővel az Aranyhegyi lakótelephez hasonló módon korrigálták volna, és egy típustömbházakból álló, parkosított lakótelep jött volna létre, szélén szolgáltatóházakkal. Később, a hatvanas években valami hasonló elképzelés kezdett formálódni, de már egészen más tervezői szemlélet mellett.

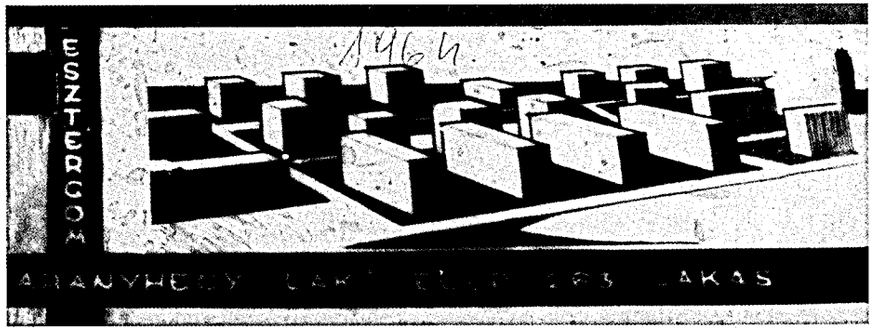

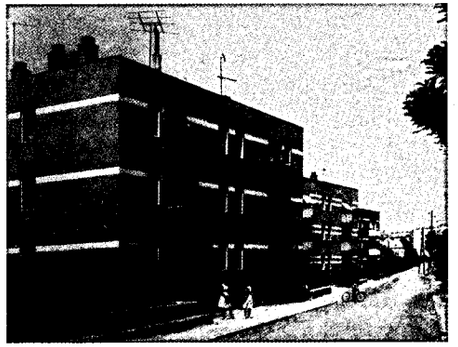

11–12. kép. **Az 1950-es, 1960-as évek tervezési ideálja: a szabadon álló típusházakból álló lakótelep. Az Aranyhegy beruházási program dokumentáció dossziéján szereplő ikonszerű dekoráció, illetve fénykép a megvalósult lakótelepről. A városközpontba is hasonló lakótelepet szántak volna**

Forrás: MNL KEML XIII. 526. c. 60. doboz; MNL OL XIX-D-3-u. 20. doboz

[91] *Aranyhegyi lakótelep. Beruházási program (1964).* Fond: Esztergom VB Esztergom Városi tervek. MNL KEML XXIII. 526. c. 60. doboz.

Az ötvenes évek értékelése

Összegezve az ötvenes évek törekvéseit, mindenekelőtt látni kell, hogy a tervezési gyakorlatban tovább éltek a háború előtti elvek. A radikális politikai rendszerváltást az építészet nem tudta, s talán nem is akarta követni. Még olyan mértékben sem, mint például Budapesten, ahol 1945 után a funkcionalizmus radikális szellemisége uralkodott.[92] A „retrográd" Esztergomban szívósabban fennmaradtak a két világháború közötti időszak historizáló törekvései, mind a helyi építészek, mind a budapesti műemléki tervezők ízlésében.

Az ötvenes évek elképzeléseiből szinte semmi nem valósult meg. Ennek oka mindenekelőtt a beruházási összegek hiánya lehetett, hiszen a megyében két új várost is fel kellett építeni. Ha megvalósulnak a tervek, úgy a régi és az új (szocialista) Esztergom városképe közötti szakadékot jóval kisebbnek éreznénk, mint amit ma magunk előtt látunk. Egyrészt azért, mert a korai elképzelések még csak a tér rendezését tartalmazták, a hévízi terület bontását nem. Másrészt pedig, ha később a hatvanas-hetvenes években a tömbbelsőben le is bontottak volna avíttnak ítélt földszintes házakat, de már álltak volna a városközpont térfalait meghatározó, hagyományos építőtechnológiával készült, a történeti miliőt tudatosan is megidéző épületek. Mindez építészetszociológiai értelemben különösen érdekes, hiszen azt látjuk, hogy a politikailag szélsőséges ötvenes évek a városi tértörténetben inkább a kontinuitást képviselik. Építészetszociológiai értelemben az is beszédes ugyanakkor, hogy a tervek a csekély források miatt rendre papíron maradtak. Mindennek eredményeként akarva-akaratlanul a kommunista diktatúra konzerválta a korábbi városi struktúrákat, tehát az egyházias dominanciájú városképet. Az Aranyhegyi lakótelep építése azonban már az új esztergomi fejlesztéspolitikát vetítette előre: tudatos városbővítést és egy szocialista iparváros felépítésének a szándékát.

A modern városközpont születése: 1960–1980

A ma látható városközpontot végül az 1970-es években kezdték el építeni, tervezői helyi építészek voltak. A városban már korábban is működött egy helyi állami tervező iroda (1951-től, a győri iroda kirendeltségeként), de 1960-ban hivatalosan is önállósodott KOMATERV[93] néven. A megyei tervezőintézetek történetét feldolgozó kötetben olvashatjuk, hogy Esztergom esetében a helyi tervezőintézet különösen jelentős volt, ami részben ellensúlyozta a város általános adminisztratív szerepvesztését.[94]

Az új városközpont megtervezése és kialakítása nagyrészt a helyben dolgozó, részben helyi származású KOMATERV-mérnökök munkája. Míg tehát az ötvenes évek meg nem valósult terveit „kívülről" hozták a városba, a felépülő modern városközpont messze-

[92] Saád 1985.

[93] Az intézet ma is működik, Komárom-Esztergom Megyei Tervező és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság néven.

[94] Schéry–Jeney 2001, 87.

menően helyi tudást jelenít meg. Ráadásul a beruházó is helyben volt, a városi tanács fogta össze a munkát. A városközpont építése tehát egy korábbinál lazább, a helyi tanácsok számára nagyobb mozgásteret biztosító országos környezetben valósulhatott meg. Brunszkó Antal, aki 1971-től a rendszerváltásig volt a tanács, egyben Esztergom első embere, maga is az önállóság visszaszerzését emelte ki: „a tanácsok területük fejlesztésének gazdáivá váltak – eltekintve a kiemelt lakásberuházásoktól."[95] Mivel a helyi tanács saját beruházásaként kezelte a városközpontot, minden felmerülő nehézség ellenére is végigvitte a programot. A mozgósított energiák ellenére csak a rendszerváltás előestéjére készült el a ma is látható városközpont. (Valójában még ebben a formájában is torzó volt.)

A hatvanas évek végén már nemcsak a beruházás reális megvalósítását tűzték ki célul, de egyben nagyobb volumenű építkezésekben is gondolkodtak. A Rákóczi tér rendezését kiegészítették a hévízi terület teljes szanálásával. A hivatalos dokumentumokban ennek megfelelően már az egész tömböt jelölő Hévízi úti városközpont, majd későbbekben egyszerűen csak városközpont szerepel. Esztergom sajátos településhálózati pozíciójából következik ugyanakkor, hogy ez a nagy ívű munka nem a Rákóczi téren, hanem a szomszédos fürdő területén vette kezdetét. A növekvő turisztikai igények okán ugyanis a hatalom elsőként a városban rejlő szabadidős potenciálra lett figyelmes.

A fürdőfejlesztés

Esztergomot a regionális funkciók elválasztásában gondolkodó településfejlesztési politika már az ötvenes évek végén kiemelt üdülőterületté nyilvánította.[96] Főként annak fényében tűnik ez fontosnak, hogy a Kádár-rendszerben a turizmus valutatermelő ágazatnak számított. Az országos igények indokolták tehát, hogy Esztergomban jelentős szállodakapacitás-bővítéseket hajtsanak végre. A fürdőfejlesztést indokoló tanácsi dokumentációban olvashatjuk a következőket: „Az idegenforgalom az ország gazdasági és kulturális életének ma már igen fontos tényezője. Pártunk és kormányunk ezért minden lehetőt elkövet az ország idegenforgalmának növelése érdekében."[97] Ugyanebben a dokumentumban olvashatjuk, hogy a szükséges szállodakapacitás-növelésnek egyrészt egy kisebb számú, de „igényesebb" vendégkört kell megcéloznia, másrészt – ettől elkülönítve – a közemberek számára is megfizethető turistaszállásokra is szükség van: „A szállásigények különbözőek. A csoportos és egyéni vendégek egy része igényesebb, tehát kényelmesebb, kulturáltabb szállodai ellátásra tart igényt, a másik része egyszerűbb turistaszállást kér."[98]

[95] Brunszkó 1981, 6.

[96] A város 1959-ben kezdeményezi az üdülőhellyé nyilvánítását. 1957. évi VB-jegyzőkönyvek 10. P1050488.

[97] Tóth Dezső (építész tervező, 1964): Esztergomi szállodabővítés, beruházási terv, készült a Komárom megyei Tanácsi tervező Vállalatnál, vezetője Homor Kálmán, Esztergom. Az Esztergomi Városi Tanács iratai (1950–1989) – Esztergom városi tervek (1957–1976), MNL KEML XXIII. 526. c. 92. doboz. (Az idézet Szabó Sóki Sándornak a dokumentáció mellékleteként csatolt szakvéleményéből való.)

[98] Uo.

Az idézet mindenekelőtt azért érdekes, mert illusztrálja, miszerint a kommunista rezsim nivellálási retorikáját már a hivatalos iratokban sem tartották feltétlenül követendőnek. Egyre inkább nyers megfogalmazást nyertek a fogyasztói erőviszonyok („igényesebb" turisták, értsd: jobb módúak). A kétféle fogyasztói csoport megkülönböztetése Esztergom esetében konkrétan azt jelentette, hogy rögtön két szálloda is épült. Az egyik – elegánsabb – a leendő városközpont közvetlen szomszédságában, a klasszicista fürdőszálló felújításaként és bővítéseként. A másik, turistaszállás jellegű, a Kis-Duna-parton. Sőt „harmadosztály" is született, immár abszolút a dolgozó tömegek számára, egy kemping terve az árvízmentesített Prímás-szigetre.[99] A szocialista turizmuspolitika ezzel lényegében a kapitalista modellt követte, hiszen kiszolgálta és követte a társadalmi egyenlőtlenségekből következő térbeli szegregációt. A következőkben csak a fürdőszállóról lesz szó, mivel ez az, amely közvetlen téri és vizuális kapcsolatban állt a később kialakult szocialista városközponttal.

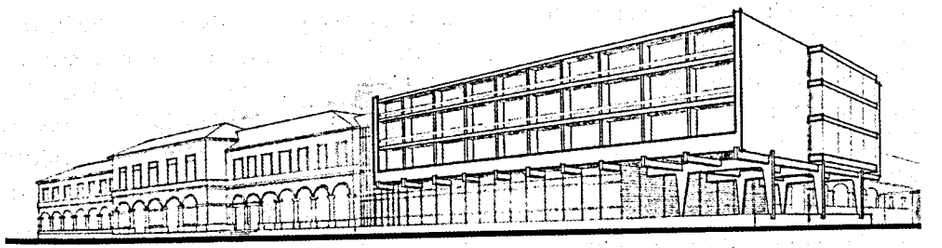

13. kép. **Forradalmi változás az anyaghasználatban és a térformálásban. A Tóth Dezső-féle fürdőszálló 1964-ből. A rendszerváltás után a fürdőt elbontották**

Forrás: MNL KEML XXIII. 526. c. 92. doboz

A fürdőszálló a maga üveg felületeivel és vasbeton szerkezeteivel forradalmi újdonságot hozott a városképben *(13. kép)*. A hatvanas években általában is megváltoztak a technológiák, az anyagok, amivel együtt az illeszkedés kérdése is új megvilágításba került. Míg korábban a hagyományos építőtechnológia még az eltérő párkánymagasságokat, tetőformákat és stílusokat is viszonylag egységes képbe rendezte,[100] az új anyagok még ott is kontrasztot teremtettek régi és új között, ahol a tervező tömbjében illeszkedő alkotást igyekezett létrehozni. Pozitív felhanggal, de erre utal az az értékelés is, amelyet a fürdő-

[99] Uo.

[100] Bár hozzá kell tenni, hogy ez az értelmezés utólagos, a gépesített építőtechnológia korából visszatekintve érvényes. A kortársak, s különösen az építészek számára nagyon is zavaróan hatott a stíluskeveredés, főként a 19. század öröksége.

szállóról olvashatunk egy belső értékelő jelentésben. „A modern felfogásban komponált új szálló tömege az elütő hatás ellenére sem zavarja az építési együttest."[101]

Az építészekkel ellentétben az átlagember nagy valószínűséggel másként, idegen testként és zavaró elemként látta a fürdőszállót. S noha a szocreállal ellentétben a fürdőszálló „nyugatias" hatásokat mutatott, az általános közvélemény a hatvanas-hetvenes évek építészetét tekintette (és tekinti részben ma is) igazán „szocialistának". A fürdőszálló Esztergom szocialista fejlesztésének jelképe (illetve az lehetne, ha 1990 után le nem bontják). Egy olyan városfejlődés első jól látható jele, amely már nem büntette Esztergomot. Ellenkezőleg, a megye többi városához hasonlóan engedte, hogy a volt egyházi fellegvárban is felépüljön – a szó legszorosabb értelmében – a szocializmus. Ebben a voltaképpen optimista hangulatban fogant meg a városközpont első olyan rendezési terve, amely aztán sokat egyszerűsödve, de végül a ma látható együttesnek lett az alapja.

Az 1967-es rendezés

A fennmaradt iratok szerint az 1956-os, műemléki szempontrendszerű rendezési terv után közel tíz évvel, 1967-re készült el az új beépítési terv, Schneider Ferenc munkájaként, aki akkoriban a Homor Kálmán vezette KOMATERV tervezőintézet tervezőmérnöke volt.[102] Schneider ezután többször módosított elképzelésein, míg végül kialakult a ma is látható beépítés. Miközben az ötvenes években még csak óvatos lehetőségként merült fel a hévízi terület teljes szanálása, az 1967-es beruházási tervben már eldöntött tényről olvashatunk. „Az építési terület a város földrajzi és kereskedelmi központja, melyen kevés kivétellel bontásra érett lakóépületek és üzletek vannak."[103] A tervezet szerint összesen 92 lakás szanálása válik szükségessé, helyette pedig 262 lakást fognak átadni, illetve számtalan szolgáltató helyiséget kialakítani. Mivel a lakásszámbővülés abszolút prioritást élvezett, a két, háború előtti emeletes bérház elkerülte a buldózert. Sőt mit több, a köztisztviselők húszas években átadott neobarokk palotája az új városképnek is meghatározó pontja lett. Legalábbis beépítési módjában, mert az illeszkedés fogalma a fürdőbővítés kapcsán már megtapasztalt módon zajlott, azaz anyagában és szerkezetében korszerű technológiákat alkalmazva. A legújabb technológiák abszolút prioritást élveztek, a beépítés módját is ezek

[101] Jellemző pl. a leány diákotthon, amelyet elkészülte után így dicsért a szakmai kritika: „Az esztergomi Bazilika előtti ú. n. Béke téren épült, egy befejezetlen műemléki együttesbe. A homlokzat tört vonalát a mellékutca csatlakozási szöge indokolja. Vertikális arányaiban a műemléki épülettel közel egyező." Ezt a finom illeszkedést a laikusok nagy része azonban nem érzékelte, annál inkább a kontrasztokat. Olyannyira, hogy 1990 után az épületet átalakították, színes vakolatot és magas tetőt tettek rá. Ugyanez történt az egykori IBUSZ-turistaszállóval is. A hatvanas évek egyik leglátványosabb épületét, a fürdőszállót pedig egyszerűen elbontották. Belső ellenőrzések a megyei tervező vállalatoknál, 1964, Építésügyi Minisztérium iratai, Tervezési főosztály [1949–1967]. MNL OL XIX-D-3-u. 20. doboz.

[102] A tanácsi jegyzőkönyvek szerint közben is készült egy rendezési terv, 1964-ben, a VÁTI-ban, a városközpont északi részére. (Esztergom városközpont rendezési tervének, valamint a Prímás-sziget részletes rendezési tervének tervezési programja. VB-jegyzőkönyvek, 1970, MNL KEML XXIII. 526. 35. kötet. 377.)

[103] Schneider Ferenc (építész tervező, 1969): Esztergom városközpont alap és kapcsolódó beruházásairól, KOMATERV. MNL KEML XXIII. 526. c. 73. doboz.

határozták meg: „A terület fejlesztése és városközpont rangjának megfelelő átépítése már 1965 óta napirenden van. Korábban beépítési terv, illetve beruházási program készült, melyet a technológia időközbeni fejlődése következtében az igényesebb megjelenés biztosítása érdekében módosítani kellett."[104]

A hatvanas éveket általában is jellemezte az építészet technológiai megújításába vetett hit. Ennek részeként az előregyártás abszolút prioritást élvezett a hagyományos anyagokkal szemben.[105] A hagyományos anyagok használatát még műemléki környezetben is elavultnak gondolták. A korszakban sikeresnek tartott műemlékvédelmi helyreállítások azt a képet sugallták, hogy a történeti rétegek és a mai beton és üveg hozzáépítések kontrasztja esztétikailag kellemes hatást kelt (például a diósgyőri várnál és a visegrádi Salamon-toronynál).[106] Ha ebben a kontextusban szemléljük, akkor az esztergomi javaslat mérsékelten radikális, hiszen nem paneles technológiát, hanem zsalus falazatot javasol, amely biztosítja „a városközpont kialakításánál jelentkező speciális épületformálási lehetőségeket [...] Az alagút-zsaluzásos módszer [...] bármely területen alkalmazható, sőt vizsgálataink alapján versenyképes tudna lenni magával a házgyárral is."[107]

Látható, hogy az ötvenes évek esztétikai vitáihoz képest a hatvanas évek már a technológia felől közelített a városrendezéshez. Ezen belül persze a zsalus megoldás, ha úgy tetszik, hagyományosnak is tekinthető, hiszen – legalábbis az előregyártott panelekhez képest – viszonylag szabad kezet adott az tervezőnek. Más kérdés, hogy a beton egy történeti városközpontban mindenképpen idegenül hatott.

Az 1967-es keltezésű (de feltehetően már korábban elkészült) beépítési javaslat még nem alagút-zsaluzásos módszerrel, hanem kohóhabsalak-blokkos technológiával számolt, és alapvetően az aranyhegyi lakótelepnél már sikerrel alkalmazott típusszekciók adaptálásában gondolkodott.[108] Nagyjából követte a Sedlmayr által annak idején felvázolt tömbfeltárási javaslatot, azaz hézagosan zárt keretes tömbbeépítést irányzott elő. Ugyanakkor a Hévízi utcát már emlékeiben sem tartotta volna meg *(14. kép)*. Csupán a már említett két darab, az első világháború után elkészült nagyobb bérházat tartották meg. A két megmaradó tömb miatt a szabadon álló beépítési rendet két többé-kevésbé hangsúlyos, U alakú nyitott udvartér szakítja meg. Egy a köztisztviselők bérházánál (Lőrinc utca 17. szám, épült 1927), egy pedig a megszűnő Hévízi utcából visszamaradt 11. számú bérháznál. Igaz, utóbbinál a belső kert kevésbé markáns, mivel a Bajcsy-Zsilinszky útra néző üzletek ki-

[104] Beruházási Program II Esztergom Városközpont alap és kapcsolódó beruházásáról, 1969. MNL KEML XXIII. 526. c. 74. doboz. A korábbi technológiát itt konkrétan kohóhabsalak-blokkos technológia jelentette. Az 1967-es beépítés még ennek a szellemében készült, és típusházakat alkalmazott.

[105] Lásd Kubinszky 1978, 306. „Területfejlesztési és Típustervezési Intézet" címszó.

[106] Mindamellett, hogy maximálisan megfelel a hitelesség kritériumának, hiszen az új hozzáépítéseket a legképzetlenebb szemlélő is jól el tudja különíteni a történeti rétegektől. Császár 1983, 48.

[107] Forrás: Schneider 1969. Az idézett szöveges munkarészeket feltehetően Homor Kálmán, a tervezőiroda vezetője írta.

[108] Schneider Ferenc (építész-tervező, 1967): *Esztergom Rákóczi tér Beruházási Program.* MNL KEML XXIII. 526. c. 69. doboz. A tervezési folyamatban meg kell említeni Homor Kálmán nevét is.

szolgáló utcája is ide került. Teljesen szabadon megformálhatóvá tehát voltaképpen csak a tömb déli és keleti térfala maradt.

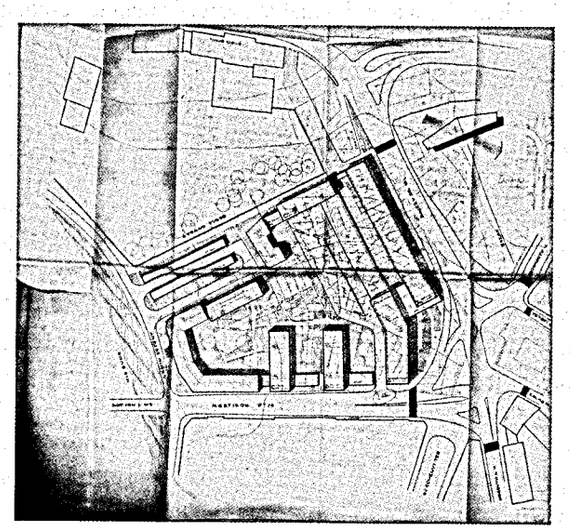

14. kép. **A hévízi városrész teljes szanálása után létrejövő, hézagosan zárt keretes beépítési terv 1967-ből, Schneider Ferenc első tervváltozata**

Forrás: MNL KEML XXIII. 526. C. 69. doboz

A keleti térfal adja a Rákóczi tér lezárását. A korábbi évtizedek térbővítő törekvése itt csupán egy kis háromszögletű terecskére redukálódott, amely az áruház bejáratát hangsúlyozza. A mozi helyett ugyanis a hatvanas évekre már az áruház lett az új, a tér arculatát meghatározó közösségi funkció. Maga az épület éppen csak „kinéz" a térre, amelynek kialakítását teljes egészében a közlekedési funkciónak rendelték alá. Az áruház pedig voltaképpen nem is a külső környezetével kommunikál, hanem a Bajcsy-Zsilinszky út mentén felhúzandó lakóépület mögötti üzletutcába vezeti a gyalogosokat. A korábbi utcahálózattól független üzleti negyed koncepciója a későbbi módosításokat is meghatározza majd. Mint ahogyan az is, hogy a beépítés sem a Széchenyi téri látványtengelyhez, sem a bazilikához nem igazodik. Ami persze adott kontextusban érthető, hiszen azoktól merőben eltérő anyaghasználata legfeljebb ellenpontozni, semmint kiegészíteni tudta volna a történeti együttest.

Említést érdemel még a tér déli (Mártírok utca, ma Lőrinc utca) tömblezárása. Itt a korszakban igencsak divatos módon a típuslakóházakat az útra merőlegesen helyezték el, és alacsonyabb üzletekkel kötötték volna össze, ily módon egyszerre létrehozva egy laza beépítést (emeletes házak) és egy zárt utcaképi hatást (üzletsor).

Az 1969-es terv

A már idézett technológiai váltás miatt aktuálissá vált egy újabb, átdolgozott beépítési terv. Ebben alapvető térszervezési változások is történtek, a keretes beépítés közepére erőteljes vertikális hangsúly került.[109] A tervezetről, annak kétféle toronyház verziójáról modellek is készültek. Az első változat hatalmas, lepényszerűen egymásra helyezett tömb lett volna, a második, kisebb, karcsúbb, de nem kevésbé hangsúlyos. Az áruház itt már a Rákóczi térre telepedett volna rá, amelynek szabad tér jellegét fel is számolta *(15–16. kép)*. A forgalmas út mentén üzletsorok futnak ugyan, de a beépítés főtömege elkerült az utcavonalról. A modelleken jól látszik a belső részek felől a tömb szélei felé ereszkedő beépítési magasság, amely az első változaton különösen jól érzékelhető. A városi utcák felé ez az ereszkedés meglehetősen drasztikus szintváltást jelent, míg a Kis-Duna irányába lépcsőzetesen csökken. (A második tervváltozat már jóval kiegyenlítettebb szintmagasságú).

A kis-Duna-parti épület el is készült, s mint ilyen, egyetlen eleme az eredeti, 1969-es elképzeléseknek. Az új épület elvetette a korábbi, 1967-es tervváltozat U alakú belső udvarformáját, helyette a folyó felé nyitja meg a teret. A lakások erkélyei rendre a kis-Duna-parti sétányra nyílnak. A gazdag erkélykiosztás – amely egyébiránt a közelben álló turistaszállóra emlékeztet, 1990 után átépítve – igyekszik maximalizálni a látvány és a friss levegő élvezetét. Ilyen értelemben beilleszkedik a szomszédos fürdőkomplexum atmoszférájába, csak itt az erkélyeken nem nyaralók, hanem állandó lakók pihenhetnek.[110] Az épület láthatóan a természeti tájjal és nem a település építészeti örökségével kíván kapcsolatba lépni *(17–18. kép)*. Ezt szolgálta a megnyitott földszinti rész is, amely szándéka szerint a Duna-part látványát, hangulatát igyekezett az épületegyüttes város felőli belső tömbje felé közvetíteni: „Az I. ütemben épülő lakóegységek földszintjét beépítetlenül tervezzük, hogy a területet a Duna irányában áttekinthetővé tegyük és a meglévő épülettel kialakuló belső udvart megnyissuk."[111]

A többi épület is hasonló technológiával és üvegfelületekkel gazdagon ellátva készült volna el. A hétemeletes központi tömb (illetve ennek módosított toronyházváltozata) a templomtornyokkal teli látképben messziről kivehető új vertikális hangsúlyt adott volna az épülő szocialista városképnek.[112]

---

[109] Beruházási Program II Esztergom Városközpont alap- és kapcsolódó beruházásáról, 1969. MNL KEML XXIII 526. c. 74. doboz.

[110] Bár helyesebb a feltételes mód, mert az erkélyek zömét nem használják, egy részüket be is építették.

[111] Schneider 1969. Megjegyzendő, hogy a lakások a házgyári standardokhoz képet relatíve tágasak voltak, átlagosan hatvan négyzetméteresek.

[112] Egy hasonló hétemeletes ház Komárom főterén fel is épült, ott is a történeti központ léptékéből meszsze kiemelkedő kontúrokkal.

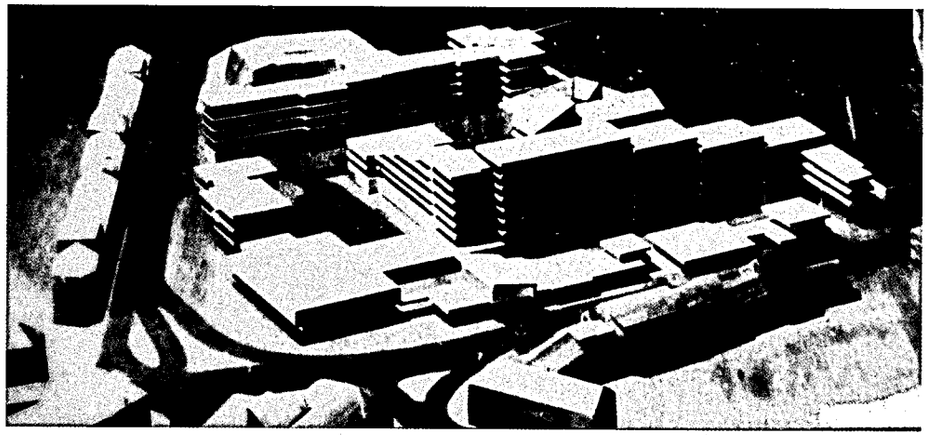

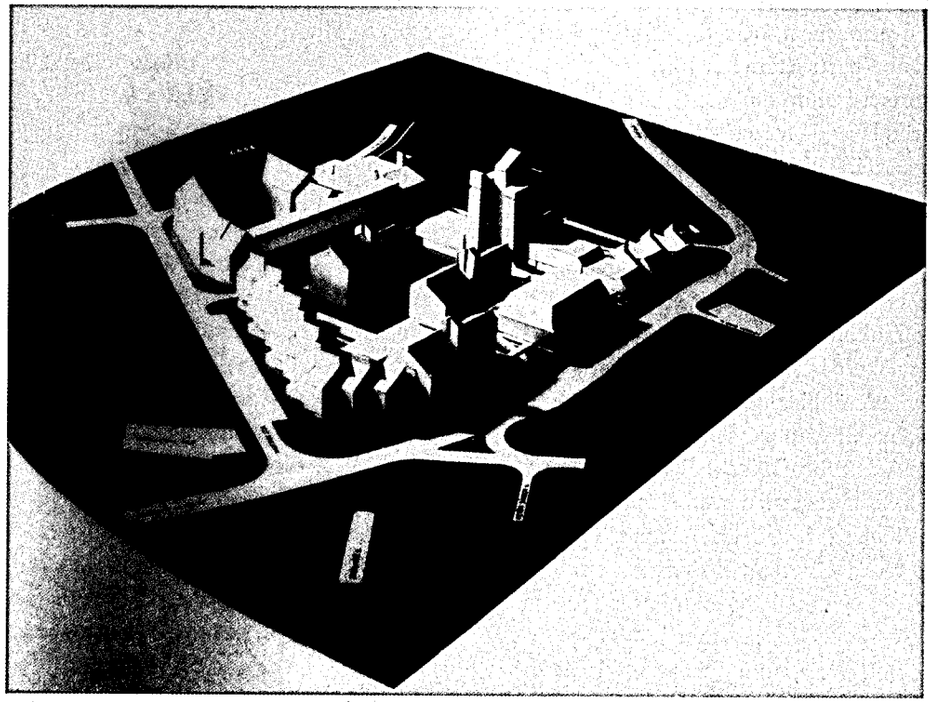

15–16. kép. **Az 1969-es rendezési terv makettje középen a magas házzal, és az 1971-es, módosított változat, a széleken magas tetővel, középen karcsú toronyházzal**

Forrás: MNL KEML XXIII. 526. c. 74. doboz; MNL KEML XXIII. 256. 204. doboz

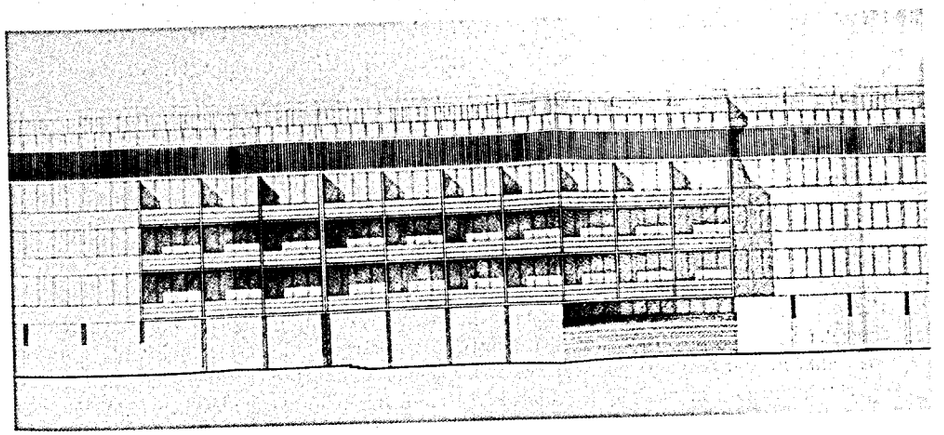

17–18. kép. **A köztisztviselők palotája mellé felhúzott lakóépület, amely nyitott udvarral csatlakozik a Kis-Duna-parthoz, közepét pedig lábakra állították, hogy a tömbbelső is kapcsolatba kerülhessen a vízparttal**

A szerző felvétele, 2016; A 18. kép forrása: MNL KELM 526. c. 74. doboz

A fürdőnél már megismert új tervezési ideál folytatását látjuk magunk előtt, amely tehát kerülte a harmonikus illesztéseket. Sokkal inkább uralkodni, semmint alkalmazkodni kívánt. Ha tett is engedményeket (például épületmagasságok), abban is érezni lehetett némi leereszkedő fölényt, túlhangsúlyozott nagyvonalúságot. Miként a Duna-partot, mint természeti környezetet, úgy a történeti épített környezetet is kiaknázandó erőforrásnak tekintették, amelyre kellemes ránézni, érdemes kihasználni esztétikai értékeit. Így például a hétemeletes központi lakóépület erkélyeiről remek kilátás nyílt volna az óváros megmaradt díszleteire. Még egyértelműbb a történeti városkép látványának használata a turistairoda és a bisztró esetében, ahol hatalmas üvegfelülettel ellátott belső terek néztek a Rákóczi tér, illetve Bajcsy-Zsilinszky út megmaradt házsorainak irányába. Mintha csak egy élő televízióadást néznénk az óvárosról.[113] Ha azonban a városnövekedés a hatvanas–hetvenes évek fordulóján megálmodott ütemben folyt volna, néhány évtizeden belül az ablakok már nem az óváros megmaradt díszleteire, hanem egy új szocialista középváros irodáira és lakónegyedeire nyíltak volna.

Az 1970-es országos tervpályázat

Az 1950 óta elkészült tervváltozatok egyre mélyrehatóbb változásokat vetítettek előre. 1970-ben azonban óriási léptékváltozás következett be. A két műemléki zóna között, részben még azokba is benyúlva, nagyarányú „tarbontások" árán valósult volna meg egy minden eddiginél nagyobb, a százezres középvárosokra jellemző városközpont. A nagy léptékű rekonstrukció egyben Esztergom fejlesztéspolitikai rehabilitációjáról is szólt. Világossá vált ugyanis, hogy sem Dorog a kistérségben, sem Tatabánya megyei szinten nem lesz képes betölteni a kistérségi és regionális központoktól elvárható funkcionális gazdagságot. Esztergom, mely elsőként turisztikai kínálata okán szerezte vissza régi rangját, immár regionális szerepű iskolavárosként, fejlesztendő lakóvárosként és üzleti központként is megjelent, sőt markáns iparvárosi karaktert is kapott (fejlett műszer- és gépipar). Az 1972-es Esztergom Általános Rendezési Terv már ebben a szellemben készült.[114] A helyi vezetők pedig egyre inkább bizakodtak abban, hogy a központi forrásokért folyó versenyben Esztergom immár nem a büntetett, hanem épp ellenkezőleg, a privilegizált városok sorába emelkedhet:

> Kaposi Endre vb. tag az elhangzottak figyelembevételével és a programot áttanulmányozva megállapítja, hogy Esztergom nem lesz képes feladatait megoldani, mert legtöbb kérdésben összeütköznek az országos, sőt nemzetközi problémákkal. Következésképpen, meg kellene értetni a központi szervekkel – és ehhez kéri Homor Imréné országgyűlési képviselőjelölt segítségét –, hogy Esztergomot nem lehet más városokkal azonos szinten kezelni. Gondol itt az idegenforgalomból adódó feladatokra, a határ menti problémákra stb.[115]

A hetvenes évek legelején rövid időre úgy tűnhetett, hogy a „központi szervek megértették" a város kérését. Így, miközben már folyt a városközpont hévízi területének szanálása, országos tervpályázatot írtak ki, melyben a jövőben kiépülő mintegy 130 000 fős városi agglomeráció igényeihez méltó Esztergomra kértek rendezési javaslatokat.

Az 1970-es országos tervpályázatra 17 munka érkezett be.[116] Első díjat nem osztottak ki, a második-harmadik díjat budapesti építészek kapták, de a helyi Schneider Ferenc (a városközpont tényleges tervezője) munkáját is megvásárolták. Ezek a tervek kivétel nélkül rendkívül radikálisan nyúltak volna a városszerkezethez. A Szent Tamás-hegy teljes bontása mellett jellemzően a Kis-Duna-part háztömbjei is eltűntek volna. A műemlékileg védett Széchenyi tér ily módon csupán skanzenként maradt volna fenn a város közepén. Ugyancsak több helyütt felbukkanó elképzelés a Bajcsy-Zsilinszky út kiszélesítése, de láthatunk autós felüljáró hidat is, amely a Prímás-szigetet kapcsolta volna be a városszerkezetbe.

Tény, hogy a pályázati kiírás eleve a radikális megoldások felé terelte az építészeket – egyszerre kellett válaszolni a forgalmi igényekre, a lakásszámbővítésekre, az intézmények elhelyezésére, mindezt egy 130 000 fős agglomeráció méretéhez igazodóan –, mégis elgondolkodtató, mennyire érzéketlenül nyúltak az építészek a történeti struktúrákhoz *(19–20. kép)*. Főként annak fényében, hogy a politikailag radikális ötvenes éveket még egy visszafogott városbontási légkör jellemezte. Mindez persze korántsem véletlen. A gazdasági sikereit felnagyító hatvanas évek politikai légköre a városképben is a dinamikát, a változást, a haladást mitizálta. Ehhez képest az ötvenes évek diktatúrája még állóképekben gondolkodott: kedvelte az impozáns pártházakat, mozikat, szobrokat, a szoborszerűen kezelt, díszes térfalakat. Városrendezési kérdésekben tehát kifejezetten modernizmusellenes volt, sőt sok tekintetben technológiaellenes is.[117] A hatvanas években azonban megszületett a szocialista technokrácia, amely a szocializmust már nem a régi rend elleni forradalomként, hanem sikeres modernizációs, építkező munkaként állította be.

[113] „Ü3 jelű épület: Bisztró, cukrászda. Az épület bejárata a Rákóczi téri oldalon van. A fogyasztótér a vásárlóútra és a Bajcsy-Zs. útra néző üvegfelületekkel van megnyitva." Schneider 1969.

[114] Mechtl Alfréd (vezető tervező, 1974): Esztergom-Dorog-Tokod-Tát Általános Rendezési Terv. MNL KEML XXIII. 526. (Esztergom város Iratai, tervtár.) 202. doboz.

[115] Esztergom városközpont rendezési tervének, valamint a Prímás-sziget részletes rendezési tervének tervezési programja. VB-jegyzőkönyvek, 1971, MNL KEML XXIII. 526. a. 35. kötet. 329.

[116] Esztergom városközpont tervpályázat eredménye, 1971, Az Esztergomi Városi Tanács iratai (1950–1989) – Esztergom városi tervek. MNL KEML XXIII. 526. c. 70. doboz.

[117] Ami persze fordítva nem igaz, azaz a technikaellenesség nem jelenti azt, hogy a természetest vagy az emberi léptéket kedvelte volna.

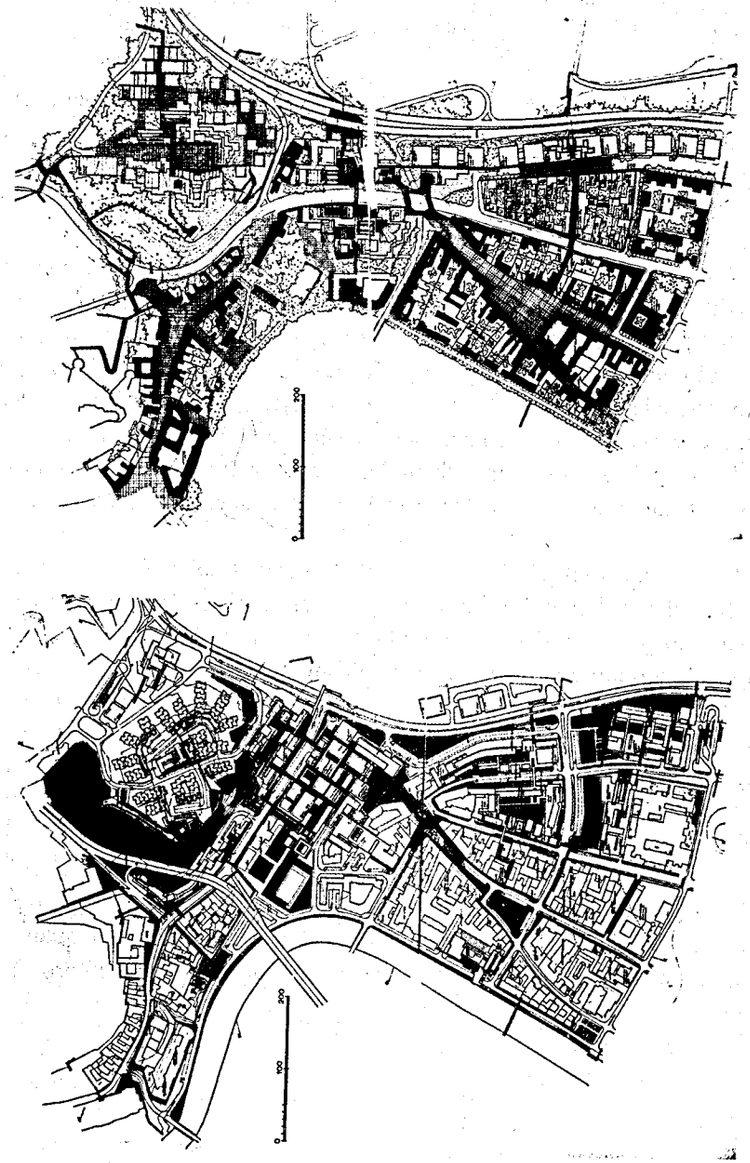

19–20. kép. **A második és harmadik díjas tervek. Az elsőn (Gerő Balázs, Kriszt György, B. Pataky Attila) viszonylag épségben meghagyták volna a történeti városmagot, a másodikon (Bognár László, Meggyesi Tamás) radikális változásokat javasoltak**

Forrás: MNL KEML XXIII. 526. 70. doboz

A korszellem ideálja szerint a bürokrácia (tervgazdaság) és a tervezőmérnök közösen képes végrehajtani azokat a nagyszabású beruházásokat, amelyekre a kapitalista országok azért nem képesek, mert ott a haszonszerzés logikája felülírja a kollektív alkotás dinamikáját.[118] A változás mindenre kiterjedő erőt jelent, átrajzolva nemcsak a városképet, de a társadalom foglalkozási szerkezetét, életmódját, fogyasztási szokásait, egész értékrendjét is. Az esztergomi városközpont pályázati kiírása ennek a gondolkodásmódnak a lenyomata, amely nem mellesleg megfelelt a modern városépítési elveknek is. Az Esztergomra készült rendezési javaslatok mindent átszelő gyorsforgalmi útjaikkal, a régi épületek kíméletlen elbontásával a mozgás, a változás és a technológia diadalát hirdették a statikus történetiséggel szemben. A kor társadalmi ideálját olvashatjuk le a központi-irányító funkciók robbanásszerű bővülésében is. A városközpontot már nem egy-egy kiemelt épület (mozi, áruház) uralja, hanem a bürokráciának és a technokráciának otthonául szolgáló[119] irodaházak sokasága alkotja, kiegészítve az utánpótlás intézményeivel, az iskolákkal.

A kisvárosias Esztergom középvárossá fejlesztésének vízióját azonban már a születése pillanatában sem igen hitte el senki. Ahhoz ugyanis, hogy az agglomeráció ténylegesen összeforrjon, elsősorban településközi infrastruktúrára lett volna szükség. Márpedig a buszjáratokat leszámítva e téren semmilyen fejlesztés nem történt a második világháború óta. A budapesti vasút helyi érdekű vicinális maradt, a szentendrei HÉV Dunakanyaron át történő meghosszabbítása pedig már a távlati tervekben sem szerepelt. Reálisan nézve tehát a városközpontot továbbra is csupán egy húsz-harminc ezres kisváros léptékéhez igazodóan kellett megtervezni. A pályázatnak ily módon inkább csak elvi jelentősége volt: a „felszabadulás 25 évfordulójának évében" Esztergomra irányította a tervezői figyelmet.

A grandiózus elképzelések közül egyet érdemes kiemelni, mivel ennek elemei a később ténylegesen felépített városközpontban is visszaköszönnek majd. Nem véletlenül. Az 5. helyen értékelt pályamunkát az a Schneider Ferenc jegyezte munkatársaival, aki a KOMATERV mérnökeként a folyamatban lévő szanálási beruházás terveit is készítette. Ezen a tervén bukkan fel elsőként az emeletes járdaszint. A későbbi szerény méretekhez képest itt jóval nagyobb kiterjedésben látható, átnyúlik a Bajcsy-Zsilinszky útra, és egy híddal összekapcsolódik a Széchenyi térrel is. Az új városközpont most már nemcsak épületmagasságában, hanem járdaszintjében is a régi fölé emelkedik. A modern város úgy kezeli az óvárost, mintha nem is élő szövet lenne, hanem egy régészeti bemutató a jelenkori járószint alatt.[120]

---

[118] Major 1969, 222–223.

[119] Konrád–Szelényi 1989.

[120] Az elgondolásnak természetesen nem ez volt az indoklása, s valószínűleg a szándéka sem, hanem az, hogy így a földszinti zónában megoldhatóvá vált a boltokhoz érkező teherautók fogadása, azaz a gyalogoszóna és a gépkocsiforgalom tökéletes elválasztása.

A megvalósult városközpont

Schneider az országos pályázat évében, 1970-ben kidolgozza azt a beépítési tervet is, amely végül a ma látható városképnek lett az alapja[121] *(21–22. kép)*. A korábbi beruházási program ütemének megfelelően ekkor már zajlottak a kisajátítások és a bontások, sőt a már elemzett kis-Duna-parti épületek kivitelezési munkái is megkezdődtek. Ugyanakkor az 1969-es elképzelésekhez képest jelentős változásokat látunk a telektömb kezelésében. A középen álló hétemeletes háztömb eltűnik, helyén szelídebb magas tetős házak jelennek meg. Hangsúlyos (tetőtér-beépítésre alkalmas) magas tetőt kapnak a Lőrinc utcát határoló épültek is. Schneider ezen a tervén tehát a masszív, tömör tömegek helyett a történeti léptékhez, az egykori telekméretek ritmusához jobban illeszkedő kisebb épületekre bontja a látványt. A földszinti zónát a városközpont kereskedelmi funkciójának megfelelően boltoknak hagyja meg. A kereskedelmi létesítmények csúcsaként pedig áruház zárja le az együttest a Bajcsy-Zsilinszky út felé (a mai Bástya áruház). Ugyanakkor a vertikális motívumról sem mond le. Előbb a fürdő felé eső részen egy karcsú toronyházat vizionál, amely nem épült meg. Végül a torony szerény módosulásaként néhány magas tetős ház közé toronyszerű nyaktag került, de ezek vizuális hatása meglehetősen szerény.

Schneider egészében visszaállítja a tömb külső térfalait, kivéve a Hévízi köz és a Fürdő utcai torkolatokat, mivel ezt a két utcát a rendezés felszámolta. Érdemes visszaidézni az ötvenes évek terveit: akkor az utcákat még nem szüntették meg, csak épülettel lezárták volna azokat, kapuszerű átjárókat kialakítva. Itt átjáróra nem volt szükség, hiszen a földszinti zóna teljes egészében átjárhatóvá vált. Ezzel kívánta a beépítés pótolni a Rákóczi tér térszerűségének a hiányát. Mert miközben a negyvenes-ötvenes években még az utca teresítésében gondolkodtak a tervezők, a hetvenes években az utat meghagyták a forgalomnak, és külön gyalogoszónát képzeltek el. Egész pontosan az történt, amit az ötvenes években a piac esetében javasoltak. A gyalogos-kereskedelmi funkciót leválasztották az utcáról, és annak a tömbbelsőben egy külön zónát alakítottak ki. Ez a megoldás tökéletesen megfelelt a korszellemnek, amely az utca funkcióinak merev elválasztásában gondolkodott (gépkocsi, gyalogosforgalom, pihenés, kereskedelem, rekreáció, lakhatás stb.).

Külön említést érdemel az épületek megformálása. A magastető alkalmazása, a kis léptékű épülettömbök – legalábbis a Lőrinc utcán – egy olyan, a történeti örökségre érzékeny látásmódot tükröznek, amely a posztmodern születésével párhuzamosan nyer teret Magyarországon *(23–24. kép)*. „A magas tetős épületformálással a város egyedi hangulatához, az építészettörténeti értékű környezethez alkalmazkodva az esztétikai eredményen túl gazdasági előny is várható, a hasznos szintfelületként felhasznált padlásterekkel."[122]

[121] Schneider Ferenc (1972): Városközpont Hévizi terület Beépítési Terv 1970–72. Az Esztergomi Városi Tanács iratai (1950–1989) – Esztergom városi tervek. MNL KEML XXIII. 526. c. 74. doboz.

[122] Schneider Ferenc (építész, 1972): Esztergom Hévíz terület beépítési terve. MNL KELM XXIII. 526. 201. doboz.

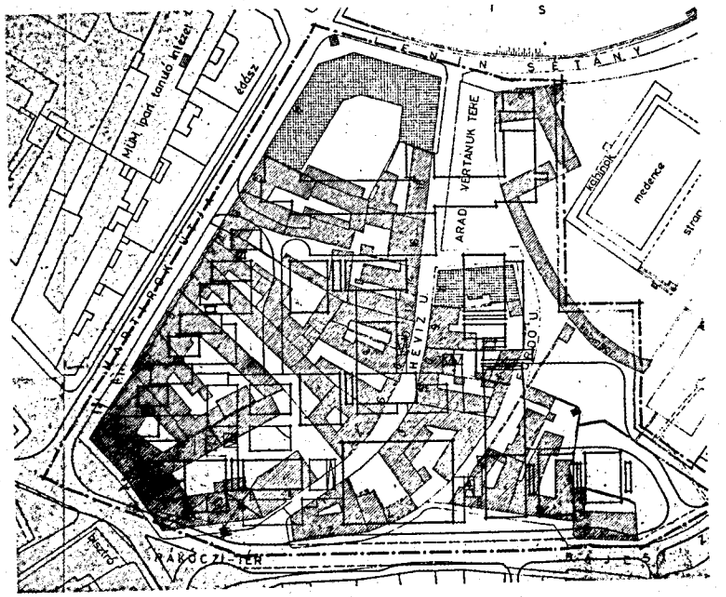

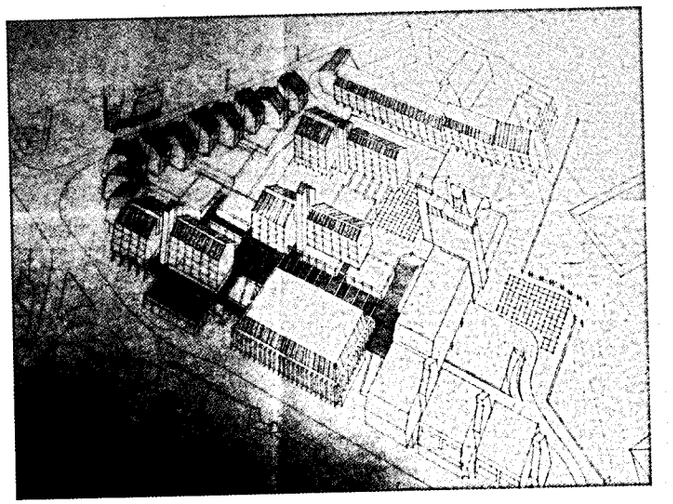

21–22. kép. **Schneider Ferenc végleges városközpontterve, amelyet az 1970-es évek beruházásai nagyrészt meg is valósítottak (kivéve a fürdő felé eső – a második képen jobbra –, csak kontúrjaiban jelölt épületeket)**

Forrás: MNL KEML XXIII. 526. c. 74. doboz

Ennyiben tehát ezek az épületek rendkívül korszerűek voltak, talán meg is előzték korukat. Más kérdés, hogy a posztmodernre jellemző historizálás képes volt-e a meglévő utcaszerkezetbe illeszkedő utcasort létrehozni. Az épületeket ugyanis a déli benapozás érdekében fűrészfogasan alakították ki. S noha ez a beépítési mód számtalan magyar községben (például a Fertő tó vidékén) megtalálható, Esztergom belvárosában korábban ismeretlen volt. Az eltolt homlokzatok felborították az utca korábbi nyugodt perspektíváját.

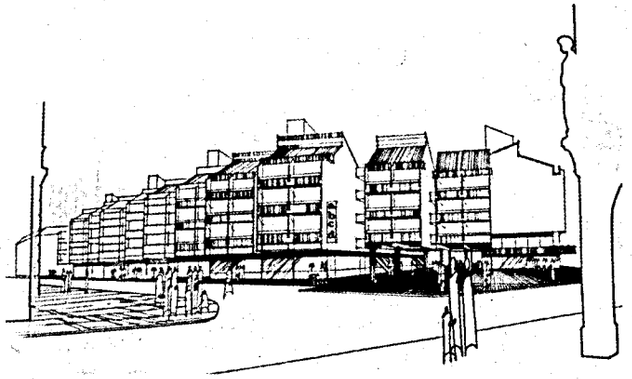

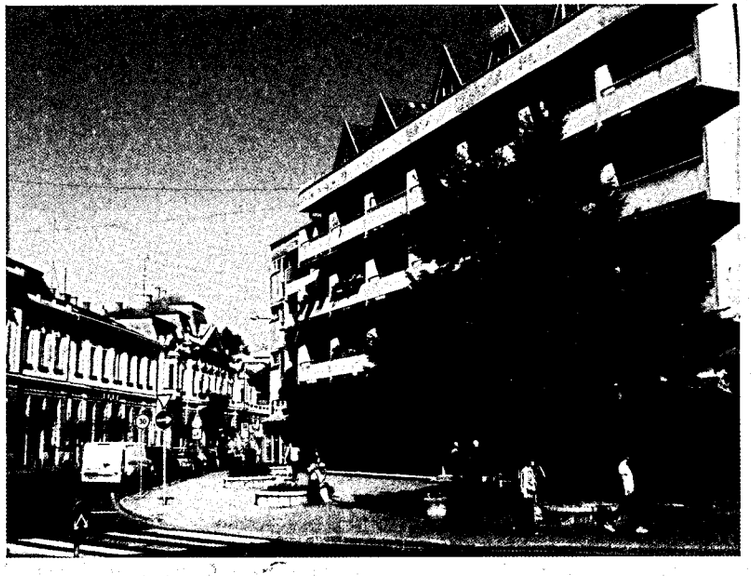

23–24. kép. **Az ötvenes években még nagyszabású második főteret álmodtak, végül egy háromszögletű kiöblösödéssé zsugorodott a Rákóczi tér koncepciója. Schneider Ferenc látványrajza a hídra vezető Lőrinc utcai térfalról és maga a tér mai állapotában**

Forrás: 23 kép: MNL KELM XXIII. 526. 201. doboz; 24 kép: a szerző felvétele, 2017

Szocialista városközpont kérdőjelekkel

Felmerül a kérdés: mennyiben tükrözte a Schneider-féle városközpont a szocialista Esztergom ideológiai igényeit? A válasz korántsem egyértelmű. Ha Major Máténak, a szocialista évtizedek meghatározó építészeti teoretikusának gondolatait idézzük, úgy társadalomtörténeti értelemben méltán nevezhetjük a városközpontot szocialistának. Ő ugyanis a szocialista városépítés első korszakának hajnalán a következőket írta: „nagy építészeti alkotások általában azokban a korokban születtek, amelyekben a hatalomra került osztály felfelé ívelése és a teljes fényű ragyogása még együtt futott, egybeesett a gazdasági fejlődés, a haladás eredőjével."[123]

Márpedig a szocialista rendszer az ötvenes évek erőszakos, de gazdaságilag működésképtelen rendszere után a hatvanas-hetvenes években – a felszínen – képes volt gazdasági fejlődést produkálni, s ennek nyomán valóban beszélhetünk a „hatalomra került osztály ragyogásáról".[124] Esztergomban különösen éles a kontraszt, ami a büntető, de társadalmi értelemben stagnáló ötvenes évek és a társadalmi struktúrát tartósan átszervező, az ipari munkásság létrehozását jelentő hatvanas-hetvenes évek között megmutatkozik. Másfelől azonban látni kell, hogy mint arra az esztergomi városközpont maga is kitűnő példa, a hatvanas-hetvenes évek magyar építészete – leszámítva a mennyiségi lakástermelést szolgáló szovjet paneleket – erősen nyugati orientáltságú volt, tehát végeredményben „kapitalista".[125] „A mi építészetünk és a kapitalista építészet ma – s még jó ideig – azért hasonlítanak egymásra, mert az építészet minden más, nem tárgyformáló művészeti ágtól eltérően, erősen összefügg bizonyos természeti feltételekkel és az egyetemes, ezen belül az építészeti termelőerőkkel." – írja Major Máté a hatvanas évek elején, tehát a modern építészet visszatérésének korszakában.[126] Mindezek után azonban azt jósolja, hogy a szocialista embertípus, mely a kapitalista formával ellentétben közösségi, nem hangsúlyozza túl a társadalmi különbségeket, felszabadítja a nőket a merev családi szerepek alól, stb., idővel sajátos arculatot fog teremteni a szocialista városképben is.[127] Ez a sajátosság azonban Major materialista alaptézise szerint éppen a „termelőerők különbözőségében rejlik", a „kényszerű szerénységben".[128] Mindezt persze úgy is lefordíthatjuk, hogy a keleti államok technológiailag elmaradtak a nyugati szinttől. Major pedig itt a magyar építészettörténet-írás kedvelt fordulatával élve úgy véli, hogy a provinciális is lehet értékes, s hogy kapitalista államok privát tervezői gyakorlatából következő változatossággal szemben a szocialista városkép ho-

123 Major 1981, 24. (eredeti megjelenés 1947).

124 Más kérdés, hogy ez az osztály voltaképpen kikből áll, a propagált munkásokból-e, vagy a bürokráciából.

125 Simon 2016.

126 Major 1969, 222.

127 Ezek persze Major projekcióii a korabeli magyar társadalomról. Ma már tudjuk, hogy a hatvanas évek relatív jóléti fordulata a háború előtti kispolgári értékrend és életvilág visszatérését jelentette, illetve, amiben ettől eltért, pl. a vallás és az egyház szerepének marginalizálódása, azt sem a szocialista értékrend, hanem a nyugati fogyasztói életformákhoz való igazodás vágya töltötte ki. Valuch 2013.

128 Major 1969, 229.

mogénebb, és egyszerű típuselemek variálásából áll: „viszonylag kevésféle alapelem (épületegység) gazdag variálása, az individuális osztottsággal szemben a legalábbis térméretű, kollektív egységekre törekvés fog mind markánsabban érvényesülni."[129]

Prózai megfogalmazásban mindez azt jelenti, hogy a merész tervezői ötleteket hozzá kell igazítani az állami építővállalatok és az építőszövetkezetek tudásához és kapacitásához. Az egyszerűség az elméleti megfontolásokon túl a rendszer fennmaradásának is alapfeltétele volt, hiszen a nyugati anyagok és építőtechnológiák alkalmazása hihetetlen mértékben megdrágította a beruházásokat, ami azok félbemaradásához vezethetett, ami végül a politikai, városrendezési lendület kudarcát okozhatta. Ezért az 1956 utáni nyugati nyitást rengeteg bírálat érte, és a tervezőintézetek vezetése komoly nyomást fejtett ki annak érdekében, hogy az építészek szerényebb házakat tervezzenek. Ezt illusztrálandó érdemes beleolvasni egy korabeli belső ellenőrzésbe, amely komoly kritikát fogalmaz meg a helyi adottságokat, ide értve az anyagkínálatot és a szaktudást figyelmen kívül hagyó, túlságosan is egyedi tervezési gyakorlattal szemben:

> Nehéz, mert félreérhető a téma, de mégis szóvá teszem, hogy az a bőség, amely 1957 után a nyugati szaklapokból rendelkezésre állt, építészeink egy részére sokszor negatív hatású volt. Nemcsak oly módon, hogy a közölt épületek propagatív hatása alól nem tudták magukat kivonni, és sok formai megoldást kritika nélkül átvettek (túlzott kiülésű erkélyek, felesleges és a mi klimatikai, napozási viszonyainknak nem mindig megfelelő, teljes szobaszélességű loggiák alkalmazása), de úgy is, hogy olyan anyagokat, üvegfajtákat vagy műanyagokat terveztek, amelyek jelenleg itthon nem, vagy egyelőre még csak nagyon drágán gyárthatók.[130]

A korabeli magyar valóság tehát gátat szabott a túlzó elképzeléseknek, s talán ezzel is magyarázható, hogy a központi forrásokhoz nehezen hozzájutó Esztergom nem kapott toronyházat, ellentétben például Veszprémmel. A két város közti különbség nem műemléki jellegükből adódik (hiszen mindkettő védett központtal rendelkezett), hanem a helyi pártelit erejéből, kijáróképességéből következett.

Műemléki és városképi szempontból a toronyház elmaradása mindenképpen szerencsésnek mondható. Emellett ugyancsak pozitívum, hogy a helyi tervezőirodának is köszönhetően sikerült elkerülni az előre gyártott házgyári elemek (panelek) alkalmazását a városközpontban. A rugalmasabb építéstechnológia tette egyáltalán lehetővé, hogy a maguk módján karakteres házak kerüljenek a városközpontba. Végül igen fontos szempont volt, hogy a korabeli kultúrpolitikai terminológiát kölcsönözve Esztergom a hatvanas-hetvenes években nem a „támogatott", hanem csak a „tűrt" kategóriába került át. Továbbra sem számíthatott jelentős központi lakásépítési támogatásokra, így kényszerből, de a

[129] Uo.

[130] A szöveget azért is kellett ilyen hosszan idézni, hogy egyértelmű legyen: a neves építész szerző nem csupán a beruházási összegek visszafogása érdekében szólalt fel, hanem építészetileg is minőségi kritériumnak tekintette a helyhez alkalmazkodó, egyszerűbb megoldásokat. Valentiny Károly [1959]: A műszaki tervezés helyzete. Megtalálható: Belső ellenőrzések a megyei tervező vállalatoknál, 1964, Építésügyi Minisztérium iratai, Tervezési főosztály (1949–1967), MNL MOL XIX-D-3-u. 20. doboz.

magánerős lakásfinanszírozás felé mozdult el. Az úgynevezett OTP-öröklakások jelentős anyagi áldozatot kívántak a leendő lakótól, de cserébe a piaci viszonyokhoz alkalmazkodóan jobb minőségű ingatlanokat kaphattak. „A Végrehajtó Bizottság az Építés-Műszaki Osztály előterjesztésére egyetért azzal, hogy az OTP saját beruházásában társasházat építsen a városközpontban. A társasház építéséhez szükséges területet a Városi Tanács biztosítja."[131] A tőkeerős OTP mellett persze gyengébb anyagi hátterű szövetkezetek is részt vettek a lakásépítésben, ami igen jelentős problémákat okozott a finanszírozásban.[132] Az esztergomi városközpont sajátossága, hogy építése gyakorlatilag végigkísérte a hetvenes, majd a nyolcvanas éveket. A szocialista városközpont a kortársak szemében állandó felvonulási terület volt, térben is megjelenítve a korabeli viccet, miszerint a szocializmust elérni nem, csak építeni lehet.

A forráshiány következménye

Szinte egy időben az 1970-es országos tervpályázattal, az éppen csak meginduló városközpont rehabilitációját anyagi okok miatt majdnem le kellett állítani. Végül úgy döntöttek, hogy a lakáscélú beruházási programot megvalósítják, míg a szolgáltatóépületekre vonatkozó terveket elnapolják:

> Az 1971. évben kimutatott 24 millió forintos hiány és a megkezdett munkák befejezéséhez szükséges, mintegy 33 millió forint már kimeríti, sőt túlhaladja az 1972. évi fedezetet, mely 51,5 millió forint. Ezt a problémát Esztergom Városi Tanács saját erejéből rendezni nem tudja, csak olyan áron, hogy az 1972-ben tervezett egyéb, nem lakás jellegű beruházásait teljesen leállítja.[133]

Ám nemcsak az egyéb beruházásokat, de a lakásszámot is drasztikusan vissza kellett fogni. Az eredetileg tervezett 1490 új lakás helyett hamar kiderült, hogy legfeljebb ennek 40 százaléka lesz teljesíthető. A pénzhiánnyal magyarázható, hogy noha a városközpont helyén már 1970-ben megkezdődtek a kisajátítások, az építkezés hosszú évekig húzódott. 1978-ban a városi tanács jegyzőkönyveiben azt olvashatjuk, hogy II/A és a II/B jelű házaknak ekkor még csak az alapozási munkái folytak (a tömbbelsőben álló két épület).[134]

[131] A közvetlenül a Bástya áruház mellett álló házat ma is OTP-házként ismerik, mivel a földszintjén felépülte óta működik a bank fiókja. 26 lakásos társasház építése, előterjesztő, Kun János, 1977, VB-jegyzőkönyvek, XXIII. 526. a. 55. kötet. 12. Egy újságcikk-bejegyzés szerint azonban ennek az épületnek is csúszott a kivitelezése, így csak a Bástya áruház felépülte, 1980 után fogtak neki a kivitelezésnek. *Dolgozók Lapja*, 1981. 04. 01. 77. sz.

[132] Ezzel magyarázható az is, hogy a városközpont szanálása után máshol nem került sor hasonlóan drága, kisajátításokat, kártalanításokat és bontásokat igénylő nagyberuházásra, s megmaradt pl. Tamás-hegy.

[133] Jelentés a IV. ötéves tervi lakásépítés helyzetéről Esztergom városban. XIII. 526. c. 1 doboz.

[134] Tájékoztató jelentés a városközpont beruházási munkáiról, 1978, VB-jegyzőkönyvek, XXIII. 526. a. 57. kötet, 118. A beszámolóból az is kiderül, hogy a kivitelező Esztergomi Építőipari Szövetkezet a beszámoló szerint csődbe ment, kényszerfelszámolás alá került.

A hetvenes évek legelején felvillanó lehetőségekhez képest tehát a városközpont építése – Majort idézve – „kényszerű szerénységben" folyt.

Mivel a lebontott lakások pótlása, illetve általában a lakossági nyomás miatt a lakásépítés minden más beruházással szemben elsőbbséget élvezett, a városközpont 1980-ban alig volt több, mint egy belvárosi lakónegyed. Kun János, aki az 1980-as években az építési és műszaki osztályt vezette, már a szolgáltató jellegű helyiségek hiányát említi legfőbb problémaként:

> Az új városközpont építése a „hévízi" területen folyik, sajnos, jelentős lakásszámmal. [...] A beépítési terv jelentős számú lakástelepítést tartalmaz, aminek egyenes következménye, hogy elvonja az értékes területeket a további fontos és városközponti elhelyezést igénylő létesítményektől. Mint következmény jelentkezett már az is, hogy a Járási-Városi Rendőrkapitányság új székháza jelenleg messzire a városközpont területétől épül, amiért nem a tervező marasztalható el, sokkal inkább hibás lakástelepítési gyakorlatunk.[135]

Kun további kritikákat is megfogalmazott. Így például a Rákóczi tér rendezési elvének egyik alappillére, a forgalomrendezés csődöt mondott, mert ilyen szűk városi környezetben nem lehet országos jelentőségű főútvonalat átvezetni. „A 11. sz. főút jelenlegi nyomvonala mindkét műemlékileg védett területet érinti, és a városban a legnagyobb (átmenő, cél és helyi) forgalmat bonyolítja le. Nagysága az 1980. évi forgalomszámlálás szerint 5200 személygépkocsi egység nap: közel ötszöröse annak, ami a város egyéb forgalmi útjain áthalad."[136]

Végül megállapítja, hogy egy új elkerülő útra volna szükség, amellyel párhuzamosan a Rákóczi tér – a Bajcsy-Zsilinszky úttal együtt – a város gyalogostengelyévé fejlesztendő. A 11-es út nyomvonalának módosításához azonban Kun újabb szanálási területeket jelölt ki. Ha ez megvalósult volna, akkor a mai Madách tér körüli területet (egykor ide tervezték a piacot) és a buszmegálló környékét lebontották volna. Cserébe a Szent Tamás-hegy és a Kis-Duna-part városképi védelmét javasolta. Az írásban megfogalmazott véleménye, ha nem is volt olyan grandiózus, mint a hetvenes évek városrendezési koncepciói, de elegendően ambiciózus ahhoz, hogy a szerény költségvetésű Esztergom hozzá se kezdjen a megvalósításhoz. Ugyanabban a kiadványban, amelyben Kun írását is olvashatjuk, Brunszkó Antal tanácselnök a realitásokkal szembesíti az olvasót. A buszmegálló környéke kapcsán írja:

> a városrész alacsony értékű, zömmel rossz állagú, igen régi falusias házakkal van beépítve, ugyanakkor területe igen értékes, hiszen a város központjához tartozik. Mégsem tudtuk szanálni; és úgy tűnik, a VI. ötéves tervben is legfeljebb ennek megkezdéséig jutunk el – mert igen sűrű beépítésű, a házakban nagyrészt két-három generáció él együtt, tehát a kb. 160 szanálandó házból várhatóan több mint száz olyan lakásprobléma adódik, amit a tanácsnak állami bér- vagy tanácsi értékesítésű lakásokkal kell megoldania.[137]

[135] Kun 1981, 20.
[136] Kun 1981, 22.

A városközpont bővítése, további szanálások végrehajtása tehát egyelőre csak elméleti problémaként merülhetett fel, miközben napi szintű feladatként be kellett volna fejezni a hévízi városközpont kialakítását. Erre azonban a rendszerváltásig, sőt lényegében napjainkig sem került sor. 1985-ig tervezték a Lőrinc utcai házsort és a Rákóczi téri sarokházat (OTP-ház), és be kívánták fejezni a központ legmonumentálisabbnak szánt épületét, a Bástya áruházat is.[138] Ugyanitt olvashatjuk, hogy a nyolcvanas évek közepére a tömbbelsőben iparművészek bevonásával egy városközponthoz méltó, a „szokásos lakótelepi parkosítást" felülmúló térrendezést tervezetek.[139] De már 1980-ban is világos volt, hogy a városközpont teljes kivitelezése az 1986-tól kezdődő következő ötéves tervbe fog átnyúlni.[140]

A nyolcvanas évek

A nyolcvanas évek tervezett építkezései még rendre megvalósultak, ha késésekkel is. A legnagyobb városképi változást mind között a Bástya áruház jelentette.[141] Ha belegondolunk, hogy az áruház a szocialista fogyasztás szimbolikus jelentőségű épülettípusa, amelynek hőskora a hatvanas évekre tehető, megint csak Esztergom mellőzöttségét sejthetjük a kései építkezés háttérében.[142] Ennek ellenére, vagy éppen ezért, az emberek már nagyon várták az áruházat – legalábbis a megyei tanács lapja ezt a képet festi elénk. Az 1980-as megnyitóról készült tudósításból idézek:

> Sokan várták ezt a napot. A város és környékének lakossága figyelemmel kísérte az áruház építésének minden mozzanatát. A járókelők szívesen időztek környékén, szemlélték az ütemes, jól szervezett munkát, a milliós költséggel épült, 3700 négyzetméter alapterületű áruházat. Megcsodálták a födémbetonozáshoz felvonult gépláncot, a beton-mixer kocsik menetrendszerű érkezését, és elismerően szóltak a látottakról, tapasztaltakról.[143]

[137] Brunszkó 1981, 9. Konkrétan a buszmegállóval párhuzamosan futó Honvéd utca által kijelölt telekcsoportról van szó, ahol az OTP kívánt egy lakótelepet felépíteni.
[138] Uo.
[139] Uo. Ezt ma a város „Pöttyös tér"-ként ismeri. Nem hivatalos nevét az itt alkalmazott térburkolati elemekről kapta.
[140] Beszámoló a tanácsi beruházások helyzetéről, különös tekintettel az építkezések befejezésére. A dokumentumon szereplő jelige: „A sajtó nem tájékoztató", 1982. Városi Bizottság jegyzőkönyvek. MNL KEML XXIII. 526. a. 65. kötet. 110–116.
[141] A tervek már 1977-ben készen voltak. Forrás: Schneider Ferenc 1977: Esztergom Bástya Áruház építése, Tervtár. MNL KEML XXIII. 526. 80. doboz.
[142] Bedecs-Varga Éva 2017.
[143] Ünnepélyes átadás, szakmai bemutató. *Dolgozók Lapja*, 1980. 12. 02. 282. sz.

A tervező ugyanaz a Schneider Ferenc, aki a városközpontot is jegyezte, de az elvek merőben mások. Míg a lakóépületeknél a relatív visszafogottság és az illeszkedés elve győzött, a Bástya áruház a modern építészet leginkább vitatott irányzatához, az úgynevezett brutalizmushoz köthető.[144] Ennek lényege a meghökkentő, szoborszerű megformálás, a nyers felületek „őszinte" megmutatása, az anyagszerűség túlhangsúlyozása *(25. kép)*. Noha maga a „brutális" jelző sem tartozik a semlegesnek tűnő megnevezések sorába, a közember válaszát erre az építészetre még inkább kifejezi a szakmában ugyan el nem ismert, de a mindennapokban sokszor használt kifejezés: az „építészeti bűn".[145] Tény, hogy a Rákóczi tér képét ez az épület teszi igazán idegenné, illetve ennek az épületnek köszönhető, hogy megfordult a tér igazodási rendszere. E nélkül ugyanis inkább a történeti városképbe illesztett újszerű, jól-rosszul sikerült rekonstrukcióról beszélhetnénk, így azonban megfordul a viszonyítási rend. Innentől kezdve az új formák túlsúlyba kerülnek, amely mögött a régi Esztergom házai szinte megbújnak, eltörpülnek. Az emeletes járdaszint ezt az érzést külön fokozza, hiszen innen nem látszik igazán a történeti házsorok földszinti zónája, így tökéletesen statikus a látvány, akárcsak egy nyolcvanas évekbeli poszter lenne a régi, már nem is létező városról.

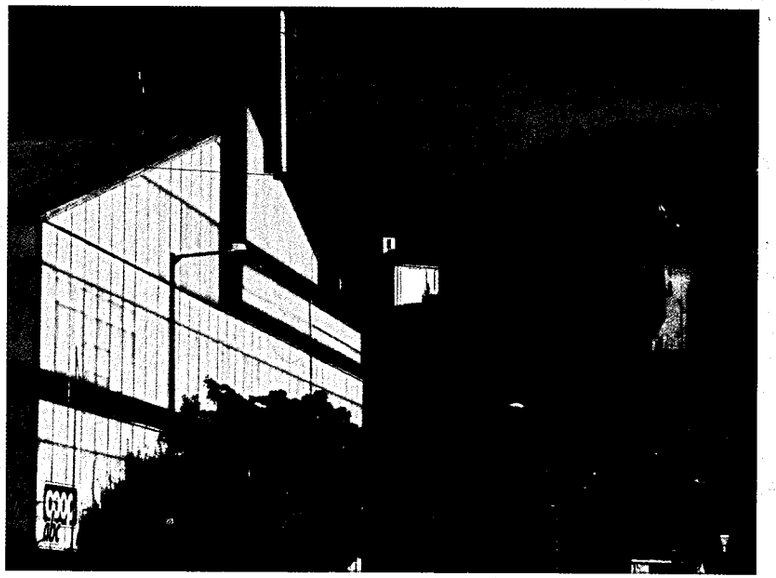

25. kép. **A Bástya áruház az új városközpont leginkább vitatható tömbje**

A szerző felvétele, 2017

[144] Kubinszky 1978, 47.

[145] Németországban művészeti projektnek is volt már tárgya az építészeti bűn témája: Fröbe 2013.

A városközpont építése az áruház átadása után is tovább folyt. Átadták az OTP-házakat, majd néhány évvel a rendszerváltás előtt elkészült a pártház is, melyet a köznyelv „zöldházként" emleget. Tervezője, Csirke József egy interjúban így beszélt az épületről: „Ez úgy működött, hogy ez központi beruházás. 1985-től kezdtük, 1991-ben fejeztük be. [...] Kész voltunk a pártháznak a terveivel, és akkor jött a beruházó, és megvonta a pénznek egy részét, úgy, hogy kisebbet kell csinálni, de úgy gondolta, ez nem gond, és vágjuk le ezt a felét az épületnek."[146] Azonban nem is annyira a mérete, a kialakítás, mint inkább a neve volt problematikus. Hiába lett belőle művelődési ház, a pártház-örökség rajta ragadt. 2017-ben le is bontották. Pedig a hetvenes években ide álmodott toronyházhoz képest az épület szerény maradt, az utcavonalba illeszkedett. Ehhez az épülethez csatlakozott volna a parkolóház, amelynek azonban csak a tervei készültek el. A városközpont torzóként maradt ránk az 1990 utáni korszakra.

Összegzés

Esztergom városközpont rendezési története több lényeges eredményre is rávilágít. Az első, hogy az 1945–1990 közötti tervezési időszakban jelentős törés nem a negyvenes-ötvenes években, hanem a hatvanas években következett be. A váltás késlekedését magyarázza mindenekelőtt a szakmai kontinuitás. Hiába hirdetett ugyanis a kommunista vezetés totális harcot a régi rendszer ellen, egy új építészmérnök-generáció kinevelése több évtizedes távlatokat igényelt. Így a korábbi rendszerben tanult építészek dolgoztak tovább. Ezzel is magyarázható, hogy az ötvenes évek szocreál tervezési dogmája helyi módosulásokkal jelent meg a városban, egészen pontosan a harmincas-negyvenes évek historizáló olasz új városépítészete hatott még jó ideig. A városkép azonban nem sokat változott, mert ebben az időszakban Esztergom valóban a büntetett városok közé tartozott, ahol beruházásokat jószerével csak az ipari vállalatok tudtak megvalósítani.[147] A beruházások elmaradása miatt a település tetemes infrastrukturális lemaradásba került, aminek megvolt az a pozitív hozadéka, hogy a régi épületeket, ha kényszerből is, de tovább használták. Bontásokra a hatvanas évek végéig csak elvétve került sor.

Az igazi változást az 56-os forradalom utáni politikai irányváltás hozta meg, amely egyrészt a lakásépítésben a társadalom konszolidációjának legfontosabb eszközét látta, másrészt a helyi tanácsoknak nagyobb mozgásteret biztosított. A kettő együtt tette lehetővé, hogy a hatvanas években felépülhetett az első lakótelep, illetve nekifogtak a régóta tervezett városközpont-rekonstrukciónak.

Esztergom városközpontjának modernizációja nem volt egyedi annyiban, hogy a szocialista tervezéspolitika vidéki középvárosok sokaságának arculatát változtatta meg. Léptékét tekintve a mérsékelten fejlesztett városok közé tartozott.[148] Noha a hetvenes évek legelején

[146] Készült 2017, SZIE tájépítész hallgatók általános szociológia kurzusának keretén belül.

[147] Illetve részben spontán módon maguk a munkások, akik Esztergom-Kertvárosban és más családi házas övezetben építkeztek.

[148] A kiemelt városközpont iskolapéldája Salgótarján. Pogány 1973.

egy rövid időre úgy tűnhetett, országos ügy lesz Esztergom átépítése, végül a helyi tervezőiroda kezében maradt a munka, mint ahogyan a kivitelezést is helyi vállalatok vitték. A lakásépítkezések zömét magántőke bevonásával, OTP-hitelekkel, szövetkezeti formában valósították meg. Mindezek eredményeként a városközpont nagyobb beruházásai vagy késve épültek meg (Bástya áruház, pártház), vagy egyáltalán nem készültek el. A lakásépítés is lassan haladt, így az 1970-es évekbeli bontások után másfél évtizedbe telt, mire az új centrum arculata kialakult. Ha csak ezt a tényt vesszük, érthető, hogy a központ az akkori politikai vezetés szemében nem tartozott a sikertörténetek közé, hiszen egy hosszan elnyúló, hosszú kényszerszünetekkel tarkított beruházás a város szívében semmiképpen sem javította a szocialista városképet. Mindemellett a nyolcvanas években újabb problémaként jelentkezett, hogy a lakóházak miatt a növekvő bürokrácia és a tercier szektor munkahelyei számára nem volt elég hely. A hévízi területen felépített városközpont csak nevében töltötte be ezt a funkciót. A valóságban inkább egy boltokkal sűrűn ellátott, változatos beépítésű belvárosi lakótelepről van szó.

Részben Esztergom relatíve mellőzöttségének köszönhető az is, hogy az eredetileg tervezett magas házak nem épültek meg, mivel ezek technológiai kivitelezése túlságosan magas költséget rótt volna a városra. Ehelyett egy jóval visszafogottabb, a történeti beépítés léptékéhez igazodó szerkezetiség jött létre (ez alól egyedül a Bástya áruház kivétel). A szolid léptékek ellenére a központ idegen test maradt a városban, mert anyagában és részben formavilágában is, élesen elüt a belváros történeti hangulatától.[149]

Végül a tanulmány zárásaként érdemes néhány szóban kitérni a városközpont 1990 utáni utóéletére is. Aki majd három évtizeddel a rendszerváltás után, 2017-ben végigsétált a központon, leginkább lakóházakat látott, és egy alulhasznosított áruházat. A fürdőszálló üresen állt, a hatvanas évek végén hozzáillesztett toldalékokat elbontották. A strand megálmodott bővítése, a sportuszoda nem készült el. Helyette a szigeten adtak át egy élménystrandot. Egy ilyen kis városban két, ráadásul egymás közvetlen közelében üzemelő strand fenntartása gazdaságossági szempontból nem egyszerű feladat.

A megálmodott és részben már bezárt fürdőváros és felépült központ között hatalmas parkoló lett, amely az utca felé nyitott, amióta a pártházat (művelődési ház, zöld ház) is elbontották *(26. kép)*. Akárcsak a fürdőnél, ez esetben is konkurenciával kellett számolni, hiszen tőle pár száz méterre hasonló profillal működik a Technika Háza, a volt zsinagóga. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a katolikus egyház a visszakapott kanonoksoron szintén rendezvényházat alakított ki, a város méreteihez képest valóban soknak tűnhetett a művelődési otthon fenntartása. Főként annak fényében, hogy a kulturális turizmusra élénkítő hatással bíró egyetemi háttér is hiányzik. A kilencvenes évek nagy álma, hogy Esztergom legyen a magyar katolikus felsőoktatás fellegvára, nem valósult meg, sőt a meglévő tanítóképző is nehéz helyzetben van. A japán autógyár ideköltözésével pedig a város ipari jellege erősödött. Esztergom ma talán még hangsúlyosabban iparváros, mint volt 1990 előtt.

[149] Érdemes megjegyezni, hogy Esztergom külső részeit a nyolcvanas évekig szanálandó területként határozták meg. Az évtizedeken át a város buszpályaudvarának helyet adó, és ezért sokak által ismert Simor János utca helyén például egy lakótelepet kívántak felépíteni.

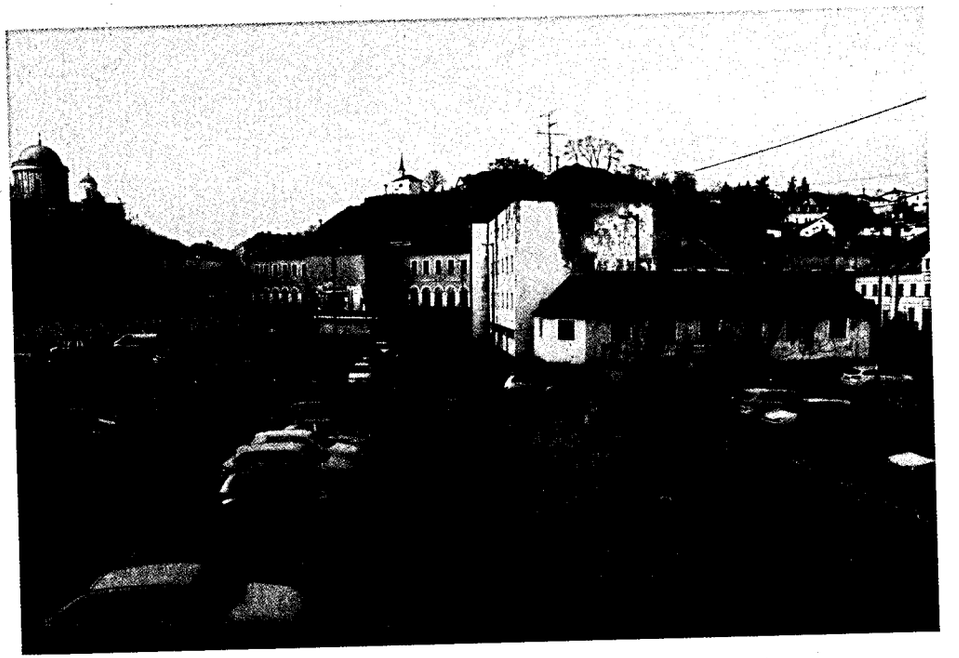

26. kép. **A szocialista városközpont, mint parkolóként hasznosított „barnamező". Jóformán be sem fejezték, máris elavulttá vált az egész beruházás. A történeti fürdő melletti szállodát elbontották, illetve a képen a jobb oldalon még látható pártház (művelődési ház) sem áll már**

A szerző felvétele, 2016

A középületek közül csak a legnagyobb, a Bástya áruház áll még, igaz, rendkívül alulhasznosítottan. A szocialista korszak áruházai nem vehették fel a versenyt a kilencvenes évek plázáival, így szinte mindenhol kényszerhasznosítást láthatunk, leginkább olcsó keleti tömegárukat kínáló boltokkal. Az elmúlt években ennek a bontása is felmerült, de volt róla szó, hogy a piacot telepítik ide.

Nem igazán működik a magasjárda-koncepció sem. A régi, lebontott kisváros fölé álmodott új városközpont ma feltűnően üres. Működő üzlethelyiségek inkább lent, az eredetileg kiszolgálószintnek tervezett (ezért meglehetősen barátságtalan) utcaszinten találhatók *(27–28. kép)*. Noha az innen feltárulkozó látvány okán ez a magas járdaszint ideális lenne vendéglátóteraszok számára, kérdés, hogy a Széchenyi utcában kialakított gyalogoszóna mellett szükség van-e egy ilyen mesterséges térélményre? Lent, a Bástya áruház előtti „betonplacc" különösen barátságtalan, kizárólag közlekedésre alkalmas. A hévízi terület tömbbelsőjében kialakított úgynevezett „Pöttyös tér" (az Aradi vértanúk tere köznyelvi elnevezése) sem működik városközpontként. Ötletes megoldású ugyan, de jellegzetes lakóudvar. Körben mindenütt lakóházak határolják, amelyek nem igényelnek városközpont jellegű nyüzsgő forgalmat.

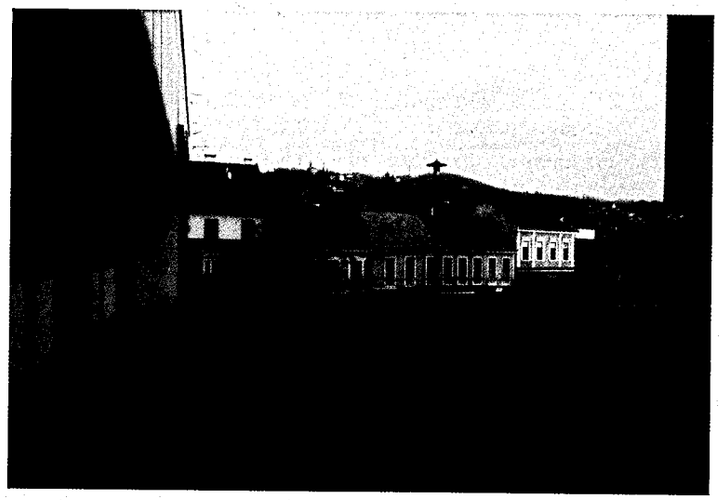

27–28. kép. **Arculatváltás. A mai városközpont helyén futó Hévízi közben nyugodt, kisvárosias házak sorakoztak. A Schneider-féle terv legimpozánsabb elképzelése volt az emeletes járda. A rendszerváltás után a rakodásnak fenntartott földszinti zónába költöztek be a kisebb üzletek, míg a terasz megmaradt különös kilátóként a Rákóczi tér óvárosi házaira**

Forrás: 27. kép: MNL OL XXVI-D-8-f, 47. doboz; A szerző felvétele, 2016

A leginkább időtálló épületsor a Kis-Duna-parton áll. Az itteni lakások relatív tágas mérete, tetszetős környezete – legalábbis a sétány felé – hosszú távon is biztosította értékállóságukat. Ha azonban a Duna felől érkezve átmegyünk a ház árkádjai alatt, hatalmas üres „tarbontásokat" látunk magunk előtt, akárcsak a hetvenes évek elején, csak most nem

régi házakat, hanem alig néhány évtizedes épületeket bontottak el. A rendkívül értékes területet pedig a városlakók a maguk módján hasznosítják, itt működik a már említett parkoló.

Úgy tűnik tehát, hogy a városközpont ügye nehéz örökségként maradt a rendszerváltás utáni Esztergomra. A lakóépületek helyzeti előnyüknek köszönhetően értékállóak ugyan, de az ide álmodott városközponti funkció alulhasznosított. Ötven évvel az óvárosi házak bontása után még mindig és megint ott tartunk, hogy üres területről gondolkodhatnak a várostervezők és városvezetők, üres terekre készíthetnek látványterveket az építészek.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL KEML = Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára
IX. 236. A Komárom Esztergom Megyei Építész (Mérnöki) Kamara iratai (1997–2003)
X. 6. A Hazafias Népfront Komárom Megyei Bizottságának iratai (1956–1989)
XIII. 4. A Hübschl család (Esztergom) iratai (1840–1961)
XIV. 5. Homor Imréné országgyűlési képviselő (Esztergom) iratai (1967–1975)
XV. 2. Térképek levéltári gyűjteménye (1741–1984)
XV. 3. Építési tervek levéltári gyűjteménye (1805–1977)
XX. 1. Az Esztergomi Építőipari Szövetkezet iratai (1951–1984)
XXIII. Esztergom Város Iratai – Tervtár
XXIII. 5. A Komárom Megyei Tanács VB Építési, Közlekedési és Vízügyi osztályának iratai (1950–1984)
XXIX. 27. A Komárom Megyei Építőipari Vállalat (KOMÉP) iratai (1949–1969)
XXIX. 249. Az OTP Komárom Megyei Igazgatóságának iratai (1959–1984)
MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XXVI-D-8 Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (1948–1990)

Felhasznált irodalom

Aczél Kovách Tamás 1985: *Óbuda jelene és fejlesztési elképzelései. Budapesti Fórum* (5) 5. 39–42.
Balogh Kata – Bárdos István (szerk.) 1993: *Komárom-Esztergom megye településtörténeti kalauza.* Tatabánya, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Pedagógiai Intézet.
Bánlaky Pál 1992: *Esztergom. A szent és gyámoltalan város.* Budapest, MTA Politikatudományok Intézete. (Város Társadalmak.)
Bartetzky, Arnold – Dietz, Jörg – Haspel, Christian – Ziesemer, John (Hg.) 2014: *Von der Ablehnung zur Aneignung? Das architektonische Erbe des Sozialismus in Mittel- und Osteuropa.* Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag.
Bedecs-Varga Éva 2017: Áruházépítés Magyarországon a *„Hatvanas" években. Tematikusi kutatás.* Budapest, BME Építőművészeti Doktori Iskola. http://dla.epitesz.bme.hu/appendfiles/1433-BVE_aruhazak60_20170118.pdf, letöltés ideje: 2021. november 19.
Bende Lajos 2011: *Esztergomi repülőipar története 1933–1989.* Esztergom, magánkiadás.

Bodenschatz, Harald (Hg.) 2011: *Städtebau für Mussolini. Auf der Suche nach der neuen Stadt im faschistischen Italien.* Berlin, DOM publishers.
Bodenschatz, Harald (Hg.) 2015: *Urbanism and dictatorship.* Berlin–Basel, Gütersloh–Birkhäuser.
Bohn, M. Thomas (Hg.) 2009: *Von der „europäischen Stadt" zur „sozialistischen Stadt" und zurück?* München, Oldenbourg Verlag.
Brunszkó Antal 1981: A területi koordináció szerepe a tanács városfejlesztési terveiben. In *Esztergom Évlapjai,* Esztergom, Balassi Bálint Társaság, 6–15.
Brunszkó Antal – Rabi Béla – Mikó Balázs 1985: *Esztergom ipartörténete.* Esztergom, Balassi Bálint Társaság.
Cook, Jeffrey 1996: *Seeking Structure from Nature – The Organic Architecture of Hungary.* Basel–Berlin–Boston, Birkhauser.
Császár László (szerk.) 1983: *Műemlékvédelem Magyarországon.* Budapest, Képzőművészeti Kiadó.
Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.) 2020: *Az árnyékos oldalon. Vidéki Magyarország a rövid hatvanas években.* Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig.* Budapest, Atlantisz.
Delitz, Heike 2009: *Architektursoziologie.* Bielefeld, transcript.
Dúll Andrea – Kissfazekas Kornélia – Locsmándi Gábor – Meggyesi Tamás – Pálfy Sándor – Wettstein Domonkos (2017): *Városolvasatok – Esztergom. Beszámoló egy városkutatásról (2017). 50.* Savaria Urbanisztikai Nyári Egyetem, Szombathely, 2017. július 13–21. Előadás.
Enyedi György 2004: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat. In Csizmady Adrienne – Husz Ildikó (szerk.): *Település- és városszociológia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Gondolat. 11–24.
Erdei Ferenc 1977: *Város és vidéke.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Escherich, Mark (Hg.) 2012: *Denkmal Ost-Moderne. Aneignung und Erhaltung des baulichen Erbes der Nachkriegsmoderne.* Berlin, Jovis Verlag. (Stadtentwicklung und Denkmalpflege 12.)
Fátay Tamás 2011: *Győr, városépítés és városrendezés 1945 és 1986 között.* Győr, Galgóczi Erzsébet Városi Könyvtár.
Ferkai András 1992: A sztálinizmus építészetéről. In György Péter – Turai Hedvig (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra.* Budapest, Corvina Kiadó. 24–33.
Fröbe, Turit 2013: *Die Kunst der Bausünde.* Berlin, Quadriga.
Füle Lajos 1973: A meglévő városok rekonstrukciója. In Dragonits Tamás et al (szerk.): *Városépítés Magyarországon a felszabadulás után.* Budapest, Műszaki Kiadó, 79–96.
Germuska Pál 2003: Ipari város, új város, szocialista város. *Korall* (4) 11–12. 232–259.
Gerő László 1971: *Történelmi városrészek.* Budapest, Műszaki Kiadó.
Gerő László 1978: *Történelmi városmagok.* Budapest, Corvina.
Granasztói Pál 1976: *Városaink sora.* Budapest, Magvető Kiadó.
Harlov Melinda 2016: Műemlékvédelem, kapocs a világgal. *Múltunk – Politikatörténeti Folyóirat* (61) 4. 113–135.
Jankó Ferenc 2011: Motivációk, célok és konfliktusok a szocialista műemlékvédelem városformálásában. In H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Budapest, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület. 39–51.
Kapeller, Vera (Hg.) 2009: *Plattenbausiedlungen. Erneuerung des baukulturellen Erbes in Wien und Bratislava.* Stuttgart, Fraunhofer Verlag.
Keller Márkus 2017: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan – Országos Széchényi Könyvtár.
Keller Márkus 2020: Professionalization in Socialism. Architects and Architecture after 1945 in Hungary. *SOCIO.HU, Társadalomtudományi Szemle* 10, 95–107.
Konrád György – Szelényi Iván 1989: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* Budapest, Gondolat.

Kubinszky Mihály 1978: *Modern építészeti lexikon.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Kun János 1981: Esztergom városépítészeti problémái. A város-rekonstrukció időszerűsége. In *Esztergom évlapjai. Annales strigonienses.* Esztergom, Balassi Bálint Társaság, 16–46.
Lampel Éva – Lampel Miklós 1998: *Pesti bérházsors. Várospolitika, városrehabilitáció.* Budapest, Argumentum Kiadó.
Lettrich Edit 1960: Esztergom néhány időszerű funkcionális problémája. In *Esztergom Évlapjai 1,* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, h. n. 121–138.
Lettrich Edit 1964: *Esztergom a dorogi iparvidék városa.* Budapest, Akadémiai Kiadó. (Földrajzi Tanulmányok 3.)
Locsmándi Gábor 2016: A perifériából lett városközpont lepusztulása Esztergom Hévíz városrész példáján. In Veöreös András (szerk.): *Kortárs építészettörténet II: Emlékkonferencia a 75 éves Winkler Gábor emlékére.* Győr, Széchenyi István Egyetem. 49–66.
Major Máté 1969: Kapitalista építészet – szocialista építészet (1964). In Uő: *Az építészet új világa. Tanulmányok.* Budapest, Magvető Kiadó. 222–232.
Major Máté 1981 [1947]: Politika és építészet. In Major M. – Osskó Judit (szerk.): *Új építészet, új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból.* Budapest, Corvina. 22–25.
Makovecz Imre 1996: A (paksi templom) tervezés történetéről. In Gerle János (szerk.): *Makovecz Imre műhelye. Tervek, épületek, írások, interjúk.* Budapest, Magyar Építőművészet – 1. Mundus Egyetemi Kiadó. 306–307.
Máté Zsolt 2001: A városszerkezet, mint műemlék. Az építészeti és települési örökség egysége és különbözősége. *Falu Város Régió* 6. 6–9.
Meggyes Miklósné (szerk.) 2006: *Szent István városa. Esztergom története.* Esztergom, Esztergom Város Önkormányzata.
Meggyesi Tamás 2008: *Települési kultúránk.* Budapest, Terc.
Mezős Tamás 2015: Italian–Hungarian Relationships over 100 Years of Monument Preservation (1849–1949). *Periodica Polytechnica* (46) 2. 89–91.
Molnár Adrienne (szerk. és vál.) 2004: *A „hatvanas évek" emlékezete.* Budapest, 1956-os Intézet.
Ólmosi Zoltán – Szabó Csaba (szerk.) 2013: *Amikor „fellazult tételben fogalmazódott meg a világ". Magyarország a hatvanas években.* Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – L'Harmattan Kiadó.
Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Budapest.
Perényi Imre 1967: *A korszerű város. Gondolatok a várostervezés múltjáról és jövőjéről.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
Pifkó Péter 1990: *Esztergomi utcák 1700–1990.* Esztergom, szerzői kiadás.
Pogány Frigyes 1973: *Salgótarján városközpontja.* Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
Prakfalvi Endre – Szűcs György 2010: *A szocreál Magyarországon.* Budapest, Corvina.
Saád József 1985: *Építészek az újjáépítés szolgálatában. Medvetánc.* 2–3. 237–262.
Schéry Gábor – Jeney Lajos 2001: *A magyar tervezőirodák története.* Budapest, Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft.
Simon Katalin 2006: A tulipán-vita: lakótelep – humánum – organikus építészet. *Iskolakultúra* (16) 6. 13–27.
Simon Mariann (szerk.) 1998: Kortárs építészet. *Architectura Hungariae* (1) 1. Interneten elérhető: kortárs építészet (bme.hu), letöltés: 2021. augusztus 23.
Simon Mariann 2001: Minták és módszerek. A hetvenes évek hazai építészete és a karakter. *Építés–Építészettudomány* (29) 3–4. 347–360.
Simon Mariann 2016: *Újrakezdések / Restarts: Magyar építészet 1956–1969 és 1990–2010 között / Hungarian architecture 1956–1969 and 1990–2010.* Budapest, Terc.
Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.) 2010: *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Budapest, Szent István Társulat – Luther Kiadó.

Szabó Csaba 2012: A katolikus egyház elleni koncepciós perek Magyarországon (1946–1972). In Baráth Magdolna – Molnár Antal (szerk.): *A történettudomány szolgálatában: Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Budapest – Győr, Magyar Országos Levéltár. 851–862.

Szabó Csaba 2018: A katolikus egyház nyilvános tere: a körmenet (1945–1958). In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány: A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 1.* Budapest, MTA BTK – Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 555–569.

Szirmai Viktória 1998: *„Csinált" városok.* Budapest, Magvető Kiadó.

Szűrös Éva (szerk.) 2006: *„A cselekvés állama" – dr. Kiss István emlékkötet.* Budapest, Agroinform.

Tamáska Máté – Fekete Kristóf 2015: Párhuzamos szocializmus: a két Komárom paneles lakótelepeinek urbanisztikai vizsgálata. In Vajda Barnabás – Gaucsík István (szerk.): *Várostörténeti fejezetek a csehszlovák szocializmus korából: az urbanizáció formái Dél-Szlovákiában.* Komárom, Selye János Egyetem. 117–162.

Thum, Gregor 2003: *Die fremde Stadt – Breslau 1945.* Siedler Verlag, Berlin.

Vajda Barnabás – Gaucsik István 2015: *Várostörténeti fejezetek a csehszlovák szocializmus korából. Az urbanizáció formái Dél-Szlovákiában.* Komárom, Selye János Egyetem.

Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Vámossy Ferenc 2002: *Az építészet története. A modern Mozgalom és a későmodern.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

NYERTESEK?

CZETZ BALÁZS

A bodajki településfejlesztési koncepció és eredményei

Az iparosodó Fejér megye

A Rákosi-korszak Fejér megyéjében addig soha nem látott mértékű ipari beruházások történtek. Új városok, gyárak, erőművek alapjait rakták le, a korra oly jellemző módon: komoly hatástanulmányok, alaposan átgondolt megvalósítási koncepciók nélkül. Az erőltetett iparosítás hatása természetesen nemcsak gazdasági, hanem társadalmi téren is jelentkezett. Ezeket a folyamatokat erősítette a településfejlesztés központilag szabályozott rendszere, amely főleg a kistelepüléseket érintette hátrányosan, bár akadt köztük olyan is, amely a korábbi szerepéhez képest jelentős fejlesztésekben részesült.

1948-ban kelt az MDP programnyilatkozata, amelyben egyértelműen a nehézipar fejlesztését szorgalmazták, és kimondták, hogy „a nehézipar kiépítése mellett elsősorban a minőségi ipari munka fejlesztése szükséges".[1] Ennek szellemében született meg 1949. április 2-án a Központi Vezetőség határozata az ötéves tervről. Ez már tartalmazta azt az elképzelést, miszerint Magyarország az ötéves terv eredményeinek köszönhetően agrár-ipari országból ipari-agrár országgá változik.[2] Itt fogalmazták meg azt is, hogy az iparosodás érdekében 300 ezer új munkásra lesz szükség.[3] A Dunántúl ígéretet kapott arra, hogy az iparban szegény megyék fejlődése érdekében ipari beruházások valósulnak meg.[4] Az országgyűlés 1949. december 10-i ülésén fogadta el és az 1949. XXV. évi törvényként jelent meg a népgazdaság első ötéves terve. A törvényben jelentősen emelték a korábbi tervszámokat, például az 5. paragrafus szerint az iparban 480 ezer új munkást kellett volna munkába állítani, ami 180 ezer fős emelkedés az eredeti elképzeléssel szemben.[5] A szovjet típusú tervgazdaság bevezetésének fontos lépése volt az Országos Tervhivatal 1947-es felállítása,[6] majd a megyékben fokozatosan megszervezték a tervkirendeltségeket is. Szé-

---

[1] *A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata.* Izsák 1998, 25–26.

[2] Ennél is továbbment az ötéves terv 1951-es módosítása, amely már kimondta: „Magyarországot a vas és acél országává, a gépek országává, fejlett ipari országgá alakítjuk". 1951. évi II. törvény az ötéves tervről szóló 1949. évi XXV. törvény módosításáról.

[3] *A Központi Vezetőség határozata az ötéves tervről.* Izsák 1998, 57–59. Lásd még: Belényi 1984.

[4] *A Központi Vezetőség határozata az ötéves tervről.* Izsák 1998, 57–59.

[5] 1949. évi XXV. törvény a Magyar Népköztársaság első ötéves népgazdasági tervéről, az 1950. január 1-től az 1954. december 31-ig terjedő időszakra.

[6] Honvári 2000, 463.

kesfehérváron 1949. október 4-én alakult meg a megyei tervkirendeltség Györök Ferenc[7] vezetésével. A kirendeltség az Országos Tervhivatalnak a megyében elhelyezett osztálya volt, s mint ilyen, a központ hatáskörében működő szervként funkcionált. Feladata „az országos tervbe való bekapcsolódás, a megyei terv továbbvitele". 1950-től már a kirendeltség intézte a megye beruházásait. Meghatározott keretösszeggel rendelkezett, amelyen belül teljesítette a megye területén a beruházásokat. Felhívták a kirendeltségvezető figyelmét arra, hogy minden problémát a párttal tárgyaljon meg, „így a párt és a kirendeltség politikailag és gazdaságilag együtt irányítják a megye fejlődését".[8]

1950-ben Dunapentelén kezdődött Fejér megye legnagyobb szabású ipari beruházása, a Dunai Vasmű építése. Az MDP Központi Vezetősége 1949 végén hozott döntést egy új, gigantikus vaskohászati kombinát és a hozzá kapcsolódó város felépítéséről, amelynek célja az volt, hogy megteremtse a hazai szocialista nehézipart. A Minisztertanács 1949. december 28-án kelt határozata[9] értelmében a Mohács mellett megkezdett (és a megromlott magyar–jugoszláv kapcsolatok miatt leállított) kohászati kombinát építkezését Dunapentelén kellett folytatni. Az előkészítő munkák 1950 januárjában kezdődtek meg, a tényleges építkezés azonban csak ősszel indult be. Az Országos Tervhivatal 1950. szeptember 7-én készítette el Dunapentele városfejlesztési programját, amely szerint „a vasmű munkaerő-szükséglete az első ötéves tervben 6000, a segédüzemeké 1200 fő. Az új város lélekszáma perspektívában a kiszolgáló lakosságot és a családtagokat beszámítva kb. 30 000-re[10] becsülhető."[11] 1951. május 1-re készültek el az első épületek, ám már két nappal korábban megszületett az a határozat, amely rendelkezett a település várossá fejlesztéséről.[12] Az építkezés és a munka egyáltalán nem haladt megfelelően. Jellemző momentum, hogy 1951-ben a pártválasztmány a dunapentelei munkafegyelem megszilárdításának kérdéséről tárgyalt. Bár párthatározat is született arról, hogy az építkezésnek 1953-ra be kell fejeződnie és a termelésnek 1954-ben meg kell indulnia,[13] a Dunai Vasmű teljes vertikumának kiépítése csak 1965-re fejeződött be. 1954-re csupán a két nagyolvasztó és az

[7] Györök Ferenc (1897–1972) Csákváron született, édesapja mesterségét követve ácsnak tanult. Az első világháborúban az olasz fronton hadifogságba esett, ahonnan három év múlva, 1920-ban tért vissza. 1945-ben lépett be az MKP-ba. 1946-ban a Fejér Vármegyei Nemzeti Bizottság titkára, valamint a megyei földbirtokrendező tanács elnöke, melyről azt követően mondott le, hogy a kisgazda sajtóban megvádolták az alcsúti kastély kirablásával. 1946-tól a megyei pártbizottság tagja, 1948-tól szervezőtitkára. 1950-től a megyei tanács tagja és a tervosztály vezetője. 1957-ben ment nyugdíjba, mint a megyei tanács terv-statisztikai és pénzügyi osztályának vezetője.

[8] MNL FML IV. B. 405 b) I. 9. Vármegyei tiszti értekezletek jegyzőkönyvei.

[9] Erdős–Pongrácz 2000, 244.

[10] A népszámlálás adatai szerint 1949-ben 3949-en, 1960-ban 30 976-an laktak a településen. A lélekszám 2001-ben sem érte el az 55 000 főt.

[11] MNL FML XXIII. 2. b) 169/1950.

[12] 1007/1951. (IV. 29.) számú minisztertanácsi határozat Dunapentele községnek várossá fejlesztése tárgyában.

[13] *A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Dunai Vasmű építésével kapcsolatos feladatokról.* Izsák 1998, 119.

acélmű két Siemens–Martin-kemencéje készült el. A vasmű – ahol ezen a napon csapoltak először – és az épülő város 1951. november 7-én vette fel Sztálin nevét.[14]

A Fejér megyei Inotán indult meg 1950 márciusában a megye második nagyberuházása. Az első ötéves terv értelmében a palotai szenet új erőmű építésével villanyáram termelésére kellett felhasználni, ennek segítségével pedig alumíniumkohót kellett működtetni. Az új üzemeket az ekkor még Fejér megyei Inota határában szándékoztak felépíteni. Inota Fejér megyei település volt egészen 1951. október 21-ig, amikor a belügyminiszter rendeletében a községet egész területével Veszprém megyéhez csatolta, és egyesítette Várpalota községgel, egyben elrendelte, hogy az egyesített községekből Várpalota ideiglenes néven várost kell alakítani. [15]

Az építési munkálatok 1950 márciusában kezdődtek meg, és 1951. november 7-én már fel is avatták a hőerőművet, amelyet egy hónap múlva, 1951. december 6-án kapcsoltak rá az országos hálózatra. A feszített tempójú építkezésnek köszönhetően 1952. augusztus 18-án már az alumíniumkohóban is megtarthatták az első csapolást.

A Népgazdasági Tanács határozata értelmében csehszlovák eljárás és berendezések igénybevételével készült el az erőmű, melynek működését elsősorban a várpalotai szénvagyonra alapozták. Az erőmű hét gőzkazánból és hat turbógenerátorból állt, kezdetben 120 MW-os teljesítményű volt.[16]

Az 1949-ben született államközi megállapodás értelmében a csehszlovák fél által biztosított tervek alapján magyar vállalatok végezték az építést, a csehszlovákok a belső villamos berendezéseket szállították és üzemelték be. Az erőmű alapítólevele 1950. november 29-én kelt, ekkor még Inotai Erőmű Vállalat néven. A beruházást az Erőmű Beruházó Vállalat (ERBE) vezette. Az erőmű vezető tervezőmérnöke Mátrai Gyula volt, a belső kivitelezési munkákat Mokk Károly irányította. A Magyar Gyárépítő Vállalat kezdte meg az építkezést, majd a 31-es Állami Építőipari Tröszt vette át és fejezte azt be. A hőerőmű szerelési és gépészeti munkáiban a csehszlovák vállalatokon kívül részt vett az Április 4. Gépgyár, a Villamos Állomásszerelő Vállalat, a Villamosipari Szerelő Vállalat és az ÉM Gyárkéményépítő és Kazánfalazó Vállalat. A beruházás fontosságát jelzi, hogy a munkálatokat kormánybiztos irányította. Az előre kitűzött végső határidő előtt (1954. november 1.) két hónappal, szeptember 9-én helyezték üzembe az utolsó gépegységet. Ezzel még nem zárult le az erőmű építése, hiszen a hiányosságok pótlása, a turbina- és kazánhibák javítása egészen 1956 őszéig tartott.

[14] A Központi Vezetőség Párt- és Tömegszervezetek Osztályának levele a Dunai Vasmű átkeresztelése alkalmából tartandó ünnepélyről. MNL FML XXXV. 1. 9. fond 2/125 ö. e.

[15] 5203–2/1951 (X. 18.) BM számú rendelet Várpalota és Inota községek egyesítéséről és várossá fejlesztéséről. Könczöl 1988.

[16] Bráz é. n., 94–98.

Fontos ipari beruházás volt még a megyében[17] a Vadásztölténygyár,[18] a bauxitüzem,[19] illetve a Könnyűipari Szerszámgyár is.[20]

Az 1949-ben elfogadott ötéves tervvel párhuzamosan, ám az abban foglaltaktól eltérő módon megindult az ország településfejlesztési koncepciójának kidolgozása is. Az ötéves terv hosszasan sorolja a falvak és a vidék felvirágoztatását célzó intézkedéseket és fejlesztési terveket, azonban az MDP ideológusainak soha nem állt szándékában ennek megvalósítása. Az ideális társadalom szerintük egyetlen nagy központból, egyetlen terv alapján irányítható. Az igazán fontos fejlesztési kérdéseket soha nem bízták a településpolitikára, mindig egy magasabb szintű döntési mechanizmus, a központi gazdaságirányítás érdekei szerint döntöttek.[21] Az első településfejlesztési koncepció kidolgozására 1950 őszén került sor. Ennek szellemisége hűen tükrözi azt a kort, amelyben született. Messze túlbecsülte a centrális tervezés lehetőségeit, valamint az ipar városfejlesztő funkcióját. Elsődleges célja a városfejlesztés volt, a kisebb településekről szinte nem is nyilatkozott. A realitásokat figyelembe nem vevő fejlesztési koncepciók hatására az elkövetkező években késleltették a város- és főleg a falufejlesztést. Ennek egyik oka, hogy az erőltetett ipari beruházások mellett a településfejlesztésre nem jutott elég pénz. Elodázták a közműfejlesztéseket, a közlekedési beruházásokat és a lakásépítési programot is. Természetesen a mezőgazdasági jellegű településekről a munkanélküliség hatására megindult az iparba való vándorlás, amelyet felerősített az erőszakos tsz-szervezés, a mezőgazdaság szocialista átszervezése is. Ez a folyamat találkozott az ötéves tervben megfogalmazott elvekkel, amely az ipari munkások létszámának radikális növelését célozta. Ám az ipari körzetekben megjelenő nagyszámú új munkavállaló nem tudott emberi körülmények között élni, lakni és családot alapítani, fenntartani.[22] Míg a vonzó ipari körzetekben a lakáshiány okozott problémát, addig a fokozatosan elnéptelenedő falvakban üresen álltak a házak. Ugrásszerűen nőtt az ingázók száma is, akik a rossz közlekedési viszonyok miatt sokszor csak igen ritkán tudtak hazajutni, vagy a szabadidejük nagy részét a közlekedéssel töltötték el. Az újonnan épült lakások elosztása is ellentmondásokat szült. A nagy beruházások mellett épülő lakásokat az építtető minisztérium építőipari vállalatai[23] húzták fel és osztották el saját dolgozóik között. A tanácsok által kiosztott lakások száma 30 százalék alatt maradt 1953–54-ben.

A mezőgazdasági jellegű települések oly sokszor hangoztatott fejlesztése ezzel szemben teljesen ellentétesen alakult, mint az ipari centrumoké. A településfejlődés szempontjából olyan fontos nagyberuházásokból 1950-ben egy sem volt mezőgazdasági jellegű. A nem ipari jellegű települések közül elsősorban azok számíthattak támogatásra, amelyek valamilyen igazgatási szerepkört töltöttek be. Ezek közül is kiemelt volt a megyei, illetve kisebb mértékben a járási székhely.

Az 1951. évi 1. számú törvényerejű rendelet 3. paragrafusa rendelkezik az ország településeinek osztályba sorolásáról. Három kategóriát különböztettek meg. Az elsőbe azokat a városokat és községeket sorolták, amelyeket az egész népgazdaság szempontjából nagy jelentőségűnek ítéltek. A második kategóriába az elsőbe be nem sorolt jelentősebb települések tartoztak, a harmadik pedig az egyéb kategória volt.[24] A rendelet szűkszavúsága mellett is sokatmondó. A településpolitika irányítói az I. osztályba sorolt településeket tekintették a kialakítandó új szocialista városhálózat meghatározó elemeinek, és ezek fejlesztését tartották kiemelten fontosnak, akár a többi kárára is. Az osztályokba sorolást az MDP Politikai Bizottsága 1951. május 3-án határozta meg Vas Zoltán előterjesztése alapján.[25] Budapesten és Miskolcon kívül 72 települést soroltak az I. osztályba. Fejér megyében Székes-

[17] A KSH adatai szerint 1954-ben a következő fontosabb minisztériumi iparvállalatok léteztek a megyében: Balinkai Szénbánya Vállalat, Pusztavámi Szénbánya Vállalat, Gánti Bauxitbánya, Iszkaszentgyörgyi Bauxitbánya, Dunai Vasmű, Székesfehérvári Könnyűfémmű, MÁV Székesfehérvári Járműjavító Üzemi Vállalat, 5. számú Épületelemgyár, Sztálinvárosi Tűzállógyár, Kolorit Fehérítő- és Festőgyár, Szabadegyházai Szeszgyár, Fejér és Veszprém Megyei Malomipari Vállalat, Székesfehérvári Gázgyár, Fejér Megyei Tőzegkitermelő és Feldolgozó Vállalat, Lajoskomáromi Téglaüzem, Fejér Megyei Téglaipari Vállalat, Velencei Nádgazdasági Vállalat, Finommechanikai Javító Vállalat, Székesfehérvári Autójavító és Garage Vállalat, Székesfehérvári Bútoripari Vállalat, Székesfehérvári Nyomdaipari Vállalat, Sztálinvárosi Nyomdaipari Vállalat, Sztálinvárosi Vegyesipari Vállalat, Fejér Megyei Vágóhíd és Húsfeldolgozó Vállalat, Szesz- és Szikvízipari Vállalat, Székesfehérvári Sütőipari Vállalat, Sztálinvárosi Sütőipari Vállalat, Bicskei Sütőipari Vállalat, Móri Sütőipari Vállalat, Sárbogárdi Sütőipari Vállalat. KSH 1958, 53–59.

[18] A Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémárugyár Rt. 1939-ben telepített részleget Székesfehérvárra hadiipari célból. A gyárat 1948. márciusban államosították. A vállalat termelésében az 1950-es évektől a híradástechnika dominált. Videoton 1970.

[19] A Magyar Bauxitbánya Rt. 1941-ben döntött alumínium-hengermű létesítéséről Székesfehérváron. Az építkezés 1942-ben indult, és a gyárban 1943 áprilisában kezdték meg a termelést. A háború alatt a gyártelep komolyabb sérüléseket nem szenvedett, viszont a kiürítés során az eszközállományt jelentős veszteségek érték. A jóvátétel miatt a cégek német tulajdonú részvényei szovjet kézbe kerültek. Így 1946-ban megalakult a Magyar Bauxitbánya Magyar–Szovjet Bauxit-Alumínium Rt., majd 1950-ben több cég fúziójával a Magyar–Szovjet Bauxit-Alumíniumipari Rt. (MASZOBAL). 1954-ben, a jóvátétel teljesítése után – a többi vegyesvállalathoz hasonlóan – a magyar állam megvásárolta a szovjet tulajdonú részt. Kovács–Nemes–Órsi 1976.

[20] A gyár a budapesti DANUVIA harmadik gyáregységeként létesült, a 13 600 m²-es csarnok 1943 végére készült el. A háború miatt a modern gépekkel frissen berendezett gyárat leszerelték és elszállították. 1949 májusában alakult meg a Székesfehérvári Könnyűipari Szerszámgép Beruházási Vállalat. Mivel a csarnok motorkerékpár-gyártásra készült, nem volt megfelelő a szerszámgépgyártásra, ezért átépítették. 1951-re elkészült a gyár saját öntödéje, és működését Könnyűipari Szerszámgépgyár néven folytatta. Csukly 1963.

[21] Valuch 2001, 122.

[22] A megyében Sztálinvárossal együtt 1951-ben 1244, 1952-ben 1851, 1953-ban 1993 lakás épült. KSH 1956, 199.

[23] Fejér megyében 1954-ben 8 minisztériumi (13 304 fővel), 3 tanácsi (508 fővel) és 6 szövetkezeti (324 fővel) építőipari vállalat működött. Ebben az évben ezek a vállalatok 1545 lakást építettek fel, ezen túl magánerőből további 335 épült. KSH 1958, 76, 223.

[24] 1951. évi 1. számú törvényerejű rendelet a város- és községrendezésről.

[25] A határozat elérhető (2021. június 28.): Az első osztályba sorolandó települések (72 város, illetve község). https://adatbazisokonline.hu/pdfview2?file=static/documents/mszmp_mdp/HU_MNL_OL_M-KS_276_53_074.pdf#search=&page=175

fehérvár, Dunapentele[26] mellett Bodajk tartozott a kiemelt osztályba.[27] Az ötvenes években Dunapentele (Sztálinváros) intenzív városfejlesztésének köszönhetően – amely jelentős forrásokat kötött le a megyében, és visszafogta Székesfehérvár fejlődését – Fejér megye kétpólusú, két központú megyévé vált.

Az osztályba sorolást megelőzően a közigazgatás átalakítását előkészítendő komoly területrendezésre került sor, amely Fejér megyét is alapjaiban érintette. Elsőként, még a közigazgatási átalakítástól függetlenül, 1949. február 1-jei hatállyal Pusztazámort Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez csatolták. Ezt követően a 4343/1949. minisztertanácsi határozat 3. paragrafusának 3. bekezdése értelmében Fejér megyétől Komárom megyéhez csatolták Bakonysárkány nagyközséget. Veszprém megyétől – Balatonfőkajár, Balatonkenese, Siófok, valamint a csajági és balatonszabadi körjegyzőségek kivételével – Fejér megyéhez csatolták az Enyingi járást és településeit, illetve Somogy megyéből Szabadhídvég nagyközséget (a község szintén az Enyingi járás része lett).[28]

1950-ben két új község megalapítására került sor: Aggszentpéter, Alsóbesnyő, Bevárpuszta, Felsőbesnyő, Göböljárás, Györgymajor, Iváncsa vasútállomás és őrházak, Kolompos, valamint Újmajor településrészekből alakult meg Besnyő (ideiglenes nevén Besenyő) község. A település központja nem az eredeti elképzelésekben szereplő Göböljáráson alakult ki, hanem a felsőbesnyői részen, s ezzel az ősi göböljárási településközpont megszűnt.[29] Ugyancsak ekkor alakult Hantos is, Kishantos, Középhantos, Nagyhantos, Nagyhantosi Erdőmajor és Világos településrészek összevonásából. 1951 májusában a megye északkeleti részében a polgárháború elől az országba menekült görögök számára előbb Görögfalva, majd 1952 áprilisától Beloiannisz néven alapítottak új községet. 1952-ben a zirci rend volt birtokán Heves megyei telepesekkel alakult meg Nagykarácsony, összevonva Kiskarácsonyszállás, Ménesmajor, Nagygyörgyszállás, Nagykarácsony-szőlőhegy, Nagykarácsonyszállás településeket. Ugyanebben az évben Ágostonpuszta, Fánimajor, Feketepuszta, Pálmajor, Pinkócpuszta összevonásával alapították Mátyásdombot[30] (1952. júliusig Feketepuszta ideiglenes néven). Egyes esetekben politikai töltettel bíró községnév-változtatásokra is sor került a korszakban: 1948-ban Szolgaegyházából Szabadegyháza, 1950-ben Kajászószentpéterből Kajászó, 1951-ben Hercegfalvából Mezőfalva lett.[31]

[26] 1956 októberében rövid ideig visszatértek a Dunapentele és a Dunai Vasmű elnevezéshez. 1957. április 3-tól a várost ismét Sztálinvárosnak hívták, egészen 1961. november 24-ig, onnantól Dunaújváros. A vasmű nem vette vissza Sztálin nevét. A szocialista városfejlődésről, lásd Germuska 2004.

[27] Bodajkról ez szerepel az előterjesztésben: 2600 lakosú község (belterületi lakossága 2500). A Vértes–bakonyi-szénmedence egyik kialakulófélben lévő bányászvárosa. A község belterületén lévő bővizű gyógyforrások üdülőhellyé való fejlesztését is lehetővé teszik.

[28] 4343/1949. (XII. 14.) M. T. számú rendelet a megyék nevének, székhelyének és területének megállapítása tárgyában.

[29] Bödő–Czetz 2009, 280–282.

[30] A község a hagyományokra hivatkozva a Mátyásfalva nevet szerette volna felvenni, amelyet a megye is támogatott és javasolt a Belügyminisztériumnak, ott azonban ezt nem fogadták el. MNL FML XXIII. 2. a) 1952. február 13.

[31] *Helységnévtár* 1963.

Nagy szerepet játszottak az ország ipari termelésben a megye északi részén üzemelő szénbányák, melyek közül is kiemelkedik a bodajk-balinkai üzem. A növekvő nehézipari beruházások természetes velejárója volt az energiaigény. A legelterjedtebb és legolcsóbban beszerezhető energiaforrásnak a szén bizonyult. A bányászat hihetetlen mértékű fejlődésnek indult. Az új bányák mellett felépültek a dolgozók lakhatását biztosító ún. szocialista városok; például Várpalota, Ajka, Komló is ezeknek a folyamatoknak köszönheti létét.[32] Az úgynevezett *„csinált városok"* nevét még hosszasan lehetne sorolni, és az is mindenki számára ismert, hogy a bányászat megszűnése óta milyen társadalmi feszültségek jellemzik ezeken a településeken. Az országban azonban számos olyan helység is van, ahol már a kezdeti időkben meghiúsult a várossá válás lehetősége. A rosszul kiválasztott helyszín, az időközben megváltozott politikai, gazdasági törekvések számtalan buktatót tartogattak. A Fejér megyei Bodajk község életében is volt egy rövid szakasz, amikor az országos politika olyan szerepet szánt neki, amelyre alapvetően nem volt alkalmas. A szomszédságában, Balinkán nyitott bányaüzem mellett a politikai döntéshozók egy bányászvárost is szándékoztak alapítani. A központi akarat erre a célra Bodajkot jelölte ki. A nagy tömegben hirtelen megjelenő dolgozók alapvetően változtatták meg a falu életét. Az építkezésekkel és a bányanyitással kapcsolatosan rengeteg idegen fordult meg Bodajkon. Ezen munkavállalók közül sokan csak a külső körülmények kényszerítő hatására helyezkedtek el az iparban. Gyökértelen, a helyüket kereső emberek voltak, akiket egy éppen épülő bánya és város fogadott be.

Bodajk mint „bányászváros"

Bodajk Fejér megye északnyugati területén elhelyezkedő község. Itt, a Bakonyt a Vértestől elválasztó Móri-árok határán, Székesfehérvártól 22 kilométerre működött 1951 és 2000 között a megye egyik legjelentősebb szénbányája: a kisgyón-balinkai bánya. A környék hullámos dombvidék, melyet északról a Vértes, keletről és délről a Bakony Mellári-fennsíkjának mészkő és dolomitgerincei öveznek.

A szénmedencéhez kapcsolódó települések közül Bodajk a legjelentősebb. A település, amely 1885-től a Móri járáshoz tartozott, 1886-ban nagyközségi besorolást kapott. A lakosság lélekszáma a 20. század elejéig folyamatosan növekedett, és elérte a 2300 főt.

A környék településeinek életében gyökeres változást csak a bányaművelés megindulása okozott. Az első komoly kutatófúrások a móri területen 1903–1905 között zajlottak, ezeket a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. végezte.

A bányászat megindulása hatással volt a környező településekre is, mind többen helyezkedtek el az üzemeknél. Szükség volt a szakképzett munkaerőre, így megindult a bevándorlás is. A kezdetleges közlekedési viszonyok miatt a munkások főleg a környékről jártak dolgozni, a nagyobb távolságról való bejárás nem volt lehetséges. Erre a problémára

[32] Lásd erről: Germuska 2004.

az ipari vasút megépítése sem hozott megoldást. A bányaüzemnél elhelyezkedő munkások jellemzően kétlaki életet éltek, ezt bizonyítja, hogy a téli munkáslétszám közel kétszerese volt a nyárinak. A bányászok nagy részét tavasszal elbocsátották, vagy kiléptek, és a mezőgazdaságban részes aratóként, illetve cséplléssel keresték meg a kenyérre valót, a móri borvidék pedig további munkalehetőséget biztosított. Ősszel aztán visszamentek a bányába dolgozni. Természetesen a ház körüli gazdaság további kötődést jelentett a mezőgazdasághoz. Szükség is volt a több lábon állásra, mert a bánya által fizetett bér igen alacsony volt.

A II. világháború eseményei súlyosan érintették Fejér megyét. Bodajkon március 18-án, Balinkán március 19-én értek véget a harcok. A bányában rejtőzködő mintegy 1000-1500 fő március 21-én hagyta el rejtekhelyét. A gondos előkészületeknek köszönhetően a bányaüzem nem szenvedett súlyos károkat. Az energiaellátás szünetelt ugyan, de rövid előkészület után a bányában megkezdődhetett a munka. 1945. április 14-én egyharmad kapacitással már megindult a termelés.

A szénbányák állami kézbe vétele előrevetítette a hamarosan bekövetkező államosítást. Az Ipari Minisztérium szénbányák államosításáról szóló törvénytervezete a következőket tartalmazta: a földtulajdonosi szénjog megszűnt, érte kártérítés nem járt. A bányatelkek az 1854. évi bányatörvény alapján létesült vagyontárgyakkal, a bányaüzem energiaellátását biztosító villamos művekkel, az igazgatási épületekkel, valamint a ruha- és élelemraktárakkal 1946. január 1-jéig visszamenő hatállyal, tehermentesen állami tulajdonba mentek át. Az állami tulajdonba vétel kártalanítással történt volna, és erről négy hónapon belül törvényjavaslatot kellett (volna) benyújtani a törvénycikk III. fejezetének rendelkezése értelmében (ez azonban soha nem valósult meg). Az indoklás szerint a bonyolult kártérítési ügyek és az idő rövidsége nem tette lehetővé, hogy ezt a kérdést az államosítással egyidejűleg rendezzék.[33]

A Nemzetgyűlés 1946. május 23-án vette napirendre és három napon át tárgyalta a törvényjavaslatot. Elfogadására május 25-én került sor, és az 1946. évi XIII. törvénycikk június 7-én jelent meg. Az államosítás során a magyar szénbányászat mintegy 90%-a állami kézbe került.[34]

A bányaüzemek szervezeti szempontból 1946. június 25-től a Magyar Állami Szénbányászati Rt. (MÁSZ) kezelésébe tartoztak. 1948. szeptember 1. és 1952. március 1. között Szénbányászati Nemzeti Vállalatok működtek, 1952. március 1-től alakultak meg a Szénbányászati Trösztök.[35]

A kisgyóni bánya 1948. évi jelentése arról tájékoztatta a MÁSZ-t, hogy a bánya szénvagyona előreláthatólag 1954-re „lefogy". Ennek következtében az üzem további fejlesztésekre csak minimális állami támogatást kapott. Ekkor már ismert volt, hogy a kisgyóni szénterület Balinka irányába folytatódik. 1949-ben az Országos Tervhivatal elnöke rendeletet adott ki, miszerint a magyar szénbányászatnak az egyik üzemét a korszerű gépesítés

[33] 1946. évi XIII. törvény a szénbányászat államosításáról.
[34] Erdmann–Pető 1977, 66–68.
[35] Benke 1996, 506.

minden, a hazai bányászatban alkalmazható jövesztő, szállító és egyéb mechanizmusával fel kell szerelni. A Nehézipari Minisztérium X. Főosztályának Műszaki Osztálya a középdunántúli eocén szénterületen nyitandó teljesen új bányaüzem mechanizálását határozta el azzal, hogy az új üzem egyben mintabánya is legyen. 1949. november 2-án az OTH szénbányászati előadója a helyszínen (Balinka és Bakonycsernye határában) ismertette a kiszállt szakbizottság előtt az új üzemmel kapcsolatos koncepciót. A balinkai mintabánya tervei 1949. december 21-ére készültek el. A célok nagyratörőek voltak: „A teljes gépesítés megvalósításával az üzemnek rövid idő alatt mintaszerűen kell kifejlődni, hogy az 1951. év első felében a napi széntermelése a 2000 tonnát elérje, s a további időszakban ezt a termelést állandóan biztosítani tudja." A tervezet mindössze hat kutatófúrás alapján meghatározta a terület szénvagyonát is. Összességében geológiailag 50 millió tonnát becsültek, ebből 11,3 millió tonna esett a balinkai medencére.[36]

Az új bánya nyitásával kapcsolatosan meginduló építkezésekhez kezdetben a környező településekről igyekeztek szabad munkaerőt alkalmazni. A fokozatosan növekvő igényeket azonban mind nehezebben lehetett kielégíteni, egyre többen érkeztek az ország távoli pontjairól is. Az újonnan nyitandó mintabánya és a hozzá kapcsolódó bányászváros szükségszerűen kívánt egy, a munkavállalók elhelyezésére alkalmas, a szocialista életszemléletnek megfelelő lakótelepet. A falusias képet mutató, nagyobb létszámú újonnan érkezett bányászt elhelyezni nem tudó Bodajk nem volt alkalmas azoknak a feladatoknak az ellátására, amelyeket neki szántak. A fejlesztések, ha nem is viharos gyorsasággal, de megindultak. Az eredeti elképzelések, amelyek az új bányát 1950 végére már mint termelő üzemet szerették volna látni, nem valósultak meg. Tegyük hozzá, hogy nem is volt rá reális esély. Az idő rövidsége, a nem megfelelően előkészített és feltárt terület nem kedvezett a gyors eredményeknek. A bánya végül csak 1951. december 22-én kezdte meg a termelést.

1951–1953 között Bodajkon 200 lakás épült fel, 2 db 3 emeletes 64 lakásos és 2 db 2 emeletes 36 lakásos épület. A lakások közül 56 egyszobás, 140 kétszobás, 4 háromszobás volt. Balinkán mindösszesen 16 kétszobás, fürdőszobás lakás épült. Bakonycsernyén a „bányász saját ház" (BSH) építés keretében 55 ház épült fel. A lakásgondok azonban ezekkel az építkezésekkel sem oldódtak meg. A gyorsan iparosodó településekre jellemző módon nagyszámú újonnan toborzott munkás érkezett. Az elhelyezésükről kezdetben gyorsan felépített barakkok segítségével gondoskodtak. Másik megoldásként a bánya a helyi tanács segítségét kérte a szállásgondok megoldására. Ez természetesen azután sok konfliktus forrása volt. Azok, akiknek a házában a tanács mások részére lakrészt utalt ki, nem mindig vették ezt tudomásul, és minden lehetőséget megragadtak nemtetszésük kifejezésére. A viszonylag zárt, összetartó falusi közösség nehezen viselte, hogy az újonnan jött, a helyi közösségi normákat nem ismerő, illetve azokkal nem is nagyon törődő „idegenek" kiváltságos helyzetben vannak. A lakáskérdés még hosszú ideig központi problémát okozott. Jellemző gond volt, hogy a korabeli munkások a jól fizető, de távoli munkahelyre el-

[36] Benke 1996, 156.

szegődve alkalmi szállásokon, munkásszállókon laktak. Jellegzetes példái ezeknek a megyében épülő szocialista város, Sztálinváros körül elterülő barakktáborok.[37]

Az 1950-es években kevés lakás épült, és az elosztási rendszer sem volt egyenletes. Azok a szerencsések, akik a munkahelyük révén lakáshoz jutottak, igen kedvező feltételekkel vehették azt birtokba. Az állami, vállalati kiutalás mellett használatbavételi díj nélkül, csekély lakbér fejében lehetett elfoglalni az új otthont. Jellemző toborzási ígéret volt, hogy az új munkavállalóknak lakást ígértek, ezt aztán sok esetben nem tudták teljesíteni. Az egyedülálló, esetleg családos dolgozókat a bánya által üzemeltetett munkásszállókon helyezték el. Bodajkon az I. számú szállón 120, a II. számún 205 fő lakhatását biztosították. Az 1950-ben felhúzott, a Lakótelepépítési Beruházási Nemzeti Vállalat által építtetett szállók eredetileg 104 fő elhelyezésére szolgáltak volna, egyenként 608 m^2-es alapterületen.[38]

Ezekre a szállókra a túlzsúfoltság volt a jellemző, előfordult az is, hogy a 4 fős hálókban 10-12 embert helyeztek el.[39] Tudván azt, hogy az 1950-es években összességében milyen kevés lakás épült, még elismeréssel is adózhatnánk a bodajki lakótelep fejlődése előtt. Az impozáns számok mögött a valóság azonban sokkal árnyaltabb volt. A gyors ütemű építkezések nem tették lehetővé az infrastruktúra párhuzamos fejlesztését. Nem volt ritka, hogy az új építésű lakótelepek környezetének kialakítására már nem jutott pénz. Erre a költségvetésben tudatosan nem is terveztek forrást, majd csak a következő ütem építésénél alakították ki az infrastruktúrát, rendezték a házak környezetét. A Bodajkon 1951 és 1953 között épült lakások tereprendezésére az 1959-es költségvetés 206 ezer forintot irányzott elő, továbbá számoltak még mintegy 150 ezer forint értékű társadalmi munkával is.[40] A környezet szándékos elhanyagolása, a félkész állapotok miatt az új lakók méltatlan körülmények között éltek. Különösen igaz volt ez a munkásszállókra és azok környezetére. Az ország különböző részéből, eltérő társadalmi rétegekből toborzott munkások elhelyezése nem volt konfliktusmentes. A nagyfokú fluktuáció szintén nem kedvezett az állandó, jól működő közösségek kialakításának. Az előkészítetlen és koncepciótlan lakótelepítés, amely gyakorlatilag csak a lakásokra koncentrált, azt eredményezte, hogy a közösségi létesítmények hiánya egyre nagyobb szociális feszültségeket szült. Bodajkon 1952-ben már mintegy 300 gyermek volt, de óvodával nem rendelkeztek. A telepen élő és dolgozó anyák nem tudták megoldani a kicsik elhelyezését, így extrém esetként az is előfordult, hogy egy négygyermekes anya azzal a kéréssel fordult a tanácshoz, hogy a kicsiket gyermekvédelmi intézetbe helyezzék el, mert a bányában viselt munkája miatt rájuk vigyázni nem tud. A szorító szükség hatására 1952-ben óvodaépítés indult a településen, amely hamar el is készült.[41] Ezzel azonban a problémák egy része oldódott csak meg. Az óvoda működésére már 1953 nyarán panasz érkezett, az óvónők a foglalkozási idő alatt

[37] Erről bővebben lásd: Horváth 2004.
[38] MNL FML XXIV. 641. FMBI Bodajki munkásszálló, 1950.
[39] MNL VeML XXIX. 1. 14. d.
[40] MNL VeML XXIX. 1. KDT 23. d.
[41] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1952. május 6.

vásárolni jártak, a gyerekeket elhanyagolták, megtetvesedtek, bolhásak voltak. A szülők felháborodottan tiltakoztak, a tanács kénytelen volt vizsgálatot elrendelni.[42]

Az 521/2/1954. évi minisztertanácsi rendelet állapította meg a szállásokon a szociális normákat. A sajátos módon, legtöbbször csak vágyálomként megjelenő irányelvek igen hangzatosak voltak. Egy főre minimálisan 9 m^3 légteret kellett biztosítani, és egy hálóhelyiségben maximálisan 20 főt lehetett volna elhelyezni. A munkásszállásokon ki kellett építeni a mosott ruhák szárítására szolgáló helyiség mellett a társalgót is. A szálló lakóinak tisztálkodási lehetőséget kellett biztosítani, minden 5 főre egy mosdócsap és minden 10 főre egy mosdótál volt az elvárás. A dolgozók részére meleg vízről legalább heti két alkalommal kellett gondoskodni. A téli fűtést kályhákkal oldották meg, amelyek részére a tüzelőt mindig a vállalatnak kellett térítésmentesen biztosítani. A szállók takarításáról ugyancsak a vállalatok gondoskodtak. A portörlésről és sepregetésről napi rendszerességgel, a felmosásról heti gyakorisággal intézkedtek. Rendelkeztek az évi kétszeri nagytakarításról és a szállók környékének rendben tartásáról is, amelyek költsége szintén a vállalatokat terhelte. Részletesen leírták, hogy mi az a felszerelés, amit minden hálóhelyiségben minden dolgozónak meg kellett volna kapnia. Az ágynemű mosatásáról kéthetente szintén az üzem gondoskodott. Rögzítették, hogy a szálláson szerszámot tartani tilos. Rendelkeztek a szállásbizottság szervezéséről is. Ennek tagjai között az elnökön kívül kultúr- és sportfelelős, egészségügyi felelős is volt. A feladatai között szerepelt: „erősíteni a kapcsolatot a szálláslakók és a szakszervezeti szervek között. Arra kell törekedni, hogy a szállások belső életét az üzemi bizottság irányítsa." A szobák életét a szobabizalminak kellett szerveznie, erre a tisztre minden szakszervezeti tagot meg lehetett választani. A szállásbizottság választotta és oktatta a szobabizalmikat. A szobabizalmi feladata volt „küzdeni a lakók életkörülményeinek megjavításáért", ugyanakkor fel kellett lépnie a „jogosulatlan, törvényellenes, demagóg követelések" ellen. Az ő felelőssége volt mozgósítani a munkásokat a színház-, mozi-, múzeumlátogatásra, a szakmai és általános műveltséget elősegítő előadások hallgatására és a közös társadalmi munkára. Joga volt az arra méltó dolgozók megjutalmazását javasolni, valamint – ha úgy látta szükségesnek – kérhette a társadalmi bíróság összehívását. Technikai szempontból az egész szállóért a szállásgondnok felelt. Az ő kinevezése az igazgató jogköre volt.[43] A szállón elhelyezett dolgozók nevelését a szállás kultúrpolitikai felelőse végezte. Ennek a főállású dolgozónak a feladatai közé tartozott, hogy megteremtse a „100%-os szervezettséget", a munkásszálló lakóit a rendre és tisztaságra nevelje, az ő feladatkörébe tartozott a szálláson tartott tisztasági versenyek megszervezése is. A rendeletben megfogalmazott elképzelések szerint a munkásszállás lakóit egy szigorúan szabályozott, az egész életüket ellenőrző, jól szervezett apparátus vette körül. Minden körülmények között igyekeztek a dolgozók politikai oktatását, nevelését biztosítani.

Az elméleti elképzeléseket a gyakorlat azonban nem igazolta. 1954-ben a Középdunántúli Szénbányászati Tröszt ellenőrzést tartott a bányaüzemek szállóin. Az eredmények el-

[42] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1953. augusztus 16.
[43] MNL VeML XXIX. 1. KDT 14. d.

keserítőek és megdöbbentőek voltak. Bodajkon megállapították, hogy a szén tárolása nem megoldott, a dolgozók a szoba sarkában felhalmozva tartják, és onnan használják a tüzelőt. Sem szeneslapát, sem szeneskanna nem állt rendelkezésre. A szálló folyosóján és a WC-ben nem égett a villany, a bányászok kénytelenek voltak karbidlámpával világítani, ha használni akarták. A szálló piszkos volt, sok helyen a kitört ablaküvegeket nem pótolták, hiányzott a meleg víz, a takarítást sem oldották meg. Elharapózott a veszekedés, sőt verekedésekre is sor került. Az ellenőrzés során kiemelték, hogy a fiatalok szobája feltűnően rendetlen, piszkos, az ételmaradékok elszórva hevertek a helyiségben. Ezzel szemben az idősebb bányászok szobájában dicséretes volt a rend. Az idősebb, feltehetően már a fordulat előtt is bányászként dolgozó emberek egyfajta öntudattal viszonyultak a munkájukhoz. Alkotó folyamatként élték azt meg, és ennek eredménye nemcsak a munkavégzésükben, hanem környezetükön is mérhető volt. Az iparba kényszerített új munkások, akiknek a szocializációja már a szocialista rendszerhez kötődött, ezzel szemben nehezen alkalmazkodtak. Az új környezet, a szokatlan társadalmi normák következtében viselkedésük is megváltozott. Természetszerűleg nem érezték magukénak a munkásszállót, így annak rendben tartását sem tartották fontosnak.

A vizsgálat a konyha állapotát minden esetben kifogásolta, a szennyvíz elvezetése sok helyen nem volt megoldott, vagy csak nyitott árkokban történt. Ezek azonban sokszor eltömődtek, a szennyvíz visszafolyt, és elöntötte a konyhát. Ugyancsak sok panasz olvasható a jelentésben a mosdóhelyiségek állapotára vonatkozóan. Nem ritkán csak a bokáig érő sáros, mocskos vízben állva lehetett ezeket a helyiségeket használni. A közösségi helyiségek sokszor nem működtek, vagy az állapotuk miatt nem voltak alkalmasak a rendeltetésükre. A dolgozókat „megöli az unalom", fogalmazta meg a jelentés. Egyetlen szórakozást a néprádió hallgatása jelentette, de a revizorok itt is találtak kifogásolnivalót. „Az üres szobákban teljes hangerővel szóló néprádió súlyos kárt okoz a népgazdaságnak", olvasható a jelentésben.[44] A településen működő és az egyetlen szórakozási lehetőséget biztosító Petőfi mozi is katasztrofális állapotban volt, a vetítés egy kölcsönkért, szakadozott lepedőre történt, az ablakok üvegezetlenek voltak, a fűtés hatástalan, és WC sem tartozott az épülethez.[45] A fent vázolt körülmények miatt a lakótelepen és a szállón uralkodó viszonyok többször megjelentek a tanácsülések napirendi pontjai között. Ifj. Kővári Kálmán bodajki vb-elnök 1955 januárjában tartott ellenőrzést a lakótelepen, és elbeszélgetett az ott lakókkal. A telepen uralkodó állapotok megdöbbentették: amerre lépett, mindenütt szemetet és piszkot talált. A lakók a szemetet nem a szemétgyűjtőbe helyezték, hanem egyszerűen a lépcsőház elé dobták. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a szemétszállító kocsit a bánya elvitette a telepről, így a gyűjtőedényeket nem tudták üríteni, ezért voltak kénytelenek a lakók így cselekedni. A kémények miatt a kályhák a lakásokban füstöltek, az ereszcsatornák le voltak szakadva, így a víz a falon folyt le az épület alá. Emiatt is, valamint a vízvezeték hibájából a pincékben állt a víz, a lakások egy részében a WC nem működött, vagy éppen folyamatosan

[44] MNL VeML XXIX. 1. KDT 14. d.
[45] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1952. március 11.

folyt belőle a víz a rossz szelepek miatt. A lakosság a telepen többfajta állatot is tartott, melyek egy része szabadon járkált és a környező földeken legelt, amellyel nagy kárt okoztak, és tovább mélyítették a telepiek és a falusiak közötti szakadékot. A telepi kecskék ráadásul még a gyümölcsfákat is megrágták. A disznóólakat sikerült egészen a lépcsőházak bejárata elé építeni, ami szintén panaszra adott okot. A lépcsőházak piszkosak voltak, mész hiányában azokat a lakók nem tudták kifesteni, a villanyvilágítás is hiányzott, ezért a hazatérő dolgozók a sötétben botorkáltak a lakásukig. „Sok lakó visszaél azzal, hogy az államunk ilyen egészséges lakást adott neki" – írta a vb-elnök, „[v]annak olyan családok, akiknél olyan piszok van a lakásban, hogy nem kíván bemenni az ember". A telepi népboltnál szintén áldatlan állapotok uralkodtak, a szemetet itt is az árokba szórták, a bolt előtt a sárban dagonyáztak a vásárlók, a nádpallós tetőzetben pedig egerek tanyáztak. A végrehajtó bizottság úgy érezte, hogy az áldatlan állapotokat meg kell szüntetni, „mert úgy néz ki ott minden, mintha nem is lenne gazdája". A vb a bányaigazgatóságot tette felelőssé a lakótelepen kialakult állapotokért. A végső érvet így fogalmazták meg: „Mi szeretnénk, ha a bánya vezetőségе többet foglalkozna ezzel a kérdéssel, mert politikai szempontból is káros. Az ellenséges elemek ezeket a hibákat látva kihasználják arra, hogy Népi demokráciánk vívmányait lebecsültessék [sic!]."[46] Az állapotok javulása közel sem nevezhető látványosnak. A 1956. májusi ellenőrzés során a körülmények kísértetiesen emlékeztettek a fent vázoltakra. Mandli Ignác gondnok 1956 áprilisától dolgozott a lakótelepen, az ő tevékenysége nyomán lassan emberibb körülmények kezdtek kialakulni. A lakótelepen ekkor 198 darab egy-, két-, illetve háromszobás lakás volt, továbbá egy 80 személyes férfiszálló és egy felvonulási épület tartozott a bánya kezelésébe, ez utóbbiban 15 szükséglakást alakítottak ki. Az itt álló hondvédségi épületet ekkor már nem Balinka, hanem Pusztavám kezelte. A leglátványosabb eredmény az volt, hogy az eltörött vízvezetékeket kijavították, a pincékben a szennyvízfolyást megszüntették. A lakótelepen csak az A épületnél volt szemétgyűjtő, a többinél nem, ami a meleg időben nagy fertőzésveszélyt okozott.[47] A telepi gyerekek rendszeresen betörték a lépcsőházak ablakait, és ezért azok huzatosak, szemetesek voltak. Az állapotok miatt a fertőzésveszély folyamatosan fennállt, különösen a meleg nyári időszakban. A község orvosa sok esetben tartott ellenőrző bejárást a telepen, és minden esetben talált kifogásolnivalót. Kérte a tanácsot, gondoskodjon arról, hogy a telepen lakó emberek ne az ablakon keresztül szórják ki a szemetet, és ne onnan borogassák ki a szennyes vizet.[48] Ilyen körülmények mellett nem csoda, hogy fertőző betegségek léptek fel. 1953 decemberében 31 megbetegedést okozó vérhasjárvány tört ki. A helyszínre kiszálló orvos még további 21 bányászt talált betegnek. A község területén csak két megbetegedés fordult elő, a többiek mind a lakótelep lakói voltak. A járvány-egészségügyi vizsgálat megállapította, hogy a telepen minden engedély nélkül üzemelt a Középmagyarországi Üzemélelmezési Vállalat 54. számú vendéglátóhelye. A kocsma igen kezdetlegesen volt felszerelve és bebútorozva.

[46] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1955. január 10.
[47] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1956. május 23.
[48] MNL FML XXIII. 715. Bodajk tü. jkv. 1953. február 20.

Az orvosok ezenkívül megdöbbenve tapasztalták, hogy a lakótelep szennyvize a helyiségben feltört, és egészen a konyha ajtajáig folyt, így a személyzet kénytelen volt abban tocsogni. Az Állami Közegészségügyi Felügyelő az intézményt azonnali hatállyal bezáratta. További hiányosságok voltak a szennyvíz, a szemétkezelés és a köztisztaság terén a legénységállón és a lakótelepen egyaránt.[49] A lakótelepen a katasztrofális körülmények mellett az ott lakók magatartása is sok kivetnivalót hagyott maga után. Az italozás, a duhajkodás rendszeres volt. Visóczki György, a balinkai bányák igazgatója 1953-ban a községi tanácshoz fordult, hogy segítsenek visszaszorítani azt a folyamatot, amelynek eredményeként a dolgozók nem a munkába, hanem a „korcsmába" mennek. Javasolta, hogy a vendéglátóhelyek nyitvatartási idejét korlátozzák, és a népboltban tiltsák meg a reggeli órákban a palackozott italok árusítását. A községi végrehajtó bizottság határozatot hozott arról is, hogy „a bányákban történő fizetés napján és az azt követő napokon kizárólag sör és málnaszörp kerüljön kimérésre".[50] 1955-ben a tanács megtiltotta, hogy az italmérésekben hétköznapokon és ünnepnapokon este 10 óra után szeszes italt szolgáljanak ki, e rendelet alól csak az engedélyezett rendezvények idején tettek kivételt. Szintén tiltották a hangos kiabálást és az éneklést az utcán.[51] A községi orvos beszámolója szerint még 1956-ban is sok volt az alkoholista.[52] Az italozás és duhajkodás mellett a lazuló erkölcsi normák is felkeltették a tanács figyelmét. A nemi betegségek ellen a közegészségügyi rendelkezések mellett jogi eszközökkel is felléptek. A kétes hírű vagy erkölcsileg kifogásolható életet élőket rendőri felügyelet alá helyezték. Az egészségügyi felvilágosítás és a szűrések eredményeképpen vérbaj nem fordult elő a településen, amit a helyi orvos nagy sikernek könyvelt el. Az erkölcsökre azonban minden tekintetben igyekeztek vigyázni. 1953-ban a bányától panasz érkezett a tanácshoz, hogy „a lakótelepen nagyon sokan vannak, akik nem élnek rendes házassági életet, hanem csak összeállnak, és igénybe veszik a lakásokat". Mint a bánya igazgatója előadta: „az ilyen esetek alkalmasak arra, hogy az egész lakótelep erkölcsi nívóját rontsák". A vb haladéktalanul intézkedett, hogy az egész telepen mindenki szerezze be a legújabb keletű „együttélési bizonyítványt". Aki ezt nem tudta bemutatni, az jogosulatlan volt a családos lakás igénybevételére, és sürgősen el kellett azt hagynia.[53] Az italozás mellett a bűnözés is elharapózott a lakótelepen. A község legfertőzöttebb területe a bányászlakótelep volt, az elkövetett bűncselekmények több mint fele a telephez volt köthető. Jellemző volt a lopás, a rablás, a tiltott szerencsejáték, a testi sértés és a korszak abszurditását jelképező feketevágás. A szülők a gyerekeket küldték a határba lopni, ez ellen felvilágosító munkával igyekeztek fellépni. A szabálysértések tekintetében a csendháborítás, illetve a „szocialista együttélés" szabályainak be nem tartása dominált, de a közlekedés terén is voltak kilengések. A közrendet a rendőrök mellett kilenc önkéntes rendőr is vigyázta.[54]

[49] MNL FML XXIII. 277. Móri JT. vb. jkv. 1953. január 6.
[50] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1953. november 1.
[51] MNL FML XXIII. 715. Bodajk tü. jkv. 1955. május 31.
[52] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1956. augusztus 28.
[53] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1953. november 1.
[54] MNL FML XXIII. 715. Bodajk vb. jkv. 1956. szeptember 5.

Igazságtalanok lennénk azonban, ha csak a rossz példákat sorolnánk fel, természetesen a negatívumok mellett a lakótelep és a bánya pozitív lehetőségeket is kínált. A bodajki újtelep – mint láttuk – messze nem volt tökéletes, a felszereltsége, az infrastrukturális ellátottsága elmaradt a kívánatostól, de az ötvenes évek lakásínséges időszakában mégis viszonylag kulturált, modern lakhatást kínált a főleg faluról érkezett munkásoknak. A bányamunkások számára a lakótelepi elhelyezés, a komfortos lakások, a bányászjárat, a szabadidő kulturált eltöltésének – legalább elméleti – lehetősége mind olyan kényelmi szolgáltatások voltak, amelyek többségüknek jelentős előrelépést, életminőségbeli emelkedést jelentettek. A szabadidő eltöltését szolgálta a munkásszállón lévő kézikönyvtár és a községi könyvtár, a mozi is, amelyeket szintén használhattak a bányászok, a tröszt támogatásával sportegyesületek is működtek.

Összefoglaló

További jelentős fejlesztések is tervben voltak Bodajkon, a végső cél egy 5000 lelket is befogadni képes bányászváros volt. Ezt azonban az 1953-ban meghirdetett új gazdaságpolitika, amely az ipari beruházások jelentős részét leállította vagy erősen visszafogta, már megakadályozta. A kevésbé fontos, perifériális építkezések véglegesen leálltak, köztük a bodajki is, itt már csak a parkosítás és a közművesítés befejezésére futotta a lendületből. Nem épült több lakás, a bányászlakótelep további fejlesztése lekerült a napirendről, miként a település várossá fejlesztése sem volt cél többé. A régió vezető szerepét egyre inkább Mór gyakorolta,[55] így Bodajk esélye arra, hogy valaha bányászváros legyen, semmivé vált.

A helyi tanács ezt a tényt azonban nehezen tudta elfogadni, mellőzöttségükbe nem akartak beletörődni, így 1954-ben a megyei tanácshoz fordultak azzal a kérésükkel, hogy előbb kiemelt község címet, majd városi rangot szeretnének nyerni. A megye válaszában arról tájékoztatta a tanácsot, hogy első lépésként a községi tanácsnak szükséges határozatot hoznia a várossá válás ügyében, melyet alapos indokokkal, számszerűleg kell alátámasztania, hogy a városi ranghoz szükséges feltételekkel rendelkeznek. Ezt követően, amennyiben a feltételek adottak, akkor a járási és a megyei tanács támogató határozata után a minisztertanács jóváhagyásával lehet valamely települést várossá nyilvánítani.[56] Bodajk esetében az alapos indokok ekkor még hiányoztak, a számok sem szóltak a település mellett. A várossá válás kérdése így tehát – bő fél évszázadra – lekerült a napirendről. A település növekedése azonban nem állt meg teljesen. Kismértékben ugyan, de nőtt a lakosságszám, és történtek infrastrukturális beruházások is. A továbbiakban az egyenletes fejlődés jellemezte a települést,[57] a lakótelep lassan integrálódott a községbe, az elkülönülés fokozatosan megszűnt.

[55] 1984-től már városi rangban.
[56] FML XXIII. 4. 1954. 115–12. sz.
[57] Ennek eredményeképpen Bodajk hat évtizeddel később, 2008. július 1-jétől városi rangot kapott.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL FML = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
IV. B) 405. b) Fejér vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok.
XXIII. 2. a) Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Végrehajtó Bizottság jegyzőkönyvei.
XXIII. 2. b) Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. Elnöki iratok.
XXIII. 277. Móri Járási Tanács végrehajtó bizottsági jegyzőkönyvei.
XXIII. 715. Bodajk község végrehajtó bizottsági és tanácsülési jegyzőkönyvei.
XXIV. 641. Fejér Megyei Beruházási Igazgatóság iratai.
XXXV. 1. MDP Fejér Megyei Bizottságának iratai.
XXXV. 5. Magyar Dolgozók Pártja Móri Járási Bizottság végrehajtó bizottsági ülések jegyzőkönyvei.

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XXIX-F-5-a. Közép-dunántúli Szénbányák (1952–1967: Közép-dunántúli Szénbányászati Tröszt).

MNL VemL = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára
XXIX. 1. A Közép-dunántúli Szénbányászati Tröszt (Veszprém), majd Veszprémi Szénbányák iratai.

Statisztikai adatok

Helységnévtár 1963: Magyarország helységnévtára 1962. Budapest, Statisztikai Kiadó Vállalat.
KSH 1956: *Fejér megye fontosabb statisztikai adatai 1956.* Székesfehérvár, Statisztikai Kiadó Vállalat.
KSH 1958: *Fejér megye fontosabb statisztikai adatai 1957.* Székesfehérvár, Statisztikai Kiadó Vállalat.

Felhasznált irodalom

Belényi Gyula 1984: Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén. *Párttörténeti Közlemények* (30) 4. 79–112.
Benke István (szerk.) 1996: *A magyar bányászat évezredes története.* Budapest, Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület.
Bödő István – Czetz Balázs 2009: *„Ígéretekből nem lesz demokrácia!" Dokumentumok Fejér megye történetének tanulmányozásához 1945–1948.* Székesfehérvár, Fejér Megyei Levéltár.
Bráz János é. n.: *Várpalota.* Várpalota, magánkiadás.
Czetz Balázs 2007: „Szerencse fel! Szerencse le! Ilyen a bányász élete." A kisgyón-balinkai bányászok élet- és munkakörülményei az '50-es években. In Czetz Balázs – Kunt Gergely (szerk.): *A jelenkortörténet útjai 2. Politika és hétköznapok.* Miskolc. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 7–49.
Csukly Alajos 1963: *A székesfehérvári Könnyűipari Szerszámgépgyár.* Székesfehérvár. Kézirat.
Erdmann Gyula – Pető Iván 1977: *A magyar szénbányászat a felszabadulástól a hároméves terv végéig.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Erdős Ferenc – Pongrácz Zsuzsanna (szerk.) 2000: *Dunaújváros története.* Dunaújváros, Dunaújvárosi Önkormányzat.

Germuska Pál 2004: *Indusztria bűvöletében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok.* Budapest, 1956-os Intézet.
Honvári János (szerk.) 2000: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Budapest, Aula Kiadó.
Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
Izsák Lajos (főszerk.) 1998: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956.* Budapest, Napvilág Kiadó.
Kovács János – Nemes Vilmos – Örsi András 1976: *Bauxitbányászat Fejér megyében 1926–1976.* Kincsesbánya, Fejér Megyei Bauxitbányák Vállalat.
Könczöl Imre 1988: *Várpalota rövid története.* Várpalota, Krúdy Gyula Városi Könyvtár.
Pera Ferenc é. n: *A kisgyóni-balinkai szénbányászat ötven éve.* (Üzemtörténeti Füzetek 3.) H. n., Magyar Történelmi Társulat.
Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris Kiadó.
Videoton 1970: *A Videoton Gyár története 1938–1970.* Székesfehérvár, Videoton.

SZŰTS ISTVÁN GERGELY

Veszprém megye iparszerkezete az 1960-as és 1970-es évek fordulóján

Veszprém megye iparára, iparszerkezetére vonatkozó összesített adatokat legkönnyebben a KSH Veszprém Megyei Igazgatóságának korabeli éves jelentéseiből nyerhetünk. Az ott felsorolt számsorokból összehasonlító elemzést ugyan végezhetünk – természetesen kellő forráskritikával –, ám a számok mögötti tartalmakat, a csökkenő vagy éppen növekvő tendenciák okait más forrásokból kell megismerni, megérteni. A levéltári fondjegyzékeket, ma már egyre inkább egyéb adatbázisokat is böngészve elsőre a MSZMP helyi szervezetei, a Veszprém Megyei Tanács vagy az adott vállalatok hivatalos beszámolói kerülnek a kezünkbe, ám érdemes egy szinttel lejjebb, részletesebb kutatásokat is végezni. Így például a MSZMP Gazdaságpolitikai Osztályának, a Megyei Tanács Ipari Osztályának, illetve az adott vállalatok sok esetben nagyszámú, ám rendezetlen iratanyagaiban kezdeni a munkát. A kvantitatív adatok mellett, azokat kiegészítve érdemes még felkutatni a megyében, a járásokban készített heti és havi hangulatjelentéseket, valamint a lakossági és munkavállalói panaszokat is.

Azért is célszerű több szempontú forrásfeltárást végezni, mert a vállalati jelentések esetében a tervgazdálkodás keretei miatt a korszakra alapvetően jellemző volt a beszámolók korrekciója, tervszámokhoz való igazítása. Nem volt ez másképpen vizsgált időszakunkban sem, az 1970-es megyei pártértekezleten több felszólaló, „megérezve az idők szavát", például szóvá is tette az évi, félévi mérlegek szinte általánossá vált korrekcióit.[1]

Az MSZMP KB 1969 júniusában hozott határozatot a gazdaságpolitikai eredmények reálisabb megismerésére, és elvárásként határozta meg, hogy megszűnjenek az addig gyakori, úgynevezett „vadstatisztikai hajtások".[2] Ezt az állásfoglalást a KSH is továbbította megyei intézményei felé. Az 1970-es évek statisztikai adatait, gyakran egymásnak ellentmondó számadatait nézve persze kérdés, a tervszámok és -keretek időszakában ezek mennyire változtak meg a negyed-, féléves és éves beszámolókban.

[1] MNL VeML XXXV.1. 107. doboz, 14. tétel.
[2] MNL VeML XXXV.1. 110. doboz, 47. tétel.

Iparszerkezeti mutatók

Veszprém megye a szocialista időszakban az úgynevezett ipari megyék kategóriájába tartozott. A megyehatárok változásai[3] ezen a besoroláson sem változtattak, hiszen az ipar, az ipari termelés elsősorban a Várpalota–Veszprém–Ajka-tengelyre koncentrálódott. A Veszprémi járás, valamint Veszprém, Várpalota és Ajka városainak területén a megye ipari termelésének 85 százaléka zajlott, valamint a megyében az iparban foglalkoztatottak 76 százaléka szintén itt, ezeken a településeken élt, dolgozott. Egy 1969-ben készült jelentés szerint a megye nyugati (Tapolca–Keszthely–Sümeg) és északi (Pápai járás) területei a második világháborút követő iparosításból is nagyrészt kimaradtak, így a termelés és foglalkoztatás terén a különbségek nem csökkentek az iparosodott Várpalota–Veszprém–Ajka-tengely és a többi térség között.[4] A megye tíz legnagyobb vállalata közül – ezek a megyei össztermelési érték 80 százalékát adták – kilenc szintén ebben a körzetben helyezkedett el, kivételt csak a Pápai Húsipari Vállalat jelentett.

Nemcsak területileg, de szerkezetileg is jelentős eltérések voltak a megyében működő vállalatok között. A szocialista ipar az államosításokat követően több szektorra tagolódott.[5] Egyrészt az állami iparra, amelynek egyik részét minisztériumi, másikat tanácsi iparnak nevezték, másrészt pedig az úgynevezett szövetkezeti iparra.

Legnagyobbrészt a minisztériumi szektorba tartozó nehézipari vállalatok jellemezték Veszprém megye iparát – 1969-ben 85 százalékát adták a megyei termelésnek és foglalkoztatásnak. Rajtuk kívül a tanácsi szektor vállalatai a megyei termelésnek 1957-ben 2,8 százalékát, és tíz évvel később is csupán 3,6 százalékát tették ki. Ezt az arányt egy 1969-ben készült prognózis változatlannak jósolta a következő évtizedre is. A megye ipari termelésének maradékát az 1960-as évek végén átlag 5 százalékos szövetkezeti ipar és a folyamatosan csökkenő arányú, ekkor átlagosan szintén 5 százaléknyi magánkisipar tette ki.

Veszprém megye iparát tehát alapvetően a stratégiai fontosságú, minisztériumi felügyelet és irányítás alatt álló bányászat, kohászat és vegyipar határozta meg.[6] Ez az arány – a Megyei Tanács Ipari Osztályának prognózisával megegyezően – vizsgált időszakunkban is megmaradt, hiszen az országos iparpolitika célkitűzései és irányai tovább erősítették e szektorokat.

Már az 1960-as évek közepén a pénzügyi egyensúly érdekében egyre gyakrabban hangzott el a gazdaságirányítási reform szükségessége, amely az addigi mindent felülíró tervutasítási rendszert és negatív következményeit szerette volna felülvizsgálni. 1965-ben

[3] 1950-ben a 144/1950. (V. 20.) M. T. sz. rendelet a járások területének rendezéséről Keszthely városát és a Keszthelyi járást Zalától Veszprém megyéhez csatolta. Végül az 1034/1978. (X. 6.) M. T. sz. határozat az említett várost és járást ismét visszaadta Zala megyének.

[4] MNL VeML XXIII.8.3. 203. doboz, 118. tétel.

[5] Kondor 2012.

[6] A magyar pénzügyi és gazdasági szektor államosítását követően az 1950-es évek elejére már kialakult az a struktúra, amelynek értelmében a nagyobb és stratégiailag fontos vállalatok minisztériumi, a kisebb lokális léptékű és nagyrészt helyi igényeket kiszolgáló vállalkozások tanácsi, míg a kisipar szövetkezeti formában, fenntartással működött.

az MSZMP KB például, addig elképzelhetetlen módon, az ipari termelés növekedésének mérsékléséről döntött. Azonban ezek a „reform jellegű" intézkedések a struktúrát, a tervutasítási rendszert és annak negatív hatásait ekkor egyelőre még nem érintették.[7]

Az MSZMP KB hosszas előkészületek után 1966. május 25–27-én fogadta el az úgynevezett „új mechanizmusról" szóló határozatot, amely majd 1968. január 1-jével lépett életbe. Gazdasági átalakítással ötvözött reformot kívántak bevezetni egy újfajta gazdaságpolitikai irányvonal részeként. Mindez az 1966 és 1970 közé eső III. ötéves terv kidolgozásának idején történt, ám a programot az 1970 és 1975 közötti IV. ötéves tervben kívánták megvalósítani.

Az új iparpolitikai irányvonal röviden fogalmazva elsősorban egy gazdaságosabb és észszerűbb struktúra kialakítására törekedett. Az átszervezések eredményeképpen például az 1950-ben regisztrált 1427 helyett 1975-ben már csak 779 állami iparvállalatot tartottak számon az országban.[8] Az átszervezések, a gazdaságosság érdekében történő intézkedések természetesen kedvezőtlenül hatottak a hatalmi befolyással is bíró, főként minisztériumi nagyvállalatokra. Nem véletlen. hogy az új gazdasági irányvonal intézkedéseit gazdasági és politikai szinten is igyekeztek lassítani, 1972 őszétől pedig szovjet nyomásra az MSZMP KB jelentősen módosította annak tartalmi részét.[9] Ezzel együtt a IV. ötéves terv beruházási és fejlesztési irányai ismét a nehézipar felé kezdtek eltolódni.[10]

Ennek kapcsán persze hozzá kell tenni, hogy MSZMP KB az 1973–74-ben bekövetkezett világgazdasági árrobbanásnak a magyar államháztartásra gyakorolt negatív hatásait csak 1975 nyarától kezdte el ténylegesen kezelni. Az export–import okozta deficit, az államháztartás hiánya miatt a nemzetgazdasági veszteség már 1974-ben is mintegy 17-18 milliárd forintra rúgott. Az állam a világgazdasági mutatók kedvezőtlen alakulása ellenére az új gazdasági irányvonalban meghatározott beruházási hullámot és a lakosság növekvő fogyasztási kedvét nem kívánta megakasztani, s végül csak 1975 nyarán döntöttek a vállalati beruházások mérsékléséről és a lakossági keresetek visszafogásáról.[11]

Mindezek fényében célszerű megvizsgálni, hogy az új gazdasági mechanizmus intézkedései, majd a központi iparpolitika változtatásai milyen hatással voltak a megye iparszerkezetére.

Az 1968. január 1-jével életbe lépett új gazdasági irányvonal fontos része volt a kapacitásnövelés mellett a hatékonyságot és versenyképességet javító technológiai beruházások ösztönzése. Az Országos Tervhivatal az MSZMP KB-nak 1970-ben egy olyan koncepciót nyújtott be, amelyben a III. ötéves tervhez képest 30 százalékkal (mintegy 120 milliárd forint) több beruházást irányoztak volna elő.[12] Bár az eredeti célok még a beruházások észszerűsítését, így kisebb mértékét határozták meg, azonban az évtized fordulóján egy

[7] Schlett 2008, 34.

[8] Berend 1979, 177.

[9] Szalai 1982, 23-35.

[10] Cseszka 2008, 95.

[11] Germuska 2012, 61.

[12] Germuska 2012, 63.

nehézipar-centrikus, alapanyag- és termelésfejlesztésre fókuszáló beruházási irány vált meghatározóvá.[13]

Az 1968-ban meghatározott új gazdasági irányvonal másik fontos pontja a termelés és a beruházások észszerűsítése mellett a termelőegységek önállóságának kiterjesztése volt. Az eredeti tervek szerint az így meghatározott keretek között a vállalatok egy része maga határozhatott volna abban, hogy mit termel, és azt kinek értékesíti. A központi irányítás azonban továbbra is megmaradt, és a legfontosabb területeken, mint például az ár-, bér- és jövedelemszabályozásban egységes rendszer volt érvényben. A vállalatok a működéshez, fejlesztéshez szükséges forrásokat is kizárólag az államtól kaphatták, így az önálló döntéshozatal lehetősége erősen korlátozott maradt, de mint lehetőség, megjelent az egyes iparvállalatoknál.[14]

A megye egyik iparközpontjában, Ajkán és a környező iparmedencében például 1969-ben nyolc nagyobb termelőegység működött, amelyek közül azonban csak egy (a Városgazdálkodási Vállalat) rendelkezett szervezeti önállósággal, a többi tröszt vagy országos nagyvállalat volt, azaz minisztériumi irányítás alatt működött.[15] A városi pártbizottság számára készült belső jelentés szerint az új gazdasági irányvonal által meghatározott decentralizáció bár még meg sem valósult, ám az elmúlt egy év tapasztalatai alapján komoly ipar- és pártszervezési problémát okozott a vállalatok döntéshozatali folyamataiban.

A Veszprém Megyei Tanács 1969-ben a IV. ötéves terv kereteinek ismeretében alig érzékelhetően, de némi kritikát fogalmazott meg a nehézipar újbóli fejlesztése kapcsán. Ennek oka az volt, hogy a nagy széntermelő medencékben, Várpalota, Ajka és Dudar térségében folyamatosan csökkent a termelés, és így az ágazat súlya is. A maguk részéről – nem meglepően egyetértve az állami gazdaságpolitikai főbb irányvonalaival – a vegyipari szektor további fejlesztését kívánták támogatni, hiszen csak a Péti Nitrogénművek a megyei össztermelés 30-35 százalékát adta.[16]

A magyar gazdaságpolitika a IV. ötéves tervben kiemelt szerepet szánt a vegyiparnak, ebben a ciklusban készült el a Tiszai Vegyi Kombinát és a százhalombattai Dunai Kőolajfinomító, valamint jelentős fejlesztések történtek a Borsodi Vegyi Kombinátnál is. A vegyipar a megye legdinamikusabban fejlődő ágazata lett, hiszen például 1970-hez képest 1975-re a Peremartoni Vegyipari Vállalat és a Péti Nitrogénművek is megduplázta éves termelési értékét.[17]

Ezzel szemben a megyei szénbányászati vállalatok (Középdunántúli Szénbányák, Várpalotai Szénbányák) az előzetes prognózisok alapján öt év alatt alig néhány százalékos növekedésre számíthattak. Sőt, a megyei nagyvállalatok közül a Középdunántúli Szénbányák volt az egyetlen, amelynél 1970-hez képest 1975-re a hivatalos statisztikákban is csökkent az értékesítés mértéke.

[13] Cseszka 2008, 97.
[14] Tomka 2011, 105.
[15] MNL VeML XXXV.9. 47. doboz, 11. tétel.
[16] MNL VeML XXIII.8.3. 203. doboz, 118. tétel.
[17] *Ipari adattár...* 1976, 70.

Ugyancsak visszaesés történt a megyei könnyűipari ágazat esetében is, olyannyira hogy az 1975-ös termelési érték nem érte el az öt évvel korábbi szintet.[18] Mindkét ágazat rossz teljesítményében szerepet játszottak azok a világgazdasági változások – az energiahordozók és egyéb nyersanyagok világpiaci árának gyors növekedése –, amelyek a teljes magyar gazdaság, s különösen is néhány sérülékenyebb ágazat számára előnytelennek bizonyultak.[19]

A bányaipar termelési értékének visszaesése országos jelenség volt, éppen ezért a kormány 1969-től a szénbányászat rekonstrukciójának elősegítésére központi támogatást irányzott elő.[20] A szénmezők „kifáradása", a technológiai hiányosságok, valamint az exportértékesítés csökkenése miatt sem tudtak a megadott tervszámok szerint termelni a megyei bányavállalatok. Sőt, 1976-ban a kohászat értékszámai is elmaradtak az előző évi eredményektől.[21]

A bányászati termelés visszaesése, a termelési problémák és a technológiai hiányosságok komoly hangulatváltozást okoztak a bányászok körében is. Az 1970-ben rendezett megyei pártértekezleten a Várpalotai Szénbányák küldöttje, T. Károly a sablonos köszönetnyilvánítás és a pozitív eredmények kötelező felsorolása után a közhangulatot jellemezve egy régi bányászidézettel kívánta zárni mondandóját:[22] „Édes fiam, tudod, mi kell ehhez a szakmához? Két erős kar, két erős láb és egy buta fej." T. Károly 21 társával együtt nem jutott szóhoz a pártértekezleten, sőt végül a szervezők ezt a mondatát gondosan kihúzták a tervezett szövegből.

Az 1970-es évek közepére tehát a nehézipar helyett egyértelműen a vegyipar, valamint a hozzá kötődő kiegészítő tevékenységek, továbbá – a megnövekedett beruházások miatt – az építőipar vált meghatározóvá. A termelés mellett a kutatás-fejlesztés tekintetében is érdekelt volt a megye, hiszen a balatonalmádi Bauxitkutató Vállalat mellett a Magyar Ásványolaj és Földgáz Kísérleti Intézet, valamint a Nehézvegyipari Kutató Intézet a növekvő igények miatt 1975-re közel huszonötször annyi bevételre tett szert, mint öt évvel korábban.[23]

A beruházások alakulása

1970 és 1975 között az előző tervidőszakhoz képest kétszer annyi, mintegy 31 milliárd forintnyi beruházás valósult meg a megyében.[24] Ennek elosztása is jól érzékelteti az egyes ágazatok helyzetét, hiszen az eredetileg tervezettel szemben végül az összes ráfordítható összeg 60 százalékát (17,6 milliárd) ipari létesítmények építésére, bővítésére költötték. Ebben az öt évben a beruházások 42 százaléka építési, 46 százaléka pedig gépbeszerzés jel-

[18] MNL VeML XXIII.8.6. 10. doboz, 2. tétel.
[19] Tomka 2011, 104.
[20] Germuska 2004, 155.
[21] MNL VeML XXXV.1. 159. doboz, 41. tétel. MSZMP MB Gazdaságpolitikai Osztály.
[22] MNL VeML XXXV.1. 107. doboz, 14. tétel.
[23] *Ipari adattár...* 1976, 72.
[24] MNL VeML XXIII.8.6. 10. doboz, 2. tétel.

legű kiadás volt. Előbbiek közül például tizenegy országos jelentőségű nagyberuházás valósult meg vagy kezdődött el. 1970 és 1975 között készült el például a Halimba III. Bauxitbánya, az Ajkai Timföldgyár, valamint a Péti Műtrágyagyár bővítése is. Az Ajkai Timföldgyár esetében 1968 és 1974 között olyan nagyarányú fejlesztés történt, hogy a záróévben már 22 ezer tonna volt az éves termelés.[25] Emellett az állami nagyberuházások részeként 1971-ben 1 millió 46 ezer forint értékben az inotai gázturbina kivitelezése is megkezdődött.

Ugyancsak a IV. ötéves terv ideje alatt kezdődött el a következő majd két évtized megyei lakásépítési folyamatát nagyban meghatározó Veszprémi Házgyár kiépítése és termelése. Igaz, néhány évig még jelentősen elmaradt az elkészült termékek száma az ötéves tervben meghatározottaktól.[26]

A nagyarányú beruházások miatt a megye építőiparát is fejleszteni kellett, azonban egy 1969-es KB-jelentés szerint az építőipari vállalatoknál szinte folyamatos problémát okozott a munkaerő- és a cementhiány.[27] A legnagyobb építőipari cég, a Veszprémmegyei Állami Építőipari Vállalat a növekvő beruházási hullám ellenére még az 1970-es évek közepén is veszteséges volt, 1975-ben például 78 millió forint hiánnyal zárták az évet.[28] 1970-ben például kapacitáshiányra hivatkozva a megrendelések 34 százalékát utasították vissza.[29]

Az évtized fordulóján készült heti hangulatjelentéseket olvasva a cement- és építőanyag-hiány szinte állandó témája az összefoglaló jelentéseknek. A Közép-Dunántúli Tégla- és Cserépipari Vállalat küldöttjének beszédvázlatából – végül ez sem hangzott el az 1970-es megyei pártértekezleten – jól látszik, hogy a statisztikákban is megjelenő munkaerőhiány mögött milyen okok voltak, és ezek milyen következményekkel jártak. V. Gyula immár krónikus munkaerőhiányról ír, ennek okát egyrészt az alapanyaghiányban, másrészt a fizetések rendezetlensége miatt a munkaerő folyamatos fluktuációjában látta. A vállalat párttitkára a Közép-Dunántúli Tégla- és Cserépipari Vállalat alkalmazotti létszámával kapcsolatban megjegyzi, hogy 1969-ben 90, 1970-ben pedig átlagosan 130 fő hiányzott az optimális létszámból. Hasonló arányt mutatnak az iparstatisztikai adatok is, hiszen 1969-hez képest 1970-re éves szinten 76 fős hiányt jeleztek.[30] A beruházási hullám ellenére a munkaerő- és alapanyaghiány miatt az évtized elején két téglagyár termelését növekvő veszteségei miatt ideiglenesen le kellett állítani.

A munkaerő- és alapanyaghiány kapcsán a Népi Ellenőrző Bizottság vezetője, N. István az 1970-es megyei pártértekezleten azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy többször tapasztaltak egyes vállalatoknál olyan jelenségeket, amelyek büntetőjogi feljelentést érdemelnének. Kapacitáshiányra hivatkozva ugyanis egyes vállalatok rendeléseket mondtak vissza, majd engedélyt adtak, hogy ugyanezt a megrendelést alkalmazottjaik másodállásban elvégezhessék.[31] N. István szerint a kapacitáshiányra való hivatkozást emiatt minden esetben ki kellene vizsgálni.

[25] Horváth 2015, 189.
[26] A IV. ötéves terv értelmében 1975. december 31-ig 1500 lakás gyártását irányozták elő, ezzel szemben azonban alig 600 darab készült csak el. MNL VeML XXIII.8.6. 10. doboz, 2. tétel.
[27] MNL VeML XXXV.1. 103. doboz, 40. tétel.
[28] MNL VeML XXXV.1. 159. doboz, 41. tétel.
[29] MNL VeML XXXV.1. 125. doboz, 37. tétel. A megye gazdaságának fejlődése 1969–1971 között.
[30] *Ipari adattár...* 1976, 74.

A statisztikai adatok, a beruházási mutatók és eredmények, valamint a megyei szervek beszámolói alapján kijelenthető, hogy Veszprém megye a IV. ötéves terv iparpolitikájának kedvezményezettje volt. Az országos iparfejlesztési programok – amelyek elsősorban az Észak-Dunántúlon és Észak-Magyarországon zajlottak – következményeként a már meglévő ipar szerkezetének köszönhetően jelentős fejlesztési összegek áramlottak ide.[32] Ezt erősíti az is, hogy az iparban foglalkoztatott, egy főre jutó beruházási összegek (31 ezer forint/fő) szintén magasnak számítottak, sőt országos szinten Veszprém megyében voltak a legmagasabbak.[33]

Munkaerő-gazdálkodás

A nagymértékű beruházások ellenére a munkaerő-gazdálkodási mutatók az 1960-as és 1970-es évek fordulóján mind országosan, mint megyei szinten kedvezőtlenül alakultak. A megyében továbbra is a legtöbb problémát a – vándorló – munkaerő pótlása jelentette. A Veszprém Megyei Tanács VB Ipari Osztályának 1969-es jelentése szerint a megyében található tanácsi és szövetkezeti vállalatoknál az elmúlt évben az alkalmazottak 43 százaléka váltott munkahelyet, közülük viszont csak 23% maradt az Ipari Osztály felügyelete alatt lévő üzemekben.[34] Bár az 1960-as évek végére tovább nőtt az új építésű lakások száma a megyében – elsősorban az iparilag frekventált városokban –, ennek ellenére az összipariban foglalkoztatottak közül még mindig 22 ezren ingáztak, átlag napi 105 kilométert a munkahelyük és otthonuk között.[35]

Az 1970. év első felében a munkára jelentkezők többsége tehát nem létszámbővítésre, hanem a vándorló, hiányzó munkaerő pótlására lett alkalmazva. A veszprémi Bakony Műveknél például ebben a félévben 201 belépővel szemben 449 kilépőt regisztráltak.[36] Mind a Munkaügyi Minisztérium, mind a helyi tanácsok igyekeztek szabályozni a vándorlást. A Veszprém Megyei Tanács VB. 641/1967. sz rendelkezése értelmében azok, akiknek munkakönyvében a „Kilépett" bejegyzés szerepelt, új munkát csak központi közvetítéssel vállalhattak. A MTVB munkaerő-közvetítése a legnagyobb munkaerőhiánnyal küzdő vállalatokhoz – így jelen esetben a Bakony Művekhez – irányította a munkavállalókat.

[31] MNL VeML XXXV.1. 107. doboz, 14. tétel.
[32] Kőszegfalvi 1983, 21–23.
[33] Feljegyzés Veszprém megye társadalmi, gazdasági és politikai helyzetéről. 1972. MNL VeML XXXV.1. 125. doboz, 28. tétel.
[34] MNL VeML XXIII.8.3. 203. doboz, 118. tétel.
[35] MNL VeML XXIII.8.3. 203. doboz, 118. tétel.
[36] MNL VeML XXIII.8.3. 88. doboz, 25. tétel.

1970 első félévében összesen 1638 személyre jelentettek be igényt – 936 férfi, 702 nő – a vállalatok, azonban mindössze 738 főt tudtak nekik kiközvetíteni.[37] Az elhelyezettek 63,8 százaléka női munkaerő volt.

Az MSZMP Veszprémi Járási Bizottságának 1971 júniusában kelt gazdaságpolitikai jelentése szerint a járás területére már nem lenne célszerű újabb jelentős üzemet telepíteni, mivel az ahhoz megfelelő számú és képzettségű munkaerő egyszerűen nem állna rendelkezésre.[38] Egyedül Zirc községben lett volna még kisebb női munkaerő-tartalék valamilyen könnyűipari beruházásra.

Az új gazdasági mechanizmus 1968-as bevezetése több területen nem tisztázott és nem szabályozott újra fontos feladatterületeket. Ugyan az Országos Tervhivatal 6871/VI/1966. számú körlevelében szabályozta az 1967. évi tervjavaslatok elkészítését, mivel azonban meghatározó irányelveket és keretszámokat sem közölt, ezért lényegesen nagyobb önállóságot és ezzel együtt hangsúlyozottan nagyobb felelősséget is adott az egyes vállalatok, gazdasági egységek számára.

Kezdetben ugyancsak problémát okozott a vállalat és a pártvezetés, pártdelegáltak és a szakszervezeti megbízottak kapcsolata, viszonya a döntési mechanizmusokban. A korszak gazdaságpolitikáját is nagyban meghatározták azok a hatalmi-politikai döntések, amelyeket elsősorban a minisztériumi cégek vezetői és a pártvezetők igyekeztek befolyásolni saját vállalataik érdekében. A legnagyobb lobbierővel ők rendelkeztek, azonban megyei szinten, a tanácsi és szövetkezeti vállalatok esetében „kicsiben" mindez sok esetben hasonló módon zajlott. E három szektor az ötéves tervben, a megyére meghatározott beruházási, fenntartási és fejlesztési pénzek odaítélése előtt, majd pedig az egész tervidőszakban gyakran komoly hatalmi harcot vívott egymással.

A döntési decentralizáció meghirdetése a vállalati, gazdaságpolitikai közegben új helyzeteket és természetesen számtalan konfliktust okozott. Az Ajkai Hőerőmű pártmegbízottja 1970-ben például azt kifogásolta, hogy a vállalatvezetés, ezen belül is a műszaki értelmiség túl önálló, félreértelmezve az új gazdasági mechanizmus irányelveit.[39] Ugyancsak ezt kifogásolta a pápai Elekthermax Vállalat pártmegbízottja is, állítása szerint a műszaki értelmiség a döntéshozatali mechanizmusba nem vonja be a kollektívát s a párt helyi képviselőit sem.[40]

Nemcsak a döntéshozatal folyamataiban, hanem az ellenőrzési mechanizmusokban, jogosultságokban is változások történtek. A termelési egységek mellett a tanácsi és szövetkezeti vállalatok ellenőrzését végző ipari szakigazgatási szervek feladatköre is változott. Az 1962-ben hozott utasítás[41] 1968. január 1-jével érvényét vesztette, azonban ezzel egy időben nem készült új intézkedés, így a hétköznapi gyakorlatban a korábbi elvek maradtak érvényben.

[37] MNL VeML XXIII.8.3. 88. doboz, 25. tétel.
[38] MNL VeML XXXV.6. 88. doboz, 16. tétel.
[39] MNL VeML XXXV.1. 107. doboz, 14. tétel.
[40] Uo.
[41] 40/1962/Kip:E47.E/Kip. M. Elm.

Az ipari szakigazgatási szervek feladata továbbra is az irányításra és az ellenőrzésre koncentrálódott. 1968. január 1-jével megszűnt a tervlebontásos rendszer, amelyhez a Veszprém városi iparügyi előadó szerint több szolgáltató és javító vállalat azonnal alkalmazkodott.[42] A GELKA veszprémi részlegének vezetője például az 1968-as évre már egyáltalán nem készített tervet, és azt sem tudta megmondani, hogy mennyi munkaórát kell majd végezniük ahhoz, hogy gazdaságosan működjenek, és kiszolgálják a lakossági igényeket. Ugyancsak a „lazulás", sőt a „szabadabb" vállalkozói szemlélet része volt egyes iparágakban, hogy a tervgazdasági modell megszüntetése után több vállalati, szövetkezeti vezető általában részlegbővítés címszóval igyekezett profilt bővíteni, vagy egyszerűen csak észszerűsíteni a vállalat működését.[43] A veszprémi Fodrász Szövetkezet elnökét például azért bírálták, mert a profilba nem illő – ám jövedelmező – rágcsálóirtást is fel kívánta venni a szövetkezet tevékenységei közé. A fodrászszövetkezet elnöke vagy egyszerűen egy piaci rést látott meg, vagy arról volt szó, hogy a fodrászatok patkányirtása lassan és eredménytelenül működött. A városi ipari állandó bizottság bírálatára az elnök azt felelte, szerinte nincs külön népgazdasági és szövetkezeti érdek, azaz a részlegbővítés végső soron az előbbit gyarapítaná.

1968 nyarán a Várpalotai Városi Tanács VB iparügyi megbízottja a lakossági panaszok miatt – amelyek a Vegyes KTSZ rádió- és tv-szerelő részlegének lassú munkáját kritizálták – felvette a kapcsolatot a székesfehérvári GELKA-val, ahogy fogalmaznak: „egy egészséges konkurencia" érdekében.[44] Végül nem lett konkurenciája a helyi KTSZ-nek, ám a szolgáltatások javítása iránti piaci igény szemlélete néhány tanácsi alkalmazottnál már nemcsak fejben, de konkrét ügyekben is megjelent.

Az új gazdasági mechanizmus természetesen a kisipart és a kisipari szövetkezeteket is érintette, sőt részben éppen a szolgáltatási szektorok – a tanácsi és szövetkezeti vállalatok – fejlesztését, bővítését igyekezett elősegíteni. [45] A Pápai Városi Tanács VB elnökhelyettese az 1969 augusztusában tartott ülésen a tanácsokra váró kiemelt feladatokról, így a lakossági igények és azok teljesítésének feladatairól beszélt.[46] Örömtelinek nevezte, hogy másfél év alatt a szolgáltató tevékenység jelentősebb fejlődést mutat, mint a hagyományos ipari termelés.

A hatékonyabb és takarékosabb működés érdekében például 1969-ben a veszprémi Cipész és Szabó KTSZ összevonása mellett a Háziipari és Fényképészeti KTSZ fúziójára is sor került.

A kisipari szövetkezetek feletti állami felügyeletet a székhely szerint illetékes járási, tanácsi vagy kerületi tanács vb gyakorolta.[47]

[42] MNL VeML XXIII.8.3. 88. doboz, 25. tétel.
[43] Uo.
[44] MNL VeML XXIII.8.3. 88. doboz, 24. tétel.
[45] A könnyűipari miniszter 14/1967/Kip./É-35-36/. Kip. M. utasításával 1968. január 1-jével hatályon kívül helyezte a kisipari szövetkezetek állami felügyeletével kapcsolatos 2274/1953. sz. utasítást.
[46] MNL VeML XXIII.8.3. 203. doboz, 118. tétel.
[47] 27/1968 (VII. 2.) sz. kormányrendelet.

A ktsz-ek működését a Veszprémi Tanács iparügyi előadója ezekben az években is rendben találta, ám visszatérően szemléletváltást sürgetett azzal kapcsolatban, hogy a „hálózat-fejlesztés" terén a szövetkezetek csupán a gazdaságosságot tekintik első számú kérdésnek. Egy 1972-ben készült M. T. VB-jelentésben is arról írnak, hogy a kormányhatározatban[48] biztosított preferenciák ellenére a szövetkezetek nem érdekeltek a javító-szolgáltató tevékenységük fejlesztésében.[49] A jelentéstevő azt is megemlíti, hogy éppen ebben a szektorban csökkent az igény a javító-szolgáltató tevékenységre. Persze azt is hozzá kell tenni, hogy a megyei szolgáltatásfejlesztésekből a legkevesebbet, 18,5 százalékot, a szövetkezeti vállalkozások kapták.

Az 1975-ben az előző öt esztendőről készült jelentés adatai szerint 1970-hez képest 1974-re az ipari szövetkezeti termelés 51 százalékos (220 millió forint) növekedést mutatott.[50] A legdinamikusabban a Pápai Háziipari Szövetkezet termelése nőtt, négy év alatt megnégyszerezte bevételeit, míg például a Balatonalmádi Vegyesipari Szövetkezet 1974-ben 4,5 millióval kevesebb bevételt tudott elkönyvelni, mint az évtized első évében. Az általánosságban növekvő termelés mellett azonban a foglalkoztatottak száma ebben a szektorban is folyamatos problémát okozott.

Az 1970-es években a növekvő lakossági igények miatt a szolgáltatóipar fejlesztése tehát elengedhetetlenné vált. Az MTVB Ipari Osztálya a IV. ötéves terv egyik legfontosabb pontjának az 1038/1969. (X. 12.) számú kormányhatározatra hivatkozva a szolgáltatásfejlesztést tartotta.[51] A határozat kimondta, hogy a következő években a fogyasztás általános fejlődésével, bővülésével összhangban kell lennie az ipari szolgáltatásoknak is.

A megye iparáról szólva – és szorosan kapcsolódva a szolgáltatásokhoz – nem beszéltünk még a statisztikailag meghatározott szocialista iparon kívüli magániparról. Elsősorban a gazdasági irányváltásnak köszönhetően vizsgált időszakunkban, 1967 és 1972 között az iparengedéllyel rendelkezők száma 2864 főről 3640-re nőtt.[52] Mellettük további, átlag 100 fő volt olyan, aki munkaviszonya mellett kisipari tevékenységgel is foglalkozott.

A magánkisipar esetében az 1960-as és 1970-es évek fordulóján a legnagyobb nehézséget az jelentette, hogy az iparengedéllyel rendelkezők közel fele néhány éven belül elérte a nyugdíjkorhatárt. Ennek következtében bizonyos szakmákban és területeken a szolgáltatások ellátása nem vagy csak részben volt biztosított.

Az 1968 februárjában hozott határozat éppen ezért már az iparengedélyek kiadásának folyamatában is könnyítéseket írt elő.[53] Sőt, az 1968 és 1972 közötti tapasztalatok alapján a VMT VB jó megoldásnak tartotta a munka mellett kisiparral is foglalkozók körének bővítését, különösen hogy azok gyakran a közületek munkavégzésébe is besegítettek. Bár meglehetősen alacsony volt a magánkisiparosok száma, 1972-ben például az összlakossági

[48] 1038/1969. számú, a szolgáltatások fejlesztésére hozott kormányhatározat.
[49] MNL VeML XXIII.8.6. 3. doboz, 6/1. tétel.
[50] MNL VeML XXXV.1. 141. doboz, 45. tétel.
[51] MNL VeML XXIII.8.6. 3. doboz, 6/1. tétel.
[52] MNL VeML XXIII.8.6. 3. doboz, 3/1. tétel.
[53] 2008/1968. (IV. 6.) sz. kormányhatározat.

szolgáltatások 35 százalékát mégis ők végezték. A főállású munka melletti munkavégzést a szolgáltatóipar igényeinek rohamos növekedése miatt támogatták, azonban, ahogy az előzőekben láttuk, erős gyanú is vetült erre a gazdasági megoldásra.

A kisipar mellett a növekvő fogyasztási igények következtében a megyei kiskereskedelmi forgalom is jelentősen nőtt a IV. ötéves terv ideje alatt. 1975-re 1708 bolt és 1028 vendéglátó egység állt a megyei fogyasztók rendelkezésére.

1975-ben a megyei kiskereskedelmi forgalom majd 9 milliárd forint volt, ami 62 százalékkal volt több, mint öt évvel korábban.[54] Ez pedig mind a megyei, mind az országos tervben meghatározott előzetes számokat meghaladta. Elsősorban a vegyesiparcikkek körében volt jelentős, 76 százalék a növekedés, ám a bolti élelmiszerek forgalma is mintegy 60 százalékos növekményt mutatott. A növekményben jelentős szerepet játszott a fejlődő balatoni turizmussal járó fogyasztásélénkülés.

Az MSZMP Veszprém Megyei Bizottsága a hivatalos megyei párt- és tanácsi jelentésekben 1972-ig szinte egyöntetűen az új gazdasági mechanizmus pozitív hatásairól írt. Vállalati szinten már nem volt ilyen egyértelmű az intézkedés megítélése, illetve annak a működésre gyakorolt hatása. 1969 áprilisában egy névtelen levelet címeztek a *Népszabadság* szerkesztőségének – ez végül a megyei pártbizottsághoz került –, amelyben a füredi hajógyár vezetőségének hozzá nem értéséről, illetve az új gazdasági mechanizmust követő intézkedések következtében megnövekedett problémákról, új státuszokról, beazonosíthatatlan munkakörökről írtak.[55] A Veszprém Megyei Népi Ellenőrző Bizottság májusban ellenőrzést végzett a gyárban, és számos szabálytalanságot, hiányosságot fedezett fel. A vizsgálat megállapította, hogy a vállalatnál több éve komoly hiány van szakmunkásokból. A határidős megrendelések miatt így szinte általánossá vált a túlórázás. 1968-ban például 63 szakmunkás hiányzott, és a következő évre is mintegy 77 ezer óra túlórát terveztek. Az ügy érdekessége nemcsak a munkaerőhiány és a túlóra termelésre gyakorolt hatásai voltak, hanem az is, hogy a vállalati átszervezésekkel egyet nem értők, akár azok vesztesei, okkal vagy ok nélkül az új gazdasági mechanizmus „megengedő" szemléletét tették felelőssé minden sérelmükért. Nemcsak a füredi hajógyárban, több megyei vállalatnál is kritikaként hangzott el, hogy észszerűsítés helyett csupán látszólagos szerkezeti átszervezések történtek.

Az új gazdasági mechanizmus valós hatásairól természetesen megoszlott a kortársak és a későbbi kutatók véleménye is. Kétségtelen, hogy a többszöri módosítás, illetve az idő előtt való visszaállás miatt makroszinten, középtávon nehéz meghatározni valós hatásfokát.

Azonban ha léptéket váltunk, és megyei, vállalati szinten vizsgáljuk, akkor a szerkezeti változások, pénzügyi mérlegek alapján bizonyos tendenciák felfedezhetők.

A Nehézipari Minisztérium és a megyei pártbizottság is folyamatosan monitorozta a gazdaság szereplőit. Többek között 1970 júniusában a pártbizottság egy hat pontból álló kérdőívet készített a vállalatok számára, amelyben az 1968. január 1. óta eltelt időszak

[54] MNL VeML XXIII.8.6. 10. doboz, 2. tétel.
[55] MNL VeML XXXV.1. 103. doboz, 43. tétel.

szerkezeti, politikai, pénzügyi és vállalatirányítási helyzetét kellett leírniuk. Természetesen a lehetséges változások iránya és mértéke nagyban függött attól, hogy az adott vállalat milyen jogkörrel rendelkezett, hiszen a minisztériumi irányítású vállalatoknál a fontosabb döntések továbbra is központilag lettek meghatározva.

Az Ajkai Timföldgyár és Alumíniumkohó jelentése szerint a termelés fokozását nagyban megnehezíti – azaz szinte lehetetlenné teszi – az, hogy a Magyar Alumíniumipari Tröszt határoz a fejlesztésre szánt összegekről.[56] Ugyancsak probléma, hogy a többlettermelésből, értékesítésből befolyt összegek elosztásáról ugyancsak a tröszt dönt, azaz az alá tartozó vállalatok, üzemek nem érdekeltek a többlettermelésben, hiszen nem biztos, hogy annak bevételét teljes egészében megkapják.

Általánosságban megállapítható, hogy az új irányelv gyakran hangoztatott és a legtöbb jelentésben leírt jellegzetessége, a döntési körök kiterjesztése nem vált jellemzővé, tényleges szerkezeti változások szinte egyik vállalatnál sem történtek, és ha el is kezdődtek, végül félbemaradtak.[57] Gyakoriak voltak viszont az olyan összevonások például egyes osztályok, munkakörök esetében, amelyek feladatai korábban részben átfedték egymást, ám ezek ténylegesen nem változtattak a nagyobb vállalatok működési mechanizmusán.

Mindezek kapcsán a legtalálóbban talán a Pápai Textilgyár jelentéstevője fogalmazott: „Ez azt jelenti, hogy napi munkájukban kénytelenek az új mechanizmus követelményeihez igazodni, gondolkodásmódjukban azonban még sok változtatnivaló van."[58]

A vállalatirányítási struktúra mellett a beruházások kérdése is hangsúlyos volt a vizsgálatokban. Több jelentés megjegyezte, hogy ezek legtöbb esetben egyszerűen szinten tartást, halaszthatatlan javítást jelentettek, az elmúlt három évben tényleges fejlesztési beruházások a nagyobb összegek miatt elsősorban a kiemelt, minisztériumi vállalatoknál történtek csak.

Munkaerő-gazdálkodás tekintetében – éppen a munkaerőhiány miatt – a vállalatok önállósága általában azonban nőtt, az Ajkai Timföldgyár és Alumíniumkohó például ezen a téren teljes önállóságot kapott.

Az 1971 decemberében kiadott kormányhatározat[59] értelmében az egyes minisztériumok, majd a megyei pártbizottság is elkészítette tervezetét Veszprém megye szocialista iparának „átvilágításáról". Az új gazdasági irányvonal fontos része volt a beruházási és versenyképesség mellett a gazdaságtalan termelési egységek kiszűrése, megszüntetése és átszervezése. A vizsgálatok előzetesen megküldött kérdőívek, illetve az adott termelési egységekben létrehozott bizottságok segítségével történtek. Elsősorban ez utóbbiak miatt nem meglepő, hogy súlyosan gazdaságtalan működést egy visszaküldött kérdőív sem tükrözött. Ezt a kissé talán látszatintézkedést jól jellemzi, hogy a tapasztalatok alapján a gazdaságtalan termékek előállítását nem megszüntették, hanem, ahogy eddig is, gazdaságossá kívánták tenni.[60] A gazdaságtalan munkafolyamatok végzése, gazdaságtalan termékek előállítása tehát, esetleg más néven, de tovább folytatódott. Mindezen jelenségeket jól kifejezi a jelentés egyik mondata: „A gazdaságosabb struktúra kialakítását célzó munka sokrétűségéből, összetettségéből adódóan ezen tevékenység érezhető eredményessége csak hosszabb időszak kitartó, szívós munkájának eredményeképpen jöhet létre."[61]

1972 tavaszán az MSZMP Veszprém Megyei Pártbizottságának Gazdaságpolitikai Osztálya egy másik, bizalmas jelentést is készített a kérdés kapcsán. Ebben a megye 34 állami és tanácsi vállalatának vezetőit, üzemi pártbizottságait kérdezték meg a gazdaságtalan működéssel, kapacitáskihasználással kapcsolatban. Ez a belső használatra készült jelentés nem meglepő módon sokkal relevánsabb válaszokat tartalmaz a megye ipari szereplőinek helyzetéről. Az első és legfontosabb észrevétele, hogy a termelési kapacitással kapcsolatban egyszerűen nem léteznek egységes mérőszámok, így a felmérések javarészt empirikus úton és nem a műszaki teljesítmények mérései alapján készülnek. Jól jellemzi a bizonytalanságot, hogy a kapacitáskihasználtság esetében nagyon eltérő, 20 és 90% közötti meghatározások történtek. A kapacitáshiány okait a következőkben határozták meg: tudatos kapacitástartalékolás (újabb beruházások, bővítés érdekében), szezonális termelés miatti kiesés, munkaerő- és alapanyaghiány, nem megfelelő karbantartás, rossz termelésszervezés és árpolitika.

Az új gazdasági mechanizmusban meghatározott szerkezeti átalakulások az országos politikai, gazdaságpolitikai érdekharcok miatt az egyes ágazatokban egyáltalán nem vagy csak részlegesen valósultak meg. Már 1979-ben Berend T. Iván is arról írt, hogy az érdekellentétek és sérelmek miatt számtalan konfliktus kísérte országos és helyi szinten is az új gazdasági mechanizmus intézkedéseit.[62] A decentralizált döntéshozatal elve a gyakorlatban a rendszerben lévő számtalan fékezőerő, valamint a tervgazdálkodásos rendszerben az egyedi döntések hiánya által kialakított mentalitás miatt sem valósulhatott meg.

Az új gazdasági mechanizmus be nem fejezett gazdaságpolitikai változásai természetesen megyei szinten is csak részeredményeket hoztak. A vállalati és tanácsi beszámolók alapján megállapítható, hogy leginkább a nagyobb szervezeti önállósággal rendelkező vállalatok esetében történtek mérhető szerkezeti változások. Így elsősorban a folyamatosan növekvő lakossági igények miatt a szolgáltatóipar tanácsi vállalatainál voltak tapasztalhatók decentralizációs változások, egyéni kezdeményezések.

A megye nagyvállalatai a beruházási összegek és azok intenzitása miatt a IV. ötéves terv első éveiben elégedettek lehettek, ráadásul a központi irányítás – és ezzel összefüggően a valódi piaci versenyhelyzet hiánya – miatt jelentősebb szerkezeti átalakításoktól sem kellett tartaniuk.

[56] MNL VeML XXXV.1. 110. doboz, 46. tétel.
[57] Kivételt képez a Balatonfelvidéki Erdő- és Fafeldolgozó Gazdaság, ahol létrehozták az üzemgazdasági csoportot, amelynek feladata lett a közép- és hosszú távú fejlesztési tervek kidolgozása.
[58] MNL VeML XXXV.1. 110. doboz, 46. tétel.
[59] 2041/1971. (XII. 16.) sz. kormányhatározat.
[60] MNL VeML XXXV.1. 125. doboz, 39. tétel.
[61] MNL VeML XXXV.1. 125. doboz, 39. tétel. Tóth István megyei titkár jelentése. 1972. november 14.
[62] Berend 1979, 156.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL VeML XXIII.8.3. = A Veszprém Megyei Tanács VB Ipari Osztályának iratai, iktatott iratok 1957–1965
MNL VeML XXIII.8.6. = A Veszprém Megyei Tanács VB Ipari Osztályának iratai, iktatatlan iratok
MNL VeML XXXV.1. = Az MSZMP Veszprém Megyei Bizottságának iratai
MNL VeML XXXV.6. = Az MSZMP Veszprémi Járási Bizottságának iratai
MNL VeML XXXV.9. = Az MSZMP Ajkai Városi Bizottságának és alsóbb szerveinek iratai

Statisztikai adatok

Ipari adattár 1970–1975. A KSH Veszprém Megyei Igazgatósága. Veszprém, 1976.

Felhasznált irodalom

Berend T. Iván 1979: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945–1975.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979.
Cseszka Éva 2008: Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978. In Schlett András (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-korszakban.* Budapest, PPKE. (Heller Farkas Füzetek VI.) 91–108.
Germuska Pál 2004: *Indusztria bűvöletében.* Budapest, 1956-os Intézet.
Germuska Pál 2012: Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés, 1950–1975. *Századok* (146) 1. 47–78.
Horváth László 2015: *A modernitás szorításában. Ajka építéstörténete 1940–1990.* Veszprém, MNL VeML, 2015.
Kondor Attila Csaba 2012: A budapesti iparpolitika néhány sajátossága a Kádár-korszakban. Konfliktusmezők és következményeik. *Múltunk* (57) 1. 229–265.
Kőszegfalvi György 1983: Az intenzív iparfejlesztés és a településfejlesztés kölcsönhatása. *Városépítés* (19) 5. 21–23.
Schlett András 2008: A konszolidáció útján. Reformtervek, ezek politikai és gazdasági háttere 1963 és 1968 között. In uő (szerk.): *Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-korszakban.* Budapest, PPKE. (Heller Farkas Füzetek VI.) 28–90.
Szalai Erzsébet 1982: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. *Valóság* (25) 5. 23–35.
Tomka Béla 2011: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 22.

KERESZTES CSABA

A gazdag falu?

Sóskút infrastrukturális fejlődése 1970 és 1990 között

„A falu közepe kedves, régies. Öreg házak, árnyas, lombos, virágos utcák, időrágta kőszentek." 1971-ben a megyei lap újságírója jellemezte így a községet, de gyorsan hozzátette: „a külsőbb részek új házsorai többet mondanak a gazdagodásról". A gazdagodás viszonyításának képzeletbeli kérdését lelki füleivel az újságíró is hallhatta, mert igyekezett – pártzsargonra hajló stílusban – meg is válaszolni: „a budai járásbeli Sóskút a felszabadulás előtt szegény középparaszti község volt. A földosztás, a pestközelség [sic!], a termőre fordult új gyümölcsösök azonban már az ötvenes évek elején gyarapodásnak indították a családokat."[1] Nyolc évvel később újra hasonló gondolatokkal tértek vissza az újságírók a községbe, és egyben a témára is. „Ahogy befut a kocsi Érd felől Sóskútra, gangos-rangos járdacsík fut az út bal oldalán. Hosszan fehérlik új és még újabb porták előtt. Gazdag a falu? [...] Kétezerhatszázan élnek Sóskúton, és a takarékszövetkezetben az egy lakosra jutó betétállomány nagyobb, mint bárhol a környéken."[2] 1986-ban is feltűnt a sajtómunkásoknak a kőből épített új házak sora. A közös községi tanács elnöke válaszában úgy vélte, hogy a legfontosabb az, hogy építkeznek. „Gyarapodik a falu általuk" – felelték erre a látogatók. „Gyarapodik? Mondjuk inkább így: ha megmaradnak az emberek, márpedig minden új ház ezt jelenti, akkor a falu is megmarad!"[3] Igazak voltak-e a fenti állítások? Erre igyekszem válaszolni e tanulmányban, és ennyi idő után elhelyezni Sóskútot és a település fejlettségi szintjét a korabeli viszonyok között, illetve azokhoz mérve.

A helyi közösség az 1970-es évtized kezdetén

Az 1949-es népszámlálás 2208 főt talált a településen, mely az 1941-es 2517 fős adathoz képest 12,3%-os csökkenést jelent. Ennél csak a kitelepítést elszenvedő sváb falvak esetében észlelhető nagyobb mértékű népességfogyás. Az 1960. évi felmérés 2526 lakost mutató eredménye már növekedést jelentett, azonban ezt követően nagy lassulás állt be a népességszám alakulásában. Az 1970. évi 2610 fős számadat elenyésző mértékű emelkedést

[1] Tizenkét évig gyűjtöttek. *Pest Megyei Hírlap,* 1971. augusztus 19. 4.
[2] Sóskúti képek – Igyekvő népek laknak errefelé... *Pest Megyei Hírlap,* 1979. október 18. 5.
[3] Az agglomeráción kívül – Sóskút marad. *Népszabadság,* 1986. június 25. 5.

jelez, és a járás más községeivel összevetve e „gyarapodás" a harmadik legalacsonyabbnak számított.[4] A korábban szlovák nemzetiségű lakosság zárt és bezárkózó közösségének lassú ütemű fellazulását elsőként az 1947/1948-as csehszlovákiai kitelepülés gyorsította fel.[5] Nemcsak számban fogyatkozott meg a lakosság, de az itt maradók a nyelvet is feladták. A nyelvhasználatban a magyar lett a kizárólagos, és a fiataloknak már kizárólag magyar identitása volt. Ennek ellenére a „vegyes" lakosság képe sokáig élt a köztudatban.[6] Az államhatalom által 1948 után megindított és erőltetett modernizáció, vagyis az iparosítás és a téeszesítés azonnali hatást gyakorolt a helyi társadalom szerkezetére. A munkaképes korú lakosság egyre nagyobb része járt be napi ingázó dolgozóként a közeli városokba (Érdre, Százhalombattára, Törökbálintra, de főként Budapestre). Mindezzel együtt a társadalmi szokások is átalakultak, a hagyományos viseletet felváltotta a konfekcióruha, a szórakozást már nem az amatőr színkör előadásai, hanem a mozi- és a televízióműsorok jelentették. Ebben az 1950 és 1970 közötti időszakban a község infrastrukturálisan csak vegetált. Komoly fejlesztés, államilag támogatott beruházás, intézményfejlesztés gyakorlatilag nem valósult meg. A megye, illetve az államszocialista kormányzat minden támogatási igényt elhárított. Nemcsak a lakosságon, de a vezetésen is egyfajta „elszigeteltségi érzés" lett úrrá, és azzal vádolták a járási vezetést, hogy a többi település között mostohagyerekként kezelik a községet.[7]

Az 1960-as években mindig a szomszédos községek fejlettebbnek vélt szintjét vették alapul az összehasonlításaikban. Azonban utólag látszik, hogy kiugró különbség nem volt a szomszédos községek között, de eltérés, természetesen, igen. Az egybevetéshez Tárnok község a legjobb példa. A szintén szlovák lakossággal rendelkező Tárnok már a második világháború előtt városiasodott – nagy részben a vasút léte miatt. Lakosságszáma megnövekedett, a szlovák őslakosság ezalatt gyorsan elmagyarosodott, és mind kisebb hányada ragaszkodott a földműveléshez. A világháború utáni két évtizedben a vonatközlekedés, ha lassan is, de tovább fejlődött, a legfontosabb utak pedig aszfaltburkolatot kaptak. Emellett több közintézményt tataroztak, felújítottak. Ezt követte az 1970-es években a nevelési intézmények bővítése és fejlesztése.[8]

A sóskútiak a nem kiugró, de azért jól érzékelhető különbségeket (és megkülönböztetést) kettős mérceként értelmezték. Okait a Sóskúton tovább élő paraszti gondolkodásban, a mezőgazdaság iránti szeretet sóskúti hagyományaiban vélték megtalálni. Valóban, a földművelés szeretete még jó ideig jellemezte a falu lakóit, amellyel valóban nem lehetett elnyerni a kormányzat prominenseinek a szívét. Ráadásul a hatalom a sóskútiakat vallásos és a korábbi életmódjukhoz ragaszkodó embereknek tartotta. Ahogy még 1970-ben is

[4] A magyarországi népszámlálások adatai 1784 és 1990 között. Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalasok/ (Letöltés ideje: 2021. 05. 19.)

[5] Keresztes 2018, 317–340.

[6] Pl. a sajtótudósításokban jelent meg ekképpen: „szlovák nemzetiséggel kevert falu paraszti lakossága". (Sóskúti gondok – Vegyék hát birtokba! *Pest Megyei Hírlap*, 1971. november 18. 4.)

[7] Keresztes 2021.

[8] Keresztes 2023.

kijelentette a párttitkár: „olyan emberek élnek itt, akik nehezen mondanak le régi szokásaikról."[9] Ennél is negatívabb jellemzést tartalmazott a sóskútiakról egy belügyminisztériumi jelentés. Az 1966-ban papírra vetett rövid vélemény szerint a „község közvéleményét, politikai hangulatát egyébként is erősen befolyásolja a *tót* származásúak sajátos nacionalizmusa, valamint a babonás hisztériáig fokozódó vallásosság."[10] Bár a két idézet közül inkább a párttitkár szavaiban található több igazság, mégis a belügyi jellemzés határozhatta meg a község kormányzati megítélését.

Mindezek ellenére a „régi szokások" képviselői lassan kihaltak, átadták a helyüket az új generációnak. Az 1960-as évek végén már érezni lehetett, hogy a fiatalabb nemzedék elfogadja a rendszert, s nem állt ellen mereven és makacsul, mint a még a „régi világban" született és nevelkedett „öregek". A következő két évtized fejlesztései is erre engednek következtetni: másként, barátibban tekintett a községre a kommunista kormányzat.

Ennek ellenére Sóskút nem tartozott a kedvenc települések közé a megyében.[11] A merev, pártvonalas szemléletet tükrözi egy újságbeli „elszólás" is: „szép története van annak, hogy ez a hagyományos életéből csak egy évtizede kimozdult falu miként kapott új művelődési centrumot…"[12] Mintha ahhoz mérték volna a fejlesztéseket, miként reagál a falu lakossága az új berendezkedésre. Aki nem igazodik, az nem kap. Az 1960-as és az 1970-es években a gazdasági növekedés – és azon belül az ipari foglalkoztatottság emelkedése – Pest megyében végig magasabb volt az átlagnál, és az ipar széttelepülési folyamatai, ha csökkenő ütemben is, de segítették a kisebb települések fejlődését. Az infrastrukturális fejlesztések azonban legnagyobb arányban a városokba irányultak, az alsófokú településekre csak kisebb (13%) hányad jutott.[13] (A központi forrásokat az 1970-es években fokozódó mértékben összpontosították a városokba: a központi forrásoknak 1968-ban 22%-a, 1980-ban már csak 10%-a jutott a községekbe.)[14] A törvényerőre emelt Országos Településfejlesztési Koncepció alapján a „népgazdasági erőforrások hatékony felhasználása, a lakosság alsófokú ellátásának minél magasabb szinten való biztosítása és a települések adottságainak megfelelő hasznosítása érdekében" Sóskút alsófokú központnak minősült.[15] Az 1960-as évtized legvégén következett be az első fordulópont, amelytől a kedvezőbb helyzetbe kerülést számolhatjuk. 1969 közepén a szomszédos, hatszáz főnyi lakosú Pusztazámor tanácsi önállóságát megszüntették, és a Sóskúttal közös tanácsot sóskúti székhellyel hoz-

[9] Két falu párttitkára. *Pest Megyei Hírlap*, 1970. július 1. 3. Valamint: Tizenkét évig gyűjtöttek. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. augusztus 19. 4.

[10] MNL OL XIX-B-1-ai-1966-1-965. A jelentés egy balesetnek minősített emberölési ügyben keletkezett.

[11] Jellemző az utólagos értékelésekre, hogy tíz évvel a rendszerváltozás után már Sóskútot tartották a párt által favorizált településnek. A felvirágzás ára. Kisemberek nagy gondja Pusztazámoron. *Magyar Demokrata* 2000/45. 16. Pusztazámor az elmaradottságát azzal magyarázta, hogy „…az osztályharc frontján is Sóskút játszotta a vezető szerepet." A korszakban magában ennek ellenkezőjét lehetett tapasztalni: a szomszédos Pusztazámorra hivatkoztak, hogy az sokkal több mindenben részesült, mint Sóskút (MNL PML XXIII.822.b. 1961. október 30. 7. kötet).

[12] Sóskúti gondok – Vegyék hát birtokba! *Pest Megyei Hírlap*, 1971. november 18. 4.

[13] Bartke 1985, 50, 58, 118.

[14] Enyedi 1984, 23.

[15] 1007/1971. (III. 10.) Korm. határozat (*Magyar Közlöny*, 17. szám, 1971. március 11.).

ták létre. Az új évtized fordulóján ezzel el is dőlt, hogy Sóskút kiemeltebb szerepet fog kapni az új tanácsi szervezetrendszerben.[16] A közös tanácsok létesítésének indokaként az anyagi eszközökkel való centralizált s egyúttal magasabb színvonalú ellátást említették. Meglepetésként érte a sóskútiakat az is, hogy „hivatalosan" nem tartoznak Budapest agglomerációs övezetébe. A főváros munkaerő-vonzási köre, a távolság, a közlekedési és egyéb kapcsolatok ismérveinek Sóskút (és Pusztazámor) csak részben felelt meg, ezért – Tárnokkal ellentétben – kimaradt Budapest és környéke általános rendezési tervéből.[17] Ezt mintegy sérelemként élték meg a sóskútiak, és a végrehajtó bizottság titkára, ahol csak lehetett, panaszkodott. Újságoknak is:

> A keresőképes lakosság többsége Pestre jár dolgozni, színházunk, kórházunk a fővárosban van, ott vásárolnak be az emberek. Ennek ellenére Sóskút nincs az agglomerációs övezetben. A tőlünk pár kilométerre levő Tárnok igen, vonzáskörzetünk központja, Érd is, de mi nem.
> – Annyira lényeges ez?
> Nekünk itt Sóskúton és a társközségünkben, Pusztazámoron a leglényegesebb. Összesen 3700 ember közérzete múlik ezen. [...] Van a főváros körzetében nálunk távolabbi település, ahova kék busz jár, s így nem ötvenhét forintba kerül a retúrjegy.[18] Gondolom, a gázt is hamarabb tudnánk bevezetni, talán fejlesztési lehetőségünk is több lenne... De hát ez csak álmodozás...[19]

A hivatalos álláspont szerint az agglomerációba tartozás nem is jár előnnyel, sőt a rendkívül gyors népességnövekedés miatt számtalan feszültség keletkezett az övezetben, melyből jobb, ha a község továbbra is kimarad. Ez utóbbi igaz is volt, azonban a kapcsolatok Budapesttel szövődtek: a többség Budapestre járt munkába, a környékre – így a járási központ Érdre – kevesebben.[20] Ennek ellenére 1983-tól – a járások megszüntetésével egy időben – Érdet jelölték ki arra a feladatra, hogy szervei Sóskút (és így Pusztazámor) esetében „közreműködjenek" a megyei irányításban.[21]

Már nemigen akadályozta a hatalom, hogy mind többet dolgozzanak a sóskútiak a ház mögötti kertben és a környező dombokra telepített szőlőkben, gyümölcsösben. 1979-ben tette fel a megyei újságíró a fontos kérdést: gazdag a falu? A tanácselnök így válaszolt:

> Keményen megdolgozott érte, akinek van. A munkaképes lakosság háromnegyede Pestre jár. Ők is, meg a kőbányában, ásványbányában, a Törökbálinti Állami Gazdaság helyi üzemegységében munkát vállalók is délután, este, hét végén veszik a szerszámot, irány a kert. A gyümölcs-, szőlőtermesztésnek nagy hagyományai vannak erre, és a szorgalmas embernek ez a munka jól jövedelmez. [...] Azért beszélhetünk nyugodt lelkiismerettel a sóskútiak relatív jómódjáról, mert ezek az emberek lokálpatrióták. Szeretik és gyarapítják községüket.[22]

A gondolatmenet folytatásának is beillett, amit a következő évben nyilatkozott:

> A kertjeik teszik azzá a sóskútiakat, a közös hobbi, a szőlő, az őszibarackos művelése. Munka után odasietnek az emberek, a kertekbe. Metszeni a fákat, permetezni a szőlőt, egyszóval tenni mindazt, aminek eredményeképpen megelégedéssel fejeződhet be a szüret, amitől az őszibarack olyanná érik, hogy nyugodtan rá lehet mondani, van ez olyan, mint az érdieké, sőt...[23]

A tanácselnök nem túlzott. A járás átlagán feletti területen a gyümölcstermesztés, bár lassan csökkenő arányban, de még a korszak egyik jövedelemkiegészítési forrása maradt, és a sóskútiak igyekeztek mintaszerű művelést folytatni.[24] A háború előtti időszakhoz képest a szőlősök területe is nőtt: a legjelentősebb mértékben az Öreghegyen emelkedett, a szőlő- és gyümölcsültetvények kiterjedése pedig a dombosabb déli és nyugati részeken, ahol elsősorban szántók helyét vették át.[25] A földművesszövetkezet (később: ÁFÉSZ) egyrészt felvásárolta a barackot, szőlőt,[26] másrészt fejlesztéseket is végrehajtott.[27] Később az állam érezte úgy, hogy át kell vennie a gyümölcstermesztés nemes feladatát, természetesen nagyüzemi módon.

A falukörnyezet átalakulása

A természeti környezet első jelentős átalakítása 1954-ben történt meg. Ekkor szabályozták a Bara-patak folyását, és ennek során a patak kanyarulatait, ahol lehetett, átvágták, medrét kiegyenesítették, leszűkítették és ki is mélyítették. 1959-ben Sóskúttól egészen a Dunáig kikotorták a patak medrét. A fás ligetek, illetve a patak menti fasorok szép lassan eltűntek. Időközben több erdőrész is eltűnt, és a déli fertályon lévő gyümölcsösök is mozaikosabbá váltak. A homokbánya terjeszkedése is szembetűnően átalakította a tájképet.[28] A községet körülvevő mezőgazdasági és természeti környezet átalakulásának viszonylag késői szakaszában, 1979-ben hajtották végre a „nagy telepítést". A Törökbálinti Állami Gazdaság ösz-

[16] 19/1969. NET határozat (*Magyar Közlöny*, 41. szám, 1969. június 4.). Míg korábban szinte mindegyik településen saját tanács működött, a tanácsi rendszer átszervezése után számuk radikálisan csökkent. 1981-ben már csak 679 önálló és 715 közös tanács maradt, a többi 1600 községben – tehát a községek 53%-ában – nem volt önálló irányító szerv. Enyedi 1984, 25.

[17] 1005/1971. (II. 16.) Korm. határozat. *Tanácsok Közlönye*, XX. évf. 8. szám, 1971. február 25. Végül 1997-től számították bele a községet a főváros agglomerációjába.

[18] Budapestig, a XI. kerületi Kosztolányi Dezső téren lévő végállomásig. 2021-ben 1120 forint.

[19] Az agglomeráción kívül – Sóskút marad. *Népszabadság*, 1986. június 25. 5.

[20] Válaszok agglomerációs kérdésekre – Az adásidőből már nem futotta. *Pest Megyei Hírlap*, 1985. június 12. 3. Valamint: Városnyi falu, központ nélkül. *Pest Megyei Hírlap*, 1970. december 12. 2. Lásd még: Keresztes 2021.

[21] 23/1983 NET határozat. *Tanácsok Közlönye*, XXXII. évf. 32. szám, 1983. december 30. 1989-ben közvetlen megyei irányítás alá vonták a tanácsok szervezetét.

[22] Sóskúti képek – Igyekvő népek laknak errefelé... *Pest Megyei Hírlap*, 1979. október 18. 5.

[23] Ahol a hegyet szeletelik. *Pest Megyei Hírlap*, 1980. július 3. 3.

[24] Elek 1957, 92–94. Az út melletti gyümölcsárusok még a 2010-es években is mindennapos látványosságok voltak, azonban a tömeges termelés az 1990-es években véget ért.

[25] Illyés–Szabóné 2018, 14.

[26] Lásd részletesen: Keresztes 2021.

[27] Tovább kell mélyíteni a szövetkezés gondolatát. *Pest Megyei Hírlap*, 1957. november 12. 3. Megjegyzésre érdemes, hogy 1959-ben számítottak csak olyan szép gyümölcstermésre, mint amilyen utoljára 1944-ben volt. (Egy rémhír margójára: nem adóztatják meg a gyümölcsfákat! *Pest Megyei Hírlap*, 1959. június 18. 3.) 1970 körül kertbarát kör alakult, tagjai között a legtapasztaltabb és legszorgalmasabb gazdákkal.

[28] Nagyszabású folyamszabályozási munkák fejeződtek be Pest megyében. *Népszava*, 1960. január 6. 2. Valamint: Illyés–Szabóné 2018. 15.

szesen 90 hektáron telepített gyümölcsöst (ötvenhárom hektáron őszibarackot, tizennyolc hektáron szilvát és húsz hektáron meggyet).[29] A termőre fordulást követően a sóskúti fiataloknak nyári munkát, jó zsebpénzt jelentett az érési időszakban a gyümölcsszedés.

A Sóskút és Érd közötti, fennsík jellegű terület a köves talaj és az erózió miatt kopár jellegű volt. Korábban csak juhok legeltetésére lehetett használni. A járási KISZ-vezetőség határozta el, hogy a szinte semmire sem alkalmas területet befásítja: tíz év alatt ezerhektárnyi fát (tizenhat-tizennyolc millió fenyő- és tölgycsemetét) kívántak telepíteni. 1970 márciusában – a „forradalmi ifjúsági napokon" – jelentették be a nagy műveletet, számos előkelőség jelenlétében. Megjelent a mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszterhelyettes, a KISZ KB titkára, a megyei pártbizottság osztályvezetője, a járási pártbizottság első titkára, és ott voltak a Fővárosi Tanács és a környező gazdaságok, üzemek képviselői is. Az első facsemetéket egy helikopter hozta el, és a kis növényeket az ünnepség résztvevői ültették el a „barátság-liget" első fáiként.[30] Bár a lényegi ültetési munkába kiskatonákat is bevontak, a legnagyobb részt a helyi fiatalságnak szánták – hiszen a program felett a járási KISZ vállalta a védnökséget. Április 12-én pedig – vasárnap – az egész budai járás fiatalságát kivezényelték ültetni. A megyei lap munkatársa beszámolójában kiemelte a gyerekek lelkiismeretes munkáját: e „kommunista vasárnapon" 350 ifjú 16 hektárt fásított be, ma már nehezen kideríthető, hogy mennyire őszinte lelkesedéssel.[31] (Egy személyes visszaemlékezés szerint minden felsősnek kötelező volt a részvétel, és a traktorok ásta árok mentén haladva ültették be a kis csemetéket.)[32] Április végére az egész terület 80 százalékát ültették be, a legjobb iskolákat megjutalmazták (Biatorbágy ezer forintot kapott, Sóskút ötszázat). Ezt követően a Törökbálinti Állami Gazdaság vette át az „erdő" feletti gondozási jogot, de a területet társadalmi munkacsoportok kezelésébe akarták adni, munkaszerződések által, az ápolási munkákra éppúgy, mint az újabb ültetésekre.[33] Az erdősítés a következő években is folytatódott. Sőt! Új ötletük is támadt a fásítóknak: facsemetékből, latin nyelven formálták meg a „béke" szót a sóskúti domboldalon. A messziről látható PAX betűk mindegyikének magassága 160 méter, talpvastagsága 10 méter volt.[34] A PAX-erdő addig hirdette a békét, míg végül teljesen be nem bozótosodott.

A PAX-erdőcske közelében húzódik egy régi, mély vízmosás. Sóskútiasan Funduklin vagy Fundoklia-völgynek nevezik. Hasznosítása egyedül akkor jött számításba, amikor a betelt fővárosi szemétlerakók helyébe új területet kerestek. A budapesti szemét elhelyezésének nehézségeit oldották volna meg azzal, hogy a „környezet károsítása nélkül" feltöltik kommunális hulladékkal. Az ötlet ellen nagy közösségi felzúdulás támadt, és a lakosság hajthatatlansága ellen a puhuló államrendszer sem tudott mit tenni, így visszakoztak. A helyi tanács vezetője nem titkoltan csalódott volt („abból a pénzből, amit tőlük kapnánk a kezelői jog átengedéséért, egy sor régóta húzódó feladatot oldhatnánk meg [...] most olyan alkalmat szalasztanak el, amilyen belátható időn belül még egyszer aligha kínálkozik"). De 1988-ban már semmit sem tehettek, kénytelenek voltak tiszteletben tartani a többség akaratát.[35] És ha már a környezeti ártalmakról van szó: szintén 1988-ban vették észre a község centrumában lakók, hogy az ásott kútjaik olajjal szennyeződtek. Az olajat bizonyos helyeken vödörrel is ki tudták merni – legalább 26 centiméter vastagon ült a víz tetején. A Fő utcában elhelyezkedő ipari üzemre terelődött a gyanú, azonban az üzem vezetősége mindvégig tagadta, hogy a tartályaik szivárogtak volna.[36] Az ügy végül éveken keresztül húzódott, aztán az olaj „elszivárgott", a felelős megúszta.

A helyi építőanyag: a kő

A házak építőanyagául a – nyugodtan mondhatjuk, híres – sóskúti kő szolgált. Az üledékes építési mészkövet évszázadok óta bányászták, és 1973-ban még 43%-ban részesedett az országos termelésből.[37] A második világháború előtti időszakig a kőbányát kisvasút kötötte össze a tárnoki vasútállomással. Természetesen ezen csak köveket szállítottak, embereket nem – hasonlóan a homokbánya kisvasútjához.[38]

1959-ben a jobbára kézi kőfejtésről áttértek a gépire: a „testvéri" szocialista országokból szereztek be kőtömbvágó gépeket. Az új gépekkel a korábbi, nagyalakú (kb. 40 × 60 centiméteres) kövek helyett a könnyebben és praktikusabban alkalmazható típus kifejtésére és vágására tértek át. A kisméretű falazóblokknak nevezett, kb. 39 × 24 × 19 cm méretű építőkövek 8,5 db kis téglának feleltek meg. E blokkokat a nagyvárosi építkezésekre már nem is szánták, ugyanis a szén-dioxid nagyon ártalmára volt, azonban a vidéki városokban és a falvakban remekül használhatónak tartották. A korszak végén már inkább csak kerítések és nyaralóépületek falazására szánták.[39] Külön szocialista kori esettanulmányt is megérdemelne az a sziszifuszi küzdelem, amelynek során a bánya éveken át kilincselt egy murvaőrlő berendezésért, amellyel a meddő kőanyagból a mezőgazdaság számára hasznosítható kőport állíthattak volna elő. A talajjavító anyag készítéséhez szükséges beruházás elveszett a trösztök, kutatóintézetek és minisztériumok Bermuda-háromszögében.[40]

---

[29] Gyümölcsös születik. *Pest Megyei Hírlap*, 1979. augusztus 26. 1.
[30] Meghódítják a kopár fennsíkot. *Pest Megyei Hírlap*, 1970. március 22. 4.
[31] Ünnepi hétköznap – vasárnapi munka. *Pest Megyei Hírlap*, 1970. április 14. 1. „A ma még kopár területen talán nem is olyan hosszú idő múlva fenyőerdő magasodik majd..."
[32] 1957, F. 1.
[33] Erdő születik. *Pest Megyei Hírlap*, 1970. május 20. 3.
[34] Fenyő „Pax" a Barátság-ligetben. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. március 30. 3.
[35] Elszalasztott lehetőség? – Leküldött szemét. *Népszabadság*, 1988. augusztus 3. 5. Nem mellékes, hogy egy Sóskúton építendő szemétlerakó ötlete pár évvel később, már a szabadon választott önkormányzat idején ismét felmerült. 1993-ban népszavazás hiúsította meg a beruházást, amely végül egy szomszédos községben valósult meg.
[36] Nyomoz a helyi tanács – Honnan került olaj a sóskúti kutakba? *Népszava*, 1989. március 20. 4.
[37] Katona 1972, 414.
[38] Kovács 1985, 266–269.
[39] A tufa vagy az ember hibás? *Pest Megyei Hírlap*, 1961. január 10. 4. Valamint: Hirdetés. *Pest Megyei Hírlap*, 1960. szeptember 9. 2. Egy blokk ára 5 Ft volt darabonként, mely olcsóbb volt a téglánál. (2021-ben a 38×19×19, ± 1 cm, hosszában 4-5 cm eltéréssel gyártott I. osztályú kőblokk ára 625 Ft.)
[40] Tehetetlenek lennénk? – Heverő kincs a sóskúti kőbányában. *Népszabadság*, 1963. augusztus 27. 7.

1976-ban hat újabb, szovjet gyártmányú, blokkvágó fűrészgépet vásároltak. Ebben az évben negyvenmillió forintot kapott fejlesztésre a bánya, hogy abból korszerűsítse ósdi, elavult útjait, elektromos hálózatát, s hogy új tisztálkodó helyiségeket építsen dolgozóinak.[41]

Az 1960-as évtized második felében már nem százezres számban, hanem millióban számolták a kitermelt kőtömböket: 1968-ben kétmilliót terveztek kitermelni,[42] 1972-ben kétmillió-ötszázezret.[43] (A bányadolgozók az MSZMP IX. kongresszusára „vállalást" is tettek, és [közel] kétszázezer további falazóblokkot vágtak ki a bánya falából.)[44] Az 1977. évben már kétmillió-nyolcszázezer blokkot kívántak kitermelni.[45] Jó időben százhúsz munkás is dolgozott egyszerre, 1970 körül még két, később három műszakban. Az ország minden részébe szállítottak: kívánságra vasúton is feladták, vagy tehergépkocsival házhoz szállították.[46]

1977-re száz körül mozgott a munkáslétszám, de százötvenet is tudtak volna foglalkoztatni – ha a nehéz munka miatt el nem vándoroltak volna nagyon hamar a munkavállalók. Pedig a kőblokkokra ezekben az években is olyan nagy kereslet volt, hogy minden kitermelt anyag azon nyomban elfogyott.[47] Sokáig értéke és híre volt eme építési anyagnak. Ahogy egy tárcanovellába foglalta egy irodalmi babérokra törő szerző: „[...] Nézegeti az új házakat. Sok szép ház épült az utóbbi időben. Némelyik ház sóskúti kőből. Bizony nem olcsó dolog. Jó sokba kerülhetett a szállítás is."[48]

Nagy változást hoztak az 1980-as évek. Az építési szabvány megváltozott: lakóházat már nem lehetett kőblokkokból építeni, viszont garázst, víkendházat, kerítést igen. 1984-re nyolcszázezerre csökkent a kitermelt falazóblokkok éves mennyisége, 1987-re ötszázezerre.[49]

Nem tett jót az építési mészkő – és Sóskút – hírnevének, hogy az 1980-as évek elején megkezdődött az Országházat alkotó sóskúti kőanyag lecserélése a keményebb süttői kőre. A parlament falazata átalakításának munkálatain folyamatosan 60-80 munkás dolgozott, így is évtizedekig tartott, míg a teljes csere végbement.[50]

[41] Szovjet gépek a kőbányában. *Pest Megyei Hírlap,* 1976. június 3. 5. Valamint: Bányászok – napszemüvegben. *Pest Megyei Hírlap,* 1977. június 12. 5.

[42] Sóskúti kőrengeteg – Gazdag a föld méhe. *Pest Megyei Hírlap,* 1968. március 30. 3.

[43] Hófehér kőtömbök. *Pest Megyei Hírlap,* 1972. november 6. 10.

[44] Jelentjük a kongresszusnak. *Pest Megyei Hírlap,* 1966. december 2. 7.

[45] Bányászok – napszemüvegben. *Pest Megyei Hírlap,* 1977. június 12. 5.

[46] Sóskúti kőrengeteg – Gazdag a föld méhe. *Pest Megyei Hírlap,* 1968. március 30. 3. Valamint: Hirdetés. *Pest Megyei Hírlap,* 1968. október 17. 8. A kitermelés az időjárás függvénye volt: télen a kő átfagyott és törött, szeles idő esetén pedig meg lehetett vakulni a (kő)portól. A nyári hőséget még inkább elviselhetetlennek érezték, mert a fehér bányafalak visszaverték a meleget.

[47] Bányászok – napszemüvegben. *Pest Megyei Hírlap,* 1977. június 12. 5. A blokkot gyorsabban lehetett rakni, mint a téglát, és kevesebb adalékanyag – mész, cement stb. – kellett hozzá.

[48] Farkas Ilona: Törékeny idő. *Pest Megyei Hírlap,* 1974. október 13. 8.

[49] Falazóknak blokkok. *Pest Megyei Hírlap,* 1984. szeptember 8. 3. Valamint: Lapokra fűrészelt hegy. *Pest Megyei Hírlap,* 1987. június 15. 4.

[50] Folytatódik a Parlament rekonstrukciója. *Népszabadság,* 1983. június 12. 9. Valamint: Amíg a képviselők pihennek, az építők dolgoznak a házon. *Népszava,* 2002. augusztus 5. 6.

A helyi építőanyag: a homok

A 19. század végén iparosított homokkitermelés volumene fokozatosan futott fel. Mivel nem minden építési munkálathoz volt jó a nagyobb szemcsemérettel rendelkező sóskúti homok (vakoláshoz például nem alkalmas), ezért többnyire ipari célokra alkalmazták.

Az ásványbánya működéséből fakadóan arra is alkalom kínálkozott, hogy Sóskúton egy hidegaszfalt-üzemet hozzanak létre. Ez megkönnyítette volna a környező települések járdaépítéseit. A célra a bányából az öntödei homoknak már nem alkalmas homokréteget használták volna fel. A homokréteg vizsgálata során azonban kiderült, hogy szemcseösszetételénél fogva hidegaszfalt-készítéshez nem megfelelő, és az üzemet Diósdon alapították meg.[51]

Az 1970-es évektől minden szempontból érezhetően erősödött a bányahomok iránti igény. Nemcsak épületek kivitelezési munkálataihoz, hanem öntödéknek és útépítésekhez is egyre nagyobb mennyiséget szállítottak.[52] A növekvő igények kiszolgálására csak egy adat: 1981-ben az előirányzott 322 ezer tonnával szemben 380 ezer tonnát termeltek ki.[53] E hatalmas mennyiségeknek a szállítása kizárólag közúton, billentős tehergépkocsikkal történt. A viszonylag kevés személygépkocsi mellett állandó jelenséggé váltak a zajos, sötét füstöt okádó teherautók, többszörösére növelve a közúti forgalmat.[54] Az ausztriai Bramac cég licensze alapján Veszprémben új tetőcserépgyártó üzemet indítottak el. A gyártáshoz háromféle szemcseméretű homok szükségeltetett, és a választás Sóskútra esett. Itt készítették el 1985-ben, közel 20 millió forint beruházási hitelből, a homoknemesítő („homokmosó-osztályozó") részleget. A szerződés feltételeit azonban korántsem volt könnyű teljesíteni: az évi 300 ezer tonnányi nyersanyagot előállító üzem felépítésére csak egy évük volt a beruházóknak. Végül az évi 20 millió betoncserép gyártását lehetővé tevő üzem határidőre felépült. Az avatáson az ipari miniszter helyettese is részt vett.[55] Az új beruházással a közúti szállítási forgalom tovább növekedett.

Megújulnak a közintézmények, javul az infrastruktúra

Néhány érzékelhető fejlesztés a szűkös 1960-as évtizedben is végbement. 1961 végén nyílt meg az Érd és Vidéke Takarékszövetkezet sóskúti kirendeltsége, a megyében harmadikként, és a betétállomány folyamatos emelkedést mutatott.[56] Növelte az áruforgalmát és

[51] A tervtől a megvalósulásig három hét. *Pest Megyei Hírlap,* 1963. június 7. 3.

[52] Emberek a homokbirodalomban. *Népszava,* 1973. január 14. 2. Valamint: A tervtől a megvalósulásig három hét. *Pest Megyei Hírlap,* 1963. június 7. 3.

[53] Jól vizsgáznak Pest megye bányái – Hőszigetelő vakolat. *Pest Megyei Hírlap,* 1981. december 28. 3.

[54] Lásd a közlekedésről szóló fejezetet.

[55] Tetőcserép alapanyag – Homoknemesítő épül. *Pest Megyei Hírlap,* 1985. február 1. 4. Valamint: Határidőre felépült Sóskúton – Húszmilliós beruházást arattak. *Pest Megyei Hírlap,* 1985. július 11. 1. Magassága miatt távolról is látható volt.

[56] Hírek. *Pest Megyei Hírlap,* 1961. december 15. 3. A „Takarék" hamarabb nyílt meg, mint Tárnokon. Valamint: Gyorsan fejlődik a takarékszövetkezeti mozgalom az érdi körzetben. *Pest Megyei Hírlap,* 1964. február 7. 4.

ezzel együtt a belső keresletet a Sóskút és Vidéke Körzeti Földművesszövetkezet. Nem csak a boltokat, italméréseket üzemeltették, de kölcsönzőszolgálatot is.[57] A saját helyiséggel rendelkező fodrászat 1964-ben nyílt meg.[58] Fogorvos mindig volt a faluban. Gyógyszertár – jó hírnévvel – szintén,[59] de szükség esetén Érdre is bementek a sóskútiak.[60] Bővítését és korszerűsítését az 1980-as évek közepén elvégezték.[61]

A művelődést és a szórakozást csak két közintézmény, a könyvtár és a mozi szolgáltatta. A könyvtár fejlesztése igazodott a kormány politikájához, és eredményesnek mutatkozott. Az 1950-es évek közepén még csak inkább elméletben létező könyvtári állományt tudatosan fejleszteni kezdték és óradíjas könyvtárost (egy nyugdíjas bányászt) alkalmaztak. A többnyire széthordott könyvek helyett újakat szereztek be, és 3585 kötetre növelték az állományt. A beiratkozott 1029 olvasó 29 200 könyvet kölcsönzött.[62] A mozi önálló épületét a község a MOKÉP inkább névleges, mint valós támogatásával 1966-ban elkezdte felújítani. Végül a szélesvásznúvá átalakított és a sajtóhírek szerint a legkorszerűbb vetítőgéppel is ellátott moziban 1969. május elején tartották meg a premier filmbemutatót.[63]

Az egész lakosságot kiszolgáló infrastruktúra viszont az alacsony megyei értékek körül mozgott. 1960-ban a járási tanács csökkentette az utak és hidak fejlesztésére vonatkozó költségvetési összeget: a településeknek kellett tanulniuk a rájuk bízott anyagi eszközökkel „megfelelően" gazdálkodni, új bevételi forrásokat felkutatni, a saját bevételeket pontosan beszedni. A helyi tanács mindezt „helyesnek" nyilvánította, és arra éreztek ösztönzést, hogy a feladatokat az észszerű takarékosság figyelembevételével oldják meg. Vagyis lenyelték a békát, és nem terveztek jelentősebb infrastrukturális beruházásokat.[64]

Az új évtized hozott néhány változást. Mivel a viszonyítási évnek tekintett 1970-es évben Pest megye lakosságának csak 29%-a részesült vezetékes vízszolgáltatásban, ezért ezt az egyébként alacsony számot a következő ötéves tervben meg akarták kétszerezni.[65] A sóskúti vízitársulat – az említett, IV. ötéves terv finisében – 1974 közepén alakult meg, a következő évben csatlakozott az érdi társulathoz.[66] Szó szerint szép lassan indult el a vízvezeték kiépítése, az ingatlanok bekötése. Évek kellettek, mire a többség csatlakozott, és végül 1980-ra fejeződött be a víziközmű szinte teljes kiépítése.[67]

Csatornázással a megyei tervekben eleve nem számoltak, a 3%-os csatornázottság 15%-ra emelését csak a lakótelepeken, illetve a járási székhelyek központi részein tervezték.[68] Sóskúton az 1980-as évek végéig fel sem merült ennek lehetősége, de a reális megvalósítás esélye is csak a 2000-es évek elején tűnt fel. (Végül 2016-ban valósult meg a beruházás.)

A háztartási fűtőolajjal történő fűtés elterjedésének következménye, és egyben szerencsés fejlesztés volt, hogy a község központjában fűtőolaj-kutat létesítettek.[69]

Közismert, hogy a vizsgált időszakban az ország telefonellátottsága kirívóan alacsony szintű és színvonalú volt nemcsak európai viszonylatban, hanem a szocialista államokkal összehasonlítva is. A főváros körüli agglomeráció távközlési viszonyai is leginkább a „szerény" kifejezéssel illethetők. Az 1970-es években a 24 órás szolgálatot igénylő, kézi kapcsolású telefonközpontok látták el az agglomeráció településeinek 46%-át. Hat települést látott el a korban már modernnek számító, ún. crossbar rendszerű központ. Közéjük tartozott Sóskút is.[70] (A fejlődés ezzel azonban a megyében meg is állt: a IV. ötéves terv során nem terveztek másutt Pest megyében korszerű távbeszélő-központot építeni.)[71] Viszont a kapcsolási lehetőségek számát később emelték: 30-ról 60-ra. A felújítással a község bekapcsolódott a távhívóhálózatba is.[72]

1979-re végre megépült az Érd felé eső falurészt ellátó élelmiszerbolt is.[73] A kenyérellátás 1980-tól már kizárólagosan más településtől függött: Érden épült akkora „kenyérgyár", hogy minden környező települést ellátott pékáruval.[74]

Az iparcikkbolt szintén fejlődésnek indult az 1970-es években. A régi, lelakott épület bő választékot tartott, műszaki berendezésektől kezdve az egyszerűbb, hétköznapibb holmikig. A boltos mindent beszerzett, amit kértek, évi nyolcmilliós forgalmat bonyolított.[75]

Az egykor itt élt nagypolgári család rezidenciájából kialakított ÁFÉSZ-bolt volt sokáig az egyetlen élelmiszerüzlet a községben. Később két másik, kisebbet nyitottak, de ez a központi részen lévő bolt maradt a fő beszerzési egység a lakosság számára (egyébként máig). Helyzete távol volt az idillitől. Az ivóvizet csak 1982-ben vezették be, de a dolgo-

[57] 27 ezer forint visszatérítés. *Pest Megyei Hírlap*, 1963. február 2. 4.
[58] Nyolcvanhat részleggel bővül a megyében a kisipari szövetkezetek hálózata. *Ráckeve és Vidéke*, 1964. április 2.
[59] Keresztes 2023.
[60] Kitüntetett egészségügyi dolgozók. *Pest Megyei Hírlap*, 1974. július 2. 3.
[61] Megújuló gyógyszertárak – Bővül a patikahálózat. *Pest Megyei Hírlap*, 1983. november 23. 8.
[62] Havi 170 forint. *Pest Megyei Hírlap*, 1967. szeptember 27. 3.
[63] MNL PML XXIII.822.a. 1967. december 11. (15. kötet). Valamint: A legmodernebb mozi. *Pest Megyei Hírlap*, 1969. május 6. 3. A lap szerint a nézőtér „klimatizált" volt.
[64] MNL PML XXIII.822.a. 1960. március 22. (8. kötet).
[65] Pest megye területfejlesztési terve 1971–1975. Pest Megyei Tanács, Budapest, 1971. 20. MNL OL XIX-I-7-v-10. tétel-Megyei vizsgálatok-sz. n.-13. – Pest megye-1975 (7. doboz).
[66] Hírek. *Pest Megyei Hírlap*, 1974. augusztus 14. 8. Valamint: Négy hónappal hamarabb teljesítették tervüket. *Pest Megyei Hírlap*, 1975. augusztus 22. 4. Megjegyzésre érdemes, hogy a vízszolgáltatás kiépítését, viszonylagosan, támogatta az állam az alsóbb fokú településeken is. Bartke 1985, 144.
[67] Tavaszi leltár Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap*, 1981. március 19. 5.
[68] Pest megye területfejlesztési terve 1971–1975. Pest Megyei Tanács, Budapest, 1971. 20. MNL OL XIX-I-7-v-10. tétel-Megyei vizsgálatok-sz. n.-13. – Pest megye-1975 (7. doboz). Hasonló volt a helyzet a gázellátás esetében is.
[69] Hírek. *Pest Megyei Hírlap*, 1973. június 30. 8.
[70] Tiner 2001, 237.
[71] Bővül a távbeszélő-hálózat Pest megyében. *Pest Megyei Hírlap*, 1973. január 12. 1. 1984-ben kijelentették, hogy a tervek szerint a megye hírközlési ellátottsága a 2000. évre fogja elérni az országos átlagot. MNL PML XXXV.51.b. 1984. május 11. (2/198. ő. e.)
[72] Hírek. *Pest Megyei Hírlap*, 1975. november 5. 8.
[73] Összehangolt, jogos igények. *Pest Megyei Hírlap*, 1979. április 11. 5.
[74] A jó kenyérnek nem kell cégér. *Pest Megyei Hírlap*, 1980. december 30. 5.
[75] Sóskúti képek – Igyekvő népek laknak errefelé... *Pest Megyei Hírlap*, 1979. október 18. 5. „Szupermodern technika a századeleji szatócs-boltokat idéző polcokon" – írta a lap.

zóknak mellékhelyiségeket akkor sem építettek. A falak festése egy évtized óta váratott magára. Az udvaron a szél cibálta összevissza a használt kartondobozokat, műanyag zacskókat. A KÖJÁL[76] már bezárással fenyegette a fenntartó ÁFÉSZ-t, és határidőt szabott, hogy a fenntarthatatlan állapotokat megszüntesse.[77]

1975/1976-ban nagyobb részben társadalmi munkában építettek meg a sportpálya mellé az öltözőt.[78] 1977-ben hat hónap alatt építették meg/újjá az egészségházat. Ebben főleg a nyugdíjas kőművesek segítettek. 1979-ben a tanács járdaépítésről határozott, de kalákás végrehajtással: a tanács ad sódert, míg a cementet a lakosoknak kell megvenniük. Öt-hat család összeállt, kőművesek irányították őket, a betonkeverőket egymásnak kölcsönözték. Nagyon gyorsan megépült kétezer méter járda, majd a következő két évben még hatezer.[79]

1980-ban a régi óvodából napközi otthon lett, az új óvoda mellett pedig kézilabdapályát alakítottak ki.[80] A magtár teteje 1982 őszén leégett. Megmentésére, lakóépületté alakítására egy budapesti építész is tett kísérletet,[81] ám ennek kudarca után végül 1987-ben felrobbantották.

Mindezek ellenére a pártvezetés érezhette, hogy a község – és a szomszédos Pusztazámor – elhanyagoltabbnak tartja magát a környező településeknél. Egy tanácsválasztás alkalmával nyilatkozta a budai járási hivatal elnöke: „Eme községek lakóira nagyon kell figyelni. Nehogy azt érezzék, falujuk kevesebbet kap, mint a másik. Pedig az alapelv a járási hivatalban: arányos fejlesztés!"[82] Öt évvel később reálisan konstatálták: „Tapasztalhatjuk: a kistelepülések népességének igényei, céljai mind erőteljesebben közelednek – olyan hatásokra, mint például a tv-ben látottak, a munkahelyről hozott magatartás-, életmódminták – a városlakókéhoz, ám ugyanakkor a kistelepüléseken élők körülményei jóval nehezebbek, lehetőségei sokkal korlátozottabbak."[83]

Építkezik a lakosság is

A helyben fellelhető építőanyagok használata minden település esetében logikus döntés volt a lakosság részéről. A sóskúti építkezések teljes egészére is jellemző a helyi anyaghasználat. A helyi mészkő látványos alkalmazása sajátos karaktert kölcsönöz a település épített környezetének. A 20. század végéig épült – és utólag be nem szigetelt – házak homlokzatai

[76] KÖJÁL: Közegészségügyi-Járványügyi Állomás, az egészségvédelmi előírások betartatására létrehozott hatóság volt.
[77] Kisboltok, kérdőjelekkel – Nem egyedi jelenség, kórtünet. *Pest Megyei Hírlap,* 1983. május 8. 5.
[78] Óvodaépítés – félpénzen. *Pest Megyei Hírlap,* 1976. október 17. 5.
[79] Sóskúti képek – Igyekvő népek laknak errefelé... *Pest Megyei Hírlap,* 1979. október 18. 5. Valamint: Tavaszi leltár Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap,* 1981. március 19. 5. és Hírek. *Pest Megyei Hírlap,* 1984. február 26. 8.
[80] Tavaszi leltár Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap,* 1981. május 5. 5.
[81] Keresztes 2022.
[82] Alapelv: arányos fejlesztés. *Pest Megyei Hírlap,* 1980. április 26. 3.
[83] A kicsikre nagyobb gonddal. *Pest Megyei Hírlap,* 1985. május 11. 3.

nem sima vakolt jellegűek, hanem a darabolt, úgynevezett „téglakötés" és a látszó fugák jellemzőek rájuk. Számos esetben az utcai homlokzat széleihez közel pártázatokat faragtak a kövekbe.[84]

Sóskúton a mai napig találhatók földszintes, oromfallal az utca felé néző parasztházak. A rendelkezésre álló keskeny telkeken a hagyományos fésűs lakóterületi beépítésmóddal készült, oldalhatáros elhelyezésű házak az 1960-as évekig voltak általánosan jellemzőek. Bár korábban is építettek a világlátottabb kőművesek modernnek számító, négyzet alakú házakat, többségben maradtak az előkert nélküli, az utcára merőleges, cseréppel fedett nyeregtetős és sok esetben tornáccal is ellátott, hosszúkás parasztházak. Boltíves bejárat szolgált a személyforgalom számára,[85] a kerítés pedig szinte minden esetben szilárd kőkerítés volt.

Szempontunkból ismételten a kő alkalmazása emelendő ki. Egyrészt az utcai homlokzati rész „mindenképpen" kőből épült, legfeljebb a hátsó részekhez alkalmaztak olcsóbb vályogot. A kő, illetve annak mintázata, faragása státuszjelölő funkcióval bírt: aki tehette, díszesre faragtatta legalább a sarokköveket és az ablakpárkányt.

Az alapokat szintén kőből készítették, de ennél is fontosabb volt az említett kőkerítés. Szintén a társadalmi rangot, a tehetősséget jelezte a kerítés magassága, az alkalmazott kövek mérete és keménysége,[86] a kőanyag faragása, átformázása.[87]

Az ország egészéhez hasonlóan az 1961-től induló nagy építkezési hullámmal új lakóháztípus terjedt el, a típusterv alapján készült kockaház (gyakori volt a manzárdtetős változat). Mindezt nem kell külön bemutatni, azonban a helyi sajátosságoknál ki kell emelni, hogy már nemcsak a homlokzati falrészt, de a teljes házat kőblokkokból emelték.

Az 1970-es és az 1980-as évek fordulója az építkezésekben is változást hozott. Terjedtek az emeletes, gyakran 150–200 négyzetméteres házak, többnyire beépítésre szánt padlástérrel készítve. Legtöbben még mindig ragaszkodtak a sóskúti kőhöz – és hogy az építési szabályokat is kövessék, kettős falat húztak: kívülre ment a szép fehér, de rossz hővezető tulajdonsággal bíró kő, belülre pedig a meleget bent tartó téglafal. Az igényesebbek a ház sarkait alkotó köveket meg is faragtatták. Nem mellesleg, így még olcsóbb is volt építkezni. Mindezt nem is titkolták, büszkén mesélték a sajtónak is.[88]

Az 1970-es évek végén az óvoda környékét szerették volna kiparcellázni házhelyeknek. A tanács az állami gazdasággal tárgyalt, hogy minél olcsóbban parcellázhassanak (harminc-negyven jogos igénylő várt házhelyre). Nem ment könnyen, végül 1983-ban tudtak száz telket kialakítani és átadni a kérelmezőknek, és már az első ütemben két új utcát alakítottak ki.[89]

[84] Lásd bővebben: Illyés–Szabóné 2018, 24.
[85] Sajnos sok ilyen tornácbejáratot befalaztak.
[86] A bányászott kövek között is volt keményebb fajta vagy éppen gyengébb, szivacsosabb.
[87] Jelen sorok írójának személyes tapasztalata volt, hogy egy valóban szépen faragott, erősre készített kerítés tulajdonosának tett dicséretre csak gúnyos jellegű, elégedett mosolyt kapott válaszul.
[88] Az agglomeráción kívül – Sóskút marad. *Népszabadság,* 1986. június 25. 5.
[89] Sóskúti képek – Igyekvő népek laknak errefelé... *Pest Megyei Hírlap,* 1979. október 18. 5. Hírek. *Pest Megyei Hírlap,* 1983. április 12. 8.

Nem túlzás: nagyon gyorsan megkezdődtek az építkezések. Segített, hogy időközben rendezési tervet is készített a falu.

Az 1970-es évek elejétől a korábban kizárólag szőlőművelésre használt telkek iránt érdeklődni kezdtek a „városiak". A szinte kivétel nélkül budapesti lakosok – és egyben a kispénzűek – hétvégi teleknek, hobbikertnek vásárolták meg az éppen eladóvá vált ingatlanokat. Egyre többen. Ahogy a fiatalabb sóskútiak már nem akartak esténként és hétvégenként a szőlőben, gyümölcsösben „gürizni", úgy szaporodtak meg a legkülönfélébb építőanyagokból és kinézettel rendelkező víkendházak a korábbi pincés-szőlős területen. Ezekből kiemelkedik az Öreghegy nevezetű, meszes-köves talajú, kiterjedt domb, amelyen az 1990-es évekre néhány kivétellel már csak hétvégi hobbiművelés folyt. Ezzel együtt az igények is emelkedtek: az oda vezető földutak állapotát mindig erősen kritizálták (de pénzt nem kívántak a javításukra adni), áramot igényeltek (1980 körül villamosították is a területet), azonban a vezetékes víz, illetve a gáz bekötésére soha nem került sor.[90]

Középítkezések

A kultúrház

A művelődést a nép mindennapi létszükségletévé tenni kívánó korban külön, csak kulturális célra használt épületet minden magára adó település készített. Ha a háború utáni átmeneti éveket nem számoljuk, akkor a kiindulópontot jelentő 1950-es évhez képest húsz (!) év kellett, mire az első jelentősnek nevezhető új középület elkészült a községben. Megépítése igazi kálváriaútnak tekinthető: tíz éven keresztül tervezték, szervezték, gyűjtöttek rá. A kultúrház[91] megszületésének története a rendszer működésének valós tükre is egyben.[92]

A korabeli adminisztráció nehézkessége sok panaszra adott okot, és ez gyakran a sajtóban is megjelent. Mint az a vélemény is, hogy Sóskúton azért nincs pártélet, mert nincs rá alkalmas helyiség.[93] A már leköszönőfélben lévő tanácselnök fel is tette a költői kérdést: „Csoda, ha sokan kedvüket vesztik? Itt van például a KISZ. Nálunk az istennek se jönnek

[90] A szerző összefoglalója. (Valamint részben: Szeretnek itt élni – Megye szélén, hegyek között. *Pest Megyei Hírlap*, 1983. április 16. 5.)

[91] A lakosság ma is így nevezi a korszakban hivatalosan Művelődési Háznak, 1990-től napjainkig Polgárok Házának nevezett épületet.

[92] Rendkívül frusztrálta a község vezetését, hogy a Sóskútnál „összehasonlíthatatlanul kevesebb lehetőséggel rendelkező" települések sorra építették a kultúrházakat. Ennek okát abban látták, hogy a „felsőbb szervek" komoly segítségben részesítették ezen településeket, mert azok lakossága „valóban akarta" a beruházást, és annak megvalósításában aktívan közreműködött. MNL PML XXIII.822.a. 1961. november 14. (9. kötet).

[93] 1971-ig, a kultúrház birtokba vételéig alig volt alkalmas helyiség összejövetelek számára.

össze, és van is valami igazuk. *Nincs hol.* Tévénézésbe bambulnak, italboltba esnek; még jó, ha Pestre mennek színházba..."[94]

Pedig már 1960-ban elhatározták, hogy minden létező anyagi forrást (községfejlesztési hozzájárulás tartalékolása és a homokbánya, kőbánya, téesz, állami gazdaság támogatása, sőt a helyi kőfaragók segítsége stb.) egy, a „kultúrotthonnak" nevezett építmény létrehozására fordítanak. Célul elsőként az 1961. évet jelölték meg – ami természetesen teljesen illuzórikus elképzelés volt, és hamarosan rájöttek, hogy jobb híján járdaépítéseket fognak finanszírozni.[95]

Az évtized végén ezért megfordították a pénzügyi elosztás rendjét: a járdák építése helyett minden pénzösszeget a kultúrház felépítésére tartalékoltak. Ez messze nem volt és lehetett elegendő, az állam segítségére viszont hiába vártak. Az elégedetlenség akkora volt, hogy már meglehetősen rendszerkritikus kijelentések is elhagyták a tanácstagok száját. A megyei döntéshozókat ez nem hatotta meg, és a sürgősségi és fontossági sorrendben sem került előbbre a község. Az iskola, óvoda építését is beláthatatlan időre el kellett halasztani.[96]

Azonban nem túlzás állítani: az 1960-as évtized végére a lakosság már minden hitét elvesztette. A rossz helyzettel a hivatalos helyek is tisztában voltak. A könyvtári ellátás helyzetét 1970 körül már megyei szinten is az „aggasztó" jelzővel illették: rossz állapotú helyeken „ínségkönyvtárak" működtek. A klubkönyvtárak is szükségmegoldásnak minősültek, sőt több nagyközségben, városban nem is működött könyvtár.[97]

Sóskúton 1970 elején elhatározták, hogy bármi is lesz, belevágnak a „kultúrkombinát" tényleges kivitelezésébe, amely 600 négyzetméteres alapterületen, közös épületben foglalt volna magába könyvtárat, olvasótermeket, klubtermeket, játéktermet, pártirodát, KISZ-helyiséget. A megvalósulást legalábbis a küszködés szóval lehet jellemezni. A szükséges pénzt nagyjából összegyűjtötték, illetve minden tervet elfogadtattak.[98] Egymillió-háromszázezer forint volt a községfejlesztési alapban, és később a budai járási pártbizottság százötvenezer, a járási KISZ-bizottság kétszázhúszezer, berendezésre és könyvvásárlásra a Művelődésügyi Minisztérium kétszázhúszezer forintot adott.[99] Társadalmi munkával a klubkönyvtárhoz a helyi homokbánya százezer forintos értékben, odaszállítva adta a homok- és söderszükséglet egészét,[100] és társadalmi munkát is vártak. Ebből volt a leg-

[94] Minden jó, ha jó a vége – De addig... *Pest Megyei Hírlap*, 1970. június 19. 4.

[95] Keresztes 2021.

[96] MNL PML XXIII.822.a. 1967. december 11. (15. kötet) és MNL PML XXIII.822.a. 1968. február 19. (16. kötet). Valamint: MNL PML XXIII.822.a. 1968. március 25. (16. kötet).

[97] MNL OL XIX-I-7-v-10. tétel-Megyei vizsgálatok-sz. n.-13. – Pest megye-1975 (10. doboz).

[98] MNL PML XXIII.822.a. 1969. december 18. (17. kötet).

[99] Május elsejére elkészül a sóskúti művelődési ház. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. január 17. 12. Megjegyzésre érdemes, hogy pár hónappal később már egymillió-nyolcszázezer forintról írtak, mint a község által rendelkezésre álló összegről.

[100] A tanácselnök ezt a hozzájárulást sokatmondóan jellemezte: „Kevesebb kényelem-szeretet és közöny kellene. [...] Pedig azt sem mondhatom, hogy a nem-idevalósi mivolt a közöny oka. Hozzáállás kérdése – az Ásványbánya igazgatója sem falunkbeli: reggel jön, este megy haza Pestre a busszal. Ő még-

kevesebb. A Kertészeti Kutatóintézet törökbálinti gazdaságának helyi üzemegysége 150 fuvarórát adott társadalmi munkaként – míg valamiért a sóskútiak alig vállalták, hogy megmozduljanak a cél érdekében. 1970 júniusában csak a munkagödrök tátongtak a helyszínen, de az átadási határidőt december 31-ére tűzték ki (bár fenntartották: ha november 7-re elkészülne, célprémiumot kapnának a munkások). De a kivitelezés kezdetén csak súlyos gondokról számolhatott be a községi elöljáróság.

> ...nem akad egy párméteres drót, amivel a betonoszloptól elhúzzuk a villanyáramot, egy nyavalyás szivattyú, hogy ne lajttal kelljen vizet hozni, se elegendő munkáskéz, úgy látszik, égen-földön! A munkagépekhez máris elkelne a háromfázisú konnektor. Vagyunk hatan. Kézzel keverjük a háromszáz köbméter betont?[101]

A tanácselnök szomorúan sorolta még a sajtónak a tervszerűtlenség, munkaerőhiány, hivatali közöny, akadékoskodás okozta hátrányokat, amelyek nélkül évekkel korábban, harmaddal kevesebből megépíthették volna az épületet. Vissza is kérte magát eredeti munkahelyére, a katonasághoz. Ott megszokta, hogy eredményét látja a fegyelemnek, a munkának.[102]

Amilyen körülmények között indult az építkezés, úgy is folytatódott, és nem meglepő módon félbe is szakadt. Még a televízió is foglalkozott a félig készen otthagyott épülettel! Ráadásul az a „szégyen" is megesett a faluval, hogy a tévéadás hatására máshonnan, más települések ajánlottak fel építőanyagokat, berendezési tárgyakat, hogy végre elkészülhessen a sóskúti kultúrház.[103]

Az anyagi segítség hatására 1970 végére a tető is elkészült, és 1971. május 1-jére tűzték ki a teljesen kész épület új átadási határidejét.[104]

Mikor a megyei újságíró – a televízióműsor hatására, kíváncsiságból – a következő év tavaszán visszatért az építkezés helyszínére, papírra vethette azt is, hogy a tanácselnökről valóban csak múlt időben beszélhetünk, belefáradt, lemondott. És látta, hogy továbbra is csak „döcög" az építkezés, és új határidő van. A késés okait firtató kérdésekre ekkor, sőt hónapokkal később is különös válaszok születtek. Az „extra kívánalmak" állították le a munkát: az alapok ásásakor régi pincékre bukkantak, az ajtók-ablakok rendelésre készültek (közbenjárásra vállalta egy másik termelőszövetkezet!), ami lassabb volt a készáru beszerzésénél. Mindezeken túlmenően a „különleges vasalások" keltettek nagy bajt – Magyarországon sehol nem lehetett szerezni ilyeneket, végül külföldről kellett hozni. „Aki kitalálta a csak külföldön elérhető vasalásokat – az végképp odakint »feledkezett«. Diszsem ígér – ad. Késedelem nélkül, első szóra." Minden jó, ha jó a vége – De addig... *Pest Megyei Hírlap*, 1970. június 19. 4.

101 Minden jó, ha jó a vége – De addig... *Pest Megyei Hírlap*, 1970. június 19. 4. Valamint: Tizenkét évig gyűjtöttek. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. augusztus 19. 4. A téli meleget a központi olajfűtés biztosította (a terveken).

102 Minden jó, ha jó a vége – De addig... *Pest Megyei Hírlap*, 1970. június 19. 4.

103 Pest megye képernyőn. *Pest Megyei Hírlap*, 1970. október 17. 2. Valamint: Május elsejére elkészül a sóskúti művelődési ház. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. január 17. 12.

104 Május elsejére elkészül a sóskúti művelődési ház. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. január 17. 12.

szidált... Hát ezért tartott ilyen soká, sok egyéb kínlódás után az ajtók-ablakok, majd azok vasalásának beszerzése is..."[105]

Az épület teljesen május elsejére sem készült el, de a nyár folyamán költözhetővé vált. Augusztus 20-án tartották meg a tudósítás szerint „az arányos, jól tagolt, és modern igényességével, méreteivel a község központjából kiemelkedő" épület átadási ünnepségét – nem teljes mértékben ünnepi hangulatban.

Az új intézmény átadásáról a *Pest Megyei Hírlap* a címoldalán számolt be, közölve a Pest megyei pártbizottság titkárának ott elhangzott beszédét.

> Az itt lakók véleményét fejezem ki akkor, amikor azt mondom, hogy nagy ügy ez a község életében, de így tekintjük ezt a járásban, sőt az egész megyében is. De rendkívül tanulságos születésének, az ezzel járó vajúdásnak, a nehézségeket legyűrő közös összefogásnak a példája is... Nemcsak az elhatározás, az akarat volt egy és közös, hanem a munka, az anyagi hozzájárulás is. Úgy gyűjtötték, rakták a pénzt tizenkét esztendőn át, mint valami nagy család egy olyan kedves dologra, amit semmiképp sem tud nélkülözni, amit mindenképpen akar.[106]
> Igazán korszerű épületről van szó. Ha bejárjuk, olyan érzésünk támad, mintha kissé bőkezűen bántak volna a tervezők a térrel: az egész, tágas földszinti, illetve alagsori rész mindössze egy kazánt, a fűtő számára zuhanyozót és néhány ablaktalan raktárhelyiséget foglal magában. De az objektum egésze, tágassága, nagyvonalúsága végül is meggyőz. Az emeleten kapott helyet a párt- és az ifjúsági szervezet, a könyvtárterem, és egy – gyűlésekre, táncra, színházi előadásra alkalmas – T-alakú nagyterem, amelyből egyes részek leválaszthatók. A külső megjelenés, a berendezés egyszerűsége, őszintesége, józansága, a fehérre meszelt falak, a famennyezet, a felül kiképzett ablakok, a piros-kék ajtók, a kék padlóburkolat is meghódítják a szemlélőt.[107]

A tudósításokban már csak klubkönyvtárnak nevezett új intézménytől várták a könyvtári forgalom, az olvasómozgalom s az egész községi közművelés (irodalmi színpad, kórusmozgalom stb.) fellendülését és a politikai, mozgalmi élet további aktivitását is. Később színesedtek a tervek: az ifjúsági klub feléledését remélték, emellett a termelőszövetkezeti asszonykórus otthonául is szánták. A közművelődési tervben varrótanfolyamot, autósklubot, egészségügyi felvilágosító tanfolyamot, kertbarátok körének indítását is szerepeltették.

De a pénzügyi gondokkal előre számoltak: az 1971. év hátralevő hónapjaira havi tizenöt-tizenhatezer forintos póthitelt láttak szükségesnek, a következő évre pedig azt, hogy a községi költségvetésbe a klubkönyvtár működtetését is beállítsák.[108]

Az ősz folyamán felvettek egy gondnokot, de függetlenített klubkönyvtárvezetőre már nem tellett. Mikor elérkezett a fűtési idény, nem volt, aki üzembe helyezze a kazánt. A fűtetlen helyiségek miatt a KISZ-esek, a termelőszövetkezeti énekkar tagjai elmaradoz-

105 Példakép: a Luca széke? *Pest Megyei Hírlap*, 1971. március 17. 3. Valamint: Tizenkét évig gyűjtöttek. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. augusztus 19. 4. Az augusztusban megjelent cikk szerint „az építkezés még mindig nem folyt lassabban, mint amilyen tempót építőiparunktól megszoktunk..." Uo.

106 Az összefogás erejét bizonyítja a sóskúti új klubkönyvtár – Barinkai Oszkárné avatóbeszéde. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. augusztus 20. 1.

107 Sóskúti gondok – Vegyék hát birtokba! *Pest Megyei Hírlap*, 1971. november 18. 4.

108 Tizenkét évig gyűjtöttek. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. augusztus 19. 4. Valamint: Sóskúti gondok – Vegyék hát birtokba! *Pest Megyei Hírlap*, 1971. november 18. 4.

tak, és elmaradtak a tervezett tsz-rendezvények is. A régi, időközben Budapestre költözött, tiszteletdíjas könyvtáros hetenként kétszer még „leutazott" a községbe, és a könyvtárban, takaróba csavarva fogadta az olvasókat – ám a kölcsönzési kedv jelentősen alulmúlta az elvártat.[109]

Mindehhez tudni kell, hogy 1971 előtt Pest megyében egyetlen művelődési intézmény sem épült, ezt követően azonban négy év alatt 12 községben és két városban került sor ilyen beruházásra. A megye ellátottsága mégis rossznak volt tekinthető: a művelődési otthonok és épületek száma alapján mérték a művelődési helyzetét, és az alacsonyabb volt, mint az országos átlag. A művelődési otthonok működésének hatásfokát ráadásul gyengítette a főváros vonzása és az épületek nem kielégítő állaga, személyi és tárgyi hiányosságaik megléte.[110]

Függetlenített klubkönyvtárvezető kinevezésére csak 1975-ben tudtak költségvetési forrást biztosítani.[111]

Az óvoda

Az óvoda régi, szűkös, rossz beosztású és hideg épület volt. Az új intézmény létesítését már az 1950-es évek végétől szorgalmazták, de anyagi alapjainak előteremtését nem látták megvalósíthatónak.[112] Az 50 éve óvodának használt épület viszonyai valóban középkoriak voltak: tiszta ivóvizű kúttal nem rendelkezett, azért 200-300 métert kellett menni, holott az iskolát is ellátó konyhát itt üzemeltették (sőt, az ámbitust alakították át konyhának!). A mellékhelyiségek az udvaron voltak elhelyezve, még kis dologgal is oda kellett menni, télen a meleg szobából ki a hidegre. Egyébként az udvar maga is szűk volt, alig fértek el a gyerekek játék közben.[113]

1976 elején megszületett a végleges döntés: mindenáron óvodát építenek. Százszemélyes épületet terveztek, ráadásul kisebb vitákat gerjesztettek azzal, hogy nem a falu központi részén akarták létesíteni, hanem egy akkor perifériku s – bár további fejlesztésre kijelölt – területen. A szükséges kétmillió forintnak ugyanakkor csak a fele állt rendelkezésre.

1977 áprilisában megkezdték az építési munkálatokat, amelyekhez meglehetősen sokan „ajánlották fel" idejüket, társadalmi munkaként.[114] Az építkezés befejezését november 7-re tűzték ki.[115] (Jellemző a korabeli viszonyokra, hogy a környékbeli építkezéseket egyetlen termelőszövetkezeti brigád végezte, s amíg az egyiket be nem fejezték, más megrendeléshez nem kezdtek hozzá. A sóskúti óvoda építése miatt kellett a tárnoki gyermekorvosi szolgálati lakás építését elhalasztani.)[116]

A tárnoki Egyetértés Mgtsz csak azzal a feltétellel vállalta a munkát, hogy bármilyen munkaerő-probléma esetén a község segíti ki szakemberrel. Ráadásul a falu vállalta a kitűzést, az alapozást, a födémelemek elhelyezését, sőt a vasbeton koszorú elkészítését is. A köveket a kőbánya dolgozói termelték ki társadalmi munkában, a különféle fuvarozási munkákat is a helybeli vállalatok biztosították. Az óvónők mellett a Hazafias Népfront személyes agitációval mozgatta meg az embereket, s ennek eredményeképpen sokan jöttek a fizikai munkában is segíteni,[117] és pár hónap alatt tető alá került az épület, októberben már a belső munkálatok folytak. Az összesen 6,5 millió forintba kerülő beruházásból 3 millió forintot álltak az állami és tanácsi szervek (természetesen a sóskúti is), és 3,5 millió forint értékben végeztek társadalmi munkát a helyiek.[118]

Az építkezés idején egy országos sajtótájékoztatót is szerveztek Sóskútra. Hivatalos oka, hogy itt az országos átlagnál is többet tett a lakosság a település fejlesztéséért. A megyei tanács elnökén kívül megjelent a Hazafias Népfront Országos Tanácsának titkára és dr. Raft Miklós, a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának elnökhelyettese is. Az állami, tanácsi beruházások növekedésének ütemét hangsúlyozva kiemelték, hogy milyen jelentős arányban járult hozzá az eredményekhez a lakosság társadalmi munkával.[119]

1978-ban teljesen birtokba vehették az óvodások az új építményt, sőt konyhai részleget is építettek hozzá. Harminc éven át szolgált változatlan formában.[120]

Az iskola

Az 1906-ban épült iskola ügye is fontos problémaként foglalkoztatta a helyieket.[121] A rég elavult épület használata ellen az illetékes hatóság is kifogást emelt annak életveszélyes volta miatt.[122]

A több évtizedes gond megoldása az 1980-as évek elején már nem tűrhetett halasztást: ekkor már olyan szűkös lett a hely, hogy két osztály kénytelen volt a közeli kultúrházba költözni.[123] Ez nem volt egyedi jelenség: a megye nevelési célú intézményeinek állapota és felszereltsége gyakran az országos átlagot sem érte el, emellett befogadóképességük határán voltak, holott a népességszám és a gyereklétszám miatt folyamatos növekedést

[109] Sóskúti gondok – Vegyék hát birtokba! *Pest Megyei Hírlap,* 1971. november 18. 4. A megyei tanács bérre, tiszteletdíjakra, a következő évre már negyvenezer forintos támogatást ígért a községnek, de a helyi üzemek támogatását is várták.
[110] MNL OL XIX-I-7-v-10. tétel-Megyei vizsgálatok-sz. n.-13. – Pest megye-1975 (10. doboz).
[111] *Művelődésügyi Közlöny,* 1975. február 20. (4. szám). 129–130.
[112] MNL PML XXIII.822.b. 1957. március 10. (4. kötet) és MNL PML XXIII.822.a. 1968. március 25. (16. kötet).
[113] Óvodaépítés – félpénzen. *Pest Megyei Hírlap,* 1976. október 17. 5.
[114] A kultúrház építéséhez viszonyítva a 240 jelentkező hatalmas szám.
[115] Nagycsaládosok az első helyen. *Pest Megyei Hírlap,* 1976. október 12. 5.
[116] Épül a postahivatal – Építőanyaggondok Tárnokon. *Pest Megyei Hírlap,* 1976. június 18. 5.
[117] E sorok írójának édesapja is ingyen dolgozott az épületen, mint kőfaragó szakmunkás.
[118] Településfejlesztés és társadalmi munka – Sajtótájékoztató Sóskúton. *Népszava,* 1977. március 29. 5. Valamint: Óvodaépítés – félpénzen. *Pest Megyei Hírlap,* 1976. október 17. 5.
[119] Településfejlesztés és társadalmi munka – Sajtótájékoztató Sóskúton. *Népszava,* 1977. március 29. 5. Valamint: Településfejlesztésre 2,6 milliárd forint értékű társadalmi munka. *Népszabadság,* 1977. március 29. 5.
[120] 2009-ben bővítették és szigetelték.
[121] Lásd bővebben: Keresztes 2020.
[122] MNL OL XIX-I-8-kk-Sóskút-1980.
[123] Ahol a hegyet szeletelik. *Pest Megyei Hírlap,* 1980. július 3. 3.

prognosztizáltak. Ennek ellenére ezen a téren „viszonylagosan mérsékelt fejlődést" vártak a hivatalos szervek.[124]

Az 1970-es évek közepének nagyobb születésszáma Sóskúton is újabb igényt támasztott egy tágasabb tanintézmény iránt (és még nem érvényesült az elvándorlás, amely csökkentette a község lakosságszámát).[125]

Ekkor már régóta nem volt kérdés, hogy új iskolát kell építeni. A miből kérdésre viszont sokáig nem érkezett válasz. Úgy számolták, hogy – 1981-es árakon – 25 millió forintba kerülne egy új iskolaépület elkészítése. Ebből tízmilliót is csak úgy tudna állni a község, ha az üzemek és a lakosság társadalmi munkáját is beterveznék. De a maradék 15 milliót senki sem ígérte.[126]

A kezdeti nyolc tantermes tervekből végül egy négy tantermes iskola képe vázolódott fel, és a végrehajtást egy helyi kisiparosra (!) bízták, „hogy az adó a községnek jöjjön vissza", azonban írásbeli szerződés nélkül. Ez utóbbi hiánya egyelőre nem akadályozta a munkát, pontosabban annak a megkezdését: 1982 szeptemberében megkezdődött az alapozás. Szerencsére ez novemberre, a fagyok előtt, be is fejeződött. A következő évben a megyei tanács négymillió forintos támogatásával folytatódhatott az építkezés, és el is készült az intézmény alsó szintje. A felső szint elkészültére azonban már várni kellett – a kivitelezőnek fontosabb volt egy másik település húsüzemének megépítése. Bár ennek elkészültét követően a kivitelező munkásai visszatértek, és felhúzták az emeletet is, minden más egyre nehézkesebben ment. Az ajtókért és ablakokért a tanácsnak kellett utánajárnia, legyártatnia és kifizetnie. Ez hónapokig tartott. Majd a kivitelező statikai vitába keveredett a megyei tervező vállalattal, s mire egymaga vállalt felelősséget az építkezésre, és folytathatta a munkálatokat, máris 1984 tavaszán járt az idő. Szerencsére ekkor már tető volt az épületen, ugyanis újabb viták kezdődtek a tanács és a műszaki ellenőr, valamint a kivitelező között, főleg a megvásárolt anyagok ára miatt, és a tanács adóhátralékot akart levonni a kivitelező számlájáról. Erre válaszul ő teljesen leállt a munkákkal.[127]

1984. május és szeptember között semmiféle előrelépés nem történt, kivéve az, hogy a tanács szakvéleményt kért az épület készültségi fokáról és a kivitelezés minőségéről. A szakértők 50%-os készültségi fokot állapítottak meg, és azt, hogy a tető elkészítése szakszerűtlenül történt. Így érte 1984 ősze a községet, a teljesen jogosan háborgó lakosságot.[128]

A „magánkisiparos" ellen rendőrségi feljelentést tettek, és bírósági úton követelték vissza a pénzt. Választásuk sem maradt a községi vezetőknek, a „felébe-harmadába" ha-

[124] Pest megye területfejlesztési terve 1971–1975. Pest Megyei Tanács, Budapest, 1971. 24. Valamint: 1975. évi megyei vizsgálat. MNL OL XIX-I-7-v-10. tétel-Megyei vizsgálatok-sz. n.-13. – Pest megye-1975 (10. doboz).

[125] A tágabban értett budapesti agglomerációban ritka kivétel volt a települési népességcsökkenés. (Bartke 1985, 165.)

[126] Tavaszi leltár Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap*, 1981. március 19. 5.

[127] Számítanak az összefogásra. *Pest Megyei Hírlap*, 1983. február 15. 1. Valamint: Szeretnek itt élni – Megye szélén, hegyek között. *Pest Megyei Hírlap*, 1983. április 16. 5. Valamint: Vállalta, de nem csinálja – A sóskútiak hoppon maradtak. *Pest Megyei Hírlap*, 1984. szeptember 15. 3.

[128] Vállalta, de nem csinálja – A sóskútiak hoppon maradtak. *Pest Megyei Hírlap*, 1984. szeptember 15. 3.

gyott épület befejezésére más építőt kellett szerezni valahonnan. Új szerződéssel, új feltételekkel, a lakosság társadalmi munkáját is bevetve.[129]

Végül az érdi Építőipari Szövetkezet vállalta el 1985-ben a mások által elkezdett munkát, és igyekezett helyrehozni a hibákat. Ám a tanintézmény még 1986. szeptember 1-jén sem nyithatta ki kapuit a tanulni vágyó diákok előtt: még az utolsó munkafázisokat végezték az épület belsejében. Október második felében fejeződtek be a munkálatok, s így az átadással megvárták a november 7-ei ünnepet. Az ünnepségen nagyon illusztris személyiséget nem találtunk: egy országgyűlési képviselő, valamint a Pest Megyei Tanács művelődési osztályának helyettes vezetője avatta fel az új, négy tantermes intézményt.[130]

Egy fontos kiegészítést érdemel még az iskolaügy: mivel tornahelyiség nem épült, azt utólag akarták – de minél hamarabb – megépíteni. Addig a tanulóknak szó szerint a folyosón tartották a testnevelési órákat (futás, lépcsőzés, szekrényugrás, gimnasztika).[131] Egy tornacsarnokra tehát égetően szükség volt, és az építése 1988-ban el is kezdődött: 27 × 18 méter nagyságúra tervezték, összesen 648 négyzetméter alapterülettel. Ebben benne foglaltattak a kiszolgáló helyiségek is, két szinten: alul orvosi szoba, iroda, szertár, fiúöltözők, zuhanyzók, felül a lányoknak majdnem ugyanezek készülnek, és onnan majd egy lelátószerű karzat is nyílik a csarnokra. A végrehajtást már profikra bízták: az építtetéssel és a műszaki ellenőrzéssel a Pest Megyei Beruházási Vállalatot bízták meg, míg a gödöllői telephelyű Energotechnika Kisszövetkezet lett a kivitelező. A költség 15,5 millió forintra rúgott. A tanács minden intézményét takarékosságra kérte, és minden maradványt az építésre koncentrált.[132] S bár többen kétségbe vonták, hogy egy kisebb községnek kell-e ekkora tornacsarnok, az új iskola mögött, egy fedett folyosóval összekötve megépült az impozáns tornacsarnok, melyet 1989 szeptemberétől birtokba vehettek a gyerekek.

Közlekedés: a legsúlyosabb probléma

A külvilággal való összeköttetést jelentő utak – pontosabban az egyetlenegy kivezető út – katasztrofálisnak nyugodtan nevezhető és a korábbi időszakban is sok gondot okozó[133] állapota később sem javult. Egy korabeli tudósításnál nemhogy jobb leírást nem lehet találni, de még akár kitalálni sem:

[129] Az agglomeráción kívül – Sóskút marad. *Népszabadság*, 1986. június 25. 5.

[130] A nagy októberi szocialista forradalom 69. évfordulóját ünnepelték a városokban, falvakban. *Pest Megyei Hírlap*, 1986. november 10. 3.

[131] Erre jelen sorok írója is személyes tanú: az 1980-as évek második felében lévén iskolás, a szűkös iskolafolyosón volt kénytelen a szokásos tornagyakorlatokat elvégezni, míg a többi osztály a tantermekben tanult.

[132] Ha összefog a tanács, az iskola – Sportcsarnok Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap*, 1989. február 6. 8.

[133] Keresztes 2021.

> Érdtől a tárnoki elágazásig még jó az út. Aztán mintha a Hold felszínére jutott volna az autós, hiába kapcsol vissza kettes sebességre, az út szinte járhatatlan. Pedig még nyolc kilométer [...] az úticél. Húsz-harminc centi mély, egy-két méter széles gödrök tarkítják az útnak nevezett csapást. Az embernek akaratlanul is az jut az eszébe: vajon mikor járt erre megyei vezető-ember? Bizonyára nagyon-nagyon régen. És kedve lenne azon nyomban levelet írni az illetékes minisztériumnak: felháborító, hogy alig harminc kilométernyire a főváros határától ilyen elhanyagolt legyen az út! Annál is inkább megdöbbentő nemtörődömség ez, mivel Sóskutat és Pusztazámort csupán ez az egyetlen út köti össze a külvilággal. Vonat nem visz egyik faluba sem. Csak autóbusz. Hála a MÁVAUT-nak, amely ez ideig még nem állította le idevezető járatait.[134]

Az újságíró 1971-ben írta cikkét, gondolhatjuk, milyenek lehetettek az előző több mint két évtizedben a viszonyok. A korabeli közútkezelő még az alapvető közlekedési táblákat sem helyezte ki az utak mellé, a portalanítás és útjavítás, korszerűsítés pedig egyértelmű elutasításba ütközött.[135] Pedig már a hű kommunisták is feltették a kérdést, hogy a község talán mostohagyerek a járásban, ahol minden más településnek rendbe van téve az összes közútja? A hit megingása sem hatotta meg a hatóságokat: az illetékes minisztérium még 1969-ben is elutasította az útjavítás irányába történő gyenge próbálkozást.[136]

Az úthálózat később sem javult meg magától, amit a sajtómunkások újra és újra észrevettek: „Járjuk a falut, és az autó alatt érezzük a helybeliek egyik legnagyobb gondját: a község útjainak háromnegyed része kátyús, régi portalanított út vagy földút."[137]

Összehasonlításképpen tudnunk kell, hogy a helyzet egész Pest megyében nem volt rózsás. Az 1970 és 1975 közötti időszakra vonatkozó útfejlesztési tervben összesen 205 kilométernyi főhálózati utat és 64,7 (!) kilométernyi alsóbbrendű utat terveztek korszerűsíteni. Öt év alatt összesen.[138] És a helyzet később sem javult. Az 1980-as évek közepén ismételten konstatálták, hogy a bejáró dolgozók utazási körülményei még mindig problematikusak, és túl sok a jogos igény, melyet nem tudnak kielégíteni.[139]

Az autóbuszjáratok zsúfoltsága legendás volt. Bár 1963-ben megjelentek az utakon a nagyobb, ún. farmotoros buszok, a lassúságot és a csatlakozások pontatlanságát nem javították meg. A buszközlekedés járatforgalmának sűrítése is nehézségekbe ütközött, ezt „gazdaságossági" okokra hivatkozva a megyei vállalat elutasította. Ez egyben azt is jelentette, hogy ülőhelyet sem lehetett minden felszállónak biztosítani, az utasok egy része állva tette meg az utat Érdig, sok esetben Budapestig.[140]

Nagy eredménynek számított, hogy 1980-ra a buszfordulót kibetonozták. Az útalapba a Biatorbágyon felszámolt vasútvonal talpfái közül kiszedett kőzúzalékot helyezték, cserébe Sóskút sódert adott.[141]

A község közepén átfolyó patakon ívelő régi kőhíd olyan szűk volt, hogy ott egy járműnek is alig fért el, a gyalogosforgalomnak nem is maradt hely. Külön átjáró igénye merült fel.[142] Ami a „helyi közlekedést" illeti: az 1960-as évekig kiépített, kikövezett vagy betonozott járdát alig lehetett találni. Az erre érezhetően mind igényesebbé váló lakosság egyre hangosabb ilyen irányú követelése miatt végül minden fejlesztési pénzt járdaépítésre irányoztak elő,[143] ám így is csak szerény eredményeket értek el.[144] (Végül a község központján keresztül folydogáló kis patak felett 1986-ban építettek új hidat.)

A külterületi utak a nagyobb esőzések esetén járhatatlanok voltak, pedig kora nyáron a szőlő és a barackosok permetezése miatt állandóan szükség volt rájuk. Enyhítette a rossz viszonyokat, hogy a község kőbányája kőporral, murvával útjavításokat végzett.[145]

Mindezek mellett mégis a homokbánya okozta a legtöbb közlekedési problémát. Az ide vezető korábbi kisvasúti teherszállítást felszámolták, a síneket az 1960-as évek közepén felszedték, és teljesen átálltak a közúti, tehergépkocsis szállítási módra. Ezt követően a többtonnás, megpakolt teherautók évtizedekig jártak keresztül a falu központján.[146]

Az értékes ásványi anyag ilyen szállítmányozása már az 1960-as években problémákat okozott. Egy korabeli panaszos levél így számol be erről:

> Soha nem voltam s ma sem vagyok ellene a haladásnak. Itt épül községünk alatt az új autósztráda,[147] valamennyiünk öröme és büszkesége. Azonban... A Betonútépítő Vállalatnak sok anyagra van szüksége, ezért külön utat nyitott Tárnok és Sóskút között a homokbányához. Bár ne tette volna. Mert emiatt az emberek százait zárta el a külvilágtól, átlábolhatatlan sártengerbe fullasztja őket. A teherautók is kínlódnak miatta, a kenyereskocsi a járdán közlekedik, az emberek pedig átkozódnak. Ha a homokbányában szerencsétlenség történne, vagy a lakosságnak lenne gyors segítségre szüksége, a mentő sem jöhetne a feldúlt úton.
> Ezért mondjuk mi sóskútiak, bár ne kezdték volna el építeni a homokbányai utat, mert a régit ugyan szétrombolták, de másikat, jobbat helyette nem adtak.[148]

134 Világvégi iskola. *Pest Megyei Hírlap*, 1971. február 5. 4.
135 Ráadásul 1970-ben kemény tél volt. A hatalmas hótorlaszokat nem jöttek a kotrógépek félretolni, a közutak egybeolvadtak a határral. Főleg a távolibb Pusztazámor közellátása szenvedte meg a természet nem is annyira váratlan húzását, de Sóskút kenyérellátását is csak hosszas veszekedések árán lehetett biztosítani. Minden jó, ha jó a vége – De addig.... *Pest Megyei Hírlap*, 1970. június 19. 4.
136 MNL PML XXIII.822.a. 1961. október 10. (9. kötet). Valamint: MNL PML XXIII.822.a. 1969. április 24. (17. kötet).
137 Az agglomeráción kívül – Sóskút marad. *Népszabadság*, 1986. június 25. 5.
138 MNL PML XXIII.2.a. 1969. december 17. (124. kötet).
139 MNL PML XXXV.51.b. 1984. május 11. (2/198. ő. e.).
140 MNL PML XXIII.822.a. 1962. július 17. (10. kötet). Valamint: Tavaszi leltár Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap*, 1981. március 19. 5.
141 Meghosszabbított járat? *Pest Megyei Hírlap*, 1980. március 5. 1.
142 MNL PML XXIII.822.a. 1964. január 21. (12. kötet). Új, korszerű híd csak 1986-ban épült!
143 Lásd még *A kultúrház* című fejezetet.
144 MNL PML XXIII.822.a. 1964. július 21. (12. kötet).
145 MNL PML XXIII.822.a. 1963. április 2. (11. kötet) és MNL PML XXIII.822.a. 1965. április 13. (13. kötet). Valamint: MNL PML XXIII.822.b. 1963. július 1. (10. kötet).
146 Lásd ennek kifejtését az utolsó fejezetben.
147 Az M7-es autópályáról van szó.
148 Jobb volt a régi. *Pest Megyei Hírlap*, 1965. december 15. 5.

A homokbánya okozta forgalom azonban nem csökkent, sőt sokszorosára növekedett.[149] A következő évtized végére már, nem túlzás, elviselhetetlenné vált. Elkerülő út híján a tehergépkocsik a falu központján haladtak végig, hogy elérjék úti céljaikat. Naponta több száz teherautó dübörgött keresztül a legszebb és egyben legzsúfoltabb utcákon, nemcsak tönkretéve az egyébként is gyenge aszfaltot, hanem az ott lakók mindennapjait is megkeserítve. A községi tanács tehetetlennek mutatkozott, a homokbánya vezetősége is csak széttárta a kezét: ők az utak rendbehozatalára adtak[150] és adnak pénzt, de elkerülő utat építeni nem áll módjukban. A homokbányában ráadásul az elkövetkezendő években nagyarányú fejlesztést terveztek, vagyis további forgalomnövekedéssel számoltak – de elkerülő úttal nem is kecsegtették a sóskútiakat.[151]

Ráadásul bár az M7-es autópálya közvetlenül a falu mellett haladt el, a közlekedési hatóságok nyilvánvalóvá tették, hogy Sóskútot (Tárnokhoz hasonlóan) nem kötik be a sztrádába. (Mely hírhez a megyei lap újságírója hozzáfűzte: így e „két helység tovább élheti jelenlegi, csöndesebb életét".)[152]

A homokbánya okozta leterheltség évekig nem csökkent. Ráadásul a község közepén csordogáló patak eredetileg szekérforgalomra tervezett hídján haladtak át a teherautók – napközben akár percenként.[153]

A teherautók okozta, nyugodtan mondhatjuk, súlyos probléma az 1980-as évek végén kulminálódott, és a végkifejlete egy külön fejezetbe illik.

A rendszerváltozás előszele: útlezárás egy útépítés érdekében

Az 1960-as évek közepétől mind több fórumon hangoztatták, hogy tűrhetetlenné vált a mindennapi életet tönkretevő forgalom,[154] és azt is, hogy nem lehet más a megoldás, mint egy külön út építése a teherautók számára.

A legsúlyosabb mértékben a falu központi részeit sújtotta az ásványi anyagok szállítása. Az itt elhelyezkedő könyvesbolt eladója – unalmában – egyszer megszámolta, hogy egy óra alatt mennyi többtonnás tehergépkocsi halad át előtte: összesen harmincat számolt meg.[155]

Az 1980-as évekre már mindenki számára egyértelművé vált, hogy a helyzet kibírhatatlan és tarthatatlan. A központ lakóházai károsodni kezdtek, és nemcsak a százéveseken, de a 15-20 éve épülteken is repedések jelentek meg. A forgalom pedig még tovább növekedett: az M0-s autópálya ekkor beinduló építéséhez is Sóskútról vitték az építőanyagot, tovább növelve a károkat.[156]

A türelem végső elvesztése szerencsésen egybeesett a lassan-lassan beköszöntő új politikai korszakkal: az egyre szabadabb és demokratizálódó közegben a károsultak felbátorodtak a szervezkedésre. Először petíciót kezdeményeztek, és háromszázöt aláírással megerősített levélben követelték az átmenő forgalom csökkentését, egy terelőút megépítését. A községi tanács ezt követően tárgyalásokba bocsátkozott a bányával, ahol azonban pénzhiányra hivatkozva nem tudták teljesíteni a követeléseket.

A sóskútiak panaszát messze vitték a hírlapok, és sorban mesélték a kilátogató újságíróknak, hogy mi ment tönkre a házukon. „Nincs illetékes, mindenki mosakodik, a házak pedig tönkremennek." Nem mellesleg: nem féltek névvel nyilatkozni, és a sajtóban már az is megjelenhetett, hogy „a szép régi templomot" félti a helyi pap.[157]

Sérelmeiket először írásban összegezték, és a tanácselnöknek juttatták el. A megrepedezett falakért kártérítést kértek, a megrongált út helyreállítását, és addig is 12 tonnás súlykorlátozást, valamint rendőrségi fellépést, hogy az be is legyen tartatva.[158]

Végül az ártalmaknak kitett környéken lakók mégsem láttak más lehetőséget maguk előtt, csak az úttorlaszt. (A lezárást két nappal korábban a megyei újság is hírül adta, mely tudósításban már szerepel: „a demonstráció kapcsán fellépő esetleges torlódások miatt a gépjárművezetőktől megértő magatartást kér a rendőrség".)[159]

1989. augusztus 11-én, délelőtt a községi tanácsháza előtti útszakasznál – amelyen áthaladnak a homokot szállító teherautók is – többtucatnyi bátor és egyben elkeseredett ember elzárta az utat. Tíz-tizenöt személygépkocsival és egy, az úton keresztbe fordított teherautóval látványos tiltakozó akcióba kezdtek. A szervezők a teherautó platóján szólaltak fel a tarthatatlan állapotok ellen, és az ellen, hogy a tanács nem képes érvényt szerezni a jogos követeléseknek. A tiltakozók megtapsolták őket. Azok a teherautó-sofőrök, akik korábban nem értesültek a lezárásról, ténylegesen elakadtak gépjárműikkel az úttorlasznál – és kénytelenek voltak kivárni, míg a demonstráció, békésen és eredményesen, véget nem ér.[160]

Ezt követően felgyorsultak az események. A homokbánya engedékenyebbnek mutatkozott a megegyezésre, és vállalta az elterelő út saját költségből való megépítését. (Az ettől függetlenül drága útépítéshez a már fentebb említett BRAMAC cég is beszállt egy jelentős összeggel.) A község pedig vállalta az utat keresztező patak feletti híd megépítésének kivitelezését. Ez utóbbihoz az M0-sra szánt keretösszegből pénzt is kaptak.[161]

[149] Élüzem: a Volán ceglédi üzemegysége – Kimagasló szállítási eredmények. *Pest Megyei Hírlap,* 1976. április 18. 1.
[150] Két évben is átutaltak pénzt az útjavításra, azonban a tanács nem talált kivitelezőt, és a pénzt nem tudták felhasználni!
[151] Tíz nap múlva jönnek az útépítők. *Pest Megyei Hírlap,* 1977. június 23. 7.
[152] TV-figyelő. *Pest Megyei Hírlap,* 1985. május 30. 8.
[153] Szeretnek itt élni – Megye szélén, hegyek között. *Pest Megyei Hírlap,* 1983. április 16. 5.
[154] Lásd a *Közlekedés: a legsúlyosabb probléma* című fejezetet.
[155] 1936, N. 2.
[156] Elkészült az M0-s egyik hídja. *Pest Megyei Hírlap,* 1988. augusztus 24. 1. Valamint: Tizennyolc tárgyalás eredménye – Sóskúti útilapu. *Pest Megyei Hírlap,* 1989. augusztus 26. 5. Az M0-s építése akkor sürgős beruházásnak minősült.
[157] Mindenki mosakodik – Úttorlasz Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap,* 1989. augusztus 12. 1.
[158] Nyitott kapukat döngetnek – Úttorlasz Sóskúton. *Pest Megyei Hírlap,* 1989. augusztus 12. 12. A tanács erre ígéretet tett.
[159] Tiltakozó torlasz – Sóskúton dugó lesz. *Pest Megyei Hírlap,* 1989. augusztus 9. 8.
[160] A szerző visszaemlékezése.
[161] Tizennyolc tárgyalás eredménye – Sóskúti útilapu. *Pest Megyei Hírlap,* 1989. augusztus 26. 5.

Összefoglalás: a helyi közösség az 1980-as évtized végén

A népességszám az 1970-es évtizedben érdemileg nem változott: az 1980. évi népszámlálás az előzőhöz képest csak 34 személlyel írt össze többet. A 2644 fős adatban nagy fordulat állt be azonban a következő évtizedben, a népességszám zuhanást mutatott: 1990-ben már csak 2371 lelket találtak a településen a népszámlálók.[162]

A népességszám államszocialista korszakbeli megrekedése, illetve annak utolsó évtizedében tapasztalható jelentős csökkenése összefüggésben állt a végbement társadalmi-gazdasági változásokkal. A Sóskúthoz hasonló nagyságú községek lélekszáma – országos jelleggel – az 1950-es, 1960-as években egyértelmű csökkenést mutatott. Az ipari dekoncentráció hatására az 1970-es évektől a népességelvándorlás országos átlagban csökkent, illetve megállt.[163] Ezzel szemben Sóskúton az 1980 és 1990 közötti évtizedben következett be jelenős népességcsökkenés. (Egyébként a számszerű stagnálás szemet szúrt a felsőbb szerveknek is, ám érdemben nem – itt sem – tudtak beavatkozni.)[164] A lakosságcsökkenés pontos okai nem felderíthetőek. Csak vélelmezhető, hogy a sokat sérelmezett ellátottsági szintkülönbség miatt megindult a fiatalok lavinaszerű elvándorlása a városok felé. Éreztethette hatását a magyarországi népesség általános fogyása is, főleg azért, mert az egykézés Sóskúton is ismert jelenség volt, még ha a családok többségében két gyermek született is (három nagyon ritkán).[165]

A sóskútiak állandó panaszai ellenére a hivatalos szervek és a sajtóorgánumok jónak találták a község helyzetét. „Vezetékes ivóvizük van, villany mindenhol bevezetve, van körzeti orvosuk, gyermekorvosuk, fogorvosuk. Épül az új iskolájuk, a kereskedelemben az alapellátás – ha a legalacsonyabb szinten is, de – megoldott. A közlekedés is megfelelő... – Mi akkor hát a gond?" A választ röviden adták meg: csatorna, út lenne a legfontosabb. Úgy látták, hogy a falu mindennapos versenyt fut a fővárossal. „Aki a városi körülmények közül naponta hazatér, az naponta összehasonlítást tesz, s naponta kéri számon az ellátást. Vagyis kereskedelmet, utat, csatornát, kultúrát."[166]

Az 1970-es évtized elejétől Sóskút község érezhető, bár eklektikus fejlődésen ment keresztül. Az infrastruktúra és az épített környezet változó ütemű bővülését észlelhették a helyiek és a községbe látogatók. A község arculata is átalakult. Míg az új köznevelési intézmények a korabeli perifériára épültek, a centrumban lévő korábbi épületek hasznosítására nem sikerült módot találni.[167] A híd- és útépítés nemcsak a közlekedést könnyítette meg, hanem a mindennapi életet is. A látványos és egyben eredményes fejlődés mégsem jelentette egy jobb, könnyebb kor beköszöntét: a lakosság nemcsak elöregedett, hanem a rendszerváltás kezdetére számbelileg is jelentősen csökkent. Az önmagát túlélt politikai rendszer elmúlásával egy időben az is kiderült, hogy a helyi közösségek mély válsága lett az egyetlen örökség.

[162] A magyarországi népszámlálások adatai 1784 és 1990 között. Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalasok/ (Letöltés ideje: 2021. 05. 19.). Viszont 2001-re 2807-re növekedett a lakosságszám.

[163] Bartke 1985, 122. Annak ellenére, hogy az alapellátásra fordított összegek túlnyomó többsége a magasabb központi szerepkörű településekre „jutott". Uo. 142.

[164] „A nagyobb város környékén, mint például Érd, a maga két és fél ezer lakosával Sóskút is kicsinek látszhat." (A kicsikre nagyobb gonddal. *Pest Megyei Hírlap*, 1985. május 11. 3.) Emellett: „Sóskút népessége a fővárosközelség ellenére sem növekedett az elmúlt másfél évtizedben: a Pusztazámorral egyesült község lélekszáma jelenleg háromezer-háromszáz fő." (Sóskúti gondok – Vegyék hát birtokba! *Pest Megyei Hírlap*, 1971. november 18. 4.)

[165] Adatok a szerző készülő tanulmányából.

[166] Az agglomeráción kívül – Sóskút marad. *Népszabadság*, 1986. június 25. 5.

[167] A régi iskola azóta is, 35 éve üresen, elhagyatottan áll a község centrumában.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
XIX-I-8-kk Oktatási Minisztérium Statisztikai Osztály
XIX-B-1-ai Belügyminisztérium Miniszteri Titkárság
XIX-I-7-v Kulturális Minisztérium Tanácsi Főosztály

MNL PML = Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
XXIII.2.a. Pest Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, Jegyzőkönyvek
XXIII.822.a. Sóskút Községi Tanács, Tanácsülési jegyzőkönyvek
XXIII.822.b. Sóskút Községi Tanács, Végrehajtó Bizottsági ülési jegyzőkönyvek
XXXV.51.b. Magyar Szocialista Munkáspárt Pest Megyei Bizottsága iratai

Oral history interjúk

1957, F. 1. – Cs. L. interjú (íratlan).
1936, N. 2. – A. J. interjú (íratlan).

Sajtóforrások

Népszabadság
Népszava
Pest Megyei Hírlap
Magyar Demokrata

Felhasznált irodalom

Bartke László (szerk.) 1985: *Területfejlesztési politika Magyarországon.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
Elek László 1957: A Budai járás gyümölcstermelése. *Statisztikai Szemle* (35) 1–2. 89–99.
Enyedi György 1984: *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása.* (Akadémiai székfoglaló, 1982. december 6.) Budapest, Akadémiai Kiadó.

Illyés Zsuzsanna – Szabóné Pányi Zsuzsanna 2018: *Sóskút község települési örökségvédelmi hatástanulmánya.* https://www.soskut.hu/?module=search&action=list&search=hat%E1stanulm%E1ny&x=0&y=0 (Letöltés ideje: 2021. április 11.)

Katona Sándor 1972: Az építőanyag-ipar természeti erőforrásainak értékelése. *Földrajzi Értesítő* (21) 4. 409–437.

Keresztes Csaba 2018: Gyökeres átalakulás. Sóskút a hosszú ötvenes években: a nyelvváltás időszaka. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Vakvágány. A „szocializmus alapjainak lerakása" vidéken a hosszú ötvenes években 1.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 317–340.

Keresztes Csaba 2021: Budapest uszályában? Ipari munkássá válás, ingázás, életmód Sóskúton az 1960-as években. In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban. (1957–1980).* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 363–391.

Keresztes Csaba 2022: Kísérlet a Magtár épületének megmentésére és hasznosítására. *Sóskúti Mesélő Házak,* 2022. február 9. http://soskutimeselohazak.blogspot.com/ (Letöltés ideje: 2022. augusztus 30.)

Keresztes Csaba 2023: *Tárnok község története 1945–1970.* Tárnok-monográfia (megjelenés alatt).

Kovács János 1985: Adalékok a tárnok–sóskúti lóvasút történetéhez. In *A Közlekedési Múzeum Évkönyve 7. 1983–1984.* 259–269.

Tiner Tibor 2001: A budapesti agglomeráció távközlési térszerkezete. *Földrajzi Értesítő,* Budapest (50) 1–4. 237–253.

BAGDI RÓBERT

Szolnok város térszerkezetének megváltozása az 1970-es években

Szolnok megye településhálózati terve (1971)

Az 1970-es években újdonságnak számított, hogy országos és megyei szinten először készültek olyan tervek, amelyek a következő évtizedekre kívánták meghatározni a településfejlesztési célokat és teendőket. Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót (OTK) a kormány az 1007/1971. (III. 16.) számú határozatával hagyta jóvá, majd az ezt követő két évben a megyei tanácsok is elfogadták az említett dokumentummal összhangban lévő, megyei szintű településhálózati terveiket.

A Szolnok Megyei Tanács 1971-ben két dokumentumról is döntött, előbb a 26/1971. (VIII. 30.) számú határozatával Szolnok Megye Területi Fejlesztési Tervét, majd a 38/1971. (XII. 29.) számmal Szolnok Megye Településhálózat-fejlesztési Tervét fogadta el.[1] Az utóbbi legfontosabb célja az arányos városhálózat megteremtése volt.[2] Szolnok megyében ugyanis négy olyan járási jogú város volt, amelynek nem volt saját járása, ezzel szemben két járásszékhely (Tiszafüred és Kunszentmárton) nem rendelkezett városi ranggal.[3] A megyében a középfokú szervező-ellátó-irányító funkciót Jászberény, Karcag, Mezőtúr és a fejlesztések révén majdan hozzájuk csatlakozó Tiszafüred töltötte be. A rangsorban őket a részleges középfokú központok követték: Kisújszállás, Kunszentmárton, Túrkeve, Tiszaföldvár, Törökszentmiklós, és a jövőbeli fejlesztések eredményeképpen Abádszalókkal és Tiszaföldvárral számoltak úgy, mint amelyek e csoporthoz képesek lesznek felzárkózni.

A legfontosabb szerep azonban Szolnokra várt, mert megyei szintű szervező-irányító feladatot szántak neki: az általa ellátandó népességet 15 éves távlatban 233-235 ezer főre becsülték. Szolnok város népességére vonatkozóan úgy gondolták, hogy az 1970. évi 61,4 ezer fős népesség 1985-re, 83-84 ezerre, majd 2000 körül már 100-102 ezer főre fog emelkedni.[4] A saját, illetve járásának népességén kívül a Törökszentmiklósi és a Kunszent-

[1] A megyei településhálózat-fejlesztés tervét megelőző koncepciót 1970. június 12-én tárgyalták és fogadták el. Szolnok megye településhálózat-fejlesztési tervének felülvizsgálata. 2924/1977 (VÁTI, 1978.) 2. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (továbbiakban MNL JNSZML) XXXVI. 2.e. 9. doboz.

[2] Szolnok megye településhálózat-fejlesztési terve. 6. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.

[3] Szolnok megye településhálózat-fejlesztési terve. 10. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.

[4] Az 1970. évi ingázók száma 8-10 ezer fő körül volt, míg az ezredfordulóra kb. 2 ezer fős csökkenésre számítottak. Úgy számoltak, hogy Szolnok megye népességének 20,3-20,5%-a fog a megyeszékhelyen élni. Szolnok megye településhálózat-fejlesztési terve. 29. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.

mártoni járás középfokú központjának is szánták.[5] Gazdasági, oktatási és egészségügyi területen is felsőfokú központtá való fejlesztését irányozták elő, mert ezeknek – a terv elfogadásakor – még csak részlegesen tudott megfelelni. Szolnok várost a „tervezés mindkét időszakában sajátos funkciójú ipari városként"[6] határozták meg, amelynek a legnagyobb hiányosságait az oktatás területén látták. „A felsőfokú szerepkörből adódó feladatok maradéktalan ellátása végett kell biztosítani a felsőfokú intézmények és kutatóintézmények letelepedését."[7] Indokoltnak tűnt továbbá például egy 900 ágyas megyei kórházi fejlesztés is, míg a kereskedelemben a bolti alapterület 20 százalékos növelésében gondolkodtak.

Egy funkciójában és népességszámban is gyarapodó város lakossága a kor követelményeinek megfelelő minőségű és mennyiségű lakásállományt is megkíván.[8] A településhálózat-fejlesztési terv megállapítása szerint Szolnok város lakásainak 24%-a[9] volt elavult 1970-ben, csupán ezek 1985-re tervezett kicserélése 3700 új lakást igényelt, míg a növekvő népesség és az életkörülmények javulása újabb 8000 lakást tett szükségessé. A településhálózati tervvel egyidős kutatások eredményei alapján Szolnok az „urbanizáció összevont komplex mutatója" alapján országosan a 27. helyen állt.[10]

Források és szakirodalom

Szolnok térszerkezete jelentősen módosult azzal, hogy az 1970-es évek közepén egy új városrészt kezdtek el felépíteni a város északi részén fekvő Kisgyep területén, ami meghatározta a szolnoki lakáspolitikát. Az 1974. december 9-i városi tanácsülésen határozatot fogadtak el arról is, hogy a Széchenyi-lakótelep a szolnoki lakásépítés kiemelt területe lesz, így a város más területén csak akkor lehet szó bármilyen állami építkezésről, ha az nem veszélyezteti az ottani beruházást.[11] A Kisgyepen folyó építkezéssel kapcsolatban számos különböző dokumentum maradt fenn az Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok

[5] Szolnok megye településhálózat-fejlesztési terve. 19. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.

[6] Sajátos funkciójúnak számított egy város, ha az egyéb ágazatokban foglalkoztatottak száma meghaladta az összes foglalkoztatott 35%-át. A terv úgy számolt, hogy 2000-re a sajátos jelleg országszerte jellemző lesz. Szolnok megye településhálózat-fejlesztési terve. 41. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.

[7] Szolnok megye településhálózat-fejlesztési terve. 30. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.

[8] Kukri Béla egy interjú során a fejlesztések indoklásaként megemlítette, hogy a város lakossága évente 1500 fővel gyarapszik. A népsűrűség alacsony (348 fő/km²) volt, de ugyanakkor ez volt az Alföld legfiatalabb városa is. B. A.: Az évfordulót elsősorban városfejlesztéssel ünnepeljük. Interjú Kukri Bélával, a szolnoki Városi Tanács általános elnökhelyettesével. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. március 20., 5.

[9] Az 1930 előtt épült, alapozatlan, vályogfalú lakóépületek számítottak elavultnak. Szolnok megye településhálózat-fejlesztési terve. 63. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.

[10] A kutatás szerint Szolnok a társadalmi-gazdasági fejlettség alapján a III. kategóriába tartozott, míg az összevont urbanizációs mutató alapján a VI. kategóriába, a komplex mutatója így hárommal alacsonyabb fokozatba tartozott. Infrastruktúra alapján tehát rosszabb helyzetben volt, mint amit a helyzete indokolt volna. A megyeszékhelyek közül Békéscsaba és Salgótarján ugyancsak a hárommal alacsonyabb kategóriába tartozók szűk táborát erősítette. Az országos negatív rekordot (–5) Ajka tartotta. Perczel 1976, 246.

[11] Zöld út a jövő városrészének. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. december 10., 1.

Megyei Levéltárában. Magáról az építkezésről a Szolnok Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága (továbbiakban: VT VB) Műszaki Osztálya által kiadott építési engedélyek, kisajátítások és átadás-átvételi jegyzőkönyvek maradtak fenn, döntő többségében az 1979–1982. évekről.[12] A Városi Tanács (VT) közgyűlésein ugyancsak foglalkoztak a Széchenyi-városrésszel. A városi költségvetés rendszeresen szerepelt a napirendi pontok között, de ezen kívül is előfordultak rendszertelen időközönként különféle beszámolók és jelentések, illetve határozatok. A VT 1980-tól folyamatosan megjelentette negyedéves folyóiratát, a *Szolnoki Közéletet*, amelynek cikkeit társadalmi munkában a VT tagjai, illetve a releváns információkkal rendelkezők (többnyire vezető beosztásban dolgozók) írták. A város 1946-ban készítette el első településrendezési[13] tervét, amelyet aztán többször átdolgoztak, bővítettek az aktuális céloknak megfelelően, az idő előrehaladtával már városrészenként is. Az 1970-es évtizedben több megyei szintű tanulmány, illetve területfejlesztési terv is készült, ezek szükségszerűen foglalkoztak Szolnok város szerepével is. 1975-ben a településre irányította a figyelmet első írásos említésének 900. évfordulója, amelynek méltó megünnepléséhez a városvezetőknek sikerült többlet központi támogatásokhoz jutniuk. A jubileumi évhez nemcsak megemlékezés és ünnepség[14] társult, de a megszerzett központi forrásoknak köszönhetően presztízsberuházásokra is sor került.

A város történetét tudományos igényű könyv formájában ugyancsak a jubileumi évben jelentették meg először.[15] Az elmúlt évtizedekben a MNL JNSZML évkönyve, a *Zounuk* lapjain jelent meg számos tanulmány, amelyek betekintést nyújtottak a megyeszékhely történetének eddig nem ismert részleteibe, igaz, a lakótelep-építés története eddig még nem szerepelt a feldolgozott témák között. 2020-ban Fülöp Tamás tollából jelent meg a *Megyeszékhelyből város* című tanulmánykötet, ami az 1876 és 1950 közötti időszakkal foglalkozik.[16] Az ezredfordulón és azt követően jelent meg továbbá két olyan kötet, amelyek Szolnok város, illetve a legfontosabb intézmények történetét tárgyalták.[17] A *Szolnok Megyei Néplap* ugyancsak beszámolt hasábjain a Széchenyi-városrésszel kapcsolatos hírekről, a hivatalos határozatoktól kezdve a korabeli szóbeszéd témáin keresztül egészen az építkezésben részt vevő munkások vagy az oda később beköltözők lakhatási, szociológiai körülményeiig. Hegedűs József és Tosics Iván készítette el a szolnoki városfejlesztési stratégia első összefoglalását, a Szolnoki VT megbízása alapján végzett kutatásaik eredményeit összegezték tanulmányukban, amelyhez az egykori tanácselnök, Kukri Béla saját

[12] Széchenyi lakótelep építési dokumentációja. (1979–1982) MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 849–852. doboz, 39.E 2575–2984.

[13] Csönge 2018, 363.

[14] Szolnok város ma és holnap. MNL JNSZML XXIII. 613. Szolnok VT VB Művelődésügyi Osztály Iratai. Szám nélküli iratok, a 900 éves évforduló előkészítése, levelezés (1971–1975). 25. doboz.

[15] Kaposvári–Mészáros (szerk.) 1975, 251.

[16] Fülöp 2020, 439.

[17] Gulyás Katalin mindkét könyvben megemlítette ugyan a Széchenyi-városrész építését, de mindössze két tagmondatnyi, illetve egymondatnyi terjedelemben. Gulyás 2000, 60; Gulyás 2010, 171–172.

– a témához kötődő – kéziratát is felhasználhatták, sőt az 1980-as évek végén betekintést nyerhettek a VT VB néhány évvel korábbi üléseinek jegyzőkönyveibe is.[18]

Mivel a Kádár-korszakban a lakásépítés kiemelt figyelmet kapott, így a korabeli tudományos folyóiratok (elsősorban az *Építés-Építészettudomány*) lapjain gyakran láttak napvilágot olyan tanulmányok, amelyek témája a (panel)építkezéshez kapcsolódik. Az építkezés óta eltelt évtizedekben, a korábbiakkal összehasonlítva, ritkábban került e téma az érdeklődés középpontjába.[19] A megjelent monográfiák közül Körner Zsuzsa munkáit indokolt kiemelni, amelyekben a telepszerű lakásépítés hazai történetét dolgozta fel.[20]

Szolnok fejlődése az 1950-es évek végéig

A Tisza mellett, a Zagyva torkolatánál kialakuló Szolnok településmorfológiai szempontból[21] tipikus „Génua-típusú" városnak tekinthető.[22] Szolnok városmagjának ugyanis a folyótorkolatnál fekvő vár számított, amitől a város egyetlen irányba, nyugatra tudott terjeszkedni az évszázadok során, így nem vált kétparti településsé. A város számos kedvező adottságnak (telepítő tényezőknek) köszönhette létrejöttét, így az árvízmentes magaslatnak, az összeszűkülő ártérnek, a Tiszán való kedvező átkelési lehetőségnek, illetve az itt áthaladó kereskedelmi útvonalaknak.[23] Nevét Zounok ispánról kapta, akit Szent István nevezett ki a várispánság vezetőjévé. A jelenkori városszerkezet kialakulásának egyik előfeltétele az volt, hogy Szolnok népességszáma a 18. században lendületesen gyarapodott (ami együtt járt a város alapterületének a növekedésével), így az 1747-ben kb. 2700 fős[24] népesség 1828-ra 10 979-re emelkedett, köszönhetően a só szállításában játszott fontos szerepének. Ugyancsak meghatározó tényező volt, hogy 1847-ben elérte az ország második vasútvonala, városképe azonban ennek ellenére erősen mezővárosias maradt.[25]

Valószínűleg Szolnok fejlődésének legfontosabb fordulópontja, hogy 1876-tól az újonnan létrehozott Jász-Nagykun-Szolnok megye székhelyévé vált, köszönhetően a vasúti közlekedésben játszott csomóponti szerepének.[26] A dualizmus évei alatt számos olyan épülettel (pl. Vármegyeháza, 1878; Városháza, 1884) gyarapodott a város, amelyek ma is meghatározó elemei a városképnek. A folyamatosan terjeszkedő település a 19. század végére töltötte ki teljesen a Zagyva, a Tisza és a vasútvonalak által körbezárt területet *(1. térkép)*. A város fejlődését csak a lélekszámváltozással érzékeltetjük: 1869-ben 15 086, 1890-

[18] Hegedűs–Tosics 1988, 205–216.
[19] Kovács–Douglas 1996, 101–117.
[20] Körner 2004, 195; Körner–Nagy 2006, 464.
[21] Kissfazekas–Gurdon 2014, 195–196.
[22] Csapó–Lenner 2021, 216.
[23] Csapó–Lenner 2021, 195.
[24] Botár Imre adóösszeírások alapján következtetett a szolnoki lakosságszámra. Botár 1941, 42.
[25] Az első kövezett utat a Tisza-hídtól a vasútállomásig 1851-ben építették. Cseh 1993, 16.
[26] A település nehéz helyzetére jellemző, hogy 1866-ban lemondott a rendezett tanácsú város rangjáról, így 1874-ig nagyközségi ranggal bírt. Fülöp 2020, 16.

ben 19 740, 1910-ben 27 417, 1930-ban 37 317, míg 1960-ban 45 640 fő lakta a várost.[27] Fülöp Tamás már tanulmánykötetének címében is utal a hét évtized során megváltozó viszonyokra:

> 1876 és 1944 között a „muszáj vármegye" székhelyéből regionális viszonyok között is modern és vonzó várossá, gazdasági, pénzügyi, kulturális központtá fejlődött. […] A megyeszékhely az épített környezet, a településszerkezet, a városi infrastruktúra, a közművek, a lakosságnak nyújtott szolgáltatások és a betelepülőknek nyújtott szolgáltatások […] szempontjából […] ledolgozta azokat a hátrányokat és hiányokat, amelyek a város megalakulásakor még egyértelműen jellemezték a települést.[28]

Noha a mai Kossuth tér környezete városias képet kezdett mutatni, így például 1940-ben a vidéki városok közül Szolnokon volt a harmadik legtöbb két-, illetve háromemeletes ház,[29] a központtól távolabb eső településrészek azonban kifejezetten falusias jellegűek maradtak, így például a lakóházak falazata 85,9%-ban vályogból és sárból készült (és 31,6%-uk nádtetős volt) 1910-ben, de még 1941-ben is 79,8%-ot ért el az arányuk.

1926-ban a város területét tíz kerületre osztották fel (a Kisgyep a X. kerület lett), de a házak utcánkénti számozását is előírták, amit a tulajdonosoknak ki is kellett írniuk. A városrendezésről szóló 1937. évi VI. tc. kötelezővé tette minden város számára, hogy városrendezési tervet készítsen.[30] Ehhez kapcsolódva készült el az utolsó olyan – a lakosságszám jövőbeli alakulására vonatkozó – helyi becslés, ami utóbb pontosnak bizonyult. Az 1936. évi adatok alapján úgy számoltak 1939-ben, hogy 30 év múlva 60 ezer fős népessége lesz a városnak, tehát a készülő tervnek e növekedés alapján kellett elkészülnie.[31] Lényegében elismerték a történelmi belváros hiányát azzal, hogy a belvárosi népesség várhatóan 14 ezer fős növekedése miatt „ki kell jelölni egy városmagot".[32]

Szolnok azon hazai városok köré tartozik, amelyek a II. világháború során súlyos károkat szenvedtek. A háború következményeként 906 darab földszintes és 6 darab emeletes ház dőlt romba (14,6%). 805 súlyosan megrongálódott, míg további 1001 könnyebben rongálódott. Ez utóbbiak közül 150 ház kivételével mindet helyreállították, végeredményben 1062 ház pusztult el Szolnokon.[33] Az újjáépítés részeként került elfogadásra az első településrendezési terv 1946. augusztus 28-án. A terv például előírta az utcasoros beépí-

[27] Az egyes népszámlálási kötetek eltérő lakosságszámot közölnek Szolnokkal kapcsolatban, aminek a külterületek hovatartozásának utólagos korrekciója az oka. KSH 1962, 41.
[28] Fülöp 2020, 5 és 7.
[29] Öt darab háromemeletes, illetve 25 darab kétemeletes ház elegendő volt e helyezés eléréséhez, csupán Szombathely és Újpest rendelkezett jobb mutatókkal. Gulyás 2010, 52.
[30] A törvény kisajátítási jogot adott a városkép javítását elősegítő szabályozási tervek esetében is. Körner–Nagy 2002, 144.
[31] Szolnok város városrendezési munkálatainak előkészítése. (1939) 1. MNL JNSZML XVI. 16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok.
[32] Szolnok város városrendezési munkálatainak előkészítése. (1939) 7. MNL JNSZML XVI. 16.
[33] Jelentés a város lakásügyi helyzetéről, a gazdaságos lakásnyerésről és lakóépítkezésekről. [Évszám nélkül, 1955–1956?] 3. MNL JNSZML XVI. 16.

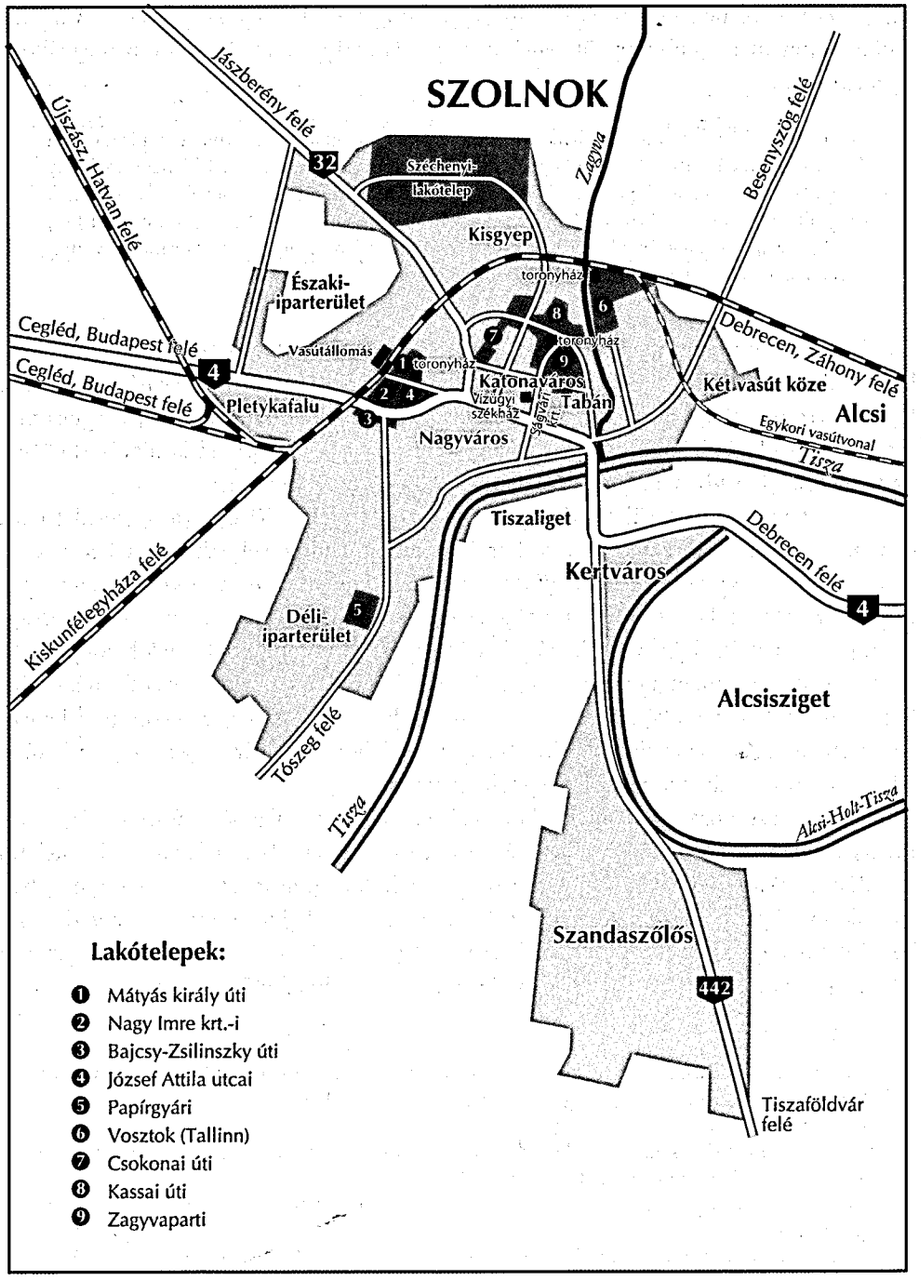

1. térkép. **Szolnok város egyszerűsített városszerkezete és lakótelepei, 1980-ban**

Forrás: Nagy Béla, BTK

tést a belvárosban, sőt a II. és a III. kerületben kizárólag négyemeletes vagy annál magasabb beépítést írtak elő. Emiatt az 1950-es évek elején az építési engedélyek kétharmadát el kellett utasítani. Az 1950-es években már 80 ezres városban gondolkodtak, úgy, hogy alapvetően a város belterületi kiterjedése nem változott volna. 1945 és 1955 között további 380 ház vált elavulttá, így Szolnokon az 1950-es évtized minőségi[34] változást gyakorlatilag nem hozott, de mennyiségit is alig. Az 1950-es évek elején évente 2-3000 lakásigénylés érkezett a hivatalhoz, de ebből csak 5-600-at tudtak kielégíteni. Az 1950-es évek végéig, a háborús újjáépítéstől eltekintve, alig változott meg a város képe, jellemzően területi növekedés valósult meg. Egyetlen jelentős utcaszerkezeti változtatásra került sor, a mai Szapáry utcát északi irányba meghosszabbították, kisajátítás és szanálás útján, létrehozva a Ságvári körutat (ma Boldog Sándor István körút), ami a városközpont legfontosabb észak–dél irányú tengelyévé vált[35] *(1. térkép)*. A körút mentén ugyancsak többemeletes lakóépületeket húztak fel (Zagyva-parti lakótelep).

Külön szót kell ejteni a Kisgyep 20. század közepi helyzetéről. A Kisgyep az első konkrét, 1969. évi beépítési terv szerint a természeti adottságai alapján „mélyfekvésű, belvizes, talaja a beépítés során javításra szorul. Enélkül sem burkolatépítésre, sem zöldfelület kialakítására nem alkalmas."[36] E két sor tömören megmagyarázza a korábban itt élt lakosság alacsony számát. A Kisgyepen ugyanis az 1930-as évek végén összesen 144 lakóház állt, amelyből csak 3 épült kőből, míg 127 vályogból, illetve 1 fából készült. 13-nak volt tégla- vagy kőalapja, de vályogból készült a fala. Az városrendezési munka 1939. évi előkészítésekor 705 főt (a város lakosságának 1,8%-át) találtak a Kisgyepen (és a katonai gyakorlótéren) összesen.[37] 1939-ben már gondoltak a város vezetői e belterületi részek intenzívebb hasznosítására is: „a következő 20.000 fős szaporodáshoz a VIII–IX–X-es kerületek szántóföldes területeinek elhagyásával elegendő terület áll rendelkezésre. A szegényebb néposztály részére olcsó házhelyeket kell biztosítani a X. kerületben."[38] Az 1946. évi első településrendezési tervben a Kisgyepet illetően úgy számoltak, hogy „a várostól északra még nagy területek vannak, melyeket megosztás útján jobban be lehet építeni és a sűrűséget növelni".[39] Az elkészült tervek szerint 756 telket (egyenként 300 négyszögölnyi nagyságban) kívántak kiosztani. De a házhelyosztást a városi főmérnök hamarosan már helytelenítette, mert – igaz, 600 négyszögöles telkekkel számolt – 2500 igénylőnek 575 hektárra (1000 holdra) lett volna szüksége. Ehelyett megfogalmazta, hogy hektáronként

[34] Ráadásul sokan nem is akarták felújítani az ingatlanjukat, mert az államosításra vártak. Jelentés a város lakásügyi helyzetéről, a gazdaságos lakásnyerésről és lakóépítkezésekről. [Évszám nélkül, 1955–1956?] MNL JNSZML XVI. 16.

[35] A Szapáry utca 1891 és 1949 között is viselte a mai nevét, majd Ságvári Endréről nevezték el. Cseh 1993, 89 és 94.

[36] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. (1969) 7. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.

[37] Szolnok város városrendezési munkálatainak előkészítése. (1939) 1. MNL JNSZML XVI. 16.

[38] Szolnok város városrendezési munkálatainak előkészítése. (1939) 6. MNL JNSZML XVI. 16.

[39] /111/1946. Szolnok város polgármesterétől. Tárgy: községpolitikai munkaterv. 2. MNL JNSZML XVI. 16.

100-120 legyen a laksűrűség a városban, aminek megvalósítása érdekében a nagy telkek felosztása révén új utcákat nyitottak a belvárosban.[40]

Az 1950-es években sem változott a Kisgyep helyzete, mert „a vasútvonalon túleső minden terjeszkedés forgalmi elszigetelődést jelent, ezért az ilyen terjeszkedést helytelennek kell minősíteni".[41] Végeredményben a város terjeszkedését illetően egészen 1969-ig komoly akadályozó tényezőnek látták az illetékesek azt, hogy a Kisgyepet a belvárostól a Budapest–Szolnok–Debrecen-fővasútvonal elvágja.

Szolnok szocialista átépítése

Az 1948-ra megvalósuló kommunista hatalomátvétel eredményeképp „a gazdasági, politikai, társadalmi rendszer megváltozása logikusan hozta magával az új hatalom gazdasági, társadalmi és politikai céljait kifejező, leképező településpolitika kialakítását".[42] 1951-ben csak két település, Budapest és Miskolc kapott kiemelt, osztályon felüli besorolást, közben a szocialista iparfejlesztés jegyében került sor új települések, Sztálinváros (ma: Dunaújváros), később Leninváros (hivatalosan 1970-től nevezték így, ma: Tiszaújváros) megalapítására és folyamatos építésére. Az 1956. évi forradalom leverése után berendezkedő Kádár-rendszer 1958-tól új gazdasági és politikai célokat tűzött ki. Az életszínvonal emelésének szándéka magában foglalta a hazai városhálózat arányos fejlesztését (amihez az infrastruktúra fejlesztése is szükséges volt). Budapest túlsúlyának csökkentése érdekében a vidéki iparosítás kapott hangsúlyt. A vidéki városfejlesztésre azért is szükség volt, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakítása miatt a helyben feleslegessé váló munkaerő ne Budapesten jelenjen meg hosszú távon lakásigénylőként.[43]

Az országos folyamatok leképeződése Szolnokon ugyanekkor újabb rendezési terv készítését eredményezte, mert „változott az irányelv [...] az elmúlt időszak irányelve az volt, hogy az eddig tervezett tömbből a másik tervezett tömbbe ne lehessen átlátni".[44] Ezen állapotok közepette 1959-ben fogalmazódott meg, hogy „szükséges a város jövőbeni vertikális beépítése, tehát 3-4 szintes házak építése, [a]mivel kis területen nagy lakásszámot lehet biztosítani".[45] Az új tervben már úgy számoltak, hogy 2000-ben a város lakossága el fogja érni a 100 ezer főt. A városnak előbb-utóbb valamilyen irányba terjeszkednie kell, és véleményük szerint „a város nagyarányú fejlesztése a természetes és a kialakult helyzet

[40] Lakáspolitika Szolnokon. Városi Főmérnök iratai (1948) 1–2. MNL JNSZML XVI. 16.
[41] Szolnok általános rendezési terv programja. (1958. VII. hó) 30. MNL JNSZML XVI. 16.
[42] Hajdú 1992, 30.
[43] Tarnóczi 1972, 35.
[44] Beszámoló beszéd a kislakásépítések állásáról. Telek kialakítási tervekről. Közületi építésekről. (1959) 5. MNL JNSZML XVI. 16.
[45] Beszámoló beszéd a kislakásépítések állásáról. Telek kialakítási tervekről. Közületi építésekről. (1959) 4. MNL JNSZML XVI. 16.

adta mesterséges akadályok miatt csak vertikális fejlesztéssel és szanálással[46]" volt megoldható.[47]

A mezőgazdaság kollektivizálásának befejezése után felmerült az ország kilenc régióra való felosztása is, és Szolnokot a legelső csoportba, a regionális központok közé sorolták (Magyarország Településhálózat-fejlesztési Tanulmányterve, 1963).[48] Szolnokot tehát kimondva, kimondatlanul szocialista mintavárosnak szánták. Ennek jegyében Szolnok város új arculatának kialakítása az 1960-as években[49] öltött nagy méreteket. Ennek számos eleme volt, például a Kossuth tér átépítése vagy a Vosztok úti 1116 lakásos[50] lakótelep (a Tallinn) megvalósítása (1962–1970). Megkezdődött a második főutca létrehozása, a mai Ady Endre utca kiegyenesítésével, majd annak mentén középületek emelése is. Az 1960-as évek közepén megszülettek az első tervek az új városközpont[51] kialakítására, és számos más, új beruházás[52] is gyarapította a városképet a pártszékháztól kezdve iskolákon, kórházon, felüljárón át egészen a pályaudvarig.[53]

Az 1968-ban az új gazdasági mechanizmus bevezetésével „valóban teljesen új felfogás érvényesítését kellett meghonosítani", és ez „pezsgést hozott" a szolnoki tanács hétköznapjaiba.[54] A pezsgő munka része volt, hogy 1968. november 14–15-én a megyeszékhely a „Szolnok bemutatkozik a fővárosban" című rendezvény keretében kapott figyelmet – az országból elsőként jutva ehhez a lehetőséghez. Az esemény a Magyar Építőművészek Szövetsége, a Magyar Urbanisztikai Társaság és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) Kossuth Klubja szervezésében valósult meg, és kiállításokat, filmbemutatókat és a város urbanizációs[55] problémáival foglalkozó szakmai tanácskozásokat foglalt magában.[56]

Szolnokon a városfejlesztés ügye így 1969–1970 körül volt a legintenzívebb szakaszában, mert e rövid idő alatt több különböző dokumentum, így például koncepció, terv és műszaki leírás is készült, sokszor egymással párhuzamosan. A gyors munkára jellemző, hogy „részletes tervek egy sorát kellett az általános rendezési tervi koncepció véglegesítése

[46] 1958-ban még a szanálásban látták a megoldást, míg egy évvel később már épp az ellenkezőjével – „ma már nincs szanálásos terület" – indokolták a város vertikális beépítésének indoklását.
[47] Szolnok általános rendezési terv programja. (1958) 33. MNL JNSZML XVI. 16.
[48] Hajdú 1992, 30.
[49] Román 1974, 237.
[50] Körner–Nagy 2006, 461.
[51] Barna–Paksy 1966, 162–174.
[52] A III. ötéves terv idején Szolnokon 1,5 milliárd Ft-ot fektettek be a városi beruházások címén. A fejlesztési alapok 70%-át költötték lakások és kapcsolódó létesítmények megvalósítására.
Szolnok város ma és holnap. Szolnok 900 éves jubileuma. 1. MNL JNSZML XXIII. 613. Szolnok VT VB Művelődésügyi Osztály Iratai. Szám nélküli iratok, a 900 éves évforduló előkészítése, levelezés (1971–1975). 25. doboz.
[53] Gulyás 2010, 170–171.
[54] Csoma Kálmán: A reform és a városépítés a hatvanas évek tükrében. *Szolnoki Közélet*, 1984/3, 32–36.
[55] A város lakásállománya 1949 és 1970 között lényegében megkétszereződött. Csoma Kálmán: Gyors fejlődés – gondokkal. *Figyelő*, 1972. december 20., 18.
[56] A Szolnoki Városi Tanács működése (1950–1985). *Szolnoki Közélet*, 1985/1, 1–19.

előtt kidolgozni".[57] Az új városközpont alapkőletétele 1969. július 28-án történt meg, és azonnal hozzákezdtek a „vízügyi székház" 18 emeletes épületének megvalósításához, mert a megváltozó városkép legmarkánsabb elemeinek[58] a toronyházakat szánták. A 15 hektárnyi kiterjedésűre tervezett városközpontot egy 120 ezer fős lakosságú település méltó központjának képzelték el – több toronyházzal. A következő hónapok lázas tervezéssel és két 18 emeletes lakóház felépítésével teltek, minden bizonnyal a felszabadulás 25., illetve Lenin születése 100. évfordulójának a méltó megünneplése miatt is.[59] Ezt a folyamatot koronázta meg az 1969-es év legfontosabb szolnoki eseménye: Kádár János hivatalos látogatása 1969. október 29–30-án. Kádár János meg is tekintette a Várkonyi téren álló 18 emeletes, 111 lakásos épületet (1970-ben adták át a lakóknak), majd a Tallinn-városrész lakótelepe következett. Ennek északi oldalán 1969. október 17. és november 14. között csúszózsalus[60] technikával sikerült tető alá hozni a második 18 emeletes lakóházat is, igaz, a belső munkák 1970 végéig elhúzódtak. Mindezen események egyidejűsége valószínűleg nem véletlen, a helyi átépítés folyamatát a felsőbb körökben is támogatták, elegendő Kádár János helyben elhangzott beszédére gondolni („jóérzés", „mély benyomás", „gratuláció az építőmunkához" kifejezések hangzottak el).[61] Ráadásul 1969 őszén további toronyházak tervei készültek el (de nem valósultak meg), például a Mátyás király út és Thököly út sarkára, illetve a Csokonai utca Ady Endre úti sarkára.[62] A sietséget az indokolta, hogy „Minisztertanácsi Határozat írta elő, hogy 1970 végéig 42 város általános terve jusson el a jóváhagyás állapotáig".[63]

Közben az új gazdasági mechanizmus reformjához kapcsolódva országosan ismét napirendre került a településhálózat és fejlesztésének az ügye. 1969-ben dolgozták ki az Országos Településhálózat-fejlesztési Kerettervet, majd 1971-ben került sor a bevezetőben már említett koncepció (OTK) elfogadására. Ezzel kapcsolatban csak arra a tényre hívjuk fel a figyelmet, hogy Szolnok esetében ez „lefokozást" jelentett, hiszen míg 1963-ban a 9 régióközpont közé sorolták (legmagasabb státuszú csoport), addig 1971-ben a felsőfokú központok között számoltak vele (ami „erősorrendben" csak a harmadik vonalat jelentette). Mindennek anyagi vonzata volt, hiszen a kiemelt felsőfokú központok (Debrecen, Szeged, Miskolc, Pécs, Győr) az állami költségvetésből közvetlenül kaptak fejlesztési támogatást, a *csak* felsőfokú központokat viszont a megyei fejlesztési keretből kellett finanszírozni, az egyedi nagyberuházásoktól és a célcsoportos beruházásoktól eltekintve. Ez

[57] Szolnok általános szabályozási tervének műleírása. 11/B – 10/1 (1971. nov.) 1. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.
[58] A toronyház hozzátartozott a szocialista városképhez, például már 1964-ben elkészültek az épülő Leninváros (Tiszaújváros) részére a 16 emeletes toronyházak tervei. Kákóczki 2019, 179–181.
[59] N. K.: Évfordulók jegyében. *Szolnok Megyei Néplap*, 1970. január 31., 3.
[60] Tető alatt a második szolnoki toronyház. *Szolnok Megyei Néplap*, 1969. november 19., 1.
[61] Csoma Kálmán: Emlékezetes látogatás, lelkesítő szavak, Kádár János Szolnokon. *Szolnoki Közélet*, 1984/4, 6–8.
[62] M. L.: Pillantás a rajzasztalokra. *Szolnok Megyei Néplap*, 1969. november 19., 3.
[63] Szolnok általános szabályozási tervének műleírása. 11/B – 10/1 (1971. nov.) 1. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.

okozta, hogy megyei szinten 1972-ben mindössze 182 millió forint[64] jutott fejlesztésekre, nem véletlen, hogy a „vízügyi székház" toronyházának építése is szünetelt ekkor.

1970-ben a város 18 470 lakásából 7963 (43,1%) még mindig egyszobás volt, 9775 (52,9%) rendelkezett vezetékes vízzel, és 8304 (44,9%) lakás vízöblítéses WC-vel.[65] 1971–75 között a IV. ötéves terv megyei szinten 15 000 lakás megépítésével számolt, ebből 57%-nak a városokban kellett megvalósulnia.[66] A többszintes lakások 80%-át „paneles, középblokkos és egyéb korszerű technológiával" kellett megvalósítani.[67] Ez az öt év a városépítés legdinamikusabb szakasza volt Szolnokon. A beépítendő városrészek között a szanálásos és szanálásmentes részek „reális arányára" való törekvést javasolták. A IV. ötéves terv időszakában kezdődött el a Zagyvával[68] párhuzamos Kun Béla körút (ma Szolnok ispán körút) mentén a lakótelep építése, ahol végül 1452 lakás[69] valósult meg. A Kassai úti lakótelepen 740 lakás épült, de például a Mátyás király út, a Csokonai, a József Attila utcák mentén is paneltömbök épültek *(1. térkép)*. Az új városközpontban 1974-ben adták át a III. számú irodaházat („vízügyi székház").[70] A 900 éves jubileumra való készülődés jegyében került sor a vasútállomás környékének és előterének teljes rendezésére, ennek részeként már 1970 elején tervezni kezdték a 24 emeletes toronyházat.[71] A Jubileum tér elrendezésének módja 1972. november 4-én kapott nyilvánosságot.[72] Magyarország jelenlegi legmagasabb lakóépületének (22 emeletnyi lakószinten 176 lakás) tényleges építése 1973 októberében kezdődött el.[73] Végül nem tudták a jubileumi évben befejezni, az első lakók 1976. április 1-jén kezdték el a beköltözést.[74]

A szocialista városépítés elismerését jelenti, hogy Szolnok város 1977 novemberében (a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján) megkapta a Hild János-érmet a Magyar Urbanisztikai Társaságtól. Ezzel elismerték az „átgondolt és következetes városfejlesztési stratégiát" és a „tartós és eredményes szocialista városépítést", ami a majdani „100-120 ezres város ésszerű térbeli rendjéhez" szükséges.[75]

[64] Tarnóczi 1972, 36.
[65] KSH 1972, 406.
[66] Szolnok Megye Területi Fejlesztési Terve. 1971–1975. 26/1971 (VIII. 30.) 28. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 9. doboz.
[67] Előírták azt is, hogy a szintszám legyen differenciált.
[68] A Zagyva-parti részeken végül magasabb lett a szanálásra fordítandó összeg a tervezettnél 1969-ben, „azaz kártalanítás fejében több állami lakásra" volt szükség. Végeredményben 1970-ben 101 szövetkezeti lakást kellett pótolni emiatt. Fábián Péter: Beruházás 1969. *Szolnok Megyei Néplap*, 1970. január 3., 3.
[69] Körner–Nagy 2006, 460.
[70] Pataki István: Irodaház ebédlő nélkül. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. december 11., 3.
[71] -simon-: 1973-ban lesz kész a szolnoki személypályaudvar. *Szolnok Megyei Néplap*, 1970. február 1., 1.
[72] Barna Gábor: A jubileumi emlékmű helye. *Szolnok Megyei Néplap*, 1972. november 4., 8.
[73] Z. Á.: Jövőre elkészül az utolsó tízemeletes lakóépület a Zagyva-parti városrészben – Jó ütemben épül a vasútállomás. *Szolnok Megyei Néplap*, 1973. augusztus 15., 1. Korszerű technológiával... [képaláírás]. *Szolnok Megyei Néplap*, 1973. október 14., 1.
[74] Költöznek a toronyházba. *Szolnok Megyei Néplap*. 1976. április 1., 8.
[75] Csoma Kálmán: Elismerés a tervszerű fejlesztésért – 10 éve Hild-érmes Szolnok város. *Szolnoki Közélet*, 1987/3, 1–3.

A Kisgyep beépítési tervei (1969–1974)

Ahogy láttuk, az 1960-as évek végére dinamikus városfejlesztés valósult meg Szolnokon, amit a városba való folyamatos bevándorlás, illetve az ezredfordulóra prognosztizált kb. 100 ezer fős népességszám miatt is folytatni kellett. A Kisgyep ezekben az években fokozatosan a lakásépítés egyik lehetséges helyszínévé vált. 1968 februárjában például erről a területről vitázva még úgy gondolták a döntéshozók, hogy a „Kisgyep területén elhelyezett lakótelep megnyitja ugyan a város szerkezetét, a vasúton túl azonban továbbfejlesztés ebben az irányban már csak az autópálya miatt sem kívánatos".[76] Az autópálya-utalás a tervezett M4-re vonatkozott, aminek elkészültét az elkövetkező évtizedekben hiába várták a szolnoki lakosok. A lakótelep számára alternatív helyszínként például az Alcsiszigetet nevezték meg. 1968 márciusában a Kisgyep kistelkes fenntartása és kiegészítése után 3130 fővel számoltak, és a hozzá csatlakozó, átlagosan 2-3 szintes, telkes, magánerőből finanszírozható lakóépületek lakóival érte volna el a 14 440 főt.[77]

A Kisgyep lehetséges hangsúlyosabb szerepét jelzi, hogy a Szolnok VT VB 186/1969. (IX. 9.) számú határozatával elrendelte a kisgyepi városrész intenzívebb beépítését, 18 ezer lakos elhelyezésével számolva.[78] Ekkor 4000 lakásigényt tartottak nyilván a városban.[79] Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Területrendezési Főosztálya a IV. ötéves tervidőszakban a szanálásmentes terület biztosítása miatt értett egyet a kisgyepi teljesítéssel.[80] Ennek ellenére 1970 nyarán a város továbbfejlődésének hivatalosan három lehetséges irányát nevezték meg: északra a Kisgyep irányába, keletre a két vasútvonal közti területre (elvetve a Zagyva bal partját) és a Tiszán túli területre (Alcsisziget és Szandaszőlős)[81] *(1. térkép)*. Az elhelyezés dilemmájára jellemző, hogy a végül kijelölt kisgyepi területtel kapcsolatban a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium részéről az egyik főosztályvezető annak a véleménynek adott hangot, hogy a „kisgyepi telepítés csupán kényszermegoldás", de elismerte, hogy „azonnali szanálásmentes terület csak itt van".[82]

Kevésbé ismert, hogy ideológiai kötődés is felfedezhető a Kisgyep területének kiválasztásában, noha végül a pénzügyi szempontok alapján döntöttek mellette. 1919. május 2-án a Tanácsköztársaság ezen a területen még harcolt, hogy biztosítsa a tiszai védvonalat.

[76] Szolnok általános szabályozási tervének műleírása. (1971. nov.) 12. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.
[77] Szolnok általános rendezési terv programja. (1968. március) 93. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.
[78] Szolnok város tanácsától. Jelentés Szolnok város általános rendezési tervének elfogadásáról. (1970) 6. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.
[79] Szabó (szerk.) [1986], 5.
[80] Szolnok város tanácsától. Jelentés Szolnok város általános rendezési tervének elfogadásáról. (1970.) 6. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.
[81] Szolnok város tanácsától. Jelentés Szolnok város általános rendezési tervének elfogadásáról. (1970.) 3. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.
[82] Közlekedési szempontból a KPM részéről az Alcsisziget-Szandai-rét területét javasolták. Szolnok város tanácsától. Jelentés Szolnok város általános rendezési tervének elfogadásáról. (1970.) 6. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.

három hónap múlva, 1919. augusztus 2-án hajnalban pedig a Kisgyepen dörögtek utoljára a fegyverek a Tanácsköztársaság védelmében.[83]

A kisgyepi lakótelep első tervét a Lakó és Kommunális Épületeket Tervező Vállalat (LAKÓTERV) készítette el a „folyamatos, kölcsönös konzultáció" alapján, „újszerű konstrukcióban", az 1969. év végére.[84] A Kisgyep előnyének nevezték meg, hogy még 1970 körül is „szórványosan beépített külterületnek számított", így alacsony szanálási költséggel kellett számolni.[85] A terv „a rendezési tervvel párhuzamosan készült, a szokásos hatósági egyeztetések lebonyolítására hivatalosan nem volt mód".[86] A Kisgyepen kijelölt terület nagysága ekkor 92,88 hektár volt, ebből az 5000 lakás 14,21 hektárt foglalt volna el.[87] A lakóközösség maximális számát 22 725 főben határozták meg. Az 1969-ben átalakított profilú[88] Szolnoki Állami Építőipari Vállat (SZÁÉV) építette volna, amely évi 1000 lakás építési kapacitással rendelkezett. A megközelítésben kulcsszerepet játszó és eddig elvásztónak nevezett vasútvonal alatt átvezető Keskeny János utcai (ma Pozsonyi út) aluljáró esetében kijelentették, hogy csak egyirányú forgalom lesz rajta. De szó volt a kétszer kétsávosra bővítéséről is.

Az aluljáró után a sávok szétváltak volna, és lényegében egy gyűrűs rendszer valósult volna meg. A gyűrű által körbezárt területen épültek volna a többnyire 10 lakószintes panelházak. Az egyirányú gyűrű belső oldalára álmodták meg a buszmegállókat. A gyűrűt zsákutcákkal lehetett volna megközelíteni. A tervezők eszmei elgondolása az volt, hogy ha a munkás busszal hazaér a lakótelepre, akkor előbb bemegy a boltba, majd elmegy a gyermekéért az óvodába vagy az iskolába, végül hazasétálnak együtt. Ebben a sorrendben elhelyezve az intézményeket, boltokat, megvalósulna egy zajmentes, gyalogos belső városrész. Ez lett volna a *„kifordított város"* koncepciója.[89] A paneltömbök típusát a dunaújvárosi C-típusú panelházak alapján képzelték el, a szintszámot tekintve 5, 7 és 10 emeletben gondolkodtak. A tömböket lábakra helyezték volna el, az épületek alá zöldfelületet tervezték, hogy a mikroklíma kellemes legyen.[90] A gyűrű területének közepén egy 22 lakószintes garzonházat képzeltek el, ami egy létesítendő kéthektárnyi felületű tó partján állt volna. Az épület magában foglalta volna a lakótelep víztárolóját is a 12. szint magasságában. Hi-

[83] Tiszai Lajos: Város születik. *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. február 6., 5.
[84] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. Tervezői nyilatkozat. (1969.) 1. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.
[85] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. Tervezői nyilatkozat. (1969.) 2. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.
[86] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. Tervezői nyilatkozat. (1969.) 1. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.
[87] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. Alapadatok, mutatószámok. (1969.) 1. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.
[88] A vállalat 1969-ben kezdte meg a panelekből való építkezést. 1970-ben megkapta a „Szocialista Munka Vállalata" címet. Szolnok megye újjáépül. A Szolnok Megyei Állami Építőipari Vállalat. *Figyelő*, 1972. december 20., 30–31.
[89] Barna 1970, 117.
[90] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. (1969) 5. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.

vatalosan esztétikai, biológiai és légkondicionáló szerepet[91] szántak a tónak, ténylegesen viszont azért vált a terv részévé, mert valahonnan ki kellett termelni a terület feltöltéséhez szükséges földet. A magas talajvíz miatt az egész építési terület esetében indokoltnak tűnt a feltöltés, amelynek nagyságával úgy számoltak, hogy átlagosan minden 10 cm-es szintemelés 80 ezer m³ föld megmozgatását jelenti. Az épületek esetében 20–60 cm-nyi, míg az utak esetében 10–30 cm-nyi szintemelést javasoltak.[92] A közmű építésének költségeit ugyancsak a talajvíz közelsége drágította. A gyűrű külső oldalára 1–3 szintes, alacsony beépítettségű lakóövezetet képzeltek el. Ide átriumházakat terveztek (900-1000 lakás), félig fedett gyalogosutcákkal.[93] A gyűrűben a parkolók számát 4350-re tervezték, míg a gyűrűn kívül további 3×150 férőhellyel, illetve egy 350 gépkocsi számára alkalmas parkolóterrel számoltak.[94] Bár a gyűrűn belülről nem tiltották ki a gépkocsiforgalmat, mert minden épületet autóval is elérhetőként terveztek, de a lakótömbök a zöldfelület felé fordultak volna. Utóbbi nagyságát 43,73 hektárban határozták meg.

A városi lakásépítés új helyszínének kijelölése azonban a tervek elkészítésével sem érkezett nyugvópontra. A Szolnok Megyei Tanács 1971. január 7-i ülésén például úgy határoztak, hogy beépítendő területként Alcsisziget vagy Szanda[95] között kell választani[96], a döntés határidejét 1972. július 1-re tették.[97] A város északi területeiről ismét a tervezett M4-es autópálya számára biztosítandó területként nyilatkoztak. Végül a Kisgyeppel kapcsolatban 1971 novemberében született döntés arról, hogy csak a részletes rendezési terv alapján adható ki építésügyi hatósági engedély.[98]

Mindezekkel párhuzamosan, 1971-ben megindultak az első tereprendezési munkálatok is Kisgyepen (a majdani 1. és 2. lakótömb területét kb. 1 m-rel emelték meg).[99] A követ-

[91] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. Műszaki leírás. (1969) 3. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.

[92] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. Műszaki leírás. (1969) 3. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.

[93] Barna 1970, 116.

[94] Szolnok Kisgyep városrész Beépítési Terve. 11/B – 10/18. (1969) 7. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 119. doboz.

[95] Az egyes helyszínekkel kapcsolatban több érv és ellenérv is felmerült. A közmeghallgatáson hangzott el, hogy a Szandai-rétet 2 millió m³ földdel kellene feltölteni, aminek a költsége 60-70 millió Ft lenne, és az árvízmentesítésre további 91 milliót kellene szánni. Jegyzőkönyv. Felvéve 1970. október 30-án a szolnoki VT VB tanácstermében. Közmeghallgatás jegyzőkönyve. 1. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.

[96] Kukri Béla 1974-ben úgy nyilatkozott, hogy Alcsin, Alcsiszigeten és Szandán a Kisgyep után fog megvalósulni a lakótelep-építés. B. A.: Az évfordulót elsősorban városfejlesztéssel ünnepeljük. Interjú Kukri Bélával, a szolnoki Városi Tanács általános elnökhelyettesével. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. március 20., 5.

[97] Kivonat a Szolnok Megyei Tanács 1970. dec. 21. ülésének jegyzőkönyvéből. 33/1970. (XII. 21.) sz. tanácshatározat Szolnok város általános rendezési terv részeinek jóváhagyásáról. 2. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.

[98] Kivonat a Szolnok Megyei Tanács 1970. dec. 21. ülésének jegyzőkönyvéből. 33/1970. (XII. 21.) sz. tanácshatározat Szolnok város általános rendezési terv részeinek jóváhagyásáról. 5. MNL JNSZML XXXVI. 2.a. 115. doboz.

[99] VÁTI 1974, [oldalszám nélkül]. Általános ismertetés.

kező évben a beruházási stop miatt azonban a munkálatok leálltak, illetve tovább növelte a gondokat, hogy a szolnoki házgyár más paneltípusok gyártására állt át. Időközben a Kisgyep esetében 5000-ről 6000-re emelték fel a tervezett lakásszámot, és mivel új paneltípusra is szükség volt, ez végeredményben új rendezési terv elfogadását igényelte. Az új rendezési terv és a lakótelep tervezése párhuzamosan haladt egymás mellett. A LAKÓTERV készítette a beruházási programot, míg a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) az elrendezési tervet dolgozta ki. A panelek gyártóinak kiválasztása érdekében egy összesen 42 mutatót tartalmazó adatlapot küldtek el öt hazai házgyárnak, és a válaszokat kiértékelve végül 1974. január 17-én a Debreceni Házgyár mellett döntöttek.[100] A városi tanács az 1974. évi költségvetésből 7,6 millió Ft-nyi összeget különített el a Kisgyepen megvalósítandó munkák előkészítésére.[101]

A városi tanács 1974. augusztus 17-ei ülésén[102] döntöttek arról, hogy a lakótelepet Széchenyi Istvánról nevezik el, ami egy szocialista mintavárosban mindenképpen magyarázatra szorul.[103] Az 1970-es évek jegyzőkönyvei azonban semmiféle utalást sem tesznek a névadás eredetére, csak a közterület-elnevezés tényét közlik. Az új városrészben viszont 1988. szeptember 21-én megnyitotta kapuit egy újonnan alapított gimnázium, amelyet szintén Széchenyi Istvánról neveztek el. Kaposvári Gyula a *Szolnoki Közélet* oldalain ekkor viszont foglalkozott a névadással. Szerinte egy 1972 szeptemberében tartott „megemlékezés adta az ötletet", amikor Csanádi György közlekedés- és postaügyi miniszter[104] volt a város vendége, és előadásában Széchenyit méltatta[105] a szolnoki vasút megnyitásának 125. évfordulóján.[106]

Az 1974. évi terv négy különböző területet határolt el egymástól, a tömeges lakásépítés területét, a családi házas beépítés területét, a városi népességet ellátó intézmények területét és a közpark és véderdő területét.[107] A családi házas területen 56 db új telekkel számoltak, ebből 11 esetben kétszintes épületeket vettek számításba, 4-4 lakással. A város-

[100] VÁTI 1974, [oldalszám nélkül]. Általános ismertetés.

[101] Szolnok VT VB 1975. februári 18-i tanácsülése. Szolnok város 1975. évi költségvetéséről. A fejlesztési alap felhasználásáról. (1974.) F/2. számú melléklet. MNL JNSZML XXIII. 602. Szolnok VT VB Jegyzőkönyvei. 103. doboz.

[102] Új városrész-, tér- és utcanevek Szolnokon. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. augusztus 18., 8.

[103] Széchenyi István neve nem számított tiltott névnek a Kádár-rendszerben. 1969–1972 között sor került például a nagycenki kastély felújítására is, de ugyanekkor megépült a (keskeny nyomtávú) Múzeumvasút is. 1972-ben már 500 környékbeli úttörő koszorúzta meg Széchenyi sírját Nagycenken. Imre Béla: Nagycenk jövője. *Kisalföld*, 1972. június 1., 1–2; Úttörők Széchenyi ünnepsége. *Kisalföld*, 1972. június 7., 3. Több mint 100 olyan brigád működött az országban, amelyek Széchenyi István nevét viselték. Muck (szerk.) 1987, 35–41.

[104] Csanádi György 1974-ben elhunyt, halála és a szolnoki vasútállomás előterének rekonstrukciója után a pályaudvar előtti főút 1992-ig a nevét viselte (ma Nagy Imre krt.).

[105] Széchenyi részt vett a Pest–Szolnok-vasútvonalat megnyitó ünnepségen, de más alkalmakkor is kapcsolatba került a várossal. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy 1845. október 12-én Szolnokon terjesztette elő a Tisza-völgy egységes szabályozási tervét. A gőzhajózás, illetve közmunka- és közlekedésügyi miniszteri tevékenysége is kapcsolódási pontokat jelentett.

[106] Kaposvári Gyula: Széchenyi István és Szolnok. *Szolnoki Közélet*, 1988/3, 19–22.

[107] VÁTI 1974, [oldalszám nélkül]. Általános ismertetés.

részt keletről a regionális szerepkörhöz szükséges intézmények határolták volna, így a terv ekkor még említést tett egy felsőfokú oktatási intézmény (főiskolaként megnevezve) ezen a területen való elhelyezéséről.

Az építési tervet 1974 októberére fejezték be, és még ebben az évben megkezdődött a kiviteli tervek kidolgozása is. A tömeges lakásépítés területe a terv szerint 76,3 hektár volt, amiből az épületek ténylegesen 8,1 hektárt foglaltak volna el. A terv szerint a 6006 darab lakás felépítésének kezdetét 1975-re tették, és 1986-ban fejeződött volna be, átlagosan évi 600 lakás átadásával számolva. A teljes lakásberuházás költségét 3 421 368 000 Ft-ban határozták meg, amelyből az alapberuházás 69,25%-ot tett ki (a többi felvonulási költség, kapcsolódó beruházás és egyéb költség).[108] A majdan itt élők személyautóinak elhelyezése érdekében összesen 7955 férőhelyben gondolkodtak, ebből parkolóhely 2115, sorgarázs[109] 1200, nagy garázs 3900 lett volna, míg a leállósávban további 740 db hellyel számoltak.[110]

A Kisgyepen felépítendő Széchenyi-lakótelep tervét végül 1974. december 9-én tárgyalta és fogadta el a Szolnok VT VB.[111] Az építkezéshez kapcsolódó egyes tényezőkről ekkor történt döntés, így például a fűtésrendszerrel kapcsolatban arról, hogy a tetőkazánok helyett távhőszolgáltatás lesz, illetve egy új víztorony megépítéséről. A teljes költséget tekintve 1974 decemberében már félmilliárd forinttal többel, majd négymilliárd Ft-tal számoltak, az egy lakásra jutó építési összeg így 328–400 ezer Ft között alakult, így már ekkor felmerült, hogyan lehetne csökkenteni a költségeket.

Mivel a debreceni házgyár által megépítendő lakóépületeket kelet–nyugati tájolással tervezték, így a tömböket észak–déli hossztengellyel kellett kivitelezni.[112] A tömeges lakásépítés területén a gerincút így középre helyeződött, a súlyvonalra. A gerincút a Keskeny János (ma: Pozsonyi) utat köti össze a Jászberény irányába futó Rékasi (ma: Thököly) úttal, mert a gépkocsik számára ez tűnt a leggazdaságosabb rendszernek. A lakóterületet funkcionálisan 10 lakóegységre tagolták, és ezeket 200 m-es távolságra tervezték egymástól. A lakóutcák így merőlegesen futnak ki a gerincútra. A 11 lakószintes tömbök voltak a legjellemzőbb épületek a terv szerint. A tervezési kritériumok között például olyan előírás is volt, hogy maximum 30 m távolság lehet a legfelső padlószint és az utca között, egy az Építési és Városfejlesztési Minisztérium (ÉVM) által kiadott 1972. évi rendelet miatt.[113] Az előírás azonban csak az épületek egyik oldalára vonatkozott, így a másik oldalon alacsonyabb járdaszintet megvalósítva, egy látszólagos „szinteltolás" eredményeképpen, sikerült megoldani pl. a közművek elhelyezését.[114]

A gerincút mellett gyalogutakat terveztek, amelyek az alközpontok felé térré bővülnek. A gerincút mentén az alközpontokat úgy tervezték, hogy egymással szemben két különböző funkciójú alközpont álljon, ha az egyik oldalon általános iskola és szolgáltatóház, akkor a másik oldalon óvoda, bölcsőde, ABC-áruház és vendéglő legyen. Az új városrész középső részére (egyfajta városközpontként) négy darab pontházat terveztek, amelyek magasságát függően hagyták. Az ÉVM felé kérvényezték, hogy ezek a pontházak magasházakként épülhessenek meg. Indoklásként a városkép szempontjából megjegyezték, hogy a belvárosból északi irányba tekintve ezek a magasházak kijelölnék Szolnok város határát, másrészt oldanák a 11 szintes házak monotóniáját. Pénzügyileg is kedvezőbb lenne, hiszen már a 11 szintes házakhoz is szükséges a mélyalapozás, így ha a házak magasabbak lennének, akkor 140 lakással többet lehetne megvalósítani, a többletköltség több lakásra osztódna szét. A beruházási javaslatban konkrétan 15-16 szintes épületekre utaltak.

Az eredeti tervben egyetlen alkalommal még azt is megemlítették, hogy a városkép javítása érdekében indokolt lenne egy tavat is létrehozni, a mikroklíma javítása érdekében (nem valósult meg). A lakások egyharmadát „OTP-lakásként" tervezték értékesíteni, számukra lett volna elérhető az 1100 darab félig földbe süllyesztett garázs.

A Széchenyi-lakótelep építése

Az építés története magában hordozza a szocialista rendszer működéséből fakadó sajátosságokat, ami néha a sietségben, néha a lassúságban, egyes esetekben az egymás után következő munkafázisok sorrendjének megválasztásában stb. nyilvánult meg. A diszfunkciókat is megemlítve a lakótelep megvalósulásának legfontosabb lépéseire koncentrálunk.

A beruházás lebonyolítójának a Szolnok Megyei Beruházási Vállalatot jelölték ki. Az építkezés területén alvállalkozóként a Délmagyarországi Építőipari Vállalat kezdte meg az előközművesítési munkákat 1975 elején. 1975 márciusában a folyamatos munkát akadályozta az akadozó tervszolgáltatás.[115] A SZÁÉV még 1975. május végén sem kapta meg a tervdokumentációt.[116] A következő hónapban megkezdődött a szükséges közművek, a villamosenergia-, a gáz- és az ivóvízhálózat megvalósítása, valamint a szennyvízvezető csatorna kiépítése. Közben a sajtóban megjelenő hírek már engedélyre váró, 17 emeletes pontházakról szóltak (amelyek nem valósultak meg).[117] 1975 szeptemberére elkészültek az 1. ütem, valamint az első 3000 lakáshoz tartozó közműrendszer tervei is. A Keskeny János utcai aluljárótól pedig elkészült a 800 méteres bekötőút. Az első ütem lakóházainak mélyépítési, alapozó és előkészítő munkáival novemberre végeztek, majd a SZÁÉV a fogadószint kialakítását 1976 februárjára ígérte, csakúgy, mint a debreceni házgyár az első elemet.[118] Már egy év (a jubileumi ünnepi év) telt el az előkészületekkel, így 1976 ja-

[108] VÁTI 1974, [oldalszám nélkül]. Ütemezés.
[109] Az eredeti terv félig a földbe süllyesztett sorgarázsokról szólt, melyek tetejére és az oldalára is füvet kell telepíteni.
[110] VÁTI 1974, [oldalszám nélkül]. A tömeges lakásépítés mutatószámai.
[111] Zöld út a jövő városrészének. *Szolnok Megyei Néplap*, 1974. december 10., 1.
[112] Hegedűs–Tosics 1988, 210.
[113] Szikszai 2017, 226.
[114] VÁTI 1974, [oldalszám nélkül]. Általános ismertetés.
[115] T. P.: Az összkép biztatónak mondható. *Szolnok Megyei Néplap*, 1975. március 28., 3.
[116] Lazányi–Trömböczky: Alaposabb előkészítés, jobb együttműködés. *Szolnok Megyei Néplap*, 1975. május 24., 3.
[117] pi: Lakótelep – tíz ütemben. Húszezer lakos új otthona. *Szolnok Megyei Néplap*, 1975. június 8.
[118] -szekeres-: Széchenyi lakótelep. Jövőre 260 lakásba beköltözhetnek. *Szolnok Megyei Néplap*, 1975. szeptember 28., 1.

nuárjában a városi közgyűlésen az építkezés gyorsítása érdekében kellett dönteni néhány műszaki paraméterről.

Az első házgyári elem látványos külsőségek között került beemelésre 1976. március 15-én. A 3 tonna súlyú elemet 20 perc alatt tudták rögzíteni, noha megfelelő előkészítéssel 3-4 percre is le lehetett szorítani ezt az időt. A főépítésvezető aznapi becslése szerint naponta 50-60 darab beépítése reálisnak tűnt, ezt az ütemet tartva egy hónap alatt el lehetett készülni egy 88 lakásos paneltömbbel.[119]

1976 nyarán megtörtént a víz és gáz szolgáltatásához szükséges vezeték[120] kiépítése, ezzel párhuzamosan az első két lakóépület megvalósítása is folyamatosan haladt, például 1976 novemberében már a festés[121] következett a 250 átadandó lakásban. Végül az új év első napjaira[122] készültek el a 35–64 m²-es lakások, és 1977. január 19-én számolt be a sajtó az első beköltözőről.[123] A fűtést viszont csak úgy tudták megoldani, hogy a „végleges energiaközpont megépítéséig a József Attila lakótelepről leszerelt termokonténereket" használták.[124] 1977. január 28-án sor került az új közterületek hivatalos elnevezésére is, a gerincút a Dr. Münnich Ferenc körút, míg az épülő lakótömbök mellett lévő utcák Ragó Antal, Jászi Ferenc, Orosz György, Úri Szabó József után kapták elnevezésüket.[125]

Az építkezés árnyoldalai között megemlíthető, hogy a SZÁÉV vezetője az 1977. év értékelésekor elismerte, hogy a fluktuáció[126] mértéke 30%-os volt a munkások között, és a vállalatnál 40-50 dolgozó hiányával teljesítették az évre vonatkozó terveket.[127] A lakásokat először műszakilag kellett átadni, a helyszíni szemléken azonban mindig készült egy hiányosságokról szóló lista, amit a kivitelezőnek kellett pótolni.[128] Például a lakótelep 3.2.E.j épületének (Orosz György u. 32–38.) műszaki átadása 1979. november 19-én történt meg, a jegyzőkönyvhöz 11 oldalnyi terjedelmű hibajegyzéket csatoltak. Az említett példánál maradva a mennyiségi hiányok összege 239 400 forintot tett ki. Az általános mennyiségi hiányok közé tartozott a bejárati ajtók levélbedobói, a beépített bútorok mágneszárjai és

119 -sze-: Történelmi pillanatok a Széchenyi lakótelepen. Az első házgyári elem helyére került. *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. március 16., 3.

120 H. J.: Vezeték a föld alatt. *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. augusztus 13., 3.

121 M. A. – H. J.: 250 lakás a Széchenyi-lakótelepen. *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. november 19., 3.

122 A hideg ellenére is dolgoznak az Állami Építőipari Vállalat munkásai. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. január 7., 1.

123 Beköltözött az első család. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. január 19., 3.

124 M. A. – H. J.: 250 lakás a Széchenyi-lakótelepen. *Szolnok Megyei Néplap*, 1976. november 19., 3.

125 434/1977. számú határozat /v. tanácselnök/ MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 849. doboz, 39.E 2984.

126 A fluktuáció máshol is magas volt, így például a Hajdú Megyei Építőipari Vállalat 1968–1971 között 1250 fővel növelte munkavállalói létszámát, de ehhez 7600 dolgozót kellett felvenniük, mert 6350-en léptek ki.
Mózes–Barta–Orvos 1991, 177.

127 S. J.: Tapasztalatokkal teli év után. Alaposan előkészített, sok munkát ígérő év előtt a Szolnok megyei Állami Építőipari Vállalat. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. december 30., 3.

128 Hibajegyzék a Szolnok Széchenyi ltp. 3.2.E.j épület (Orosz György u. 32–38.) átadás-átvételi jegyzőkönyvéhez. Iktatószám: 2970–3 (1979) 1. MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.

kulcsai, egyes csavarok, sötétítő függönyök, szőnyegpadlók elhelyezése, finomtakarítás, finom vizes szerelvények pótlása, kapcsolódobozok, tv-erősítők, szellőzők összekötése és a WC-ülődeszkák hiánya.[129] 1981 januárjától a Széchenyin az összes addig átadott távfűtéses lakás nyílászáróit textil alapanyagú szigetelőszalaggal (Termostop) újraszigetelték.[130]

Az épületek, utak, közművek egymás utáni megépítését körültekintően kellett megtervezni, de a gyakorlatban mégis csúszott hiba a megvalósításba. 1978 nyarán például napirendre került négy darab autóbuszöböl építése a gerincútra, ami az ivóvíz- és a távhővezeték áttervezését is magában foglalta, a meglévő út felbontása és az öböl kiépítése mellett. Csak a tervek költségeit 400 ezer forintra becsülték, míg a teljes megvalósítás költségeit 3,5-4 millió forintra tették.[131] 1979 végén került sor az autóbuszmegállók műszaki átadására, amelynek jegyzőkönyvébe az észrevételek közé többek közt azt is beírták, hogy az utat még további 3 m-rel kell szélesíteni, és az azt akadályozó ideiglenes telefonoszlopot 2 méterrel arrébb kell helyezni.[132]

De nemcsak a gerincúton történt áttervezés. A Beruházási Vállalat 1979 nyarán kérvényezte a 4. ütemben épülő tízemeletesek esetében, hogy az előző évben elfogadott építési engedélyt módosíthassák. A földszinti raktárhelyiségek helyett garázsokat kértek, a 4.1 jelű épületben így például 24 gépkocsitároló valósult meg.[133] A folyamatos építkezést az ilyen jellegű kérések nehezítették, ezért a SZÁÉV kérte, hogy a Beruházási Vállalat részéről megfogalmazott kezdési idő előtt 6–9 hónappal korábban bocsássák a SZÁÉV részére a kiviteli terveket, és csatolják az igazolást is a rendelkezésre álló fedezetről.[134] Egy tízemeletes, 87 lakásos épület megvalósítása, a tervezéstől a műszaki átadásig, kb. 900 napot vett igénybe.[135]

A Széchenyi-lakótelep építése közben, 1978-ban indult el a II. 15 éves lakásépítési program Magyarországon, ami célul tűzte ki a „minőségi lakáshelyzet javítását".[136] A Szol-

129 Hibajegyzék a Szolnok Széchenyi ltp. 3.2.E.j épület (Orosz György u. 32–38.) átadás-átvételi jegyzőkönyvéhez. Iktatószám: 2970–3 (1979) 5. MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850.a. 39.E 2984.

130 -rónai-: Purfix helyett Termostoppal szigetelnek a Széchenyin. *Szolnok Megyei Néplap*, 1981. január 4., 4.

131 Megyei Beruházási Vállalat levele a Terv- és Munka Osztálynak. (1978. 06. 24.) MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.

132 Jegyzőkönyv. Tárgy: Széchenyi ltp. az elkészült Dr. Münnich Ferenc út autóbuszjárataival kapcsolatos megállók és fordulóberendezések átadása. (1979. 11. 20.) MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.

133 Építési engedély módosításának kérése (1979. 06. 29.) MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.

134 Szolnok Széchenyi ltp. beruházási program és beépítési terv egyeztető, véleményező tárgyalása. (1979. VII. 3.) 2. MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.

135 A K. Bozsó Károly utca 11. szám alatti 5.1.6 épület, illetve a mellette álló 5.1.5 jelű, egyaránt 87 lakásos épülettömb 906, illetve 892 nap valósult meg.
Átadás-átvételi jegyzőkönyv és KSH statisztikai lap. (1982. 03. 29.) MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 852. doboz, 39.E 2984.

136 II. 15 éves lakásépítési program területrendezési előkészítése. 3472/78. (1978.) 3. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 46. doboz.

nokot érintő részekből csak a lakásépítés területének kiválasztási módját emeljük ki, mert számítógépes elemzést alkalmaztak, hogy választani tudjanak a 6 üres terület, a 2 „szanálásos akcióterület", illetve a 3 „fokozatosan átépülő terület" között. Költség (például a kisajátítás összege) és nem költség jellegű (például zöldfelületi) mutatók alapján 12 alternatíva készült el, majd abból hetet számítógépes értékelési módszerrel is kiértékelve végül a 2. verziót fogadták el.[137] Az említett 2. változatban a Széchenyi-lakótelepre vonatkozóan 6550 lakás építésével számoltak. Ez a program mintegy utólag is megindokolta, hogy miért kell a Kisgyepen megvalósítani a lakótelepet.

A Széchenyi-lakótelepen egyre emelkedett az átadott lakások száma, a sajtó ezekről folyamatosan beszámolt. 1977 júliusára 350, 1977 decemberére 1084, 1978 júniusára 1500, 1979 októberére 1773 (I., II., III. ütem) készült el, 1980 májusára 2279 lakás, 1983 elejére 3200 lakás került átadásra.[138] A megépült lakások átlagos alapterülete 55 m².[139] A város vezetése elvárta, hogy „lehetőségek szerint folyamatosan épüljön" a lakótelep. „Az építkezésen azonban nagyobb hangsúlyt kell adni a minőségi munkának."[140] 1981 tavaszán meg kellett újítani a szolnoki lakáskérelmeket, így vált biztossá, hogy még mindig 3300-an várnak lakásra.[141] 1981 és 1985 között a tervezett 1807 lakás helyett 1836 épült meg. A finanszírozási háttér azonban megváltozott, 1984-ben befejeződött a célcsoportos állami támogatással megvalósított lakótömbök építése. 1984–1985-ben egyéb forrásból (valószínűleg állami tulajdonú vállalatok és intézmények által) lezárták az építkezést. Végeredményben a gerincúttól északra minden ütem felépült, igaz, a pontházak közül nem mind, és nem is 16 emeletesként, míg a déli oldalon a lakások fele valósult meg.[142]

A Széchenyi-lakótelep építésének társadalmi ára

Egy lakótelep felépítéséhez hozzátartozik annak társadalmi oldala is. A tervezés és az építés első szakaszában a korszellemnek megfelelően a tervszámok és azok teljesítése uralták nemcsak a különböző dokumentumokat, de a napi sajtót is; a hangsúlyok kb. 1980-tól

[137] II. 15 éves lakásépítési program területrendezési előkészítése. 3472/78. (1978.) 11–13. MNL JNSZML XXXVI. 2.e. 46. doboz.

[138] Ötszázhuszonkilenc új otthon. Túlteljesítette első félévi lakásépítési tervét az ÁEV. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. július 9., 1; Jövőre 1058 lakás. Sajtótájékoztató az építőipari vállalatnál. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. december 17., 3; H. J. – V. SZ. J.: Szervezett együttműködés a határidők tartásáért. *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 24., 3; H. J. – V. SZ. J – S. J.: Beruházási ellenőrzés Szolnokon és a megyében. *Szolnok Megyei Néplap*, 1979. október 18., 3; Beruházási ellenőrzés a megyében. *Szolnok Megyei Néplap*, 1980. május 24., 3; Kéri László: A Széchenyi... *Szolnoki Közélet*, 1983/1, 34–38.

[139] KSH 2003, 64

[140] Beruházási ellenőrzés. *Szolnok Megyei Néplap*, 1981. május 29., 3.

[141] Határidő: május 31. Háromezer-háromszázan újították meg lakásigényüket. *Szolnok Megyei Néplap*, 1981. május 7., 8.

[142] Szolnok VT VB 1984. december 10-i tanácsülése. Jelentés a város általános rendezési terve végrehajtásáról, kiemelten a Széchenyi városrész építésének és [a] lakosság telekellátottságának helyzetéről. 10. MNL JNSZML XXIII. 602. Szolnok VT VB Jegyzőkönyvei. 124. doboz.

lassan helyeződtek át az ott élők mindennapjait érintő kérdésekre.[143] A társadalmi kérdések tárgyalásakor kiindulópontnak a Kisgyepen korábban élt roma lakosságot kell tekintenünk, amelynek pontos arányáról nincs információnk. Noha szóbeli visszaemlékezők utalnak rájuk, a hivatalos források erről hallgatnak, nyomtatásban megjelent cikkek is igen ritkán említik őket.[144] Az ő telkeiket, illetve lakhelyüket kisajátították, egy részük biztosan kapott lakást az újonnan felépülő lakótelepen.[145] Az együttélésből következő konfliktusok, egyéb problémák (például vandálok megrongáltak[146] egy liftet, vagy a – hivatalosan nem bizonyított – szóbeszéd szerint egy lakásban lovat vágtak le) esetében nincs írott forrásunk azzal kapcsolatban, hogy mindezek mennyire érintették a roma lakosságot. A rendőrkapitányság helyettes vezetője 1979 nyarán a hétköznapokra vonatkozóan „most a Széchenyi-lakótelepen van a legtöbb probléma" fordulattal élt.[147] 1981-től kezdődően több alkalommal[148] társadalmi ankét keretében találkoztak a hivatalos szervek a lakótelepen élő cigány családokkal. A közvélemény szemében a beköltöztetett romák jelenléte nagy valószínűséggel nem emelte a lakótelep presztízsét. Dr. Krizsa Sándor jegyző egy beszámolójában utalt arra, hogy bár minden kritériumban (komfort, szobaszám, alapterület) tudtak volna lakást biztosítani, egyes igénylők azt mégsem fogadták el, csak azért, mert a lakás a Széchenyin van.[149]

A lakótelepen élők száma lendületesen emelkedett, így az 1980. évi népszámlálás szerint közel 7000-en[150] éltek ott, ami 1983-ra 13 740-re növekedett. A kialakuló városrészben a „lakótelepiek naponta szembe találják magukat a környezet, a fűtés, a melegvízellátás, a közlekedés, az ellátás, a művelődés, a szórakozás kérdéseivel".[151] A felmerülő gondok egy része a lakókörnyezet kialakításának elhúzódásához kötődött, például az 1977 januárjában beköltözők csak öt hónappal később vehették használatba az épületet

[143] Tarnóczi Lóránt 1972-ben publikált cikkében a Zagyva-parton felépített lakótelep példáján már jelezte a Széchenyin is jelentkező problémákat. A Zagyva-parton például azért hiányoztak a különböző boltok, mert a földszinten a kirakatok mögé kazánházat építettek. Tarnóczi 1972, 36.

[144] „A gyermekkorúak aránya a külső városrészekben, különösen a főként cigánynépességű Kisgyepen, valamint a külterületeken jóval magasabb a városi átlagnál." Lits 1977, 298–299. Pethő László szociológus a Kisgyepre „mint cigányok által sűrűn lakott" területre utalt. Pethő László: Szociológiai tábor a Széchenyi-városrészben. *Szolnoki Közélet*, 1987/3, 9–10.

[145] Egy cigányankéton hangzott el: „tudják, jelentős még azok száma, akik a megváltozott életkörülményeket nem jól hasznosítják, akik a környezet és a személyi higiéniát elhanyagolják, de véleményük szerint ebből nem szabad általánosítani". Baki Magda: Társadalmi Ankétokról. *Szolnoki Közélet*, 1981/2, 17–18.

[146] *„A sorozatos szándékos rongálás miatt a fülke ajtókat szétszaggatták."* Építésügyi Minőségellenőrző Intézet helyszíni szemléje. (1982. 02. 01.) MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 852. doboz, 39.E 2984.

[147] Kovács Katalin: Közbiztonság a lakótelepeken. *Szolnok Megyei Néplap*, 1979. augusztus 8., 3.

[148] Az 1983. november 10–11-én megtartott cigányankétot is sikeresnek nevezték a szervezők. *Szolnoki Közélet*, 1983/4, 35.

[149] Krizsa Sándor: A lakásügyi rendelet módosításának, kiegészítésének néhány vonásáról... *Szolnoki Közélet*, 1984/1, 28–30.

[150] KSH 1983, 390.

[151] Kéri József: A Széchenyi... *Szolnoki Közélet*, 1983/1, 34–38.

körbefutó járdát.[152] Az első három ütemben épült lakótömböket és a gerincutat összekötő út csak 1979 januárjában készült el, de a műszaki átadáskor több hibát is megneveztek.[153] A lakótelepen élők sárra vonatkozó panaszairól a sajtó már 1977. március 15-én beszámolt, miszerint a szállító járművek felhordják a sarat az útra, és ezzel megnehezítik a buszmegállók megközelítését is.[154] Ez ügyben másfél éves levelezés kezdődött a VT és a SZÁÉV között.[155] A SZÁÉV által írt levelekben olvasható indoklások és érvek az építkezéssel kapcsolatos körülményeket és a megvalósult minőséget is más összefüggésekbe helyezik. A tervezéskor ugyanis a kivitelező vállalat eleget tett a VT VB kérésének, miszerint „a lehető legolcsóbb és beruházási szempontból leggazdaságosabb megoldásokat, [...] vegyen figyelembe [...] hogy a fajlagos kivitelezési költségek csökkentése vagy legalábbis lényeges emelkedésének elkerülése lehetséges legyen".[156] A vállalat részéről így a sár valódi oka az, hogy „pénzügyi fedezet hiányában nem készült el a gerinc út II. ütem... Ugyanilyen okból nem készült el előre a durva tereprendezés, mely a csapadékvíz elvezetését is megoldaná. Valamint nem készültek el előre a belső utak."[157] A beépítési tervben kijelölt zöldterületek, játszóterek – 8 darab játszótér, 42 játékkal – megépültek ugyan, de anyagi okok miatt egyszerűsített formában.

A lakótelepen lakók azonban döntően az elérhető szolgáltatások terén érezhettek hiányosságokat. Még 1984-ben is elismerte a VT, hogy a kommunális ellátás javítására jut a legkevesebb pénz.[158] A legelső lakóknak például még a város más részén kellett bevásárolniuk, mert élelmiszerbolt sem volt helyben.[159] 1977. április 2-án nyílt meg az első ideiglenes „kis fa ABC".[160] Majd fokozatosan bővültek a lehetőségek, így a következő év nyarára[161] elkészült az 1180 négyzetméteres Aranykanna ABC-áruház terve, amit végül 1980 szeptemberében[162] adtak át, majd ezt követően az Orosz György úton tejtermékszaküzlet létesült. 1983 tavaszától működött a piac. A szolgáltatások területén az alapvető lakossági

[152] Elkészült... (az apró hírek között). *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. június 15., 8.
[153] Jegyzőkönyv. Széchenyi-lakótelep 1. 2. és 3. magasépítésű ütem lakó és tűzoltó utak használatba vétele. (1979. január 29.) MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.
[154] Tisztasági „őrjárat" Szolnokon. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. március 15., 8.
[155] 1978 nyarán például az építésvezetőt 2000 forintra bírságolták, igaz fellebbezés után végül törölték a büntetését. 24/1978 Határozat (1978. 07. 15.) Iktatószám: II.4– MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.
[156] A SZÁÉV hosszú fellebbezése. (1978. 08. 01.) Iktatószám: J./8000/78 MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.
[157] A SZÁÉV válaszlevele. (1978. 07. 11.) Iktatószám: I.59–26 MNL JNSZML XXIII. 612.a. Szolnok VT VB Műszaki Osztály Közigazgatási Iratai. 850. doboz, 39.E 2984.
[158] Kéri József: Igények és lehetőségek 1984-ben. *Szolnoki Közélet*, 1984/1. 5–6.
[159] Varga Viktória: Lakótelepi mérföldkövek. *Szolnok Megyei Néplap*, 1980. szeptember 21., 5.
[160] 1977 nyarán a lakótelepen dolgozó kb. 750 építőmunkás reggelente 180-200 darab féldecis pálinkával kezdte a napot... Tovább javul az ellátás. Új élelmiszerüzletek a megyében. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. április 3., 16; S. J.: Részegítő számok. *Szolnok Megyei Néplap*, 1977. szeptember 17., 5.
[161] Elkészült... (apróhírek) *Szolnok Megyei Néplap*, 1978. június 9., 8.
[162] A Széchenyi-lakótelepen megnyitották az Aranykanna ABC-áruházat. *Szolnok Megyei Néplap*, 1980. szeptember 23., 3.

szükségletek (pl. fodrász, cipőjavító, bőrdíszmű-javító, Patyolat) kielégítése 1983-ra vált elérhetővé. Az egészségügyi ellátás területén is voltak nehézségek, így a körzeti orvosok elhelyezése ideiglenes helyen, lakásokban történt meg, ahol még telefon sem volt. A gyógyszertárnak is évekig ideiglenes épületben kellett működnie. 1983-ban fogorvosi rendelés még nem is volt a lakótelepen.

Még nagyobb gondot okoztak a demográfiai szerkezetből fakadó problémák. A „Széchenyin" élők közel 40%-a 14 évesnél fiatalabb volt, így végeredményben minden negyedik szolnoki általános iskolás gyermek az új lakótelepen élt.[163] A demográfiai hullám (a Ratkó-korszak szülötteinek gyermekei) és a lakótelepek korösszetételének következtében a bölcsődében[164], az óvodában (pl. az 1981–1982-es tanévben 130%-os volt a feltöltöttség, de így is csak az igények 40%-át tudták kielégíteni[165]) és az általános iskolákban is jellemzővé vált a túljelentkezés. A VT és Fenyvesi József tanácselnök nyilatkozataiban már 1981-ben megjelentek a szűkösen rendelkezésre álló anyagi fedezetre való burkolt utalások, azzal, hogy olyan kifejezéseket használtak, mint „takarékos gazdálkodás; a rendelkezésre álló eszközöket rangsoroltan, megfontoltan kell felhasználni".[166] A lakótelepen az intézményfejlesztés így csak késve tudta követni az igényeket. 1979 szeptemberében[167] megnyílt az első óvoda, majd egy évvel később az első általános iskola is.[168] A népes korosztályok miatt a lakótelepen élőknek a város más részén fekvő intézményeket kellett igénybe venniük gyermekeik számára, ami például egyes években naponta 500-550 óvodás gyermeket érintett.[169] Az általános iskolák esetében a tantermek hiányát úgy próbálták meg orvosolni, hogy például az 1983–84. évi tanévben a K. Bozsó Károly úti általános iskolából 6 tanulócsoportot a városba utaztattak, közülük négyet a Várkonyi téren felállított faházban helyeztek el![170] A korlátozott anyagi forrásokra jellemző, hogy 1984-ben már téglajegyeket kellett kiadni, hogy a tervezett szakközépiskola felépítéséhez pénzt gyűjtsenek.[171]

A tömegközlekedés területén a zsúfoltság és a késő járatok jelentettek állandó elégedetlenséget. A garázsok csak többéves késéssel valósultak meg, de a gondokat tovább tetézte, hogy a kihasználtságuk csupán 50-60% körül alakult, a lakók ugyanis inkább az utak szélén hagyták autóikat, ami viszont az úttisztítást akadályozta.

Az épülő lakótelepen a művelődés, a kikapcsolódás, a sportolás feltételei is lassan alakultak ki. Például a művelődési igényeket egyetlen 200 m²-es könyvtár szolgálta ki még 1983-ban is. Történtek egyéb próbálkozások, hogy a kikapcsolódási lehetőségeket bővít-

[163] Pethő 1989, 188.
[164] Ézsaiás Kálmánné: 1981. szeptemberi bölcsődei felvételek. *Szolnoki Közélet*, 1981/3, 10.
[165] Kéri József: A Széchenyi... *Szolnoki Közélet*, 1983/1, 34–38.
[166] Fenyvesi József: Várospolitikai célkitűzéseink a VI. ötéves tervben. *Szolnoki Közélet*, 1981/2, 1–7; Kéri József: Tanácsi tervek 1981-re. *Szolnoki Közélet*, 1981/1, 13–15.
[167] H. Z.: Óvoda határidő előtt. *Szolnok Megyei Néplap*, 1979. szeptember 6., 5.
[168] Ünnepélyes tanévnyitók. Új iskolát avattak Szolnokon és Jászkiséren. *Szolnok Megyei Néplap*, 1980. szeptember 2., 1.
[169] Hegedűs–Tosics 1988, 211.
[170] Pataki Mihály: Az 1983/84-es tanévkezdés tapasztalatai. *Szolnoki Közélet*, 1983/4, 29–33.
[171] Bácsi József: Téglajegy a középiskoláért. *Szolnoki Közélet*, 1984/2, 5–6.

sék, ezt szolgálta a kéthetente megvalósuló filmvetítés, de az ellen a zaj és a szemét miatt más lakók viszont panaszkodtak. Klubmozi és egyéb klubmozgalom is megjelent, pl. a barkácsolással kapcsolatban. 1982-ben a Barta István utcából több lakóközösség pályázott a Hazafias Népfronthoz, hogy a kihasználatlan helyiségeket közművelődési célokra használhassák, később itt télapóünnepséget és havonta egyszer diszkót is tartottak.[172]

Érzékelve a „lakótelepi jelenségkört", a VT Művelődési Osztálya a Jászberényi Tanítóképző Főiskola munkatársaival 1986 őszén szociológiai feltáró munkát kezdeményezett. E munka fontos állomása volt a helyszínen 1987. július 3–12. között megtartott szociológiai tábor, ahol a társas kapcsolatok rendszerét vizsgálták.[173]

Epilógus

A felépült szolnoki lakótelepek közül egyedül a Széchenyi-lakótelep bontotta meg a város szerkezetét azzal, hogy új közlekedési kapcsolatok kiépítését tette szükségessé.[174] A lakótelepen a tervezett lakásszám közel háromnegyede, 4272 lakás épült meg 1985 végére, ami így is felülmúlja a város méretben következő három lakótelepének együttes lakásszámát (3308 lakás).[175] A Széchenyi-lakótelep építésének folytatásával kapcsolatban 1984 körül került döntéshelyzetbe a város vezetése, mivel „az eddig felépült lakóépületek és maguk a lakások is bizonyos tartózkodást váltottak ki a lakókból, ezzel együtt az ott felépítendő – elsősorban az OTP finanszírozású – lakások iránt lecsökkent a kereslet".[176] Ennek okaiként a lakások magas[177] ára, a kedvezőtlen környék, a városközponttól való nagy távolság és a hiányos ellátottság került megnevezésre. Ehhez társult továbbá a város népességgyarapodásának elmaradása a tervezettől, a város fejlesztésekre rendelkezésre álló anyagi kerete és a megváltozó lakossági igények is. A városi főépítész ezért „változatosabb, emberibb léptékű" megoldást és tervmódosítást javasolt. A lakótelep megoldandó gondjai között a közlekedési rendszer, a gerincút beépítése, a közterületek használatának módja,

[172] Az elnyert 80 ezer forintot a VT 40 ezer forinttal egészítette ki. Patai Mihály: Lakóklubok a Széchenyi lakótelepen. *Szolnoki Közélet*, 1984/1, 15.

[173] Pethő László: Szociológiai tábor a Széchenyi-városrészben. *Szolnoki Közélet*, 1987/3, 9–10.

[174] Szolnok VT VB 1984. december 10-i tanácsülése. Jelentés a város általános rendezési terve végrehajtásáról, kiemelten a Széchenyi városrész építésének és [a] lakosság telekellátottságának helyzetéről. 3. MNL JNSZML XXIII. 602. Szolnok VT VB Jegyzőkönyvei. 124. doboz.

[175] Körner–Nagy 2006, 460.

[176] Szolnok VT VB 1984. december 10-i tanácsülése. Jelentés a város általános rendezési terve végrehajtásáról, kiemelten a Széchenyi városrész építésének és [a] lakosság telekellátottságának helyzetéről. 10. MNL JNSZML XXIII. 602. Szolnok VT VB Jegyzőkönyvei. 124. doboz.

[177] A Széchenyi-lakótelepen egy kétszobás lakás ára 544 ezer Ft volt, ami a kedvezményekkel 404 ezer Ft-ra is csökkenhetett. Előtörlesztésként a munkáslakások esetében 30 ezer, míg OTP-lakások esetében 120 ezer Ft-ra volt szükség. Varga Viktória: Megálmodták hatvan éve. Megvalósul napjainkban. *Szolnok Megyei Néplap*, 1979. március 21., 10. 1981-től a fiatal házasok további kedvezményként már 10% önrésszel lakáshoz tudtak jutni. Krizsa Sándor: Lakásgazdálkodás hatékonyságát emelő V.B. döntések. *Szolnoki Közélet*, 1981/2, 32–36.

a parkolók és a még szabad területek hasznosítása is szerepelt. Az új szemléletmódot és az új célokat az is szimbolizálta, hogy Széchenyi-városrésznek nevezték át a területet.[178]

A szolnoki lakásépítés végül a magánkezdeményezésű egyedi lakásépítés felé haladt tovább. Szandaszőlősön 1981-ben kezdődött a közművesített telkek kialakítása előbb 40, majd 1982–83-ban 100-100-at meghaladó nagyságrendben.[179] Ugyancsak az 1980-as évek közepén került sor a belváros eddig még érintetlen részének, a Tabánnak az átépítésére. Az előterjesztés alapján „népi jellegű, csoportos, korszerű családi házak" kialakítása szerepelt a tervekben.[180]

Források

Levéltári források

MNL JNSZML = Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára
XVI. 16. Balogh Gergely ajándéka. Szolnok város rendezésével kapcsolatos iratok.
XXIII. 602. 103–128. A Szolnoki Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésjegyzőkönyvei. 1975–1986.
XXIII. 612.a. A Szolnoki Városi Tanács Műszaki Osztályának Ügyviteli Iratai. 1980–1982.
XXIII. 613. A Szolnoki Városi Tanács Végrehajtó Bizottság Művelődési Osztályának Iratai. Számnélküli iratok, a 900 éves évforduló előkészítése, levelezés. 1971–1975.
XXXVI. 2.a. Terület- és településrendezési tervek. 1968–1971.
XXXVI. 2.e. Az eredeti jegyzékben nem szereplő iratok, tervek. 1971–1978.

Statisztikai adatok

Központi Statisztikai Hivatal 1962: *1960. évi népszámlálás. 3. p. Szolnok megye személyi és családi adatai.* Budapest, KSH.
Központi Statisztikai Hivatal 1972: *1970. évi népszámlálás. 19. Szolnok megye adatai.* Budapest, KSH.
Központi Statisztikai Hivatal 1983: *1980. évi népszámlálás. 35. A lakótelepek főbb adatai.* Budapest, KSH.
Központi Statisztikai Hivatal 2003: *A nagyvárosok belső tagozódása. Szolnok.* Szolnok, KSH.

Sajtóforrások

Figyelő, 1972
Kisalföld, 1972
Szolnok Megyei Néplap, 1969–1981
Szolnoki Közélet, 1981–1988

[178] Hírek. *Szolnoki Közélet*, 1984/4, 37.

[179] Szolnok VT VB 1984. december 10-i tanácsülése. Jelentés a város általános rendezési terve végrehajtásáról, kiemelten a Széchenyi városrész építésének és [a] lakosság telekellátottságának helyzetéről. 11. MNL JNSZML XXIII. 602. Szolnok VT VB Jegyzőkönyvei. 124. doboz.

[180] Szolnok VT VB 1985. május 13-i tanácsülése. Előterjesztés a VT VB-nak a Tabán területén I. ütemben építendő [...] lakótelkek tartós használatba adására – a lakók kijelöléséről. 1. MNL JNSZML XXIII. 602. Szolnok VT VB Jegyzőkönyvei. 126. doboz.

Felhasznált irodalom

Barna Gábor 1970: Szolnok-Kisgyepi városrész terve. *Jászkunság* (16) 3. 113–118.

Barna Gábor – Paksy Gábor 1966: Városrekonstrukció Szolnokon. *Jászkunság* (12) 4. 162–174.

Botár Imre 1941: *Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században.* Szolnok, Szolnoki Könyvtár- és Múzeumegyesület. (Szolnok Megyei Város közkönyvtárának és múzeumi gyűjtőhelyének kiadványai 4.)

Csapó Tamás – Lenner Tibor 2021: Szolnok történeti földrajza és településmorfológiája. *Történeti-Földrajzi Közlemények* (9) 1–2. 194–217.

Cseh Géza 1993: *Szolnok város utcanevei. Helytörténeti adattár.* Szolnok, Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata.

Csönge Attila 2018: Ki volt Szolnok városrendezési tervének atyja? *Tisicum* (26). 351–367.

Fülöp Tamás 2020: *Megyeszékhelyből város. Szolnok város településfejlődési törekvései a megyeszékhellyé válás és a második világháború közötti évtizedekben. Tanulmánygyűjtemény.* Kecskemét–Szolnok, Neumann János Egyetem, MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára.

Gulyás Katalin 2000: A város története 1850-től napjainkig. In V. Szász József (szerk.): *Szolnok. A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig.* Budapest, Dinasztia, 35–62.

Gulyás Katalin 2010: A konszolidálódott szocializmus évtizedei. In M. Román Béla et al. (szerk.): *Szolnok könyve. Fejezetek a város történelméből.* Szolnok, Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, 165–173.

Hajdú Zoltán 1992: Település- és településhálózati fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus korszakában. *Földrajzi Közlemények* (CXVI / XL) 1–2. 27–39.

Hegedűs József – Tosics Iván 1988: Városfejlesztés és lakáspolitika Szolnokon (a rehabilitációs, lakótelepépítési és családiházas városfejlesztési stratégiák az utóbbi két évtizedben). *Alföldi tanulmányok* (XII) 205–216.

Kákóczki Balázs 2019: *A megtervezett város.* Tiszaújváros, Tiszaújváros Város Önkormányzata.

Kissfazekas Kornélia – Gurdon Balázs 2014: A várostest morfológiája. *Építés-Építészettudomány* (42) 3–4. 173–205.

Kaposvári Gyula – Mészáros Ferenc (szerk.) 1975: *Szolnok város története I.* Szolnok, Szolnok Megyei Lapkiadó Vállalat.

Kovács Zoltán – Michael Douglas 1996: A városépítés időzített bombája – avagy a magyar lakótelep-szindróma társadalomföldrajzi megközelítésben. *Földrajzi Értesítő* (XLV) 1–2. 101–117.

Körner Zsuzsa – Nagy Márta 2002: A városrendezési szabályozás története Magyarországon. *Építés-Építészettudomány* (30) 1–2. 123–158.

Körner Zsuzsa 2004: *A telepszerű lakásépítés története Magyarországon, 1850–1945.* Budapest, Terc. (Urbanisztikai füzetek 3.)

Körner Zsuzsa – Nagy Márta 2006: *Az európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig.* Budapest, Terc. (Urbanisztikai füzetek 4.)

Lits Józsefné 1977: Szolnok belső tagozódása és városrészeinek főbb jellemzői. *Területi Statisztika* (27) 2. 296–308.

Mózes Mihály – Barta Róbert – Orvos Erzsébet 1991: A Hajdú-Bihar Megyei Építőipari Vállalat története 1968–1985. In Gazdag István (szerk.): *A Hajdú Megyei Építőipari Vállalat története.* Debrecen, Hajdú Megyei Építőipari Vállalat, 143–216.

Muck Tibor (szerk.) 1987: *A Széchenyi István szocialista brigádok emlékkönyve.* H. n., Széchenyi Kör.

Perczel Károly 1976: Magyarország urbanizációs fejlettségének területi struktúrája. *Építés-Építészettudomány* (8) 1–2. 227–254.

Pethő László 1989: Adatok tükrében: egy lakótelep. In Barna Gábor (főszerk.): *Városok évkönyve.* Budapest, Magyar Urbanisztikai Társaság, 187–189.

Román András 1974: A városképek védelmével kapcsolatos helyzetfelmérés. *Építés-Építészettudomány* (5) 1–2. 233–248.

Szabó András (szerk.) [1986]: *A Széchenyi városrész története három tételben. A Kisgyeptől a Széchenyi Lakótelepig.* Szolnok. Széchenyi Városrész Közművelődési Irodája.

Szikszai Mihály 2017: Lakásépítés a szocializmus időszakában. In Pethő László (szerk.): *Jászberény története a harmincas évektől az ezredfordulóig.* Jászberény, Jászsági Évkönyv Alapítvány, 209–233.

Tarnóczi Lóránt 1972: Szolnok. *Városépítés* (8) 4. 34–36.

Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) 1974: *Szolnok Kisgyep.* Budapest, Városépítési Tudományos és Tervező Intézet.

KÁLI CSABA

Zalaegerszeg mint megyeszékhely expanziója az 1970-es években

Ha valaki megvizsgálja a magyarországi megyeszékhelyek szocialista kori népességének alakulását, akkor azt tapasztalhatja, hogy összességében az 1970-es évtizedben történt a legintenzívebb gyarapodás. Ha a kutató veszi a fáradságot, és összehasonlító jelleggel ezen évtizeden belül azt is megvizsgálja, hogy mely megyeszékhelyek népességgyarapodása volt a jelzett időszakon belül a legimpulzívabb, akkor azt tapasztalhatja, hogy Veszprém 43,7 százalékos elsősége mellett a második hely – alig leszakadva a szomszédvár „eredményétől" – Zalaegerszeget illeti.[1] A zalai megyeszékhely lakossága az 1970-es népszámlálás idején 40 541 főt, míg tíz évvel később, 1980-ban 56 108 főt számlált,[2] ami kicsivel több mint 38 százalékos népességnövekedést jelentett úgy, hogy közben nem változott a város közigazgatási területe. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy ez a messze átlagon felüli népességgyarapodás mit takar, milyen folyamatok húzódnak meg mögötte, és a nyilvánvalóan soktényezős eseménysor hátterében milyen szerepe volt az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciónak. A címben jelzett expanzió hatótényezőinek konkrét vizsgálata előtt, annak megfelelő kontextusba helyezése végett, először röviden kitérek általában a területrendezés, településfejlesztés országos, majd megyei (történeti) kereteire, fokozatosan szűkítve a kört Zala megyén keresztül Zalaegerszegre.

Kicsit távolabbról indulva, a regionális térgazdaságtan, a központi helyek meghatározásának elmélete terén elsőként a német Walter Christaller nevét és munkásságát kell említeni, aki az 1930-as évek elején a délnémet települések, azon belül is főként a városok hierarchiájával foglalkozva alkotta meg elméletét[3] a városok vonzáskörzetéről, térformáló hatásáról és ennek a természetes folyamatnak a befolyásolási lehetőségeiről, adott esetben szükségességéről, ebből később sokan merítettek a településhálózat-fejlesztést illető elméleti, illetve gyakorlati munkálkodásuk során. A tervszerű településhálózat-formálás lehetősége, még inkább igénye Magyarországon szintén a két világháború közötti időszakban, a harmincas években kezdett kialakulni. Magyary Zoltán elsősorban a közigazgatás oldaláról, annak szabályozó szerepét kiemelve vizsgálta, illetve mutatta be a települési térszerkezet mesterséges alakításának előnyeit.[4] Ugyanebben az időben, nem egyetemi, intézeti

[1] KSH 1982, 28., 25.
[2] KSH 1992, 22., 6. Lakónépesség. Az 1970-es évtized alatt Magyarország népessége összesen 3,8 százalékkal gyarapodott, ebben az évtizedben kerültek többségbe a városlakók. KSH 1981, 21., 3.
[3] Christaller 1966.
[4] Magyary 1942.

alapokon építkezve, de a virágkorát élő falukutató mozgalom eredményeire támaszkodva – és Christaller munkásságát is ismerve/elismerve – jelentette meg több könyvét Erdei Ferenc is, ezek a magyar településhálózat problémáit és szintén erős közigazgatási reform-elképzelésekre alapozott megújítási alternatíváit mutatták be.[5]

A második világháború után, a negyvenes évek vége felé Bibó István és Mattyasovszky Jenő javaslatot dolgoztak ki Magyarország városhálózatának kiépítésére. Ők már 98 városból álló hálózatban (városmegyék) gondolkodtak, alapvetésükben nagymértékben Erdei írásaira, javaslataira támaszkodtak, azokat pontosították, fejlesztették tovább.[6] A településrendszer problémáival foglalkozó publikációk sorát gazdagították Perczel Károly írásai, aki kormányzati szinten szakmai-irányító tevékenységet is végzett. Perczel 1949-es letartóztatása szimbolikusan is lezárt egy valamelyest – a következő időszakhoz képest mindenképpen – plurálisabb szellemi érát e kérdéskört illetően is.[7] 1949-től az elméleti és szakirodalmi alapok a szovjet mintakövetésre álltak át ezen a téren is. Noha a gazdasági körzetesítés elmélete, a „rajonírozás" magva nem szovjet termék volt, azt mégis a Szovjetunióban, illetve 1945 után a csatlós szocialista országokban fejlesztették tovább.[8] A tervgazdálkodás rendszere szinte automatikusan vonta magával a makroszintű területi tervezést is, de az ötvenes évek első felének „tervkáosza", ahol az egyetlen stabil pont az állandó változás, átszervezés volt, nem igazán kedvezett a nyugodt, letisztult, hosszú távú és legfőképpen a napi politikai változásoknak nem alárendelt, az össztársadalmi érdekek szem előtt tartása mellett a szubszidiaritást sem mellőző tervezésnek.

A sporadikus és *ad hoc* jellegű elemek mellett a makroszintű térszervezés koherens termékei végül ugyan nem születtek meg a Rákosi-korszakban, de ez nem jelentette azt, hogy ezek létrehozására ne lettek volna törekvések.[9] Perczel Károly kezdeményezésére, még a letartóztatása előtt létrehozták a Területrendezési Intézetet (TERINT), amelynek gyakorlati feladatai (házhelyek, ipartelepek kijelölése) mellett elméleti, tudományos szerepet is szántak.[10] Az első ötéves terv és annak gazdasági csődje, megspékelve az 1956-os forradalommal egy időre levette a napirendről a durva és erőszakolt országátalakítási terveket, de ahogy a régi-új diktatúra erősödött – említhető például a mezőgazdaság kollektivizálása –, 1958-tól új erőre kapott az országszintű területi tervezés is. Ennek egyik lenyomata volt a 2030/1958. sz. kormányhatározat, amely rendelkezett a regionális tervezés szükségességéről. A kormánydöntés után megkezdődött az első átfogó településfejlesztési terv kidolgozása, amely 1963-ban készült el keretterv jelleggel.[11] Kissé már Zala megyére fókuszálva annyit érdemes erről megemlíteni, hogy az országot kilenc régióra osztó

[5] Erdei 1939, Erdei 1940.
[6] Bibó–Mattyasovszky 1950.
[7] Kőszegfalvi 2009, 575.
[8] Belényi 1996, 104–106.
[9] Germuska 2002.
[10] Hajdú 1989.
[11] Ekkor jelent meg a 1022/1963. sz. kormányhatározat a regionális tervezés rendszeréről, ami egyúttal hatálytalanította a 2030/1958. számú kormányhatározatot. *Magyar Közlöny* (65. szám) 1963. szeptember 21. 488.

tervben a Zala megyét is magában foglaló régió központjává Nagykanizsát jelölték, amely ekkor még nagyobb, urbánusabb és közlekedésileg kedvezőbb elhelyezkedésű volt Zalaegerszeghez képest. A keretterv abban az értelemben merész volt, hogy figyelmen kívül hagyta a megyehatárokat, ami történelmi kontextusban mindig nagy bátorságot jelentett, és – ez idáig elmondhatjuk – egyben meg is buktatta az ilyen elképzeléseket. A Nagykanizsa székhelyű régióban Zalaegerszeg és Kaposvár a másodhegedűs, társcentrumi szerepkört kapta volna meg.[12] A tervezetet hét évig vitatták, finomították, minekutána 1971-re egy alapkoncepciójában is megváltozott terv került a döntéshozók elé. Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium előterjesztésében 1971. március 16-án került az anyag a minisztertanács elé, amely az 1007/1971. sz. határozatával elfogadta az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció névre keresztelt munkaanyagot.[13]

„A termelőerők fejlődése és területi koncentrálódása, valamint a népesség településekkel szemben támasztott sokrétű követelményei a településhálózat tudatos, tervszerű alakítását teszik szükségessé" – állt a koncepció kormányhatározattá lett szövegének bevezető soraiban.[14] Ennek egyik alapelemeként tételezték a falvak és városok, egészen pontosan a különböző szerepkörű települések közötti „túlzott különbségek" mérséklését. Talán ez volt a tervezet egyik legnagyobb belső ellentmondása, hiszen a koncepció további deklarált szándékaiból és az egész elaborátum gyakorlati implementálódásának során éppen ennek az ellenkezője következett be. A tervezők hierarchikusan öt fő kategóriába osztották be az összes települést, megkülönböztetve az országos központot, a felsőfokú központokat, középfokú központokat, az alsófokú központokat és végül az egyéb kategóriát, amely egyúttal a legnépesebb is lett a maga kb. 2000 településével – ez a hazai településállomány csaknem kétharmadát jelentette. A fő kategóriákon belül további alkategóriákat vezettek be, így például a felsőfokú központon belül létezett a kiemelt felsőfokú központ, a szűkebben vett felsőfokú központ és a részleges felsőfokú központ, utóbbiba sorolták Zala megye akkori két városát, Nagykanizsát és Zalaegerszeget is.[15] A koncepció a középfokú központokat még nevesítette, de az alsófokú központokat már nem, a megyei településhálózat-fejlesztési tervek kidolgozása során ennek ódiumát a megyei tanácsokra bízták – kódolva egy újabb feszültségforrást, mint azt rövidesen látni is fogjuk. Szintén feszültséget okozott a koncepció gyakorlati végrehajtásában az agglomerálódási folyamatok meglehetősen felületes kezelése, ami viszont éppen ebben az időszakban kezdett felerősödni, és nem csak a legnagyobb városokat érintően.

Az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció az 1980-as évek közepéig „működött", amikor is felfüggesztették a végrehajtását. Kőszegfalvi György szerint a megfogalmazott célok elérése már ott gellert kapott, amikor a szükséges forrásokat közvetett

[12] Kőszegfalvi 2009, 576.
[13] *Magyar Közlöny* (17. szám) 1971. március 16. 272–275. Ezzel összefüggésben jelent meg ugyanekkor az 1006/1971. sz kormányhatározat a területfejlesztés irányelveiről. Egyúttal hatálytalanították az 1022/1963. sz. kormányhatározatot.
[14] *Magyar Közlöny* (17. szám) 1971. március 16. 272.
[15] *Magyar Közlöny* (17. szám) 1971. március 16. 272–273. Vö. Kőszegfalvi 2009, 578.

módon, a megyei tanácsokon keresztül osztották el. Ezeknek a középirányító szerveknek ezzel olyan játékterük keletkezett, amivel fokozatosan felpuhították, majd széttördelték az önmagában is ellentmondásos központi alapkoncepciót, nem is beszélve a megyei vagy annál is kisebb területi, ágazati lobbiknak a tervezetek ellenében végrehajtott akcióiról. Mindezek eredőjeként a rendszer egészét jellemző antidemokratikus felépítmények, esetünkben a tanácsrendszer valódi szubszidiaritást mellőző, hierarchikus szisztémája a települések egymáshoz való konvergálódása helyett a divergálódást, a különbségek fokozódását eredményezték, ami a legélesebben a megyeszékhelyek és az adott megye többi városának, településének viszonyában mutatkozott meg. Valósággal kilőttek a megyeszékhelyek, különösen a (kiemelt) felsőfokú központok, ahol a lakásépítés, valamint a vele párban haladó ipartelepítés vitték a prímet, gyakorlatilag elnyelve az adott megye erőforrásainak nagy részét, magukra hagyva a kisebb városokat és leginkább a szerepkör nélkülinek predesztinált – lényegében pusztulásra ítélt – kisfalvakat.

A koncepciót 1978-ban felülvizsgálták, de a mechanizmus alapvetően nem változott, majd az 1980-as évek közepétől egyre gyorsabban mélyülő gazdasági, majd az egész politikai felépítményt is fokozatosan átható válság okozta pénzszűke mondatta ki egy országgyűlési határozat formájában az OTK eliminálását.[16] Kissé paradox, hogy a pénz hiánya okozta a településhálózat-fejlesztési koncepció formai bukását, mivel a kutatómunkám során áttekintett adatok alapján úgy gondolom, hogy az egész elképzelés alapmotivációja az erőforrásokkal való spórolás, a településfejlesztés lehető legolcsóbb megoldása volt, azon az áron is, hogy falvak ezreit ítélték lassú halálra a szándékos forrásmegvonással – óriási társadalmi kárt okozva ezzel –, amit természetesen a tervezők és a politikai döntéshozók sohasem kommunikáltak, de időnként – mint lesz rá példa – a freudi elszólások feltárták ezt a látens célt. A vidék, értve ez alatt a kisebb falvakat, elsorvasztása mellett nem lehet nem észrevenni a másik, már bátrabban kommunikált, a modernitással konnotált célt, az erőltetett városfejlesztést, amelynek politikai motivációja a kommunista blokk minden országában, olykor a magyarnál is durvábban jelentkezett, nevezetesen a politikailag jobban elérhető, hatékonyabban (át)nevelhető városi lakosság mindenáron való növelését. Ez a folyamat olyan apró, az adott korban talán fel sem tűnő momentumban is megnyilvánult, mint például az illetékes minisztérium elnevezése – Építésügyi és *Város*fejlesztési Minisztérium –, vegytisztán jelezve a politikai és gazdasági prioritásokat.

Mint korábban említettem, az 1971 elején elfogadott országos koncepciót ezt követően a megyei tanácsok „vették kezelésbe", és kezdték el felbontani a saját megyéjükre vonatkozóan. Mint azt a források is bizonyítják, a megyék már jóval a tervkoncepció 1971-es hatályosulása előtt is kaptak/alkottak különböző anyagokat, amelyek a településfejlesztés tervgazdaságba illesztését célozták. A Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1969. december 16-án tárgyalta meg „a megye településhálózatának fejlesztési javaslatát". Az előterjesztés preambuluma szerint: „A kapitalista társadalmi rendszer egy rendkívül elmaradott szerkezetű településhálózatot hagyott ránk örökül." Az elaborátum további részében jól azonosíthatóan a

[16] Kőszegfalvi 2009, 580–583.

bő egy évvel később országosan elfogadott koncepció nyomvonalán haladt az előterjesztés, mivel ugyanazokkal a *terminus technikus*okkal operált a települések hierarchikus besorolását illetően, mint ami később kanonizálódott. A tervezet viszonylag részletesen írt az 1963-as kerettervről is, vázolva a megye adottságait és a megelőző évtized társadalmi-gazdasági adataiban beállt változásokat. A napirendi pont tárgyalása során már kiviláglott az a fajta lobbimechanizmus, ami a későbbiek során elválaszthatatlan attribútuma lesz a hasonló koncepciókról folytatott vitáknak, nevezetesen az egyes településeket képviselő testületi tagok érdekérvényesítése. Az nem derül ki a jegyzőkönyvi dokumentumokból, hogy az egész kérdés napirendre tűzésének mi volt a kontextuális alapja, de a lefolytatott vitából egyértelműen kiviláglik, hogy a tervezet folyamatosan alakult, egyes elemei koncepcionálisan is változtak. Vagy pusztán a szükséges módosítások beépítése miatt, vagy más okból, mindenesetre a vita zárszavában Ujvári Sándor megyei tanácselnök azt javasolta, hogy a koncepcióról ebben a formában ne döntsenek, azon még dolgozzanak az illetékes szakosztályok.[17]

Az átdolgozás után a tervezet újabb variációját 1970 januárjában kellett volna megvitatni, de ez ismeretlen okok miatt elmaradt, és csak 1970. május 5-én került egy lényegében új elaborátum a megyei tanács végrehajtó bizottsága elé. Ezt a tervkoncepciót a VÁTI-ban (Városépítési Tudományos és Tervező Intézet) készítették, amelynek illetékes vezető munkatársai az ÉVM (Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium) egyik vezetőjével együtt jelen voltak az ülésen. A tervezet tehát még mindig az országos koncepció hatályosulása előtt készült, lényegében párhuzamosan az országos munkálatokkal, egyeztetésekkel, de tartalmát tekintve abba már teljesen belesimult. Jellemzően, de az eddigiek ismeretében nem meglepő módon a legnagyobb vitát Zalaegerszeg településhierarchiabeli besorolása váltotta ki. Az eredeti terv, ahogy azt az 1969-es verzióban láthattuk, Zalaegerszeg számára a részleges felsőfokú központ besorolást ajánlotta, amit az ülésen erősen opponáltak a jelen lévő helyi potentátok. Zalaegerszegnek ugyanis eggyel magasabb, a szűkebb értelemben vett – a kisebbítő „részleges" jelző nélküli – felsőfokú központ besorolást javasoltak, ami ellen a jelen levő fővárosiak sem tiltakoztak, így ezt a feljebb srófolást a határozatban tükröztették is. A végrehajtó bizottság prominensei azzal érveltek, hogy az országos koncepció a nyugati országrészben nem számol felsőfokú központtal, a kijelölt kiemelt felsőfokú központok, úgymint Győr és Pécs messze vannak, ezért célszerű Zalaegerszeget, a két említett pólus közötti, központi fekvésű zalai megyeszékhelyet magasabb pozícióba helyezni. Mivel ebben a VÁTI-tervezetben Nagykanizsa középfokú központtá degradálódott, ezért a város feljebb, minimum részleges felsőfokú központtá sorolását kérték a végrehajtó bizottság tagjai, amit a jelen lévő VÁTI- és ÉVM-képviselők szintén akceptáltak. A koncepció a korabeli jelen mint kiindulási pont elemzése mellett két tá-

[17] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1969. december 16. jkv. 3. napirendi pont. 284–286., 303–320. Ujvári Sándor: „A településfejlesztési javaslattal kapcsolatba[n] azt kell figyelembe venni, hogy ez ideig a megyében ilyen terv nem volt. A szocialista társadalmi rendszer azonban dinamikusan fejlődik, ezért szükséges az előrelátó tervezés, a települések megfelelő kategorizálása, ami a következő időszak fejlesztésének alapja. Távlatokra is helytálló koncepciót kell kialakítani." A tervezet Zalaegerszeget és Nagykanizsát is a részleges felsőfokú központok közé sorolta.

volabbi időpontra, 1985-re és 2000-re is kitért az elérendő célok megfogalmazása terén. Nem részletezve e helyütt a táblázatokkal bőven terhelt előterjesztés minden elemét, csak annyit említenék meg, hogy abban Zalaegerszeg és Nagykanizsa 2000-re érett volna meg a – jelző nélküli – felsőfokú központ szerepkörre. A szerepkör nélkülivé rendelt községekre vonatkozóan a koncepcióban freudi módon meg is fogalmazódott az a paradoxon, amire korábban már utaltam: „Mivel minden település egyenletes fejlődésére nincs lehetőség, a településhálózat megfelelő ütemezésű kiépítésével kell a területi fejlesztéseket arányosan biztosítani." Tekintettel a módosító indítványokra és ezek határozatba foglalására, a végrehajtó bizottság felkérte a VÁTI-t, hogy év végére készítsék el a véglegesnek szánt anyagot.[18]

A Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1971. június 29-én, tehát már a kormányhatározattá lett koncepció ismeretében foglalkozott újólag a kérdéssel. Ekkor tulajdonképpen a rájuk kirótt házi feladatot végezték el annyiban, hogy az országos koncepcióban nem nevesített, a középfokú központok alatt elhelyezkedő alsófokú központokat nevezték meg. A témánk szempontjából annyi érdekességgel bír az itt és ekkor elfogadott előterjesztés, hogy Zalaegerszeg Nagykanizsával együtt 1985-re és 2000-re is részleges felsőfokú központ besorolást kapott, tehát a megyeszékhelynek korábban kért és meg is ígért, eggyel feljebbi fokozat nemhogy nem realizálódott az akkori jelenre vonatkozóan, hanem nagy időtávlatban sem számoltak már ezzel.[19]

A szokásos koreográfiának megfelelően a megyei tanács végrehajtó bizottsága közvetlenül a tanácsülés elé terjesztés előtt még egyszer foglalkozott a megyei településhálózat-fejlesztési koncepcióval az 1971. december 14-i ülésén.[20] A szűkebb grémium – rövid vita után – zöld jelzést adott az anyag tanácsülés elé kerüléséhez, amire nem sokkal később, december 22-én került sor.[21] A napirendi pont tárgyalása során a Zalaegerszegi Városi Tanács elnöke, Kustos Lajos volt az egyik első és leghosszabban hozzászóló a jelenlévők közül. Bevezetésképpen ráerősített a „fejlesztési" koncepció alapparadoxonjára:

> A településhálózat mai szétszórtsága a jelenlegi követelményeket már kielégíteni nem tudja, ezért is indokolt a településhálózat fejlesztése. A megye sajátos településhálózat szerkezete ezt külön indokolttá teszi. A megye csaknem valamennyi területen az országos átlagtól nagyban lemaradt volt, ezért sürgető követelmény a gyorsabb ütemű fejlesztés, a gazdasági és közigazgatási koncentráció.

[18] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1970. május 5. jkv. 5. napirendi pont. 16–18., 82–153. A VÁTI-ban készült koncepció meglehetősen negatív képet festett a megyéről: „Összefoglalva megállapítható, hogy a megyében minden vonatkozásban nagyfokú lemaradás tapasztalható." Uo. 88. A tervezet nem volt mentes a logikai hibáktól, például az egyik legkardinálisabb kérdés kapcsán, a lakásépítés terén úgy számoltak, hogy a megyei szinten akkor kalkulált 19 000-es lakáshiány felszámolása az évi 1800 lakás építésével kb. 10 évig tart, tehát nem számoltak a közben jelentkező, és mint látható lesz, az éves tervezést mókuskerékké alakító, folyamatosan növekvő igényekkel.

[19] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1971. június 29. jkv. 4. napirendi pont. Veiczi Ferenc, a Hazafias Népfront Zala megyei Bizottságának titkára az ülésen teljesen nyíltan fogalmazott a koncepció eddig ki nem mondott látens szándékával kapcsolatban: „Javasolja korlátozni a nem fejlesztendő kis községekben az építési engedélyek kiadását." Uo. 385.

[20] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1971. december 14. jkv. 9. napirendi pont.

[21] HU MNL ZML XXIII.1.a. 1971. december 22. jkv. 2. napirendi pont.

A tanácselnök megelégedett Zalaegerszeg akkori és hosszú időtávú besorolásával – részleges felsőfokú központ –, annak feljebb pozicionálására nem tett javaslatot. A részleteket érintően különösen fontosnak tartotta a megyeszékhely közlekedésének, megközelíthetőségének fejlesztését vasúti és közúti viszonylatban egyaránt. Emellett kitért az ivóvízbázis és a villamosenergia-ellátás terén mutatkozó megoldandó problémákra, és a végére hagyva taglalta a lakáskérdést is, ami az egész koncepció egyik legfontosabb, egyúttal legneuralgikusabb pontjának számított már a kezdet kezdetén, s ez a későbbiekben sem változott. Meglátása szerint e téren „a terv igen mértéktartó", mivel véleménye szerint már 1985-ben 20-30 százalékkal magasabban alakul a lakásszám.[22] A néhány további, marginális kérdést boncolgató hozzászólás után Ujvári Sándor, a megyei tanács elnöke a kiegészítésekkel együtt elfogadásra javasolta a koncepciót, amit a tanácsülés egyhangúlag meg is tett, egyúttal – határozatban rögzítve – az elismerését és a köszönetét is kifejezte a VÁTI munkatársainak az elvégzett munkáért.[23]

Az ekkor elfogadott megyei településhálózat-fejlesztési koncepció alapvetően egy optimista forgatókönyvvel számolt, amit az 1970-es évek elejének rendszerszintű optimizmusának vagy inkább elbizakodottságának a leképeződéseként is felfoghatunk. Az első elérendő célként a negatív spirálba került megyei demográfiai viszonyok megfordítását határozták meg, ennek legfőbb eszközeként pedig a megelőző évtizedben megkezdett iparosítás fokozását nevezték meg, amelynek célterülete elsősorban a két város lett. A koncepció szerint a már kialakult ipari struktúrán nem akartak változtatni, mivel „várhatóan a meglévő ipari szerkezet kooperációs és vertikális továbbfejlődése következik be". Zala megye akkori 245 települése közül ekkor 58, távlatosan 60 település kapott volna valamilyen szerepkört.[24] A terv ekkor Zalaegerszeg lakosságszámát a 2000. évre 65 000 főre prognosztizálta.[25] A megyei tanács által elfogadott településhálózat-fejlesztési koncepcióra a helyi tanácsoknak már szinte semmi ráhatásuk nem volt, pusztán a tudomásulvétel és a végrehajtás lett a feladatuk. Külön a városi és községi tanácsok tehát nem alkothattak a megye által elfogadott koncepciótól nemhogy eltérő, de azt kvázi megerősítő tervezeteket sem, vagyis a megyei terv már nem gördült tovább a közigazgatás vonalán az alsóbb szintekre.

A koncepció elfogadásának időszakában, részben azzal összefüggésben, 1970 folyamán megyei és városi szinten is létrehozták a főépítészi munkakört. Zala megye első főépítésze Szerdahelyi Károly lett, aki bírálatai révén hamar konfliktusba keveredett a megyei tanács illetékes szakosztályainak vezetőivel. Szerdahelyi általában a minőséget kérte számon a tervezési munkák során, és a „modernitás" eszméjét képviselő lakótelepek mellett – a bírálók szerint ahelyett – Zala megye műemlékeivel, népi építészetével is intenzíven foglalkozott. A sokadik ütközés után, 1972-ben már a megyei tanács végrehajtó bizottsága elé került az ügye, ahol a főépítész megjegyezte: „Szükség lett volna nagyobb gondot for-

[22] HU MNL ZML XXIII.1.a. 1971. december 22. jkv. 2. napirendi pont. 380–381.

[23] HU MNL ZML XXIII.1.a. 1971. december 22. jkv. 2. napirendi pont. 382–384.

[24] HU MNL ZML XXIII.1.a. 1971. december 22. jkv. 2. napirendi pont. 406. és 421.

[25] Zalaegerszeg lakosságszáma az 1990-es népszámlálás során érte el az eddigi maximumát, az állandó népesség tekintetében 61 366, míg a lakónépesség tekintetében 62 212 főt. KSH 1992, 22., 6.

dítani a településhálózat-fejlesztési terv finomítására."[26] Ez csak egyik eleme volt a kritikai megjegyzéseinek, de ez is rávilágít arra, hogy egy helyben élő szakember egészen máshogy látta, pontosabban testközelből láthatta már nem egészen fél év elteltével is azokat a negatívumokat, amelyekkel a koncepció a zalai kisfalvakat sújtotta, szemben azokkal, akik egy budapesti tervezőiroda íróasztala mellől tekintettek erre a vidékre, illetve szemben azokkal a helyben élő, „laikus" döntnökökkel is, akik egy felsőbb politikai akarat nyomvonalán haladva képtelenek voltak tágabb horizontot belátni.

A megyei tanács végrehajtó bizottsága az 1973. november 13-i ülésén vette napirendre a nem egészen két évvel korábban elfogadott megyei településhálózat-fejlesztési terv végrehajtásával kapcsolatos tapasztalatokat. Ujvári Sándor tanácselnök javaslatára a bizottság vita nélkül, egyhangúlag elfogadta az előterjesztést. Ennek megállapítása szerint Zalaegerszeg és Nagykanizsa, valamint a középfokú központok esetében érzékelhető leginkább a tervkoncepció pozitív hozadéka: „mindkét városban kezd kibontakozni a részleges felsőfokú szerepkör betöltésének feltétele".[27] Ezt követően legközelebb 1975 közepén tért vissza a kérdésre a megyei tanács végrehajtó bizottsága, a tapasztalatok tükrében immáron a koncepció helyenkénti módosításának igényét is felvetve, különös tekintettel a következő évben induló V. ötéves tervvel való harmonizációra. Mind a kérdés tárgyalása során, mind pedig az előterjesztésben többször is előkerült a két város erőteljes fejlődése, amin nem kívántak változtatni, az ütemet visszafogni, annak ellenére sem, hogy a népességszám Zalaegerszegen és Nagykanizsán is gyorsabb ütemben nőtt, mint ahogy azt prognosztizálták, amivel a tágabb értelmű infrastruktúra-fejlesztés nem tudott lépést tartani, így ebben a szegmensben bizonyos feszültségek keletkeztek.[28]

Mint ahogy fentebb céloztam rá, a településhálózat-fejlesztési koncepciót passzítani kellett a mindenkori ötéves tervekhez, pontosabban ez utóbbi adta meg igazából a kereteket. Ezen tervezési metódusokon kívül még több közép-, illetve hosszú távú terv is bonyolította a tervezési képleteket. A megyéknél nagyobb gazdasági körzetek, régiók (tervezési-gazdasági körzetek) létrehozásának az 1970-es évek elejétől újra előkerülő – de végül elméleti szinten maradó – igényére[29] szintén figyelemmel kellett lenni,

[26] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1972. május 30. jkv. 3. napirendi pont. 275. Egy évvel később már más töltötte be a megyei főépítészi munkakört.

[27] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1973. november 13. jkv. 3. napirendi pont. 179. Az összegzés leginkább az alsófokú központoknál látott problémát: „A ma még azonos színvonalon álló községek vonatkozásában így több esetben előfordul, hogy mind a gazdasági, mind az igazgatási központok kialakítása érdekében a hálózatfejlesztési tervvel ellentétes törekvések tapasztalhatók. Ezek elsősorban ott jelentkeznek, ahol a szubjektív tényezők átmenetileg háttérbe szorítják az objektív adottságokat. Ilyen tendenciák érvényesülnek a termelőszövetkezetek egyesítésénél, az iskolák körzetesítésénél." Uo. 180.

[28] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1975. június 10. jkv. 3. napirendi pont. 374. Az előterjesztés megjegyezte, miszerint a városokkal szemben – valójában azok forráselszívó hatása folytán – az alsófokú központok nem fejlődtek a kívánatos mértékben, így az előterjesztés készítői az egyszerűbb megoldást választva felvetették az alsófokú központok számának csökkentését, így gondolván biztosítani a szükséges fedezetet.

[29] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 404. ő. e. 1973. július 13. jkv. 1. napirendi pont. Perczel (szerk.) 1996, 598–600.

ráadásul mindezektől elkülönülten létezett több 15 éves országos lakásépítési (1961–1975, 1976–1990), valamint 15 éves általános fejlesztési koncepció (1961–1975, 1976–1990) is ebben az évtizedben.[30]

A kérdéskör országos és megyei beágyazottságának felvillantása után vizsgáljuk meg közelebbről Zalaegerszeg 1970-es évekbeli expanziójának elemeit és ezek hatótényezőit, részben kapcsolódva a már megismertekhez. Elsőként a demográfiai átalakulást, majd a város költségvetési viszonyait, ezt követően pedig a lakásépítést és az iparosítást veszem vizsgálat alá, mely elemek egymással szoros összefüggésben, okként és okozatként is jelentkezve, kölcsönösen járultak hozzá a vizsgálat tárgyát képező, soha nem látott expanzióhoz. A szerteágazó okok és okozatok megrajzolásához és megértéséhez, úgy gondolom, nélkülözhetetlen legalább vázlatosan visszatekinteni az 1970-es éveket megelőző két évtized néhány elemére, amelyek nélkül a változások íve nem lenne teljes és érthető. Zalaegerszeg területe és népessége valójában már a vizsgált, 1970-es évtized előtt is rohamléptekkel nőtt, az 1950-es évek elejétől kezdve. Az ötvenes évek végétől kezdődően, majd a hatvanas években felgyorsuló folyamat során egyre több környékbeli községet csatoltak közigazgatásilag Zalaegerszeghez. Ezek sorrendben a következők voltak: 1958-ban Zalabesenyő; 1963-ban Csácsbozsok, Pózva; 1969-ben Andráshida, Bazita, Ebergény, Ságod, Szenterzsébethegy. Végül hosszabb kihagyás után, 1981-ben Botfa község került a megyeszékhelyhez. Ezen kívül több külterületi lakott hely, illetve a jelzett évben becsatolt községekhez a megelőző évtizedekben hozzácsatolt, korábban szintén önálló községek révén Zalaegerszeghez közvetve-közvetlenül tucatnál is több község került az 1958–1981 közötti időintervallumban.[31] Az *1. táblázat* a nagyjából tízévente tartott népszámlálási adatok alapján mutatja be a város lakosságszámának változását a területcsatolásokra tekintettel két külön megközelítésben.

1. táblázat. **Zalaegerszeg népessége 1949 és 1990 között**

	Zalaegerszeg népessége				
	1949	1960	1970[32]	1980	1990
Aktuális területen	15 159	23 757	39 252	55 348	62 212
1990-es területen	21 668	30 147	40 541	56 108	62 212

Forrás: KSH 1950, 9., 280; KSH 1962, 3. j., 42; KSH 1972, 15., 316; KSH 1981, 20., 438; KSH 1992, 22., 6 adatai alapján, saját szerkesztés

[30] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1977. szeptember 13. jkv. 2b. napirendi pont.

[31] Simonffy 1985, 7. Vö. Szekeres 1997, 351.

[32] 1970-től lakónépesség.

Különösebb számítgatások nélkül, puszta ránézésre is azonnal látszik, ha a mindenkori aktuális területet vesszük alapul, akkor kicsivel több mint négyszeres, ha pedig összehasonlítható területen vizsgáljuk, akkor is csaknem háromszoros volt Zalaegerszeg népességének növekedése negyven év alatt, ami arányaiban tekintve példa nélküli a megyeszékhelyek viszonylatában.[33] A táblázat egyúttal megerősíti azt a korábban tett megállapítást, miszerint az 1970-es évtized okozta a legimpulzívabb változást a város népességében. Mivel Zala megye városhiányos térségnek számított, ezért a meglévő városoknak meglehetősen nagy volt a vonzáskörzete. A már ismert módon 1971-ben elfogadott megyei településhálózat-fejlesztési koncepció szerint Zalaegerszeg vonzáskörzete a megye akkori 244 községéből 122-re terjedt ki, ami területileg és a községek számát tekintve is nagynak számított, hiszen kereken a megye községeinek a felét fedte le.[34] Ennek a vonzáskörzetnek a legnagyobb része területileg és községszám szerint is Göcsejre mint tájegységre terjedt ki, ami köztudottan az ország egyik leginkább aprófalvas területének számított/számít. Kissé sarkítva azt is mondhatnánk, hogy Göcsej ifjúságának nagy része az 1950-es évektől kezdődően, majd a hatvanas évektől egyre gyorsuló ütemben – nem függetlenül a mezőgazdaság kollektivizálásától – Zalaegerszeg lakótelepeire költözött.

Ahogy arra korábban céloztam, Zalaegerszeg (és Nagykanizsa) demográfiai és gazdasági fejlődése a településhálózat-fejlesztési koncepció 1971-es életbelépése után gyorsabb volt, mint ahogy azt eredetileg tervezték. A koncepcióban és ezzel összhangban a IV. ötéves tervben (1971–1975) a zalai megyeszékhely népességgyarapodását évi 2–2,5 százalékra prognosztizálták. Ehhez képest az első két évben, 1971–1972-ben 7,5 százalékkal nőtt a lakosságszám.[35] A gyorsan növekvő Zalaegerszeg fiatal város volt, amit a *2. táblázat* korstruktúrára vonatkozó adatai is szemléltetnek.

2. táblázat. **Zalaegerszeg népességének korstruktúrája 1970-ben és 1980-ban**

Év	Zalaegerszeg népességének korstruktúrája (százalék)				
	0–14 éves	15–39 éves	40–59 éves	60 fölötti	Összesen
1970	23,8	42,5	21,9	11,8	100
1980	25,6	41,7	22,3	10,4	100

Forrás: Szekeres 1997, 353 adatai alapján, saját szerkesztés

A táblázatból látható, hogy messze a 15–39 év közötti, fiatal korosztály volt a legnépesebb, őket a gyermekek – javarészt az előbbi korosztály gyermekeinek – korosztálya követte, és messze a legkisebb csoportot a 60 éven felüliek alkották, akiknek százalékos részaránya még a felét sem érte el a gyermekek korosztályának. Az 1970-es évtizedben

[33] KSH 1949, 1., XIII–XIV.
[34] HU MNL ZML XXIII.632.a. 1973. december 6. jkv. 2. napirendi pont. 22.
[35] HU MNL ZML XXIII.632.a. 1973. december 6. jkv. 2. napirendi pont. 23.

jelentős változás nem történt a korosztályok egymáshoz viszonyított arányában, de a folyamatos beáramlásnak köszönhetően mégis látható némi eltolódás a gyermekek javára az idősebbekhez képest. A táblázat mellesleg arról is árulkodik, hogy jelentős volt a gazdaságilag aktív népesség aránya, és azt is sejteti, hogy a népes gyermekkorosztály miatt milyen feszítő gondok jelentkeztek az intézményi (bölcsődei, óvodai, iskolai) ellátottság területén, ami a később tárgyalandó lakásprobléma mellett a másik neuralgikus szociális kérdéssé nőtte ki magát.

A hetvenes évtized vége felé, látva, hogy – az akkor megállás nélkülinek tűnő – népességnövekedés nem feltétlenül pozitív jelenség, már felmerült a folyamat „hűtésének" gondolata. Nem feltétlenül ebből a célból, de ekkortájt határozták el a városkörnyéki igazgatás megszervezését, amelynek egyik célja a város felé áramló népességnek legalább a város agglomerációs térségében való megállítása volt. 1977. április 1-jével jött létre ez az új igazgatási forma, amelynek lényege az volt, hogy a Zalaegerszeg szomszédságában kijelölt 18 község közigazgatásilag ugyan nem egyesült a várossal, de igazgatásilag kikerült a járási hivatal alól, és ezeket a funkciókat a Zalaegerszegi Városi Tanács vette át.[36] Ujvári Sándor megyei tanácselnök 1977 végén a Magyar Szocialista Munkáspárt Zala Megyei Bizottsága Párt-végrehajtóbizottságának ülésén még kissé dodonai módon kifejtette, miszerint arra kell törekedni, hogy a város lakossága csak olyan mértékben növekedjék tovább, amilyen mértékben célszerű.[37] Ugyanezen az ülésen Csokona Sándor egy másik aspektusból is láttatta a „problémát": „A város lakosságának a zöme falusi lakókból áll. Rendkívül nagy politikai nevelőmunkát igényel, hogy a falusi emberek városiak legyenek."[38] Ujvári és mások ezen az ülésen vetették fel újfent, hogy Zalaegerszeg eggyel magasabb, jelző nélküli felsőfokú központ szerepkört kapjon.[39] Tóth Lajos bizottsági tag hozzászólásában alapvetően helyesen ismerte fel a cél elérése szempontjából gyenge és ezért fejlesztendő pontokat, de az általa javasolt eszközök már provinciálisabbak voltak:

> Nagyobb figyelmet kell fordítani a város párt- és tanácsi vezetésének a szellemi és kulturális élet színvonalának emelésére. Elsősorban az igénykeltés szempontjából szükséges a fejlődés, különösen a munkás rétegeknél. Ennek érdekében tervszerűbben kell foglalkozni a városban élő értelmiségiekkel. Nemcsak a műszakiakra, hanem a humán értelmiségiekre is gondolok itt. Nincs neves írónk, kevés a képzőművészünk. Jobban figyelembe kell vennünk azt

[36] HU MNL ZML XXIII.632.a. 1977. március 17. jkv. 2. napirendi pont. 230–239. Az első években ez az igazgatási forma nem hozta meg a várt eredményt. A megyei pártbizottság párt-végrehajtóbizottságának ülésén 1979-ben értékelték az első tapasztalatokat, amelyek nem voltak pozitívak: [Horváth Gyula megyei titkár] „Fő gond: lényeges változások nem történtek, alapvető célkitűzéseinket illetően semmiben sem fejlődött ez a terület jobban, mint a megye más községi települése." Varga Gyula első titkár rámutatott a mögöttes szándékra is: „Segíteni kell ezeket a községeket, mert ezeken a területeken a lehetőségek kisebb anyagi eszközökbe kerülnek [sic!], mint ha a városba engedjük őket letelepedni. HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 594. ő. e. 1979. április 3. jkv. 2. napirendi pont. 3. és 6.
[37] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 8–10.
[38] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 11. Ha az aktuális politikai érdek/kontextus úgy kívánta, akkor ezek a „falusi lakók" rögtön öntudatos munkástömegekké vedlettek át a szövegekben.
[39] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 10–12.

a szellemi kapacitást, ami kezd kialakulni. A Pénzügyi és Számviteli Főiskola oktatói karára gondolok, vagy a különböző tudományos testületekben a társadalmi aktivitás magas fokán lévő emberek hatékonyabb felhasználására kell több időt fordítani. Sokat segít ebben majd a Technika és Tudomány Háza is, de a kulturális, szellemi fejlődést egy kicsit közelebb kellene vinni a lakóterületekhez is.[40]

A főiskola 1971-es idetelepítése kiváló példája annak, hogy milyen tényezők bonyolult együttállása, illetve összeszervezése segíthetett egy ilyen folyamatot. Alapvető kérdés volt a megfelelő épületállomány megléte, aminek biztosítása mindig a legkeményebb diónak számított. Ezt Zalaegerszegen „helycserés támadások" sorozatával lehetett elérni, ami mutatja, hogy a településhálózat-fejlesztési hierarchiában potenciális előrelépést biztosító felsőoktatási intézmény megszerzéséért semmi nem volt drága. A főiskola a még 1929-ben Mindszenty József által kiharcolt egykori Notre Dame-iskolakomplexumban kapott helyet. Ebben az épületben a tanítóképzés fokozatos megszűnésével 1955-től egy leánygimnázium működött, amely 1971-től átkerült egy 1966-ban épült zenei általános iskolába, utóbbi pedig 1972-ben átköltözött a Kertvárosban felépült új iskolaépületbe. Lényegében tehát egy új – erős csúszással elkészült – lakótelepi általános iskola felépülte biztosított többszörös áttéten keresztül helyet a főiskolának.

Már az évtized végén fogalmazta meg a városi tanács végrehajtó bizottságának ülésén Peregi Tamás, a VÁTI műteremvezetője az új Általános Rendezési Terv elfogadása kapcsán a város népességnövekedésének kezelésére vonatkozó véleményét, miszerint az eddigi dinamizmust a visszájára kell fordítani, olyan infrastrukturális fejlesztésekre kell törekedni, amelyek révén a vidéki lakosság nem kényszerül lakóhelye elhagyására. Ez az álláspont teljesen szembement a településhálózat-fejlesztési koncepció kimondott és főként kimondatlan szándékaival, törekvéseivel.[41] Zalaegerszeg ekkor formailag érvényben lévő általános rendezési tervét a megyei tanács még 1969-ben fogadta el, azt a város dinamikus fejlődése miatt időszerű volt jelentősen átdolgozni – ezt az említett 1980-as városi végrehajtó bizottsági ülésen vitatták meg és fogadták el, majd terjesztették a városi tanács elé pár héttel később.[42]

Az 1950-ben beüzemelt és 1990-ig létező tanácsrendszer a története során több ráncfelvarráson is átesett, a harmadik nagyobb renoválás („harmadik tanácstörvény") éppen 1971-re datálódott, de a rendszer lényege, vagyis a tanácsok alá-fölé rendeltségi viszonya soha nem változott a rendszer fennállása során.[43] Mint arra már utaltam, a megyei tanácsok ebben a rendszerben igen nagy hatalommal rendelkeztek a pénzelosztó szerepüknek

[40] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 12. A Pénzügyi és Számviteli Főiskola Zalaegerszegi Intézete 1971-ben nyílt meg. Az 1981-ben átadott – későbbi nevén – Tudomány és Technika Háza városközpontot uraló épülete végül csak annyiban kapott tudományos szerepkört, amennyiben a TIT ide települt.

[41] HU MNL ZML XXIII.632.a. 1980. február 14. jkv. 2. napirendi pont. 70.

[42] HU MNL ZML XXIII.621.a. 1980. március 31. jkv. 3. napirendi pont. 115–127. Zalaegerszeg rendezési terveit lásd: HU MNL ZML XV.12.

[43] 11/1971. (III. 31.) Korm. rendelet a tanácsokról szóló 1971. évi I. törvény végrehajtásáról (egységes szerkezetben). *Magyar Közlöny* (21. szám) 1971. március 31.

köszönhetően, gyakorlatilag ők diktáltak a helyi, települési tanácsok költségvetését, fejlesztési forrásaikat illetően. A korszakban a tanácsok költségvetése alapvetően két külön kezelt részből állt. A szűkebb értelemben vett költségvetés a működési költségeket foglalta magában, míg az úgynevezett fejlesztési alap a fejlesztési költségeket volt hivatva fedezni. Miután a megyei tanács elfogadta a saját költségvetését, csak ezután – a már ismert közigazgatási továbbgördülési rendnek megfelelően – következhettek a helyi, városi és községi tanácsok a saját költségvetésük és fejlesztési alapjuk elfogadásával, figyelemmel a megyei tanács által megadott sarokpontokra. Mielőtt rátérnék Zalaegerszeg 1970-es évekbeli költségvetési viszonyaira, pusztán összehasonlító jelleggel, egyúttal a településhálózat-fejlesztési koncepció torzító hatását szemléltetve a 3. *táblázat*ban citálom – az annak alapját képező források keletkezésekor éppen befejezés alatt álló – IV. ötéves terv idején (1971–1975) a megyei tanács által a különböző településkategóriák között megosztott fejlesztési eszközök értékét, összehasonlítva azt az ugyanazon településkategóriák népességi adataival.

3. táblázat. **A IV. ötéves terv (1971–1975) Zala megyei fejlesztési eszközeinek megosztása a Zala Megyei Tanács által, valamint a népesség aránya ugyanazon településkategóriák között**

Településkategória	Fejlesztési forrás		Népesség 1975[44]	
	millió Ft	százalék	ezer fő	százalék
Zala megye[45]	521	21,3		
Zalaegerszeg	836,2	34,2	48	18,2
Nagykanizsa	702,1	28,8	44,5	16,9
Lenti	94,6	3,9	5,2	1,9
Zalaszentgrót	34	1,4	5,8	2,2
Alsófokú és egyéb települések	254,1	10,4	160,1	60,8
Összesen	2442	100	263,6	100

Forrás: HU MNL ZML XXIII.2.a. 1976. június 10. jkv. 3. napirendi pont, 382 és 390 adatai alapján, saját szerkesztés

A táblázat kvintesszenciálisan mutatja a korabeli forráselosztási metodikát, amelyet a településhálózat-fejlesztési koncepció valójában csak törvényesített. A városok, azon belül is a megyeszékhelyek aránytalanul nagy részt kaptak az adott megyére jutó forrásokból, különösebb lobbizás nélkül is. A két végletet tekintve Zalaegerszeg, amely 1975-ben a megye lakosságának 18,2 százalékát tömörítette, a IV. ötéves tervidőszak megyei forrásainak minimum 34,2 százalékát kapta, míg az alsófokú és egyéb településekre, amelyek ugyanek-

[44] 1975. december 31-i állapot szerint. HU MNL ZML XXIII.2.a. 1975. június 10. jkv. 3. napirendi pont. 382.

[45] A Zala Megyei Tanács kezelésében maradt fejlesztési források, amelyek több települést érinthettek (pl. útépítés), de végül ezen források egy része is a két városban összpontosult ismeretlen megosztásban.

kor Zala megye összlakosságának 60,8 százalékát jelentették, a források mindössze 10,4 százaléka jutott. Kiugró még a középfokú központnak kijelölt Lenti támogatottsága is, míg a részleges középfokú központnak minősített Zalaszentgrót fejlesztési forrása már nem érte el a népességarányos szintet sem. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a megyei vezetők tisztában voltak az aránytalan fejlesztés okozta feszültségekkel, ennek tompítására határozatot is hoztak, viszont mint később kiderült, ennek szinte semmilyen pozitív hatása nem volt a kijelölt alsófokú központok, pláne a szerepkör nélkülivé degradált falvak életére.[46] Nem véletlenül fogalmazta meg Kustos Lajos, Zalaegerszeg 1967-től a rendszerváltásig regnáló tanácselnöke az 1980-as évek elején – kissé pikáns módon az MSZMP Zala Megyei Oktatási Igazgatóságának évkönyvében – a kritikáját a településhálózat-fejlesztési koncepció bő egy évtizedes hatásainak, tapasztalatainak tükrében:

> A településfejlesztés Zala megyében gyakorlatilag városfejlesztést jelentett. A két város „kisugárzása" az aprófalvas területekre a vártnál mérsékeltebb volt. A városfejlesztés az ágazati érdekek előtérbe helyezésével bizonyos mértékig a vonzáskörzetek rovására, vagy legalábbis annak elhanyagolásával történt. A városok a vonzáskörzetük fejlődését nem lendítették előre, nem példaadás volt a város a község számára a városiasodás során, hanem pusztán annak lakosságát vonzotta el.[47]

Az egy időszeletre vonatkozó, de a vizsgált korszak egészére kiterjeszthető megyei szintű kontextusba helyezés után vizsgáljuk meg, hogy miként alakult Zalaegerszeg költségvetése és fejlesztési alapja az 1970-es évtizedben. A már citált 1971. évi úgynevezett „harmadik tanácstörvény" a korábbiakhoz képest, legalábbis formailag, decentralizálta a helyi tanácsok szűkebb értelemben vett költségvetését. A költségvetési bevételek döntő része, 80-85 százaléka saját bevételből fedeződött, ami a működési bevételekből, a lakosság adóiból és legnagyobbrészt a vállalatok, gazdálkodó szervek adófizetéseiből tevődött össze, és az évtized folyamán szerkezetében úgy változott, hogy nőtt a felsőbb (megyei) tanácsi, illetve közvetlen állami támogatás.[48] A *4. táblázat* Zalaegerszeg 1971 és 1980 közötti költségvetési főösszegeit mutatja be.

4. táblázat. **Zalaegerszeg költségvetése 1971 és 1980 között**

Év	Előirányzat (ezer Ft)		Tényleges teljesítés (ezer Ft)	
	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás
1971	82 558	82 558	102 149	97 592
1972	92 700	92 700	111 674	110 367
1973	103 138	103 138	123 514	119 189
1974	114 419	114 419	139 145	130 754
1975	120 540	120 540	129 837	129 365

[46] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1975. június 10. jkv. 3. napirendi pont. 343–344.
[47] Kustos 1982, 96.
[48] Kustos 1979, 129.

Év	Előirányzat (ezer Ft)		Tényleges teljesítés (ezer Ft)	
	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás
1976	114 210	114 210	128 713	126 221
1977	127 714	127 714	160 792	156 013
1978	158 838	158 838	192 500	180 844
1979	180 874	180 874	215 596	210 127
1980	259 998	259 998	302 000	290 428

Forrás: HU MNL ZML XXIII.631.a. Költségvetés és zárszámadás 1971–1980 alapján, saját szerkesztés

Az adatokat 1979-ig lehet azonos alapon összehasonlítani, mivel 1980-ban annyiban változott a költségvetés belső struktúrája, hogy a város területén lévő középfokú oktatási intézmények fenntartása a megyei tanácstól egységesen a városi tanácshoz került, így az 1980. évi költségvetés jelentős növekedése részben ennek tudható be.[49] Megvizsgálva a bemutatott tíz év költségvetését, több következtetést is levonhatunk már ránézésre is. Az 1970-es évtizedben összességében meglehetősen dinamikusan nőtt a költségvetés előirányzata és a tényleges teljesítés is, az 1976-os részleges „megbicsaklás" pontos oka nem ismert. 1979-ig több mint duplájára nőtt a város előirányzott költségvetése, ahogy a tényleges teljesítés is. Látható, hogy az előirányzott költségvetés bevételi és kiadási oldala fillérre pontosan egyensúlyban volt, előre tervezett hiány és annak hitellel való fedezése szóba sem kerülhetett. Az is jól megfigyelhető, hogy a költségvetés tényleges bevételei rendre meghaladták a bevételi előirányzatot, olykor nem is kis mértékben. Ehhez képest a tényleges kiadás mindig alacsonyabb volt, mint a tényleges bevétel. A költségvetés dinamikus növekedése a megyeszékhelyek általános preferációja mellett Zalaegerszeg esetében azzal is magyarázható, hogy a város lakossága és gazdasága is dinamikusan bővült, így a költségvetés már említett bevételi tényezőinek növekedése (lakossági adók, működési bevételek és legfőképpen a gazdasági szervek adóbefizetései) révén ez teljesen logikus következmény volt. Az előirányzat és a tényleges teljesítés közötti nem kicsi különbözetnek több oka is lehetett, amelyek egymást is erősítették. Az óvatos tervezéssel – más kontextusban alultervezéssel – párosult az általános forrásbővülés, amely a takarékos működést külön is jutalmazta.[50]

[49] HU MNL ZML XXIII.631.a. 1980. január 28. jkv. 3. napirendi pont. 4.
[50] Az 1976-os költségvetés elfogadásakor az V. ötéves terv (1976–1980) minden évére előrevetítették a városi költségvetés prognosztizált sarokszámait, amelyek végül kivétel nélkül elmaradtak nemcsak a tényleges, de még az előirányzott költségvetés bevételi és (vele egyező) kiadási főösszegétől is. HU MNL ZML XXIII.631.a. 1976. március 8. jkv. 1. napirendi pont. 9. Az Országos Tervhivatal, a megyei tanács, az ágazati minisztériumok és a városi tanács tervköltségvetési tárgyalásainak hátteréhez, technikájához lásd: HU MNL ZML XV.53.1.g. 19. perctől. A személyes lobbierő városfejlesztésben megnyilvánuló hatását nem lehet negligálni, de adekvát források híján annak tényleges erejét nehéz megbecsülni. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy a megyei párt- és tanácsi vezetés együtt tudott működni helyben és országos színtereken is a város vezetőivel, illetve önmagában az a tény, hogy Kustos Lajos tanácselnök (1967–1990) személyében évtizedeken keresztül stabil és agilis vezetője volt a városnak

A szűkebben értelmezett városi költségvetéstől mindig elkülönült az úgynevezett fejlesztési alap, amelynek elfogadása és zárszámadása mindig a költségvetéssel együtt történt, a kettő szimbiotikusan élt együtt, de nem egybeolvadva. A következő, *5. táblázat* mutatja az előbb látott költségvetés struktúrájában a Zalaegerszegi Városi Tanács fejlesztési alapjának alakulását 1971 és 1980 között.

5. táblázat. **Zalaegerszeg fejlesztési alapja 1971 és 1980 között**

Év	Előirányzat (ezer Ft)		Tényleges teljesítés (ezer Ft)	
	bevétel	kiadás	bevétel	kiadás
1971	116 000	116 000	141 816	140 637
1972	118 480	118 480	158 029	157 732
1973	151 000	151 000	168 122	165 083
1974	189 750	189 750	233 383	210 695
1975	203 597	203 597	231 908	223 296
1976	248 473	248 473	251 614	220 050
1977	311 666	311 666	352 666	330 256
1978	293 050	293 050	311 035	257 117
1979	309 624	309 624	336 560	282 555
1980	255 825	255 825	287 544	238 912

Forrás: HU MNL ZML XXIII.631.a. Költségvetés és zárszámadás 1971–1980 alapján, saját szerkesztés

Ha összehasonlítjuk a város költségvetését és a fejlesztési alapját, számos párhuzamosságot fedezhetünk fel. Elsőre látható, hogy a fejlesztési alap is összességében dinamikusan növekedett, és nagyságrendileg a növekedés üteme sem különbözött a költségvetésétől. Az előirányzott eredeti főösszegek kiadási és bevételi oldalai ugyanúgy fillérre pontosan egyeztek a fejlesztési alapnál is, ahogy a költségvetésnél. Sőt a módosított előirányzatok és azok teljesítése is lényegében egyező dinamikát mutat, nevezetesen a módosított bevétel rendre meghaladta az eredeti előirányzatot, míg a tényleges kiadás mindig elmaradt a módosított bevételi oldaltól. Az 1970-es évtized költségvetéseinek és fejlesztési alapjainak elfogadása alkalmából tartott tanácsülések szinte ünnepi eseményeknek számítottak, valóságos győzelmi jelentések voltak.[51] Először az 1975-ös költségvetés és fejlesztési alap el-

– ahogy az említett megyei szerveknek is –, ami stabilitást, kiszámíthatóságot és ebből következően némi pluszt biztosított a „tervmutatók" központi megállapításakor. Időben kicsit előretekintve e témakört illetően, az 1980-as évek viszonylagos töretlenségéhez az is hozzájárulhatott, hogy 1980-ban a város országgyűlési képviselőjévé dr. Ábrahám Kálmán építésügyi és városfejlesztési minisztert választották/választatták meg. Jónás 1990, 68.

[51] Loppert Tibor, a Zala Megyei Tanács elnökhelyettese: „Az 1974. évi városfejlesztési terv alapján mondja, hogy a tanácstagok emelt fővel léphetnek a város polgárai elé." HU MNL ZML XXIII.631.a. 1974. január 21. jkv. 3. napirendi pont. 5. Kustos Lajos, a Zalaegerszegi Városi Tanács elnökének zárszava az 1977-es költségvetési szavazás előtt: „A terv az emberért van, a városlakó érdekét szolgálja.

fogadásakor találkozunk a „szigorú" és „takarékosság" szavakkal, de ez a számokban csak az utolsó három évben jelentkezett, amikor is hullámzani kezdett a dinamika. Ez azonban nem volt váratlan esemény, ugyanis az 1976-os költségvetés és fejlesztési alap elfogadásánál – ahogy fentebb kitértem rá – az akkor induló V. ötéves terv (1976–1980) várható fejlesztési alap főszámait, a költségvetéshez hasonlóan előre prognosztizálták, amelyek között a következő években nem lineárisan csökkenően, de minden évben kisebb összegeket terveztek 1976-hoz képest. Ezzel szemben, nélkülözve ugyan a töretlen növekedést, de végül minden évben több volt nemcsak az eredeti és módosított előirányzat, de az utolsó, 1980. évhez képest a tényleges teljesítés is.[52] A már említett „szigorú" és „takarékos" szavak 1975-ös megjelenése után 1979-ben ehhez társult a „gond" és a „szintentartás", mint új stratégiai cél,[53] 1980-ban pedig – folytatva a negatív textológiai spirált – megjelent az aktuális fejlesztési alap elfogadása kapcsán a „megszorító intézkedések" szókapcsolat, mely mint cseppben a tenger jelezte az ország gazdasági viszonyainak rosszabbodását.[54]

A fentiekben taglalt fejlesztési alap szolgálta a város infrastrukturális fejlesztéseit, az intézményi beruházásokat és nem utolsósorban, legnagyobb részarránnyal a lakásépítéseket. Ez utóbbi volt az a szegmens, amely alapvetően határozta meg a városkép alakulását, tükrözte az urbanizációt és megtestesítette a legfontosabb „szociális vívmányt", ami egyúttal a legnagyobb társadalmi feszítőerő és szociálpolitikai kérdés is lett.[55] Jelen tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy a fejlesztési alap tárgykörébe tartozó, az 1970-es évtizedben Zalaegerszegen megvalósult összes intézményi és infrastrukturális beruházást részletekbe menően taglaljam, így e helyütt csak az előbbiek volumenét is hűen illusztráló lakásépítésekre fókuszálok. A *6. táblázat* a Zalaegerszegen 1971 és 1980 között felépített lakások számát mutatja állami, illetve magánerős bontásban.

6. táblázat. **Zalaegerszegen felépített lakások száma 1971 és 1980 között**

Év	Épített lakások száma		
	állami	magán	összes
1971	217	202	419
1972	317	655	972
1973	252	333	585

Végső célja, hogy Zalaegerszeg város társadalma, az itt élő munkásemberek jól érezzék magukat, olyan légkörben éljenek, hogy munkahelyükön a munkájukkal törődhessenek." HU MNL ZML XXIII.631.a. 1977. január 31. jkv. 3. napirendi pont. 5.

[52] HU MNL ZML XXIII.631.a. 1976. március 8. jkv. 1. napirendi pont. 9.

[53] HU MNL ZML XXIII.631.a. 1979. január 29. jkv. 4. napirendi pont. 7.

[54] HU MNL ZML XXIII.631.a. 1980. január 28. jkv. 3. napirendi pont. 4.

[55] HU MNL ZML XXIII.632.a. 1970. július 2. jkv. 2. napirendi pont. 18–19: „A legtöbb munkát adó, a legégetőbb gondot jelentő problémaköre a várospolitikai munkának a városban élő lakosság lakással való ellátása. [...] Nagyon fontos, hogy ez a legtöbb társadalmi bírálatot kiváltó, nyugtalanságot keltő, elégedetlenséget okozó, kirívó cselekedetekre is késztető (Zala-híd alá költözés) körülmény ne fordulhasson elő."

Év	Épített lakások száma		
	állami	magán	összes
1974	311	470	781
1975	207	574	781
1976	163	423	586
1977	323	514	837
1978	251	418	669
1979	272	487	759
1980	173	401	574

Forrás: KSH Zala megye statisztikai évkönyve 1972, 232; 1973, 222; 1974, 224; 1975, 228; 1976, 235; 1977, 235; 1978, 252; 1979, 286; 1980, 278; 1981, 297 alapján, saját szerkesztés

A megelőző táblázatok adataihoz képest a lakásépítés terén nem egy töretlen vagy majdnem töretlen ív bontakozik ki, ugyanakkor a relatív hektikusság mögött nem feltétlenül az építőipar teljesítési problémái vagy finanszírozási gondok húzódnak meg, hanem adott esetben a lakásátadás jogi vetületeiből adódó éven túli áthúzódások. A táblázat adataiból nem látszik, de az előzetes tervekhez képest, értem ez alatt az ötéves terveket, mind a IV. (1971–1975), mind pedig az V. (1976–1980) során jelentős túlteljesítés következett be a városban zajló lakásépítés terén. Az 1971 és 1975 közötti tervciklusban 2973 lakás felépítésével terveztek, ehelyett 3538 lakás épült fel, ami 19 százalékos tervtúlteljesítésnek felelt meg, míg a következő ötéves terv idején 3282 lakás építését tervezték, de végül 3425 valósult meg.[56] Mindezek tükrében ekkor már nem tűnt irreálisnak Kustos Lajos városi tanácselnök 1971-ben, a megyei településhálózat-fejlesztési koncepció elfogadásakor tett kijelentése, miszerint a tervhez képest Zalaegerszegen 1985-ben 20-30 százalékkal több lakás lesz.

Pedig az 1970-es évek elején egyáltalán nem volt ok erre az optimizmusra, mivel a Zala Megyei Állami Építőipari Vállalat (ZÁÉV), mint a megye legnagyobb ilyen profilú vállalata, több okból sem tudott megfelelni a magasépítési elvárásoknak. Nem tetszett a megye és a város vezetőinek, hogy a ZÁÉV Veszprém megye keleti részein is – amelyek 1950-ig Zala megyéhez tartoztak, és többek között e tekintetben is változatlanul Zalához gravitáltak – és más, megyén kívüli helyeken folyamatosan magasépítési tevékenységet folytatott, ami hátráltatta a nagyívű helyi tervek sikeres végrehajtását.[57] Ezért is indult be a megyei lobbi az ekkoriban virágkorukat élő és megváltóként kezelt házgyárak egyikének Zala megyébe telepítéséért. A ZÁÉV már 1966-ban tanulmánytervet készített egy a Nyugat-Dunántúl ellátására létesítendő házgyárnak a Zalaegerszegtől 15 kilométerre fekvő Nagykapornakon, pontosabban annak a településtől kicsit távolabb fekvő vasútállomása mellett való felépítésére. A telephely kiválasztásában a vasúti fővonal mellett az is szerepet

[56] Évkönyv 1975–1976, 9, 48.
[57] HU MNL ZML XXIII.631.a. 1971. február 16.

játszott, hogy az ötvenes évek elején létesítettek ott egy műszénkeverő telepet, amelyet időközben megszüntettek. Így itt már rendelkezésre állt egy infrastruktúrával ellátott iparterület, melyet természetesen bővíteni kellett volna. A tervtől az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium sem zárkózott el.

1970 kora tavaszán, a következő évben kezdődő IV. ötéves terv egyik előtanulmányában fedezték fel a zalai illetékesek, hogy az évekkel korábbi javaslatuk mégsem került meghallgatásra, a Vas és Zala megyék ellátására tervezett házgyárat ugyanis Szombathelyen akarták felépíteni. A megyei párt- és tanácsi vezetés azonnal levelekkel kezdte el bombázni az illetékes vagy annak vélt főhatóságokat, eljuttatva hozzájuk a zalai szakemberek által e témában készített számításokat. Ebben a koncepcióban természetesen majdnem minden érv és számítás a leendő nyugat-dunántúli házgyár zalai, nagykapornaki telepítése mellett szólt. A tervezet részletesen számba vette a két megye városi vagy városiasodó településein várható lakásépítéseket, a szállítási költségeket, az ipartelepítés számára szükséges egyéb infrastrukturális feltételeket és a kinézett ipartelepen már meglévő adottságokat. Az építésügyi és városfejlesztési miniszter első helyettese pár hónappal később, 1970 augusztusában válaszolt a zalai vezetők felvetésére. Levelében nem adott ugyan egyértelmű választ, viszont okot adott a reménykedésre: „[…] a legutóbbi vizsgálatunk a korábbi – szombathelyi telepítést egyértelműen kialakító – helyzettől némiképp eltérő képet mutat". Ez azonban, mint ma már tudjuk, csak alaptalan reményeket ébresztethetett, mivel Zalában végül nem épült házgyár. A központilag tovább folytatódó vizsgálatok végül oda vezettek, hogy a Nyugat-Dunántúl ellátására nem lett volna érdemes egy külön házgyárat telepíteni, mivel annak minimális kapacitását (2500 lakás/év) a Zalában és Vasban jövőben várható és nagypaneles technológiával megvalósítható lakásépítésekkel nem lehetett volna kihasználni.

Ezzel párhuzamosan a ZÁÉV 1969–1970 folyamán lehetőséget kapott arra, hogy a tömeges lakásépítés igényeinek kielégítésére megvásárolhasson, illetve alkalmazhasson egy külföldi, mégpedig francia licencet. Ez a technológia nem volt más, mint az Outinord cég által használt, addigra Európa nyugati és keleti részén is ismert és jól bevált alagútzsalus építkezési mód. Az üzlet nyélbe ütése után a francia vállalat le is szállította a komplett berendezést a zsaluktól a darukig bezárólag, így semmi akadálya nem volt annak, hogy 1970 nyarán Zalaegerszegen megkezdjék az első alagútzsalus technológiával épülő négy- és tízemeletes lakóházak kivitelezését.[58] A házgyárat végül – akkor még – „nevető harmadikként" Veszprém kapta meg, 1975-ben adták át. Mivel a nagy távolságok miatt a dunántúli házgyárakból a későbbiekben sem érte meg ideszállítani a panel-építőelemeket, Zala megyében alagútzsalus technológiával épült az összes lakótelepi és nagyobb intézményi épület, ennélfogva nemcsak Zalaegerszeg, hanem az egész megye teljesen mentesült a szigorú értelemben vett panelházaktól. Az új technológia az addigi hagyományos, úgynevezett tégla/középblokkos építési módhoz képest felgyorsította a lakásépítést.

[58] HU MNL ZML XXXV.1.b.c. 32. ő. e. 1970.

Az új és láthatóan gyorsabb építési módnak azonban hamarosan jelentkeztek bizonyos hátulütői is, mégpedig a lakások árának érezhető emelkedésében.[59] Mint minden új – ráadásul tőkés importból származó – technológiát, ezt is meg kellett valakinek fizetni, ráadásul az első alagútzsalus – melynek lényege a helyben zsaluzás és betonozás volt – lakóépületek egy lakásminőségi váltással is egybeestek, így több tényező is az érzékelhető drágulás irányába hatott.[60] A nem szűnő árproblémák miatt a „kisebb pénzű dolgozók" érdekében szólalt fel Pukánszky Ferenc a városi tanács 1973-as költségvetését és fejlesztési alapját, így automatikusan a lakásépítkezéseket is tárgyaló ülésén 1972 végén.[61] A korábbihoz képest emeltebb szintű, de drágább lakáskínálat[62] azért is okozott a városban problémát, ahogy az a *6. táblázat*ból látszik, mivel Zalaegerszegen – a „szocialista iparvárosok"-hoz képest – kisebb részarányt képviselt az állami építésű, tanácsi kezelésbe kerülő bérlakások száma. Ezeket a letelepíteni kívánt kvalifikált szakemberek mellett a kezdőtőkével nem rendelkezőknek juttatták szociális alapon, míg az OTP által épített magántulajdonú lakásokat – a táblázat magánépítésű lakásainak oszlopába ezek is beletartoznak – jellemzően a falvakból beáramló, valamennyi kezdőtőkével rendelkező fiatal házasok kapták meg.[63] A későbbiekben csökkent a lakások alapterülete, egyszerűsödött a kiépítettség színvonala, így próbálták vonzóbbá és legfőképpen olcsóbbá tenni az OTP által finanszírozott, új technológiájú lakásokat, ezt a problémát a városokban igazából az 1970-es évek elejétől a fokozatosan bevezetett „népesedéspolitikai intézkedések" orvosolták valamennyire.[64]

Az alkalmazott új lakásépítési technológia egy váratlan területen is expanziót biztosított Zalaegerszeg számára. Az 1970-es évek elején elhatározott szándék lett a lakótelepi építkezések mellett a város méretéhez és igényeihez képest teljesen elavulttá vált város-

[59] HU MNL ZML XXXV. 1.a.d. 404. ő. e. 1972. február 29. jkv. 2. napirendi pont. 182.: „Mindkét városban az információban [információs jelentésekben] élesen vetődik fel a lakásárak növekedése, különösen a fizikai munkások és a fiatal házasok körében. Ezek az emberek nem tudják megvásárolni az OTP lakásokat."

[60] HU MNL ZML XXIII.631.a. 1971. december 27. jkv. 3. napirendi pont. 261.

[61] HU MNL ZML XXIII.631.a. 1972. december 28. jkv. 4. napirendi pont. 248. Mivel jelen tanulmány szerzője is egy ekkor és ilyen technológiával épített lakásban nőtt fel, így testközelből is tanúsíthatja a drágulás okául szolgáló minőségi váltást. Az OTP finanszírozásában 1972-ben épült tízemeletes tömbház valamennyi lakása 60 négyzetméternél nagyobb és teleerkélyes volt, ami az akkoriban meghatározott 53 négyzetméteres átlaglakáshoz képest kirívónak számított a városban. A lift, a központi fűtés és melegvíz-szolgáltatás mellett központi antenna, emeletenként szemétledobó, a lakások mellé, de külön telepített lomkamra, valamint a minden lakásba bevezetett telefonzsinór, továbbá szőnyegpadlózott és tapétázott szobák, teljesen kiépített, gáztűzhellyel és bútorzattal ellátott konyhák, sőt a szobákban még sötétítő függöny is várta a boldog beköltözőket. A tömb 80 lakásához a földszinten 19(!) garázs tartozott, bennük központi fűtés és hideg-meleg vizű csap. E jellemzők alapján, lakótelepi viszonylatban, az akkori Zalaegerszegen ez a luxus netovábbja volt.

[62] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 404. ő. e. 1972. február 29. jkv. 2. napirendi pont. 183.: „Ezeket az alagútzsalus lakásokat, amelyek most készültek, el tudta adni a városi tanács, a következő[ke]t már nehezen. Felvetik a munkáscsaládok körében, hogy a padlószőnyeg és a tapéta kicserélése majd nagyon sokba fog kerülni."

[63] HU MNL ZML XV.53.1.g. 42. perctől.

[64] Lengyel 1991, 2.

központ teljes átépítése. A szándékot hamarosan tett követte, és két évtized alatt teljesen eltüntették Zalaegerszeg régi városközpontjának java részét, nem egy helyen még a tradicionális utcaszerkezetet sem kímélve, a modernitás jegyében. Mivel az alagútzsalus technológiával esztétikailag és funkcionálisan is variábilisabb épületeket lehetett emelni a panelházakhoz képest, ezért a városközponti rekonstrukciót is ezzel az építési móddal hajtották végre, ennek a főszereplői az úgynevezett „Csipkeházak" lettek, melyek vezető tervezője Vadász György volt. A földszintes, egyemeletes házak helyére épített négy–hét emeletes, váltakozó magasságú, a Zalai-dombság hullámzását imitáló,[65] több száz lakást és több tucat üzletet magában foglaló komplexum amellett, hogy teljesen átformálta a városközpont arculatát, egyúttal a hetvenes-nyolcvanas években feltette Zalaegerszeget a hazai építőművészet térképére. A szaklapokban sorra jelentek meg az egyöntetű méltatások,[66] ami tovább növelte a városvezetés ázsióját, és könnyebbé tette az újabb projektek építészeti organizálását. Vélhetően ez a maga korában előremutatónak, modernnek és követendőnek tekintett városközponti rehabilitáció is közrejátszott abban, hogy a Magyar Urbanisztikai Társaság „a városfejlesztésben elért kiemelkedő eredményekért" 1975-ben a „Zalaegerszeg Város Tanácsa és társadalma részére" Hild János-emlékérmet adományozott.[67]

Az impozáns lakásépítési adatok, az érte járó elismerések azonban nemhogy csökkentették volna a városra nehezedő szociális nyomást, hanem éppen fordítva, fokozták azt. A lakáshoz jutás növekvő esélye ugyanis folyamatosan hívott elő olyan látens igényeket, amit a korábbi gyengébb eredmények elnyomtak, másrészt a kisfalvak fokozatos ellehetetlenítése a fiatalságot egyre fokozottabban a városokba taszította, tehát a „push" és „pull" erők egyaránt jelen voltak, ami a településállomány fokozatos és gyorsuló polarizálódását idézte elő. Míg a lakásigénylők száma Zalaegerszegen 1971-ben 1289 volt, addig ez a szám 1975-re 2315-re, 1980. január 1-jére pedig 3502-re emelkedett.[68] Ráadásul a lakásépítés volumene Zalaegerszeg esetében az országos összehasonlításban csak arra volt elég, hogy a lakásellátottság terén átlag alattiból átlagos legyen.[69]

Mivel a lakosság beáramlása és ezzel együtt a lakáséhség nem csillapodott, a város vezetése a landorhegyi és a kertvárosi lakótelepek mellett megkezdte egy harmadik nagy lakótelep kialakításának előmunkálatait, a város északi részén, a ságodi fennsíkon. A helyszín kiválasztásában az is szerepet játszott, hogy itt zöldmezős beruházásként indulhatott a lakásépítés, vagyis szemben például a belvárosi lakásépítkezésekkel, itt a szanálás egyrészt nem csökkentette a lakásállományt, másrészt a bontási költségek nem növelték a lakások árait. 1978-ban ki is írták a tervpályázatot a távlatosan 4500 többszintes, telepszerűen épülő lakást magában foglaló városrészre. Az 1981-től építeni tervezett új lakóte-

[65] Vadász 1979, 26–28.

[66] Román 1980; Kubinszky 1980. A tervező BUVÁTI és a kivitelező ZÁÉV 1979-ben építészeti nívódíjat kapott a városközpont tervezéséért és kivitelezéséért. Kiss–Fatér 1997, 456.

[67] Évkönyv 1975–1976, 35.

[68] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1975. június 10. jkv. 3. napirendi pont. 375; Évkönyv 1980, 31.

[69] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 27; Vö. HU MNL ZML XV.53.1.e. 21. perctől.

lepnek központi döntés értelmében fogadnia kellett a veszprémi házgyár termékeit, vagyis alapvetően, 80 százalékban paneles, míg 20 százalékban alagútzsalus technológiával építették volna fel a lakásokat.[70] Az 1980-as évek elejétől induló népességcsökkenés, a városba vándorlás mérséklődése, sőt a folyamat megfordulása, az agglomerációs települések növekedése, párosulva mindez az állami erőforrások gyorsuló ütemű csökkenésével, eliminálták az újabb zalaegerszegi lakóteleptervet, ezzel a panellakások itteni megjelenését. A már említett új általános rendezési terv elfogadásakor, 1980-ban – a kissé sutává egyszerűsített jegyzőkönyv szerint – így fogalmazott Kustos Lajos tanácselnök: „Minden módon indokolt, hogy a túlzott urbanizáció lassuljon. A város népessége 10 év alatt 50%-kal nőtt, a városkörnyéki községek pedig elnéptelenedtek. […] Ha sikerül a funkcióját növelni ezen községeknek, akkor a népesség visszatartható."[71]

A Zalaegerszeg 1970-es évekbeli expanzióját illusztráló, eddig felsorolt elemek, mint a népességnövekedés, a költségvetési viszonyok, a lakásépítkezések alakulása oka, de legfőképpen okozata volt ennek a folyamatnak. Az egymást erősítő, ok-okozati viszonyban álló tényezők között utolsóként említem azt az elemet, amelyik igazából az originális oka volt ennek az expanziónak, amely Zalaegerszeg esetében az ötvenes évek elején megkezdődött, és egyre inkább gyorsulva az 1970-es évekre teljesedett ki. Ez nem volt más, mint a tervgazdaság által vezérelt iparosítás. A szocialista tervgazdálkodás kezdettől fogva, ideológiailag is meghatározottan az indusztrializáció bűvöletében élt, azt tekintette minden jó forrásának, a rendszer célja az iparosítás formájában véghez vitt „modernizáció", az ipari társadalom felépítése volt.[72] Zalaegerszeg iparosítási folyamatán belül is több olyan tényezőt figyelhetünk meg, amelyek egymást erősítették, jó ideig szakadatlanul növelve az ipari munkahelyek és ezzel együtt a foglalkoztatottak számát.

Nem részletezve e helyütt az okokat, csak a folyamat főbb elemeinek láttatása érdekében utalnék arra, hogy az 1950-es évek elején a már kezdetekben is ezer főnél többet foglalkoztató ruhagyár, a mellette felépült tejipari vállalat és a frissen felfedezett nagylengyeli olajmező olajának feldolgozására épített kőolaj-finomító alapozta meg a város új keletű iparát, egyáltalán a nagyiparát.[73] A mezőgazdaság 1950-es és az 1960-as évek fordulóján lezajlott kétlépcsős kollektivizálása főleg a fiatal munkaerőt taszította el a falvakból, és biztosította ily módon az ipartelepítés folyamatosságát Zalaegerszegen is.[74] Az 1960-as évek egyik jellemzője volt a fővárosi ipar decentralizálása, így ennek jegyében érkeztek a különböző „kihelyezett tagozatok", gyáregységek, üzemek a zalai megyeszékhelyre is. Így került Zalaegerszegre 1964-ben a Ganz-MÁVAG egyik leányvállalata vagy 1968-ban a VERTESZ

[70] HU MNL ZML XXIII.632.a. 1978. szeptember 7. jkv. 2. napirendi pont. 181; Tompai 1979, 33–37.

[71] HU MNL ZML XXIII.632.a. 1980. február 14. jkv. 2. napirendi pont. 71. Egy hónappal korábban, az 1980. évi költségvetés elfogadásakor a városvezető ismét a realitásérzékéről téve tanúbizonyságot kijelentette: „Már most ki kell jelenteni, hogy a városban a lakásépítés eddig kialakult ütemét nem tudjuk tartani az elkövetkezendő években, mert nincs rá pénzügyi fedezet. Az idei terv az előzőkhöz képest ezért valóban mérsékelt." HU MNL ZML XXIII.631.a. 1980. január 28. jkv. 3. napirendi pont. 4.

[72] Germuska 2004, 9, 19–36.

[73] Káli 2005, 109–120.

[74] Káli 2015, 190–197.

(Villamos Erőmű Tervező és Szerelő Vállalat) gyáregysége. Emellett folytatódott az élelmiszer- és a könnyűipar térhódítása.[75] Az iparosítás alapvetően a környező falvakból beáramló, szakképzetlen, legalábbis az ipari munkához képesítéssel nem rendelkező, azt később megszerző munkaerőre támaszkodott, tehát lényegében extenzív iparosítás folyt, amelynek lehetőségei és forrásai nagyjából a hetvenes évtized végéig álltak fenn.[76] A következő, *7. táblázat* foglalja össze az 1970-es évtized zalaegerszegi indusztrializációjának legfontosabb, közvetlen ipari termelést folytató üzemeit.

7. táblázat. **Zalaegerszegen 1971 és 1980 között átadott új gyárak és üzemek**

	Az ipari üzem
átadásának éve	**neve**
1972	Kőbányai Textilművek (KÖBTEX) új zalaegerszegi telepe
1972	Kozmetikai és Háztartás-vegyipari Vállalat (KHV)
1974	Zala Megyei Gabonaforgalmi Vállalat gabonasilója
1975	Zala Megyei Tejipari Vállalat tejporító üzem
1976	Baromfifeldolgozó Vállalat
1976	Magyar Optikai Művek (MOM) zalaegerszegi gyáregysége
1977	Hűtőház
1978	Mirelitüzem
1979	Bitumenüzem

Forrás: Szekeres 1979, 364–365, Kiss–Fatér 1997, 454–457 adatai alapján, saját szerkesztés

A táblázatban csak a teljesen új gyárak, illetve egyes meglévők jelentős üzemi bővítései szerepelnek. A legtöbb meglévő gyár, gyáregység, illetve üzem többször is bővített, fejlesztett kisebb mértékben a jelzett időszakban, ezek adatai nem szerepelnek a fenti táblázatban. Jól láthatóan az 1970-es évtizedben is folytatódott az a tendencia, ami a megelőző évtizedben vette kezdetét, nevezetesen a budapesti nagyvállalatok vidéki telepítése. A leányvállalatiság, illetve a trösztösített iparirányítás révén a helyi vállalatok döntő része nem volt önálló, ez a fajta kiszolgáltatottság évtizedekkel később bosszulta meg magát.[77] Az iparosítás – városba vándorlás – lakásépítés egymást erősítő, egyre jobban felpörgő

[75] Kiss–Fatér 1997, 452–454.

[76] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 25. Emiatt a fővárosból letelepült vagy azon kívül telephelyet létesítő leányvállalatok a (szakképzetlen) munkaerő bőségére alapozottan korszerűtlen gépparkot, elavult technológiákat hoztak a vidéki telepeikre.

[77] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 7. Kustos Lajos tanácselnök: „Az ipartelepítés most folyó szakaszaival kialakul a városnak az az [ipar]szerkezete, amit az ipartelepítési program keretében ide lehetségesnek ítéltek az állami szervek. Zalaegerszegen az iparvállalatok központjai majdnem mind Budapesten vannak."

„mókuskerekét" – ahogy korábban már utaltam rá – a hetvenes évtized második felében már több vonalon is próbálták lassítani. A megyei pártbizottság párt-végrehajtóbizottságának egyik 1976-os ülésén a megyei első titkár, Varga Gyula tömören, a maga egyszerű gondolkodásával fogalmazta meg a lényeget: „[...] ma már nem abban a helyzetben vagyunk, hogy tapsoljunk annak, hogy ha ideadnak egy-egy gyárat a megyébe, mert egy kicsit túlfutottunk az iparosítás tekintetében."[78]

Zalaegerszegen idővel lényegesen több munkahely létesült, mint ahány foglalkoztatott a városban élt. Csak egyetlen időkeresztmetszet jellemző adatát citálnám e helyütt: 1974-ben a városban 34 300 foglalkoztatottat tartottak nyilván, akik közül 24 900 volt a helybeli, míg 9400-an ingáztak (25,3 százalék). Természetesen az ingázók közül nem mindenki akart idővel a városba beköltözni, de ebből az egy adatból is érzékelhető talán, hogy a városba való letelepedési szándék, a lakáshoz jutás milyen feszítő erő lehetett. A munkahelyek közül 19 300 volt az ipari és építőipari munkahelyek száma, ami ekkor, 1974-ben a megye ipari munkahelyeinek 38 százalékát jelentette.[79] Az ipari profilú gazdasági szervek nagysága – országos összehasonlításban – kis, illetve közepes méretűnek számított. 1977-ben mindössze három olyan vállalat tevékenykedett a városban, amelynek a létszáma meghaladta az ezer főt. A vállalatok nagyobb része kooperációs láncolatba kapcsolódva, főleg munkaigényes és nem technológiaintenzív részműveleteket végzett, intermedier termékeket gyártott, és – ahogy említettem – budapesti központból irányították őket.[80] A szűkebben értelmezett ipari szektoron túl a magasépítéssel foglalkozó építőiparban is jelentős kapacitások, ennek folyományaként jelentős számú munkahely alakult ki a zalaegerszegi állami (ZÁÉV), tanácsi (Zala Megyei Tanácsi Építőipari Vállalat) és szövetkezeti (Zalaegerszegi Építőipari Szövetkezet) szektorban. A foglalkoztatottság ebben az ágazatban az 1970-es években tetőzött, azon belül is az 1975-ös év volt a kulminációs pont, amikor a magas- és mélyépítések csúcsra járatódásának köszönhetően (lakások, gyárak, intézmények, vonalas infrastruktúra) több mint 7000 fő dolgozott Zalaegerszegen az építőipar egészében. A másik oldalról közelítve elmondhatjuk, hogy ennek a nagy és megyei viszonylatban erősen Zalaegerszegre koncentrált építőipari kapacitásnak is köszönhető, hogy az expanziót biztosító/okozó építkezések megtörténhettek.[81] Zalaegerszeg későbbi évtizedekben is meghatározó iparszerkezete az 1970-es évtized végére alakult ki, amelynek meghatározó tengelyei az élelmiszer- és könnyűipar mellett a gép- és a vegyipar lettek. Különösen az előbbi kettő iparág néhány reprezentánsa (ZAKO, Zalahús, Zalabaromfi, Zalabútor) alapozta meg ebben az évtizedben az országos hírnevét is, amely az ezredforduló tájékáig tartotta magát.

Összefoglalva Zalaegerszeg 1970-es évekbeli expanzióját, elsősorban annak kétarcúságát kell kiemelni. A szocialista kori tervgazdálkodási metodikát, benne a településfejlesztési politikával az egész rendszerre jellemzően a koncentráltság, a redisztribúció és

[78] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 515. ő. e. 1976. május 18. jkv. 1. napirendi pont. 7.
[79] HU MNL ZML XXIII.2.a. 1975. június 10. jkv. 3. napirendi pont. 385–386.
[80] HU MNL ZML XXXV.1.a.d. 557. ő. e. 1977. november 29. jkv. 2. napirendi pont. 25.
[81] Szekeres 1997, 362.

a szubszidiaritás hiánya határozta meg. A nagyobb települések preferáltsága, szemben a kistelepülések elhanyagolásával tulajdonképpen a kommunista dogmatika egyik alapeleméből, az indusztrializáció fetisizálásából következett. A helyhez kötött kitermelőiparon túl a feldolgozóipar koncentrált, nagyüzemi kereteit az éppen emiatt felduzzasztott létszámú városokban tudta elképzelni a rendszer. Ennek egyik oka a spórolás volt, hiszen a városok vonzáskörzetébe tartozó vidéki, városkörnyéki vonalas infrastruktúra kiépítése, ideszámítva a közlekedési hálózatokat is, jelentős költségeket vont volna el a közvetlen termelést folytató és emiatt privilegizált ipari beruházásoktól. A szándékolt spórolás összgazdasági keretek közötti realizálódása azonban megkérdőjelezhető, ha a városi lakásépítések és a mögöttes intézményi infrastruktúra kiépítésének költségeit is számításba vesszük. A kommunista rezsim szemszögéből nyilván nem mellékes szempont volt az a társadalmi átalakulás, amit az urbanizáció és az iparosítás kart karba öltő folyamata hozott a konyhára. Fontos szempont volt a mezőgazdaság kollektivizálásával felszabaduló fiatal munkaerőnek a városok felé terelése, hiszen burkolt célként a kommunista ideológiával kezdettől fogva mereven szemben álló falusi társadalmi szövetek meglazítása, majd szétszaggatása és felszámolása, ezzel együtt az „ideológiai nevelés" városokban való hatékonyabb megszervezésének és gyakorlásának lehetősége erősen motiválta a döntnököket, és ez a cél felülírta a gazdasági racionalitásokat is.

Ebben a folyamatban – kutatási tapasztalataim szerint – a településhálózat-fejlesztési koncepció 1971-es elfogadása csak egy állomás, mégpedig a már beindult és gyorsuló településpolarizálódási folyamatot „törvényesítő", tudományosnak látszó érvekkel megalapozott és alátámasztott stáció volt. Zalaegerszeg, önmagában tekintve, ennek az elképzelésnek az abszolút nyertese lett, hiszen a megyeszékhelyi rangja ellenére marginálisnak számító kisvárosból a magyar települési hierarchiában jelentősen előre tudott lépni a népességét, intézményhálózatát és gazdasági erejét tekintve egyaránt, mely folyamat, különösen az egzakt módon leginkább megragadható elemeket tekintve az 1970-es években zajlott a legintenzívebben. Más szemszögből ez egy extenzív folyamat volt, hiszen alapvetően a gyengén vagy egyáltalán nem szakképzett munkaerőre alapozott, emiatt a központosított iparpolitika munkaerő-igényes és általában nem technológiaintenzív gazdasági ágazatok városbéli megtelepedését segítette elő. A régi gúnyájukat gyorsan kinövő, kamaszodó városok minden szimptómája jelen volt Zalaegerszegen ebben a korban, ami a legneuralgikusabb lakáskérdéstől kezdve az intézményhálózaton (bölcsőde, óvoda, iskola, egészségügy, művelődés) és az ellátórendszereken át (kereskedelem, szabadidős létesítmények stb.) a szűkebb értelemben vett infrastrukturális viszonyok finoman szólva sem egyenletes fejlődéséig/fejlesztéséig bezárólag a makrokörnyezet, a tervgazdálkodás eleve elrendelten meglévő működési turbulenciáit tükrözte vissza.

Felhasznált források

Levéltári források

HU MNL ZML = Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
jkv. = jegyzőkönyv
ő. e. = őrzési egység

XV.12. Zala megyei terület- és településrendezési tervek
XV.53.1.e. Angyalosi Dániellel, a Zala Megyei Tanács Tervosztályа egykori vezetőjével készített hanginterjú – A tizenötéves lakásépítési program Zala megyében 1961–1975. 2012. szeptember 11.
XV.53.1.g. Angyalosi Dániellel, a Zala Megyei Tanács Tervosztályа egykori vezetőjével készített hanginterjú – Területfejlesztés 1975–1980. A Keszthelyi járás visszacsatolása. 2012. szeptember 25.
XXIII.1.a. Zala Megyei Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.
XXIII.2.a. Zala Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága iratai. Ülésjegyzőkönyvek.
XXIII.631.a. Zalaegerszegi Városi Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek.
XXIII.632.a. Zalaegerszegi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága iratai. Ülésjegyzőkönyvek.
XXXV.1.a.d. Magyar Szocialista Munkáspárt Zala Megyei Bizottsága iratai. Pártvégrehajtóbizottság üléseinek jegyzőkönyvei.
XXXV.1.b.c. Magyar Szocialista Munkáspárt Zala Megyei Bizottsága iratai. Apparátus iratai. Ipari és Közlekedési osztály iratai.

Statisztikai adatok

KSH 1949, 1.: *1949. évi népszámlálás. 1. Előzetes adatok.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1950, 9.: *1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1962, 3. j.: *1960. évi népszámlálás. 3. j. Zala megye személyi és családi adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1972, 15.: *1970. évi népszámlálás. 15. Zala megye adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1981, 20.: *Népszámlálás 1980. 20. Zala megye adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1981, 21.: *Népszámlálás 1980. 21. Demográfiai adatok.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1982, 28.: *Népszámlálás 1980. 28. A városok főbb adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH 1992, 22.: *1990. évi népszámlálás 22. Zala megye adatai.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
KSH Zala megye 1972: *Zala megye statisztikai évkönyve 1971.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1973: *Zala megye statisztikai évkönyve 1972.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1974: *Zala megye statisztikai évkönyve 1973.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1975: *Zala megye statisztikai évkönyve 1974.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1976: *Zala megye statisztikai évkönyve 1975.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1977: *Zala megye statisztikai évkönyve 1976.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1978: *Zala megye statisztikai évkönyve 1977.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.

KSH Zala megye 1979: *Zala megye statisztikai évkönyve 1978.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1980: *Zala megye statisztikai évkönyve 1979.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.
KSH Zala megye 1981: *Zala megye statisztikai évkönyve 1980.* Zalaegerszeg, Központi Statisztikai Hivatal Zala Megyei Igazgatósága.

Felhasznált irodalom

Belényi Gyula 1996: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963).* Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
Bibó István – Mattyasovszky Jenő 1950: *Magyarország városhálózatának kiépítése.* Budapest, Államtudományi Intézet.
Christaller, Walter 1966: *Central Places in Southern Germany.* New Jersey, Englewood Cliffs, Prentice-Hall Inc.
Erdei Ferenc 1939: *Magyar város.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
Erdei Ferenc 1940: *Magyar falu.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt.
Évkönyv 1975–1976: *Tanácsi évkönyv 1975–1976.* Zalaegerszeg, Zalaegerszeg Város Tanácsa.
Évkönyv 1980: *Tanácsi évkönyv 1980.* Zalaegerszeg, Zalaegerszeg Város Tanácsa.
Germuska Pál 2002: A szocialista városok létrehozása. *Századvég* (Új folyam) 24. 49–73.
Germuska Pál 2004: *Indusztria bűvöletében.* Budapest, 1956-os Intézet.
Hajdú Zoltán 1989: Az első „szocialista" településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951) *Tér és Társadalom* (3) 1. 86–96.
Jónás Károly 1990: *Pártpanoptikum. 35 választás, 256 párt Magyarországon. 1848–1990.* Budapest, INTERART.
Káli Csaba 2005: *Zalaegerszeg az „ötvenes években" 1947–1956.* Zalaegerszegi Füzetek 9. Zalaegerszeg, Zalaegerszegi Millecentenáriumi Közalapítvány.
Káli Csaba 2015: Bekerítés és társadalmi ellenállás. A parasztság kollektivizálása Zalában. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 181–202.
Kiss Gábor – Fatér Bernadett 1997: Zalaegerszeg történelmi kronológiája 1247–1997. In Kapiller Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok.* Zalaegerszeg, Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Közgyűlése, 441–464.
Kőszegfalvi György 2009: Törekvések a magyarországi településrendszer tudatos fejlesztésére. Az Országos településhálózat-fejlesztési koncepció. *Területi Statisztika,* (49) 6. 571–584.
Kubinszky Mihály 1980: A zalaegerszegi városközpont. *Magyar Építőművészet* (29) 2. 64.
Kustos Lajos 1979: A tanácsi gazdálkodás lehetőségei és tapasztalatai Zalaegerszeg városban. (A IV. és V. ötéves terv időszakában.) In Jakabfi Rudolf (szerk.): *Évkönyv.* Zalaegerszeg, MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, 125–150.
Kustos Lajos 1982: A tanácsok szerepe a komplex városfejlesztés tervezésében és megvalósításában. In Jakabfi Rudolf (szerk.): *Évkönyv.* Zalaegerszeg, MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, 83–108.
Lengyel Imre 1991: A házépítések (anti)szociális támogatásának krónikája. *Tér és Társadalom* (5) 1. 1–22.
Magyary Zoltán 1942: *Magyar közigazgatás.* Budapest, Egyetemi Nyomda.
Perczel György (szerk.) 1996: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza.* Budapest, ELTE – Eötvös Kiadó.
Román András 1980: Így is lehet városközpontot építeni! Zalaegerszeg. *Magyar Építőművészet* (29) 2. 63.
Simonffy Emil 1985: Bevezetés. In Gyimesi Endre (szerk.): *Zalaegerszeg. Dokumentumok a város történetéből.* Zalaegerszeg, K. n., 7–56.

Szekeres Jánosné 1997: Zalaegerszeg 1945–1997. In Kapiller Imre (szerk.): *Zalaegerszeg évszázadai. Várostörténeti tanulmányok.* Zalaegerszeg, Zalaegerszeg Megyei Jogú Város Közgyűlése, 351–386.
Tompai Géza 1979: Zalaegerszeg-Ságodi fennsík (Tervpályázat-ismertetés). *Városépítés* (16) 2, 33–37.
Vadász György 1979: Egy megvalósuló terv. *Városépítés* (16) 4. 26–28.

BÁNKUTI GÁBOR

Rendszer és városkép

Az államszocialista rendszer működési mechanizmusának lenyomatai Pécs településszerkezetén[1]

Az emberi élet térhez és időhöz kötött, történeteink és kapcsolataink alapvető rendezője a tér, a közeg. A térformálás és a térhasználat módja, tradicionális és hagyományteremtő formái – a szűkebb és tágabb közegeké – kapcsolati hálóink szervezésén túl alapvetően befolyásolják az egyén motivációit, a személyes potenciál aktiválhatóságát. Egész egyszerűen fogalmazva: az élet tere és az élet minősége összefügg.

A társadalom térdimenziója a politikai döntések szférájában is meghatározó, különösen ott, ahol a társadalmi viszonyok radikális átrendezése az ambíció. Magyarország városainak 1945 utáni fejlődése – az új városok, városrészek, lakótelepek elhelyezkedése, mérete, arculata – az államszocializmus időszakában végbement gazdasági, társadalmi és politikai változások térbeli szintézise vagy legalábbis a történtek egyik fontos dimenziója.[2]

Az új (szocialista) „igényeknek és követelményeknek" megfelelő, központosított, alapvetően mindvégig a „tervszerű szocialista iparosítás" bázisára építő fejlesztést ideológiai, politikai, gazdasági és külső – hidegháborús – tényezők határozták meg, megszakítva a városok fejlődésének organikus sajátosságait. A növekedés, a fejlődés mennyiségi mutatói tekintetében Pécs e folyamatok abszolút nyertesének tűnik. Az ötvenes években a nehézipar-centrikus iparosítás, majd a bányászat erőteljes felfutása, a hatvanas évektől pedig a Budapest túlsúlyos („vízfej"-) státusát mérsékelni igyekvő, a kijelölt régióközpontoknak biztosított források és szerepkörök együttesen teremtettek kivételes helyzetet a város számára.

A jórészt a megye falvaiból beáramló/elmenekülő agrárnépességnek köszönhetően a város lakosainak száma 1941-hez képest 1960-ra 56%-kal gyarapodott (114 713 főre), úgy, hogy 1954 és 1960 között átlagosan 3000 fővel nőtt évente, ezzel abszolút számban a legnagyobb növekedést produkálta a vidéki települések között. A növekedés a következő évtizedben is folytatódott, Pécs 1970-ben már 150 ezer lakost számlált. 1960 és 1970 között 11 790 lakás épült, a teljes lakásállomány 36,2%-a. Ezzel a dinamikával Pécs a megyei jogú városok körében ebben a kategóriában is az első helyre került.[3] A különféle településrendezési tervek és városfejlesztési koncepciók a központi elvárásoknak megfelelően még a 80-as

[1] A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj keretében készült.
[2] Hajdú 1992, 29.
[3] Fulmerné 1987, 32, 50–51.

évek elején is töretlen növekedéssel számoltak – az ezredfordulóra 210–230 ezres városi népességet prognosztizálva, amely távlatilag akár a 300 ezer főt is meghaladva gyarapodhat –, miközben a makrogazdasági tendenciák és a külső hatások nyomán kialakult szerkezeti aránytalanságok félreérthetetlenül jelezték a célkitűzések tarthatatlanságát.

A következőkben a kötet témájához a helytörténeti kutatás interaktív közösségi fórumait megteremtő Pécs8 program tapasztalatait hasznosítva kívánok kapcsolódni.[4] Ennek egyik tanulsága a történettudományban „téri fordulat" névvel illetett megközelítésmód relevanciája, a „tér" mint történelemformáló tényező tudatosítása.[5] E szerint a tér nem üres keret, díszlet, hanem viszonyok, kapcsolatok rendszere. Olyan valóság, amely szabályozza az egyének és csoportok viselkedését, és így hozzásegít a történések okainak magyarázatához.

A másik tényező kutatástörténeti: a tudáselsajátítás és tudásbefogadás manapság több ponton is érzékelhető induktív meghatározottsága. Praktikusan az, hogy egy személyes történet vagy a történetet megidéző tárgy, jelenet, motivikus elem historikus keretbe helyezése lehetőséget teremt a múlt eseményeihez való kapcsolódáshoz, katalizátora lehet az „érintettség" felkeltésének. Ez nem bontja meg az oksági kapcsolatokra épülő narratívát, ugyanakkor az összefüggések intencionális állapotokon (röviden: „mit éltek meg") át érvényesülő hálózatát is láthatóvá teszi.[6]

A téma térbeli és időbeli kapcsolatainak vizsgálatában a településpolitikát kivételesen széles perspektívában szemlélő és láttató földrajztudós, Hajdú Zoltán nyújtott eléggé nem méltányolható segítséget.[7] A KRTK RKI[8] Dunántúli Tudományos Osztályának vezetője ezen felül a jogelőd intézmény, az 1943-ban létrehozott, a helyi terület- és városfejlesztési koncepciók készítésének egyik alap-, illetve háttérintézménye, a Dunántúli Tudományos Intézet kutatóinak munkásságára is felhívta a figyelmemet. Az intézet egykori vezetői, Szabó Pál Zoltán és Bihari Ottó, valamint munkatársaik – akik közül külön említést érdemel Erdősi Ferenc és Fulmerné Kovács Katalin munkássága – terjedelmes és olykor kivételes szakmai értékű, jelentős részben csak kéziratban fennmaradt, a szakmai közvélemény számára is jóformán ismeretlen háttéranyagot, tanulmányt, hatásvizsgálatot keletkeztettek.[9] Ezekből a dokumentumokból a város fejlődésének egy sajátos – az éppen aktuális tervek, az elfogadott központi és helyi koncepciók vonatkozásában diakrón – íve

[4] https://pecs8.hu. A programról lásd Bánkuti 2019.

[5] Keszei 2015.

[6] Azaz az érintettség felismertetése kétségkívül módszertani kérdés. A tudás szerveződésének ez a jellegzetessége ihlette a Pécs8 kezdeményezői által jegyzett „kísérleti" tanulmányt: Bánkuti–Dévényi 2018.

[7] Hajdú Zoltán a Pécs Története Alapítvány felkérésére a készülő városmonográfiához háttéranyagként *A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet interakciója Pécsett a 20. században* címmel alapvető áttekintést is készített. Hajdú 2018. Mindenkor készséges segítségét ezúton is köszönöm!

[8] Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete.

[9] Ezen írásoknak csak egy része lelhető fel az intézet könyvtárában, más részüket a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) és a Pécsi Tervező Vállalat (PTV) dokumentációját is kezelő Lechner Tudásközpont Építésügyi és Földügyi Dokumentációs Osztálya őrzi igen korszerű kutatószolgálattal.

bontakozik ki: Szabó Pál Zoltán[10] 1945-ben papírra vetett, 300 ezer lakosú Pécsről szóló víziója előrevetíti a későbbi ambíciókat, a 70-es évek első felétől írt hatástanulmányok pedig már óvatosan jelzik az ezzel összefüggő anomáliákat,[11] miközben a városrendezési tervek és településfejlesztési koncepciók továbbra is a város népességének dinamikus növekedésével számolnak, illetve olykor kifejezetten erre a tényezőre – mint a „fejlett", központi szerepkört ellátó város legfőbb attribútumára – építenek. Az intézet munkatársához kötődik az első átfogó válságdiagnózis is. Fulmerné Kovács Katalin 1987-ben írt tanulmányában, a korábbi évtizedek erőltetett fejlesztései következtében kialakult helyzet várható vagy már észlelhető súlyos következményeit elemezve tette nyilvánvalóvá a szemléletváltás és a pályamódosítás elkerülhetetlen szükségességét.[12] Mindazt, ami pár év múlva a rendszerváltás időszakának megváltozott gazdasági és nemzetközi politikai fejleményei között lett a város – ekkor már brutális – valóságává.

Ennek alapján csábító lett volna Pécs 1945 utáni történetét a városról és társadalmáról szóló kortárs diskurzusok tükrében vizsgálni, azonban a történeti értékeléshez célszerűbbnek látszott egy egzakt szempont, a városi térszerkezet alakulásának nyomon követése. A morfológiai változások plasztikusan érzékeltetik a fejlődésben észlelhető torzulást, és mint az éppen aktuális törekvések objektivációi, folytonos magyarázatra – a szándékok és az adottságok interakciójának számbavételére – késztetnek.

Pécs fejlődésének földrajzi adottságai és történeti tényezői

Az 1945 utáni fejlemények vizsgálatát a város történetében kontinuus tényezők figyelembevételével kell kezdenünk. Ehhez képest válik értékelhetővé a város szerkezetét és történetét alakító új hatások jelentősége. Szükséges ezért rögzíteni az itt létrejött település államalapítás utáni szerves fejlődésének – a város környezetére és azon messze túl is ható – két fő tényezőjét: (1.) az adminisztratív, egyházi-világi és ezekhez kapcsolódóan kulturális központi szerepet és (2.) a táj adta lehetőségek gazdasági kihasználását, elsősorban a szőlő és a bor, majd később a szén jelentőségét.

[10] Szabó Pál Zoltán (Pécs, 1901 – Pécs, 1965) geográfus, karsztkutató. Földrajztudományi tanulmányait a budapesti tudományegyetemen és pécsi Erzsébet Tudományegyetem Bölcsészeti Kara földrajzi tanszékén végezte, 1927-ben Teleki Pál budapesti tanszékén, majd Pécsett tanársegéd, 1932-ben magántanárként habilitálták. 1943-tól haláláig az 1943-ban alapított Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója. 1948-ban részt vett a Pécsi Pedagógiai Főiskola megszervezésében, ennek első igazgatója is volt. Fő kutatási területe a természetföldrajz, ezen belül a morfológia, továbbá hidrológiai és karsztkutatási eredményeivel szerzett szakmai elismerést. Több mint félszáz szakvéleményt készített főleg Pécs és egyéb települések vízellátási gondjainak megoldásáról. Pécsről sok értekezése jelent meg, különös tekintettel a földrajzi helyzetből következő sajátosságokra. A Magyar Földrajzi Társaság (1962–1965), a Magyar Hidrológiai Társaság elnöke, a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társaság alelnöke, tagja az MTA Földrajzi Tudományos Bizottságának. A Hazafias Népfront Baranya megyei elnöke, majd haláláig a megye országgyűlési képviselője. http://www.rkk.hu/hu/az_rki/jelenlegi_es_korabbi_igazgatok/szabo_pal_zoltan; Fejér 1966.

[11] Bihari 1973a, Bihari 1973b.

[12] Fulmerné 1987.

A város térszerkezetének alakulása szempontjából megkerülhetetlen legalább egy pillantást vetni Pécs sajátos földrajzi-természeti környezetére is:[13] Granasztói Pál szép kifejezésével a Mecsekről „menedékesen" délnek lejtő város, kelet és nyugat felé hosszan elnyúló, délen síkságba olvadó alakzata minden ponton a táj jelenlétére utal, a város utcáinak vonalával is a terephez simul.[14] Az egész város alaprajzában a K–Ny-i irányú terjeszkedés tendenciája jut kifejezésre. Északra a szőlők és a mecseki erdők, délen a Szigeti országút alatt jelentkező magas talajvíz, majd lejjebb a vizenyős rétegek, mocsarak akadályozták a terjeszkedést, „mindössze a Krumpli-völgy (a Hunyadi út völgye) alsó hordalékkúpján futó Siklósi út tudott átjutni a Pécsi-víznél, a mai bőrgyárnál összeszűkülő mocsáron".[15] A terjeszkedés határait déli irányban a vasút vonala jelölte ki, azonban az 1930-as évekig még a Szigeti út és a vasút közötti terület beépítése sem volt lehetséges a kedvezőtlen természeti adottságok, elsősorban a magas talajvíz miatt.

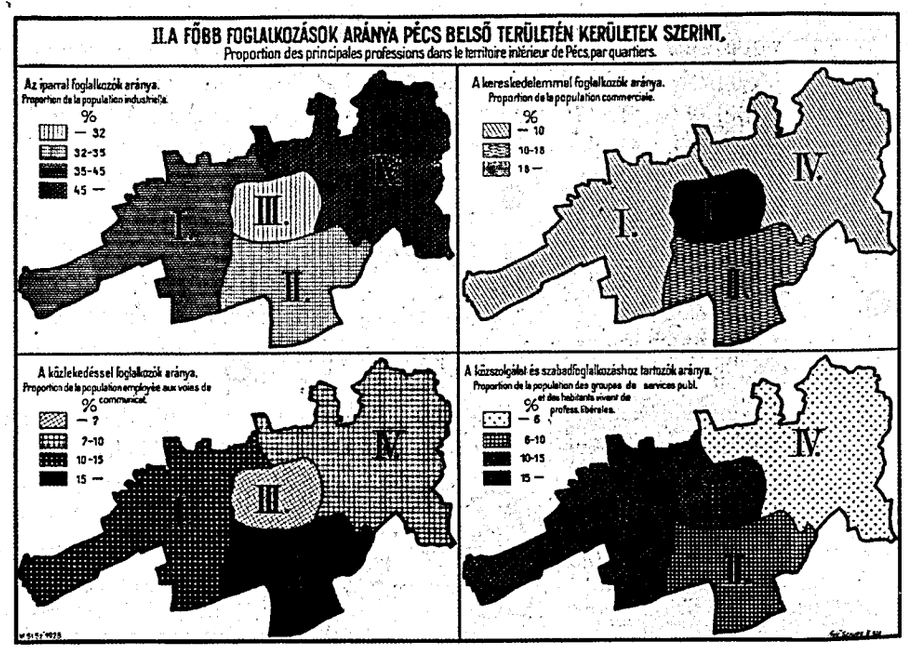

1. térkép. Kovács Alajos: Pécs lakosságának összetétele (I. Szigeti városrész, II. Siklósi városrész, III. Belváros, IV. Budai városrész)

Forrás: *Statisztikai Szemle,* 1928. 4. 366.

[13] A Pécs kialakulásában közrejátszó természeti tényezőkről vázlatos áttekintést nyújt Szabó 1940.

[14] Granasztói 1964, 16–17. „Erőteljes akcentusú" – fogalmaz a város és a táj összhangjára utalva Papp Imre, a „Városképek – Műemlékek" sorozat Pécsről szóló kötetének előszavában. Pogány–Dercsényi 1956.

[15] Erdősi 1968, 18.

Pécs csak a 18. század elején kezdett lassan a falain túl is terjeszkedni (kivétel ez alól a budai külváros, amely már korábban is jelentős méretű városrész volt, az oszmán hódoltság alatt pedig itt élt a város szinte teljes keresztény lakossága), a csaknem teljesen zártan beépült belvárosból a városba futó három nagy fontosságú országút mentén, ami három külvárosnak, kelet felé a Budai, délre a Siklósi, nyugati irányban, Szigetvár felé a Szigeti városrésznek vált alapjává. A közigazgatási beosztás gyakori változása miatt a belvárost és három történelmi külvárosát funkcionális területegységként vizsgálom. Területi lehatárolás szerint a Szigeti külváros a Belvároson kívül északkeleten a Budai külvárossal (az északra haladó Hunyadi út mentén) délkeleten a Siklósi külvárossal (a Rét és Szabadság út közötti telkek érintkezési vonalán) határos. A Budai és Siklósi külvárosok határát a Kilián György (ma Vargha Damján) utca képezi.

Erdősi Ferenc, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa 1968-ban átfogó tanulmányban vizsgálta „Pécs térbeli alkata fejlődésének" a 19. század közepétől induló legújabb szakaszát. Munkájával kora kihívásaihoz kapcsolódott, az aktuális tendenciák és lehetőségek múltban gyökerező eredetét fürkészte:

> Ebben az időszakban épült be külvárosaink területének túlnyomó része. Ma Pécs lakosságának fele az e korszakban felépült új városnegyedekben él. Gazdasági életünk (főként ipari tevékenységünk) döntő hányada az új külvárosi területeken zajlik. A kapitalista iparosítás alapvetően megváltoztatta városunk szerkezetét, eltolódásokat idézett elő a városrészek funkcióiban, területi és lakosságarányukban. Perspektivikus városrendezési terveink megvalósítása nyomán (a belváros kevéssé) a külvárosok annál nagyobb mértékben formálódnak újjá, a már napjainkban is folyó szanálásokat követő átépítésekkel.

Központi kérdése az urbanizációról vallott marxista felfogásának megfelelően az ipari üzemek városfejlesztő hatásának bemutatása volt, azzal a kifejezett szándékkal, hogy „a magasabb társadalmi-gazdasági igények által parancsolt település átépítés-rendezés tervezői és kivitelezői egyes esetekben értékesíthetik az e dolgozatban bemutatott újkori városfejlődés tanulságait".[16] Azaz a formálódó új városfejlesztési terveket a múltbéli előzmények és trendek ismertetésével támogatni. Ez, még az ipari fejlődés jelentőségéről vallott, *mainstream* kortárs elveknek a múltra való visszavetítése – így az aktuális törekvések alátámasztása – mellett is a folytonosság, a helyi adottságok és a történeti folyamatok jelentőségének tudatosítását és azok fontosságának hangsúlyozását jelzi.[17] Jelen kutatás számára pedig, különösen az 50-es évek szinte kizárólag indusztriális meghatározottságú „fejlesztéseinek" vizsgálata esetében, épp ipartörténeti fókusza miatt kínál a helyi intézkedések hatásainak elemzéséhez viszonyítási alapot. Azt is mondhatnám, ebből a szempont-

[16] Erdősi 1968, 2.

[17] Bár Pécs esetében az ipar városfejlesztő hatása valóban meghatározó, a legkevésbé sem kizárólagos. A hazai urbanizáció összetett jelenségéről a legújabb korban lásd: Gyáni 1998. A dualizmus időszakának komplex városfejlesztő erőiről: Vörös 1982. Erdősi megállapításait a pécsi ipar és a városszerkezet alakulásának összefüggéseiről Kaposi Zoltán újabb gazdaságtörténeti kutatásai is megerősítik. Kaposi 2011. Kaposi jegyzi a város gazdaságának átfogó és megkerülhetetlen összefoglalását is: Kaposi 2006.

ból Erdősi 40-es évekkel lezárt kutatásának folytatására inspirál, lehetővé téve a kontinuitás és a megszakítottság nyomon követését.

Hasonlóan továbbvitelre érdemes Erdősinek az az alapvetése, mely szerint az egyes városrészek sajátos fejlődésében az életfunkciók arányváltozásai településszerkezeti, funkcionális-morfológiai és társadalmi arculatváltozásokat eredményeztek. E változások vázlatosan a következők: Pécs legrégibb külvárosa, a Budai városrész esetében a 19. század közepétől az ipari üzemek városfejlesztő hatása a meghatározó. A gyárjellegű üzemek telepítését, pl. a Zsolnay-gyárat a drága fuvarozási tarifa miatt a várostól északkeletre fekvő szénbányák közelsége vonzotta ide. A pécsi feketeszén már a dualizmus időszakában is országos jelentőségű, a kitermelt szén mennyiségét tekintve csak a salgótarjáni medence előzte meg. A Dunagőzhajózási Társaság (DGT) által végzett szénbányászatnak köszönhető városfejlesztő hatás három területen jelentkezett:[18]

- Bányászkolóniák építésében Vasason, Somogyban, Szabolcson és Pécsváradon. Bár e területek közigazgatásilag nem tartoztak Pécshez, a bányát elhagyó munkások javarészt Pécsett telepedtek le, az itt nyitott bányáknak pedig meghatározó szerepük lesz az 1945 utáni ipar- és településfejlesztési politikában.
- Az Üszög–Mohács-célvasút megépítésében és Pécs forgalmának megélénkülésében.
- A városi ipari üzemek gyarapodásában.

A századforduló időszakára megváltozott a városi ipar területi elhelyezkedése, a Budai városrész és a Siklósi városrész viszonylatában. A siklósi külváros ipari negyeddé alakulása több évtizedes folyamat eredménye. Mivel az 1888-as építési szabályrendelet megtiltotta ipari üzemek belvárosban való létesítését, és mert a nyersanyag egy része déli irányból érkezett,[19] a hagyományosan ipari jellegű Budai külváros mellett a gőzenergiával dolgozó vízigényes iparágak a Pécsi-víz tágas lapályán telepedtek le, mivel a város mindig vízhiányban szenvedett. A Siklósi városrész ipari jellegének erősödése a két világháború között is folytatódott.

Az első világháborút megelőző két évtizedet jelentős városi konjunktúra jellemezte, a századforduló legmarkánsabb városfejlesztő tényezője – az ipar mellett – az igazgatási, szociális és katonai intézmények és hivatalok Pécsre telepítése volt.[20] Ennek hatása a külvárosok közül leginkább a Szigeti városrészben érvényesült. A városrészt a 19. században főként fuvarosok, föld- és szőlőművesek lakták, azaz erőteljes volt mezőgazdasági jellege.[21] A város bérkocsi-tulajdonosainak 78%-a szigeti külvárosi lakóhellyel rendelkezett, a fiákeresek mellett jelentős a fuvarosok száma is, az istállók, a pajta, a kocsiszín számára

[18] Erdősi 1968, 6. Bővebben lásd: Pilkhoffer 2008; Pilkhoffer 2010a; Pilkhoffer 2017.
[19] Pilkhoffer 2018, 69.
[20] Pilkhoffer 2018, 72.
[21] A Szigeti városrész korai időszakának historiográfiájáról, utcahálózatáról, házairól és lakóiról precíz és informatív áttekintést ad Schmelczer-Pohánka 2013.

itt állt rendelkezésre telek. Az itt létesült ipari üzemek többsége a mezőgazdasági iparhoz tartozott, legjelentősebb közülük a Hirschfeld-sörfőző. A Szigeti külvárosban valóságos kaszárnyaváros alakult ki a századfordulóra. A Mayer és a Krajczáros, később Ferenc József laktanya (ma a PTE BTK Történettudományi Intézete működik az épületben, itt íródott e tanulmány is), a közös hadsereg, a Lakits-laktanya a honvédség számára épültek, és ez a városi beruházás meggyorsította a környéken a lakóházépítést is. A Szigeti külváros szabad részein – meglehetős összevisszaságban – több épület épül ekkor, mint az egész 19. században együttvéve.

A történelmi országterületen belül periférikus fekvésű, „déli kötődésű" város a dualizmus időszakának végére regionális központi szerepet töltött be mind állami, önkormányzati, egyházi és magángazdasági igazgatási szerepköreit, mind több fokozatú – járási, megyei, szakigazgatási – illetékességét tekintve. Ezt annak is köszönhette, hogy a dél-dunántúli régióban nem volt nagyobb város, mely vetélytársa lehetett volna. A pécsi püspökség két megyét (Baranya, Tolna) foglalt egyházigazgatási régióba, a gazdasági érdekképviseletet ellátó kereskedelmi és iparkamarai székhely négy megyét (Baranya, Somogy, Tolna, Zala) fogott össze Alsó-Dunántúl megnevezéssel. Pécs – részben a pécsi szénmedence központjaként – több szálon épített fel „nyugati kapcsolatokat" a Monarchián belül. Ezek a kapcsolatok nemcsak a gazdaság szűk szegmensére terjedtek ki, de gazdaságszervezési, munkaerő-vonzási, pénzügyi, kulturális jelleggel is bírtak.[22]

Pécs a trianoni békeszerződés országcsonkítása után még inkább déli fekvésű, illetve helyzetű várossá vált, de úgy, hogy az országhatár-változások miatt a déli kapcsolatok súlya, jelentősége csökkent. Előtérbe került viszont az országos településpolitikában, melynek legfontosabb céljává az új államhatáron belül a „központ-hiánypótlás" vált. Ennek során, ha nem is meghatározó módon, de az állam támogatta Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr fejlődését, elsősorban az állami intézmények koncentrálódása vagy éppen a pozsonyi egyetem Pécsre telepítése révén, kisebb mértékben pedig az állami tulajdonú ipari üzemek fejlesztésén keresztül.[23] A két háború között a népesség foglalkozás szerinti megoszlásában csökkent az ipari foglalkoztatottak részaránya (beleértve a bányászatot is), és nőtt a nem termelő szektorban foglalkoztatottak száma és aránya. A város ipari és kereskedelmi funkciói mellett ismét és jelentősen bővült kulturális és adminisztratív szerepköre.[24] Mindez elsősorban az ipari, szolgáltatói szféra magánvállalkozásainak önfejlődéséből, illetve a kulturális intézményrendszer már említett fejlesztéséből fakadt.[25] Összességében a második világháborút megelőző évekre Pécs viszonylag fejlett infrastruktúrájú kereskedelmi, igazgatási, kulturális és ipari központtá vált.

[22] Hajdú 2018.
[23] A pozsonyi M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem Pécsre költöztetése több tekintetben is érintette a város fejlődését. A Prinz Gyula vezette földrajzi intézet megtelepedése, s a Dunántúlra, Dél-Dunántúlra vonatkozó kutatásaik Pécs új térszerkezeti pozíciójának lehetőségeit és határait is sokoldalúan elemezték. Hajdú 2021, 15–16.
[24] Fulmerné 1987, 21.
[25] Vonyó–Vitári 2006, 343–362.

A népességnövekedéssel összefüggésben Pécs térbeli kiterjedése is növekedett. A város egyre inkább behatolt a filoxéra által tönkretett mecseki szőlők területére, a századforduló környékén készült térképek keleti és nyugati sarkaiban pedig már megjelent az akkori központtól még igen távol fekvő Pécsbányatelep és Rácváros utcahálózata is.[26] A szerb megszállás komoly represszív hatása után a 20-as évek közepétől kibontakozó fejlődés a városi népesség növekedésével párhuzamosan a szociálpolitika számára is kihívást jelentett, kiváltképp a lakásviszonyok területén, amit kezdetben csak igényszint alatti bérházak és sebtiben épített kertes kislakások mérsékeltek valamelyest.[27] Az 1930-as évektől kezdve Pécs a vidéki városok között szinte mindig első helyen állt a lakóházak és lakások számának gyarapodásában.

A 20. század első évtizedeiben a Szigeti városrész volt a legnagyobb építkezések színtere. Az oktatási-egészségügyi intézmények, a gyermekmenhely, az árvaház, a vele szomszédos Bábaképző Intézet és a Zichy Gyula pécsi püspök magánvagyonából épült, a korban az ország egyik legkorszerűbb intézményeként számontartott jezsuita Pius Kollégium épülettömbjei észak felé tágították a Szigeti külváros határát. Délnyugaton, a korabeli birtokív szerint legelőként nyilvántartott helyőrségi gyakorlótéren 1930-ban repülőteret alakítottak ki. A városrész társadalmi összetételében a legnagyobb változást a terület déli (a Szigeti út és a vasút közti) részén a terjeszkedést gátló természeti tényezők felszámolása jelentette – az Apponyi (ma Köztársaság) tér helyén a századfordulón még szalonkára vadásztak, korcsolyáztak és csónakáztak! A lecsapolt, szeméttel, törmelékkel, földdel feltöltött területen épített kertes villákba és városi bérházakba a középosztály jól szituált rétegei és tisztviselők költöztek. A vasutasok lakásigényét szintén a környékbeli utcákban elégítették ki.[28] A városrész északkeleti, középső részén részben alkalmazottak és kistisztviselők, részben ipari munkások laktak földszintes, komfortszegény családi házaikban.

Lélekszáma alapján (nem érte el még az ötvenezer főt) Pécs a századfordulón még nem került be az ország számontartott „nagyvárosai" közé, de a növekedés dinamizmusát tekintve az első tíz „legmozgalmasabb" város közé tartozott. Lakóinak száma a 19. század közepén 15 821, az 1910-es népszámláláskor már több mint 47 000 volt, vagyis hatvan év alatt megháromszorozódott. Ha a dualizmus 1910-ig terjedő országos szintű városi népességnövekedését nézzük, Pécs a kilencedik helyet foglalta el a maga 108%-os növekedésével. Ha csak a törvényhatósági jogú városokat nézzük, köztük Pécs a hetedik helyre került. A születésihely-statisztika alapján elsődleges bevándorlási hátterét Baranya, Tolna, Somogy és Verőce megye képezte, de szinte minden megyéből érkezett néhány fő.[29] A növekedés dinamizmusa az 1920–21-es traumát leszámítva a következő három évtizedben sem tört meg, a város népessége 1941-re közel 73 000 főre gyarapodott.

[26] Pilkhoffer 2018, 66.
[27] Kovács 1928, 349–375.
[28] Erdősi 1968, 56.
[29] Pécs demográfiai folyamatait, a lakosság belső tagozódásának alapvető kérdéseit 1920-ig a legátfogóbban Kovács Alajos dolgozta fel a *Magyar Statisztikai Szemle* 1928. évi 4. számában.

E rövid áttekintéssel a város organikus fejlődését meghatározó, az iparosítás és településpolitika 1945 utáni időszakában is folytonos tényezőket igyekeztem számba venni.

Ezek összegezve a következők:

- A városszerkezetet meghatározó természeti környezet:
  - a Mecsek és a Pécsi-víz közötti, a beépítésre alkalmas kelet–nyugati tengelyen elnyúló városforma és a beépítésre alkalmatlannak tekintett területek viszonylag nagy kiterjedése;
  - a belvárosból kivezető három országút mentén kialakult, egyedi karakterű külvárosok;
  - a feketeszén meghatározó szerepe a város fejlődésében és a várostól keletre, északkeletre épített települések létrejöttében;
  - a Pécsi-víz szerepe a Siklósi külváros ipari negyeddé alakulásában;
  - a lakossági és ipari vízellátás általános problémája, a kritikus vízhiány.
- Az „örökölt" település- és szociálpolitikai problémák:
  - lakáshiány és rekonstrukcióra szoruló épített környezet;
  - az ipari munkaerő hiánya a jelentős bevándorlás ellenére is.
- Az országos településhálózatban betöltött „történelmi" szerep:
  - Pécs közigazgatásban, egyházigazgatásban, regionális köz- és felsőoktatásban, illetve a közszolgáltatások terén, a vasúti és közúti közlekedésben betöltött – regionális – központi szerepe.

A településpolitika programja és gyakorlata közötti diszkrepancia jelentősége a településszerkezet és a városkép alakulásában

Pécs infrastruktúrája, a magyarországi városok között kivételes módon, különösebb rombolás nélkül vészelte át a második világháborút és a Vörös Hadsereg 1944. november 28–29-ei bevonulását.[30] A háború alatt és az azt követő időszakban társadalma azonban komoly veszteségeket szenvedett és főleg társadalmi összetételét tekintve átalakult.[31] A zsidó lakosság döntő részének elhurcolása, majd a háború utáni kitelepítések és az államosítások jelentős változást okoztak a város történetileg kialakult társadalmi összetételében. A lokális „működés" mindennapjait biztosító társadalmi szövet, a gazdaság és a kultúra évtizedek alatt bejáratott hálózatai súlyosan sérültek, hibernálódtak vagy megszakadtak. A vagyonuktól, majd intézményeiktől megfosztott egyházak hagyományos közéleti és társadalmi integráló szerepe radikálisan visszaszorult. A „transzformációs veszteség" elsősorban a város humán erőforrásait érintette. A „városba tó-

[30] Erről legújabban: Bánkuti–Vértesi 2017.
[31] Hajdú 2021, 16–17.

dulás" Pécsett 1949-től felerősödő jelensége nem egyszerűen a népesség területi elhelyezkedésének az átrendeződése, hanem egy minden téren következményekkel bíró folyamat. Kerete a mikroszintű és regionális struktúrák megbomlása, amelyet a zsidótörvények, a háború alatti beszolgáltatási rendszer, a zsidóság deportálása, a front átvonulásának pusztításai, a földelkobzás-földosztás, a németek elűzése és a telepítések ökonómiai-szociokulturális következményei, illetve e traumatikus események egymásra torlódása okozott.[32] Részleteiben nem feltárt, hogy mindennek milyen közvetett és közvetlen hatása volt a régió legnagyobb szívóhatással bíró településének társadalmára. Ezen események struktúraváltoztató és hosszú távon érvényesülő hatását mindenesetre legalább annyira szem előtt kell tartani, mint a településpolitikának és a mezőgazdaság két hullámban történt kollektivizálásának a vidék társadalmára gyakorolt direkt következményeit.

A településpolitika elvi (ideológiai) szintje és erre alapozott konkrét programja önmagában is alig szétszálazható. A működési mechanizmusokban tetten érhető és az „eredményekben" kifejeződő társadalmi gyakorlatra azonban e szintek együttes vizsgálata sem ad önmagában meggyőző magyarázatot. A szocialista területi és településhálózati tervezést ideológiai, hatalmi, gazdaság- és társadalompolitikai szempontok határozták meg, ami a településpolitikát és a településfejlesztési terveket a gazdaság, a politikai struktúra és a társadalom átalakításának voluntarisztikus céljaival, illetve eszközeivel kapcsolta össze.[33] E tekintetben az egész időszak egyik sajátos problémája a terület-, település- és településhálózat-fejlesztés „beillesztése" a centralizált irányítási, közigazgatási és tervezési struktúrába, amelyeket a korszak egészében a (nehéz)ipari ágazati dominancia jellemzett.[34] Mégis, bármennyire is egyirányú a központosított tervutasítás hatalmi rendszere, a végeredményt számos más – időben is változó – elvi és gyakorlati tényező alakította. A tervezés és a végrehajtás során az illetékes szervek között közel sem volt általános a konszenzus, koncepcionális különbségek és hatásköri súrlódások is gyakorta előfordultak.[35] A rendszerint rapid módon végrehajtandó terveket olykor a napi szükségletek vagy éppen az előre nem kalkulált vagy figyelmen kívül hagyott természeti tényezők írták át. A hiány, illetve a javak és eszközök szűkössége pedig rendszerszinten deformálta (ha éppen nem determinálta) a szintén egységes (elvi) programba foglalt esztétikai-építészeti kivitelt.

Mindezen tényezőket a továbbiakban egy-egy példa segítségével érzékeltetem, szándékom szerint a „rész" és az „egész", illetve a „forma" és a „tartalom" fogalmainak a korban marxista mederbe terelt és bőven tárgyalt dialektikus összefüggéseire is reflektálva.

[32] Gyűrűfű, az 1970-re elnéptelenedett baranyai falu esetében e folyamatokat elemzi: Slachta 2009.
[33] Hajdú 1989.
[34] Hajdú 1992, 29.
[35] Hajdú 2018.

A városfejlődés szocialista jellegének és definiálásának lehetősége évtizedek óta vita tárgya a különféle tudományterületek képviselői körében.[36] E dilemmák bemutatását itt nagyvonalúan mellőzve, Barta Györgyi 2010-ben, az *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv*-ben megjelent szemléletmozdító írásának egy ajánlásából kiindulva, Pécs 1945 utáni fejlődését az államszocialista *rendszer* objektivációjának tekintem.[37] A marxista–leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében is meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szintek-nek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás érvényességét.[38] A térszerkezet változása, azaz a programok és tervek *megvalósulása* ugyanis legalább annyira a rendszer *működésének*, mint a városról, a gazdaságról és a társadalomról, a fejlődő szocializmusról és annak építéséről alkotott felfogásnak a lenyomata.

1. kép. **Uránváros, a belső főútvonal távlati képe, nyugatról a főtér felé érkezve**

Forrás: Dénesi 1959, 91

[36] Ezek kiváló bemutatása és a szocialista jelzővel illetett város fogalmi jelentéstartalmának elemzésére is érdemben vállalkozó munka: Germuska 2004. A szocialista város elméleti és historiográfiai kérdéseiről az *Urbs* 2010-ben megjelent V. évkönyve közölt tematikus blokkot Barta Györgyi, Ladányi János, Nagy Ágnes és Horváth Sándor írásaival. Lásd még Barta 2010, 11–25.
[37] Barta 2010, 25–34.
[38] Ö. Kovács 2019, 78.

A település arculatában a legnagyobb mérvű változás a lakásépítés terén ment végbe. A város vizuálisan is azonnal érzékelhető, *más* jellegű fejlődése nemcsak a tervek megvalósulása, sokkal inkább az említett „működés", a város irányításának, a rendszer napi gyakorlatának eredménye. A városépítészetben a szocialista realizmus nem a megvalósult utópia esztétikuma, hanem a reálszocializmus rendszertipikus működése, a bürokratizált politikai diktatúra tárgyiasulása. Elsősorban tehát ezt érdemes vizsgálnunk, annál is inkább, mert az ideológiai meghatározottságokat és elképzeléseket fürkészve a kortárs deklarációkban feltűnő a következetlenség. A termelési és népesedési mutatók tervszámainak rengetegében is világos, hogy ideológiai megalapozás tekintetében axiomatikus az élet tere és távlata közötti szoros összefüggés: a szocialista városépítész feladata, hogy megfelelő „épületkeretet" teremtsen a szocialista élet számára. Miben különbözik ez az új élet a korábbitól? A szocialista társadalom számára elképzelt-tervezett, épített környezet antropológiai kérdés, a „szocialista ember"-ről alkotott vízió. „Milyen" embernek készül az új város? A moszkovita Perényi Imre szerint a városnak nemcsak a mát, hanem a jövőt, a „küszöbön álló" és elkerülhetetlenül megvalósuló társadalom igényeit kell szolgálnia.[39] Hogy milyenek legyenek az új korszak települései, arra az új társadalom jellegében kell keresni a választ. Ez ad alapot a településtudománynak, melynek fő feladata a „település és környezetének tervezésére és üzemeltetésére vonatkozó fejlesztési elvek meghatározása". Az új társadalomról azonban még csak felfogások, elképzelések, hipotézisek vannak, jegyzi meg Perényi is. Ezek szerint a család jelentősége és szerepe várhatóan nem változik, a társadalom „szilárd, tartós alapsejtje marad". A társadalom a családtól részben vagy egészen átvesz számos funkciót, amit a közösség jobban meg tud oldani: a nevelést, étkeztetést, szolgáltatásokat. Perényi e bizonytalan indítás után egy nagy ugrással a „megvalósult" utópiára tér: a kommunista társadalom fejlődése egyet jelent a közösség fejlődésével. Ebben az összefüggésben a közösségen munkaközösséget (pl. üzem, ipartelep), tanulóközösséget (pl. osztály, iskola), lakóközösséget (házcsoport, lakókörzet) stb. értünk. A közösségek több fokozatúak: pl. üzemegység – gyáregység – ipartelep vagy lakóház – lakókomplexum – lakókörzet – lakónegyed. Ezek (lesznek) a települések alapsejtjei, szervezési-tervezési alapegységei. Kialakításuk, csoportosításuk, egymáshoz való viszonyuk, valamint a „közösségek-alapegységek összességének racionálisan kialakítható ötvözete adja meg a település és a településhálózat funkcionális tartalmát".[40] Perényi ezzel az állásponttal lényegében (az SZKP 1962-es – Sztálint „másodszor" is leleplező – XXII. kongresszusára hivatkozva) a 20-as évek Sztálin által 1931-ben berekesztett, pontosabban szocreál mederbe csatornázott vad bolsevik utópiájához tér vissza.[41]

[39] Perényi 1967, 9–12. Szakmai életútjáról lásd: https://urbanistak.hu/category/mnop.

[40] Uo. „A szocialista társadalom életformáinak hatása a települések fejlesztésére" témakörében az MTA Településtudományi Bizottsága és a Magyar Urbanisztikai Társaság 1966 októberében konferenciát rendezett, melynek anyagát a *Településtudományi Közlemények* 19. (1966. november) száma közölte.

[41] A „szocialista városok" létrehozásának ideológiai összefüggéseiről a lenini időszakban lásd: A szociális városépítés. *Korunk* 6 (1931) 1, 47–50.

A Perényi „írói munkásságában" rögzített elvekhez képest a gyakorlatban a bürokratikus koordináció, az önkormányzatiság kiiktatása, az állami tulajdon túlsúlya a városi tulajdonban és a városi szereplők – a különféle fokozatú tanácsi és pártszervek, vállalatok stb. – kapcsolatainak rendszere volt az, amitől egy város „szocialista" várossá lett. Barta szerint e rendszer megértéséhez Kornai János nyomán a politikai struktúrát kell elemezni. Témánk szempontjából leginkább a rendszer szereplői, intézményei közötti kapcsolatokat, a társadalmi-gazdasági folyamatokat szabályozó bürokratikus mechanizmusokat.[42]

Kényszer és hiány

Kérdés, hogy a térbeli struktúra alakulása követi-e, illetve miként követi és jeleníti meg a rendszer logikáját. A jövővel kapcsolatos víziókat az iparosítás, a mobilizáció és az állami tulajdon kizárólagossá válása kapcsolta a jelenhez. A „tudományos szocializmus" ötvenes évekbeli deklarációi a későbbiekben is viszonyítási, hivatkozási alapot jelentettek. Az elvi-elméleti megfontolásokat azonban éppen az iparosítás és a mobilizáció tették viszonylagossá. Értekezni éppen lehetett a fejlett szocialista társadalom ismérveiről és annak városfejlesztési, építészeti összefüggéseiről, a „gyakorlatban" más jellegű volt a kihívás: az iparosítás/kollektivizálás által mobilizált tömegek számára gyorsan és olcsón lakhelyet teremteni. A szűkös erőforrásokból rövid idő alatt minél több épületet felhúzni. Sokkal inkább *ez* az a tényező, ami meghatározta a kivitelezés lehetőségeit.

Lássunk erre az 50-es évekből egy konkrét pécsi példát, a meszesi építkezéseket. A pécsvidéki szénmezők széntelepeinek jelentősége a sztálinvárosi kokszmű kapacitásának növekedésével értékelődött fel.[43] A Pécsi Szénbánya Vállalat 1953-ban tárgyalta a Pécs vidéki bányák távlati fejlesztési feladatait.[44] A később többször módosult tervjavaslat első verziója a beruházások 65%-át a nagymérvű lakáshiány enyhítése érdekében vette igénybe. (A bányavidéken 1938 és 1950 között lényegében nem építettek új lakásokat.) Az 1950-ben kaotikus körülmények között megindult építkezések 1954-ben vettek nagyobb lendületet. A helyszínek kijelölésével kapcsolatban hivatalosnak is tekinthető Krancz Pál,[45] a városi tanács vb-elnökének álláspontja, miszerint „a jövőben teendő jelentéseknél az 5 éves tervvel kapcsolatban kiemeljük a fontos tételeket, meg-

[42] Bartha 2010, 22–29.

[43] Az első ötéves tervtörvényben Baranyából Komló fejlesztése kapott kiemelt figyelmet, ahol a bánya és a város fejlesztése összekapcsolódott. A tervidőszak derekára kiderült, hogy Komló az óriási beruházásokkal együtt sem tudja teljesíteni a Dunai Vasmű (liász) kőszénigényét.

[44] Babics 1961, 288–307.

[45] Krancz Pál (Düsseldorf, 1908 – Pécs, 1986) vas- és fémmunkás, elektrotechnikus, 1923-tól kapcsolódott be a munkásmozgalomba, 1934-től a KMP tagja, 1944 decemberében partizánként igazolták. 1945 márciusától az MKP pécsi titkára, a Baranya Megyei Szakszervezetek Tanácsának elnöke. Nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő 1949-ig, 1948. május 18-tól Pécs polgármestere, 1950 és 1952 között a városi tanács elnöke. 1951-ben jugoszláv kapcsolatok címén vizsgálat indult ellene, 1952 márciusában minden funkciójából leváltották, a megye területéről kitiltották, Ózdon tartózkodott 1954. decemberi rehabilitációjáig. 1955 januárjában visszakerült Pécsre, vállalati vezető, majd 1956 januárjától a Pécsi Járási Pártbizottság, október 27-től az MDP Baranya megyei ideiglenes intézőbizottságának tagja, novembertől

nevezzük ezeknek a létesítményeknek a pontos helyét, hogy ezáltal is kidomborítsuk, hogy városunkban hol és hogyan történik a fejlődés, ott elsősorban, ahol a munkások korábban mellőzve voltak, azokon a területeken, amelyeket a múlt rendszer elhanyagolt".[46] 1960-ban 3740 lakás volt a tröszt tulajdonában, kb. egyharmaduk készült el ebben az időszakban.[47] Ebben az évben a Pécsi Szénbányászati Tröszt 8094 munkása közül a vállalati lakásokban elhelyezett dolgozók száma (3157) nem érte el a lakások számát, miközben 1212 fő továbbra is munkásszállón lakott, a bányászoknak közel a fele pedig továbbra is utaztatott munkás volt, 14 százalékuk napi bejáró.[48] E korábbi időszakhoz képest egyébiránt jelentősen javuló adatok több kérdést is fölvetnek – volt esztendő, amikor az eltávozás felülmúlta a fölvettek számát, 1954-ben 69,8%, 1956-ban 59,4% volt az eltávozók aránya (!)[49] –, az MDP városi pártbizottsága mindenesetre úgy látta, hogy „a nagyszámú eltávozásnak oka az, hogy vállalatunk nem rendelkezik elegendő lakással".[50] Visszatérve kérdésünkhöz: a gyakorlatban milyen módon és szempontok szerint valósult meg a beruházás? Milyen tényezőkre utalnak a felhúzott épületek? A munkaszervezés és az olykor három műszakban zajló építkezés rendszerszintű anomáliáit illusztrálja a Magasépítési Tröszt által 1952 júniusában megkezdett építkezésekről szóló, év végi városi pártbizottsági ülés jegyzőkönyvéből vett részlet:

> Czárt elvtárs[51] bejelentette, hogy a Meszhartnál a 350 lakás építése tudomása szerint azért nem indult meg, mert vita van az építkezés helyének kijelölése körül, továbbá a Tervező Iroda lényegében új tervek alapján akarja megoldani a meszesi építkezések továbbfolytatását. A tervek elkészítése öt hete húzódik, feltehető, hogy újabb háztípusok tervezésével több hónapot töltenének el, azok jóváhagyása is időt igényel. Ezért kéri a végrehajtóbizottságot, állapítsa meg az építkezés pontos helyét, a maga részéről javasolja az építkezést az utcasor túloldalán, valamint ide javasolja építeni a kért 250 bányászházat is, valamint javasolja azt is, hogy a végrehajtóbizottság hasson oda, hogy ezek a házak is ugyanolyan típusban épüljenek, mint a Tolbuchin-út baloldalán épült házak. Ezek tervrajzát használják fel, hogy ne kelljen újabb határidőre kitolni az építkezést a tervrajzok miatt. Véleménye szerint a régi tervrajzokat átárazás mellett fel lehet használni, és ezzel a munkálatokat jóval korábban meg lehet indítani, amire nagy szükség van. A lakásoknak már télre beköltözhetőnek kell lennie. A kivitelezésnél arra kell venni az irányt, hogy az egyes épületek folyamatosan befejezést nyerjenek, és ezzel párhuzamosan folyjon a többi épületek falazó munkája. Az, hogy az épületeket egyszerre próbáljuk befejezni, nagy nehézséggel jár. A városi tanács ellenőrzésével segítse elő, hogy a több épületből álló építkezések ütemterve a fentiek szerint részleteiben legyen elkészítve. Katics elvtárs helyesli Czárt elvtárs javaslatát, és kéri a városi Pártbizottságot, hogy ilyen értelemben mindent kövessen is el, mert ha a Tervező Iroda máshova tervezi az épületeket, tekintettel arra, hogy a tégla lerakását ennek megfelelően bonyolítják le, igen tetemes költséget jelentene a már lerakott téglák mozgatása, más helyre való elszállítása. Bejelentette, hogy az országos beruházási ellenőr megállapította, hogy a Tervező Iroda által 39.000 Ft-ra kalkulált építkezés 59.000 Ft-ba fog kerülni. Felhozta továbbá, hogy a lakások átvételénél, illetve átadásánál súlyos hiba volt. Nem tudták betartani Rákosi elvtársnak tett fogadalmukat, a lakások december 15.-ére nem lettek beköltözhetők, mert az alvállalkozók nem fejezték be a rájuk bízott munkát. Czárt elvtárs: Ezért szükséges az, hogy ne egy határidőt állapítsunk meg az épületek befejezésére, hanem azokat folyamatosan be kell fejezni. A Magasépítésnél e tekintetben a munkatervezés rossz.[52]

az MSZMP megyei szervezetének szervezője. 1958-tól 1962-ig az Uránércbánya Vállalat igazgatóhelyettese. MNL BAML XXXV. 1. MSZMP Baranya Megyei Bizottsága 6. fcs. 1. ő. e.

[46] MNL BAML XXIII. 101.a. Pécs MJ Városi Tanács VB ülés jegyzőkönyve, 1950. december 7. 50.

[47] A többi, kb. 2300 lakás a korábbi tulajdonostól, a Dunagőzhajózási Társaságtól került a vállalathoz. A meszesi építkezésekről bővebben: Pilkhoffer 2008, 161–175.

[48] Babics 1961, 303.

[49] Babics 1961, 298.

[50] MNL BAML XXXV. 49. MDP Pécs Városi Bizottsága 2. fcs. 62. ő. e. Jelentés, 1953. október 17.

[51] Czárt Ferenc (Hegyszentmárton [Baranya vm.], 1924 – Pécs, 1985). A 6 elemi elvégzése után kőművessegédként dolgozott, 1945-ben lépett be a Magyar Kommunista Pártba. 1948 novemberétől 1957 augusztusáig függetlenített pártmunkás, az MDP Pécs városi bizottsága első titkára, 1956. november 4-e után az MSZMP Pécs Városi Intéző Bizottsága elnöke, a karhatalom szervezője, irányítója. 1957-től a Baranya Megyei Építőipari Vállalat munkaügyi osztályvezetője, 1959-től igazgatója. MNL BAML XXXV. 1. MSZMP Baranya Megyei Bizottsága 1. fcs. 6. ő. e.

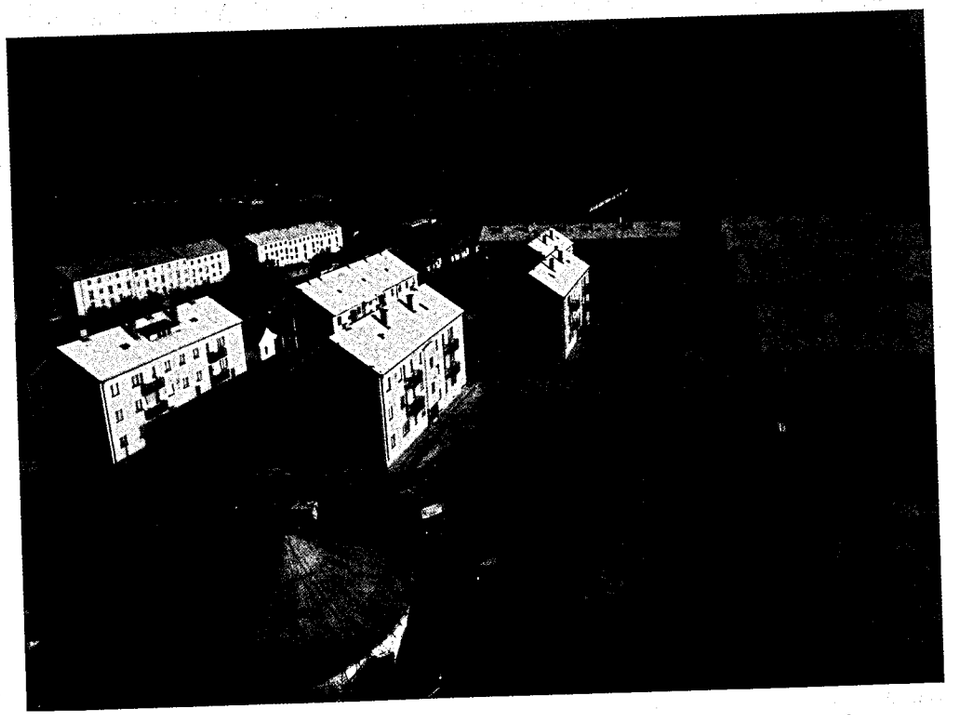

2. kép. **Új bányászházak Pécs Meszes elnevezésű városrészében, 1951. augusztus 6. Háttérben az élmunkás dolgozók számára épített családi házak**

Forrás: MTI Fotó/Magyar Fotó: Vadas Ernő. MTI-FOTO-750533

[52] MNL BAML XXXV. 49. MDP Pécs Városi Bizottsága 1. fcs. 61. ő. e.

Az új lakóházak Hosszúheténytől kezdve egészen Pécsig egy.16 km hosszú sávon, több helyen, „bokrokban" szóródtak szét. Esetükben – ide értve a leginkább emblematikus háromemeletes újmeszesi bányászházakat is – a telepítésében és kivitelezésében alig azonosíthatók tervszerű megfontolások, még kevésbé esztétikaiak. Az építmények a rendszer működési jellegzetességeinek, a hiánynak és a kényszernek a mementói. Ebből a szempontból kifejezőbb lenne szocreál helyett „szükségleti" építészetről beszélni.[53] (Vagy utóbbit az ötvenes évek lakóházai esetében előbbi szinonimájaként használni…) Bár a városnak 1952-ben már volt elfogadott általános rendezési terve,[54] azt jellegénél fogva sem lehetett szinkronba hozni a gazdasági terv ötéves, középtávú és időközben is módosított periódusaival.

Egy kitérő erejéig meg kell említeni a lakásínség enyhítésének egy klasszikus bolsevik módját is, a magántulajdonban lévő ingatlanok elkobzását. A pécsi házingatlanok 1952. évi államosítása során valamivel több mint 2300 ingatlant vettek jegyzékbe, a fellebbezéseket követően ennek több mint 90%-át állami tulajdonba vették. Az államosítás propagandája arra koncentrált, hogy elsősorban a „volt uralkodó osztályok", „kizsákmányolók", „tőkések" ingatlanai kerülnek állami tulajdonba, ezzel szemben mindössze az ingatlanok kb. 12%-a esetében volt hivatkozási alap a rendelet *b)* pontja („a tőkések, egyéb kizsákmányolók és a megdöntött társadalmi rendszer népelnyomó elemeinek házingatlanai"). A fellebbezések alapján egyértelmű, hogy leegyszerűsítő pusztán a „volt uralkodó osztályok" tulajdonfosztásának egy újabb állomásáról beszélni, a rendeletnek a társadalom valamennyi rétegéből voltak kárvallottjai. Az esetek döntő többségében hivatalosan a bérbeadás útján hasznosított, 5-6 szobánál nagyobb ingatlanok államosításáról volt szó. Ennek ellentmond, hogy az államosított ingatlanok kb. 30%-ában nem lakott bérlő, ezek jelentették a lakásgazdálkodásba újonnan bevonható ingatlanokat (illetve azok, ahol az „indokolt lakásszükséglethez" képest kevesebb bérlő lakott). Az államosított ingatlanok nagy részében tehát ekkor már eleve bérlők laktak, de a fellebbezésekből látható, hogy ők gyakran nem a tulajdonos által fogadott, hanem az állam által kijelölt bérlők voltak, vagyis az államosítás – a korábbi évek lakáshasználatot érintő korlátozásait folytatva – számos esetben az állam által már *de facto* használatba vett ingatlanok *de iure* kisajátítását jelentette.[55] A tulajdonváltás a városképre is hatással volt: magántőke hiányában a régóta esedékes felújítások már a 30-as évek óta elmaradtak, az államosítással pedig újabb másfél évtizedre fel sem merülhetett ezen munkálatok pótlása. A 70-es évektől kezdve viszont paradox módon éppen az állami tulajdon tette lehetővé az addigra siralmas állapotba került (belvárosi) ingatlanok többé-kevésbé egységes, műemléki szempontokat is figyelembe vevő rekonstrukcióját.

[53] A Guzsik Tamás által a középkori remeték építészetét értékelő jelző arra utal, az ekkor épült kolostorokat a helyi adottságok és a remeték alapvető szükségletei alakították, és az egyes remeteközösségek szétszórtsága, szervezetlen volta miatt sem beszélhetünk egységes stílusról. Guzsik–Fehérváry 1980, 195–197; Guzsik 2020, 105–108.

[54] A Majorossy Gyula által jegyzett, a budapesti Városépítési Tervező Vállalatban készült dokumentum Lechner Központban fellelhető példánya szöveges munkarészt nem tartalmaz, csak 6 db rendezési tervlapot. Majorossy 1951.

[55] Polyák 2022. Köszönet Polyák Petrának, hogy megosztotta velem kutatása eredményeit!

Bipoláris világrend és helyi miliő

Pécs tényleges fejlődése 1957-től kezdve lényegében a globális hidegháborús légkörhöz, a Szovjetunió fegyverkezéséhez, uránigényéhez, a magyar–szovjet uránegyezményhez kötődött. Az uránbányászat nem gazdasági, gazdaságossági, hanem katonai-stratégiai kérdés volt. A városban az uránbánya beruházásaként 1968-ig 4250 lakást adtak át, és többé-kevésbé kiépítették az ehhez kapcsolódó intézményhálózatot.[56] Utóbb az „új Pécs" elnevezéssel is illetett Uránváros – legalábbis egy ideig – a városimázs meghatározó eleme lett, és turisztikai desztinációként is helyet követelt magának. (Meg kell említeni, hogy a kezdet itt sem volt a meszesinél kevésbé bizarr: a tervezéssel megbízott Dénesi Ödön[57] rendezési terv és beruházási program hiányában kezdte meg a településrész kijelölését 1955 decemberében – a korábbi reptéri hangár sarkát használva viszonyítási pontként…[58]) A város fejlődése szempontjából e váratlan és kivételes külső impulzus idővel olyan kényszerpályát eredményezett, amely pótlólagos helyi erőforrások híján, a külső feltételek megváltozásával hosszú távon ható regressziót okozott. Mielőtt azonban ennek kortársi észlelésére térnénk rá, számba kell vennünk a politikai-gazdasági rendszer egy másik jellemzőjét, a rendszer jellegéből adódó kényszerű növekedés problémáját is, amely az 50-es évek jellegzetességeihez képest a 60-as, 70-es években még inkább és sokkal nagyobb mértékben meghatározta a városi térszerkezet és morfológia alakulását.

A városi népesség növekedése mint „szükségszerűség"

A 60-as évek elején a pécsi víz- és lakáshiány továbbra sem csillapodó problémájának rendezésére, illetve a város jövőjével kapcsolatos elképzelések (és elvárások) összehangolására a 15 éves lakásépítési program beruházásainak előkészítése és a városrendezésről szóló szabályozások teljesítése során nyílhatott lehetőség. Az 1956 óta folyamatban lévő felmérések és prognózisok alapján a város általános rendezési terve 1961-ben készült el. A dokumentum elfogadását 1960 novemberében Trautmann Rezső építésügyi miniszter és a különféle szakterületek képviselőinek részvételével szakmai ankét előzte meg, melynek előadásai, *Az épülő Pécs városrendezési kérdései* címmel, nyomtatásban is megjelentek.[59]

[56] Hajdú 2018. Bővebben: Sallay 2001; Magay 2006 és Pilkhoffer 2010b.

[57] Dénesi Ödön (Fenyvesvölgy [Ung vm.], 1921 – Pécs, 2011) építészmérnök, várostervező. A Műegyetemen szerzett építészmérnöki diplomát 1951-ben, 1950-től (!) a VÁTI osztályvezetője. 1956-ban a VÁTI Munkástanácsa elnökségi tagja. 1958-ban a minisztérium a városrendezési részleg megszervezésére a Pécsi Tervező Vállalathoz helyezte, ahol vezető tervezőként dolgozott 1975-ig. Főbb munkái: Uránváros alapterve és beépítési terve (1955–1956), Szigeti városrész rendezési terve (1961-től), Siklósi városrész I. ütem, alapterv, beépítési tervek (1970–1971). Getto 2010.

[58] Dénesi 1959, 87; Dénesi 2008.

[59] *Az épülő Pécs városrendezési kérdései.* Szerk. dr. Erdélyi Ernő. Pécs, Pécs MJ Városi Tanács VB. 1961.

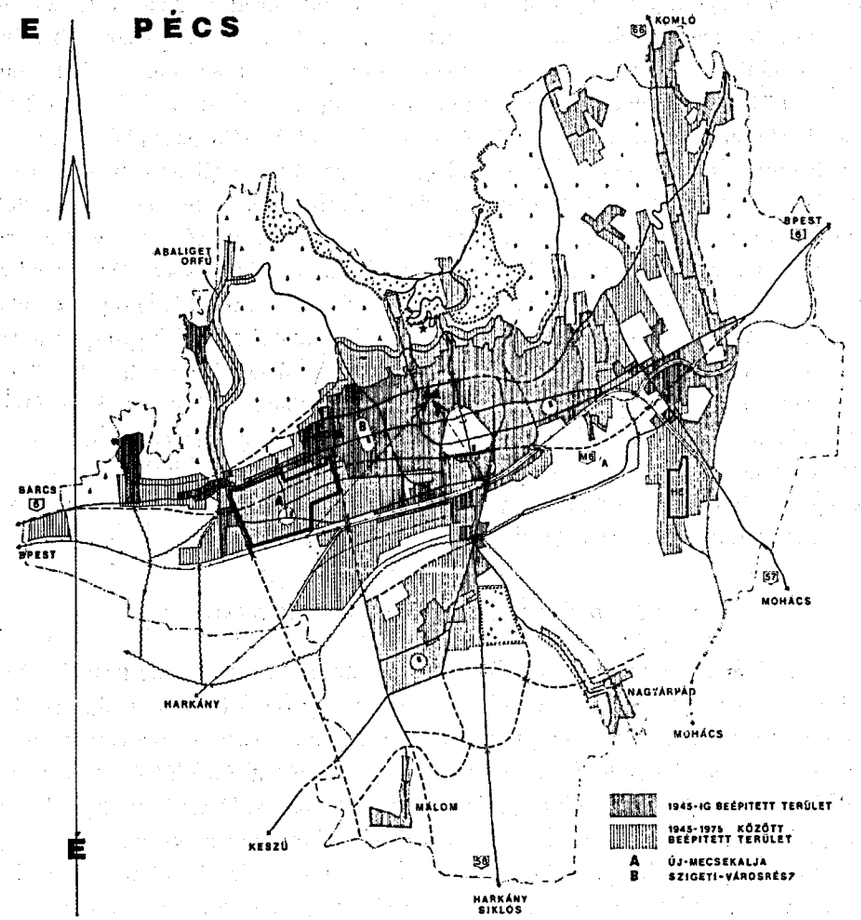

2. térkép. **A Pécsi Tervező Vállalat által készített térkép Pécs általános rendezési tervéhez 1959–1961**

Forrás: Dénesi 1975, 40

„Pécs minden tekintetben gyorsan fejlődött, és túlnőtte régi kereteit. A népesség számához mérten kevés a lakás, nincs elég közintézmény, a közműellátás nem kielégítő, a közlekedés nem tudja lebonyolítani a megnövekedett forgalmat. Így lehetne tovább sorolni a nagyiramú fejlődés által okozott nehézségeket. Ezek a körülmények úgyszólván teljesen irreálissá tették a Pécs rendezésére 1950–52-ben készült terveket" – nyitotta meg Papp Imre,

a Pécsi Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának megbízott elnöke a tanácskozást.[60] A felszólalók közt több más résztéma mellett egy, a város jövőjét alapvetően meghatározó kérdésben is vita bontakozott ki. Utóbb sorsdöntőnek is minősíthetjük ezt a Pécsről és egyáltalán a városfejlődésről szóló, napjainkban is újra és újra fölmerülő témát, melyben a fejlesztés természetes korlátait hangsúlyozó érvek csaptak össze a településfejlesztés legfontosabb célszámait kiemelő, népességnövekedést prognosztizáló és szorgalmazó állásponttal. Lényegében az volt a dilemma, hogy a város fejlődése a népesség növekedésének függvénye-e. Perczel Károly[61] a terv regionális összefüggéseiről szólva arra hívta föl a figyelmet, hogy a városnak a „Mecsek déli lejtője és a vasút közé való összeszorultsága" miatt nem lehet tovább nyújtani a 10 km hosszú települést. Ennek a keleti, alábányászott területek is útját állják. A vízellátás lehetőségei is kimerültek a mohácsi vízkivételi mű második csővezetékének megépülésével. „Ezért a város fejlesztését éppúgy korlátozni kell, mint Budapestét", különben a fővároshoz hasonló zsúfoltságra jut. Ezért más, a Dunához közeli városokba (Mohács, Baja, Szekszárd, Tolna, esetleg Paks vagy Kalocsa) kell telepíteni a nagyobb, víz-, munkaerő- és szállításigényes üzemeket, akkor is, ha a nyersanyagok közelsége miatt a telepítésre Pécs volna a legalkalmasabb.[62] „Ezek figyelembevételével Pécs ma 115 ezres lakosságszáma ugyan a regionális szükségletek alapján elérhetné a 210 ezret is, mégsem lehet maximálisan 160 ezernél nagyobb távlati lakosságszámot előirányozni, mert ennyi lakos helyezhető el gazdaságosan, csak ez esetben lehet Pécs városi problémáit megoldani."[63] Hasonlóan vélekedett a városrendezési terv kidolgozásával megbízott, Uránváros tervezésével már elismerést szerzett Dénesi Ödön is, rögzítve, hogy a program egyik legfontosabb pontja a város jövőbeni lakosságszámának alakulása, illetve annak meghatározása. Majd lényegében pontokba szedve mutatott rá a tervszámok irracionális voltára. Az ipar fejlesztése mellett a 15 éves lakásépítési terv szerint 16 ezer lakást is fel kell építeni. „Ha ebből 10 ezer állami beruházásból épül, vagyis többszintes lakóházban elhelyezhető lakás – ez 35 ezer fővel, napi 200 l/fő vízfogyasztással számolva maga 7 ezer köbméter napi ivóvíz-többletfogyasztást fog eredményezni, és ebben nem szerepel a járulékos közintézmények vízfogyasztása." Topográfiai szempontból nincs

[60] Papp 1961, 7.

[61] Perczel Károly (Pécs, 1913 – Budapest, 1992) építészmérnök, urbanista. Az illegális munkásmozgalomban való részvétele miatt 1931-ben eltanácsolták a Műegyetemről. Tanulmányait Brnóban, majd Zürichben folytatta. Svájcból Franciaországba költözött, ahol közreműködött Le Havre városrendezési tervének elkészítésében. A francia hadsereg önkénteseként részt vett a francia fegyveres nemzeti ellenállásban (1942–1944). Hazatérése után a Fővárosi Közmunkák Tanácsa vezető tervezője (1945–1947), majd az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium Városrendezési Főosztályának vezetője (1947–1949). A minisztériumban kezdeményezésére jött létre a Területrendezési Intézet. 1949-ben letartóztatták, és a Rajk-perben koholt vádakkal 15 évre ítélték, 1954-ben rehabilitálták. 1954–1956-ig az Országos Építésügyi Hivatal városrendezési csoportvezetője, majd 1956–1967-ig az Építésügyi Minisztérium Települési Főosztályának vezetője. A regionális tervezés magyarországi megteremtője. Gerle Györggyel írt alapműve, a *Regionális tervezés és a magyar településhálózat* 1966-ban jelent meg. Az 1960-as évektől műemlékvédelmi-helyreállítási alapelveket és rendelkezéseket dolgozott ki Dercsényi Dezsővel és másokkal. 1967–1977-ig a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) igazgatóhelyettese. Gottdank 2021; https://urbanistak.hu/perczel-karoly.

[62] Perczel 1961, 27–28.

[63] Uo. 28.

gazdaságosan felhasználható terület. A város belső úthálózata lesújtó. „Pécs város jelenleg is már mintegy 15 km hosszan keleti–nyugati irányban elnyúló, valamint több különálló településrészből kialakult város olyan belső közlekedési nehézségekkel, amelyek kiküszöbölése évek óta aktuálissá vált."[64] Baranya megye iparát lényegében Pécs város jelenti, viszont sem településpolitikai, sem honvédelmi szempontból nem látszik indokoltnak és célszerűnek az ipari koncentráció egy bizonyos határon túli fokozása. A város számításba vehető környékéről jelentős számú munkaerő bevonására sincs már lehetőség. Ezek alapján Dénesi szerint „Pécs távlati létszámának optimális értéke a különböző adottságok és lehetőségek egybevetése és mérlegelése után mintegy 165-170 ezerben határozható meg, nem csak az általános rendezési terv 15-20 éves távlatára, hanem szinte bizonyossággal állíthatjuk, hogy azon túlmenően is. [...] További népességszám növekedése a város ismert topográfiai helyzeténél fogva lehetetlen."[65] Áthidaló megoldásként azonban fölvetett egy új lehetőséget, a Belváros és Uránváros közötti, műemléki szempontból értéktelen Szigeti városrész szanálását és egyben a Belváros rekonstrukcióját is.

Az egy évvel később elfogadott általános rendezési terv lényegében erre a koncepcióra épült, a népességszámot azonban a tervszámokhoz kellett igazítani. Távlati tervként a 21. századra a 230 ezres népesség lett az irányszám, a későbbi dokumentumokban azonban – miközben az energiapolitikai váltás a bányászatban már érzékelhető visszaesést okozott – még tovább nőttek a „vállalások".

Milyen következtetések levonására ad lehetőséget az események ilyen alakulása? A város- és községrendezés szabályozásáról szóló törvényerejű rendelet részletesen szabályozta az általános és részletes rendezési tervek előkészítését, bevezetve a rendezési program fogalmát, melyben az Országos Tervhivatal által rendelkezésre bocsátott regionális adatok és tervek alapján kijelölt irányelveket kellett rögzíteni.[66] Megyei jogú városok, így Pécs esetében is, a rendezési programot is és az általános és részletes rendezési tervet is a Minisztertanács hagyta jóvá. Az ily módon elfogadott rendezési program alapján az egyes települések esetében az Építésügyi Minisztérium jelölte ki, hogy mely tervező szerv készíthette el – az adott tanács végrehajtó bizottsága felkérésére – az általános rendezési tervet. Annak jóváhagyása után ugyanez a kör ismétlődött meg: a minisztérium kijelölte a tervező szervet, a tanács végrehajtó bizottsága pedig elkészíttette a részletes rendezési tervet, amit ismét a Minisztertanács hagyott jóvá.[67] Ez a háromszor ismétlődő eljárás már a rendezési tervek elkészítése, elkészíttetése közben is biztosította a központi akarat érvényesülését, és a központi irányszámok érvényesítését. Pécs ugyan már 1954-től, azaz az elsők között lett megyei jogú város, a korszakban mégsem lehetett aktív alakítója saját sorsának. Az 1962-ben megalakult Városfejlesztési Bizottság hiába tartozott a városi tanács végrehajtó bizottsága alá, a jogszabályi kötelezettségek alapján *az országos terveknek és irányelveknek megfelelő* városfejlesztési irányok kidolgozásáért volt felelős.[68]

[64] Dénesi 1961, 36–37.
[65] Dénesi 1961, 37.
[66] 1955. évi 36. törvényerejű rendelet a város- és községrendezés szabályozásáról. 3. §.
[67] 1955. évi 36. törvényerejű rendelet a város- és községrendezés szabályozásáról. 4–5. §.

Az MSZMP VII. kongresszusa 1959-ben a „vidék iparosításának programja", illetve a „mezőgazdaság szocialista átalakítása" nyomán várható tömeges falusi elvándorlás összefüggésében határozta meg egy átfogó településfejlesztési politika kereteit és céljait. Ehhez illeszkedett öt vidéki nagyváros (Pécs, Szeged, Győr, Miskolc, Debrecen), a budapesti ipar decentralizációjához kapcsolt fejlesztése.[69] A „térrel" való gazdálkodás mennyiségi szemlélete ezen városok esetében kimondva-kimondatlanul (további) népességkoncentrációt jelentett. A fejlesztési forrásokért folytatott harcban pedig olyan szükségletet, ami – legalábbis Pécs esetében – nem volt és nem is lehetett összhangban a helyi adottságokkal: a pénzügyi újraelosztás hierarchikus rendszere kizárta a helyi tervezést. Lokális szempontok és „szakmai" reflexiók leginkább csak a később „késleltetett városfejlődés" jelenség alatt taglalt elmaradások és hiányok kapcsán fogalmazód(hat)tak meg, újabb beruházásokat sürgetve. Az egyoldalú iparszerkezet hátrányai már a hatvanas évek végén jelentkeztek. A földrajzilag koncentrált bányászat a telepítés rögzítettsége miatt rugalmatlan szerkezetet eredményezett, és tovább fokozta a területi egyenlőtlenségeket.[70] A pécsi iparnak a bányászat túlsúlyából adódó szerkezeti aránytalansága pedig szintén csak újabb beruházásokkal tűnt megváltoztathatónak.[71] Azzal, hogy 1971-ben az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció (OTK) Pécset kiemelt felsőfokú központtá tette, csak tovább ösztönözte a gyors népességnövekedést. Ebben a „szerepkörben" ugyanis a 250-300 ezres népességszámot tekintették megfelelőnek.[72] Ez pedig önmagában ellentmondott annak az igénynek, hogy Pécs mint központ fejlesztő hatást gyakoroljon a régióra. A folytonos növekedésre ítélt, „felpumpált" centrum óhatatlanul kiszipolyozta környezetét, a településfejlesztést meghatározó külső tényezők miatt nem is bontakozhatott ki hálózati jelentősége. A város tehermentesítésére, az agglomeráció fejlesztésére, az egyes funkciók delegálására irányuló elképzelések[73] ebben az összefüggésben nem valósulhattak meg. (Kivétel ez alól Orfű és Abaliget rekreációs-szabadidős központtá fejlesztése.) Összességében a rendszer (a maga „utolérni és túlszárnyalni" kisebbségi komplexusával) egy olyan – tonnákban, kilowattokban vagy éppen „lakásszámban" felmutatható – teljesítési kényszert generált, amely nemcsak a falvak sorsát pecsételte meg, hanem a kedvezményezett településeket is kényszerpályára állította. Igaz, előbbiekért még „elvi szinten" sem hullattak könnyeket. Az aprófalvak sorsáról és a pusztulás hatásairól szóló, vészt jósló jelzéseket[74] jóformán vita

[68] Köszönet Slachta Krisztinának, hogy a bekezdésben foglaltakkal kapcsolatos kutatását megosztotta velem!
[69] Enyedi 1985. 320. Az ország településhálózat-fejlesztési tanulmányterve a „szocializmus alapjainak lerakása", a mezőgazdaság kollektivizálása után, 1963-ban készült el. Hajdú 2021, 20.
[70] Enyedi 1985, 319.
[71] Sipos 2016, 114.
[72] Sipos 2015, 27.
[73] Ezeket komplex módon tárgyalja Bihari 1973a.
[74] „A törpefalvak pusztulása drámai erővel hat." A „fejlődés általános vonásai" Baranyában „felnagyítva vetítik elénk" azt a jelenséget, amelyet a „településhálózat-fejlesztési politika még inkább kiélezett". Barakonyiné 1985, 330.

nélkül írta felül a „fejlődés" szükségszerűnek tekintett trendje. A baranyai népesedési és településföldrajzi viszonyokat behatóan ismerő Kolta János,[75] aki az 1963-ban elfogadott országos településhálózat-fejlesztési tanulmányterv elkészítésében és bírálatában is közreműködött, a megye akkori 323 községe közül 213-at (65,9%) határozott meg „elhaló" településként.[76] Bár ezzel az álláspontjával a hivatalos fórumok nem azonosultak, Kolta élete végéig tartotta magát ahhoz a meggyőződéséhez, hogy az aprófalvak elhalása a fejlődés objektív és elkerülhetetlen útja, és hogy ez a tendencia egyébiránt a legkevésbé sem negatív.[77] Gyűrűfű sorsa nem a pusztulás mementója, hanem üdvözlendő fejlemény. Az események megértéséhez ezt a kortársi értékelést is szem előtt kell tartanunk.

Hogy hogyan alakította át a mennyiségi szemlélet eluralkodása, a „nagy számok építészete"[78] a városi térszerkezetet és a városképet? A lakásépítési terv számait és a mobilizált tömegek lakhatását csak új technológiával, nagypaneles építkezéssel lehetett megoldani – *és Pécs ebben úttörő volt az országban.* Ebbe a kontextusba illeszkedik a Szigeti városrész átépítése, ahol 1969-ben a tervek szerint a 10 ezer meglévő lakos maradása mellett 25 ezer új lakóval számoltak egy, immár a szocialista társadalmi viszonyokat leképező épített környezetben.[79]

E városrész esetében az 50-es évek radikális állami beavatkozásai nem forgatták föl alapjaiban az itt élők megszokott életét. A városrész kispolgári-iparos jellege nem számolódott föl maradéktalanul az 1950-ig végbement államosításokkal, az itteni „szakik" KTSZ- vagy nyugdíjas-maszek üzemmódban még több mint egy évtizedig őrizték megszokott életformájukat: üldögéltek a kapuk előtt, talpalták a cipőt, élezték a kést otthoni műhelyeikben, fogadták a vendégeket a fodrászüzletben, javították a cipzárt, foltozták a kabátot. A Szigeti városrész szocialista átalakítása (modernizálása) és ezzel együtt a korábbi viszonyok maradéktalan felszámolása (szanálása) csak a városrész átépítésével valósult meg.

A régi és az új közötti kontraszt, a korábbi kapcsolatok megszakadása és átrendeződése, az új viszonyok közé való beilleszkedés ellentmondásos tapasztalatokkal járt, miközben a lakótelepre, az összkomfortba költözés az ócska társbérletekben lakók és vidékről beköltözők ezreinek jelentett látványos életszínvonal-emelkedést.[80]

[75] Kolta János (Boldogasszonyfalva [Somogy vm.], 1907 – Pécs, 1983) geográfus. A pécsi Erzsébet Tudományegyetem Jogi Karán szerzett diplomát 1929-ben. Községi jegyző, majd 1945 és 1950 között Baranya vármegye alispáni hivatalának jegyzője, 1950-től 1952-ig a Baranyai Megyei Tanács osztályvezetője. 1952-től az MTA Dunántúli Tudományos Intézete földrajztudományi osztályának munkatársa, 1968 és 1973 között osztályvezetője. Kutatásaiban település- és népességföldrajzi kérdésekkel foglalkozott, különös tekintettel Baranya népesedésének vizsgálatára. Az 50-es évek közepétől Pécsről szóló országos terjesztésű turisztikai, ismeretterjesztő kötetek szerzője.

[76] Kolta 1965.

[77] Lásd erről Hajdú 2021.

[78] A jelzőt használja: Meggyesi é. n. 13.

[79] A városrész átépítéséről lásd Sipos 2016.

[80] N. Kovács 2008.

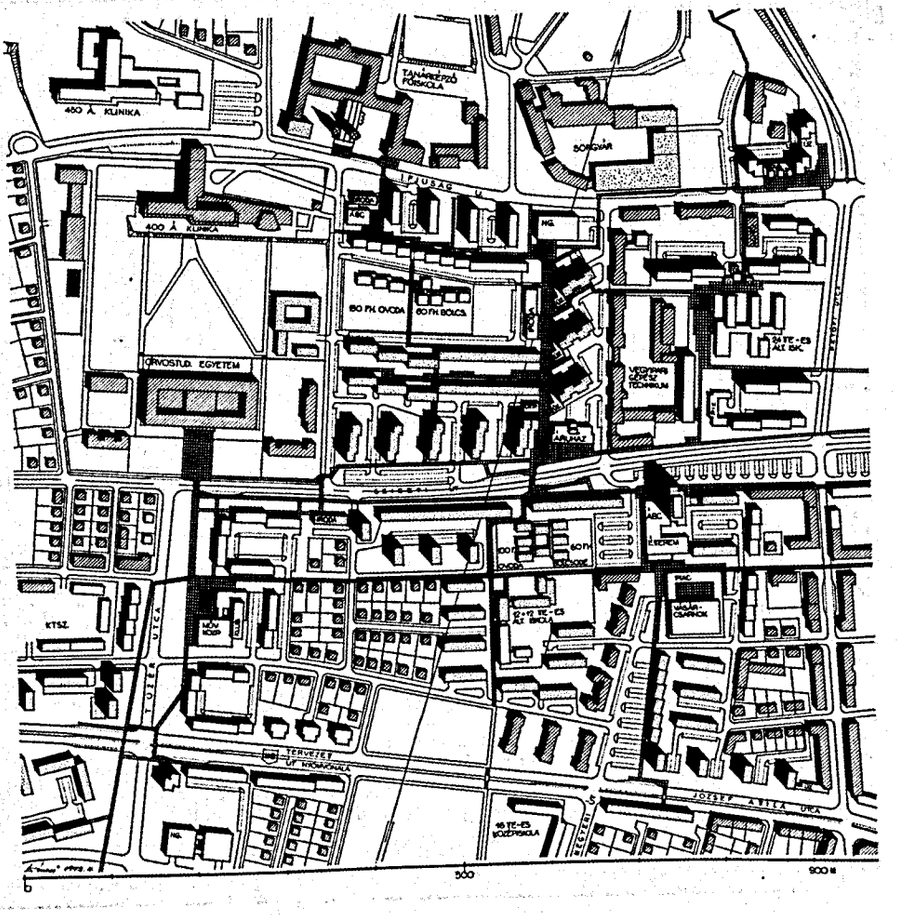

3. kép. **Szigeti városrész, rendezési terv (Dénesi Ödön)**

Forrás: A Pécsi Tervező Vállalat 25 éves működésének jubileumára megjelent kiadvány, 1975

Ezen a módon pedig mégiscsak programmá vált az utópia. Ha nem is az esztétikája, de a fejlődésről alkotott felfogása, a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. A horizontnak ez a meghatározottsága, pontosabban a megelőlegezett, a jelenre vetített jövő felülírta a tényleges lehetőségeket. A rendszertipikus gondolati séma egyúttal kényszerpályára állította a „holnapot". Városképi szempontból mindez a máról, az erőltetett fejlesztés következményeit látva is érzékelhető. Pécs esetében ez a bányásztelepek, illetve Uránváros tömbházait, a Szigeti városrész és a később felépült Kertváros lakótelepeit jelenti, de a panelépítészet elszórva az egész városon hagyott nyomokat, nem kímélve a Mecsekoldal egyes részeit sem.

4. kép. **A Szigeti városrész északnyugati része 1969-ben. A bal alsó sarokban láthatók az egykori repülőtér kifutóján már megépült panelházak, a kép közepén pedig a Szigeti városrész első ütemben „szanált" (ledózerolt) háztömbjei**

Forrás: fentrol.hu

A rendszer és a városkép összefüggései kapcsán mindezek mellett egy további – a rendszer működési mechanizmusának változására utaló – jelenséget is jeleznünk kell. Barta Györgyi írása nyomán az volt a kezdeti felvetésem, hogy a térszerkezet változása, a városkép alakulása a rendszer működésének a lenyomata. Mint említettem, Pécs város általános rendezési tervének I. üteme 1961-ben készült el. A következő években ezen túlmenően elkészültek a Szigeti és a Budai városrész, a Makároldal, a nyugati Mecsekoldal részletes rendezési tervei és a déli iparterület részletes telepítési terve. Az újonnan épült városrészek, az épületek elrendezése, kombinációja és vizuális hatásuk arról tanúskodik, hogy a tervezőknek – figyelembe véve a „mérnök" rendszerjellemző presztízsét is – lehetett némi mozgásterük, idővel alkotói szabadságuk.[81] A város elfogadott rendezési terveit a megyei jogú város felkérésére és megbízásából a Területrendezési Intézet (TERINT) utódjának tekinthető, az Építésügyi és Várostervezési Minisztériumhoz (ÉVM) tartozó

[81] Lásd erről: Kistelegdi 2006.

Várostervezési Intézet (VÁTI) készítette el. A „rendszer" így lehetővé tette, hogy az épületek megformálásában akár a helyben kifejlesztett építési technológia, akár a helyi ipar hagyományaira történő utalás – pl. a panelházak Zsolnay-kerámiával való külső burkolása – is szerepet kapjon. A pécsi építészeti tervező műhely nemcsak országos, hanem nemzetközi figyelmet kapott. A pécsi helyi működés jellegzetességének tekinthető az is, hogy – eltérően pl. Debrecentől – a történelmi belváros megmenekült a szocialista típusú szanálástól.

Hogy az új városrészek építését mennyiben határozta meg a lakosság hangoztatott „életformaigénye", erről ezen a helyen csak általánosító megállapítást tehetnénk. Álljon itt ezért egy személyes tapasztalat: a Pécs8 program keretében 2020 júniusában kutatótábort szerveztünk egyetemisták részére *A lakótelep „társadalmasodása" – Az épített környezet átalakításának hatása és jelentései az egyéni életutakban* címmel, személyes interjúkkal.[82] Az eredeti elképzelés az volt, hogy az interjúra vállalkozókat a tábor fókuszának megfelelően lakótelepi környezetben, Uránváros, Kertváros vagy a Szigeti városrész egyik közösségi terében fogadjuk. Hosszas kutakodás után derült ki, hogy ilyen – legalábbis az „igénynek" megfelelő, azaz az elmélyült beszélgetés, a személyes kapcsolódás lehetőségét megteremtő és azt támogató, mindenki által könnyen megközelíthető (!) – épített környezet az újonnan épült városrészekben nem áll rendelkezésre… A „lakótelepi beszélgetésekhez" így végül a történelmi belváros szubmediterrán *urbs* karakterét tükröző kerthelyiség adta a hátteret. A „minőség", a „genius loci" – úgy tűnik – nem igazán volt „tervszámosítható".

„Az 50-es évtized városfejlődését összegezve megállapítható, hogy egy hallatlanul gyors, robbanásszerű növekedés indult meg az évtized második felében. Ezt a mozgást külső hatások motiválták, ezért nem illeszkedett harmonikusan a város életéhez. A folyamatosság megtörése nemegyszer »testidegen« megoldásokat szült – olyan irányú elmozdulásokat, amelyek az azóta eltelt csaknem 30 év alatt sem voltak képesek konzisztens alkotóivá válni a város egészének" – írta 1987-ben, már említett tanulmányában Fulmerné Kovács Katalin.[83] Ebben a fejlődés „szükségszerű" kategóriáival szakítva a sajátosságokat alakító városépítő komponensek, köztük a „szellemiség" és a „realizálható életminőség" jelentőségét hangsúlyozta. Utóbbi alatt a földrajzi helyzetből fakadó meghatározottságot és ökonómiai hatást, a tájjal való kapcsolat és az épített környezet minősége közti összefüggést értette. A városra kényszerített, „méreteiben és munkamódszereiben idegen" ipar torzulásokat okozott ezek folytonossága és komplexitása vonatkozásában, így a város a hagyományos igazgatási centrum szerepében sem tudott magára találni. Miközben központként a régiót kellett ellátnia, a torzulások miatt saját erőforrásból, „külső tápegység" nélkül már a maga szükségleteit sem tudta biztosítani.

Pécsett a szocializmus évtizedei egy rövid időszak alatt egymásra (egymás mellé) halmozott fragmentáltságot hagytak maguk után a városképben. Az egykor a „fejlődést" demonstráló új városrészek mind ez idáig nem öregedtek-szervesültek össze. A lakótelep-

[82] A tábor programja és az arról készült beszámoló: https://pecs8.hu/beszamolo-pecs8-kutatotabor-2020.
[83] Fulmerné 1987, 48.

puzzle-k ma nemcsak a megszakítottságról tanúskodnak, de – jelen tanulmány szándéka szerint a „szükségleti" és a „mennyiségi" építészet kategóriáinak segítségével – az államszocialista rendszer működési mechanizmusait is érzékelhetővé teszik.

Felhasznált források

Levéltári források

MNL BAML = Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára
XXIII. 101.a. Pécs MJ Városi Tanács VB iratai
XXXV. 1. MSZMP Baranya Megyei Bizottsága iratai
XXXV. 49. MDP Pécs Városi Bizottsága iratai

Felhasznált irodalom

Babics András 1961: A pécsvidéki kőszénbányászat története a legújabb korban. 1945–1960. In Babics András – Kopasz Gábor (szerk.): *Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez, 1944–1960.* Pécs, 253–371.

Bánkuti Gábor – Dévényi Anna 2018: A focigomb, a palló, a robot és a Liberator. A pécsi repülőtér a szovjet megszállás időszakában. In Vitári Zsolt (szerk.): *Globális vetületek. Ünnepi kötet Fischer Ferenc 65. születésnapjára.* Pécs–Budapest, 153–173.

Bánkuti Gábor – Vértesi Lázár 2017: Az 1944–1945. évi frontátvonulás Pécsett. In Varga Szabolcs (szerk.): *Vészterhes idők a Mecsekalján. Háborúk, járványok és természeti katasztrófák Pécsett az ókortól a második világháborúig.* Pécs, Pécs Története Alapítvány, Kronosz Kiadó, 215–226.

Bánkuti Gábor 2019: A helyi lakosság bevonása a helytörténeti források feltárásába. A Pécs8 program első évének tapasztalatai. In Lengvári István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Az ember helye – a hely embere. Emberközpontú történetírás – helytörténeti kutatás.* Budapest–Pécs, Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – MTA Pécsi Területi Bizottsága, 548–560.

Barakonyiné Winiczai Klára 1985: Baranya faluhálózatának változása. In Antal Gyula – Sándor László (szerk.): *Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985.* Pécs, MSZMP Baranya megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, 329–337.

Barta Györgyi 2010: A szocialista városfogalom kétféle értelmezése. *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv V.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 11–34.

Bihari Ottó et al. 1973a: *A pécsi agglomeráció fejlesztésének kiindulási feltételei és célrendszerének vázlata. (1970–1990.) Tanulmány.* Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet.

Bihari Ottó et al. 1973b: *Előzetes városfejlesztési koncepciók Pécs városára.* (DKT/OTTK/ÉVM/-372 előzetes városfejlesztési koncepciók.) Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. Lechner Központ K-2287.

Dénesi Ödön 1961: Pécs város általános rendezési tervének alapelvei. In Erdélyi Ernő (szerk.): *Az épülő Pécs városrendezési kérdései.* Pécs, Pécs Megyei Jogú Városi Tanács VB.

Dénesi Ödön 1959: Pécs, Nyugati városrész. *Magyar Építőművészet* (8) 3–4. 83–102.

Dénesi Ödön 1975: Pécs, Új-Mecsekalja (Uránváros) 1955–1975. *Magyar Építőművészet* (24) 6. 30–61.

Dénesi Ödön 2008: A gondviselés mellém állt. In Axel Halling – N. Kovács Tímea – Lidia Tirri (szerk.): *A legmodernebb lakótelep: a pécsi Uránváros.* Budapest, Kijárat Kiadó.

Dénesi Ödön – Papp József – Szoyka Pál 1974: Sajátos helyi vonások a pécsi rendezési tervekben. *Városépítés* (11) 1. 14–19.

Enyedi György 1985: Gazdaságpolitikai szakaszok és területfejlesztés. In Antal Gyula – Sándor László (szerk.): *Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből 1945–1985.* Pécs, MSZMP Baranya megyei Bizottsága Oktatási Igazgatósága, 317–327.

Erdősi Ferenc 1968: *A pécsi városszerkezet fejlődése és a városrészek funkcióinak alakulása a kapitalizmus korában.* Pécs, MTA Dunántúli Tudományos Intézet. (Közlemények 6.)

Fejér Leontin 1966: Szabó Pál Zoltán emlékezete. *Földtani Közlöny* (96) 3. 271–274.

Fulmerné dr. Kovács Katalin 1987: *A településfejlődés törvényszerűségeinek vizsgálata Pécs város példáján.* Kézirat, MTA RKK, K-2287.

Germuska Pál 2004: *Indusztria bűvöletében.* Budapest, 1956-os Intézet.

Getto Katalin 2010: Dénesi Ödön. In *Pécs Lexikon.* I. kötet. Főszerk. Romváry Ferenc. Pécs, 163–164.

Gottdank Tibor 2021: Dinasztiák: Urbanisták, értékvédők – Perczel Károly és Anna. https://epiteszforum.hu/dinasztiak-urbanistak-ertekvedok--perczel-karoly-es-anna-.

Granasztói Pál 1964: A régi Pécs és az új. *Jelenkor* (7) 1. 16–22.

Guzsik Tamás 2020: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon.* Második, javított kiadás, Pécs, Magyar Pálos Rend.

Guzsik Tamás – Fehérváry Rudolf 1980: A magyar pálos rendi építészet kialakulása, első periódusa. *Építés-Építészettudomány* (XII) 1–4. 193–228.

Gyáni Gábor 1998: Az urbanizáció Magyarországon a 19–20. században. *Limes* (11) 2–3. 87–99.

Hajdú Zoltán 1989: Az első „szocialista" településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). *Tér és Társadalom* (3) 1. 86–96.

Hajdú Zoltán 1992: Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. *Földrajzi Közlemények* (CXVI / XL) 1–2. 29–37.

Hajdú Zoltán 2018: *A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet interakciója Pécsett a 20. században.* Kézirat, Pécs Története Alapítvány.

Hajdú Zoltán 2021: Az állami beavatkozások szerepe a centrum–periféria viszonyrendszer formálásában Baranya megyében az államszocialista korszakban (1949–1990). *Észak-Magyarországi Stratégiai Füzetek* (18) 1. 15–26.

Kaposi Zoltán 2006: *Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000.* Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara.

Kaposi Zoltán 2011: Iparfejlődés és városszerkezet Pécsett a 19–20. század fordulóján. *Urbs – Magyar várostörténeti évkönyv VI.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 51–73.

Keszei András 2015: Hely, identitás, emlékezet. In Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 11–16.

Kistelegdi István 2006: Az 1970-es évek organikus építészete – A Pécs Csoport, valamint a 80-as évek kultúrája és a belvárosi rehabilitáció. In Pilkhoffer Mónika (szerk.): *Régió vagy provincia? Pécs kulturális élete a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas években.* Pécs, Művészetek Háza, Pécs Története Alapítvány, 107–122.

Kolta János 1965: Adalékok Baranya megye távlati településfejlesztési tervéhez. *Pécsi Műszaki Szemle*, 3. 5–19.

Kovács Alajos 1928: Pécs lakosságának összetétele. *Magyar Statisztikai Szemle* (6) 4. 349–375.

Magay Miklós 2006: Uránváros kialakulásának és fejlődésének története. In Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 18.* Pécs, 323–341.

Majorossy Gyula 1951: *Pécs általános rendezési terve.* Budapest, Városépítési Tervező Vállalat, 1951. Lechner Központ DK402749.

Meggyesi Tamás é. n.: *A XX. század urbanisztikájának története.* Egyetemi jegyzet.

N. Kovács Tímea 2008: Lakótelepek – a modernitás laboratóriumai. Bevezetés. In N. Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai.* Budapest, Kijárat Kiadó, 7–15.

Ö. Kovács József 2019: A paraszti társadalom sorsfordulói Magyarországon 1945 után. In Bánkuti Gábor – Dévényi Anna – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Magyarország a 20. században.* Pécs, Kronosz Kiadó. (Árkádia Kiskönyvtár, Történelem 2.) 75–89.
Papp Imre 1961: Előszó. In Erdélyi Ernő (szerk.): *Az épülő Pécs városrendezési kérdései.* Pécs, Pécs Megyei Jogú Városi Tanács VB.
Papp József 1971: Pécs általános rendezési terve (1971). *Műszaki tervezés* (11) 12. 34–37.
Perczel Károly 1961: A Baranya-Tolnai Regionális Terv és Pécs általános rendezési tervének összefüggései. In Erdélyi Ernő (szerk.): *Az épülő Pécs városrendezési kérdései.* Pécs, Pécs Megyei Jogú Városi Tanács VB., 19–29.
Perényi Imre 1947: *Városépítés a Szovjetunióban.* Budapest, Új Magyar Könyvkiadó.
Perényi Imre 1967: *A korszerű város. Gondolatok a várostervezés múltjáról és jövőjéről.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
Pilkhoffer Mónika 2008: *Bányászat és építészet Pécsett a 19–20. században.* Pécs, Pro Pannonia, Pécsi Bányásztörténeti Alapítvány.
Pilkhoffer Mónika 2010a: A Dunagőzhajózási Társaság pécsi kolóniáinak kiépülése a dualizmus korában. In Márfi Attila (szerk.): *Utcák, terek, épületek Pécsett.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár. (Baranyai Történelmi Közlemények 4.) 135–164.
Pilkhoffer Mónika 2010b: Egy pécsi lakótelep. Uránváros kiépülése. In Fischer Ferenc – Hegedüs Katalin – Rab Virág (szerk.): *A történelem szálai. Tanulmánykötet Vonyó József 65. születésnapjára.* Pécs, Idresearch Kft. – Publikon Kiadó, 347–358.
Pilkhoffer Mónika 2018: Pécs városiasodásának összetevői és az épületállományra gyakorolt hatásuk a dualizmus korában. In Bene Krisztián (szerk.): *A pécsi ruszisztika szolgálatában: Bebesi György 60 éves.* Pécs, 66–74.
Pilkhoffer Mónika 2017: A szénbányászat hatása a városszerkezetre és a városképre Pécsett (1852–1945). *Urbs – Magyar Várostörténeti Évkönyv XII.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 143–168.
Pogány Frigyes – Dercsényi Dezső 1956: *Pécs.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó (Városképek – Műemlékek, 1).
Polyák Petra 2022: *A házingatlanok 1952. évi államosítása Pécsett.* (MNL–NEB Jog- és tulajdonfosztás, identitástörés a vidéki Magyarországon a kommunista diktatúrában c. kutatási projekt, kézirat.)
Sallay Árpád 2001: Az uránércbányászat szerepe Pécs 20. századi fejlődésében. *Pécsi Szemle* (4) Ősz. 94–103.
Schmelczer-Pohánka Éva 2013: A Szigeti-külváros a 18. században. In Fedeles Tamás (szerk.): *Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig.* Pécs, Kronosz Kiadó, 121–148.
Sipos Balázs 2016: A Kodály Zoltán úti lakótelep építése 1967-től 1985-ig. In *Annona Nova VIII.* Pécs. (A PTE-BTK Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve.)
Sipos Balázs 2015: *Pécs-Kertváros. Egy új városrész kiépülése 1972-től napjainkig.* Pécs. (Specimina Operum Iuvenum 4.)
Slachta Krisztina 2009: A központosított településpolitikai intézkedések eredménye: Gyűrűfű elnéptelenedésének okai. *Modern Geográfia* (4) 3. 27–59.
Szabó Pál Zoltán 1940: A földrajzi helyzet Pécs fejlődésében. A város keletkezése. *Pannonia* (6) 4. 392–403.
Vági Gábor 1982: *Versengés a fejlesztési forrásokért.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (Időszerű Közgazdasági Kérdések.)
Vonyó József – Vitári Zsolt 2016: Politikai ideológia, hatalmi politika és városimázs 1949–1990. (Egy vizsgálati szempont a második világháború utáni várostörténet kutatásában – Pécs és Szeged példáján.) In Pilkhoffer Mónika – Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből 18.* Pécs, 343–362.
Vörös Károly 1982: Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In Sándor László (szerk.): *Tanulmányok Pécs város történetéből.* Pécs, 73–82.

A kötet szerzői

Bagdi Róbert (1978) történész, geográfus, PhD, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Vidékfejlesztés, Regionális Gazdaságtan és Turizmusmenedzsment Intézet, bagdi.robert@econ.unideb.hu
Bánkuti Gábor (1978) történész, PhD, habil., Pécsi Tudományegyetem BTK TTI, Modernkori Történeti Tanszék, bankuti@gabor@pte.hu
Czetz Balázs (1976) történész, levéltáros, PhD, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, czetz.balazs@mnl.gov.hu
Horváth Attila (1975) levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, horvath.attila@mnl.gov.hu
Horváth Gergely Krisztián (1974) társadalomtörténész, PhD, habil., BTK–NEB Vidéktörténeti Témacsoport – MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport, horvath.gergely.krisztian@abtk.hu
Jobst Ágnes (1959) sajtótörténész, PhD, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, jobst@abtl.hu
Káli Csaba (1969) történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára, kali.csaba@mnl.gov.hu
Keresztes Csaba (1976) történész, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, keresztes.csaba@mnl.gov.hu
Mikle György (1992) geográfus, PhD, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, mikle.gyorgy@abtk.hu
Ö. Kovács József (1960) történész, levéltáros, DSc, habil., Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, o.kovacs.jozsef@mnl.gov.hu
Petróczy Gábor (1946) kutató-építész, MTA Kutatásszervezési Intézet, petroczygabor2020@gmail.com
Saád József (1945) szociológus, CSC, ELTE TáTK, Szociológiai Intézet, saad.jozsef@tatk.elte.hu
Szabó Csaba (1967) történész, levéltáros, PhD, habil., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, szabo.csaba@mnl.gov.hu
Szűts István Gergely (1977) történész, levéltáros, PhD, Habsburg Ottó Alapítvány, szuts.gergely@hoal.hu
Tamáska Máté (1976) építészetszociológus, PhD, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Apor Vilmos Katolikus Főiskola, tamaskamate@avkf.hu
Wencz Balázs (1982) történész, levéltáros, PhD, Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára, wencz.balazs@mnl.gov.hu

Helynévmutató

A

Abádszalók 429
Ács 202
Aggszentpéter 374
Ágostonpuszta 374
Ajka 375, 388, 390, 392, 394, 398, 430
Akali (Balaton-) 97
Alföld 73, 82, 130, 133, 140, 143, 148, 199, 430
Almásfüzitő 235, 274
Alsóbesnyő 374
Alsócsatár 175
Alsó-Dunántúl 491
Alsógalla 223, 224
Andráshida 465
Anglia 13, 15, 172
Angyalföld 51
Annavölgy 272, 274
Apatin 281
Ausztria 180, 181, 191, 248, 409

B

Bábolna 201, 206, 207, 211
Bács-Kiskun megye 140, 143, 154
Baja 8, 163, 503
Bajcs (Szlovákia, Nyitra megye) 246
Bajna 169, 271, 272, 298
Bajót 298
Bakony 374, 375, 393
Bakonycsernye 377
Bakonysárkány 374
Balaton 170, 397
Balatonalmádi 391, 396
Balaton-felvidék 77, 226, 398
Balatonfőkajár 374
Balatonkenese 374
Balatonszabadi 374
Bánhida 223, 224, 228, 274, 287
Bános 139
Baranya megye 139, 143, 148, 154, 487, 491, 492, 494, 497, 498, 504–506
Bara-patak 405
Bars 257
Bazita 465
Bécs 219, 220, 222, 246, 321
Békéscsaba 274, 430
Békés megye 154, 274
Bélapátfalva 271, 275
Belényes 281
Beloiannisz 374
Benelux államok 171
Besenyő 374
Besnyő 374
Bevárpuszta 374
Biatorbágy 245, 406, 423
Bodajk 9, 75, 369, 374–378, 380, 383
Boldogasszonyfalva [Somogy vm.] 506
Borsod megye (BAZ) 86, 138, 143, 148, 154, 155, 390
Botfa 465
Börcs 98
Brno 503
Budai járás 401, 406, 412, 415
Budapest 8, 11, 16, 19, 21, 22, 25, 38, 39, 43, 53, 71, 72, 124, 127, 144, 166, 228, 232, 237, 245, 246, 258, 259, 263, 273–275, 280–282, 284, 291, 300, 309, 318, 320, 321, 323, 337, 347, 349, 372, 373, 402, 404, 406, 412, 414, 415, 418, 423, 436, 464, 479, 480, 485, 487, 500, 503, 505
Bürüs 139

Cs

Csácsbozsok 465
Csaják 374
Csákvár 257, 370
Csebény 139
Csehimindszent 246

Csehszlovákia 222, 316, 371, 402
Csém 201
Csepel 42
Csepreg 178
Csongrád megye 140, 141, 143, 320
Csornai járás 178

D

Dánia 171
Debrecen 8, 26, 43, 132, 263, 436, 438, 443, 444, 445, 491, 505, 509
Dél-Dunántúl 491
Dél-Komárom *lásd* Komárom
Dél-Németország 457
Dél-Szlovákia 313
Dél-Ukrajna 96
Diósd 409
Diósgyőr 73, 290, 341
Dombóvári járás 157
Dorog 220, 223–225, 228–230, 232–236, 238, 239, 246, 254, 271–274, 289, 292, 295–297, 298, 300, 301, 310, 311, 321, 322, 346
Dorogi járás 223, 230, 238, 239, 254, 273, 274, 292, 298, 322
Dózsafalva 230
Dömös 245, 269
Drávafok 139
Drávakeresztúr 139
Dudar 390
Duna 42, 46, 219, 222, 223, 226, 227, 233, 235, 236, 238, 243, 248, 321, 326, 343, 346, 362, 370, 372, 374, 390, 405, 497, 503
Dunaalmás 235
Dunaföldvár 320
Duna–Ipoly Nemzeti Park 228
Dunakanyar 349
Dunántúl 130, 134, 143, 222, 224, 238, 369, 377, 475, 486, 487, 489, 491, 506
Dunapentele 66, 370, 374
Dunaszentpál 245
Dunaújváros 221, 320, 374, 436, 441
Düsseldorf 497

E

Ebed 290
Ebergény 465
Eger 8, 229, 241, 242, 309, 314
Egyesült Királyság *lásd* Anglia 15
Eisenhüttenstadt (Stalinstadt) 221
Encs 145
Enyingi járás 374
Epöl 298
Érd 401, 402, 404–406, 409–411, 421, 423
Érsekújvár 321
Érsekváros (Esztergom, Víziváros) 324
Észak-Komárom (Komárno) 317
Esztergom 9, 217, 219–249, 253–260, 262, 263, 269, 271–275, 279–306, 309–311, 314–324, 329–333, 336–341, 346, 347, 349, 352–360, 363
Esztergomi járás 223
Esztergom-Tábor 227–229, 230, 235, 257
Esztergom-Kertváros 228, 285, 288, 322, 359
Esztergom vármegye 199, 222, 272, 323
Európa 15, 147, 318, 411

F

Fánimajor 374
Fejér megye 143, 154, 369, 370–376
Feketepuszta 374
Felsőbesnyő 374
Felsőcsatár 374
Felsőgalla 223, 224
Felsőrákos 71
Felsőszölnök 178
Fenyvesvölgy [Ung vm.] 501
Finnország 171
Franciaország 13, 15, 42, 114, 171, 274, 296, 475, 503
Fürstenberg/Oder 221

G–Gy

Garam 226
Gárdony 271
Gerecse 74, 226
Gerendás 257
Gesztesi járás 223
Gorica 139
Göböljárás 374
Göcsej 466
Gödöllő 421
Görögfalva 374
Gyöngyösoroszi 98
Győr 8, 43, 132, 176, 224, 245, 271, 300, 309, 318, 330, 337, 438, 461, 491, 505
Györgymajor 374
Győr-Sopron megye 140, 143, 178
Gyula 9, 271, 274
Gyűrűfű 139, 506

H

Hajdú-Bihar megye 140, 143
Halle-Neustadt 221
Hantos 374
Hátszeg 257
Hatvan 246, 257
Hegyszentmárton 498
Hejőcsaba 73, 103
Hercegfalva 374
Hetvehely 139
Heves megye 143, 204, 374
Hódmezővásárhely 8, 257, 320
Horváthertelend 139
Horvátlövő 181, 182–185, 189–193
Hosszúhetény 500
Hosszúpereszteg 159
Hoyerswerda 221

I

Ibafa 139
Igal 77
Inota 82, 86, 371, 392
Iregszemcse 77
Iváncsa 374
Izsófalva 155
Jászberény 245, 429, 444, 452
Jugoszlávia 51, 83, 166, 289, 370, 497

K

Kacsok 258
Kajászó 374
Kajászószentpéter 374
Kál 75
Kalocsa 247, 503
Kaposvár 8, 459
Kapos-völgy 159
Kapuvári járás 178
Karácodfa 139
Karcag 82, 429
Kazincbarcika 72, 82, 83, 86, 93, 100
Kelet-Berlin 221
Kelet-Európa 7, 106, 316
Kelet-Közép-Európa 221
Keszthely 388
Kesztölc 300
Kétújfalu 139
Királyváros (Esztergom) 324
Kis-Duna (Esztergom) 233, 238, 310, 324, 332, 339, 343, 345, 347, 350, 356, 362
Kishajmás 139
Kishantos 374
Kisigmánd 201
Kiskarácsonyszállás 374
Kiskunhalas 274
Kiskunlacháza 300
Kisnarda *lásd* Narda
Kistarcsa 291
Kisújszállás 82, 429
Kolompos 374
Kolozsnéma 246
Komárom 203, 207, 222, 235, 237, 263, 317, 321, 322, 343
Komárom-Esztergom megye 199, 222, 223, 228, 234, 244, 279, 282, 283, 315, 321, 337
Komárom megye 195–207, 210, 220, 223, 239, 259, 275, 279, 280, 286, 290–293, 295, 297, 301, 374
Komló 55, 82, 83, 93, 100, 375, 497
Korpád 139
Körmendi járás 178
Környe 206
Kőszeg 309, 314
Kőszegi járás 178
Közép-Ázsia 96
Közép-Dunántúl 377, 392
Közép-Duna-vidék 320
Középhantos 374
Krakkó 221
Krasznokvajda 145
Kreml *lásd* Moszkva 105
Krím 96
Kunszentmárton 429

L

Lábatlan 220, 235, 283
Le Havre 503
Leányfalu 248
Lengyelkápolna 175
Leninváros *lásd* Tiszaújváros
Lens 271, 274
Lenti 470
London 15
Lovászhetény 139
Lőrinci 75

M

Magyar Királyság 224
Magyarország 13, 15, 16, 31, 36, 38, 39, 42, 48, 52, 57, 58, 60, 62, 102, 106, 125, 130, 131, 133, 134, 137, 153, 162, 164–166, 171, 172, 175,

178, 181, 187, 221, 222, 229, 230, 240, 243, 248, 274, 312, 316, 317, 319, 321, 332, 334, 350, 369, 393, 416, 426, 437, 439, 447, 457, 458, 485, 493, 503
Margitta (Románia) 246
Markóc 139
Mátyásdomb 374
Mecsek 72, 488, 492, 493, 503, 507, 508
Mecsekszakál 139
Ménesmajor 374
Mezőfalva 374
Mezőhegyes 203
Mezőtúr 82, 273, 429
Miskolc 8, 43, 64, 83, 103, 132, 221, 373, 436, 438, 491, 505
Mohács 72, 83, 370, 490, 503
Monosokor 139
Móri-árok 375
Móri járás 375
Mosonmagyaróvári járás 178
Moszkva 65, 66, 102, 105–109, 222, 330

N–Ny

Nagybátony 72
Nagycenk 443
Nagyfüged 295
Nagygyörgyszállás 374
Nagyhantos 374
Nagykanizsa 8, 132, 272, 459, 461, 462, 464, 466, 469
Nagykapornak 474, 475
Nagykarácsony 374
Nagykarácsonyszállás 374
Nagykarácsony-szőlőhegy 374
Nagynarda *lásd* Narda 191
Nagysáp
Nagy-Strázsa-hegy 228
Narda 181, 184, 186, 188, 191–193
Német Demokratikus Köztársaság 221
Német Szövetségi Köztársaság 171
Németország 358
Neszmély 246
Nógrád megye 139, 143, 154, 158
Nowa Huta 221
NSZK *lásd* Német Szövetségi Köztársaság
Nyergesújfalu 220, 235, 298, 321
Nyugat 61, 62, 67, 77, 84, 113, 114, 125, 126, 131, 179, 193, 206, 313, 317, 319, 353, 354
Nyugat-Dunántúl 133, 170, 192, 474, 475
Nyugat-Európa 15, 316, 319
Nyúlfalu 258

O–Ö

Óbecse 281
Óbuda 314, 318
Okorág 139
Okorvölgy 139
Ólmod 181
Orfű 139, 505
Orfű-Abaliget 505
Ormánság 148
Oroszlány 288, 290, 321, 322
Ózd 497
Öreghegy 405, 414

P

Paks 317, 320, 503
Pálmajor 374
Pápa 9, 309, 388, 394–396, 398
Pápai járás 388
Párkány (Štúrovo) 62, 228, 317, 321, 324, 325
Pásztó 156
Pécs 8, 9, 43, 72, 83, 132, 224, 243, 438, 461, 485–495, 497–509
Pécsbányatalep 492
Pécsvárad 490
Peremarton 390
Pest 404, 415, 443
Pesterzsébet 263
Pest megye 154, 155, 274, 410, 411, 418, 421, 422
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 374
Pilis 226, 248
Pilisborosjenő 292
Pilismarót 298
Pilisszentlászló 246
Pilisszentlélek 298
Pilisvörösvár 274
Pinka patak 181
Pinkavölgy 178, 191
Pinkócpuszta 374
Pornóapáti 181, 183, 185–187, 191–193
Pózva 465
Pozsony 317, 321, 491
Prímás-sziget 227, 228, 322, 323, 339, 340, 347
Pusztakisfalu 139
Pusztavám 372, 381
Pusztazámor 374, 403, 404, 412, 422, 426

R

Rábapaty 159
Rajka 178
Rákoskeresztúr 293
Révfalu 139

S–Sz

Ságod 465, 477
Salgótarján 8, 72, 314, 359, 375, 430, 490
Sándormajor 322
Sárisáp 233, 235, 274, 300
Sárisáp-Mogyorósbánya 235
Sárospatak 309
Sárvár 257
Sasad 71
Sátorkőpusztai-barlang 228
Semjén 258
Siófok 374
Somogy megye 143, 148, 154, 155, 169, 170, 374, 490, 491, 492
Somogy vármegye 506
Sopron 8, 176, 275, 309, 314, 320
Soproni járás 178
Sopron megye 178, 246
Sóskút 401–417, 419–421, 422–426
Sümeg 388
Süttő 220, 408
Svájc 503
Svédország 20, 171
Szabadegyháza 372, 374
Szabadhídvég 374
Szabolcs megye 204, 490
Szabolcs-Szatmár 140, 143, 148
Szakony 178
Százhalombatta 155, 390, 402
Szeged 8, 43, 132, 320, 438, 491, 505
Székesfehérvár 8, 132, 224, 242, 245, 246, 271, 309, 314, 318, 370, 372–375, 395
Szekszárd 8, 503
Szentendre 238, 281, 321, 349
Szenterzsébethegy 465
Szentgotthárdi járás 178
Szentgyörgymező 235, 237, 272, 280, 288, 293, 323
Szentkatalin 139
Szentpéterfa 181, 192
Szenttamás (Esztergom) 324
Szigetvár 489
Szikszó 145
Szimő 295
Szolgaegyháza 374
Szolnok 8, 9, 132
Szolnok megye 141, 143, 154, 155, 429–445, 447, 448, 451–453
Szombathely 8, 175, 187, 224, 309, 433, 475
Szombathelyi járás 178
Szovjetunió 7, 25, 27, 35, 38, 40, 48, 51, 53, 55, 57–63, 67, 68, 71, 77, 79, 82, 83, 96, 99, 102, 105, 108, 109, 113, 141, 198, 220, 226, 230, 242, 254, 274, 281, 287, 296, 301, 312, 314, 334, 353, 369, 372, 389, 408, 458, 501
Szovjet blokk, keleti blokk 125, 220
Sztálinváros *lásd* Dunaújváros 74, 81–85, 93, 100, 103, 114, 221, 320, 372–374, 378, 436, 497

T

Tab 155
Tabajd 257
Tapolca 274, 388
Tárnok 402, 404, 407, 409, 419, 422–424
Tát 239
Tata 290, 321, 322
Tatabánya 8, 43, 74, 82, 100, 203, 221–225, 232, 234, 258, 287, 290, 292, 296, 297, 321, 322, 346
Tatai járás 223, 290
Tatai-medence 222, 321
Tekeres 139
Tisza 73, 390, 432, 440
Tiszaföldvár 429
Tiszafüred 429
Tiszaújváros 436, 438
Tiszavárkony 155
Tisza-völgy 443
Tokaj 77, 78, 290, 291
Tokod 220, 229, 232, 233, 290, 321
Tolna megye 154, 157, 491, 492
Torbágy 271, 274
Tóváros 287
Törökbálint 402, 404–406, 416
Törökszentmiklós 155, 271, 273, 429
Transzkaukázus 96
Túrkeve 82, 429

U–Ú

Újmajor 374
Újpest 46, 272, 433
Ukrajna 27
Uszód 97

V–W

Vác 46, 257, 258, 309, 314, 324
Várad 139
Várpalota 42, 43, 64, 82, 86, 100, 103, 371, 375, 388, 390, 391, 395
Varsó 221

Vas megye 138, 170, 178, 181, 182, 191–193, 204, 475
Vasas [Pécs] 490
Vaskeresztes 181, 184–187, 189, 191–193
Velem 180
Verőce [vármegye] 492
Versailles 64
Vértes 374, 375
Veszprém 8, 224, 242, 309, 314, 354, 392, 393, 395, 396, 409, 457, 475, 478
Veszprémi járás 394
Veszprém megye 148, 154, 169, 371, 372, 374, 387, 388, 390, 392, 393, 397–399, 474
Villányi-hegység 77
Visegrád 341
Vulkapordány 246
Wrocław (Breslau) 313

Z

Zagyva
Zagyva-völgy 72, 432, 435, 439, 440, 448
Zákányszék 175
Zalai-dombság 477
Zala megye 138, 154, 169, 170, 388, 457–464, 466, 467, 469, 470, 472, 474, 475, 478, 479
Zalabesenyő 465
Zalaegerszeg 8, 9, 291, 314, 457, 459, 461–481
Zalaszentgrót 159, 470
Zirc 394
Zombor 281
Zürich 503

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
22.

X 350041

5000 Ft

A falvak ellen az erőszakos téeszesítéssel és a kuláküldözéssel 1948-ban megindult támadás nem ért véget 1961-ben, a kollektivizálás lezárultával. A pártvezetés ezt követően dolgozta ki azokat a terveket, amelyek hivatalosan a településhálózatban meglevő feszültségeket voltak hivatva kiegyenlíteni. A gyakorlat azonban – erről szólnak e kötet tanulmányai – teljesen mást mutatott: a fejlesztési források elosztásában továbbra is fennmaradt a falvak, illetve a mezőgazdasági területek hátrányos megkülönböztetése, míg a városok, s ezen belül is a megyeszékhelyek kiemelt támogatásban részesültek. 1971-ben a minisztertanács elfogadta a területfejlesztés irányelveit és az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepciót (OTK), amivel a magyar állam a látensen addig is jelen lévő, a falvakat informálisan diszkrimináló településpolitikát hivatalos szintre emelte. Az OTK-ban lefektetett hierarchikus rend – bár erről a vonatkozó kormányhatározat külön nem rendelkezett – elvi alapját képezte a fejlesztési források elosztásának, fenntartva és intézményesítve a területfejlesztés korábbi torzulásait. A határozat csak a hazai településállomány felső egyharmadáról nyilatkozott, s szánt neki valamilyen szintű funkciót, míg a települések kétharmada, hozzávetőleg kétezer falu „szerepkör nélküli" státuszba került, ami egyet jelentett lassú elsorvasztásukkal.

NEB
NEMZETI EMLÉKEZET BIZOTTSÁGA

9 789634 163541

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont